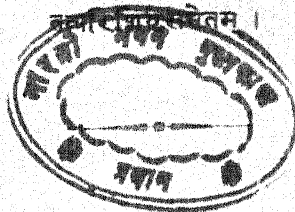
गोभिल-गृह्यसूत्रम् ।

गृह्यासङ्ग्रह-श्राद्धकल्प-तत्परिशिष्ट-सन्ध्यासूत्र-स्नानसूत्र-

तत्परिशिष्टसहितम् ।

श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारकृतभाष्यसहितम्

तेनैव परिशोधितम् ।

श्रीलश्री

वङ्गदेशीयासियातिकसोसाइत्याख्यसमाजानामनुमत्या

व्ययेन च

कलिकाताराजधान्यां

वाप्टिस्तमिसनयन्त्रे

मुद्रितम् ।

शाकाः १८०२ ।

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

New Series, Nos. 229, 241, 246, 277, 300, 346, 383, 415, 416, 423, 425, 448.

THE

GOBHILI'YA GṚIHYA SU'TRA,

WITH A

COMMENTARY BY THE EDITOR.

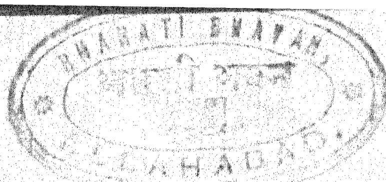
EDITED BY

CHANDRAKA'NTA TARKA'LAṄKA'RA.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

1880.

गृह्यसूत्राणामकारादिक्रमेण सूची।

प

र

ल

व

श

गृह्यसूत्रसूची समाप्ता।

अथ श्राद्धसूत्रसूची ।

ग्रन्थसूची ।

ग्रन्थसूची समाप्ता ।

गृह्यसूत्राणामकारादिक्रमेण विषयसूची ।

आ

इ

विषयः । पृष्ठाङ्काः ।

ई

उ

ऋ

विषयः । पृष्ठाङ्काः ।

क

ग

च

विषयः । पृष्ठाङ्काः ।

ज

द

ध

न

प

ब

भ

म

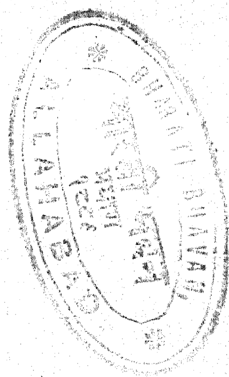
श

स

गृह्यसूत्राणां विषयसूची समाप्ता ।

गृह्यासंग्रहस्याकारादिक्रमेण विषयसूची ।

आ

विषयः । पृष्ठाङ्काः ।

गृह्यासंग्रहसूची समाप्ता ।

श्राद्धसूत्राणामकारादिक्रमेण विषयसूची ।

श्राद्धसूत्रसूची समाप्ता ।

विज्ञप्तिः।

गोभिलसूत्रमेतदतिप्राचीनमत्यन्तप्रयोजनीयं दुष्प्राप्यञ्च श्रीमदासियातिकसमाजस्यानुमत्या व्ययेन च मुद्रितमभूत्। तदत्र, गृह्यसूत्रं, गृह्यासंग्रहनामकं गृह्यपरिशिष्टं, श्राद्धकल्पनामधेयं श्राद्धसूत्रं, तत्परिशिष्टं, सन्ध्यासूत्रं, स्नानसूत्रं, तत्परिशिष्टञ्चेति सप्त ग्रन्था मुद्रिताः। तत्राद्यं ग्रन्थत्रयं सभाष्यं मुद्रितं शिष्टं ग्रन्थचतुष्कन्तु मूलमात्रं। प्रथमग्रन्थत्रयभाष्येन पुस्तकस्य गुरुकलेवरता जातेति समाजाध्यक्षैः पराचीनग्रन्थचतुष्कस्य मूलमात्रस्यैव मुद्रणमन्वमोदि। छन्दोगपरिशिष्टापरनामधेयस्य कर्म्मप्रदीपस्य गोभिलपरिशिष्टस्यावश्यमुद्रणीयस्याप्यत्रामुद्रणे तदेव वीजं।

तदस्य गोभिलसूत्रस्याभ्यर्हिततया दुष्प्राप्यतया च मुद्रणं स्थिरीकृत्य तत्शोधनमुद्रणार्थं मामुक्तसभा नियुक्तवती। ग्रन्थस्यातिकठिनतया च व्याख्यासहितस्यैव तस्य मुद्रणं सभा निरदिक्षत्। ततश्च यतमानापि संसन्नैतस्य कामपि व्याख्यां महतापि कालेनासादितवती। अस्माभिस्तु यतमानैर्बहुतरक्लेशेन दुर्मूल्येन च गृह्यसूत्रमात्रस्य भट्टभाष्यमेकं काशीतः क्रीतं। तदप्येकमात्रं पुस्तकमपरिशुद्धिभूयिष्ठं खण्डितञ्चेति सर्व्वथैव मुद्रणानर्हं। यदा चैत्रमवस्था समजनि, तदाऽनायत्या मूलमात्रस्यैव मुद्रणाय संसदाहमादिश्ये। अस्माभिस्त्वतिकठिनतरस्यैतस्य मूलमात्रस्य मुद्रणं न खल्वभीप्सितसिद्धयेऽलमिति विवेचयद्भिरभिनवं किञ्चिद्भाष्यमत्र निर्म्मितसुभिः कतिपयसूत्राणां भाष्यं निर्म्माय समितेरालोकनपथं नीतं। तदाचर्यिलालोच्य च विचारचतुरैः सभ्यैर्विद्यासमुद्रैर्मुद्रणायास्यानुमतिरकारि। गोभिलसूत्रपाठा-

थिनांस्तदर्थावगतयेऽवशिष्टसूत्राणां भाष्यरचनार्थञ्चाद्यमन्वरुत्सि। तद-
स्माभिरप्येवमुत्साहितैर्गृह्यसूत्रस्य, गृह्यासंग्रहस्य, श्राद्धकल्पस्य च भाष्यं
यथाबुद्धि निरमायि। न जाने कियत्यस्माकमस्मिन् कृतकृत्यता जा-
तेति। ग्रन्थस्य गुरुकलेवरतया च समाजाज्ञया भाष्येषु क्वचित् क्वचित्
संक्षिप्ता रीतिरवलम्बितेति न ततः प्रयोगस्य पूर्णाऽवगतिरिति ध्रुवं।
परन्तु यावता सूत्राणामर्थः स्पष्टमवगम्यते, तावान् विस्तरः कृतएव।
तदनेन यदि मान्यायाः समितेः पाठकानाञ्च विचारचतुराणां कथ-
ञ्चित् परितोषः स्यात्, तदा वयमपि कृतकृत्याभवेम इति।

यानि पुस्तकान्यवलम्ब्यैतस्य शोधनमकरवं तानि तावत् वर्णयामः।
गृह्यसूत्रस्य तावदेकं पुस्तकं काशीतः क्रीतं नवीनं वङ्गाक्षरलिखितं
सभाष्यमशुद्धिभूयिष्ठं खण्डितञ्च। द्वितीयमासियातिकसमितेरागतं
नवीनं नागराक्षरलिखितं पूर्व्वापरखण्डितं मध्ये कियदंशमात्रं सभा-
ष्यमशुद्धञ्च। तृतीयं तस्याएव समितेरागतं नागराक्षरलिखितं प्राचीनं
परिशुद्धतरं सूत्रमात्रं। चतुर्थमपि तथाविधमेव नवीनमशुद्धञ्च।
पञ्चमं स्कन्दपल्ली(कान्दापाड़ा)निवासि-रघुनाथसार्व्वभौमलिखितं वा-
ङ्गाक्षरं प्रायः शुद्धं सूत्रमात्रमेव। षष्ठं काशीतः क्रीतं नागराक्षर-
लिखितं नवीनं सूत्रमात्रं शुद्धप्रायञ्च—इति षट् पुस्तकान्याहृतानि।
गृह्यासंग्रहस्य त्वेकमेव पुस्तकमासियातिकसमाजस्थं नागराक्षरलिखितं
दीक्षितभाष्यसहितं प्राचीनं परिशुद्धप्रायञ्चाहृतं। श्राद्धकल्पस्य त्वेकं
महायशःकृतभाष्यसहितमस्मल्लिखितं वाङ्गाक्षरमभिनवमशुद्धञ्च। द्वि-
तीयमासियातिकसमाजस्थं नागराक्षरलिखितं नातिप्राचीनं परिशुद्धं
सूत्रमात्रं। तृतीयं ৺ वामनदासमुखोपाध्यायमुद्रितं सूत्रमात्रमिति

त्रीणि पुस्तकान्याहृतानि। श्राद्धकल्पपरिशिष्टस्यापि तान्येव। सन्ध्यासूत्रस्यैकमासियातिकसमाजस्थं नागराक्षरलिखितं नातिप्राचीनं परिशुद्धञ्च। द्वितीयं काशीतः क्रीतं तथाविधमेव नवीनं। तृतीयं पूर्व्ववन्मुद्रितमिति त्रीणि पुस्तकान्याहृतानि। स्नानसूत्रस्यैकं काशीतः क्रीतं नागराक्षरलिखितं नवीनं परिशुद्धप्रायञ्च। द्वितीयं पूर्व्ववन्मुद्रितमिति द्वे पुस्तके आहृते। स्नानसूत्रपरिशिष्टस्य तु पूर्व्ववन्मुद्रितमेकमेव पुस्तकमाहृतमिति। अथैतेषां पुस्तकानामिह व्यवहृतानि साङ्केतिकचिह्नानि,—

चिह्नं।	अर्थः।
सो॰प्रा॰.	आसियातिकसमितिस्थं प्राचीनपुस्तकं।(गृह्यसूत्रस्य तृतीयपुस्तकं)
सो॰ न॰.	” नवीनपुस्तकं। (गृह्यसूत्रस्य चतुर्थपुस्तकं)
सो॰ पु॰	” पुस्तकं।
सो॰ भा॰	” गृह्यसूत्रस्य द्वितीयं पुस्तकं।
का॰ क्री॰	. . काशीतः क्रीतं पुस्तकं।
मु॰	. . मुद्रितपुस्तकं।

तदत्र गृह्यसूत्रं गोभिलप्रणीतमित्यत्र न संशयलेशोपि। गृह्यासंग्रहे* कर्म्मप्रदीपे च† तथैवाभिधानात्। गृह्यासंग्रहस्तु गोभिलपुत्रस्य कृतिरित्यपि ततः‡ एवाव गम्यते। परमत्रभवतोगोभिल-

---

* पुनरुक्तमतिक्रान्तं यच्च सिंहावलोकितं।
गोभिले ये न गृह्णन्ति न ते जानन्ति गोभिलं। (गृ॰२ प्र॰९४ श्लो॰)

† अथातोगोभिलोक्तानामन्येषाञ्चैव कर्म्मणां।
असम्प्टानां विधिं सम्यग्दर्शयिष्ये प्रदोपवत्। (क॰ १ प्र॰ १ ख॰ १ श्लो॰)

‡ गोभिलाचार्य्यपुत्रस्य योधीते संग्रहं पुमान्।
सर्व्वकर्म्मसुसंमूढ़ः परां सिद्धिमवाप्नुयात। (गृ॰ २ प्र॰ ९५ श्लो॰)

पुत्रस्य किं नामधेयमिति न खल्वधिगच्छामि। श्राद्धकल्पाख्यं श्राद्ध-सूत्रमपि गोभिलप्रणीतमिति श्रीदत्त-महायशः-शूलपाणि-वाचस्पति मिश्र-रघुनन्दनादीनां मतं। प्रसिद्धिश्चैवं। अस्माकन्तु गोभिलकृत-मेवैतदित्यत्र न निश्चयः। तथाहि। छन्दोगपरिशिष्टे वृद्धिश्राद्ध-प्रयोगप्रारम्भे, "वशिष्ठोक्तोविधिः कृत्स्नोद्रष्टव्योऽत्र निरामिषः"—इति। अन्तेच, "इदं शास्त्रञ्च गृह्यञ्च परिसंख्यानमेवच। वशिष्ठो-क्तञ्च योवेद स श्राद्धं वेद नेतरः"—इति कात्यायनेनोक्तं। एवमन्व-ष्टक्यकर्म्मणि गृह्योक्तस्य प्रयोगस्यासम्पूर्णतया तत्पूर्णत्वार्थं, "आसना-द्यर्घ्यपर्य्यन्तं वशिष्ठेन यथोदितं। कृत्वा कर्म्माथ पात्रेषु उक्तं दद्या-त्तिलोदकं"—इत्यपि तेनैवोक्तं। यदि गोभिलकृतमेवैतत् श्राद्धसूत्रं स्यात्, तर्हि एतस्योल्लेखमकृत्वा वशिष्ठोक्तस्य तत्र तत्रोल्लेखः कात्या-यनस्यानुचितः स्यात्। गोभिलस्यैव ग्रन्थान्तरे सम्पूर्णप्रयोगस्यापेक्षित विशेषस्य चावस्थितौ तदनुल्लिख्य तथाविधन्यूनतापरिहारार्थं सुन्यन्त-रीयग्रन्थस्योल्लेखनं कथमनुचितं न भवेत्। आसनाद्यर्घ्यपर्य्यन्तकर्म्म-कलापः खल्वत्र सुस्पष्टमुपदिष्टोवर्त्तते। तस्मात् नेदं श्राद्धसूत्रं गोभि-लप्रणीतं किन्तु वशिष्ठकृतं परिशिष्टरूपमिति तावत् प्रतिभाति। तथा, "यवैस्तिलार्थः" (४, ३, ३७) इति गृह्यसूत्रस्य भाष्ये, "अन्योपि प्रातरामन्त्रितान् विप्रानित्येवमादिकः कर्म्मप्रदीपोक्तोवि-शेषः, वाशिष्ठस्य कल्पउपलभ्यः"—इति भट्टनारायणेनोक्तं। अनया-लिखनभङ्ग्या श्राद्धसूत्रमिदं वाशिष्ठमिति तस्य मतं लक्ष्यते। इद-मपि हि श्राद्धसूत्रं 'श्राद्धकल्पः'—इत्याख्यायते। अन्यस्तु वाशिष्ठः कल्पोन दृश्यते। तस्मादयमेव वाशिष्ठः कल्पइति नानुचिता सम्भा-

वना। परमत्रापि संशयउदेति। वशिष्ठकृतस्तावत् कश्चिद् ग्रन्थश्छन्दोगानामस्तीत्यविवादं। स च ग्रन्थः क्वचित् (भट्टभाष्यादौ) कल्पतया, क्वचित् (परिशिष्टप्रकाशादौ) छान्दोग्यगृह्यतया, क्वचिच्च (शुद्धितत्त्वादौ) परिशिष्टतया, उल्लिखितः। तत्र च, वशिष्ठकृतच्छन्दोगपरिशिष्टे वृषोत्सर्गस्य कालविधिरस्तीति शुद्धितत्त्वादौ व्यक्तं। अत्र तु नास्ति वृषोत्सर्गस्य कालविधिरिति नेदं शुद्धितत्त्वाद्युल्लिखितं वशिष्ठकृतच्छन्दोगपरिशिष्टं। नाप्येतत् परिशिष्टप्रकाशानुमतं छान्दोग्यगृह्यं*। गृह्यकर्म्मणां विधानस्यात्राभावात्। श्राद्धकल्पसमाख्यत्वाच्च। एवं "प्राणसम्मितइत्यादि वाशिष्ठं बाधितं यथा"—इति कात्यायनोक्तोबाधितविषयोपि† नात्रोपलभ्यते। यदि तु ग्रन्थत्रयं वशिष्ठकृतं स्यात्, ग्रन्थोयं वाशिष्ठः कल्पइति शक्यते वक्तुं‡। अथ त्वेकएव वशिष्ठकृतोग्रन्थः क्वचित् कल्पतया, क्वचित् गृह्यतया, क्वचिच्च परि-

---

* छान्दोग्य-गृह्यनामा एकोग्रन्थोऽस्माभिरुपलब्धः, तत्र गृह्यकर्म्मणामेव विधिर्न श्राद्धस्य। स च ग्रन्थोन गोभिलीयानामिति सम्भाव्यते। क्वचित् क्वचित् गोभिलगृह्यापेक्षया वैलक्षण्यस्य तत्रोपलम्भात्। छन्दोगापरसूत्रनामकं छन्दोगानां पितृमेधसूत्रमप्येकं दृष्टं। तत्र श्राद्धस्य विधिरस्ति वृषोत्सर्गस्य तु नास्ति। श्राद्धविधिरपि तत्रत्योगोभिलविलक्षणइति (सम्भावयामः) सोपि श्राद्धविधिर्न गोभिलीयानामिति।

† बाधितविषयोऽन्यैवोपलब्धव्यइत्यत्रापि न निश्चयः। अन्यत्रापि तत्सम्भवात्।

‡ "वशिष्ठोक्तं च योवेद"-इत्येकत्रैव वशिष्ठोक्तोग्रन्थोवाशिष्ठः कल्पइति भट्टनारायणस्य, छान्दोग्यगृह्यनामा इति नारायणोपाध्यायस्य च मतदर्शनात् ग्रन्थत्रयं वशिष्ठकृतमस्तीत्यत्रापि न निश्चयः। यदि तु भट्टनारायणोक्तः कल्पः शुद्धितत्त्वोक्तं छन्दोगपरिशिष्टञ्चेति ग्रन्थद्वयं वशिष्ठकृतं स्यात्, कल्पोयं वाशिष्ठोभवितुमर्हति।

शिष्टतया कल्पितः, न तर्ह्ययं श्राद्धकल्पोवाशिष्टोभवितुमर्हति। तदेवं निर्व्यूढ़ं निरसितुमशक्यत्वात् प्रख्यातनाम्नां श्रीदत्तादीनां प्रसिद्धेश्चानुरोधः श्रनाश्रितः।

गोभिलगृह्यसूत्रस्य खण्डाः कैश्चित् कण्डिकानाम्ना कैश्चिच्च काण्डिकानाम्ना व्यवहृताः। अस्माभिस्तु भट्टनारायण-रघुनन्दनादीनां मतमनुरुन्धानैः खण्ड एव पक्षोऽवलम्बितइति ज्ञेयं। तदस्मिन् गृह्यसूत्रे प्रपाठकनामानश्चत्वारोऽध्यायाः सन्ति। प्रथमेऽध्याये काण्डिकानामानः खण्डानव विद्यन्ते, शिष्टेष्वध्यायेषु प्रत्येकं दश। तदेवमुनचत्वारिंशद्भिः खण्डैर्व्विभक्तोयं ग्रन्थः। तत्र प्रथमेऽध्याये,—आधानकाल-सायंप्रातर्होम-वैश्वदेव-बलिकर्म्मावश्यकहोमेतिकर्त्तव्यता-दर्शपौर्णमास-ब्रह्मस्थापन-चरुश्रपण-पुनराधानव्यवस्थाः परिभाषास्च काश्चिदभिहिताः। द्वितीयेऽध्याये,—विवाह-(गर्भधानापरनामधेय) भभव-पुंसवन-सीमन्तकरण-सोष्यन्तीहोम-जातकर्म्म-(निष्क्रमणापरनामधेय) चन्द्रदर्शन-चन्द्रोपस्थान-नामकरण-जन्मतिथ्यादियाग (प्रोषितागतकर्म्मापरनामधेय) मूर्द्धाभिघ्राण-चूड़ाकरणोपनयनविधयः प्रदर्शिताः। तृतीयेऽध्याये,—गोदानव्रत-व्रातिकव्रतादित्यव्रतौपनिषद्व्रत-ज्यैष्ठसामव्रत-महानाम्निकव्रतोपाकर्म्मोत्सर्गानध्यायाद्भुतप्रायश्चित्त-(समावर्त्तनापरनामधेय) आप्लावन-स्नातकव्रत-गोपुष्टिकर्म्म-गोयज्ञाश्वयज्ञ-श्रवणाकर्म्माश्वयुजीकर्म्म-नवयज्ञाग्रहायणीकर्म्म-स्वस्तरारोहणाष्टकाकर्म्माणि व्युत्पादितानि। चतुर्थेऽध्याये,—वपाश्रयणीहोमाष्टकाकर्म्मशेषान्वष्टक्य-पिण्डपितृयज्ञान्वाहार्य्य-वपाहोम-हलाभियोग-सीतायज्ञ-खलयज्ञ-प्रवपणयज्ञ-प्रलवनयज्ञ-पर्य्ययणयज्ञेन्द्राणीस्थालीपाक-काम्य-

होमेतिकर्त्तव्यता-दीक्षाऽनेकप्रकारकाम्यकर्म्मावसाननिर्णय-वास्तुशमन-(मधुपर्कापरनामधेय) अर्हणान्युपदिष्टानि । अप्रसङ्गागतञ्चान्यत् ।

गोभिलः कदा प्रादुरभूत् कदा वा तेनेदं गृह्यसूत्रं निर्म्मितमिति तत्त्वतोनिश्चेतुं न शक्यते । परमयं बहुप्राचीनइत्यत्र न सन्देहः । (सम्भावयामः) यदा गोभिलोग्रन्थमेतं रचितवान्, तदा लौकिकपद्यरचनायां लोकस्य कियदौत्सुक्यमजनि । यतोऽनेन गृह्यसूत्रस्य चतुर्थप्रपाठकस्य सप्तमकाण्डिकायां त्रीणि सूत्राण्यनुष्टुप्छन्दसा निर्म्मितानि । तत्रापि द्वितीयश्लोकस्य प्रथमचरणे नवाक्षराणि* तृतीयश्लोकस्य द्वितीयचरणे सप्ताक्षराणि† इति वैदिकवदेवाक्षरसमता नास्ति । वैदिकेषु छन्दःसु खल्वेकाक्षरन्यूनाधिक्यमगणनीयमेव‡ । गोभिलपुत्रेणापि पद्यैरेव गृह्यासंग्रहोऽरचि । तत्रापि वैदिकवदेव बह्वत्राक्षरन्यूनाधिक्यं गुरुलघुभावव्यत्यासश्चोपलभ्यते । तदेवमनुमीयते ; यदा गोभिल-तत्पुत्राभ्यां ग्रन्थोनिरमायि, तदा लौकिकपद्यरचनाप्रणाली न सुशृङ्खला जाता । यदयं गोभिलः पद्यत्रयमात्रं निर्म्मिमाणोपि पद्यद्वयेऽक्षरन्यूनाधिक्यं कुर्व्वन् लौकिकछन्दसोलक्षणं न सुष्ठु रक्षितवान् । तच्चैतन्नाशक्तिकृतं किन्तु तात्कालिकरीत्यनुगतमिति लिख्यते । ततोग्रन्थोयं मन्वादिसंहिताभ्योबहुप्राचीनः, कैव कथा पुराणादीनां । पुराणादिप्रतिपाद्यदेवार्च्चनादिकं

---

* अश्वत्थादग्निभयं विद्यात् प्लक्षाद्ब्रूयात् प्रमायुकान् ।
न्यग्रोधाच्छस्त्रसंपीड़ामक्ष्यामयमुदुम्बरात् ॥

† आदित्यदेवतोऽश्वत्थः प्लक्षोयमदेवतः ।
न्यग्रोधोवारुणोवृक्षः प्राजापत्यउदुम्बरः ॥

‡ नह्येकस्मादक्षरादविराध्नुवन्ति । (ताण्ड्यब्राह्मण, १५ प्र॰ १२ ख॰)

किमप्यत्र नोपलभ्यते। गृह्यशास्त्रस्य तु पुराणेषु मन्वादिस्मृतिषु च बहुनोल्लेखोवर्त्तते। गोभिलग्रन्थे च 'औद्गाहमानिः'—इति, 'वार्कखण्डिः'—इति चाश्रुतपूर्वं ऋषिनामद्वयं श्रूयते। तावेतावृषी ईदृक्प्राचीनौ यत् परवर्त्तिग्रन्थेष्वनयोर्नामापि न श्रूयते। अतोपि गोभिलस्यातिप्राचीनत्वं ज्ञायते।

अपि च। कलौ तावद्गवालम्भोमांसदानञ्च* श्राद्धे निषिद्धं। गोभिलेन तु मध्यमाष्टकायां वास्तुकर्म्मणि च गवालम्भोविहितः। मांसचरुश्चान्वष्टक्यश्राद्धे। ततः कलेः पूर्व्वमयं ग्रन्थोनिर्म्मितइति गम्यते। गोभिलश्चास्मिन् शास्त्रे वैदिकानपि शब्दान् प्रयुक्तवान्। सुराशब्दः खल्वनेन उदकार्थे प्रयुक्तः(गृ० २प्र० १का० १०सू०)। स तु वैदिकएव†। एवमन्येपि शब्दाअनुसन्धेयाः। सोयं सुराशब्दः कस्मिंश्चिदतीते काले उदकार्थे व्यवहृतआसीत्। स च कालोऽतीततमः। स्मार्त्तेषु ग्रन्थेषु तददर्शनात्। उपवसतिरपि अनेन कैश्चिन्नियमैर्विशिष्टस्य नियमितस्य वस्तुनएकस्मिन्नाहारे प्रयुक्तः‡। सोपि तस्मिन्नर्थे तदानीं व्यवहृतएवेति। गृह्यसूत्रकालात् परतस्त्वयमहोरात्राभोजनार्थे व्यवहृतोऽभूत्§। रचनारीतिरपि गोभिलस्य ब्राह्मणसम्बन्धिनीं रचना-

* अश्वमेधं गवालम्भं सन्यासं पलपैतृकं। देवरेण सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत्। (मलमासतत्त्वधृतवचनं)।

† सुराशब्दोहि नैघण्टुककाण्डे (१, १२) उदकनामसु पठितः। तत्र तत्र पञ्चविंशतितमं नाम।

‡ "सन्ध्यां पौर्णमासीमुपवसेत्"—इति, "अथापराह्णएवाशुत्यौपवसथिकं दम्पती भुञ्जीयातां"—इत्यादिसूत्रसन्दर्भादयमर्थोऽवगम्यते।

§ नित्योपवासीयोमर्त्यः सायं प्रातर्भुजिक्रियां। सन्त्यजेन्मतिमान् विप्रः सम्प्राप्ते हरिवासरे। (एकादशीतत्त्वधृतं कात्यायनवचनं)।

रीतिमनुसरति । तस्मादनुमीयते—ब्राह्मणसमये प्रादुर्भूतोऽयमिति । स चायं पारस्कराश्वलायनाभ्यामपि पूर्व्वकालीनइति ज्ञायते । यतः "प्रेते वा गृहपतौ परमेष्ठिकरणं" (१प्र० १का० १२सू०) इति सूत्रयता गोभिलेन गृहपतौ प्रेते आधानमुक्तं । "आधानस्य तु चत्वार उक्ताः कालाः पृथक् पृथक् । अन्त्या समिद्विवाहस्य विभागः परमेष्ठिनः"—(गृह्या० १प्र० ७६ श्लो०) इति गोभिलपुत्रेण विभागकालोप्याधानकालतयोक्तः । पारस्करेण तु "दायायकालएकेषां" (१का० १६सू०) इति सूत्रयता तदुभयमुपन्यस्तं । एवं "अपिवान्यं मथिलाऽभ्यादध्यात्" (१प्र० १का० १७सू०) इत्यारण्योऽग्निर्गोभिलेनोक्तः । "अरणिप्रदानमेके" (१का० १८सू०) इति पारस्करेणैकेषां मतमिति कृत्वा तदुपन्यस्तं । तथा "अष्टका रात्रिदेवता" (३प्र० १०का० १सू०) इति सूत्रतया गोभिलेनाष्टकाया-रात्रिदेवतात्वमुक्तं । आश्वलायनेन तु अष्टकादेवताप्रस्तावे, "रात्रिदेवतामेके" (२अ० ४क० १२सू०) इति सूत्रयता गोभिलीयं मतमेतन्निर्दिष्टं । अतः पारस्कराश्वलायनाभ्यां गोभिलः प्राचीनतमः ग्रन्थश्चायं तत्तद्ग्रन्थाभ्यामिति सिध्यते । आश्वलायनोप्यतीव प्राचीनः, स हि शाकलसमाम्नायस्य वाष्कलसमाम्नायस्य च कल्पसूत्रं प्रणिनाय । तत्प्रणीतञ्च महाव्रतप्रयोगप्रतिपादकं कल्पसूत्रं पञ्चमारण्यकतया वेदत्वेन प्रसिद्धं* । आश्वलायनप्रोक्तं ब्राह्मणमप्यस्ति†

---

* बह्वृचामध्याप[illegible]व्रतप्रयोगप्रतिपादकमाश्वलायननिर्म्मितं कल्पसूत्रमरण्येऽधीयमानाः पञ्चममारण्यकमिति वेदत्वेन व्यवहरन्ति । (जै०न्या० ६ अ० २ पा० १ अ० २ व०) ।

† कठशाखाश्वलायनब्राह्मणं । आश्वलायनब्राह्मणं । (मलमासतत्त्वे) ।

बह्वृचां शाखाभेदोपि आश्वलायनस्य नाम्ना प्रचरति। योहि ब्राह्मणस्य प्रवक्ता यदीयकल्पसूत्रस्यारण्यकतया प्रसिद्धिः, यन्नाम्नाच वेदशाखा-प्रचारः, स तु वैदिकसमये प्रादुर्भूतोऽतीवप्राचीनइत्यत्र कः सन्देहः। गोभिलस्त्वाश्वलायनादपि पूर्व्ववर्त्तीत्यतीव प्राचीनतरोयं वैदिककालीनश्चेति।

इदञ्चात्र द्रष्टव्यं। मन्त्रभागोक्तानां मन्त्राणां विनियोगः ब्राह्मणेषु श्रुत्यादितः। ब्राह्मणोक्तमन्त्राणाञ्च विनियोगः प्रायः कल्पसूत्रेषु। गृह्यसूत्रे तस्मिन् उपनिषद्ब्राह्मणापरनामधेय-मन्त्रब्राह्मणोक्तानां 'देवसवितः'—इत्यादि मन्त्राणां विनियोगोऽनुशिष्टः। मन्त्रब्राह्मणे तु सर्व्वे संस्कारमन्त्राः पठिताः। संस्काराश्चातिप्राचीनतमकालएव सुव्यवस्थाः इति ग्रन्थोप्ययमुपनिषद्ब्राह्मणप्रचारात् परतः प्राचीनतमकालएव निर्म्मितइत्यनुमीयते।

गोभिलसूत्रेभ्यस्तदानीन्तनोलोकाचारः कियानुपलभ्यते। सचेत्थं। त्रैवर्णिकाः साग्निकाः। वैदिक-दर्शपौर्णमासादि-स्मार्त्ताष्टकादि-यज्ञादि-धर्म्माचरणपराः। शूद्राणान्तु न कोपि धर्म्मस्तत्रोपलभ्यते। शूद्रैः सह गमनमपि निषिद्धं। ब्रह्मचर्य्याश्रमस्य बाहुल्येनाचरणं। विवाहः सुव्यवस्थः। गृहस्थानां दण्डादिधारणं। उपानद्धिरण्यस्रक्छत्रादिकं सुव्यवहृतं। रथस्य बाहुल्येन व्यवहारः। गावोधनमभ्यर्हितं। अश्वोऽप्यभ्यर्हितएव। कृषिकर्म्मणां बाहुल्येन प्रचारः। ऋणादानं प्रवृत्तं। वाणिज्यस्य विस्तारः। क्षौमशाणौर्णवसनानां व्यवहारः। कृष्णसारादि-चर्म्मणां व्यवहारः। गोयानं व्यवहृतं। शकटं व्यवहृतं। नौर्व्यवहृता। मणिकोव्यवहृतः। अपूपाः व्यवहृताः। मांसभक्षणं व्यवहृतं। विस्तृतः

पन्थाः। वंशादिनिर्म्मितं निवेशनं। इष्टका प्रचरिता। सानुचरविचरणं। ऋतुमत्या अपि विवाहः। पत्युर्दक्षिणतः स्त्रिया उपवेशनं। रात्रौ स्त्रियाबलिहरणं। गृह्येऽग्नौ पत्न्या अपि होमः। चान्द्रशब्दस्य पुंसि-व्यवहारः। गृहागतानां ऋत्विगादीनामर्हणं। विवाहकाले स्त्रिया अपि कस्यचित् मन्त्रस्य पाठः। पाणिग्रहणात् परं तस्मिन्नेव दिने वध्वा सह श्वशुरगृहात् प्रस्थानं। वरस्य एकेनैव रथेन वरवध्वोः स्वगृहगमनं। विवाहात् प्रभृति त्रिरात्रं वरवध्वोरक्षारलवणाशनं भूमौ सह शयनञ्च। पतिगृहमागताया वध्वा आनडुहे चर्म्मण्युपवेशनं। द्युतं प्रवृत्तं। वास्तुविद्या प्रचरिता। ज्योतिर्व्विद्या सुव्यवस्थिता। विवाहे सुरा-व्यवहारोऽपि गोभिलपुत्रवाक्यादवगम्यते*। सोऽयमाचारोऽतीव प्राचीनइति ग्रन्थोप्ययमतीव प्राचीनइत्यवधार्य्यते।

अपिच। वंशब्राह्मणनामा योऽयं सामवेदस्याष्टमोब्राह्मणग्रन्थः, तत्र ब्रह्मण आरभ्य सामगाचार्य्याणामनुक्रमोऽस्ति। तत्र गोभिलस्यो-ल्लेखोवर्त्तते†। अतोमन्त्रब्राह्मणप्रचारात् परतः‡ वंशब्राह्मणप्रचारा-

---

* गौड़ी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा। पाणिकर्म्मणि गौड़ी स्यात् सत्या माध्व्यधमा सुरा। (गृह्या० २ प्र० १६ श्लो०)।

† नयन्नर्य्यमभूतेः कालववादर्य्यमभूतिः कालववोभद्रशर्म्मणः कौशिकाद्भद्र-शर्म्मा कौशिकः पुष्ययशसऔदव्रजेः पुष्ययशाऔदव्रजिः शङ्करादौतमात् शङ्करोगौतमोऽर्यमराधाच्च गौतमात् पूषमित्राच्च गोभिलात् पूषमित्रोगोभि-लोऽश्वमित्राद्गोभिलादश्वमित्रोगोभिलोवरुणमित्राद्गोभिलाद्वरुणमित्रोगो-भिलोमूलमित्राद्गोभिलान्मूलमित्रोगोभिलोवत्समित्राद्गोभिलाद्वत्समित्रो-गोभिलोगौल्गुलवीपुत्राद्गोभिलाद्गौल्गुलवीपुत्रोगोभिलोबृहद्वसोः पितुर्बृहद्-वसुर्गोभिलोगोभिलादेव गोभिलोराधाच्च गौतमात् समानं परं समानं परं। (वंशब्राह्मण ३ प्र०)।

‡ मन्त्रब्राह्मणोक्तानां मन्त्राणामत्र विनियोगस्य सूत्रणात्।

चार्व्वाक् गोभिलः प्रादुर्भूतइति ध्रुवं। ब्राह्मणानां वेदतया यद्यप्यपौरुषेयत्वं भगवताजैमिनिनेरनुमतं, तथापि तेषां प्रवचनकालभेदो न शक्योऽपलपितुं। अस्मिंश्चार्थे, "पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु" (पा० ४अ० ३पा० १०५सू०) इति सूत्रयतः पाणिनेः स्वरसोऽप्यवगम्यते। अस्मात् खलु सूत्रादिदमवगम्यते; यद्ब्राह्मणकल्पाः पुराणप्रोक्ताश्चार्व्वाचीनप्रोक्ताश्च सन्तीति। तथाच, "पुराणप्रोक्तेष्विति किं याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि आश्मरथ्यः कल्पः। याज्ञवल्क्यादयोऽचिरकालादृत्याख्यानेषु वार्त्ता, तया व्यवहरति सूत्रकारः"—इति जयादित्येनोक्तं। एवं "पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वात्"—इति वार्त्तिककारेणाभिहितं। तथा, "पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्र याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधोवक्तव्यः। याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि सौलभानीति। किं कारणं। तुल्यकालत्वात्। एतान्यपि तुल्यकालानीति"—इति व्याकरणमहाभाष्यं। तदनेनावगम्यते सर्व्वाणि ब्राह्मणानि नैकस्मिन् समये प्रोक्तानि, किन्तु कालभेदेन, तदमीषां कानिचित् चिरकालं प्रोक्तानि, कानिचिच्चाचिरकालमिति। ब्राह्मणाञ्च मन्त्रव्याख्यानरूपतया मन्त्रभागात् पराचीनत्वं ज्ञायते—इत्यन्यदेतत्। भगवतोवात्स्यायनस्य तु मतं ऋषिरुपदेष्टा ब्राह्मणानामिति लक्ष्यते। तथाच तेनोक्तं न्यायभाष्ये। "न भिद्यते च लौकिकाद्वाक्याद्वैदिकं वाक्यं प्रेक्षापूर्व्वकारिपुरुषप्रणीतत्वेन, तत्र लौकिकस्तावदपरीक्षकोपि न जातमात्रं कुमारकमेवं ब्रूयादधीष्व यजस्व ब्रह्मचर्य्यं चरेति, कुतएवं ऋषिरुपपन्नानवद्यवादी उपदेशार्थेन प्रयुक्तउपदिशति" (न्या० भा० ४अ० १आ० ६०सू०) इति।

तथा "यएव मन्त्रब्राह्मणस्य द्रष्टारः प्रवक्तारश्च ते खल्वितिहासपुराणस्य धर्म्मशास्त्रस्य चेति"—(न्या० भा० ४ अ० १ आ० ६२ सू०) इति। यद्यपि स्नानग्रन्थे वंशब्राह्मणोक्तस्य "नमो ब्रह्मणे"—इत्यादिकस्य तर्पणे विनियोगो दृश्यते, तथापि गोभिलस्य वंशब्राह्मणप्रचारात् पराचीनत्वं न शङ्कितुमर्हं। स्नानग्रन्थस्य गोभिलपरिशिष्टरूपतया वीरमित्रोदयादावुक्तत्वात्। अतएव तद्ग्रन्थशेषे "इति गोभिलीयाः" इत्यभिधानं सङ्गच्छते। गोभिलकृतत्वे तस्य तन्नोपपद्यते।

परन्तु वंशब्राह्मणे बहवो गोभिला उल्लिखिताः। तत्र, कतमो गोभिलो गृह्यसूत्रस्यास्य कर्त्तेति न तत्त्वतोऽधिगच्छामः। (सम्भावयामः) योयं निरुपपदो गोभिलो वृद्धसोराचार्य्यः शिष्यश्च राधगौतमस्य, सोयं गृह्यसूत्रस्य कर्त्ता इति। यतो गोभिलकृतितयैवास्य प्रसिद्धिर्न नामान्तरेण। गृह्यासंग्रहेऽपि गोभिलतयैवास्योल्लेखः। गोभिलश्च निरुपपदः सएव। स खल्वयं गोभिलसम्प्रदायानामादिभूतः पूर्व्वतनोऽष्टमश्चेति वंशब्राह्मणप्रचारकालादपि चिरन्तनः—इति शिवं।

सहर सेरपुर।
१३ आषाढ़।
१८०२ शकाब्दे।

तर्कालङ्कारोपनामक
श्रीचन्द्रकान्तशर्म्मणः।

गोभिलगृह्यसूत्रभाष्ये क्रोड़पत्राणि ।

६पृष्ठे १०पंक्तौ "न 'गृह्यसंग्रहः' इति।" इत्यतः परं निवेश्यम् । तथाचाचार्य्यपुत्रश्चाह। "पत्न्यः पुत्राश्च कन्याश्च जनिव्याश्चापरे सुताः। गृह्याइति समाख्यातायजमानस्य दायकाः। तेषां संस्कारयोगेन शान्तिकर्म्मक्रियासु च। आचार्य्यविहितः कल्पस्तस्माद् गृह्याइति स्थितिः"। इति ।

२०पृष्ठे ६पंक्तौ "चेत्याहुः"—इत्यतः परं निवेश्यं । स खल्वयमभिरूपः,—"यत्र विद्या च वित्तञ्च सत्यं धर्म्मः शमोदमः। अभिरूपः स विज्ञेयः स्वाश्रमे योव्यवस्थितः" इति गृह्यासंग्रहोक्तो द्रष्टव्यः ।

३५पृष्ठे १०पंक्तौ निवेश्यं* ।

इति। "पार्थिवी चैव भौमीच लेखे द्वे द्वादशाङ्गुले। एकविंशति-राग्नेयी प्रादेशिन्ये उभे स्मृते। षड़ङ्गुलान्तराः कार्य्याआग्नेयीसंहितास्तु ताः। पार्थिवायास्तु रेखायास्तिस्रस्ताउत्तरोत्तराः ।

३५पृष्ठे १२ पंक्तौ निवेश्यं ।

"एषलेखविधिः प्रोक्तोगृह्याकर्म्मसु सर्व्वसु" इतिच । एतस्माद्वचनाद्

---

* यत्र यत्र 'पंक्तौ निवेश्यं'—इत्युच्यते, तत्र पंक्तिशेषे निवेशो बोध्यः ।

गृह्याकर्म्मस्वयमेव लेखविधिरादरणीयः। अन्यत्र पुनः कात्यायनोक्त इति बोद्धव्यम्। एवञ्च रेखादैवतवर्णयोरपि गृह्यासंग्रहोक्तकल्प एवाभिनिवेशः तत्रैवाभिधानात्।

२८पृष्ठे १२पंक्तौ "समाम्नानात्"—इत्यतः परं निवेश्यम्। परमार्थतः पुनर्गृह्योक्तकर्म्मसु पारशाखिकगुणोपसंहारोनास्ति, किन्तु श्रौतेष्वेव स इति गृह्यासंग्रहभाष्ये निपुणतरमुपपादयिष्यामः।

४६पृष्ठे ६पंक्तौ "किञ्चिदनुचितम्"—इत्यतः परं निवेश्यं। आचार्य्यपुत्रोप्येतस्माद्धेतोरेव विभागस्याधानकालत्वमाह। तथाच गृह्यासंग्रहः। "आधानस्य तु चत्वारउक्ताः कालाः पृथक् पृथक्। अन्या समिद्विवाहस्य विभागः परमेष्ठिनः" इति।

५४पृष्ठे १२पंक्तौ 'रच्छेदित्येतत्'—इत्यतः परं निवेश्यं। अथैवमुत्तरसूत्रे, 'सएव'—इत्यस्यैवाग्नेः परामर्शात् 'प्रेते वा गृहपतौ'—इत्यादिकालाहितानामग्नीनां गृह्यत्वं न प्राप्नोति?। नैष दोषः। प्राधान्यात् खल्वाचार्य्यः 'सएव' इत्याह। ततएवारभ्य खल्वसौ गृहस्थोभवति। अन्यस्याप्यग्नेर्गृह्यत्वं वास्तवमिति न शक्यं निरसितुम्। स्मार्त्तः खल्वग्निरेवमभिधीयते।

परतरेण वा सूत्रेणैतत् संभंत्स्यते। कथं कृत्वा?। यदेवान्त्यां समिधमभ्यादधाति, यदेव च जायायाः पाणिं जिघृक्षन् जुहोति, तं होममभिसंयच्छेत्—अभिमुखेन सम्यक् कुर्य्यात्, तेन चैव होमे-

नास्य प्रातराहुतिर्हुता भवतीति । सोयमित्थं परतरेणास्याभि-संबन्धः । अस्याञ्च वर्णनायामुत्तरसूत्रे 'सएव'—इति पूर्व्वप्रकृतः सर्व्वोप्यग्निः परामर्ष्टव्योभवति । कथं पुनरतिक्रम्य परसूत्रं परतरेण सूत्रेण संभंत्स्यते ?। अतिक्रान्तसंबन्धस्याचार्य्यानुमतत्वादित्याह । कथं ज्ञायते ?। "पुनरुक्तमतिक्रान्तं यच्च सिंहावलोकितं । गोभिले ये न गृह्णन्ति न ते ज्ञास्यन्ति गोभिलं" इति गृह्यासंग्रहवचनात् । उत्तर-सूत्रएव वा 'सएव'—इति व्यवहितोपि सर्व्वोग्निः परामृश्यतामिति न किञ्चिदनुचितम् ।

५७पृष्ठे २पंक्तौ 'क्रियते'—इत्यतः परं निवेश्यं ।
अन्यत्र परमेष्ठिविभक्तयोरग्न्योः । तथाच गृह्यासंग्रहः । "परमेष्ठी विभक्तश्च जुहुयादक्षतान् सक्तून् । प्रातस्तूष्णीं घृतं वापि प्रातराहुत्युप-क्रम."—इति ।

६२पृष्ठे ११पंक्तौ 'अत्रच'—इत्यतः परं निवेश्यं ।
"गोभिर्वालपवित्रेण धार्य्यमाणेन नित्यशः । न स्पृशन्तीह पापानि-श्रियं गात्रेषु तिष्ठति"—इति ।

१०३पृष्ठे ८पंक्तौ 'मधस्तादेव'—इत्यतः परं निवेश्यं ।
अभ्युपगम्य चेमं तर्पणयोः प्रकृतिविकारभावमेतावदस्माभिर्विचारितम् । परमार्थतः पुनरनयोः प्रकृतिविकारभावएव नास्ति । कुतः ?। द्वयोरेव सपरिकराभिहितत्वात् । स्नानाङ्गतर्पणं खल्वाचार्य्येण सपरिकरमभि-

हितं स्नानग्रन्थे । तथैव प्रधानतर्पणं कात्यायनेन कर्म्मप्रदीपे । कः खल्वनुन्मत्तः सपरिकराभिहितयोरनयोः प्रकृतिविकारभावमाचक्षीत ! । तस्मादन्यादृशमेव तर्पणं स्नानाङ्गं सवितुरुपस्थानात् परतः करणीयमाचार्य्येणोक्तम्, अन्यादृशमेव च प्रधानं तर्पणं ब्रह्मयज्ञात् परस्तात् कर्त्तव्यं कात्यायनेनोक्तमिति न किञ्चिदनुचितम् ।

२११पृष्ठे ९पंक्तौ 'सूचयति'—इत्यतः परं निवेश्यं ।

उपकल्पनञ्चामीषामग्नेरुत्तरत उदगग्राणां प्राञ्चं प्राञ्चं प्रयोजनानुसारेण करणीयम्। तथाच कर्म्मप्रदीपः । "प्राञ्चं प्राञ्चमुदगग्नेरुदगग्रं समीपतः । तत्तथाऽऽसादयेत् द्रव्यं यद्यथा विनियुज्यते"—इति । उपकल्पितानाञ्चामीषां वीक्षणं प्रोक्षणञ्चाद्भिः कर्त्तव्यम्। कुतः ? । "द्रव्याणामुपक्लृप्तानां होमीयानां यथाविधि । प्रसिञ्चन् वीक्षणं कुर्य्यादद्भिरभ्युक्षणन्तथा"—इति गृह्यासंग्रहवचनात्। तदिदं द्रव्यासादनं स्थण्डिलोपलेपनात् परतएव करणीयम् । तथैवाचार्य्येण सूत्रणात् । आचार्य्यपुत्रोऽपि गृह्यासंग्रहे । "भूमेः समूहनं कृत्वा गोमयेनोपलिप्य च । द्रव्याण्युत्तरतः स्थाप्य वृषीं कुर्य्यादुदङ्मुखीम्"—इत्युपलेपनात् परं द्रव्यासादनमभिधाय, पश्चाल्लक्षणकरणमग्निस्थापनादिकञ्चाभिहितवान् । एवञ्च, "पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति"—इत्यत्र यथा भविष्यता पुरोडाशेन कपालस्याभिसंबन्धः, तद्वदत्रापि भविष्यतैवाग्निना उत्तरस्याभिसंबन्धोबोद्धव्यः । अग्निस्थापनात् पूर्व्वमेव द्रव्यासादनस्योपदेशादनन्यगतेर्व्वचनात् ।

२२०पृष्ठे १३पंक्तौ 'गृह्यान्तरम्'—इत्यतःपरं निवेश्यं।
सेयमसङ्गता वर्णना। कस्मात्?। आचार्य्यपुत्राभिहितक्रमविरोधात्।
तथाच गृह्यासंग्रहः। "लेखनाभ्युक्षणे कृत्वा निहितेऽग्नौ समिद्दत्।
ततोभूमिग्रहं कृत्वा कुर्य्यात् परिसमूहनम्। ब्रह्माणमुपसंकल्प्य चरु-
श्रपणमारभेत्"—इति। कर्म्मप्रदीपोक्तस्तु क्रमआधानविषयः। कुतः?।
तत्रैव तदभिधानात्। गृह्यान्तरमपि अन्येषामेव नास्माकम्। का-
त्यायनादिभिर्हि तत् सूचितम्। ते किल काण्वादिशाखिनां सूत्रकाराः।

२२८पृष्ठे ६पंक्तौ, 'तत्त्वकारः'—इत्यतःपरं निवेश्यं।
परमार्थतः पुनर्व्विकल्पएवानयोर्वक्तव्यः। कथं नाम?। पञ्चाशद्भिर्वा-
कुशैर्भवेत् अपरिमितैर्वा,—इति। कुतः?। संख्यावचनस्याप्यस्मच्छाखा-
विषयत्वात्। गृह्यासंग्रहे खल्वाचार्य्यपुत्रः "पञ्चाशद्भिः कुशैर्ब्रह्मा",—
इत्याह।

२२९पृष्ठे १६पंक्तौ, 'उक्तम्'—इत्यतःपरं निवेश्यं।
इदन्त्विह वक्तव्यम्। कर्म्मप्रदीपकृता पदार्थानामुपन्यासमात्रं कृतं न तु
क्रमोऽप्यमीषामभिहितः। तथाविधवचनव्यक्तेरभावात्। तत्र, चर्व्वङ्ग-
मभिधाय भूमिजपप्रकाराभिधानात् खल्वानुमानिकः क्रमः परिचि-
कल्पयिषितः। स चायमाचार्य्यपुत्राभिहितप्रत्यक्षक्रमविरोधाद्भवितुं ना-
र्हति। तथाच "लेखनाभ्युक्षणे कृत्वा"—इत्यादि पुरस्तादुदाहृतम्।
तस्मादाचार्य्यपुत्रवचनात् भूमिजपं त्वृचेन परिसमूहनञ्च कृत्वा ब्रह्म-
स्थापनं कर्त्तव्यं, ततश्चरुश्रपणमित्यादरणीयम्। न चेदेवम्, कर्म्मप्रदीप-

कृता दक्षिणामभिधाय चर्व्वङ्गस्याभिधानात् दक्षिणानन्तरं चरुः स्यात् । आचार्य्योऽपि अग्न्याधापनात् परम्, "अथोलूखलमूषले"—इत्यादिना चरुश्रपणं सूचयिष्यति । तस्मात् 'अन्यत्' चरुश्रपणादिकम्,—इति वर्णनीयम् । अनर्थकं तर्हि; ननु 'अथोलूखलमूषले'—इति सूचयिष्यत्येव । नानर्थकम् । कुतः ? । सामान्यविशेषभावोपपत्तेः । अन्यत् चेष्टेत,—इति सामान्यतः सूचयित्वा, अथोलूखलमूषले,—इत्यादिना विशेषतः सूत्रणमुपपद्यते । आदरार्थत्वाच्च । आदरार्थं पुनरुपादानं खल्वाचार्य्याणां बहुलमुपलभ्यते । शास्त्रे चास्मिन् पुनरुक्तिराचार्य्यस्यानुमतेति पुरस्तान्निवेदितमस्माभिः । यत्र तु चरुर्नास्ति, तत्र, अन्यत् आज्यसंस्कारादिकम्,—इत्यभिप्रेत्य वा वचनमेतदुपपादनीयम् । द्रव्यासादनन्तु आस्तां तावदिदानीं, यावदग्निस्थापनादपि पूर्व्वं करणीयमिति पुरस्तादेव व्यवस्थापितमित्यास्तां विस्तरः ।

२२१पृष्ठे २०पंक्तौ, 'व्यपीत्यर्थः'—इत्यतःपरं निवेश्यं ।

प्रकारान्तरमाह गृह्यासंग्रहः । "चतुर्मुष्टिश्चरुः कार्य्यस्तूर्णामुत्तरोऽपि वा"—इति । मुष्टिः पलमिति गृह्यासंग्रहभाष्ये वक्ष्यामः ।

२३४पृष्ठे ११पंक्तौ निवेश्यं ।

अभिघारणञ्चेदं शृतं पवित्रान्तर्हितं कृत्वा करणीयम् । तथाच गृह्यासंग्रहः । "पवित्रान्तर्हितं कृत्वा चरुं प्राज्ञोऽभिघारयेत् । उद्वास्य चैव विधिना एवं तन्त्रं न लुप्यते" -इति ।

२३७पृष्ठे १८पंक्तौ 'प्रातर्होमादिभ्यः'—इत्यतः परं निवेश्यं ।
यत्र पुनस्स्तरणं क्रियते, तत्र ब्रह्मैव स्तरणकार्य्यं करोति, नलन्यत् परिस्तरणं करणीयम्। कुतः ?। "ब्रह्माणं स्तरणं विद्यात्तदर्थत्र न कल्पितः"—इति गृह्यासंग्रहवचनात् ।

——

२३८पृष्ठे १२पंक्तौ, 'इति'—इत्यतः परं निवेश्यं ।
तदिमे परिधयो गृह्याकर्म्मसु न करणीयाः । तथाच गृह्यासंग्रहः ।
"परिधींस्तु न कुर्व्वीत गृह्याकर्म्मसु याज्ञिकः । उदकाञ्जयस्तिस्रस्ते वै परिधयः स्मृताः"—इति ।

——

२३९पृष्ठे २पंक्तौ, 'मन्यन्ते'—इत्यतः परं निवेश्यं ।
सेयं विहितप्रतिषिद्धा प्रणीता गृह्याकर्म्मसु नोपकल्पयितव्या। कुतः ?।
"विहितप्रतिषिद्धाञ्च प्रणीतां नोपकल्पयेत्"—इति गृह्यासंग्रहवचनात्

——

२४१पृष्ठे १८पंक्तौ निवेश्यं ।
"एतत् सम्पूयनं नाम पश्चादुत्पवनं स्मृतम्" ।

——

२४३पृष्ठे ११पंक्तौ, 'भट्टभाष्यम्'—इत्यतः परं निवेश्यं ।
गृह्यासंग्रहस्त्वाह । "आज्यानां सर्पिरादीनां संस्कारे विधिचोदिते ।
अनधिश्रयणं दध्नः शेषाणां श्रयणं स्मृतम्"—इति ।

——

२५५पृष्ठे १४पंक्तौ निवेश्यं ।

येषान्तु प्रतिपत्त्यर्थकर्म्म स्विष्टकृदिति दर्शनम्, तेषां खल्वेतदपचारेपि शेषस्याज्येन होतव्यं भवति ।

२६३पृष्ठे १७पंक्तौ निवेश्यं ।

तदेतत् सर्व्वं पूर्व्वनिबद्धृणां मतमनुसरद्भिरस्माभिर्व्याख्यातं विचारितञ्च। परमार्थतस्तु प्रतिपत्तिरेवैतन्न भवति । कुतः? । निर्देशसामान्यात् । "ततएव वर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते"—इति वदचापि, "तत-एव वर्हिषः कुशमुष्टिमादाय"—इति निर्दिश्यते । अस्माच्च निर्देश-सामान्यात् तत्रइव अत्रापि स्तृतशेषाणि वर्हींषि हृदयमागच्छन्ति । आगच्छन्ति चेत्, न युज्यते विनाकारणमुत्स्रष्टुम् । स्तृतानां वर्हि-षामिदानीं प्रतिपिपातयितत्वादिति चेत् । न । प्रमाणाभावात् । प्रतिपत्तिप्राये वचनादिति चेत् । न । असिद्धेः । कथमसिद्धिः? । आग्नेयादीनामप्रतिपत्तीनां सन्निहिततरत्वात् । तदेवं प्रमाणविशेषस्या-भावात् विनियुक्तविनियोगेन खल्वपि शुक्लीवर्णयितुम् । प्रतिपत्ति-प्रायेवचनात् खल्वानुमानिकं प्रतिपत्तित्वं परिचिकल्पयिषितम्। तच्चै-तत् न्यायविरोधान्न सेद्धुमर्हति । तस्मात् "विरोधे च श्रुतिविशेषाद-व्यक्तः शेषे"—इति सिद्धान्तात् स्तृतशेषादेव वर्हिषः कुशमुष्टिमादाय, —इति व्याख्येयम् । तदेतदाचार्य्यपुत्रः स्पष्टयाञ्चकार गृह्यासंग्रहे । "स्तृतेभ्येन प्रचिन्नीयात् यातयामं स्तृतं स्तृतम् । स्तृतशेषात्ततोगृह्य यज्ञवास्तुक्रिया तथा"—इति । यज्ञवास्तुक्रियां कृत्वा चाज्येन पूर्णाहुतिर्होतव्या । तथाच गृह्यासंग्रहः । "यज्ञवास्तुक्रियां कृत्वा

विधिदृष्टेन कर्म्मणा । आज्यधारामविच्छिन्नां जुहुयात् सार्व्वकामिकीम्"—इति ।

२६९पृष्ठे ३पंक्तौ निवेश्यं ।

सूत्रद्वयं वैतत्,—'पूर्णपात्रोदक्षिणा'—इति, 'तं ब्रह्मणे दद्यात्'—इति च । तत्र, 'पूर्णपात्रोदक्षिणा'—इत्यनेन, पूर्णपात्रं दक्षिणा भवति कर्म्मणाम्, अनुच्यमानायां दक्षिणायाम्—इत्युच्यते । कथं ज्ञायते ?। अनुच्यमानायां दक्षिणायां पूर्णपात्रादिका दक्षिणा भवति,—इति कर्म्मप्रदीपवचनात् ।

'तं ब्रह्मणे दद्यात्'—इत्यनेन ब्रह्मणे दक्षिणायादानमुपदिश्यते । तदनेन तत्शब्देन दक्षिणैव परामृश्यते न पूर्णपात्रम् । कस्मात् ?। सन्निहिततरत्वात् दक्षिणायाः, व्यपेतत्वाच्च पूर्णपात्रस्य । अर्थवत्वाच्च । दक्षिणादानेन हि नः प्रयोजनं न पूर्णपात्रदानेन । लिङ्गव्यत्ययस्तु भवतोऽपि समानः । 'ब्रह्मणे दक्षिणा देया'—इति कात्यायनवचनाच्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । स खल्वस्पष्टानां गोभिलोक्तानां प्रतीपवत् स्पष्टमुपदेष्टा,—इत्यवोचाम ।

२७०पृष्ठे १२पंक्तौ निवेश्यं ।

अथ वा । एकोब्रह्मैव ऋत्विगिति ब्रह्मणे दक्षिणादाने हेतुवचनमेतत् । होतृाप्यस्त्वन्यऋत्विगित्याशङ्कायामुत्तरं सूत्रं प्रवर्त्स्यति ।

२८०पृष्ठे ३पंक्तौ 'वाभिषेकः'—इत्यतः परं निवेश्यं । तथाच गृह्यासंग्रहः । "सर्व्वयज्ञेषु विप्राणामद्भिः पूर्णं प्रवर्त्तते । तस्मात् सुरोत्तमाद्धापोऽद्भिरेवाभिषेचयेत्"—इति ।

२८१पृष्ठे २१पंक्तौ 'रित्येतत्'—इत्यतः परं निवेश्यं । तथाच गृह्यासंग्रहः । "महानदीषु या आपः कौप्यान्यास्तु ह्रदेषु च । गन्धवर्णरसैर्युक्ताश्शुवास्ताइति निश्चयः"—इति । तदेवं शुत्राभिरद्भिः

२८२पृष्ठे २पंक्तौ 'इत्यन्ये'—इत्यतः परं निवेश्यं । रस्नुतस्तु गन्धमाल्यैरुदकुम्भमलङ्कृत्य प्रावृतांसोधारयेत् । कथं ज्ञायते ? । "गन्धमाल्यैरलङ्कृत्य सकुम्भोवाग्यतः शुचिः । धारयेत् त्रिषु वर्णेषु प्रावृतांसोद्विजोत्तमः"—इति गृह्यासंग्रहवचनात् ।

२८३पृष्ठे १५पंक्तौ निवेश्यं ।

अत्र च, "सवर्णाभिरनिन्द्याभिरद्भिरुत्तमिश्रितैः । स्नानं चतुर्भिः-कलसैः स्त्रीभिः स्त्रीं यत्र स्नावनम्"—इति गृह्यासंग्रहोक्तोविशेषो द्रष्टव्यः ।

२८७पृष्ठे २पंक्तौ निवेश्यं ।

तथाच गृह्यासंग्रहः । "यदा निष्क्रामयेत् कन्यां वरः पाणिं जिघृक्षयन् । अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा कटस्तीर्णं पदंव्रजेत् । पदा प्रपद्य पन्थानं पतियानं संजपेद्वधूः । वरोवाऽत्र जपेन्मन्त्रमाकटान्तादितिस्थितिः" —इति ।

२०५पृष्ठे ३पंक्तौ, 'इति'—इत्यतः परं निवेश्यं ।

वस्तुतस्तु, "तथा लाजाञ्जलिर्बध्वा हूयतेऽङ्गुलिपर्व्वभिः"—इति गृह्यासंग्रहोक्तप्रकारेणास्माकमयं होमोभवति, न शाखान्तरोक्तप्रकारेण। स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयकरणस्य निषेधादिति द्रष्टव्यम्।

२०८पृष्ठे ४पंक्तौ निवेश्यं ।

"प्राजग्राहमुदग्राहं ब्रह्माणमृत्विजं तथा। एतानि वाह्यतः कृत्वा शेषाणान्तु प्रदक्षिणम्"—इति। यश्चायं होमात् परतः परिणयः, सोयं ब्राह्म्यादिषु विवाहेषु द्रष्टव्यः। गान्धर्व्वादिषु पुनर्व्विवाहेषु प्रथममेव परिणयः ततोहोमः करणीयः। तथा च गृह्यासंग्रहः। "ब्राह्मस्यार्षस्य दैवस्य प्राजापत्यस्य याज्ञिकैः। पूर्व्वं होमविधिः प्रोक्तः पश्चात् परिणयः स्मृतः। गान्धर्व्वासुरपैशाचाविवाहाराक्षमाश्च ये। तेषां परिणयः पूर्व्वं पश्चाद्धोमो विधीयते"—इति। स खल्वयमाचार्य्योब्राह्म्यादीन् प्रशस्तान् विवाहानभिप्रेत्य होमात् परतः परिणयनं सूचयाञ्चकार,—इति लिख्यते।

२०९पृष्ठे १२पंक्तौ 'गृह्यान्तराच्च'—इत्यतः परं निवेश्यं।

नैतत् समीचीनम्। कुतः?। स्वशास्त्रविरोधात्। तथा च गृह्यासंग्रहः। "एवं लाजहविः शेषं हूयते सूर्पजिह्वया"—इति। तस्मादस्माकं सूर्पजिह्वयैतद्धोतव्यं भवति।

२१२पृष्ठे ७पंक्तौ, निवेश्यं ।

तथाच गृह्यासंग्रहः । 'विवाहे यो विधिः प्रोक्तोमन्त्रादाप्त्यवाचकाः। वरस्तु तान् जपेत् सर्व्वान् क्षत्रियराजन्यवैश्ययोः',—इति ।

२१८पृष्ठे १७पंक्तौ 'हूयते'—इत्यतः परं निवेश्यं ।

तथाच गृह्यासंग्रहः । "हुत्वाऽऽज्यं परिशेषेण यत् द्रव्यमुपकल्पितम्। स्रुवेणैव तु तत् स्पृष्टं सम्पातञ्चैव तं विदुः"—इति ।

२२३पृष्ठे ८पंक्तौ 'प्रमाणाभावात्'—इत्यतः परं निवेश्यं ।

वस्तुतस्तु आसुरादिविवाहोढ़ायाः प्रेतकृत्यं पितृगोत्रेण कर्त्तव्यमिति वृद्धशातातपेनोक्तम् । यथा। "आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्म्मवित्"—इति । सपिण्डीकरणन्वस्यास्तन्मात्रादिभिः करणीयमित्याह सएव। "तन्मात्रा तत्पितामह्या तत्श्वश्र्वा वा सपिण्डनम्। आसुरादिविवाहेषु विन्नानां योषितां भवेत्"—इति । एवमपि, सपिण्डीकरणैकमूर्त्तित्वप्राप्तेर्हेतुत्वेनोपादानात् प्राचीनं वचनम्—चतुर्थीतः पूर्व्वमेव या संस्थिता, तद्विषयमेव पर्य्यवस्यति,—इति ध्येयम् ।

२२७पृष्ठे ७पंक्तौ निवेश्यं ।

परमार्थतस्तु, तत्र 'हविष्यमन्नम्'—इति सूचयन् एतदेवाक्षारलवणं व्याकरोति । तस्मात्,—"अयुक्तमक्षारलवणैरपर्य्युषितमेवच । हविष्यमेतदन्नाद्यमसुरैश्चाप्यसंयुतम्"—इति गृह्यासंग्रहोक्तस्याशनं बोद्धव्यम्।

२४४पृष्ठे १५पंक्तौ 'एवायमर्थः'—इत्यतः परं निवेश्यं।
वस्तुतस्तु, उद्वर्त्तनं नखरोमच्छेदनं मेखलायाः स्रंसनञ्च स्नानमुच्यते। कथं ज्ञायते?। "उद्वर्त्तनं नखच्छेदो रोमच्छेदनमेवच। स्रंसनं मेखलायाश्च स्नानानि विदुर्बुधाः"—इति गृह्यासंग्रहवचनात्। एतदविद्वांसएव 'कामयित्वा'—इति पठन्ति। तदश्रद्धेयम्।

२५२पृष्ठे ३पंक्तौ निवेश्यं।
वस्तुतस्तु मन्त्रानादेशे व्याहृतयः प्रयोक्तव्याभवन्ति। कुतः?। "यत्र मन्त्रान विद्यन्ते व्याहृतीस्तत्र योजयेत्"—इति गृह्यासंग्रहवचनात्। चरुश्रपणादिकमेव तूष्णीं कर्त्तव्यमिति तत्रैव ज्ञेयम्। तस्मात् व्याहृतिभिरंशस्याभिमर्शनं मन्त्रेण नाभिदेशस्य,—इत्यादरणीयम्।

२६६पृष्ठे १पंक्तौ 'सिद्धम्)।'—इत्यतः परं निवेश्यं।
अथ वा। युग्मम्—इति च्छेदः। युग्ममुभयतः फलम्, तं पूर्व्वमाहृतम्,—

२६७पृष्ठे १९पंक्तौ निवेश्यम्।
तत्र ब्रूमः। यत्तावदुक्तम्,—प्रथमएवोन्नयने तिस्रोदर्भपिञ्जल्योव्याप्रियन्ते एवमुत्तरयोः,—इति, एतद्ब्रूमः। यत् पुनरुक्तम्,—उन्नयनत्रित्वाद्दर्भपिञ्जल्योपि नवैव सम्पद्यन्ते,—इति, एतन्नानुजानीमः। किं कारणम्?। मानाभावात्। 'भूरितिदर्भपिञ्जलीभिरेव प्रथमं भुवरिति द्वितीयं स्वरिति तृतीयम्'—इति वचनात् खलु तिसृणामेव

दर्भपिञ्जलीनां सर्व्वैरुन्नयनैः संबन्धोऽवगम्यते । नासौ युज्यते विना-कारणमुत्स्रष्टुम् । तस्मात्—एकैकया पिञ्जल्या एकैकमुन्नयनम्,—इत्यसङ्गतं वचनम् । तथाच गृह्यासंग्रहः । "सीमन्ते दर्भपिञ्जल्यस्ति-स्रस्ताभिस्त्रिरुन्नयेत्"—इति । तस्मात् तिस्रएव दर्भपिञ्जल्यस्ताभिरेव प्रथममुन्नयनं ताभिरेव द्वितीय ताभिरेव तृतीयमित्याख्येयम् ।

३६८पृष्ठे २पंक्तौ 'प्रक्षालनम्'—इत्यतः परं निवेश्यं । निर्व्वपणन्त्वत्र नास्ति । तथाच गृह्यासंग्रहः । "चूड़ाकर्म्मणि सीमन्ते यस्य पाकः सदा गृहे । विवाहेचैव लाजानां नोक्तोनिर्व्वपणोविधिः" —इति ।

४०४पृष्ठे १पंक्तौ निवेश्यं ।

इति । "दक्षिणाकपर्द्दाः शिष्टाआत्रेयास्त्रिकपर्द्दिनः । आङ्गिरसः पञ्चचूड़ामुण्डाभृगोः शिखिनोऽन्ये" ।

४३८पृष्ठे ७पंक्तौ, 'शब्दस्यार्थः'—इत्यतः परं निवेश्य । वस्तुतस्तु सावित्रव्रतमष्टभिर्वर्षैर्मासैर्दिनैर्वा करणीयम् । कुतः? । "समामासाअहोरात्रास्तुल्यब्राह्मणचोदिताः । सावित्रमष्टभिर्वर्षैः कार्य्यं मासैर्दिनैश्च वा"—इति गृह्यासंग्रहवचनात् । तस्मात् नात्र संवत्सर-व्रताचरणनियमः । 'नाचरिष्यन्तं संवत्सरमुपनयेत्'—इति गोदाना-दिव्रतविषयम् । कथं ज्ञायते? । गोदानव्रतएव तदभिधानात् ।

४४२पृष्ठे ११पंक्तौ निवेश्यं।

वस्तुतस्तु गोदानादिव्रतएवोपनयने नियमोऽयं न प्राचीनेप्युपनयने। तत्र विशेषस्याभिधानात्। अतिक्रम्याभिधानाच्चास्य। सोऽयमुपनयतिः सन्निहितमेवोपनयनमभिधत्ते न प्राचीनमपि। व्यक्तिवचनः खल्वयं सन्निहितां व्यक्तिं शक्नोति वदितुं, नत्वन्याम्। आग्नेयीन्यायात्। परतोवक्ष्यमाणानां धर्म्माणां यथा प्राचीनोपनयनगोचरत्वमपि, तथाऽभिहितमस्माभिः,—"वार्चञ्चास्मै दण्डं प्रयच्छन् वाचयति"—इत्यत्र। परतश्चैतद्वक्ष्यामः।

४८२पृष्ठे ३पंक्तौ निवेश्यं।

वस्तुतस्तु, अस्माकमुपाकरणद्वैविध्येप्युत्सर्गस्य न द्वैविध्यम्। उत्सर्गः खल्वेकएवोभयोरप्युपाकरणयोः प्रौष्ठपदे तैष्यां स्यात्। कुतः?। उभयमुपाकरणं सूचयित्वा परतस्तैष्यामुत्सर्गस्य सूत्रणात्तथाऽवगतेः। अतएव कात्यायनोपि 'प्रौष्ठपदे तिष्येण वहिः'-इत्यादिना तथैवाह। नचेदमुदगयनोपाकरणाभिप्रायं वचनमित्यत्र प्रमाणमस्ति। तथात्वेचोत्सर्गान्तरं नस्यादेव। अनुपदेशात्। तस्मादेकएवोत्सर्गः प्रौष्ठपदे तिष्येणेत्यवधार्य्यते। अतएवोभयमुपाकरणमुपदिश्य "उत्सर्गस्त्वेकएवैषां तैष्यां प्रौष्ठपदेऽपि च"—इत्येकमेवोत्सर्गमुभयेषामभिधत्ते। न च प्रौष्ठपदे हस्तेनोपाकरणकर्त्तुस्तत्रैव पुनस्तिष्येणोत्सर्गोन सम्भवतीतिवाच्यम्। वर्षान्तरे प्रौष्ठपदे हस्तेनोपाकर्त्तुर्वर्षान्तरे तत्रैव तिष्येणोत्सर्गसम्भवात्। तथा गार्ग्यः। "सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्व्वाह्णेऽविवरे वहिः। छन्दोगामिलिताः कुर्य्युरुत्सर्गं स्वस्वछन्दसाम्। शुक्ल-

पत्नेतु हस्तेन उपाकर्म्मापराह्णिकम्''—इति सिंहे रवौ पुष्यर्क्षे उत्सर्ग-मभिधाय हस्तेनोपाकरणमभिदधानएतदेवाह । अस्माद्वचनादस्माक-मपाकरणे अपराह्णः कालः स्यात् । "अध्यायानामुपाकर्म्म कुर्य्यात् काले-पराह्णके । पूर्व्वाह्णे तु विसर्गः स्यादिति वेदविदोविदुः''—इति परिशिष्टवचनाच्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । गोभिलस्यैतदिति हेमाद्रिः । यदा पुनः सिंहस्थे सूर्य्ये शुक्लपक्षे योहस्तः तस्मात् प्राचीनः पुष्यः कर्कटस्थे रवौ भवति, तदा तत्रैव पुष्ये उत्सर्गः करणीयः । कुतः ? । "मासे प्रौष्ठपदे हस्तात् पुष्यः पूर्व्वोभवेद् यदा। तदा तु श्रावणे कुर्य्या-दुत्सर्गं छन्दसां द्विजः''—इति परिशिष्टोक्तेः । तथा प्रौष्ठपदे हस्तस्य दुष्टत्वे तत्रोपाकरणं निषेधति चतुर्व्वर्गचिन्तामणौ स्मृतिः । "उपा-कर्म्म न कुर्व्वन्ति क्रमात् सामर्ग्यजुर्व्विदः । ग्रहसंक्रान्तियुक्तेषु हस्तश्रवण-पर्व्वसु''-इति । तदेवम्भूतस्थले श्रावणएव हस्ते उपाकरणं कर्त्तव्यं भवति । "बह्वृचाः श्रवणे चैव हस्तर्क्षे सामवेदिनः''—इति परिशिष्टवच-नात । श्रावणे हि बह्वृचाः श्रवणेनोपाकुर्व्वन्ति । गोभिलस्यैतदिति निर्णयामृतकारः । "धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रऋक्षसमन्वितम् । श्रावणं कर्म्मकुर्व्वीरन् ऋग्यजुःसामपाठकाः''—इति परिशिष्टवचनान्तरेपि श्रावणं कर्म्मेति समाख्यया तथाऽवगम्यते । विशेषमाहतुर्वृद्धमनुका-त्यायनौ । "अर्द्धरात्रादधस्ताच्चेत् संक्रान्तिग्रहणं तदा । उपाकर्म्म न कुर्व्वीत परतश्चेन्न दोषकृत्''—इति ।

तस्मादियमेवावधारणा,—प्रौष्ठपदीं हस्तेनोपकृत्य देवपर्व्वाणि-गेयगानादीनि तावदधीयीत यावत् अब्दान्तरे प्रौष्ठपदे तिष्यः भवति। उदगयने चोपाकृत्योत्तरारण्यकादिकं यावत् षण्मासानधीयीत । ततः

प्रौष्ठपदे तिष्येण द्वयोरुत्सर्गं कुर्य्यात्। उत्सर्गात् परतस्तु यावदन्यदुपाकरणं न क्रियते, तावद्वेदं न व्याहरेदन्यत्र ब्राह्मणात्। अस्मच्छास्त्रे तथैवोपदेशात्। एवञ्च, उत्सर्गात् परमपि शुक्लपक्षेषु छन्दसामध्ययनबोधकानि यानि मन्वादिवचनान्युदाहृतानि, तानि अस्मद्व्यतिरिक्तविषयाणि बोद्धव्यानि। अस्मच्छास्त्रे प्रौष्ठपदशुक्लपक्षे तिष्येणोत्सर्गात् परतः पुनस्तत्रैव हस्तेनोपाकरणविधानात् तेषां वचनानां न खल्वत्रावकाशोभवतीति।

५१५पृष्ठे ५पंक्तौ निवेश्यं।

"क्षुण्णे द्रव्यपले सम्यक् जलमुष्णं विनिःक्षिपेत्। मृत्पात्रे कुड़वोन्मानं ततस्तु स्रावयेत् पटात्। सस्याच्चूर्णद्रवः फाण्टः"—इत्युक्तलक्षणाभि

५६०पृष्ठे १पंक्तौ "थ्यैत्यर्थः"—इत्यतः परं निवेश्यं।

अथवा। तूष्णीमिति वचनादमन्त्रकमेवैतान् बलीन् हरेत्।

५६१पृष्ठे ८पंक्तौ 'बोद्धव्यः'—'—इत्यतः परं निवेश्यं।

सेयमसङ्गता वर्णना भट्टनारायणस्य। कस्मात्?। "दधि सर्पिश्च संपृक्तः प्रोक्तोह्योषपृषातकः। होमकाले तु तस्याग्नेः स्थानमुत्तरपूर्व्वतः" इति गृह्यासंग्रहविरोधात्। तस्मादग्नेरुत्तरपूर्व्वतः समासादिते सतीति वर्णनीयम्।

६५०पृष्ठे १८पंक्तौ निवेश्यं ।

अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति। सूत्रतन्तु निधानञ्चेदं—"एतद्वः पितरोवासः" —इति मन्त्रमुच्चार्य्य सूचितप्रकारेण करणीयम् । कथं ज्ञायते ? । पठ्यमानमन्त्रकाण्डे अस्मिन्नवसरे मन्त्रस्यैतस्य पठितत्वात् । सचेन्न विनियुज्येत, अनर्थकस्तस्य पाठः स्यात् । नचार्थवानाम्नायोऽनर्थकः कर्त्तव्यः। कथन्तर्ह्यस्मिन्नर्थे सूत्रं न दृश्यते ? । प्रत्येकमभिलापं सूच-यितुं प्रवृत्तः खल्वयमाचार्य्योविनियोगं मन्त्रस्य न सूचयाञ्चकार । सकृद्धि त्रीन् पित्रादीनुद्दिश्य मन्त्रोयं पठितव्योभवति । लिङ्गाच्चात्रैव कर्म्मणि विनियोगं मन्त्रस्य सुज्ञानं मन्यते,—इति । कथं पुनरवगम्यते त्रीन् पित्रादीनुद्दिश्य सकृदेव मन्त्रः पठितव्यइति । बहुवचनादित्याह । 'नमोवः पितरः'—इत्यादौ खल्वस्मिन् वाक्यप्रवाहे पित्रादिषु त्रिष्वेव बहुवचनान्तपितृपदप्रयोगादत्रापि तथैवावधार्य्यते । न खल्वस्यैव पूर्व्व-स्मिन् परस्मिंश्च वाक्यप्रवाहे पित्रादित्रिके बहुवचनान्तपितृपदस्य प्रयोगेऽवधृते इहैवाकस्मादर्द्धजरतीयन्यायेन एकैकस्मिन् पित्रादौ तथाप्रयोगइति शक्यमवगन्तुम् । कारणाभावात् । तस्मात् सकृदेव मन्त्रपाठः, अभिलापस्तु प्रत्येकमिति सिद्धम् ।

७५७पृष्ठे १९पंक्तौ 'इत्यादिना'—इत्यतः परं निवेश्यं ।

"साक्षतं सुमनोयुक्तं उदकं दधिमिश्रितम् । अर्घ्यं, दधिमधुभ्याञ्च मधुपर्कोविधीयते । कांस्येनैवार्हनीयस्य निनयेदर्घ्यमञ्जलौ । कांस्या-पिधानं कांस्यस्थं मधुपर्कं निवेदयेत्"—इति कर्म्मप्रदीपवचनेनच

७५८पृष्ठे ११पंक्तौ, 'भवति'—इत्यतः परं निवेश्यं।
अपिच। 'सान्तं सुमनोयुक्तम्'-इत्यादिवचनेन द्वितीयं मधुपर्कमभिधाय 'कांस्येनैव'—इत्यादि तत्परवचनेन तस्यापि कांस्यापिधानत्वं कांस्यस्थत्वञ्च कात्यायनः प्राह। सत्वेकदेशदर्शी परवचनमजानानोमन्यते,—द्वितीये मधुपर्के पात्रस्यानुपदेशः,—इति।

७८७पृष्ठे १०पंक्तौ निवेश्यं।
तत्र गृह्याकर्म्मस्वाचार्य्यपुत्रोक्तएवप्रकारः। कस्मात्?। "एषलेखविधिः प्रोक्तोगृह्याकर्म्मसु सर्व्वसु"—इत्युपसंहारात्। कात्यायनोक्तस्तु प्रकारः पारिशेष्यादन्यत्र निविशते इति द्रष्टव्यं।

८००पृष्ठे ५पंक्तौ "देवलवचनात्"। इत्यतः परं निवेश्यं।
पक्षकल्पेऽपि शस्त्रहतानां श्राद्धमेव चतुर्द्दश्यां भवति नान्येषां। कथं ज्ञायते?। "नैव श्राद्धं चतुर्दश्यां कुर्य्याच्छस्त्रहतादृते। पक्षश्राद्धेपि कर्त्तव्ये श्राद्धशून्यैव सा तिथिः"। इतिवचनादिति कल्पतरुप्रभृतयः। चतुर्दशीत्यागे पञ्चदशादिश्राद्धसम्पत्तये पौर्णमास्यां श्राद्धमुक्तं स्मृतिसागरे। "निखिलन्तु यदा पक्षं श्राद्धं कर्त्तुमिहेच्छति। पौर्णमासीं समारभ्य तदा श्राद्धं समाचरेत्। पौर्णमास्यान्तु पूर्व्वाह्ने श्राद्धं नान्दीमुखं चरेत्। प्रपितामहाच्च ये पूर्व्वे त्रयोनान्दीमुखास्तु ते"। इति। युक्तस्तु कार्ष्णाजिनिवचनादनयोर्विकल्पइति।

पत्रे।	पङ्क्तौ।	अशुद्धं।	शुद्धं।
२१०	२०	मेद्धयाम	मेद्धयाम्
२१२	४	नियि	यिनि
२२३	१	नाच	'नाच
२२३	१	'उपवेशनात्	उपवेशनात्
२२७	१४	कमण्डलु	कमण्डलुं
२३१	७	सद्यन्निरूप्य	सद्यन्निरुप्य
२३२	१	ब्र मेते	क्रमते
२५०	१२	मध्यात	मध्यात्
२५२	१	च्चिर्व्वैतेन	च्चिर्व्वतेन
२५४	२१	खल्वतत्	खल्वेतत्
२६०	१७	च्चिरवदध्यात	च्चिरवदध्यात्

गोभिलीय—गृह्यसूत्रस्य

शुद्धिपत्रम् ।

शुद्धिपत्रम्।

पत्रे।	पङ्क्तौ।	अशुद्धं।	शुद्धं।
२१०	२०	मेखलाम..	मेखलाम्
२१२	४	निशि	शिनि
२२३	१	नात्र	'नात्र
२२३	१	'उपवेशनात्	उपवेशनात्
२२७	१४	कमण्डलु	कमण्डलु'
२३१	७	सक्तन्निरूप्य	सक्तन्निरुप्य
२३२	१	व्र मेते	क्रमते
२५०	१२	मध्यात	मध्यात्
२५२	१	त्रिर्व्वैतेन	त्रिर्व्वैतेन
२५४	२१	खल्वतत्	खल्वेतत्
२६०	१७	त्रिरवदध्यात	त्रिरवदध्यात्

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१६	२२	पुरुषार्थं	पुरुषार्थं
२८	२	कल्यते	कल्प्यते
३९	१५	वद्द	वद्ध
४२	२१	प्रमाणिकी	प्रामाणिकी
४३	३	मध्यसातुम्	मध्यवसातुम्
४७	२१	प्रोष्ठं	प्रौष्ठ
५५	३	वैश्वनर	वैश्वानर
६९	२	श्रवणौ	श्रवणे
७७	१५	कारणो	कारणे
७८	१९	यिना	विना
९०	६	श्रुयते	श्रूयते
९०	१८	जुहुतात्	जुहुयात्
९१	२	गृह्य	गृह्य
९१	६	तृष्णी	तूष्णी
९३	१५	महायज्ञः	ब्रह्मयज्ञः
९३	१६	पुजनम्	पूजनम्

स्फुटप्रतीयमानानामशुद्धीनां शोधनमनायाससाध्यमेव। तत्प्रदर्शनमनर्थकमित्युपेक्षितम्।

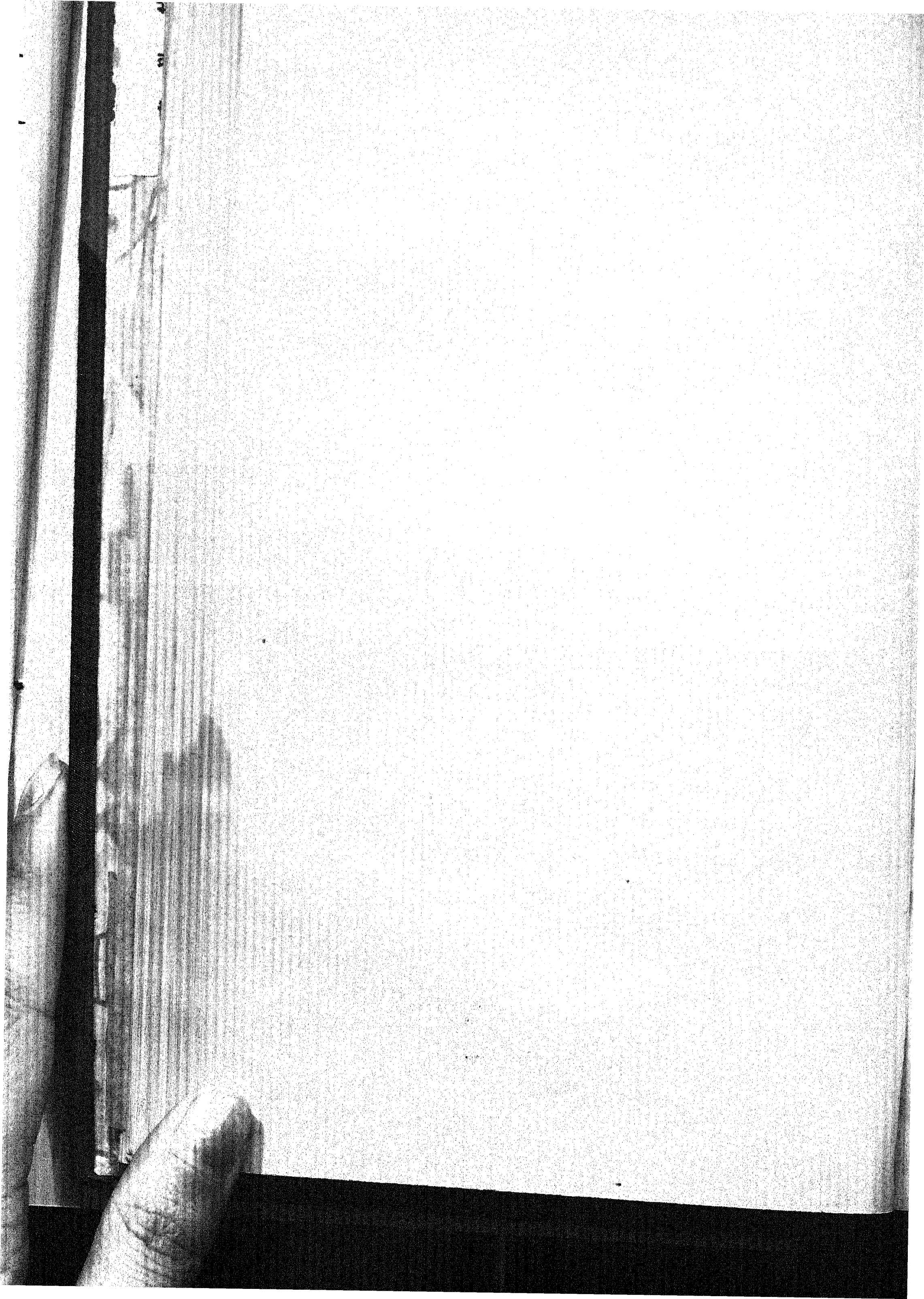

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठा ।	पङ्क्तिः
खदं	खेदं	११२	१२
सवतो	संवता	११४	१
सुष्टु	सुष्ठु (एवंपरत्र)	११७	१५
जिष्ण	जिष्णु	१२७	१८
प्राप्ताङ्गतिः(?)	प्राप्ताङ्गतिः	१४९	१०
चनसा	चनसां	१५०	११
द्याव्या	द्यावा	१५७	५
मुत्ता	मुक्तो	१६१	५
स्थापयत्	स्थापयेत्	१६५	३
उत्तमया इति J.	उत्तमाया इति J.	१६५	२०
उत्तमाया	उत्तयथा	,,	,,
इधे	ईधे	१६६	१०
द्विरुषः	द्वीरुषः	,,	१२
द्वि	द्वी	,,	१४
मधा	मेधा	,,	१५
च्क्रेण	च्कुक्रेण	,,	१७
सोम	सोम-	१६७	३
वीर्य्याणि	वार्य्याणि	,,	११
इमा नो	इमानो	,,	१२
रर्जनय	रजनय	,,	१४
'आष्टणात्'	'आ' 'अष्टणात्'	१७१	१
अभिद्युम्नं	अभि द्युम्नं	,,	२२
'उक्थेग्र'	'उक्थ्य्र उक्थे'	१७२	७
दव	देव	१७४	२२
विधि	विनि	१७५	८
सधि	सधिः	१७६	८
समिन्धन्नां	समिन्धतां	१७६	२०
(५।२।२अ०)	(५।२।१अ०)	१७९	६
कामाः(१२)	कामा(१२)	१८५	११
अग्ने(१२)	अग्ने(१४)	१८६	४
ऊर्षां नि	ऊर्षाग्नि	१९२	१४
युनत्ता-	युनक्ता	२०४	१
आठो	पाठो	२०५	२१
(५।१।४अ०)	(५।२।४अ०)	२०७	१२
प्रफर्व्यंख	प्रफर्व्यांख	२१९	२२
नाम	र्नाम	२२६	१३
सनिष्पन्तो	सनिष्यन्ती	,,	१८
प्राणो	प्र णो	२२७	१२
नसरिष्याति	न स रिष्याति	,,	१३
लन	लेन	२२९	१०
ऊर्ज्जाऽनपा	ऊर्ज्जा नपा	२२९	१७
समुयन्तु	समु यन्तु	२४०	१२
द्विग्भ्या	द्विग्भ्यां	२४२	१२
माना	मानाः	२४५	१२
अग्न	अग्ने	२४६	१२
चरा	चराः	२४७	१८
वूभिया	वुभिया	२४२	१४
द्विवि	द्दिवि	२५७	२१
तन्वति	तन्वन्ति	२६६	६
ष्ठको	ष्टको	२६७	१०
वर्त्तते	वर्त्तते'	२७१	६
एतच्चा	एतच्च	२७९	२०
तद्दतद	तद्देतद	२८१	१६
प्रयच्छति	'प्रति' 'यच्छति'	२८३	४

(१) नवमानुवाके संहितायां मन्त्रसङ्ख्यावैपरीत्यं टीकासङ्ख्यानुसारेण संशोध्यम् ।

(२) इह स्पष्टतः प्रतीयमाना यन्त्रेचणदोषजा अशुद्धिर्न उद्धृता ।

शुद्धिपत्रम् ॥

ग्रन्थस्थस्य

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ ।
प्रथमकाण्डं	प्रथमकाण्डिका	१ ..	१
दित्यभिप्रायः	दित्यप्याङ्कः	७ ..	५
नाशङ्क्यता	नाशङ्क्ष्यता	१२ ..	७
पुरुषार्थं	पुरुषार्थं	१६ ..	२२
कुतः	कुतः ?	२१ ..	२१
प्यन्नप्राशनादिषु ..	पि केषुचित्	२३ ..	२,३
काल्यते	कल्प्यते	२८ ..	२
तद्यवस्था	तत्फलवाद	३३ ..	१६
पीत	श्वेत	३४ ..	१२
पश्चिमस्यां	पश्चिमायां (एवं परत्र) ..	३४ ..	१५
शुक्ला	पीत	३४ ..	२०
"सप्त	सप्त	३५ ..	७
अपिच स्मर्यते	प्रकारान्तरं ग्रन्थासंग्रहे ..	३५ ..	८
इति	× ×	३५ ..	१४
वह	वह्न	३९ ..	१५
प्रमा	प्रामा	४२ ..	२१
मध्यसातुम्	मध्यवसातुम्	४३ ..	३
"नस्मादग्रर्था	तस्मात्—"अग्रर्थाः ..	४३ ..	१८
"प्राश्चं नीत्वावर्त्य स्थाप_ यन्ति"-इति स्मरणाच्च	× × × × × × ..	४४ ..	१०,११
तथा नीला आवर्त्य सम्यक भ्रामयित्वा च	× × × ..	४४ ..	११,१२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
प्रौष्ठं	प्रौष्ठ		
ज्यैष्ठैन	ज्यैष्ठ्येन	४७	२१
वैम्ब	वैम्बा	४९	१
निरूप्य	निरूप्य	५५	३
अग्निहोत्रलक्षणां	× × × (एवं परत्र)	५५	४
लोप	अतिपात	५८	१५,१६
जुहुयात्	जुहुयात् प्रायश्चित्तमकृत्वा	६१	५
स्याग्निहोत्र	स्य सायं प्रातर्होम	६१	६
श्रवणौ	श्रवणे	६७	१२
मांस्यं स्यात्, संस्पृशेत्	माँस्यँस्यात्, सँस्पृशेत्	६९	२
नानव	नानवे	६९	२०
वाह्यांसः	वाह्याँसः	७१	१८
कारणे	करणे	७२	३
पर्यु	पर्यु	७७	१५
कंसेन	कँसेन	७९	१०
तुल्यवद्व	तुल्यवद्धि	८३	१९
पुनरग्निहोत्र	पुनः सायंप्रातर्होम	८४	२१
त्राद्यमग्निहोत्रहोम	त्राद्यं सायंप्रातर्होम	८९	८
श्रुयते	श्रूयते	९०	१
जुहुतात्	जुहुयात्	९०	९
गर्ह्य	गर्ह्य	९०	१८
तष्णी	तूष्णी	९१	२
महायज्ञः	ब्रह्मयज्ञः	९१	९
पुजनम्	पूजनम्	९३	१५
खल्वा	खल्वाचा	९३	१६
		९६	११

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ।
चानुद्य	चानद्य	९६	२०
आग्नेय्या	आग्नेय्या	९७	७
तथा	"यथा	१०२	५
सन्ध्योपासनस्य	सन्ध्योपासनं	१०५	१८
प्रधान	प्रधान	१०६	८
कालभेदे	कालस्वरूपयोर्भेदे	१०६	१७
भेदे	स्वरूपयोर्भेदे	१०६	१८
इति। अपिच	इति। स्वरूपभेदस्त्वा-नयोर्निर्मूलकाषं कष-ति तन्त्रताम्। अपिच	१०९	६
धार	धारय	१०९	७
दन्त	दन्ते	११२	१
पांशु	पाꣳशु	११४	८
कामं	कामꣳ	११६	१
प्रजापत्या	प्राजापत्या	११७	१६
गोतमेन	गौतमेन (एवं परत्र)	११८	११
नवगमाच्च	नवगमात् "यावद्य-जुरनादिष्टान्तान्म-न्त्रान्"-इतिसूत्रणाच्च।	१२६	२
श्रियते	श्रीयते	१३७	१८
संस्तूपं	सꣳस्तूपꣳ	१४०	४
पसलवि	वसलवि (एवं परत्र)	१४१	१६
तमतं	तमतां	१६२	१८
रङ्गं	रङ्ग	१६४	१०
ग्रहस्थानां	विभक्तानां	१७७	२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ।
कम्बुका	कम्बुका (एवं परत्र)	१८१	१०
न्नम्भाः	न्नमाः	१८८	१३
मांग्न	मांग्नः	१९२	२१
"एषावैसमलानामेष्टिः" इति च ब्राह्मणम्	× × ×	१९६	२१
अतएव--"दर्शस्तननिमित्तं वै कालस्वब्रह्मयात्मकः" इति स्त्रीणामावस्थाविषयं स्मरणम्।	× × × × × × × × ×	२०१	११,१२,१३
इति वाक्य	इत्याहिताग्नेर्वि	२२०	३
कृत्वा पूर्व्वाङ्गरव	कृत्वा अथ परिसमूहनान्तं विधाय, पूर्व्वाङ्गरव —	२२०	१४
'आवसोः	आवसोः	२२२	१९
नात्र	'नात्र	२२३	१
'उप	उप	२२३	१
अन्यापि	अन्या तु	२२८	९
ब्रह्मारण्यासाद्य संप्रोच्यच	ब्रह्मस्थापनानन्तरं	२३०	३
त्यर्थाङ्गभ्यते	त्यर्थः	२३२	१४
पवित्रान्तर्हितां	पवित्रान्तर्हिताः	२३३	७
कतमं	कतमत्	२३३	१८
पिञ्जल्या	पिञ्जूल्या (एवमन्यत्र)	२४१	१
वपेत्"	वपेत्	२४१	१८
आन्वष्टक्य	अन्वष्टक्य	२४७	१
एतन	एतेन	२५२	२
इति —	× ×	२५३	११

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ।
"नरकाय प्रदातव्योदीपः सम्पूज्य देवताः" ।	× × ×	२५३	१२
इति वन्निवृत्तौ	इति निवृत्तौ	२५३	१३
अन्येतु	अथवा ।	२५३	१४
व्याचक्षते—	× × ×	२५३	१५
खल्वतत्	खल्वेतत्	२५४	२१
वर्हिष—	वर्हिषः	२६२	५
स्तृत्यर्थत्वात्	स्तुत्यर्थत्वात्	२६२	२२
एच	एव	२६७	७
ऐन्द्राग्नन	ऐन्द्राग्नेन	२७२	४
स्तृत्यन्तरदर्शनात्	अन्यत्राप्येवं कल्पयितु मुचितत्वात्	२७३	१७
वाधान	राधान	२७७	१४
क्षेमादौ	क्षौमादौ	२८६	७
सव्व	सर्व्व	२८७	५
आददानं	आददानां	२८७	२०
मपीत्वे	मपि त्वे	२८८	१
सम्भार्य्यमपि	सम्भार्य्यमपि तु	२८८	२
वरुणा सुराऽरविन्दानी-त्युदकनाम	"धरुणम्, सुरा, अररिन्दानि"—इत्युदकनामसु नैघण्टुककाण्डे	२८९	१२
चरणेन	अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा चरणेन	२९७	१
पाणिग्रहे	पाणिग्राहे	३०२	१४
वं	वध्व	३०२	१८
द	दे	३०४	१

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ।
दव	देव	३०६ ...	६
याग्यताया	वाग्यताया	३१९ ...	१५
दीघा	दीर्घो	३२६ ...	१९
स्यैतदर्थत्वात्	स्यैतदर्थत्वादादरार्थत्वाद्वा	३३४ ...	१४
मघ्नग्र	मघ्नग्रा	३३७ ...	२
नामसु	नाम्नि न	३३७ ...	२
पच्यमाण	पच्यमान	३४१ ...	७
मन्त्र	मन्त्रे	३४३ ...	१२
कर्त्तव्या	कर्त्तव्येत्याहुः	३४८ ...	११
शास्त्रान्तरेषु	शास्त्रान्तरे	४४९ ...	१४
कर्म्मणा	कर्म्मणो	३५८ ...	४
गर्भः—	गर्भः—इति	३५९ ...	१६
कर्म्मश्चौड़	कर्म्मचौड़	३६० ...	१३
पूर्व्वेणां	पूर्व्वस्यां	३९७ ...	१७
मन्त्रकम्	व्याहृतिभिः (एवमन्यत्र)	४०१ ...	१६
इत्याद्युक्तः	इति चैवमाद्युक्तः... ...	४०४ ...	२
दर्शनात्	दर्शनादिति तत्त्वकारः ...	४१३ ..	११
न नवमेह्नि	प्रतिपदह्नि	४१४ ...	२
एणास्येद	एण्याइद	४१५ ...	१२
तूष्णीमित्यर्थः	व्याहृतिभिरित्यर्थः ...	४२२ ...	१४
समिध	समिध्य	४३३ ...	२
घर्म्म	घर्म्म	४५३ ...	५
उद्धृतादि	उद्धृताभि	४७६ ...	३
यद्यप्येतदुदगयनोपाकरणाभिप्रायं वचनं तथाप्युपाकरणासामान्यादत्राप्येवं कल्पयितुमुचितम्।	× × × × × + × × ×	४७९	१४,१५,१६

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठ	पङ्क्तौ ।
स्वैवएतेषां … …	स्वैकएवैषां … … …	४८८ …	१०
श्रोत्रिय … … …	श्रोत्रिये … … …	५०३ …	८
वोणा … … …	गन्नी … … …	५०५ …	१
स्पर्श … … …	दर्श … … … …	५०८ …	१५
सम्बेशाभागो … …	संवेशोभोगो … …	५२४ …	१२
दशा … … …	देशा … … …	५२७ …	१०
धूनयेत्" … … …	धूनयेत्"—इति। नचैवमपि बङ्खवासत्त्वदोषशङ्का कर्त्तव्या। कुतः?।	५३३ …	२
नचैवमपि बङ्खवासत्त्वदोषाशङ्का कर्त्तव्या। कुतः?	× × × ×	५३३ …	४
इति … … …	× ×	५३३ …	७
पाय … … …	पायस … … …	५४६ …	१४
महाव्याहृतिर्भिर …	इ … … … …	५७६ …	३
वा षि … … …	वर्हिषि … … …	५८० …	१०
न्यञ्चा … … …	न्यञ्चौ … … …	५८० …	१०
ज्ञानन् … … …	ज्ञानम् … … …	५८४ …	८
म्रत … … …	म्रतु… … … …	५८८ …	१३
त्रिसंख्याका … …	त्रिसंख्याकाः … …	६२३ …	११
चास्मदीये … …	चास्मदीयं … … …	६३१ …	१
असौ—इत्येतस्मिन् स्थाने	× × × × …	६३१ ..	१४
हेतुवन्निगदस्तु न मुख्यार्थः किन्तु स्तुतिपरएव इति प्रमाणलक्षणे दर्शितम्	× × × × …	६३६ …	३,४
ननां … … …	दरणां … … …	६३९ …	१५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ।
स्तत	स्तत	६४६	१३
उत्तानं पात्रं कृत्वा	× × × ×	६५१	१६
तथा स्मृत्यन्तरम्।	× × ×	६५२	११
इति	× ×	६५२	१२
पिन्थ	"पिन्थ	६५३	१
स्थितम्	निहितम्	६५५	५
(तन्नकृत्याच मन्त्रोपितावन्मात्रः तदीयो निवर्त्तते। तेन, "एतद्वः पितरोवासः"—इति श्राद्धकल्पोक्तेनैव मन्त्रेण वाससोनिधानं सिध्यति)। एकवचनसंयोगाच्चैकमेवात्रवासः स्यात्। अपूर्व्वं खल्वत्रवासो विधीयते। अतस्तदेकत्वमपि पश्वेकत्ववद्विवक्षितुमुचितमेव	× ×	६७१	२,३,४,५,६
मन्त्र	मन्त्र	६८२	५
ईत्य	इत्य	६८५	१३
दन्नाहार्य्यं	दन्वाहार्य्यं	६६६	१२
भूसि	भूरि	६८७	४
उभयेष	उभयेषु	६८८	१८
भेगं	भोगं	६९३	१८
कुष्ठ	उन्माद	६९६	१२
सूत्रे	सूत्र	७०६	५
यच्च	वास्तु	७१९	११
विप्रोष	विंप्रोष	७२२	३

अशुद्धम	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्ती ।
मासाभि	मस्माभि	७२५ ...	१
अर्व्वाङ	अवाङ (एवं परत्र पंक्तौ)	७२८ ...	१४
"अभ्या	अभ्या	७४५ ...	२०
प्रथमो	प्रथमोद्वितीयश्च	७५७ ...	१७
इतरेषु	इतरयोः	७५७ ...	१८
तूष्णीमेव	व्याहृतिभिः	७६२ ...	८
स्नान	स्नानं	७६६ ...	५

गृह्यासंग्रहस्य ।

परे	पार	७७५ ...	२
प्रागल्भो	प्रगल्भो	७७५ ...	१९
कर्म्भे	कर्म्म (एवं परत्र)... ...	७७७ ...	९
णाम्ना	नाम्ना	७७९ ...	९
अतिभयदेभि	अतिभयदेति	७८६ ...	१४
सन्धन्धात्	संबन्धात्	७८८ ...	१८
पर्णनाथ	पर्णनाथ	७९५ ...	५
स्मतं	स्मृतं...	७९६ ...	६
त्रिधा	त्रेधा (एवं परत्र)... ...	८०५ ...	१०
कणीयांश्च	कनीयांश्च	८०८ ...	१३
आचार्य्या	आचार्य्यो	८०८ ...	१५
विस्फुलिङ्गऽच्च	विस्फुलिङ्ग च	८१५ ...	१५
प्राज	"प्राज	८१८ ...	१२
तथा ॥ ९२ ॥	तथा ।	८१८ ...	१२
प्रदक्षिणम् ।	प्रदक्षिणम्" । इति ...	८१८ ...	१३
॥ ९३ ॥	॥ ९२ ॥ (एतदनुसारात्... परत्राङ्काः शोध्याः ।)	८१९ ...	६

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
ग्रहणाम	ग्रहणाम्	८२४	४
मागिः	मानिः	८२४	१४
सर्पिस्तैल	सर्पिस्तैलं	८२७	२
गार्भं	गार्भं	८२८	६
पूर्व्वं	पूर्व्वं	८३५	१०
माचार्य्यः	माचार्य्यैः	८४६	१५
र्थत्वात	र्थत्वात्	८५१	१८
स्वत्मा	स्वत्या	८५४	८
यस्मात्	यस्मात्	८५७	२०
पितामहाः	पितामहाः	८७६	१०
मादाय,	मादयः	८८०	१०
प्रावल्या	अर्थप्रावल्या	८८५	५
जीरन्ध्र	जीवरन्ध्र	८८७	१५
सखीयं	सखीयं	९१०	६
राजा	राजो	९१२	४
इत्यादि	इत्यादि	९१३	२०
इतरे	तइमे	,,	,,
गरान्दते	गवान्दते	९१४	२०
पूर्व्वे	पूर्व्वं	९१५	५
विप्रिष्ठ	विप्रिष्य	९१५	८
प्रति	प्राङ्	९१५	१४
वासः	नाभ्रः	९१६	२०
प्रकृतादेव	प्रकृतिवदेव	९२०	१२
सब्बान्	सर्व्वान्	९३१	३
ईति	इति	९३३	३

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ।
यदा	यदा	९३७	४
दैव	देव	९४५	३
नैकैकस्याच्च	नैकैकस्याच	९४७	२२
मन्त्रो	मन्त्रः	९५०	१४
धान	धानं	९५०	१८
निस्तारः	विस्तारः	९५४	१७
नीतान	नीतान्	९५५	१७
वेदैः	वेदेः	९५७	२२
॥ १९ ॥	।	९६४	१५
सर्व्वैरएव	सर्व्वेभ्यएव	९६७	१४
प्रथम	प्रथमं	९६७	२२
इत्येवाधिकः	इत्यधिकः	९८७	१२
स्वधानिनयनीया	येभ्यः स्वधानिनयनीया	९९४	६
तदेतत्सूत्रं	तदुत्सूत्रं	९९९	१८
वेदाः	वेदः	१००२	१५
वाजिनो	वाजिनोनो	१००३	१
पितरा	‘पितरा	१००४	१३
नैयमिकस्यादि	नैयमिकस्याग्नि	१००७	१४
वश्वदेवे	वैश्वदेवे	१००८	४
मस्य	मस्य	१०१४	५
न्नेव	न्नवे	१०२०	६
स्पद्दन्	तुष्यन्	१०२८	१४
वृद्धिदिनश्चेति	वृद्धिश्चेति	१०३०	१
अन्ये	अन्य	१०३२	२
सेचन	सेचनं	१०३६	३

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ।
विभजते-विभाग	विभजतेर्व्विभाग	१०३७	४
दत्ते	ददते	१०३७	२२
सूत्रान्तरं	सूत्रानन्तरं	१०३८	७
इत्युहितव्यं	इत्यूहितव्यं	१०४१	३
निषेध,	निषेधः,	१०४१	१६
निर्वतर्स्यति	निवर्त्स्यति	१०४१	१९
प्राङ्मुसुख	प्राङ्मुख	१०४२	१५
पिण्डान	पिण्डान्	१०४२	१६
प्रयुयुाच्छतं	प्रयुयुच्छितं	१०४५	२१
विश्रिष्यो	विंश्रिष्यो	१०४५	२२
इहि	इति	१०४६	९
नाम्	नाम	१०४६	१०
यत्त्वर्थः	चत्त्वर्थः	१०४८	१६
प्रीयता	प्रीयन्ता	१०५०	११
आद्धान्वितः	श्रद्धान्वितः	१०५३	१६
तदेव	तदैव	१०५४	११
कार्त्स्नेन	कार्त्स्न्येन	१०५८	२
नसः	वासः	१०६३	१८
तृतीयायां	द्वितीयायां (एवं परत्र पंक्तौ)	१०६९	९
न्ववाय	न्ववाये	१०७३	१०

श्राद्धकल्प परिशिष्टस्य।

तत्र	तत्त्व	१०७६	७

स्नानसूत्र परिशिष्टस्य।

अपवित्रकै	अपवित्रकरै	१०८६	६

ॐ

गोभिलीयं

गृह्यसूत्रम् ।

प्रथमप्रपाठके प्रथमकाण्डम् ।

ॐ नमः सामवेदाय ।

वेदान्तप्रतिपाद्यमेकममलं मानैरमेयञ्च यत्
सर्व्वैराश्रमधर्म्मकर्म्मनिकरैराराध्यशुद्धान्तराः ।
यस्मात् प्राप्य यथार्थवस्तुनियतामाचार्य्यवर्य्यान्मतिं
यत्तत्तत् पदमाप्नुवन्ति मुनयः कस्मैचिदस्मै नमः ॥

वन्दे पितृपदद्वन्द्वमरविन्दमिव श्रितम् ।
मकरन्दमिवादातुं शिष्यैर्मधुकरैरिव ॥
महर्षिं गोभिलाचार्य्यं प्रणम्य परमादरात् ।
भाष्यन्तद्गृह्यसूत्राणां यथाबुद्धि विधीयते ॥

जिज्ञासुन्तु बुभुत्सितमर्थं प्रतिपिपादयिषया सर्व्व एव प्रेक्षापूर्व्व-कारिणो वाग्व्यापारं प्रतिपद्यन्ते, श्रोतारश्च तमवधार्य्य श्रेयसा

समीहितेन संसृज्यन्ते। बुभुत्सितश्चार्थः सुखमेव सर्व्वेषां प्राणभृद्भेदानामन्यच्चैतदनुकूलं किञ्चिदिति प्रतिपद्यामहे। दुःखनिवृत्तिश्चेत्याहुः। प्राणिनः खलु सुखमुत्पिपादयिषव एवोपलभ्यन्ते पशवोऽपि, किं पुनर्मनुष्या विवेकशालिनः?। तदिदं प्रत्यात्मप्रतीक्षितमपि सुखं निरतिशयमेवाभ्यर्हितमित्यपवर्ग एव तावत् परमार्थः। स खल्वनभिसंहितफलैरीश्वरसमर्पितैर्नित्यनैमित्तिकादिकर्म्मभिः प्रवृद्धचित्तस्याधिकारिणः तत्त्वावबोधात् सम्पद्यते इत्याचक्षते। भवति चात्रागमः। "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन—" इति, "तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व" इति चैवमादिः। मनुरपि—

"अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्म्मभिः।
तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्तीह तत्पदम्"।

इति स्मरति। "कषाये कर्म्मभिः पक्के ततो ज्ञानं प्रजायते" इति च स्मर्य्यते पुराणेषु। अतएव भगवान् बादरायण आचार्य्यः शारीरके—"सर्व्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्" इति सूत्रयाम्बभूव। "तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" इति, "समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च" इति, तथा, "योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः" इति, "य[illegible]यमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि" [illegible] "शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः" इति [illegible]तञ्जलानि सूत्राणि। "ताभ्यः पावित्र्यमुपक्रमात्"—इति च [illegible]सूत्रम्।

तदेवं धर्म्म एव साधनतया प्रथममाश्रयणीय इति स्फुटतरमवगम्यते। येषान्तु वेदान्ताः कर्त्तृदेवतादिप्रकाशकतयैव प्रमाणमिति दर्शनं, तेषामभ्यर्हितत्वं धर्म्मस्य सुतरामिति श्लिष्यते।

अर्थकामावपि नान्तरेण धर्म्ममुत्पद्येते। न खल्वधार्म्मिकस्यार्थः कामो वाऽस्ति कश्चिदिति धर्म्ममेव तदुपायतया स्मरति भगवान् व्यासः।

"कामार्थौ लिप्समानस्तु धर्म्ममेवादितश्चरेत्।
नहि धर्म्मादपेतोऽर्थः कामो वापि कदाचन"।

इति। "धर्म्मादर्थश्च कामश्च" इति च महाभारते। तदेवमालोच्य परमकारुणिक आचार्य्यः वैदिकमन्त्रविनियोगपरं श्रौतमिश्रं स्मार्त्तं गृहस्थधर्म्मं छन्दोगानामुपदिदिक्षुर्गृह्यसूत्राख्यमिदं शास्त्रं रचयाञ्चकार। सूत्रमिति हि सूच्यते येनार्थस्तदुच्यते। शास्त्रत्वञ्चास्यानुशासनादिति श्लिष्टतरम्। व्याचिख्यासितस्य गृह्यसूत्रशास्त्रस्येदमादिमं सूत्रम्—

अथातो गृह्याकर्म्माण्युपदेक्ष्यामः ॥ १ ॥

तत्रायमथशब्दो विशिष्टमानन्तर्य्यं द्योतयति। प्रतियोगिविशेषापेक्षं खल्वानन्तर्य्यं विशिष्टं भवति। तच्च वेदाध्ययनं तदर्थविचारश्चेत्येवमादिकं, "वेदमधीत्य स्नायात्" इति, "अथातो धर्म्मजिज्ञासा" इति चैवमादिशास्त्रेभ्यः। तदनेनाथशब्देन शास्त्रस्यादौ मङ्गलमपि कृतं भवति।

"ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ"।

इति स्मरणात्। न चाथशब्दो मङ्गलार्थः, अर्थान्तरप्रयुक्त एव खल्वथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति, अन्यार्थोपनीतमपि दधिदूर्वादिकमिवावलोकनमात्रेण गन्तुकामस्येति। सोऽयमथशब्दो मङ्गलमर्थः प्रयोजनं (न पुनरभिधेयं) यस्येति मङ्गलार्थ उच्यते, न खलु मङ्गलमप्यस्यार्थोऽभिधेयं वाच्यमित्येतत्। तथा च ब्रह्मचारिणो यथावद्वेदाध्ययनाद्यनन्तरमित्यथशब्दस्यार्थः।

अतः शब्दो हेत्वर्थः। यस्मात्—

"अतः परं समावृत्तः कुर्याद्दारपरिग्रहम्"।

इति—

"वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम्।
अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत्"।

इति चैवमादि स्मरणात्, यथावद्विचारशास्त्राधिगमानन्तरं—गार्हस्थ्यानुसरणं शास्त्रार्थः। यस्माच्च—

"यस्मात् त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम्।
गृहस्थेनैव धार्य्यन्ते तस्मात् ज्येष्ठो गृहाश्रमी"।

इत्येवमादिशास्त्रेभ्यस्तदुत्तमत्वमवगम्यते। 'अतः' एतस्मात् कारणात्—इत्यतः शब्दार्थः।

अयमपरोऽतः शब्दार्थः। यतो वृत्तेन वेदाध्ययनादिना कर्मावबोधात्तस्य कर्त्तव्यत्वमिदानीमापतितं—(तथा चाहुः शास्त्रतात्पर्य्यविदः। "दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं नाम" इति।

"चरितार्थान्नयः कुर्य्यादधीत्य श्रुतिमादितः।
तस्य तद्धारणं व्यर्थमगन्धाया इव स्रजः"।

इति च)।—यतश्चाश्रमान्तरेषु गार्हस्थ्यस्य प्राथम्यं। 'अतः' एतस्मात् कारणात्। स्मृतिश्चेयमविरक्तविषया द्रष्टव्या। नातो-"ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेत्" इति श्रुतिविरोधः। सा हि श्रुतिः—"यदहरेव विरजेत्, तदहरेव प्रव्रजेत्" इत्येवमभिदधाना विरक्तमेव स्पृशति नान्यम्। एतेन "वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते" इति, "एकाश्रम्यन्त्वाचार्य्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्य" इति चैवमाद्याः श्रुतिस्मृतयोऽपि व्याख्याताः। इत्यन्यदेतत्।

अयमप्यपरोऽतःशब्दार्थः। यस्मात् यथोक्तानन्तरं, गृह्यकर्म्म प्रतिपित्सवोऽन्तेवासिनो यथावदुपसन्नाः, 'अतः' एतस्मात् कारणात्—

'गृह्या' छान्दसत्वाद्गृह्याणि,—गृहे गृहस्थाश्रमे साधूनि योग्यानि,—लक्षणया गृह्याग्निसाध्यानि वा, 'कर्म्माणि' धर्म्मभूतानि, बहुवचनात् किमप्यन्यत्, 'उपदेक्ष्यामः' कथयिष्यामः।

अत्र च कर्म्मणामुपदेशकर्म्मत्वं प्रतिजानन्नाचार्य्यस्तेषां धर्म्मत्वमभिद्योतयति। अभिमतश्रेयःसाधनवस्तुकथनरूपस्योपदेशस्यान्तरेण धर्म्मत्वममीषामसम्भवात्। न खल्वश्रेयःसाधनमुपदिश्यते। न च श्रेयःसाधनं नाम धर्म्मो न भवति चोदनालक्षणोपीत्यनुसन्धेयम्। तथा चोक्तं "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्मः" इति। "यज्ञेन यज्ञमजयन्त देवास्तानि धर्म्माणि—" इति च यजतिशब्दवाच्यमेव धर्म्ममाचक्षते। अपि चाहुः—

"गुणद्रव्यक्रियादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते ।
तेषामैन्द्रियकत्वेपि न ताद्रूप्येण धर्मता ।
श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते ।
ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः" ।

इति । अयमपरो गृह्याकर्माणीत्यस्यार्थः । गृहे साध्वी; कुशला, योग्या, हिता वेति गृह्या पत्नी, तया सहितस्य यानि कर्त्तव्यानि कर्माणि, तानीमानि गृह्याकर्माण्युपदेक्ष्यामः । गृह्येति वा प्रस्तुतायाः स्मृतेरभिधानम् । (गृह्येति खल्वियमभिधीयते स्मृतिराचार्य्यप्रणीता । तथा चाचार्य्यपुत्रेण कृतोऽस्या एव स्मृतेः संग्रहः "गृह्यासंग्रहः" इत्युच्यते, न "गृह्यसंग्रहः" इति ।) तस्यां यानि कर्माण्यभिधातव्यानि तान्युपदेक्ष्याम इत्यर्थः । स्मार्त्तोऽग्निर्वा गृह्यशब्देनोच्यते । गृह्यः, शालाग्नि, रावसथ्य, औपासन, इति ह्यनर्थान्तरम् । छान्दसं दीर्घत्वम् । तस्मिन् गृह्ये स्मार्त्तेऽग्नौ यानि कर्त्तव्यानि कर्माणि तानीत्यादि पूर्ववदर्थः । अथवा गृहस्थस्य व्रतविशेषो गृह्यशब्दार्थः । "अष्टौ व्रतानि भवन्ति" इत्युपक्रम्य, "भौतिकं, सार्व्वभौतिकं, अष्टमं गृह्यमिति गृहस्थस्य" इति श्रवणात् । तस्मिन् यानि कर्त्तव्यानि कर्माणीत्यादि समानमन्यत् । गृह्यपदानन्तरश्रुतमप्यापदमुपदेक्ष्याम इत्यनेनान्वितं—आ उपदेक्ष्याम इति, इति भट्टभाष्यम् ।

इयमपरा सूत्रयोजना । अथशब्दो वेदाध्ययनानन्तर्य्यमभिधत्ते । अतः शब्दो हेत्वर्थम् । यस्मात्, वेदाध्ययनादर्व्वाक् न किञ्चिदध्येतव्यम्—

"योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम्।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः"।

इति स्मरणात्। 'अतः' एतस्मात् कारणात्, वेदाध्ययनानन्तरं, गृह्याकर्म्माणीत्यादि पूर्व्ववदर्थः। इदानीमधीतवेदस्य गृह्यस्मृतेरध्ययनसम्भवादित्यभिप्रायः।

सोऽयमनेकार्थोऽपि सूत्रस्यार्थभेदेन शब्दभेदान्नानुपपन्नः। तथाचोक्तम्।

"यावतामेव धातूनां लिङ्गं रूढ़िगतं भवेत्।
अर्थश्चैवाभिधेयस्तु तावद्भिर्गुणविग्रहः"।

इति। येषां पुनरनेकार्थतापि शब्दानामिति दर्शनं, तेषामनुपपत्तिरेव नावतरति।

तदनेन सूत्रेणाभिधेयादीन्यपि शिष्यप्रवृत्त्युपयोगीनि प्रतिपादितानि। तत्राभिधेयं कर्म्म यथोक्तं, श्रेयःप्रयोजनम्। सम्बन्धोऽपि यथायथं सुबोधः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावादिः। अथशब्देन चानन्तर्य्यावगमादधिकारी च प्रतिपादित एवेत्यास्तां विस्तरः॥ * ॥ १ ॥ * ॥

तत्र तावत् साधारणकर्म्मशेषभूताः केचन धर्म्माः परिभाष्यन्ते सौकर्य्यार्थम्। प्रतिपदं खल्वमीषामुत्कीर्त्तनेऽनर्थकमेव ग्रन्थगौरवमापद्येत, श्रोतारश्च वितुष्येरन्निति। परिभाषितश्चेषु खलु कर्म्मशेषभूतेषु धर्म्मेषु कृतिसाध्यत्वात् कर्म्मणां कृतिमतः कर्त्तुरेव धर्म्मास्तावत् परिभाषते॥

यज्ञोपवीतिनाचान्तोदकेन कृत्यम् ॥ २ ॥

यज्ञोपवीतं यस्यास्ति सोयं यज्ञोपवीती। आचान्तं, चमु भक्षणे इति स्मरणात् भक्षितं, उदकं जलं येन, सोयमाचान्तोदकः। आ-शब्दो भक्षणस्य वैशिष्ट्यं द्योतयति। गृह्याकर्म्माणीति पूर्व्वस्मादिहानुषञ्जनीयमेकत्वेन विपरिणमय्य—कर्म्मेति। तदयमर्थः। सर्व्वमेव कर्म्म वक्ष्यमाणं, कर्त्रा यज्ञोपवीतिना, आचान्तोदकेन च, सता, कृत्यं कर्त्तव्यमित्येतत्। तदनेकमेव कर्त्तारमनूद्य द्वयं परिभाष्यते—यज्ञोपवीतिना इति, आचान्तोदकेन इति च। कथं पुनरेकेन वाक्येन द्वयमिह परिभाष्यते?। नैष दोषः। वाक्यानेकत्वात्। वाक्यद्वयमिह विज्ञायते, यज्ञोपवीतिना कृत्यमाचान्तोदकेन कृत्यमित्यर्थभेदात्। परमिह युगपदेव धर्म्मद्वयसम्बन्धसम्भवादेकत्वादवबोधस्यैकमिव वाक्यमवभासते इत्येकत्र सूचितमित्यदोषः।

अत्र च "यज्ञोपवीतं कुरुते" इति।

"यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्राणि नवतन्तवः"।

इति।

"कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्द्ध्ववृतं त्रिवृत्।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम्"।

इति।

"वैणवीं धारयेत् यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम्।
यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले"।

इति। "दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री" इति चैवमादिशास्त्रान्तरविहितस्य पुरुषार्थस्यैव यज्ञोपवीतस्य कर्म्मार्थतामात्रमनुजानात्याचार्य्यो,

न पुनः पुरुषार्थादन्यदिह विदधाति। कस्मादेवमवगम्यते? यज्ञोपवीतिनेति सिद्धवदुपदेशात्। यज्ञोपवीतीति खलु यज्ञोपवीतं यस्यास्ति सिद्धं सोऽभिधीयते इत्यवोचाम। यथा स्रग्वीति यस्य स्रगस्ति सिद्धा स एवोच्यते, न यस्य सा विधित्सितेति। तदाहि स्रग्वी भवेदित्येवमादिकं प्रयुञ्जते लौकिकाः। न खल्वत्र यज्ञोपवीती भवेदिति, यज्ञोपवीतिना भाव्यमिति वा, कात्यायनइवाकथयदाचार्य्यः। नचाऽऽचार्य्यस्य न्यूनतानामानर्थिक्यैवकल्पयितुमुचिता। अपिच नखल्वेतदनेन विधीयते; वाक्यभेदप्रसङ्गात्। कथं?। अर्थभेदात्—पुरुषस्तावद् यज्ञोपवीती भवेत्, तेन च सता कृत्यमिति,—यदि द्वावप्यर्थौ विधित्सितौ, भिद्येत तर्हि वाक्यम्। अर्थैक्याद्धि वाक्यमेकं मन्यन्ते तान्त्रिकाः, नचैवमर्थैक्यं भवति। भिन्नौ खल्विमावर्थौ भवतः—यस्यापूर्व्वस्य यज्ञोपवीतस्य विधिः, यस्य तस्य कर्म्मसंयोग इति। योषितामप्येवं प्रसङ्गात्। यदि हि पुरुषार्थादन्यदेव यज्ञोपवीतं कर्म्मार्थमिह विधीयते, वक्तव्यन्तर्हि योषितामपि कर्म्मसु यज्ञोपवीतधारणम्, नचैवमिष्यते। तस्मात् पुरुषार्थस्यैव सतो यज्ञोपवीतस्य कर्म्मार्थतामात्रमिहोच्यते, न ततोऽन्यद्विधीयते—इति कुत एव योषितामयज्ञोपवीतिनीनां कर्म्मस्वपि यज्ञोपवीतमित्यदोषः।

कथमेकस्य यज्ञोपवीतस्योभयार्थता? इति चेन्न, अनेकसंयोगात्। नस्यादेकस्योभयार्थता; यद्येक एव संयोगः स्यात्। संयोगद्वयन्त्विह दृश्यते। एकस्य यज्ञोपवीतपुरुषसंयोगः—"यज्ञोपवीतं कुरुते" इत्येवमादिषु शास्त्रेषु। अपरस्य यज्ञोपवीतकर्म्मसंयोगः—

"यज्ञोपवीतिना कृत्यम्" इति। तस्मादिह वाक्यद्वयेन संयोगभेदात् दभ्रद्वोभयार्थता यज्ञोपवीतस्येति सिद्धम्। अतएव—

> "सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन तु।
> विशिखो व्युपवीतश्च च यत् करोति न तत् कृतम्"।

इति पूर्व्वार्द्धं प्रक्रान्तं—पुरुषार्थमेव यज्ञोपवीतमुत्तरार्द्धे कर्म्मार्थमनुजानानः कात्यायन आचार्य्यस्यैवमेवाशयं स्पष्टयाञ्चकार। स खलु—

> "अथातो गोभिलोक्तानामन्येषामपि कर्म्मणाम्।
> अस्पष्टानां विधिं सम्यग् दर्शयिष्ये प्रदीपवत्"।

इति प्रतिजज्ञे। अत्राह। उपवीतपदमिदं विशिष्टमेवाभिधत्ते—"उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे" इति। नैतदेवं। यज्ञसूत्रमात्राभिधायकत्वादस्य। यज्ञसूत्रमात्रमेव खल्वयमुपवीतशब्दोऽवगमयति, न विशिष्टमन्यत्, सङ्कोचकारणानुपलम्भात्। उपवीतपदन्तावत् यज्ञसूत्रमात्रमभिधत्ते, विशिष्टमप्यभिधत्ते, न पुनर्विशिष्टमेव। "कार्पासमुपवीतं स्यात्" इति, "यज्ञोपवीतं कुरुते" इति चैवमादिशास्त्रेभ्यः। यथा मृगपदं—पशुसामान्यमभिधत्ते, पशुविशेषमप्यभिधत्ते। तथाचापि। तच्चैवं सति विशिष्टमेवात्रगमयिष्यत्युपवीतपदं न सामान्यमित्येतस्मिन् सङ्कोचे कारणं नास्ति। तस्मादयुक्तमेतत्। नन्वाचार्य्यपरिभाषैव—("एवं यज्ञोपवीती भवति" इति) कारणमिति चेन्न उपवीतिपरिभाषाऽभावात्। एवं यज्ञोपवीती भवतीति खल्वाचार्य्यः परिबभाषे, न चैवमुपवीती भवतीति। अर्थैक्यमनयोरिति चेत्, तथापि न सङ्कोचे

प्रमाणं भवति। उपवीतिपदमेवमभिधत्ते इति तावत् परिभाषातोऽवगम्यते, तत्र च नविप्रतिपद्यामहे। परन्तत एव सङ्कोच इति प्रमाणं नास्ति। कर्म्मार्था खल्वियं परिभाषा—("एवं यज्ञोपवीती भवति" इति, "एवं प्राचीनावीती भवति" इति च) पुरुषार्थञ्चेदमुपवीतं यज्ञसूत्रमात्रम्,—("सदोपवीतिना भाव्यम्"—इति)। "यज्ञोपवीतं कुरुते" इति, "दाचायणी ब्रह्मसूत्री" इति चैवमादिशास्त्रेभ्य इत्यवोचाम।

अपिच। नैवात्र विशिष्टार्थः सम्भवति—"एवं यज्ञोपवीती भवति" इति। कस्मात्?। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। कर्म्मसंयोगः खल्वस्य विधिस्थितः—"यज्ञोपवीतिना कृत्यम्" इति।

तच्चेदपूर्व्वं भवति यज्ञोपवीतं; तदपि विधातव्यं, इति भिद्येत वाक्यम्। न खल्वस्ति विहितं विशिष्टं यज्ञोपवीतं, येनानूद्येत। यदपि विहितम्—"उपवीतं देवानामुपव्ययते"—इति। तदपि दैवकर्म्मस्वेव। यदि तदेवेहानूद्येत, परिभाषेयं दैवकर्म्ममात्रपरा स्यात्। न चैवमिष्यते, सर्व्वशेषत्वादस्याः परिभाषायाः—"यज्ञोपवीतिनाचान्तोदकेन कृत्यम्"—इति। अथास्ति यज्ञोपवीतं विन्यासविशेषविशिष्टं पुरुषार्थस्तदिहानूद्यते। उच्यते। नैतदस्ति—विशिष्टं यज्ञोपवीतं पुरुषार्थं इति। कस्मात्?। प्रमाणाभावात्। न खल्वस्ति प्रमाणं विशिष्टं यज्ञोपवीतं पुरुषार्थं इति। यज्ञसूत्रमात्रं पुरुषार्थं इत्यवोचाम। अतएव जैमिनिराचार्य्यः—"अपदेशो वा अर्थस्य विद्यमानत्वात्" इति सूत्रयाञ्चकार। व्याख्यातञ्चैतदाचार्य्येण शबरस्वामिना—"अपदेश इतिज्ञायमानस्य वचनं। स एष नविधिः—

अनुवाद एषः। कुतः?। अर्थस्य विद्यमानत्वात्। प्राप्त एवार्थो यन्निवीतं मनुष्याणां, निवीतं हि मनुष्याः प्रायशः स्वार्थं कुर्व्वन्ति, तस्मात् अनुवादः"—इति। यद्यपि इदं पूर्व्वपक्षकक्षायामेवाशङ्कासूत्रम्, सिद्धान्ते तु निवीतस्त्र(प्र)ाच्योपवीतस्तुत्यर्थतामेव सूत्रयामास—"अर्थवादोवा प्रकरणात्" इति, "विधिना चैकवाक्यत्वात्" इति च। तथापि नैतावतावस्तुनोऽप्यन्यथात्वं शक्यते वक्तुम्। यद्ययमर्थ एव नाभ्यास्यत्—नाशङ्कनताचार्य्योऽर्थस्य विद्यमानत्वादिति। न खल्वविद्यमानमपि विद्यमानमुच्यते वादकथायामपि। कः खल्वनुन्मत्तोऽविद्यमानमर्थं विद्यमानतयासिद्धवन्निर्दिशति। यदि पूर्व्वपक्ष इति अविद्यमानमपि विद्यमानं कयाचिन्मत्या समाचचक्षे, किमित्युत्तरकालं न निराचक्रे—"नायमर्थो विद्यमानः, अविद्यमानः खल्वयमर्थः, कथमुच्यतेऽर्थस्य विद्यमानत्वादिति"। आशङ्कायाः खल्वस्या निराकरणमित्यसूत्रयदाचार्य्यः—"विधिस्त्वपूर्व्वत्वात् स्यात्" इति। विवृतश्चैतद्भाष्यकारेण—"विधिरेव भवेत्, तथा प्रयोजनवान्, इतरथा वादमात्रमनर्थकं। पूर्व्ववान् अनुवादो भवति, अयन्त्वपूर्व्वो—यन्नियमेन निधातव्यमिति"। न खल्वविद्यमानत्वं निवीतस्य, पुरुषार्थत्वे वा विशिष्टस्योपवीतस्य, एतन्निराकरणं सम्भवति—नियमेन निवीतं निधातव्यमिति। तदनेनावगम्यते—यज्ञसूत्रमात्रं पुरुषार्थो न विन्यासविशेषविशिष्टमिति। यदि पुनरविद्यमानमपि विद्यमानमित्युक्ताऽशङ्किष्यत, तन्निराकरणमित्यमसूत्रयिष्यत—"नाविद्यमाने विद्यमानत्ववचनात्" इति। यथा भगवानवपादः—"अर्थापत्तिरप्रमाणमनैका-

न्तिकत्वात्''—इत्यस्य निराकरणमित्यमसूत्रयत्—''अनर्थापत्त्या-वर्थापत्त्यभिमानात्''—इति। यथा वा ''वाक्छलमेवोपचार-छलं तदविशेषात्''—इत्यस्य, ''न तदर्थान्तर भावात्''—इति। जैमिनिरप्याचार्य्यस्तर्कपादे—''उत्पत्तौ वाऽवचनाः स्युरर्थस्यातन्नि-मित्तत्वात्''—इत्यस्योत्तरमित्थमसूत्रयत्—''तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात्''—इति। ''निवीतं मनुष्याणां''—इति च श्रुतिर्मनुष्यैः प्रायशः स्वार्थे क्रियमाणं निवीतमनुवदति। तस्मान्न विन्यासविशेषविशिष्टं यज्ञोपवीतमत्रोपवीतशब्दार्थः। आ-चान्तोदकेन कृत्यमित्यत्र भिद्यते वाक्यमिति चेन्नैष दोषः। ''उप-स्पृश्य द्विजोनित्यं शुद्धः पूतोभवेन्नरः''—इति, ''त्रिराचामेत्''—इतिचैवमादिशास्त्रविहितस्य पुरुषार्थस्यैवाचमनस्येहानुवादादि-तिनास्त्यनुपपत्तिः।

अपिच—

> ''त्रिवृदूर्द्धवृतं कार्य्यं तन्तुत्रयमधोवृतम्।
> त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यात्तस्यैकोग्रन्थिरिष्यते।
> पृष्ठवंशे च नाभ्याञ्च धृतं यद्विन्दते कटिम्।
> तद्धार्य्यमुपवीतं स्यान्नातोलम्बं न चोच्छ्रितम्''।

इत्यभिधाय, ''सदोपवीतिना भाव्यम्''—इत्यभिधानात्, यज्ञसूत्र-मात्रमेवास्मिन्नुपवीतपदार्थ इत्यवगम्यते। कस्मात्?। उपक्रमे यज्ञसूत्रमात्रे उपवीतशब्ददर्शनात्;—त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यादिति, तद्धार्य्यमुपवीतं स्यादिति च। अत्र हि त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यादिति स्वरूपमुपवीतस्याभिधाय, तद्धार्य्यमुपवीतं स्यादिति च परिमाणं,

सदोपवीतिना भाव्यमिति पुरुषसंयोगमस्य विधत्ते। न खल्वन्यत्र प्राचीनावीतित्वादावन्यत् स्वरूपं परिमाणञ्चास्ति। नचोपवीत-शब्दस्य सामान्यमर्थं परित्यज्य विशेषमर्थं प्रकल्प्य, तदन्यत्र तयोरेव स्वरूपपरिमाणयोः सांदृष्टिकन्यायेन परिकल्पनायां किञ्चित् प्रयोजनं वैदग्ध्यं वोपलभामहे। येनैष प्रयासः सफलो भवति। अतएव—सदोपवीतिना भाव्यमिति सदा श्रुतिरनुग्टह्यते। अन्यथा यदा प्राचीनावीतित्वादिना भाव्यते, तदेयं सदा श्रुतिरुपरुध्येत। न च गोदोहेन चमसस्येव, फलचमसेन सोमस्येवच, नैमित्तिकेन नित्यस्य वाधो न दोषाय इति वाच्यं। वैषम्यात्। न खलु चमसादौ सदा श्रुतिरस्ति इति विषमोदृष्टान्तः। अन्यथा चोपपत्तेः। अन्यथा चोपपद्यते—यज्ञसूत्रमात्रस्योपवीतशब्दार्थतया। न खल्वविरुद्धं सामान्यमर्थमुत्सृज्य, विरुद्धं विशिष्टमर्थं प्रकल्प्य वाधः कल्पयितुमुचितः! न खल्वविरोधेन सम्भवति वचनार्थे विरोधः कल्पयितुं युक्तः! तस्मात् यथा—"मैतुहोतुस्समसः"—इति होत्राचमसे चमसे ते; तेन पात्रेण होमविधानात्—चमने प्राप्ते सोमस्यैव चमनं कल्प्यते,—पवित्रस्य सोमस्य भक्षणेन पात्रस्यानुच्छिष्टत्वात्तेन होमस्य सम्पत्स्यते; शास्त्रान्तरञ्च न विरोत्स्यते इति। न तु द्रव्यान्तरस्यापि चमनं प्रकल्प्य वचनबलादुच्छिष्टेनापि पात्रेण होम इति शास्त्रान्तरस्य वाधः कल्प्यते। एवमिहापि यज्ञसूत्रमात्रमुपवीतपदार्थः कल्प्यते,—सदा श्रुतिः शास्त्रान्तरेण न विरोत्स्यते इति। शास्त्रे च यज्ञसूत्रमात्रे यज्ञोपवीतपदं बहुलमुपलभ्यते। चमसादौ त्वनायत्या वाधः कल्प्यते। न हि तत्रान्या गतिरस्ति। सदा

बद्धशिखेन इत्यत्रापि शिखायां सत्यां बन्धनं विधीयते इति यत्र शिखाप्युप्यते वचनबलात्, न तत्र वैगुण्यम्। शिखा खलु प्रयोक्त्री बन्धनस्य। शिखां बध्नीयादिति हि शास्त्रम्। न खलु निमित्तस्य शिखाया अभावे नैमित्तिकं बन्धनं शक्यते वक्तुम्। न खल्वसती शिखा शक्यते बन्धुम्। यथा "गुर्व्वनुगमनं कुर्यात्" "स्वाध्याय-विरोधिनोऽर्थानुत्सृजेत्" "गाः प्रकाल्यमाना अनुमन्त्रयेत" इति सत एव गुरोरनुगमनं, सताञ्च स्वाध्यायविरोधिनामर्थानामुत्सर्गः, सतीषु च प्रकाल्यमानासु गोष्वनुमन्त्रणं, विधत्ते—इत्यसति गुरा-वसत्सु स्वाध्यायविरोधिष्वर्थेष्वसतीषु च प्रकाल्यमानासु गोषु, ना-नुगमनं, नोत्सर्गो, नानुमन्त्रणं, नवावैगुण्यं भवति। यथा वा व्रीहीनवहन्तीति सतामेव व्रीहीनामवघातो विधीयते, व्रीहय एव प्रयोक्तारोऽवघातस्य,—इति प्रियङ्गवे चरौ नावघाताय व्रीहय उत्पाद्यन्ते। एवमिहापि। यथा खल्ववघातः श्रुत्या व्रीह्यर्थः प्रणा-ल्या च यागार्थस्तथाबन्धनमपि श्रुत्या शिखार्थं वाक्ये न च पुरु-षार्थमित्यदोषः। विशिखोव्युपवीतश्च इति शिखाऽभावेपि वैगुण्यं दर्शयति इति चेत्। कामं दर्शयतु वैगुण्यं, न तु सदा बद्धशिखे-नेति सदा श्रुतिरुपरुध्यते, सत्यां शिखायां सदा बन्धनसम्बन्धात्। अपिच। नैतत् शिखाऽभावे वैगुण्यं दर्शयति। कस्मात्?। वाक्यभेद-प्रसङ्गात्। कथं?। विहितन्तावत् शिखाबन्धनं—सदा बद्धशिखेन-इति। शिखाऽभावेपि चेत् वैगुण्यं,—शिखापि विधातव्येति भिद्येत वाक्यम्। पूर्व्वशेषत्वाच्चोत्तरस्य। पूर्व्वार्द्धशेषतया खल्विहोत्तरार्द्ध-माम्नायते—पूर्व्वार्द्धविहितस्य शिखाबन्धनस्य कर्म्मसंयोग इहो-

च्यते—इति कथं शिखाऽभावेपि वैगुण्यमुच्येत! एवं हि उपक्रमोपसंहारयोर्भिन्नार्थतया द्वयमप्यनर्थकमापद्येत! तस्मादुपक्रमानुरोधाद्वा उपसंहारो नेतव्यः—उपसंहारानुरोधाद्वा उपक्रम इत्यवश्यं वक्तव्यम्। तत्र च—"मुख्यं वा पूर्व्वं चोदनात् लोकवत्"—इति न्यायादुपक्रम एवानुग्रहीतव्यः, नोपसंहार इति विशिखो विशिखाबन्धन इति लक्षणया कल्प्यते। यथा—"प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्"—इत्युपक्रमवशेन—"योऽश्वं प्रतिगृह्णाति"—इत्युपसंहारो नीतः—योऽश्वं प्रतिग्राहयति—प्रयच्छतीति। एवमिहापीत्यदोषः। अपिच। पूर्व्वार्द्धविहितं शिखाबन्धनमुपवीतस्य व्यतिरेकनिन्दया स्तौतीदमुत्तरार्द्धमिति सुव्यक्तमुपक्रमानुगतत्वमेतस्य। "नहि निन्दानिन्द्यं निन्दितुं प्रयुज्यते, अपितु निन्दितादितरत् प्रशंसितुम्"—इति हि न्यायः। यदि चोपसंहारानुरोधादुपक्रमोऽत्र नीयेत,—बद्धशिखेनेति, सशिखेनेत्यर्थः स्यात्। तर्हि बद्धपदं प्रमादपाठः स्यात्। नचैतदुचितम्। अपिचैवमबन्धनेप्यवैगुण्यं स्यात्। शिखाबन्धनस्य पुरुषार्थत्वे शिखामात्रस्य कर्म्मार्थत्वेप्येवमेव दोषप्रसङ्गः। तस्मादगत्या विशिख इतिलक्षणया विशिखाबन्धन इत्यर्थः कल्प्यते। एवमुपक्रमोऽनुग्रहीष्यते इति। लक्षणापि हि लौकिकी।

एतेन, यदुक्तं परिशिष्टप्रकाशकृता—"विशिखइत्यनेन चासत्यामपि शिखायां शिखाबन्धाभावे कर्म्मवैगुण्यं, न तु सत्यामेवेत्युक्तं"—इति, तदसङ्गतं वेदितव्यम्। अवश्यञ्च तेनापि शिखाबन्धनस्यैव पुरुषार्थस्य कर्म्मार्थत्वमभ्युपगम्यते, शिखाबन्धाभावे इत्यभिधानात्। न चासत्यां शिखायां पुरुषार्थं बन्धनमस्ति। येन तद-

नूद्य कर्म्मार्थत्वमस्य विधायिष्यते। अतएव सम्वर्त्तस्मरणम्।

"अकृत्वा पादशौचन्तु तिष्ठन्मुक्तशिखोऽपि वा।
विना यज्ञोपवीतेन आचान्तोप्यशुचिर्भवेत्"।

अपि चैवं व्युपवीत इत्यनेनापि योषितामन्येषाञ्च व्युपवीतानां कर्म्मवैगुण्यं आपद्येत! न चैवमिष्यते। तस्मान्न किञ्चिदेतत्। यदि चानायत्या तत्रोपलक्ष्येतापि सदावचनं,तर्ह्यन्यत्रापि (सम्भवन्त्यामपि गतौ) तदुपरोद्धव्यमिति न किञ्चिन्नियामकमस्ति। तस्मान्न किञ्चिदेतत्। अस्यैव च सूत्रस्य खल्वयं परिशेषः—सदोपवीतिना भाव्यम्—इत्येवमादिः। तदनेन कुत एव विशिष्टमभिधीयेत! न खल्वियं परिभाषा दैवकर्म्ममात्रपरा, गृह्यकर्म्ममात्रपरत्वात्—इति पितृयज्ञादावस्याभावाद्वैगुण्यं वाऽऽपद्येत बाधा वा अवकल्प्येत! तदुभयरूप्यनुचितम्। सेयं यज्ञोपवीतश्रुतिर्यज्ञसूत्रमात्रं परामृशति, "दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री" इत्येवमादिशास्त्रेभ्यः। तस्मात्,—"एवं यज्ञोपवीतो भवति" इति, "एवं प्राचीनावीती भवति" इति चैवमादिकायां सर्व्वस्यामेवावस्थायां यज्ञोपवीतमस्यास्तीति यज्ञोपवीती भवति, इत्यनवद्यम्।

"यज्ञोपवीते द्वे धार्य्ये श्रौतस्मार्त्तेषु कर्म्मसु।
तृतीयञ्चोत्तरीयार्थे वस्त्रालाभे तदिष्यते"।

इति च स्मृत्यन्तरं यज्ञसूत्रमात्रस्य कर्म्मार्थतामाह। कस्मात्?। श्रौतस्मार्त्तेषु सर्व्वेष्वेव कर्म्मसु यज्ञोपवीतद्वयधारणाभिधानात्। उत्तरार्द्धे च सर्व्वकर्म्मशेषभूतस्योत्तरीयस्य समाम्नानात्। तदिदं यज्ञसूत्रद्वयमुत्तरीयञ्च खल्विह कर्म्ममात्रशेषतया विधित्सितं,

विन्यासविशेषस्तु—उत्तरीयस्येव यज्ञसूत्रस्यापि तत्र तत्र तत्तद्वाक्यादवगन्तव्य इत्यभिप्रायः। अतएव—

"प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा ।
पित्र्यमानिधनात् कार्य्यं विधिवद्दर्भपाणिना"।

इति कर्म्माङ्गतया प्राप्तं यज्ञसूत्रमनूद्य, तदीयविन्यासविशेषस्य-(प्राचीनावीतित्वस्य) विधिरुपपद्यते। अन्यथा विशिष्टस्य यज्ञोपवीतस्य कर्म्मार्थत्वे तस्य च शास्त्रान्तरबलात् दैवकृत्यमात्रपरतया पित्र्ये कर्म्मण्यपूर्व्वं विन्यासविशेषविशिष्टं यज्ञोपवीतं विधित्सितं भवति—इति भिद्येत वाक्यम्। भिन्नौ खल्विमावर्थौ—यच्चापूर्व्वं विन्यासविशेषविशिष्टं यज्ञोपवीतं, यच्चास्य कर्म्मसंयोग इति। "यज्ञोपवीतं त्रिपुष्करं ब्रह्मसूत्रमित्यर्थः। तदस्यास्तीति यज्ञोपवीती" इति च भट्टभाष्यम्।

किमिदं यज्ञोपवीतं? कथञ्चाचान्तोदको भवति? इत्येतत् सर्व्वमाचार्य्य एवानुपदं व्युत्पादयिष्यति। अत्र चाचार्य्यानुक्ता अन्येपि कर्त्तृधर्म्माः परिशिष्टकृतः कात्यायनस्य वचनादवगन्तव्याः।

"यत्र दिङ्नियमोन स्याज्जपहोमादिकर्म्मसु ।
तिस्रस्तत्र दिशोज्ञेयाः प्राचीसौम्यापराजिताः।
तिष्ठन्नासीनः प्रह्वोवानियमोयत्र नेदृशः।
तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेन न तिष्ठता"।

इत्येवमादयः। एवमन्येप्यनुसन्धेयास्तन्त्रान्तरेषु ॥ * ॥ २ ॥ * ॥

इदानीं कर्म्माङ्गानि वक्तव्यानि। तत्रासाधारणत्वादादौ तावत् कालमेव कर्म्मसाधनं परिभाषते।—

उदगयने पूर्व्वपक्षे पुण्येऽहनि प्रागावर्त्तनादह्नः कालं विद्यात् ॥ ३ ॥

उत्तरस्यां सवितुरयनसम्बन्धात् उदगयनं प्रसिद्धं ज्योतिःशास्त्रेषु । तस्मिन्नुदगयने । पूर्व्वपक्षे,—"तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि" इत्यादि स्मरणात्, शुक्लपक्षे । पुण्ये, शोभने विष्यादिदोष-रहिते यथोक्ते, अहनि दिवसे,—(तदनेन रात्रिं नानुजानात्याचार्य्य इत्यवगम्यते) । अह्नो वासरस्य, आवर्त्तनात्—छायायाः परिवर्त्त-नात् प्राक् पूर्व्वं पूर्व्वाह्ण इत्येतत् । कालं विद्यात्, जानीयात् । गृह्यकर्म्मणामिति सम्बध्यते । स्मरन्ति च—

"आवर्त्तनात्तु पूर्व्वाह्णोऽपराह्णस्ततः परम्" ।

इति ।

"अश्वत्थं वन्दयेन्नित्यं पूर्व्वाह्णे प्रहरद्वये" ।

इति च । न च पूर्व्वाह्ण इत्येव वक्तुमुचितं, अलं ग्रन्थगौरवेणेति वाच्यं । स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वात् । "पूर्व्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितॄणाम्" इति श्रुत्युक्तत्रिधावि-भक्तदिनप्रथमभागात्मकपूर्व्वाह्णव्यवच्छेदकत्वाच्चेति । यत्तु श्राद्धपूर्व्व-कत्वात् कर्म्मणः श्राद्धस्य चोदयसन्निधौ प्रतिषेधात्तथाऽभिधान-मिति भट्टभाष्यम् । तच्चिन्त्यम् । उदयसन्निधौ श्राद्धप्रतिषेधेऽपि कर्म्मणः कालपरिभाषायां पूर्व्वाह्णाभिधाने बाधकाभावात् । न खलु पूर्व्वाह्णाभिधानं यथोक्ताभिधानं वा तत्र किमपि विलक्षण-मुपलभामहे इति धीमद्भिरनुचिन्तनीयम् ।

विसमासकरणमेकैकस्यानुगुणस्योतनार्थं, समुदितोपलब्धौ महानभ्युदय इति व्याख्यातारः। अतो न कालविशेषनियतेषु गर्भाधानादिष्वनुपपत्तिः। एकैकानुगुणस्य तत्रापि सुलभत्वात्। यद्यप्युदगयनादीनां कर्म्माङ्गतैव परमनुज्ञायते, न तु दक्षिणायनादीनान्तदनङ्गतापि, वाक्यभेदप्रसङ्गात्। तथाप्युपनयनादौ दक्षिणायनादेरनङ्गतापि प्रत्येतव्या, स्मृत्यन्तरसंवादात्। तथैव खलु विहितेतरस्यापि वासरादेर्विवाहाद्यङ्गतेति। स्मर्य्यते च—

"रात्रिभागः समाख्यातः खरांशोर्दक्षिणायनम्।
व्रतवन्धादिकं तस्माच्चूडाकर्म्म च वर्ज्जयेत्" ॥

इति—

"निषिद्धं निशि च व्रतम्"—इति चैवमादि।

"सर्व्वकालमेके विवाहम्"-इति च गृह्यान्तरम्, ज्योतिःशास्त्रमपि—

"न सकल-गुण-सम्पत्लभ्यतेऽल्पैरहोभि-
र्बहुतर-गुण-युक्तं योजयेन्मङ्गलेषु।
प्रभवति नहि दोषो भूरिभावे गुणानां
सलिल-लव इवाग्नेः सम्प्रदीप्तेन्धनस्य।

इति।

"कष्टाभीष्टे तुल्यसङ्ख्ये फले चेत्
स्यातां; नाशः फलयोस्तत्र वाच्यः।
वाच्या पङ्क्तिर्य्योऽतिरिक्तस्तयोः स्यात्
सर्व्वस्थाने कल्पनैवं प्रदिष्टा"।

इति चैवमादि ॥ २ ॥ * ॥

एवन्तर्हि दर्शादिगयनाद्यभावे शास्त्रबलादप्यनुष्ठेयम्। नख पिण्डपितृयज्ञादेवैगुण्यं स्यादित्यत आह।—

यथादेशञ्च ॥ ४ ॥

आदिश्यते इत्यादेशस्तस्यातिक्रमाभावो यथादेशम्। यथाचादेशः शास्त्रस्य, तथा च कालं विद्यादित्यनुवर्त्तते। शास्त्रमेव खल्वेवंविधेष्वर्थेषु नः प्रमाणं, यथाचादिशति शास्त्रं तथा च प्रमेयं प्रमिमीमहे, आदिशति च शास्त्रं किञ्चित् कर्म्मादर्शगयनाद्यभावेपीति तत्रानङ्गतैवामीषामङ्गता च यथोक्तानामित्यभिप्रायः। तदिदं "पदार्थान्तरस्याकाङ्क्षाविशेषमपहाय तदितरत्र सामान्यमन्वेति" इति न्यायमूलमपि सूत्रं सुखप्रतिपिपादयिषया कारुणिक आचार्य्यः प्रणिनाय—शिष्यानमुह्येरन्निति।

अथवा। पुनरपीदं सूत्रयन्नाचार्य्योयथादिष्टस्य कालस्य कर्म्मणादरातिशयं दर्शयति। तथाच सत्यामपि "यथा शक्नुयात् तथा कुर्य्यात्" इति श्रुतौ,सत्यपि च "अपि वाप्येकदेशे स्यात् प्रधाने ह्यर्थनिर्वृत्तिर्गुणमात्रमितरत्तदर्थत्वात्" इति सिद्धान्ते, नित्यानामपि कर्म्मणामादिष्टकालव्यतिक्रमेण नानुष्ठानम्। अतएव स्मर्य्यते।

"अकाले चेत् कृतं कर्म्म काले तस्य पुनःक्रिया।
कालातीतन्तु यत् कुर्य्यादकृतं तद्विनिर्दिशेत्"।

इति।

"अङ्गत्वेपि च कालस्य न त्यागोऽन्याङ्गवत् कृतः।
अनुपादेयरूपत्वात् काले कर्म्म विधीयते"।

इति चाभियुक्तानां वचनम्। केषाञ्चित्तु सायंप्रातर्होमादीनामादिष्टेपि कालान्तरे प्रायश्चित्तं कृत्वैवानुष्ठानं भवति।

"आसायमाहुतेः कालात् कालः स्यात् प्रातराहुतेः"।

इति।

"गौणेषु तेषु कालेषु कर्म्म चोदितमारभेत्।
प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत्"।

इति चैवमादिस्मरणात्। येषान्तु कालेनाङ्गमपि तु निमित्तमात्रमितिदर्शनम्। तेषामयमपि पचोन्यायावगतएव सूत्रेणोच्यते। न खल्वन्तरेण निमित्तं नैमित्तिकानामात्मलाभः सम्भवति ॥ ४ ॥

कर्म्मकालमभिधायेदानीमनुष्ठेयानि कर्म्माङ्गान्याह द्वाभ्याम्।—

सर्व्वाण्येवान्वाहार्य्यवन्ति ॥ ५ ॥

अनु, पश्चादाह्रियते यस्मात् प्रकृतं कर्म्म इति, अनु, पश्चादाह्रियते यत् प्रस्तुतात् कर्म्मण इति चान्वाहार्य्यं नान्दीमुखश्राद्धं दक्षिणा चोच्यते। अतएव गृह्यान्तरम्।

"यत् श्राद्धं कर्म्मणामादौ याचान्ते दक्षिणा भवेत्।
अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्य्यं तदुच्यते"।

इति। तदयमर्थः। सर्व्वाण्येव प्रकृतत्वात् "गृह्याकर्म्माणि" इति सम्बध्यते। "सर्व्वाण्येव वक्ष्यमाणानि कर्म्माणि" इति चैकादशीतत्त्वे। अन्वाहार्य्यवन्ति, अन्वाहार्य्यमुक्तं तद्विद्यते येषां तानीमान्यन्वाहार्य्यवन्ति, भवन्तीति वाक्यशेषः, विद्यादिति वा वर्त्तते। एव

शब्दश्चावधारणार्थः। सर्व्वाणि गृह्यकर्म्माण्यन्वाहार्य्यवन्त्येवेत्यवध्रियते। न त्वन्यत्रान्वाहार्य्यं निषिध्यते। अतो गृह्यानुक्तेष्वप्यन्नप्राशनादिषु शास्त्रान्तरात् श्राद्धं दक्षिणा च न विरुध्यते। तथा श्रौतेष्वपि ज्योतिष्टोमादिषु। सर्व्वाण्येव गृह्यकर्म्माणि शाखान्तरीयाण्यपि अन्वाहार्य्यवन्ति इति वाऽर्थः। अथवा। सर्व्वाण्येव—आधान सायंप्रातर्होमादीनि, न तु कानिचिदेव विवाहप्रभृतीनि—(येषु सूत्यन्तरेण साक्षादन्वाहार्य्यं विहितम्)—गृह्यकर्म्माणि इति यथाश्रुत एवार्थः। "अनेकस्याशेषता सर्व्वशब्दार्थः"—इति हि तान्त्रिका मन्यन्ते। किमर्थमिदम्?—इति चेत्, अनेकस्याशेषतावगतये, इति गृहाण। यथा,—"सर्व्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते"—इत्यस्यां श्रुतौ इमानीति समाम्नायापि सर्व्वाणीत्याम्नातम्। यथा वा,—"खादिरपालाशालाभे, विभीतक, तिल्वक, वाधक, नीव, निम्ब, राजवृक्ष, शाल्मल्यरलु, दधित्थ, कोविदार, श्लेष्मातक, वर्ज्जं सर्व्ववनस्पतीनामिध्मो यथार्थं स्यात्"—इत्यत्र सर्व्ववनस्पतीनामित्युक्तम्। एवमिहापीत्यदोषः। "आर्षेयं वृणीते, एकं वृणीते, द्वौ वृणीते, त्रीन् वृणीते, न चतुरो वृणीते, न पञ्चातिवृणीते," इत्यत्र—न चतुरो वृणीते न पञ्चातिवृणीते, इतिवन्नित्यानुवादो वा भविष्यति—सर्व्वाण्येवेति। वाक्यगौरवम्?—इति चेन्नाल्पत्वात्। इति चेद्भवान् पश्यति,—सर्व्ववचनेन वाक्यगौरवमापद्यते इति। तदुच्यते। नैष दोषः। अल्पत्वात वाक्यस्य। यस्मादेवमपि अल्पमेवेदं वाक्यं भवति,—सर्व्वाण्येवान्वाहार्य्यवन्ति—इति। यद्येवं—किमतो भवति?। एतदतो भवति,—

सर्व्वकर्म्मशेषभूतस्य श्राद्धस्य दक्षिणायाश्चाल्पीयसा सूत्रेणाभिधानात् परं वाक्यलाघवं मन्यमानः खल्वयमाचार्य्योऽन्यद्वाक्यलाघवमनाद्रियमाणः सर्व्वाणीत्याह। यथा भगवानक्षपादः—"अथ तत् पूर्व्वकमनुमानं तत् त्रिविधं पूर्व्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्च" इति, 'तत् त्रिविधम्'—इति सूत्रयाञ्चकार। तदुक्तं भगवता वात्स्यायनेन न्यायभाष्ये—"त्रिभागवचनादेतत् त्रिविधमिति सिद्धे त्रिविधवचनं, महतोमहाविषयस्य न्यायस्य लघीयसा सूत्रेणोपदेशात् परं वाक्यलाघवं मन्यमानस्यान्यस्मिन् वाक्यलाघवेऽनादरः"—इति। विध्युद्देशेनापि स्तूयते इति च नये, सर्व्वशब्दोयमन्वाहार्य्यस्तुत्यर्थोपि भवति। कथम्?। इत्थं नामेदमन्वाहार्य्यं यदनेन सर्व्वाण्येव गृह्यकर्म्माणि—महान्त्यपि उपकृतानि भवन्तीति।

सर्व्वशब्दः श्रौतानामप्युपग्रहार्थः—इति भट्टभाष्यम्। नैतदवम्। अथातो गृह्याकर्म्माण्युपदेक्ष्याम इति प्रतिज्ञायैतत् सूत्रनात्। अन्यशास्त्रपरिभाषायाश्चान्यत्रानुपयोगात्। श्रौतसामान्येष्वेव चाविशेषेण प्रक्लृप्तात्। न च सर्व्वशब्दोपि शक्नोति श्रौतमर्थमभिवदितुम्! कस्मात्?। "सर्व्वलक्षणाधिकारिकम्"—इति सिद्धान्तविरोधात्। गृह्यस्मृतिः खल्वियमाचार्य्येणारब्धेत्येतन्न प्रस्मर्त्तव्यम्। सोयं सर्व्वशब्दः सर्व्वं गृह्यकर्म्मैवावगमयति, न जातुचिदन्यद्वैदिकं लौकिकं वा किञ्चिदिति। अनर्थकं सर्व्ववचनमिति चेत्,—काममनर्थकं भवतु, न तु शक्नोत्यन्यदभिधातुम्। "आम्नायस्यार्थं वक्तुं प्रभवामो नाम्नायं पर्य्यनुयोक्तुम्"—इति हि पदवाक्यप्रमाणकुशलानां स-

मयः। तस्मात्—"पूर्णाहुत्या सर्व्वान् कामानाप्नोति" इति वदाधिकारिकमेव सर्व्ववचनम्।

अनन्तर सूत्रान्वितानामेव गृह्यकर्म्मणामयमन्वाहार्य्यविधिर्न सर्व्वेषामित्यपि कदाचिद्भवत्याशङ्का कस्यचिन्मन्दमतेरिति सा माभूदिति वा सर्व्वाण्येवेति वचनम्। परमार्थतस्तु नास्तीयं शङ्का। कस्मात्?। गृह्यकर्म्मणां प्रतिज्ञानात्, तेषाञ्चोच्चावचानामेकेन सूत्रेणासम्भवात् सूत्रद्वयेन कालविधानात्, अन्वाहार्य्यस्य परस्य चैकैकेनैव सूत्रेण विधानसम्भवात्। तथा चोक्तम्। "आनन्तर्य्यमचोदना"—इति। अनन्तरस्य च सूत्रस्य निरुक्तकालादरार्थतया पर्य्यवसानात्। मन्दमतिवोधनार्थमप्याचार्य्याणां किञ्चित् सूचितमुपलभ्यते—"स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्"—इत्येवमादिकम्।

अपिच न वयमेतद्विचारयामः—सर्व्ववचनं कर्त्तव्यं, न वा कर्त्तव्यमिति। किन्तर्हि?—कृते सर्व्ववचने किमतः प्रतिपत्तव्यम्;—सर्व्वाणि श्रौतानि, उत, सर्व्वाणि गृह्यकर्म्माण्येवेति। तत्र च सर्वाणि गृह्यकर्म्माण्येव—इति व्यवस्थापितम्। अन्यच्च पुरस्तादुक्तम्। न च वाक्यमिदं प्रकरणाद्बलवद्भविष्यति—इति वाच्यम्। यतो न खल्वत्र किमप्यस्ति प्रकरणं यस्माद् वाक्यं बलवद्भविष्यतीति मन्यसे। "कर्त्तव्यस्येतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणं, प्रारम्भो हि स तस्या वचनक्रियायाः, स एष विध्यादिर्विध्यन्तापेक्षः"—इति खल्वाहुः प्रकरणलक्षणमाचार्य्याः शवरस्वामिनः पूर्व्वस्यां मीमांसायाम्। न चेह किञ्चित् कर्त्तव्यं विहितम्।

न चाविदितं नामाकाङ्क्षति काञ्चिदिति कर्त्तव्यताम्! विधौ खल्वियमाकाङ्क्षा भवति। तत्र हि कर्त्तव्यतया चोदनाऽवगम्यते। "यत्र हि कर्त्तव्यतया चोदना—इति गम्यते; तत्र इतिकर्त्तव्यता आकाङ्क्ष्यते"—इति हि तत्रस्थितिः। प्रतिज्ञैव खल्वियमाचार्य्यस्य—"अथातो गृह्याकर्म्माण्युपदेक्ष्यामः"—इति। न च वाक्यमपि साधारणं, सर्व्वस्याधिकारिकत्वादित्यवोचाम।

अपिच। सर्व्वाणीति तावद्विशेषणम्। न चात्र किञ्चिद्विशेष्यमुच्यते। भवितव्यन्तु तेन। अन्यथा विशेष्यसाकाङ्क्षं खल्विदं वाक्यमपर्य्यवसितमेव स्यात्। तस्मादस्य निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये—गृह्याकर्म्माणीत्यनुषज्यते। तदिदं सर्वाणि गृह्याकर्म्माणीत्येवं पर्य्यवस्यति। न खल्वेवं पर्य्यवसितं सद्वाक्यं गृह्यकर्म्मणामन्यद्विषयीकरोति—येन वाक्यमिदं प्रकरणाद्बलवदिति कथयसि! स खल्वयमस्थान एवोपालम्भो—वाक्यमिदं प्रकरणाद्बलवद्भविष्यति—इति।

आह। व्यपेतत्वान्नास्त्यनुषङ्गो गृह्याकर्म्माणीति। नैतदेवम्। वाक्यस्यास्य साकाङ्क्षत्वात्, वाक्यशेषस्य चान्यस्यानुपलम्भात्, गृह्याकर्म्माणीत्यस्य च वाक्यशेषीभवितुं योग्यत्वात्। उपक्रमश्चैवमनुगृहीतो भवति। इतरथाऽत्र सम्भवन्नप्ययमर्थोऽन्यत्रापि नीयेत! कल्पयितव्येपि कस्मिंश्चिद्वाक्यशेषे—गृह्यकर्म्माणि इत्येतदेव कल्पयितुमुचितम्। कस्मात्?। उपक्रमानुग्रहात्। "प्रकृतप्रत्ययस्य न्याय्यः"—इति हि तन्त्रयुक्तिः।

अपिच। न खलु व्यपेतमनुषज्यते—गृह्यकर्म्माणीति। कस्मात्?। प्रतिसूत्रं तत् सम्बन्धावगमादलुप्तसंस्कारत्वात्। प्रतिसूत्रं खल्व-

न्वीयते गृह्यकर्म्म, तत्र तत्र यथायथं विपरिणाम एव परं वि-
शेषः। न चैतावता किञ्चित् हीयते। बुद्ध्यारोहमेव खल्वस्माकं
गृह्यकर्म्म। तस्मादलुप्तसंस्कारत्वादिहापि तदेव संबन्धुमर्हति।
अथातो गृह्याकर्म्माण्युपदेक्ष्यामः,—इति च प्रतिज्ञानात्। प्रतिज्ञा
खल्वियमिदमर्थैवाचार्य्यस्य—यद् वक्ष्यमाणाः सर्व्वाः परिभाषा
गृह्यकर्म्म परा भवेयुरिति। यदि च—भिन्नविभक्तिवचनतया
निर्देशादनन्तरेष्वपि योगेषु गृह्यकर्म्म नानुषज्येत,—नानुषज्येत चा-
चापि व्यपेतत्वात्। तथापि निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये वचनानामव-
श्यमेषु वाक्यशेषः कल्पयितव्यो भवति,—इति गृह्यकर्म्मैव वाक्य-
शेषतया कल्पयितुमुचितम्। आचार्य्यप्रतिज्ञानात् खल्वागतमेव
हृदयं—तत्,—न युज्यते विनाकारणमुत्स्रष्टुम्। कल्पयितव्ये हि
कस्मिंश्चित्, कस्यचिन्निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये, बुद्ध्यारोहमेव तावत्
कल्पयितुमुचितं—तेन चेन्निराकाङ्क्षं क्रियते। स्मृतस्योपेक्षा-
नर्हत्वात्।

दृश्यते खल्वाचार्य्याणामेवमपि सम्बन्धोऽनुमतः प्रस्तुतेन प-
दार्थेन सूत्रेषु—"अभ्युपेत्यकालभेदे दोषवचनात्" इति, "अनुवा-
दोपपत्तेश्च" इति चैवमादिषु। अतएव व्याख्यातं भगवता वात्स्या-
यनेन, "न व्याघातो हवने इत्यनुवर्त्तते"—इति पूर्व्वस्मिन्,
"पुनरुक्तदोषोऽभ्यासे नेतिप्रकृतम्"—इति चोत्तरस्मिन् सूत्रे।
"तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः" "न कर्म्मकर्तृसाधनवैगु
ण्यात्" "अभ्युपेत्यकालभेदे दोषवचनात्" "अनुवादोपपत्तेश्च"
इति ह्याद्यचरणानि सूत्राणि। तस्मात् यथा "सत्यम्प्रयोगे पुत्र-

स्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षमनिमित्तं"—इति धर्म्म एवानिमित्तमिति कल्प्यते—"आसनं वा सर्व्वत्रैवस्भूत:" इति च स्वशास्त्रोक्त एव व्यवतिष्ठते। एवमिहापि सर्व्वाणि गृह्यकर्म्माणि इत्येवार्थः सम्पद्यते।

न खलु श्रौतानीत्यस्य वाक्यशेषतायां किञ्चित् प्रमाणमस्ति। न खल्वेवं गृह्यकर्म्मस्वन्वाहार्य्यं प्राप्नोति। न चैवमाचार्य्यस्य सम्यग् वादित्वं भवति। स खल्वेवमन्यत् प्रतिजानानोऽन्यच्चाभिदधानः प्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्ष्येत! न चैवं सति कात्यायनस्य वचनानि—गृह्यकर्म्मविशेषेष्वेव श्राद्धनिषेधकानि—

"नाष्टकासु भवेत् श्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते।
न सोष्यन्तीजातकर्म्म प्रोषितागतकर्म्मसु"।

इत्येवमादीन्युपपद्यन्ते। नापिकर्म्मसामान्यमेव वाक्यशेषतया कल्पयितुं शक्यते। कस्मात्?। सन्ध्यास्नानदानादिषु, लौकिकेषु चाविशेषेणप्रसङ्गात्।

तदेवं सिद्धे गृह्यकर्म्मभिः सम्बन्धेऽस्य वाक्यस्य, सर्वशब्दश्चेत् श्रौतसंग्रहार्थं कल्पयसि—भेत्स्यसि तर्हि वाक्यम्!—कल्पयिष्यसि चान्यद्विशेष्यं सर्वाणीत्यस्य निराकाङ्क्षप्रतिपत्तये। कथम्?। गृह्यकर्म्माण्यन्वाहार्य्यवन्ति, सर्वाणि श्रौतान्यन्वाहार्य्यवन्ति,—इति वचनव्यक्तिभेदात्। तस्मादस्मदुक्त एवार्थो धीमद्भिर्यत्न आस्थेयः। तदिदं श्राद्धं मातृपूजादिपूर्व्वकमेव भवति। कस्मात्?

"अनिष्ट्वा तु पितॄन् श्राद्धैः कर्म्म कुर्य्यान्न वैदिकम्।
तत्रापि मातरः पूर्व्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः"।

इत्येवमादिकर्म्मप्रदीपदर्शनात्। अत्र प्रत्यवस्थीयते। नन्विदमेव कात्यायनवचनं वैदिकेषु श्राद्धं दर्शयति?। अत्रोच्यते। यदि नामेदं वचनं वैदिकेषु श्राद्धं दर्शयति, तत् किमस्माकमपचीयते?। न खल्ववैदिकानि गृह्यकर्म्माणि आचार्य्यः समुपदिदेश। ननु न ब्रूमोऽवैदिकानि गृह्यकर्म्माण्याचार्य्यः समुपदिदेश—इति। सत्यं वैदिकान्येवैतानि गृह्यकर्म्माणि। परमेभ्योऽप्यन्यानि सन्ति वैदिकानि कर्म्माणि?। सन्तु नाम, किमतो भविष्यति?। यद्येवम्, एतदतो भविष्यति,—सर्वशब्दस्य सामान्यार्थतामनेन वचनेन कात्यायनः स्पष्टयाञ्चकार—इति। उच्यते। नैतावतामिषेण वैदिकसामान्यपरता सर्वशब्दस्य शक्यतेऽध्यवसातुम्। कस्मात्?। क्रमपरत्वाद्वचनस्य। कात्यायनवचनं खल्विदमनूद्य श्राद्धं, वैदिकञ्च कर्म्म, क्रममनयोर्विधत्ते, न वैदिकेषु श्राद्धम्। कस्मादवगम्यते?। साक्षादेव समाम्नानात्। पितॄन् श्राद्धैरनिष्ट्वा वैदिकं कर्म न कुर्य्यात्—इति श्राद्धं सिद्धवदनूद्य वैदिकञ्च, क्रममात्रमेव साक्षादिह समाम्नायते। तत्रैवं सति यथा प्राप्तमेवानूद्यते इति न किञ्चिदनुचितम्। अन्यैव वचनव्यक्तिराचार्य्यस्य—सर्वाणि श्राद्धवन्तीति। अन्यैव च वचनव्यक्तिः कात्यायनस्य—श्राद्धैः पितॄनिष्ट्वा वैदिकं कुर्य्यादिति। तदत्र विधीयते श्राद्धमेकस्याम्, अनूद्य च तत्, क्रममात्रमन्यस्याम्। दर्शितश्चास्माभिरन्यथा वैदिकसामान्येषु श्राद्धप्रसक्तिरिति, तदपि न प्रस्मर्त्तव्यम्। वैदिकपदस्य साक्षात् श्रुत्युक्तकर्मपरतायामपि प्राचीन एव दोषः परावर्त्तते इत्यास्तां विस्तरः। श्राद्धञ्चेदं केषुचित् प्रथमप्रयोग एव, केषुचित्

प्रतिप्रयोगमेव, केषुचिच्च नैव कर्त्तव्यमित्याचक्षते। तदेतत् सर्वं परिशिष्टकृतः कात्यायनस्य वचनादवगन्तव्यम्। ग्रन्थगौरवभिया परमुपरम्यतेऽस्माभिः ॥ ५ ॥ * ॥

अपवर्गेऽभिरूपभोजनं यथाशक्ति ॥ ६ ॥

क्रियायाः परिसमाप्तिरपवर्ग इत्युच्यते। तस्मिन्नपवर्गे। अभिरूपो विद्वान् कृतबुद्धिरनुष्ठाता चेत्याहुः। तदस्याभिरूपस्याभिरूपयोरभिरूपाणां वा, भोजनमशनं, यथाशक्ति ; यथा शक्यते तथैव न पुनर्वित्तशाठ्येनेत्येतत्। कारयितव्यमिति वाक्यशेषः। गृह्यकर्मसु विद्यादिति वा सम्बध्यते। यथा शक्यते, तथाऽभिरूपभोजनं गृह्यकर्मणामङ्गं जानीयादिति तत्रार्थः। यथाशक्तीति सूचयन्नाचार्य्यः शक्त्यपेक्षयाऽभिरूपभोजनं कर्माङ्गमिति दर्शयति। तेन सत्यामपि शक्तौ यत्राभिरूपस्य भोजनं—तत्र वैगुण्यमवगम्यते। स्मरति च भगवान् मनुः—

"प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते।
न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्"।

इति ॥ ६ ॥ * ॥

सेयं परिभाषिता सर्व्वकर्म्मसाधारणी परिभाषा। इदानीन्तानि कर्म्माणि वक्तव्यानि। तत्र प्रयेणाग्निसाध्यत्वात् कर्म्मणामग्न्याधानकालन्तावदाह।—

ब्रह्मचारी वेदमधीत्यान्त्यां समिधमभ्याधास्यन्॥ ७॥

ब्रह्म वेदः, तच्चरति प्राप्नोति यथोक्तव्रतादिभिरिति ब्रह्मचारी प्रथमाश्रमीत्याचक्षते। स चोपकुर्व्वाणक एवार्थात्। इतरस्यामरणमेव गुरुकुलावस्थानानुज्ञानात्। स खल्वयं ब्रह्मचारी—

"वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथा क्रमम्"।

इति स्मरणात्,—वेदान्, वेदौ, वेदं, वा अधीत्य यथावदधिगम्येत्यर्थः। तदत्रानुपादेयतया "ग्रहं सम्मार्ष्टि" इतिवत् सङ्ख्या न विवक्षिता,—"सर्व्वेषां वा लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम्"—इति सिद्धान्तात्। न खल्वत्र "पशुनायजेत" इत्यादाविव वेदस्याध्यायनं विधित्सितम्, किन्त्वनूदितम्, अनुवादश्च प्राप्तस्यैव भवति,—इति यथाप्राप्तमेवानूद्यते इत्यदोषः। तदयमर्थः। सायम्प्रातर्विहितसमिदाधानो ब्रह्मचारी, वेदमधीत्य (ब्रह्मचर्य्यसमाप्तिसमये) अन्त्यां—अन्ते अवसाने भवां—पश्चिमां, समिधम्—

"नाङ्गुष्ठादधिका ग्राह्या समित् स्थूलतया क्वचित्।
न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता।
प्रादेशान्नाधिका नोना न तथा स्याद्विशाखिका।
न सपर्णा न निर्व्वीर्य्या होमेषु च विजानता"।

इति कर्म्मप्रदीपोक्तलक्षणाम्, अभ्याधास्यन् आभिमुख्येन प्रातराधास्यन्—अग्नौ प्रक्षेप्स्यन्,—"अग्निसमाधानं कुर्व्वीत"—इति परस्मात् सिंहावलोकितन्यायेन सम्बध्यते। तथा च ब्रह्मचर्य्यपरिसमाप्तिसमये, ब्रह्मचारिणा गृहस्थाश्रमं प्रविविक्षुणा या पश्चिमा समिदाधेया, सा तु—

"न खेऽग्नावन्यहोमः स्यान्मुक्त्वैकां समिदाहुतिम्।
स्वगर्भसंस्क्रियार्थांश्च यावन्नासौ प्रजायते"।

इति कर्मप्रदीपदर्शनात्—सत्यप्यन्यस्मिन् होमसाधने पित्राचार्य्यसमाहितेऽग्नौ, तदानीमेव वक्ष्यमाणवैश्यकुलादियोनिमन्यन्तरमाधाय, तस्मिन्नाधातव्या इति फलितार्थः। सत्यप्यन्यस्मिन्नग्नाविदानीमन्यस्याग्नेराधानफलन्तूपरिष्टादुपदर्शयिष्यत्याचार्य्यः—"स एवास्य गृह्योऽग्निर्भवति" इति। अत्र च—

"अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु क्षणमेकमपि द्विजः"।

इत्यादिस्मरणात् स एवादधीत—यस्मै पूर्व्वमेव काचित् कन्या केनचिद्वाग्दत्तासीदित्येतत् स्पष्टयति कात्यायनः।—

"यस्य दत्ता भवेत् कन्या वाचा सत्येन केनचित्।
सोऽन्त्यां समिधमाधास्यन्नादधीतैव नान्यथा"।

इति॥ ७॥ *॥

आधानकालान्तरमाह।—

जायाया वा पाणिं जिघृक्षन्॥ ८॥

यस्यामात्मा जायते सेयं पाणिग्रहणादिसंस्कारसंस्कृता नारी जायेत्युच्यते। तस्या जायायाः। (भाविनिभूतवदुपचारेण जायाया इत्याह)। पाणिं हस्तं, जिघृक्षन्—यथाविधिग्रहीतुमिच्छन्नित्येतत्। "अग्निसमाधानं कुर्व्वीत"—इति सम्बध्यते। वाशब्दः पूर्व्वकल्पापेक्षया विकल्पार्थः। तदत्र "भार्य्यादिरग्निः" इति शास्त्रान्तरदर्शनात् भार्य्यासम्बन्ध एक एव निमित्तमाधानस्य। तस्य च कालद्वयमुक्तं—अभ्याधास्यन्निति, जिघृक्षन्निति च॥ ८॥ *॥

अत्र चाधानं लक्षणपूर्व्वकं समन्त्रकमग्नेः स्थापनमुच्यते। आङ्-पूर्व्वस्य दधातेरारोपणवाचित्वात्। तथा प्रसिद्धेश्च। तत्, किं लक्षणं नाम?—कथञ्चाग्नेः स्थापनम्?—इतीदमिदानीं त्रिभिः सूत्रैराह।—

अनुगुप्ता अप आहृत्य, प्रागुदक्प्रवणं देशं समं वा; परिसमुह्योपलिप्य, मध्यतः प्राचीं रेखा-मुल्लिख्योदीचीञ्च संहतां पश्चात्, मध्ये प्राची-स्तिस्र उल्लिख्याभ्युक्षेत्॥ ९॥

अनुगुप्ता अनुरक्षिताः—आच्छादिताः, पतितादिभिरदृष्टा इत्ये-तत्। अप उदकं, आहृत्य—अनिषिद्धजलाशयादानीय, "ताभिः प्रक्षालितपाणिपादवदन आचम्य"—इति भट्टभाष्यम्। प्रागुदक्-प्रवणम्—प्राग्वा, उदग्वा, क्रमनिम्नम्, देशं भूमिभागम्,—

"कुशैः सम्मार्ज्जयेद्भूमिं शुद्धामादौ शुचिस्ततः।
हस्तमात्रां चतुरस्रां गोमयेनोपलेपयेत्"।

इत्येवमादिस्मृत्यन्तरानुमतम्। समं, प्राङ्नीचादिरहितमित्येतत्। वाशब्दो विकल्पार्थः। तद्व्यवस्थामाह गृह्यासंग्रहः।—

"प्राङ्नीचं ब्रह्मवर्चस्यमुदङ्नीचं यशोत्तमम्।
पित्र्यं दक्षिणतो नीचं प्रतिष्ठालम्भकं समम्"।

इति।—परिसमूह्य, परि—परितः सर्व्वत इत्यर्थः। समूह्य—"कुशैः सम्मार्ज्जयेद्भूमिम्"—इति दर्शनात्—कुशैः पांश्वादिकं सम्य-गुत्सार्य्य, "परिसमूह्य वितस्तित्रये उत्तरत उत्करं करोति"

इति गृह्यान्तरदर्शनात्—उत्तरस्यां दिशि वितस्तित्रयोपरि प्रक्षिप्य। उपलिप्य,—"गोमयेन समन्तं पर्य्युपलिम्पति"—इति दर्शनात्—"गोमयेनोपलेपयेत्"—इति च स्मरणात् योग्यत्वाच्च, गोमयोदकेनेति वाक्यशेषः। देशमिति सम्बध्यते। मध्यतः,—स्थण्डिलाभ्यन्तरे, दक्षिणांश एव, न तु मध्यांश एवेत्यर्थः। कस्मात्?। हस्तमात्रस्थण्डिलेष्वुदग्गतैकविंशत्यङ्गुलरेखानुरोधात्। सप्तसप्ताङ्गुलान्तरितप्राग्गतरेखात्रयस्योदग्गतरेखाऽनुषक्तस्यानुरोधाच्च। अत एव हस्तमितस्थण्डिले स्मर्य्यते।—

"अङ्गुष्ठमात्रं भूभागं त्यक्त्वा दक्षिणतः सुधीः।
उत्तरे द्व्यङ्गुलं त्यक्त्वा पश्चिमेप्यङ्गुलद्वयम्"।

इति।—प्राचीं, प्राग्गतां, रेखां द्वादशाङ्गुलप्रमाणां पार्थिवीं पीतवर्णाम्,—दक्षिणहस्तेन—कुशेन,—उल्लिख्य। उदीचीञ्च, उदग्गताञ्च रेखामेकविंशत्यङ्गुलप्रमाणामाग्नेयीं—लोहितवर्णामुल्लिख्य। चकारो रेखामुल्लिख्येत्यनुषङ्गार्थः। तामिमामुदीचीं रेखां विशिनष्टि।—संहतां, संलग्नां। पश्चात्, पश्चिमस्यां प्राग्गताया इत्येतत्। 'मध्ये'—उदग्गतायाः, तल्लग्ना इति यावत्। 'प्राचीः'—प्राग्गताः, 'तिस्रः' रेखाः प्रादेशप्रमाणाः सप्तसप्ताङ्गुलान्तरिताः—दक्षिणत उपक्रमदर्शनादुत्तरोत्तराः, उल्लिख्येत्यन्वयः। आसाञ्च तिसृणां रेखानामेका प्राजापत्या कृष्णवर्णा, द्वितीया चैन्द्री नीलवर्णा, तृतीया सौमी शुक्लवर्णा इत्यवगन्तव्यम्। तदेतत् सर्व्वं परिशिष्टवचनात् स्मृत्यन्तरसंवादाच्चावसीयते। तदाह कात्यायनः।

कर्म्मोपदिश्यते यत्र कर्त्तुरङ्गं न चोच्यते।
दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्म्मणां पारगः करः"।

इति।

"लक्षणे प्राग्गतायास्तु प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम्।
तन्मूललग्नायोदीची तस्या एवं नवोत्तरम्"।
उदग्गतायाः संलग्नाः शेषाः प्रादेशमात्रिकाः।
"सप्तसप्ताङ्गुलांस्त्यक्ता कुशेनैव समुल्लिखेत्"।

इति च। अपिच स्मर्य्यते।

"प्राग्गता पार्थिवीज्ञेया चाग्नेयी चाप्युदग्गता।
प्राजापत्या तथा चैन्द्री सौमी च प्राक्कृता स्मृता।
पार्थिवी पीतवर्णा स्यादाग्नेयी लोहिता भवेत्।
प्राजापत्या भवेत् कृष्णा नीला चैन्द्री प्रकीर्त्तिता।
श्वेतवर्णा च सौमी स्याद्रेखानां वर्णलक्षणम्"।

इति। अत्र चाङ्गुलिमानादिकं यजमानस्येत्याह कर्म्मप्रदीपः।

"मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि।
मानकृत् यजमानः स्याद् विदुषामेष निर्णयः"।

इति। एतच्च रेखोल्लेखनम्,—यावदग्निस्थापनं सव्यहस्तं भूमौ निधाय कर्त्तव्यमित्याह गृह्यासंग्रहः।

"सव्यं भूमौ प्रतिष्ठाप्य प्रोल्लिखेद्दक्षिणेन तु।
तावन्नोत्थापयेत् पाणिं यावदग्निं निधापयेत्"।

इति। तदेवं यथोक्ता रेखा उल्लिख्य,—"उल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्षेत्"—इति कात्यायनसूत्रात्;—

"उत्करं स्फ्यरेखाभ्योरत्निमात्रे निधापयेत् ।
द्वारमेतत् पदार्थानां प्रागुदीच्यां दिशि स्मृतम्" ।

इति गृह्यासंग्रहवचनाच्च ;—रेखाभ्योमृदमुद्धृत्य प्रागुदीच्यां दिश्यरत्निमात्रे निधाप्य, 'अभ्युक्षेत्'—"उक्ष सेचने" इति स्मरणादाभिमुख्येन—

"उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतम् ।
न्यञ्चताभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं मतम्" ।

इति स्मृत्यन्तरोक्तप्रकारेण, सिञ्चेदद्भिरिति सामर्थ्यात्, यथोक्ता रेखा इत्यर्थः ।

अथैवमुल्लिख्याभ्युक्षेदिति श्रूयमाणमानन्तर्य्यमतिक्रम्यते ! शास्त्रं खल्विदम्—उल्लिख्याभ्युक्षेत्—इति । न च शास्त्रं नामातिक्रमितव्यम्। नैतदेवम् । आनन्तर्य्यश्रवणाभावात् । न खल्वानन्तर्य्यमिहोल्लेखाभ्युक्षणयोः श्रूयते—किन्तर्हि ?—पूर्व्वापरीभावमात्रम्। कस्मात्?। उल्लिख्याभ्युक्षेदिति क्त्वाश्रवणात् । पूर्व्वकालतायां हि क्त्वाप्रत्ययं स्मरन्ति शाब्दिकाः—("एककर्तृकयोः पूर्व्वकाले क्त्वा"—इति)—नत्वानन्तर्य्ये। न खल्वेवमप्युल्लेखस्य पूर्व्वकालतायामस्ति कश्चिद्विरोधः। येनोल्लिख्याभ्युक्षेदिति क्त्वाश्रवणमतिक्रम्येत । यथा खल्वधीत्य वेदमधीत्य च विचारशास्त्रं स्नातापि, नातिक्रामति—"वेदमधीत्य स्नायात्"—इति शास्त्रं, तथेहापीत्यदोषः । अतएव—"वेदमधीत्य स्नायादिति शास्त्रन्त्वध्ययनसमावर्त्तनयोः पूर्व्वापरीभावसमानकर्तृकत्वे एवाचष्टे, न त्वानन्तर्य्यम्"—इति माधवाचार्य्याः। अपिच। वाक्यबलात् खल्वत्र मृदुद्धरणादिकं क्रियते; क्रमश्चाश्रित्य प्रत्यव-

तिष्ठते भवान्। तच्चैतदनुचितम्। दुर्ब्बलोहि क्रमः—बलवत्तरञ्च वाक्यम्। तदुक्तम्—"श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्ब्बल्यमर्थविप्रकर्षात्"—इति। तस्माद्वाक्यानुरोधात् क्रमं वाधेमहि—न क्रमानुरोधात् वाक्यम्। अतएवोक्तं शाखान्तराधिकरणे—"विरोधिना त्वसंयोगात् ऐककर्म्म्येऽतत्संयोगात् विधीनां सर्व्वकर्म्मप्रत्ययः स्यात्"—इति। अपिच। मृदुद्धरणादिकं पदार्थः, क्रमश्च पदार्थानामुपकारकोगुणः। न खलु गुणानुरोधेन पदार्थ एव न कर्त्तव्यो भवतीति युक्तम्! प्राप्तानां पदार्थानां उत्तरकालं हि क्रम आपतति। यदा च पदार्थः प्राप्नोति, तदाक्रम एव नास्ति। न खलु पूर्व्वसिद्धः पदार्थः पश्चिमसिद्धेन क्रमेण विरोधादकर्त्तव्यो भवति!

नन्वाचार्य्यानुक्तमपि मृदुद्धरणादिकं कथमस्माकमभ्यभिधीयते—(यतोऽयं विचारः—श्रवणमतिक्रम्यते वा, न वा अतिक्रम्यते इति।)—परोक्तत्वात्। अक्रियैव खल्वियमुच्यते। तदाह कात्यायनः।—

"अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिः कर्म्मकारिणाम्।
अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चाययाक्रिया।
स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयन्तु यः।
कर्त्तुमिच्छति दुर्म्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टितम्"।

इति। उच्यते। शाखान्तराधिकरणन्यायेनैककर्म्मेवेदं कर्म्मेत्यदोषः। अतएव जैमिनिराचार्य्यस्तस्मिन्नेवाधिकरणे—"एकं वा संयोगरूप चोदनाख्याविशेषात्"—इति सिद्धान्तयाञ्चकार। एकत्वे च कर्म्मणो

यत्र क्वचित् किञ्चिदङ्गमामनन्ति, अन्यत्रापि तदुपसंहर्त्तुमुचितम्। किमन्यत् कुर्य्यादियं चिन्ता—ऋते गुणोपसंहारात्?। फलञ्चेदमभिहितमस्याश्चिन्ताया भगवता भाष्यकारेणाचार्य्येण च भङ्ग्यन्तरेण। वादरायणस्त्वाचार्य्योऽस्येदमेव फलं साक्षादसूत्रयत् शारीरके। "उपसंहारोऽर्थाभेदात् विधिशेषवत् समाने च"—इति। अतएव स्मरति भगवान् कात्यायनोऽपि।

"यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च।
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्म्मवत्"।

इति। या पुनरुपदर्शितापुरस्तात् परोक्तनिन्दा—'परोक्ता च'—इति। सा खलु, विरोधिनीमनाकाङ्क्षिताञ्च परोक्तां क्रियां निन्दतीत्यवगम्यते। कस्मात्?। 'स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य'—इति, 'परोक्तमविरोधि च'—इति च समाम्नानात्। न चेदं स्तदुद्धरणादिकं पारशाखिकमपि; आचार्य्यपुत्रेणैवाभिधानात्। न खलु स्वशाखायां ग्रन्थान्तरे श्रूयमाणमपि पारशाखिकं भवति॥ ९॥

लक्षणावृद्देषा सर्व्वत्र॥ १०॥

परिसमूहनाद्यभ्युक्षणान्तं कर्म्म लक्षणमुच्यते। तस्य खल्वस्य लक्षणस्य, आवृत्परिपाटी, एषा अनन्तरोक्ता न तु विपरीता, सर्वत्र यत्र यत्राग्निः प्रणीयते तत्र तत्रेत्यर्थः। अत्र यद्यपि 'प्रागुदक्प्रवणं देशं समं वा परिसमूह्य'—इति श्रुत्या लक्षणमिदं साक्षाद्भूमेरुपकारकं तथापि भूसंस्कारद्वारैव प्रणाड्या अग्न्याधानस्याप्युपकारकं प्रकरणादित्यवगन्तव्यम्। 'अग्निसमाधानं कुर्व्वीत'—इति हि प्रक-

रणम्। यथा व्रीहीनवहन्तीत्यवघातस्य द्वितीया श्रुत्या साक्षाद् व्रीह्युपकारकत्वेपि, प्रणाल्या क्रतूपकारकत्वमपि प्रकरणादिष्यते, तथात्रापि द्रष्टव्यम्। वाक्येन वा लक्षणमग्निप्रणयनमात्राङ्गं भवति। 'लक्षणावृद्देषा सर्व्वत्र'—इति हि समामनन्ति। अतएव तत्र तत्राग्निप्रणयने लक्षणं वक्ष्यत्याचार्य्यः—'उत्तरार्द्धे परिवृतस्य लक्षणं कृत्वाऽग्निं प्रणयन्ति'—इति, 'पूर्वस्याः कर्व्वाः पुरस्ताल्लक्षणं कृत्वाग्निं प्रणयन्ति'—इति च।

तदिदं लक्षणमाधानाङ्गमग्निप्रणयनाङ्गं वा भूमिसंस्कारद्वारेति संस्कृतायामपि भूमावाधानाद्यङ्गतया प्राप्तं लक्षणं कर्त्तव्यमेव। न चावघातस्य कृष्णलइव, संस्कृतेपि देशे लक्षणस्य वाध एव, द्वारवाधादिति वाच्यम्। शास्त्रावधारणवेलायां प्रयोजनवत्त्वाल्लक्षणस्य, इदानीमनुष्ठानवेलायामेव हि क्वचित् प्रयोजनाभावोऽवगम्यते, कृष्णले त्ववघातस्य शास्त्रावधारणवेलायामेव नास्ति प्रयोजनमिति वैषम्यात्। याज्ञिकाश्च खल्वनुष्ठानवेलायामालस्यादिदोषवशाद्व्रीह्यादिस्थाने गृहीतमपि तण्डुलाद्यवहन्ति वितुषीकृतमपि। विहिताविहितत्वसन्देहे च विहिताकरणादविहितकरणमेव न्याय्यमित्याचक्षते।

यत्र त्वाहित एवाग्निर्नीयतेऽन्यस्मिन् प्रदेशे, कारणवशात्, तत्र यद्यपि निष्पन्नत्वादाधानस्य तदङ्गं लक्षणमपि न युज्यते कर्त्तुम्, तथापि प्रदेशस्य तस्य संस्कारार्थं तत्रापि लक्षणं कर्त्तव्यमेव। स्थापनमात्रस्य तत्राप्यविशेषाच्च। 'लक्षणावृद्देषा सर्वत्र'—इति ह्यनुशासनम्। 'लक्षणं कृत्वाग्निं प्रणयन्ति'—इति च दर्शनम्। "समू-

ह्योपलिप्योल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्षेदेष संस्कारोऽनुगतेऽग्नौ भुवः"—इति च गृह्यान्तरम्। अतएवास्मादेव गृह्यान्तरान्निरूपितं तत्त्वकृद्भिः—"यद्यग्निस्थापनानन्तरं कर्मकाले वृष्ट्यादिशङ्कया संस्कृताग्निरन्यत्र नीयते तदा पुनर्भूसंस्कारः कर्त्तव्यः"—इति।

न तु लक्षणमग्नेरपि संस्कारः, प्रमाणाभावात्। न खल्वस्ति किञ्चित् प्रमाणमग्नेरपि संस्कारो लक्षणमिति। शब्दप्रमाणकः खल्वयमर्थो—ऽयं कर्त्तव्योऽयञ्च न कर्त्तव्य—इति, अयमस्योपकरोति नास्य—इति चैवमादिः। न खल्वस्ति कश्चिच्छब्दो लक्षणमग्नेरुपकरोतीति। श्रुत्या तावल्लक्षणं भूमेरुपकारकं, प्रकरणाच्चाङ्गमाधानस्य, वाक्याद्वा प्रणयनस्येत्यवोचाम। न खल्वग्निना लक्षणसम्बन्धोऽस्ति। 'लक्षणं कृत्वाग्निं प्रणयन्ति'—इत्यादौ हि श्रुत्या प्रणयनेनाग्नेः सम्बन्धोऽवगम्यते—वाक्येन 'लक्षणं कृत्वा'—इत्यस्य च। न तु लक्षणाग्न्योरन्वयोऽस्ति।

"जातस्य लक्षणं कृत्वा तं प्रणीय समिध्य च"।

इति कर्मप्रदीपेपि जातस्येति सुपां सुपा व्यत्यये षष्ठी द्रष्टव्या। जाते सतीत्यर्थः। "मन्थेदग्निं निकामतः"—इति ह्यभिधाय 'जातस्य लक्षणं कृत्वा'—इत्यभिहितवान् कात्यायनः। न हि लक्षणेन समं जातस्य सम्बन्धोऽस्तीत्यवोचाम। न खलु 'जातस्य लक्षणं कृत्वा'—इति विधीयते, किन्त्वनूद्यते। न चाप्राप्तं किञ्चिदनूद्यते! विधीयते इति चेन्न वाक्यभेदप्रसङ्गात्। विधानपक्षे खल्वनूद्य लक्षणं जातसम्बन्धस्तत्र विधातव्यः, कृत्वेति च क्रम इति भिद्येत वाक्यम्। तस्मात् क्रम विधिरेवायं—'जातस्य लक्षणं कृत्वा'—इत्येवमादिः।

परम्परया वा जातसम्बन्धो लक्षणस्य वर्णनीय इति न किञ्चिद-नुचितम्।

ननु 'समूह्योपलिप्योल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्ष्ये देषसंस्कारोऽनुगतेऽग्नौ भूयः'—इति संस्कृताया अपि भूमेः पुनः संस्कारविधानादग्नि-संस्कारो लक्षणमिति चेन्न, संस्कृताया भूमेः संस्कारविधायकमिद-मित्यत्र प्रमाणाभावात्। 'अनुगतेऽग्नौ संस्कारो भूयः'—इत्यभि-धानाच्च। सोऽयमग्नौ स्थापयितव्ये संस्कारो भूमेर्नत्वग्नेरेव। शब्दप्र-माणकः खल्वयमर्थः—इत्यवोचाम। न खल्वनुगतो नामाग्निरसंस्कृतो भवति। न च संस्कृतायामपि भूमावग्निप्रणयनाङ्गं लक्षणमनुचितं भवतीति ध्येयम्।

अथानुगतोविनष्टः—इत्यनर्थान्तरम्। यद्येवं किमतो भविष्य-ति?। एतदतो भविष्यति;—स्थापितेऽग्नौ विनष्टे पुनरपि लक्षणं कृत्वा तत्रैवान्योऽग्निः स्थापनीयः—इति। किमतापि भवति?। एतदतो भवति;—यदि नामाग्निर्नष्टो न तावता संस्कृतापि भूमिरसंस्कृता भवितुमर्हति। येन भूयः संस्कारोऽर्थवान्। आम्नायते च संस्कारः। तस्मादनुमीयते,—अग्नेरेवैष संस्कारः—इति। उच्यते। नैतदस्ति—अग्नेरेवैष संस्कारः—इति। कस्मात्?। प्रमाणाभावात्। न खल्वस्ति प्रमाणम्—अग्नेरेष संस्कारः—इति। नन्वेवमनुमीयते इत्युक्तम्। सत्यमुक्तम्। प्रमाणन्तु तत्र किमिति पृच्छामः। पुनर्व्वचनमिति चेन्नाविशेषात्। इति चेद्भवान् पश्य-ति;—पुनर्व्वचनमेव प्रमाणमग्निसंस्कारो लक्षणमित्यत्र। अन्यथा खल्विदमनर्थकं स्यादिति। तत्रोच्यते। नैतदस्ति—पुनर्व्वचनमग्नि-

संस्कारोलक्षणमित्यस्मिन्नर्थे प्रमाणमिति । कस्मात् ? । अविशेषात् । विशेषाभावादित्यर्थः । किमनेनोक्तं भवति ? । एतदनेनोक्तं भवति,—भवेदपि पुनर्व्वचनं प्रमाणं नाम ; यदि पुनरुच्यमानस्यास्य काचिदन्या वचनव्यक्तिः सम्भवेत् । न तु सम्भवति । कस्मात् ? । अविशेषादेव । यद्विधाविशिष्टा वचनव्यक्तिरस्याम्न्यर्थतायां प्रमाणम्, तद्विधा खल्विह वचनव्यक्तिर्नास्ति । सकृदुच्चरितेप्यस्य यावानर्थः, शतकृत्वोप्युच्चारणे तावानेवार्थः प्रतीयते, न ततोऽधिक इति । तदेवमत्यल्पमिदमुच्यते—पुनर्व्वचनम्—इति । पुनः पुनरपि वचनं नैतदवगमयितुमर्हति । तस्माद् भूमेरेवैष संस्कारः पुनराम्नायते, नाग्नेरित्यवगम्यते । भूयः संस्कारवचनञ्चैवमाञ्जस्येनोपपद्यते इति । कथं नाम ? भूयः पुनरिति खल्वेकोऽर्थः । तदनेनावगम्यते,—यदनेन पूर्वं संस्कृतं तदेव पुनरपि संस्क्रियते इति । अथेदानीमग्निः संस्क्रियते ? तर्हि पूर्वं भूमिरिदानीञ्चाग्निः संस्क्रियते इति विषयभेदात् भूयो वचनमसमञ्जसमापद्येत । न चैतदुचितम् ।

अथापिस्यात्—अस्मादेवकारणात् पूर्व्वमप्यग्निरनेन संस्कृत इत्यनुमास्यामहे; ततो नैष दोषो भविष्यति—इति । अत्रोच्यते । नाविमोचात् । न खल्वेवमपि दोषाद्विमोक्षः सम्भवति । कस्मात् ? । अन्यत्वाविशेषात् । पूर्व्वमन्योऽग्निरिदानीञ्चान्योऽग्निः संस्क्रियते—इत्यभ्युपगच्छतोपि अन्यत्वाविशेषात् स एव दोषोऽनुवर्त्तते—इत्यविमोचोदोषादित्यर्थः । इतश्च । अप्रमाणत्वात् । न खल्वेवमनुमाने किञ्चिदपि प्रमाणमुपलभ्यते । सेयमप्रमाणिकी पुरुषबुद्ध्युत्प्रेक्षामूला कल्पनाप्रेक्षावतामनपेक्षणीया भवति । अन्यथा चापपत्तेः ।

भवेदपि कदाचिदियं कल्पना; यदि नामान्यथा शास्त्रमिदं नोपपद्येत, न तु नोपपद्यते। अन्यथा खल्वस्मदुक्तरीत्या शास्त्रमर्थवत् कथमप्रमाणमनुमानमनुगृह्णातीति शक्यमध्यसातुम्। प्रमाणविरोधाच्च। प्रमाणेन च खल्वेषा कल्पना विरुध्यते। श्रुत्या तावल्लक्षणं भूमेरुपकारकं, वाक्याद्वा प्रणयनस्येत्यवोचाम। तदिदमागमवाधितमनुमानमप्रमाणमित्यनादरणीयम्। संस्कृताया भूमेः पुनः संस्कारोऽनर्थकः?—इति चेत्—काममनर्थको भवतु। नैवान्या वचनव्यक्तिः सम्भवति। अपि च। असंस्कृताया अपि भूमेः संस्कारे कमर्थं भवान् पश्यति? न खल्वत्रापि लक्षणेन भूमेर्दृष्टः कश्चिदुपकारः क्रियते! वचनबलाददृष्टमत्र किञ्चिदनुमास्यामहे?—इति चेद्वयमपि वचनबलादेवादृष्टं किञ्चिदनुमास्यामहे। वचनबलात् खल्वेवं कुर्व्वाणाः किमित्युपालभ्येमहि—किमिति क्रियते?—इति। तस्मात् स्वतः शुद्धप्रदेशे गङ्गापुलिनादाविवात्रापि वचनबलादेव लक्षणं कर्त्तव्यम्। तस्मादेवमपि विनष्टेऽग्नौ पुनरन्यस्याग्नेः प्रणयनाङ्गतया प्राप्तं लक्षणं संस्कृतायामपि भूमौ कर्त्तव्यमिति न किञ्चिदनुचितम्। दर्शितञ्चास्माभिः,—लक्षणेन सममग्नेः सम्बन्धो नास्ति, अस्ति च प्रणयनस्येति। "तस्मादग्न्यर्थाः परिसमूहनादयः"—इति कर्कभाष्यमप्रमाणम्। "परिसमूह्योपलिप्योल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधाय"—इति वचनाद्वरमग्निसमाधानार्था भवन्तु परिसमूहनादयः, न जातुचिदग्न्यर्था भवितुमर्हन्ति। तस्मादस्मदुक्तमेव व्याख्यानमादरणीयम्। तदनेन प्रबन्धेनैतदप्यवगम्यते,—यदि स्वस्थानस्थित

एवाग्नौ किञ्चित् क्रियते, न तत्र लक्षणं कर्त्तव्यमिति । भट्टनारायणस्त्वाह—"यत्र यत्राग्निप्रणयनं क्रियते, तत्र तत्र भुवः संस्कारविधानात् भूसंस्कारः । अनुगतेऽग्नौ संस्कृताया अपि भूमेः पुनः संस्कारविधानात् अग्निसंस्कार इति । तथाच गृह्यान्तरम् । समूह्योपलिप्योल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्षेदेष संस्कारोऽनुगतेऽग्नौ भूयः—इति । तस्मादुभयसंस्कारः इति सिद्धम्"—इति ॥ १० ॥ * ॥

भूर्भुवः स्वरित्यभिमुखमग्निं प्रणयन्ति ॥ ११ ॥

"शुभं पात्रन्तु कांस्यं स्यात्तेनाग्निं प्रणयेद्बुधः ।
तस्याभावे शरावेन नवेनाभिमुखञ्च तम्" ।

इति गृह्यासंग्रहवचनात् । "प्राञ्चं नीत्वावर्त्त्य स्थापयन्ति"—इति स्मरणाच्च—वक्ष्यमाणयोनिमग्निं कांस्यपात्रस्थं कृत्वा, तथा नीत्वा, आवर्त्त्य—सम्यक् भ्रामयित्वा च, 'अभिमुखं' यथा भवत्यात्मन इत्यर्थात्, तथा भूर्भुवः स्वरित्यनेन मन्त्रेण 'प्रणयन्ति' स्थापयन्ति रेखोपरीत्यर्थः । यत्पुनः—

"शरावे भिन्नपात्रे वा कपाले वोल्मुकेऽपि वा ।
नाग्निप्रणयनं कुर्य्याद्व्याधिहानिभयावहम्" ।

इति स्मृत्यन्तरम् । तदुदाहृतगृह्यासंग्रहवचनविरोधात् कौथुमादिव्यतिरिक्तविषयम् । कांस्यादिपात्रसद्भावे शरावनिषेधकमिति राघवभट्टप्रभृतयः ॥ ११ ॥

लक्षणादिकमभिधायायेदानीमन्यानग्याधानकालानुपदिशति त्रिभिः सूत्रैः—

प्रेते वा गृहपतौ परमेष्ठिकरणम् ॥ १२ ॥

प्रेते इति कर्त्तरि निष्ठा। प्रकर्षेण इते गते—अस्माल्लोकादित्यर्थात्। मृत इत्येतत्। वाशब्दाद्वैकल्पिकोऽयमाधानकाल इति दर्शयति। गृहपतौ गृहस्वामिनि। तथाच गोतमः। "भार्य्यादिरग्निर्दायादिर्वा"—इति। "दायाय काल एकेषाम्"—इति च गृह्यान्तरम्। परेते खलु गृहस्वामिनि दायसम्बन्धः पुत्राणामिष्यते। अतएव स्मर्य्यते।

"ऊर्द्धं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम्।
भजेरन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः"।

इति।

"पितर्य्युपरते पुत्रा विभजेयु र्धनं पितुः।
अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते"।

इति चैवमादि। कर्कोपाध्यायास्त्वाहुः—व्यवस्थितोऽयं विकल्पः।—अभ्रातृकस्य दारकालः, भ्रातृमतो दायाय कालः—इति। तेषामयमाशयः। विभागमन्तरेण साधारणधनस्य परित्यागासम्भवादनधिकार एवाविभक्तानां धनसाध्येष्वाधानादिषु। अतो भ्रातृमतो विभागकाल एवाधिकारः। स एव कालो दायाय काल इत्युच्यते—इति। आचार्य्यस्तु प्रेते वा गृहपताविति सूचयन्नैतदनुजानातीत्यवगम्यते। न चाविभक्तधनस्य कथं परित्याग इति वाच्यं स्वत्वस्य तथाप्यविशेषात्। निर्दोषे पितरि स्थिते पुत्राणामस्वाम्यम्—इति स्मरन्मुनिः परेते पितरि स्वाम्यमेषामनुमन्यते। नारदोपि स्मरति।—

"यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्म्माः पृथक्क्रियाः।
पृथक्कर्म्मगुणोपेता न चेत् कार्य्येषु सम्मताः।
स्वभागानथ दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा।
कुर्य्युर्यथेष्टं तत् सर्व्वमीशास्ते स्वधनस्य वै"।

इति। परेते पितरि दायसम्बन्धात् स एव कालो दायाय काल इत्युच्यते इति न किञ्चिदनुचितम्।—तदेवं प्रेते गृहपतौ, 'परमेष्ठिकरणम्' परमे श्रेष्ठेस्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी अग्निरित्याचक्षते। तस्य परमेष्ठिनोऽग्नेः, करणम्—यथोक्तेन विधिना स्वीकरणम्, समाधानमित्येतत्। कर्त्तव्यमिति वाक्यशेषः। "तच्चैकादशेऽह्नि स्यात्, प्रागनधिकारात्"—इति भट्टभाष्यम्। कात्यायनस्तु—

"एतद्गृहपतौ प्रेते कुर्य्यादेकादशेऽहनि।
प्रागेवैकादशात् श्राद्धात् सद्यो जागरणादिकम्"।

इत्यभिधायाह—

"ज्येष्ठः कुर्य्यात्तथाऽऽधानं कनीयांश्च विवर्ज्जयेत्।
सैकादशेऽह्नि कुर्व्वीत द्वादशे वा विचक्षणः"।

इति। तदत्र वृद्धिश्राद्धं न भवति। कस्मात्?।

"न तत् पूर्व्वं यतः प्रोक्तः सपिण्डनविधिः क्वचित्।
वृद्धिश्राद्धस्य लोपः स्यादुभयोरपि पक्षयोः"।

इति कर्म्मप्रदीपदर्शनात्॥ १२॥ *॥

तथा तिथिनक्षत्रपर्व्वसमवाये॥ १३॥

तथेति वैकल्पिकत्वं दर्शयति। नक्षत्रशब्दश्चैको लुप्तवत् द्रष्टव्यः।

"नक्षत्रशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभयत्र सम्बध्यते"—इति भट्टनारायणोपाध्यायाः। तिथिश्च नक्षत्रञ्च तिथिनक्षत्रे, नक्षत्रञ्च पर्व्व च नक्षत्रपर्व्वणी, तयोस्तयोश्च समवायस्तस्मिन्निति। तिथिः,—(पर्वेतिपुनः करणात्—"पौर्वापर्य्ये सति पूर्वदौर्वल्यम्"—इति च सिद्धान्तात्)—पर्वेतरा शोभना ज्योतिः शास्त्रानुमता, नक्षत्रमपि शोभनं ज्योतिः शास्त्रानुमतमेव। तयोस्तिथिनक्षत्रयोः समवाये संयोगे, "अग्निसमाधानं कुर्वीत"—इति सम्बध्यते। तिथिनक्षत्रकीर्त्तनञ्चेदम्—

"वह्निग्रहं कुजगुरुज्ञदिनेशवारे
माघादिषट्सु च मृदुध्रुववह्निभेषु।
कुम्भाजभांशकविलग्नमगृढ्ढकालं
लग्नस्थशीतगुसितौ च विहायकुर्य्यात्" ॥

इति ज्योतिःशास्त्रोक्तमन्यदप्युपलक्षयति। तथा। नक्षत्रं मामसंज्ञानिमित्तं चित्रादिकम्, पर्वपौर्णमासम्, तयोः समवाये संयोगे, अग्निसमाधानं कुर्वीत। तथेत्यनुषज्यते वैकल्पिकत्वावेदकम्। तिथिनक्षत्रपर्वणां वा समवाये—युगपदसम्भवात्, तिथिनक्षत्रसमवाये, नक्षत्रपर्वसमवाये चेत्यर्थः। तदयमेक एव नक्षत्रशब्दोज्योतिःशास्त्रानुमतमेकविधमेव नक्षत्रभभिधत्ते इति द्रष्टव्यम्।

अथ वा। तिथिनक्षत्रयोर्ज्योतिःशास्त्रोक्तयोः समवाये इति यथोक्त एवार्थः। नक्षत्रपर्वणोश्च—"कृत्तिकासु रोहिण्यां मृगशिरसि फल्गुनीषु विशाखयोरुत्तरयोः प्रोष्ठपदयोः" "एतेषां कस्मिंश्चित्"—इति श्रौताश्वलायनोक्तयोः,—"या वैशाखस्यामावस्यारा-

हिण्या सम्बध्यते, तस्यामादधीत"—इति श्रुत्युक्तयोर्वा समवाये इत्यर्थः। तदत्र नक्षत्रशब्दस्यार्थद्वयम्—(ज्योतिःशास्त्रोक्तं श्रुत्युक्तञ्च नक्षत्रम्) प्रामाणिकमित्यादरणीयम्। तदिदमाधानकालद्वयम्—यस्य तिथिनक्षत्रसमवायो, यस्य नक्षत्रपर्वसमवायः—इति।

इयमप्यपरा सूत्रयोजना भट्टभाष्ये दर्शिता—"तिथिना पौर्णमास्या यानि नक्षत्राणि समाख्यायन्ते, तानि नक्षत्राणि मघादीनि द्वादश, तेषामन्यतमस्य पर्वणा पौर्णमासेन समवायः संयोगस्तिथिनक्षत्रपर्वसमवायस्तस्मिन्"—इत्यन्तेन सन्दर्भेण। अस्मिंस्तु नये, अनेन सूत्रेणैक एवाधानकालोऽभिहितः—इत्यवगन्तव्यम्॥ १३ ॥ * ॥

दर्शे वा पौर्णमासे वाऽग्निसमाधानं कुर्वीत ॥ १४ ॥

दर्शोऽमावस्या सूर्य्येन्दुसङ्गम इत्यनर्थान्तरम्। पौर्णमासः पौर्णमासीत्युच्यते। तदेतस्मिन् दर्शे वा पौर्णमासे वा; यस्मिन् कस्मिन्नपि—(केवल एव—नतु नक्षत्रमप्यपेक्ष्य इत्यर्थः)—अग्निसमाधानं कुर्वीत। वाशब्दद्वयन्तुल्यवद्विकल्पार्थम्। समेत्य—आधानं समाधानम्। समेत्य—मिलित्वा। केन?—

"नैकयापि विना कार्य्यमाधानं भार्य्यया द्विजैः।
अकृतं तद्विजानीयात् सर्वा, नान्वारभन्ति यत्"।

[illegible] कर्मप्रदीपवाक्यात्—भार्य्ययेति वाक्यशेषः। अग्नेः समाधा[illegible] 'अग्निसमाधानम्'। अत्र च—कया भार्य्यया कथम्भूतया तथेति वैका[illegible] कया च, न—इत्येतत् सर्व्वमप्याह कात्यायनः।—

"वर्णज्यैष्ठ्ये न बह्वीभिः सवर्णाभिश्च जन्मतः।
कार्य्यमग्निच्युतेराभिः साध्वीभिर्मथनं पृथक्।
नात्र शूद्रां नियुञ्जीत न द्रोहद्वेषकारिणीम्।
नाशासनस्थां नान्येन पुंसा च सह सङ्गताम्।
ततः शक्तिवरा पश्चादासामन्यतमैव या।
उपेतानाञ्चान्यतमा मन्थेदग्निं निकामतः"।

इति। इदञ्चाधानमनग्न्यावग्रजे सति न कर्त्तव्यम्,—कर्त्तव्यञ्चानग्न्यावप्यग्रजे क्लीवादौ सत्यपि, निर्दोषेपि तस्मिंस्तदनुमत्या,—इत्यप्याह स एव।—

"आधानकाला ये उक्तास्तथा याश्चाग्नियोनयः।
तदाश्रित्याग्निमादध्यादग्निमानग्रजो यदि।
दाराधिगमनाधाने यः कुर्य्यादग्रजाग्रिमः।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्व्वजः।
परिवित्तिः परिवेत्ता च नरकं गच्छतो ध्रुवम्।
अचीर्णप्रायश्चित्तौ तौ पादोनफलभागिनौ।
देशान्तरस्थक्लीवैकवृषणानसहोदरान्।
वेश्यातिशक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः।
जड़मूकान्धवधिरकुब्जवामनकुण्ठकान्।
अतिवृद्धानभार्य्यांश्च कृषिशक्तान्नृपस्य च।
धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा।
कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्नदुष्यति।
धनवार्द्धुषिकं राजसेवकं कर्षकं तथा।

प्रोषितश्च प्रतीचेत वर्षत्रयमपि त्वरन्।
प्रोषितं यद्यशृण्वानमब्दादूर्द्धं समाचरेत्।
आगते च पुनस्तस्मिन् पादं तच्छुद्धये चरेत्"।

इति।

"अग्रजः स्याद्यदाऽनग्निरधिकार्य्यनुजः कथम्?।
अग्रजानुमतः कुर्य्यादग्निहोत्रं यथाविधि"।

इति।

"ज्येष्ठोभ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत्।
अनुज्ञातस्तु कुर्व्वीत शङ्खस्य वचनं यथा।
नाग्नयः परिविन्दन्ति न वेदा न तपांसि च।
दारेण परिविन्द्यं स्यात् पृथग्धर्म्मा हि ब्राह्मणाः।
नाग्नयः परिविन्दन्ति न यज्ञा न तपांसि च।
न च श्राद्धं कनिष्ठस्य या च कन्याविरूपिका"।

इति च। पितरि चानग्नावपि पुत्रस्याधानाधिकारो न व्याहन्यते। तदप्याह स एव।—

"पितुर्यस्य च नाधानं कथं पुत्रस्तु कारयेत्।
अग्निहोत्राधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथा"।

इति। आधानपरिपाटीचाचार्य्यैरनुक्तापि—

"परिधायाहतं वासः प्रावृत्य च यथाविधि"।

इत्येवमादि कर्म्मप्रदीपवचनेभ्य एवावगन्तव्या। नत्वध्वर्य्युभ्योग्रहीतव्या। पराकत्वात्। अक्रियैव खल्वसावस्माकमिति॥ १४॥ *॥

उक्ता आधानकालाः। अथेदानीमग्निदोनयोवक्तव्याः। तांस्त्रिभिः सूत्रैरभिधीयन्ते।—

वैश्यकुलाद्वाऽम्बरीषाद्वाऽग्निमाहृत्याभ्यादध्यात् ॥ ॥ १५ ॥

वैश्यस्तृतीयोवर्णः शूद्र एवाभिमतः। तस्यास्य वैश्यस्य कुलात्—गृहात्, वा, अम्बरीषात्; भ्राष्ट्रात्—यवादिभर्जनपात्रात्, वा, अग्निमाहृत्य आनीय, अभ्यादध्यात् अभिसर्वतोभावेनादध्यादित्यर्थः। व्याख्यातौ वाशब्दौ। स खल्वयमग्निर्जलोच्छिष्टः संस्कृतो वा गृह्यतेऽविशेषादिति कर्कोपाध्यायाः ॥ १५ ॥ * ॥

अपि वा बहुयाजिन एवागाराद्ब्राह्मणस्य वा, राजन्यस्य वा, वैश्यस्य वा ॥ १६ ॥

अपि वा—इत्यम्बरीषात् पक्षान्तरमुपदिशति। बहुभिः सोमैर्यैनेष्टं स बहुयाजीत्याचक्षते। तस्यामुष्य बहुयाजिन एव। एवकारस्तदितरं व्यवच्छिनत्ति। 'अगारात्' गृहात्। 'अग्निमाहृत्याभ्यादध्यात्'—इति सम्बध्यते। कस्य बहुयाजिनः?—इत्येतदाह।—'ब्राह्मणस्य वा' 'राजन्यस्य'—क्षत्रियस्य, 'वा', 'वैश्यस्य वा'। वाशब्दत्रयन्तुल्यवद्विकल्पार्थं। वैश्यकुलात्—इति सामान्यतोऽभिहितं, तमेव वैश्यमिदानीं बहुयाजितया विशिशिषुराचार्य्यः पुनर्वैश्यग्रहणञ्चकार। नात्र पुनरुक्तिः शङ्कनीया;—सामान्यप्राप्तस्य पुनर्विशेषकथनं खल्वपुनरुक्तमेवेत्याहुः। अन्यैवाग्नियोनिर्वैश्यकुलमबहुयाजिलेपीत्येवमर्थं वा पूर्व्वञ्च वैश्यकुलग्रहणमित्यवगन्तव्यम् ॥ ॥ १६ ॥ * ॥

अपिवाऽन्यं* मथित्वाऽभ्यादध्यात् ॥ १७ ॥

अपि वा,—अथवा । अन्यम्—

"अश्वत्थोयः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः ।

तस्य या प्राङ्मुखी शाखा वोदीची वोर्द्धगापि वा" ।

इत्येवमादि कर्म्मप्रदीपोक्तं मन्थनयन्त्रम्—(पुंस्त्वं छान्दसम्)—अरणिं वा ।

"परिधायाहतं वासः प्रावृत्य च यथाविधि ।

विभृयात् प्राङ्मुखोयन्त्रमावृता वक्ष्यमाणया" ।

इत्येवमादिकया कर्म्मप्रदीपोक्तयैवावृता मथित्वा, अभ्यादध्यादग्निमिति वाक्यशेषः । मथित्वा अरणिं, अन्यम्—परिकीर्त्तितादपरमग्निमारण्येयमिति वाऽर्थः । "अरणिप्रदानमेके"—इति ।—"आरण्येयमुरुपुण्यकोषकामः"—इति च गृह्यान्तरदर्शनात् ॥ ॥ १७ ॥ * ॥

पुण्यस्त्वेवानर्द्धुकोभवतीति ॥ १८ ॥

पुण्यः, पुण्यजनक एव, प्रकृतत्वादयमारण्येयोऽग्निर्भवति । नतु ऋद्धिजनकोपीत्याह—अनर्द्धुकः,—इति । ऋद्धिरिति ब्रह्मवर्च्चसादिकमुच्यते । तामृद्धिं न जनयतीत्यनर्द्धुकः । तुशब्दो विशेष्यमवगमयत्यारण्येयस्य । ब्राह्मणकुलादियोनयः खल्वग्नयो जनयन्ति

---

* इत्थमेव पाठः सर्व्वेषु सूत्रग्रन्थेषु । भट्टभाष्यब्राह्मणसर्व्वस्वयोरपि इत्थमेवेदम्—सूत्रमधारि । परिशिष्टप्रकाशे तु—'अपि वाऽरण्यम्'—इति लिखितम् ॥

ब्रह्मवर्चसादिकम्, अयन्त्वारणेयोन तथेत्यनर्द्धुक इत्याह। तथा च गृह्यान्तरम्। "ब्राह्मणकुलाद् ब्रह्मवर्चसकामोऽग्निमाहृत्यादधीत, राजन्यादोजोवीर्य्यकामः, वैश्यात् पुत्रपशुकामः, अम्बरीषादन्नधान्यकामः, आरणेयमुरुपुण्यकोषकामः"—इति। कथन्त्वारणेयोऽग्निर्विशिष्यतेऽनर्द्धुकत्वात्। नैष दोषः। उरुपुण्यकोषकारित्वादारणेयस्य। उरुपुण्यकोषकारी खल्वारणेय एव भवतीति स एव विशिष्यते। स खल्वारणेयोऽग्निरुरुपुण्यकोषं कुर्व्वाणस्तेनैव ब्रह्मवर्चसादिकमपि कर्त्तुमर्हति। तदधीनत्वात्तेषाम्। अत एव स्मर्य्यते।

"न हि पुण्यकृतः किञ्चित्त्रिषु लोकेषु दुर्लभम्।
दुष्प्रापमपि येनाप्तं ब्राह्मण्यं गाधिसूनुना"।

इति। स्वाधीनाचेयमन्या योनिः पराधीना चान्या। दैवाच्च पुनराधातव्येऽग्नौ पूर्व्वैव योनिराश्रयितव्या भवति।—

"पूर्व्वैव योनिः पूर्व्वावृत्पुनराधानकर्म्मणि"।

इति कात्यायनस्मरणात्। "पूर्व्वैवानुगतेऽग्नौ योनिः"—इति च गृह्यान्तरात्। तत्र च स्वाधीनत्वादेवान्या योनिः सुलभा भवति। पराधीनानाञ्च योनीनां सुतरां दुर्लभत्वमिति पराधीनां पूर्व्वां योनिमलभमानः पुनराधाता प्रत्यवेयादिति चारणेयोविशिष्यते। इतरेपि खल्वग्नयः कर्म्मणैवाधानेन ऋद्धिसाधनमित्ययमारणेयोपि काम्यैः स्वनिष्ठऋद्धिसाधनहोमैः शक्नोति प्रणाल्या ऋद्धिं साधयितुमित्यदोषः। अत एव कर्म्मप्रदीपे स्मरति भगवान् कात्यायनोपि।—

"पुण्यमेवादधीताग्निं स हि सर्व्वैः प्रशस्यते ।
अनर्द्धुकत्वं यत्तस्य काम्यैस्तन्नोयते शमम्" ।
इति । इतिरेतावत्य एताग्नियोनय इति दर्शयति ॥ १८ ॥ * ॥

यथाकामयेत, तथा कुर्य्यात् ॥ १९ ॥

सत्स्वेतेषु आधानकालेषु,—सतीषु चैतास्वग्नियोनिषु, यथाकामयेतेच्छेदाधानकर्त्ता, तथा कुर्य्यादाधानमिति वाक्यशेषः ॥ ॥ १९ ॥ * ॥

स, यदैवान्त्यां समिधमभ्यादधाति, जायाया वा पाणिम्—जिघृक्षन् जुहोति, तमभिसंयच्छेत् ॥ २० ॥

स यथोक्तः कर्त्ता, यदैव यस्मिन्नेवाग्नौ । एवकारादिति कर्त्तव्यतान्तरव्यवच्छेदः । 'अन्त्याम्—समिधमभ्यादधाति'—यस्मिन्नेव वा 'जायायाः पाणिं जिघृक्षन् जुहोति'—लाजादिकमर्थात्; तमग्निमभिसंयच्छेत्, आभिमुख्येन धारयेत्, रक्षेदित्येतत् ॥ ॥ २० ॥ * ॥

स एवास्य गृह्योऽग्निर्भवति ॥ २१ ॥

स यथोक्त एव न पुनरन्य इत्यन्यस्मिन्नग्नावस्य होमप्रतिषेधो गृह्याग्निसम्पाद्यकर्म्मस्वन्यादिति गृह्योपीति विज्ञायते । 'अस्य'—आधातुः, गृह्यो गृहार्थी गृह्यनामा वाऽग्निर्भवति । सोयमग्निराधातुरेव गृह्यो भवति न पुनरन्यस्य इति वा सूत्रार्थः । तदेतत् सर्व्वमाह कात्यायनः ।

"नह्याहिताग्नेः स्वं कर्म्म लौकिकेऽग्नौ विधीयते"।

इति।

"यस्याग्नावन्यहोमः स्यात् स वैश्वानरदैवतम्।
चरुं निरूप्य जुहुयात् प्रायश्चित्तन्तु तस्य तत्"।

इति।

"परेणाग्नौ हुते स्वार्थं परस्याग्नौ हुते स्वयम्"।

इति चैवमादि। अस्य चापवादः पुरस्तादेवोक्तः—ब्रह्मचारी वेद-मधीत्यान्त्यां समिधमभ्याधास्यन्नित्यच॥ २१॥ ०॥

तेन चैवास्य प्रातराहुतिर्हुता भवतीति॥ २२॥

तेनान्त्यसमिदाधानेनैव, न त्वन्येन। 'पाणिं जिघृक्षन्'—इत्येत-स्मिंश्च कल्पे, तेनैव लाजादिहोमेनेत्येतत्। चस्त्वर्थः—

"वैवाहिकेऽग्नौ कुर्व्वीत सायम्प्रातस्त्वतन्द्रितः।
चतुर्थी कर्म्मकृत्वैतदेतच्छाट्यायनेर्मतम्"।

इत्यस्मादपरोऽयं कल्पः—इति दर्शयति। चैवेति वा निपातसमुदायः। गृह्यपरिभाषाकृद्भिरप्युक्तम्—"यदा अह्नि विवाहहोमः, तदा सायङ्काले होमारम्भः। यदा रात्रौ विवाहहोमः, तदा उत्त-रेद्युः सायङ्काले होमारम्भः"—इति।

"यस्मिन्नह्नि विवाहः स्यात् सायमारभ्य तस्य तु।
परिचर्य्यां विवाहाग्नेर्विदधीत स्वयं द्विजः।
यदि रात्रौ विवाहाग्निरुत्पन्नः स्यात्तथा सति।
उत्पन्नस्योत्तरस्याह्नः सायं परिचरेदमुम्"।

इति च, स्मृत्यन्तरम्।—"पाणिग्रहणादिगृह्यं परिचरेत्"—इति च गृह्यान्तरम्।—अस्याग्नेराधातुर्वा प्रातराहुतिर्हुता भवति। इति राधानप्रकरणपरिसमाप्तिं द्योतयति॥ २२॥ ०॥

सायमाहुत्युपक्रम एवात ऊर्द्धं गृह्येऽग्नौ होमो विधीयते॥ २३॥

सायं हूयते इति सायमाहुतिः, सायमाहुत्या उपक्रम्यते आरभ्यते यः, सोयं सायमाहुत्युपक्रमः। केषाञ्चिच्छाखिनामग्निहोत्रं यथा प्रातराहुत्या प्रातरारभ्यते, सायमाहुत्या च निष्ठिप्यते, न तथा कौथुमादीनामित्येतदेव कारेण दर्शयत्याचार्य्यः। तदत्र सायमाहुत्युपक्रमं प्रातराहुत्यन्तमेकमिदं कर्म्मेति विज्ञायते। तदाह कात्यायनः।

"सायमादिप्रातरन्तमेकं कर्म्म प्रचक्षते"।

इति। ततश्च येनैव हविषा—कृतेनाकृतेन वा, दध्ना पयसा वा, सायंहोमः कृतः, तेनैव प्रातर्होमोपि समापनीयोऽन्यत्र प्रतिनिधेः। अपचारे खल्वकृतस्य कृतस्य वोपात्तस्य हविषस्तदनुकारिणाऽपरेणैव हविषा प्रातर्होमः कर्त्तव्यो न पुन र्वैकल्पिकं मुख्यमपि हविरुपादेयम्। "सामान्यम्—तच्चिकीर्षा हि"—इति, "निर्द्दिष्टन्तु विकल्पे यत् प्रवृत्तम्"—इति च सिद्धान्तादित्येषोऽर्थः। अपवर्गविहितमप्यभिरूपभोजनम् प्रातराहुत्यनन्तरमेवे त्यवगन्तव्यम्। सोयं सायमाहुत्युपक्रम एव—'अतः' अस्मादाधानकालात्, 'ऊर्द्धं'—परतो, 'गृह्येऽग्नौ' यथोक्ते, हूयते इति 'होमः—

"तद्युक्ते श्रवणात् जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात्"—इत्युक्तलक्षणः, 'विधीयते' क्रियते ॥ २३ ॥ * ॥

पुरा प्रादुष्करणवेलायाः सायंप्रातरनुगुप्ता अप आहरेत् परिचरणीयाः ॥ २४ ॥

पुरा पूर्व्वम्। कस्मात्? । 'प्रादुष्करणवेलायाः'—"पुरास्तमयादग्निं—प्रादुष्कृत्य"—इत्यादिना वक्ष्यमाणायाः । 'सायंप्रातः'—चशब्दस्य—समुच्चयार्थोलुप्तवद्, द्रष्टव्यः । सायंप्रातश्चेत्यर्थः । 'अनुगुप्ता अप आहरेत्'—(क्तभाष्यमेतत्) 'परिचरणीयाः'—परिचर्य्यन्ते निर्व्वाह्यन्ते, आचमनादीनि याभिरिति—"कृत्ययुटोऽन्यत्रापि"—इति वचनादनीयः करणे वेदितव्यः । तदयमर्थः । याभिरद्भिराचमन पर्य्युक्षणादि परिचर्य्यते ; ता इमाः परिचरणीया अपः—इति-सम्बन्धः ॥ २४ ॥ * ॥

अपि वा सायम् ॥ २५ ॥

अपि वा—अथवा । सायं—(पूर्वत्राप्येतदुपादानात्)—सायमेव । अप आहरेत् परिचरणीयाः—इति संबध्यते । सायमाहृताभिरेवाद्भिः सायं प्रातश्च परिचरेदित्यर्थः ॥ २५ ॥ * ॥

अपि वा कुम्भाद्वा मणिकाद्वा गृह्णीयात् ॥ २६ ॥

अपिवेत्याहरेदित्यपेक्षया विकल्पार्थः—अपि वा गृह्णीयादिति । कुम्भात् घटात् वा, मणिरेव मणिकः—तस्मान्मणिकादलिञ्जरात् ।—

महतो जलभाण्डात् वा। वाशब्दद्वयं तुल्यवदनयोर्विकल्पार्थम्। 'गृह्णीयात्'—प्रकृतत्वादपः परिचरणीयाः। "निर्णिक्तकरचरण-मुखी पत्नी शिष्यो वाऽऽचम्य, कुम्भादेव अप उद्धृत्य दद्यात्, ताभिः परिचरेत्"—इति भट्टभाष्यम्॥ २६॥ *॥

पुरास्तमयादग्निं प्रादुष्कृत्यास्तमिते सायमाहुतिं जुहुयात्॥ २७॥

पुरा, पूर्वस्मिन् काले। कस्मात्?। अस्तमयात्, सवितुरर्थात्। कात्यायनोऽप्याह।—

"सूर्येऽस्तशैलमप्राप्ते षट्त्रिंशद्भिरथाङ्गुलैः।
प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासाञ्च दर्शनात्"।

इति। तस्मिन्नेतस्मिन् काले। 'अग्निं' आहितं, 'प्रादुष्कृत्य'—प्रकटीकृत्य, प्रज्वाल्येत्येतत्। 'अस्तमिते'—सवितरि।—

"यावत् सम्यङ् न भास्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः।
न च लौहित्यमापैति तावत् सायञ्च हूयते"।

इति कर्मप्रदीपपरिदर्शिते काले। 'सायमाहुतिं'—अग्निहोत्रलक्षणां जुहुयात्॥ २७॥ *॥

पुरोदयात् प्रातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिं जुहुयात्॥ २८॥

पुरा—उदयात्, सवितुः। तमिमं सामान्येनाभिहितं कालं विशिनष्टि—'प्रातर्'—इति।—

"चतस्रोघटिकाप्रातररुणोदय उच्यते"।

इति स्मृत्युक्तलक्षणे—इत्यर्थः। अतएव कात्यायनेऽपि—"प्रातर्भासाञ्च दर्शनात्"—इत्याह। तस्मिन्नेव खलु काले प्राची दिगरुणकिरणारुणीकृता सम्पद्यते। तदेतस्मिन् काले—'प्रादुष्कृत्य'—प्रकाशत्वादग्निम्। 'उदिते'—उद्गते रवौ।

"हस्तादूर्द्धं रविर्यावद्भुवं हित्वा न गच्छति।
तावद्धोमविधिः पुण्यो नान्योऽभ्युदितहोमिनाम्"।

इति कर्म्मप्रदीपस्पष्टीकृतकाले इत्येतत्। अत्र, "अभ्युदित—इति, अभिशब्दस्य सर्व्वतोभावार्थस्योपादानात् सम्पूर्णसूर्य्यमण्डलदर्शने उदितहोमो न त्वर्द्धोदितादावित्यवगन्तव्यम्"—इति परिशिष्टप्रकाशः। नैवम्। ऐदमर्थ्यानियमात्। न खल्वत्राभेरिदमर्थत्वे किञ्चिन्नियामकमवगम्यते। अनेकार्थाः खल्वेवमादयः शब्दा लोके बहुलमुपलभ्यन्ते, तान्निकैश्चानुमन्यन्ते। कीर्त्तनस्य चान्यार्थत्वात्। अत्र खल्वभ्युदितहोमिनामित्येतदन्यार्थं संकीर्त्यते। किमर्थम्?। तदुच्यते। तावदेव होमकालः पुण्योनपुनरन्य इत्येतत् खल्विह विधित्सितम्। तस्मात्तदर्थमिदं सङ्कीर्त्तनं नान्यद्विदधाति। यदि पुनरन्यदपि प्रतिपिपादयिषितमिहाभ्युपगम्यते, तर्ह्यर्थभेदाद्वाक्यं भिद्येत! अन्या खल्वस्य वाक्यस्य वचनव्यक्तिरनूद्यमानस्य, अन्यैव विधीयमानस्य। तस्मात् प्राप्तिरहितमन्यार्थसङ्कीर्त्तनमिदमसाधकमस्यार्थस्य—सम्पूर्णसूर्य्यमण्डलदर्शने उदितहोमः—इति। तस्माद् यावदादित्योभुवं हित्वा हस्तादूर्द्धं न गच्छति, उदितहोमिनां तावदेव होमकालः पुण्योनपुनरितोऽप्यधिकं गच्छति,—इत्यमुमर्थं

सूचयितुमृषिरभ्युदितहोमिनामित्याह। स खल्वयम्—उदितहोमिनां नान्यः कालः—इति वक्तव्येऽन्यस्य कालस्यात्यन्तमननुज्ञानार्थमभ्युदितहोमिनामित्याह। कथन्नाम?। ये तावदभ्युदितहोमिनस्तेषामपि यदा यावदादित्योहस्तादूर्द्ध्वं न गच्छति, तावानेव होमकालो न परस्तादपि, तदा किमु वक्तव्यमुदितहोमिनाम्?—इति। सोयमभिशब्दोऽस्यार्थस्योपोद्बलको भवति। स खल्वयमभ्युदितहोमोऽमन्त्येवमर्थं सिद्धवन्निर्दिश्यते। सन्नेववाऽनूद्यते। उदितहोमिन एव वा एवं निर्दिश्यन्ते—इति न किञ्चिदनुचितम्। तथाचोक्तम्।

> "धात्वर्थं वाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते।
> तमेव विशिनष्ट्यन्य उपसर्गगतिस्त्रिधा"।

इति। अतएव गृह्यपरिशिष्टम्।

> "रेखामात्रन्तु दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम्।
> उदयं तद्विजानीयाद्धोमं कुर्याद्विचक्षणः"।

इति। पांशुतुषारादिभिरन्तरिते रवौ यत् कर्त्तव्यं, तदप्याह कात्यायनः।

> "रजो नीहारधूमाभ्रवृक्षाग्रान्तरिते रवौ।
> सन्ध्यामुद्दिश्य जुहुयात् व्रतमस्य न लुप्यते"।

इति। 'अनुदिते'—उदयमप्राप्ते, 'वा', रवौ, 'प्रातराहुतिं' अग्निहोत्रलक्षणां, 'जुहुयात्'। वाशब्दादुदितानुदितहोमयोर्वैकल्पिकत्वं दर्शयति। एकस्मात्र वाशब्दः श्रूयते—अनुदिते वा—इति। 'सोयमनुदितहोमो नोदितहोमेन तुल्यवद्विकल्प्यते।

कस्मात्?। वाशब्दद्वयाश्रवणात्। न खलु 'दर्शे वा पौर्णमासे वा'—इत्येवमादिवदिह तथात्वावबोधकं वाशब्दद्वयमस्ति। स खल्वयमुदितहोमोऽन्यस्मात् प्रशस्यते कौथुमादीनामित्यवगम्यते। यस्त्वानुदिते जुहोति, स चेन्न शक्नोत्यनुदिते होतुं; जातुचित् कुतश्चित् प्रतिबन्धात्,—लोप एवास्य प्रातराहुतेर्भवति, न शक्नोत्युदिते जुहुयात्। कस्मात्?। 'उदितेऽनुदिते वा'—इति विकल्पाश्रवणात्। विकल्पे च नोभयः शास्त्रार्थः—इति तन्त्रस्थितिः। श्रुतिश्चास्यामेव दशायामुदितहोमं निन्दति। "श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदितेजुहोति"—इति।"यथाऽतिथये प्रद्रुतायान्नमाहरेयुस्तादृक् तत्, यदि उदिते जुह्वति"—इति चैवमादिका। आह च भगवानक्षपादः—"अभ्युपेत्यकालभेदे दोषवचनात्"—इति। जैमिनिरपि—"प्रक्रमाद्वा नियोगेन"—इति ॥ २८ ॥ * ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमा काण्डिका ॥ * ॥

यज्ञोपवीतसम्बन्धमात्रमाचमनञ्च खल्वङ्गं कर्म्मणामित्येतदवगतं—'यज्ञोपवीतिनाचान्तोदकेन कृत्यम्'—इत्यत्र । अथेदानीं तदुभयमपि क्रमेण व्याचिख्यासुः—शिष्यानुजिघृक्षया, यज्ञोपवीतन्तावदाह ।—

यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वाऽपि वा कुशरज्जुमेव ॥ १ ॥

यज्ञोपवीतं कुरुते, कुर्व्वीत—धारयेदित्येत् । विध्यर्थे लट् । कीदृशन्तत् ?-इत्याह—'सूत्रम्' । सूत्रनिर्म्मितम् ।

"त्रिवृदूर्द्ध्ववृतं कार्य्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् ।
त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते" ।

इति कर्म्मप्रदीपोक्तलक्षणमित्यर्थः । अत्र च—

"कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्ध्ववृतं त्रिवृत् ।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम्" ।

इति,—"कौषं सौत्रं वा त्रिवृत् यज्ञोपवीतमानाभेः"—इति चैवमादिस्मृत्यन्तरेभ्यो विशेषोऽवगन्तव्यः । मुख्यश्चायं पक्षः, इह वाशब्दाभावात् उत्तरत्र च वाशब्दाम्नानात्—इति भट्टनारायणप्रभृतयः । यच्च—"वाससा यज्ञोपवीतानि कुरुते, तदभावे

त्रिवृता सूत्रेण"—इति निगमपरिशिष्टवाक्यम्। तत्र यज्ञोपवीत-पदमुत्तरीयपरं तद्धर्म्मविन्यासविशेषलाभार्थम्। यथा "उप-सद्भिश्चरित्वा मासमेकमग्निहोत्रं जुहोति"—इति कौण्डपायि-नामयनेऽग्निहोत्रपदमग्निहोत्रधर्म्मप्राप्त्यर्थं गौणम्। एवमिहापीत्य-दोषः। एवं बहूनि वचनान्यञ्जस्येनोपपत्स्यन्ते। अन्यथा अस्मादेव वाक्यात्तानि वस्त्रालाभविषयाणि वक्तव्यानि। न चैतदुचितम्! कस्मात्?।

"विरोधो यत्र वाक्यानां प्रामाण्यं तत्र भूयसाम्"।

इति स्मरणात्। अतएव स्मर्य्यते।—

"यथा यज्ञोपवीतञ्च धार्य्यते च द्विजोत्तमैः।
तथा सन्धार्य्यते यत्नादुत्तराच्छादनं परम्"।

इति।

"यज्ञोपवीते द्वेधार्य्ये श्रौतस्मार्त्तेषु कर्म्मसु।
तृतीयञ्चोत्तरीयार्थं वस्त्रालाभेतदिष्यते"।

इति चैवमादि। परिशिष्टप्रकाशेप्युक्तम्—"यज्ञोपवीतानीत्युत्तरीये गौणं तद्धर्म्मविन्यासविशेषप्राप्त्यर्थम्"—इति।

'वस्त्रं वा'—अरण्यादावुपवीतनाशे सूत्रलाभासम्भवात्, यज्ञो-पवीतं कुरुते। अन्यथा व्युपवीतस्य मेहनादावनर्थः स्यात्।

"पिवतोमेहतश्चापि भुञ्जतोऽनुपवीतिनः।
प्राणायामत्रिकं षट्कं नवकञ्च यथाक्रमम्"।

इति स्मरणात्। न खलु समुद्भूतवेगानाममीषां क्षणमपि विलम्बः सम्भवति, वेगप्रतिघातप्रतिषेधाच्च,—इत्यन्यदेतत्।

'अपि वा'—अथवा—(चौरादिभिर्वस्त्रस्याप्यपहारेऽरण्यादौ) 'कुशरज्जुमेव' यज्ञोपवीतं कुरुते। एव शब्दोयज्ञोपवीतकरणं नियमति। कर्म्माङ्गमेव यज्ञोपवीतं मन्यमानः, तस्मादन्यत्रायज्ञोपवीती प्रत्यवैतीत्यर्थः। तदत्र यज्ञोपवीतं विहितं पुरुषार्थं यस्य कर्म्मसंयोगः पुरस्तादुक्त इत्यभिप्रायः। तदेतत् कात्यायनेनाप्युक्तम्।

"सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च।
विशिखो व्युपवीतश्च यत् करोति न तत्कृतम्"।

इति ॥ १ ॥ * ॥

तस्यैव खल्विदानीं यज्ञोपवीतस्य विन्यासविशेषः परिभाष्यते द्वाभ्यां, विनियोगविशेषविवक्षया।—

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्यशिरोऽवधाय सव्येंऽसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ववलम्बं भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति ॥ २ ॥

दक्षिणं सव्येतरं बाहुं भुजमुद्धृत्योत्क्षिप्य, शिरोमूर्द्धानमवधाय वेष्टयित्वा, 'सव्ये' दक्षिणेतरे—वामे, अंसे स्कन्धे इत्यर्थः। प्रतिष्ठापयति स्थापयति,—यज्ञोपवीतम्। (तथा सति) दक्षिणं कक्षं बाहुमूलकोटरप्रदेशं, अनु-अधः, अवलम्बं लम्बमानं भवति—यज्ञोपवीतमर्थात्। पुरुषस्त्वेवमनेन प्रकारेण यज्ञोपवीती भवति। सेयं परिभाषा कर्म्मार्था—"उपवीतं देवानामुपव्ययते"—इत्येवमादिशास्त्रशेषभूता च। विध्येकवाक्यतया खल्वर्थवादानां प्रमाण्यमनुमन्यन्ते तान्त्रिकाः—"विधिनात्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेनविधीनां स्युः"—इति। न

खल्वयमपूर्व्वस्य यज्ञोपवीतित्वस्य विधिः,—अपि तु संज्ञाविधिरेषः एवं यज्ञोपवीती भवतीति। कस्मात्?। पक्षान्तरे वाक्यभेदात्। अपूर्व्वस्य यज्ञोपवीतित्वस्यायं विधिरित्येतस्मिन् पक्षे भिद्येत वाक्यम्। कथम्?। यज्ञोपवीती भवेत्, स चैवं भवति—इति वचनव्यक्तिभेदात्। न च विशिष्टो विधिः सम्भवति, प्राप्तत्वात् यज्ञोपवीतस्य, अप्राप्तत्वाच्च विन्यासविशेषस्य विध्यनुवादवैषम्यापत्तेः। न च क्लृप्तविधिशेषत्वे सम्भवति कल्प्यविधिशेषत्वं न्याय्यम्। श्रुत्या चैवमवगमात्। श्रुत्या च खल्वेवमवगम्यते—संज्ञाविधिरेवैषः—इति। एवं यज्ञोपवीती भवतीति समाम्नानमेवं खल्वाञ्जस्येनोपपद्यते। नह्यत्र यज्ञोपवीती भवेदित्याम्नायते, किन्तर्हि?—एवम्—अनया रीत्या यज्ञोपवीती भवति—इति। तस्मात्—"उपवीतं देवानामुपव्ययते"—इति, "यज्ञोपवीती निर्व्वर्त्त्य"—इति चैवमादिविधीनामयं शेषः—एवं यज्ञोपवीती भवतीति। ननु यज्ञोपवीतं कुरुते इति पुरुषार्थं यज्ञोपवीतमनूद्य तस्य विन्यासविशेषः परिभाष्यते—एवं यज्ञोपवीती भवति—इति। एवं प्राचीनावीती भवति—इति च। एवन्तर्हि सम्मतमेवानुजानाति भवान्।—यज्ञसूत्रमात्रं पुरुषार्थः, विन्यासविशेषस्तु कर्म्मार्थः—इति। परमार्थतोऽपि, 'यज्ञोपवीतं कुरुते'—इति सूचयित्वा, 'एवं यज्ञोपवीती भवति'—इति, 'एवं प्राचीनावीती भवति'—इति च सूत्रयत आचार्य्यस्यास्मदुक्त एवार्थे स्वरसोऽवगम्यते। तदिदमभिहितमस्माभिः—"यज्ञोपवीतिनाचान्तोदकेन कृत्यम्"—इत्यत्र॥ ॥२॥ * ॥

सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽंसे प्रतिष्ठापयति, सव्यं कक्षमन्ववलम्बं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति ॥ ३ ॥

सव्यं वामम्। व्याख्यातमन्यत्। यज्ञोपवीतिना कृत्यमित्येतत् व्याचिख्यासुराचार्य्यः प्राचीनावीतित्वमप्यभिदधानो यज्ञोपवीतमस्यास्तीत्यमुमेवार्थं तत्रावगमयति। भाष्यकल्पा खल्वेषा काण्डिका यज्ञोपवीतिनाचान्तोदकेन कृत्यमित्यस्य सूत्रस्य ॥ ३ ॥ * ॥

यदर्थं विन्यासविशेषः परिभाषितः स विनियोगविशेष इदानीमभिधीयते।—

पितृयज्ञे त्वेव प्राचीनावीती भवति ॥ ४ ॥

पितृभ्यः, पितॄणां वा, यज्ञः—"यजति चोदनाद्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्थत्वात्"—इत्युक्तलक्षणः, तस्मिन् पितृयज्ञे पितृकर्म्मणीत्येतत्। तुशब्दस्त्वशब्दार्थोऽन्यदपि समुच्चिनोति। तदाह कात्यायनः।—

"दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा।
पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नपि"।

इति। अथवा। तुशब्दः पितृयज्ञादन्यत् व्यवच्छिनत्ति। तेनान्यत्र विशेषशास्त्रात् सर्व्वत्र यज्ञोपवीती भवतीति गम्यते। पितृयज्ञमात्रे प्राचीनावीतित्वमभिदधानः खल्वयमाचार्य्योऽर्थादप्यन्यत्र यज्ञोपवीतित्वं दर्शयति। एकः शब्दोऽपरः खल्वार्थोऽप्यर्थो भव-

ति। कर्म्मार्थस्य विन्यासविशेषः पितृयज्ञेऽवकाशमलभमानोऽन्यत्र निविशते। अर्थापत्तिरपि पञ्चमीप्रमाणानामिति हि तन्त्रस्थितिः। अन्यच्च पुरस्तादुक्तम्। एवशब्दस्य पित्र्ये कर्म्मणि प्राचीनावीतित्वं नियमयति। स्मरति च भगवान् मनुः।

"प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा।

पित्र्यमानिधनात् कार्य्यं विधिवद्दर्भपाणिना"।

इति। स्पृज्यर्थमन्यत्॥ ४ ॥ ॥ * ॥

यज्ञोपवीतिना कृत्यमित्येतद्व्याख्यातम्। आचान्तोदकेन कृत्यमित्येतदिदानीं व्याख्यायते।—

उदगग्नेरुत्सृप्य प्रक्षाल्य पाणी पादौ चोपविश्य त्रिराचामेत् द्विः परिमृजीत ॥ ५ ॥

अग्निसाध्यस्याग्निहोत्रस्य प्रकृतत्वात्—गृह्यकर्म्मणाञ्च प्रायेणाग्निसाध्यत्वात्, उदगग्नेरित्याह। उदगुत्तरतः। कस्य?। अग्नेः। उत्सृप्योत्क्रम्य (सर्पतिर्गच्छति कर्म्मा) गत्वेत्येतत्। प्रक्षाल्याद्भिः, पाणी हस्तौ, पादौ चरणौ च। तत् कथमित्याह देवलः।

"प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः।

उदङ्मुखोवा दैवत्ये पैतृके दक्षिणामुखः"।

इति। परिशेषादन्यत्राह आपस्तम्बः। "प्रत्यक् पादावसेचनम्"—इति। क्रमस्य पादप्रक्षालने—"सव्यं पादमवने निजे इति सव्यं प्रक्षालयेत्, दक्षिणं पादमवने निजे इति दक्षिणं प्रक्षालयेत्"—इति

लिङ्गदर्शनादवगन्तव्यः। "सव्यं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयति"—इति च गृह्यान्तरम्।—'उपविश्य'—

"अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः।

प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजोनित्यमुपस्पृशेत्"।

इति स्मृत्यन्तरोक्तप्रकारेणेत्यर्थः। 'त्रिः'—त्रिवारं, 'आचामेत्'—'आचान्तोदकेन कृत्यम्'—इत्यस्य परिदर्शकतया—'अप' इति वाक्यशेषः। "त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम्"—इति च स्मृत्यन्तरम्। अत्र त्रिराचामेदित्यभिदधान आचार्य्यः—त्रिरब्भक्षणमाचमनमन्यदिति कर्त्तव्यतेति दर्शयति। मन्वर्थमुक्तावल्यामप्येवम्। 'द्विः' वारद्वयम्, 'परिमृजीत'—

"संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततोमुखम्"।

इति स्मरणान्मुखमङ्गुष्ठमूलेन प्रमृज्यादित्यर्थः॥ ५॥ *॥

पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षेत्॥ ६॥

अद्भिरिति सामर्थ्यात्। स्पष्टमन्यत्। विसमासकरणं पादाभ्युक्षणशेषेण शिरोऽभ्युक्षणनिषेधार्थमिति भट्टभाष्यम्॥ ६॥ *॥

इन्द्रियाण्यद्भिः संस्पृशेत्॥ ७॥

इन्द्रियाणि, (इन्द्रियानाममूर्त्तत्वात्) इन्द्रियायतनानि, अद्भिः करणभूताभिः, उदकार्द्रेण हस्तेनेत्येतत्। प्रतीन्द्रियमित्यर्थः। 'संस्पृशेत्'—सम्यक् स्मृत्यन्तरोक्तप्रकारेण स्पृशेत्॥ ७॥ *॥

कानि तानि इन्द्रियाणि?—इत्यत आह।

अक्षिणी नासिके कर्णाविति ॥ ८ ॥

अक्षिणी, चक्षुषी। नासिके, नासाच्छिद्रे। कर्णौ, श्रवणौ। 'स्पृशेत्' इति सम्बध्यते। इतिरन्यदपि स्मृत्यन्तरोक्तं समुच्चिनोति। उपन्यास-मात्रमेवेदम्। क्रमस्तु शास्त्रान्तरीय एव भवति। तदाह दक्षः।

"प्रक्षाल्य पाणीपादौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम्।
सम्वृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम्।
संहत्य तिसृभिः पूर्व्वमास्यमेवमुपस्पृशेत्।
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम्।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुः श्रोत्रे पुनः पुनः।
नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै।
सर्व्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्बाहू चाग्रेण संस्पृशेत्"।

इति। तदेतत् सर्व्वं स्पष्टयति कर्म्मप्रदीपे कात्यायनः।

"त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य मुखमेतानुपस्पृशेत्।
आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभिवक्षःशिरोंसकान्।
संहताभिस्त्रङ्गुलीभिरास्यमेवमुपस्पृशेत्।
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणञ्चैवमुपस्पृशेत्।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुः श्रोत्रं पुनः पुनः।
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयन्तु तलेन वै"।

इति ॥ ८ ॥ * ॥

यद्यन्मीमांस्यं स्यात्तत्तदद्भिः संस्पृशेत् ॥ ९ ॥

यत् यत्, इन्द्रियमन्यद्वाऽङ्गं, 'मीमांस्यं'—(मीमांसाविचारः) इद

शुद्धं जातं नवेति सन्देहनिरासाय, विचार्य्य—विचाराहं भव-ति, तत्तदद्भिरुदकैः, संस्पृशेत्—प्रक्षालयेत्, न तु संशयनिरासाय विचारं कुर्य्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ * ॥

तच्चैतदाहुः ॥ १० ॥

तत्र तस्मिन्नाचमने, एतत् वक्ष्यमाणमाहु ब्राह्मणवाक्यानीति वाक्यशेषः। स्वच्छन्दमाभासान्तं शिष्याणां सुखावबोधार्थं भवति॥ ॥ १० ॥ * ॥

नोपस्पृशेद्व्रजन् ॥ ११ ॥

न उपस्पृशेदाचामेत्, व्रजन् (व्रजतिर्गच्छति कर्म्मा) गच्छन्नित्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥ * ॥

न तिष्ठन् ॥ १२ ॥

न—"उपस्पृशेत्"—इति सम्बध्यते प्रतिवाक्यमितः प्रभृति। तिष्ठन्'—ऊर्द्ध्वः सन् ॥ १२ ॥ * ॥

न हसन् ॥ १३ ॥

न, स्मयमानः—इति भट्टभाष्यम्। न हास्यं कुर्व्वन्निति फलि-तार्थः ॥ १० ॥ * ॥

न विलोकयन् ॥ १४ ॥

इतस्ततः किञ्चन विलोकयन्नोपस्पृशेत् ॥ १४ ॥ ० ॥

नाप्रणतः॥ १५॥

उपविष्टोऽप्यप्रणतोऽनवनतशरीरो नोपस्पृशेत्, उच्छिष्टानामपामङ्गेषु पातसम्भवादित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥ ० ॥

नाङ्गुलीभिः॥ १६ ॥

न उपस्पृशेदङ्गुलीभिरूर्द्धमुदकमुत्क्षिप्येत्यर्थः ॥ १६ ॥ ० ॥

नातीर्थेन ॥ १७।

तीर्थादाचमनार्थशास्त्रविहिताद् यदन्यत्तदतीर्थमित्युच्यते। पर्य्युदासार्थः खल्वयं निपातः। तेनातीर्थेन पित्र्येण नोपस्पृशेत्। स्मरति च भगवान् मनुः।

"ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत्।
कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन"।

इति। तान्येतानि तीर्थानि—

"कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च।
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्"।

इति स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यानि ॥ १७ ॥ ० ॥

न सशब्दम् ॥ १८ ॥

सशब्दं यथा भवति, न तथोपस्पृशेत् ॥ १८ ॥ ० ॥

नानवक्षितम् ॥ १९ ॥

अनवेक्षितमदृष्टमुदकं नोपस्पृशेत्। "रात्राववीक्षितेनापि शुद्धि-

रुक्मा मणीषिभिः"—इति स्मरणान्न रात्रावेतन्नियम इति द्रष्टव्यम्॥ ॥ १९ ॥ ० ॥

न वाह्यांसः ॥ २० ॥

जानुभ्यां वाह्यौ—वहिष्कृतावंसौ—"अन्तर्जान्वोररत्नी कृत्वा त्रिरपो-हार्द्रीः पिवेत्"—इति स्मृत्यन्तरदर्शनात्—हस्तौ यस्य, सोयं वाह्यांसो नोपस्पृशेत् ॥ २० ॥०॥

नान्तरीयैकदेशस्य कल्पयित्वोत्तरीयताम् ॥ २१ ॥

अधः परिधानमन्तरीयमित्याचक्षते। तस्यान्तरीयस्य,—एकदेश-स्यावयवस्य, उत्तरीयतां कल्पयित्वा। एकवासा इत्येतत् ॥२१॥०॥

नोष्णाभिः ॥ २२ ॥

न, उपस्पृशेत्—उष्णाभिः, वह्नितप्ताभिरद्भिर्न पुनर्घर्मतप्ताभि-रपीत्यर्थः।

"उदकेनातुराणाञ्च तथोष्णेनोष्णपायिनाम्"।

इति स्मृत्यन्तरदर्शनादनातुरः पुरुष इति वाक्यशेषः ॥ २२ ॥

न सफेनाभिः ॥ २३ ॥

अद्भिरित्येव ॥ ६३ ॥ ० ॥

न च सोपानत्कः क्वचित् ॥ २४ ॥

चकारोऽप्यर्थे भिन्नक्रमो द्रष्टव्यः। उपानहौ प्रसिद्धे, ताभ्यां

सहितः पुरुषः सोपानत्क इत्युच्यते। सोयं सोपानत्कः, क्वचिच्च—कस्याञ्चिदप्यवस्थायाम्।—

"राज्ञां गुरूणां देवानां न दृश्येदन्तिके चरन्।
आजानुपन्नचरणस्तथाचमनकर्म्मणि"।

इति स्मृत्यन्तरोक्तायामपि। नोपस्पृशेत्। सोयं कौथुमादीनां विशेषविधिः। भट्टभाष्ये त्विदं स्मृत्यन्तरमस्यापवादतया वर्णितम्॥ २४॥ ०॥

कासक्तिकः॥ २५॥

"शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोपि वा।
अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोप्यशुचिर्भवेत्"।

इति स्मृत्यन्तरदर्शनात्—'के,' शिरसि, आसक्तिका आवेष्टिका कृता येन, सोयं कासक्तिकः कृतशिरोवेष्टनः। 'नोपस्पृशेत्' इति सम्बध्यते। बद्धपरिकरः कञ्चुकी चैवमुच्यते इत्यप्याहुरन्ये॥ ॥ २५॥ ०॥

गले बद्धः॥ २६॥

गलावलम्बितवासाः, प्रावृतोत्तरासङ्ग इत्येतत्। 'नोपस्पृशेत्'—इत्यनुवर्त्तते॥ २६॥ ०॥

चरणौ न प्रसार्य्य च॥ २७॥

चरणौ पादौ, प्रसार्य्य वितत्य। चशब्दः—

"नासनारूढचरण आचामेन्न जपेत् क्वचित्"।

L

इति स्मृत्यन्तरोक्तं समुच्चिनोति। तेन, तथाविधस्य, न, उप-स्पृशेत् ॥ २७ ॥ ० ॥

अन्ततः प्रत्युपस्पृश्य शुचिर्भवति ॥ २८ ॥

अन्ततोयथोक्ताचमनात् परतः, प्रत्युपस्पृश्य-स्पृष्ट्वोदकं पाणिना, शुचिर्भवति पुरुष इत्यर्थः। अन्ततोमध्यत इन्द्रियायतनान्युपस्पृश्य शुचि र्भवति, न पार्श्वत इत्यन्ये ॥ २८ ॥ ० ॥

हृदयस्पृशस्त्वेवाप आचामेत् ॥ २९ ॥

हृदयं याः स्पृशन्ति, ता इमा हृदयस्पृश एवाप आचामेदिति हृदयस्पृश आपोनियम्यन्ते। तुशब्दस्य च शब्दार्थः—

"हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः"।

इति स्मृत्यन्तरोक्तं समुच्चिनोति ॥ २९ ॥ ० ॥

उच्छिष्टो हैवातोऽन्यथा भवतीति ॥ ३० ॥

उच्छिष्टोह किल इत्यैतिह्यार्थकोऽनर्थको वा निपातः। उच्छिष्ट एव न शुद्ध इत्यर्थः। अतोऽस्मात् यथोक्तात् विधेरन्यथाऽन्येन प्रकारेणाचान्तोऽपि भवति। इति ब्राह्मणवाक्यसमाप्तिं द्योतयति ॥ ३० ॥ ० ॥

अथ प्रत्युपस्पर्शनानि ॥ ३१ ॥

अथोपस्पर्शनान्तरं प्रति पुनरुपस्पृशन्ति येषु निमित्तेषु, ता-

नीमानि प्रत्युपस्पर्शनानि—द्विराचमननिमित्तानीत्येतत्। वक्ष्यन्ते इति वाक्यशेषः॥ ३१॥ ०॥

सुप्त्वा, भुक्त्वा, क्षुत्वा, स्नात्वा, पीत्वा, विपरिधाय च, रथ्यामाक्रम्य, श्मशानञ्चाचान्तः पुनराचामेत्॥३२॥

सुप्त्वा—निद्रामासेव्य, भुक्त्वा—भक्षयित्वा,—किञ्चिद्भक्ष्यमित्यर्थात्, क्षुत्वा—क्षुतं कृत्वा; स्नात्वा—आप्लुत्य, पीत्वा—पेयमुदकादि, विपरिधाय—वासः। चः समुच्चये।

"होमे भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि।
आचान्तः पुनराचामेद्वासोविपरिधाय च"।

इत्येवमादिस्मृत्यन्तरोक्तं समुच्चिनोति। रथ्या, प्रतोली, विशिखेत्यनर्थान्तरम्। तामाक्रम्य, शवानां शयनं श्मशानम् चकारादाक्रम्येत्यनुषज्यते। आचान्तः कृताचमनः सन् पुनर्भूय आचामेदिति द्विराचमनमेषु निमित्तेषु कर्त्तव्यमन्यत्र कर्म्मकालात्। तथा च स्मृत्यन्तरम्।

"क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने।
कर्म्मस्थ एषु नाचामेद्दक्षिणश्रवणं स्पृशेत्"।

इति॥ ३२॥ ०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीया काण्डिका॥ ०॥

उक्तौ सायंप्रातर्होमकालौ, अथेदानीमाहुत्योर्वक्तव्या—कथं होतव्यमिति। तामाह।—

अग्निमुपसमाधाय परिसमूह्य दक्षिणजान्वक्तो दक्षिणेनाग्निमदितेऽनुमन्यस्वेत्युदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेत्॥ १॥

प्रादुष्कृतमग्निमुपसमीपे होमकालस्य, समाधायेन्धनेन सम्यगाधाय प्रज्वाल्य, परि सर्व्वतोभावेन समूह्य विक्षिप्तानग्न्यवयवानेकीकृत्य, मन्त्रानुपदेशादमन्त्रकमित्यभिप्रायः। यत् पुनराचार्य्य एव समन्त्रकं परिसमूहनं वक्ष्यति—"इमं स्तोममिति त्र्यृचेन परिसमूहेत्"—इति। तदत्र न भवति; परिसमूह्येत्येतावन्मात्रोपदेशात्। तदाह कर्म्मप्रदीपः।

"न कुर्य्यात् क्षिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम्।
वैरूपाक्षञ्च न जपेत् प्रपदञ्च विवर्ज्जयेत्"।

इति। क्षिप्रं ये हूयन्ते त इमे क्षिप्रहोमाः सायंप्रातर्होमादय उच्यन्ते। एवं स्तरणमप्यत्र न कर्त्तव्यम्। कस्मात्? इतः परं स्तरणाम्नानात्। इतः परं खल्वाचार्य्यः स्तरणमभिदधानः नास्त्येषु स्तरणमिति दर्शयति। तदप्याह कर्म्मप्रदीप एव।

"यान्यधः स्मरणाम्नानान्न तेषु स्मरणं भवेत्।
एककार्य्यार्थसाध्यत्वात् परिधीनपि वर्ज्जयेत्"।

इति। ब्रह्मस्थापनमपि नास्त्येव। कस्मात्? तदधः समाम्नाना-देव। अत एव गृह्यान्तरम्।

"एकसाध्येष्ववर्हिःषु न स्यात् परिसमूहनम्।
नोदगासादनञ्चैव चिप्रहोमा हि ते स्मृताः"।

इति चिप्रहोमानामेकसाध्यत्वम्—होढमात्रसाध्यत्वं दर्शयति। गृह्यासंग्रहोप्याह।—

"राकाग्नौ पितृयज्ञे च ब्रह्माणं नोपकल्पयेत्।
सायंप्रातश्च होमेषु तथैव बलिकर्म्मसु"।

इति। न्युब्जकरणन्तु—(इदं भूमेर्भजामह इति)—कर्त्तुमुचितम्। कस्मात्?। "पूर्व्वेषु चैके"—इति तस्य पचप्राप्तत्वात्। न खल्वेतत् प्रतिषिध्यते। परमकरणेपि न वैगुण्यं भवति; पचप्राप्तत्वादेव। एकेषां खल्वाचार्य्याणां मतम्—कर्त्तव्यमिति, न कर्त्तव्यमिति चापरेषाम्। तस्मात् कारणेऽभ्युदयः, अकरणे चावैगुण्यमिति सिद्धम्।

दचिणजान्वक्नः,—दचिणं जानु अक्नम्—(अच्चतिर्गच्छति कर्म्मा) गतं, (भूमिमित्यर्थात्) यस्य, स दचिणजान्वक्नः भूमिगतदचिणजानुक उच्यते। स खल्वयं दचिणजान्वक्नः, 'दचिणेनाग्निं' दचिणस्यामदूरवर्त्तिन्यान्दिश्यग्नेः, अदितेऽनुमन्य-स्वेत्यनेन मन्त्रेण करणभूतेन (तस्मान्मन्त्रं पठित्वेत्यर्थः। "मन्त्रान्ते कर्म्मादीन् सन्निपातयेत्"—इति स्मरणाच्च।) 'उद-

काञ्जलिं' विन्यासविशेषविशिष्टहस्तावञ्जलिरित्याचक्षते। 'उदकपूरितोऽञ्जलिः, अञ्जलेर्वा उदकमित्युदकाञ्जलिः। तमिममुदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेत् प्रागग्रमित्यर्थः। अग्नेः खलु दक्षिणस्यामदूरवर्त्तिन्यां दिश्ययं प्रसेकः पूर्व्वाभिमुखस्य होता भवति। "प्राञ्चि उदञ्चि वा कर्म्माण्यनुतिष्ठेरन्"—इति च ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ * ॥

अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चात् ॥ २ ॥

पश्चात् पश्चिमस्यां दिश्यग्नेः—उदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेदित्यनुवर्त्तते। उदगग्रमित्यर्थः। कृतभाष्यमन्यत् ॥ २ ॥ * ॥

सरस्वत्यनुमन्यस्वेत्युत्तरतः ॥ ३ ॥

उत्तरत उत्तरस्यां दिश्यग्नेरुदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेत् पूर्व्वाग्रम्। श्लिष्टमन्यत् ॥ ३ ॥ ० ॥

देवसवितः प्रसुवेति प्रदक्षिणमग्निं पर्य्युक्षेत् सकृद्वा त्रिर्वा ॥ ४ ॥

देवसवितः प्रसुवेत्यनेन मन्त्रेणकरणभूतेन प्रदक्षिणं यथा भवत्यग्नेस्तथाऽग्निं पर्य्युक्षेत् परिषिञ्चेद्वेष्टयेदुदकाञ्जलिधारयेत्यर्थः। सकृदेकवारं वा त्रिर्व्वारत्रयं वा यथा भवति तथा पर्य्युक्षेदिति क्रियाविशेषणमेतत्। पर्य्युक्षणस्येदावर्त्त्यते मन्त्रोप्यावर्त्तनीयः। करणत्वादस्य। प्रधानस्य खल्वावृत्तौ तदनुयायिनो गुणा अप्यावर्त्तन्ते। वाशब्दौ तुल्यवद्विकल्पार्थौ। तदत्र

त्विरावृत्तिपक्षे फलभूमा कल्पनीयः। इतरथा लघुप्रयत्नसाध्य मकृत् पर्य्युक्षणे यावानर्थस्तावानेव चेत् गुरुप्रयत्नसाध्ये पक्षान्तरेपि स्यात्;—स्यात्तदप्रामाण्यमेवानुष्ठानलक्षणमस्य। कः खल्वनुन्मत्तः सत्यप्यल्पीयस्युपाये तावन्तमेवार्थमुत्पिपादयिषु र्गरीयांसमुपायमुपादत्ते। अत एवाह कात्यायनः।—

"यत्र स्यात् कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोपि मणीषिणः।
भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयो ह्यवाप्यते"।

इति॥ ४ ॥ ० ॥

पर्य्युक्षणप्रकारमाह।—

पर्य्युक्षणान्तान् व्यतिहरन्नभिपर्य्युक्षन् होमीयम्॥ ५ ॥

दण्डरज्जूदकधारादिष्वादिरप्यन्त शब्दो भवतीत्याहुः। वक्तृवचनश्रुतिर्विति पक्षाभिप्रायात्। तदयमर्थः। पर्य्युक्षणानां पर्य्युक्षणोदकधाराणामन्तान् व्यतिहरन् अभ्यन्तरतः कुर्व्वन्नित्यर्थः। अनेनैतदुक्तं भवति। पर्य्युक्षणारम्भकोटिमभ्यन्तरतोऽवसानकोटिञ्च वहिः कुर्य्यादिति। व्यतिहरन् व्यतियोजयन् मिश्रीकुर्व्वन्निति वा। अन्ये त्वाहुः—व्यतिहारो विकर्षः व्यतिहरन् विकृष्टान्तरालान् कुर्व्वन्नित्यर्थः—इति। होमीयं होमार्थमुपक्लृप्तं व्रीह्यादि, अभिपर्य्युक्षन् धारया अभ्यन्तरतः कुर्व्वन्नित्यर्थः। अथवा। अभिपर्य्युक्षन् आभिमुख्येन सिञ्चन् स्पर्शयन्नित्येतत्। पर्य्युक्षेदग्निमिति पूर्व्वसूत्रस्थं सम्बध्यते॥ ५ ॥ ० ॥

अथ हविष्यस्यान्नस्याग्नौ जुहुयात् कृतस्य वाऽकृतस्य वा ॥ ६ ॥

अथेत्यानन्तर्य्यार्थो विशिष्टमानन्तर्य्यमभिद्योतयति।

"समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्ज्जिता।
पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च इन्धनार्थं समिद्भवेत्"।

इति कर्म्मप्रदीपदर्शनात् पर्य्युक्षणानन्तरं तूष्णीं समिधमाधायेत्यर्थः। समिच्च प्रोक्षितैवाधातव्येत्याहापस्तम्बः। "नाप्रोक्षितमिन्धनमग्नावादध्यात्"—इति। हविष्यस्य हविषिसाधोः:—

"हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनुव्रीहयः स्मृताः।
माषकोद्रवगौरादीन् सर्व्वालाभेऽपि वर्ज्जयेत्"।

इति कर्म्मप्रदीपोक्तस्य माषकोद्रवादिवर्ज्जस्य यवादेः। अन्नस्य अदनीयस्य कीटाद्यदुष्टतया भक्षणयोग्यस्येत्येतत्। षष्ठी चेयं सम्बन्धार्था। हविष्येनान्नेनाग्नौ जुहुयात् होममभिनिर्व्वर्त्तयेदित्यर्थः। अथवा। अवयवार्थैवेयं षष्ठी द्रष्टव्या। हविष्यस्यान्नस्यावयवेन होममभिनिर्व्वर्त्तयेत्—इति। किमनेनोक्तं भवति?। एतदनेनोक्तं भवति। न सर्व्वमिह हविष्यमन्नं होतव्यम्। किन्तर्हि?। अवयवस्तस्य होतव्यः—यथाऽवशिष्यते तथा होतव्यम्—इति। स खल्वयं होमः:—

"होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये स्रुवः स्मृतः।
पाणिरेवेतरस्मिंस्तु स्रुचा चात्र न हूयते"।

इति।

"पाण्याकृतिर्द्वादशपर्व्वपूरिका
कंसादिना चेत् स्रुवमात्रपूरिका।
दैवेन तीर्थेन च हूयते हवि—
र्व्यङ्गारिणि स्वर्च्चिषि तच्च पावके"।

इति च कर्म्मप्रदीपदर्शनात्।—

"उत्तानेनैव हस्तेन ह्यङ्गुष्ठाग्रेण पीड़ितम्।
संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्धविः"।

इति च स्मरणात्, यथोक्तप्रमाणं यथोक्तं हविर्गृहीत्वा यथोक्तेन प्रकारेण दक्षिणेन पाणिना कर्त्तव्यः। अत्र च पुनः—'अग्नौ'—इति सूचयन्नाचार्य्यः—समिद्धे वह्नौ होतव्यमिति द्योतयति। सूचितं खल्वाचार्य्येण पुरस्तादेव—"गृह्येऽग्नौ होमो विधीयते"—इति। तदाह कर्म्मप्रदीपः।—

"योऽनर्च्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः।
मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चोपजायते।
तस्मात् समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदाचन।
आरोग्यमिच्छतायुश्च श्रियमात्यन्तिकीन्तथा"।

इति। समिन्धनञ्चाग्नेर्व्यजनादिनाकर्त्तव्यमित्यपाह स एव।

"जुह्वंश्च हुतेचैव पाणिशूर्पस्फ्यदारुभिः।
न कुर्य्यादग्निधमनं कुर्य्याद्वा व्यजनादिना।
मुखेनैके धमन्त्यग्निं मुखाद्ध्येषोऽध्यजायत।
नाग्निं मुखेनेति च यल्लौकिके योजयन्ति तत्"।

इति। होमे च कर्त्तव्ये यत्र यदभिधानोऽग्निस्तत्र तमाहूयसं-पूज्य होतव्यम्—

"सम्पूजयेत्ततो वह्निं दद्याद्देवाहुतीः क्रमात्"।

इति।

"आहूय चैव होतव्यं यत्र यो विहितोऽनलः"।

इति चैवमादिस्मरणात्। यत्र चाग्निर्यदभिधानो भवति तदाह गृह्यासंग्रहः।

"लौकिके पावकोह्यग्निः प्रथमः परिकीर्त्तितः।
अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते।
पुंसवने चन्द्रनामा शुङ्गाकर्म्मणि शोभनः।
सीमन्ते मङ्गलो नाम प्रगल्भो जातकर्म्मणि।
नाम्नि स्यात् पार्थिवो ह्यग्निः प्राशने च शुचिस्तथा।
सत्यनामा च चूडायां व्रतादेशे समुद्भवः।
गोदाने सूर्य्यनामा स्यात् केशान्ते ह्यग्निरुच्यते।
वैश्वानरोविसर्गे च विवाहे योजकः स्मृतः।
चतुर्थ्यान्तु शिखी नाम धृतिरग्निस्तथाऽपरे।
प्रायश्चित्ते विधुश्चैव पाकयज्ञे च साहसः।
लक्षहोमे च वह्निः स्यात् कोटिहोमे हुताशनः।
पूर्णाहुत्यां मृडोनाम शान्तिके वरदस्तथा।
पौष्टिके बलदश्चैव क्रोधोऽग्निश्चाभिचारिके।
कोष्ठे तु जठरो नाम क्रव्यादोमृतभक्षणे"।

इति। विशेषनामासम्भवे च विश्वरूपो नामाग्निः सर्व्वत्र भवति।

"सर्व्वतः पाणिपादान्तः सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखः।
विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्व्वकर्मसु"।

इति वचनात्। हविष्यस्यान्नस्येत्येतद्विशिनष्टि;—'कृतस्य' ओदनादेर्व्वा, 'अकृतस्य' व्रीह्यादेर्व्वा। तदाह कात्यायनः।

"कृतमोदनसक्त्वादि तण्डुलादि कृताकृतम्।
व्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा मतम्"।

इति। व्याख्यातौ वाशब्दौ ॥ ६ ॥ * ॥

अकृतञ्चेत् प्रक्षाल्य जुहुयात् प्रोदकं कृत्वा ॥ ७ ॥

अकृतं व्रीह्यादि, चेत् यदि, जुहुयात्,—तर्हि पूर्व्वमेव तत् प्रक्षाल्य—"त्रिर्देवेभ्यः प्रक्षालयेदित्याहुः"—इति लिङ्गदर्शनात् देवाग्यत्वाच्चास्य वारत्रयमिति वाक्यशेषः। प्रगतमुदकं यस्मात्तदिदं प्रोदकम्—प्रगतोदकं कृत्वा जुहुयात्। तदयमर्थः। पूर्व्वमेव व्रीह्यादि प्रक्षाल्य प्रगतोदकञ्च कृत्वा संस्थापयेत् शुचौ भाजने। आगते च होमकाले तस्मादेवोद्धृत्योद्धृत्य जुहुयात्। न तु होमकाले प्रक्षालयेत्। अप्रगतोदकतयाऽग्नेरपचयापत्तेरित्यभिप्रायः। शब्दप्रमाणकत्वादस्यार्थस्य न किमपि शङ्कितव्यम्। तस्मादेव च नास्ति कृतस्य प्रक्षालनापेक्षा। न खल्वस्ति शब्दः—कृतं प्रक्षालयेदिति ॥ ७ ॥ ० ॥

अथ यदि दधिपयोयवागूं वा, कंसेन वा चरुस्थाल्या वा स्रुवेण वै वा ॥ ८ ॥

अथ व्रीहियवयोरभावे, यदि—दधि, पयो, यवागूं वा जुहुयात्।

यवागूर्यवस्थक:। स खल्वयं दध्यादिहोमानुवादो दध्यादिहोमविधिमनुमापयति—(व्रीहियवयोरभावे दध्यादि जुहुयादिति)। कस्मात्?। प्राप्त्यनुसारित्वादनुवादस्य। यथा चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा जुहोतीति होमानुवादो होमविधिमिति शूलपाणि:। यथा वा—

"असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम्।
उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च य:"।

इति दर्भेषु विकिरानुवादो दर्भेषु विकिरविधिम्। तथा चोक्तम्।

"लिङ्गादपि विधिर्ज्ञेयो दर्भेषु विकिरो यथा"।

इति। यथा वा—"यद्युवा उभयं चिकीर्षेद्धोत्रञ्चैव ब्रह्मत्वञ्चैव"—इत्युभयचिकीर्षानुवादस्तदुभयचिकीर्षाविधिमिति। दृश्यते च—"यदि ब्राह्मणो यजेत, वार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वाऽभिधारयेत्, यदि राजन्य ऐन्द्रं, यदि वैश्यो वैश्वदेवम्"—इति स यदि कादच्याम्नानात् ब्राह्मणादीनां क्रतोर्विधानमिति। तथा च गृह्यान्तरम्।

"अभावे व्रीहियवयोर्दध्ना वा पयसापि वा।
तदभावे यवाग्वा वा जुहुयादुदकेन वा"।

इति। तदयमर्थ:। यदि व्रीहियवयोरभावे दधिपयो जुहुयात्—"खादिरे बध्नाति, पालाशे बध्नाति, रौहितके बध्नाति"—इतिवदनयोरपि दधिपयसोर्विकल्प:। वाशब्दाभावश्च तुल्यवद्विकल्पार्थ:। तयोरप्यभावे यदि यवागूं वा जुहुयात्—तर्हि

कंसेन कांस्यभाजनेन वा जुहुयात्। 'चरुस्थाल्या' चरुर्यत्र श्रप्यते, सा चरुस्थालीत्युच्यते। तया चरुस्थाल्या—

"तिर्य्यगूर्द्ध्वं समिन्मात्रा दृढ़ा नातिबृहन्मुखी।
मृण्मय्यौडुम्बरी वापि चरुस्थाली प्रशस्यते"।

इति कर्म्मप्रदीपोक्तलक्षणया वा जुहुयात्। 'स्रुवेण', स्रुवः खलु होमपात्रमुच्यते—

"खादिरो वाथ पालाशो द्विवितस्तिः स्रुवः स्मृतः।
स्रग्वाङ्मात्रा विज्ञेया वृत्तस्तु प्रग्रहस्तयोः।
स्रुवाग्रे घ्राणवत् खातं द्व्यङ्गुष्ठपरिमण्डलम्।
जुह्वाः शराववत् खातं सनिर्व्वाहं षडङ्गुलम्"।

इति कर्म्मप्रदीपोक्तलक्षणः। तेन स्रुवेण वा जुहुयात्। 'वै'—इति प्रसिद्धार्थकोनिपातः स्रुवस्यैवम्विधेषु होमेषु प्रसिद्धिं द्योतयति। कात्यायनोप्याह।

"होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये स्रुवः स्मृतः"।

इति। तत्स्याभावविकल्पोयम्—'कंसेन वा चरुस्थाल्या वा'—इति। तस्मात् स्रुवेणेति प्रथमः कल्पः। तस्य खल्वभावे कंसचरुस्थाल्योर्विकल्प इति सिद्धम्।

केचिदत्र सूत्रद्वयं कल्पयन्ति। तत्र—"अथ यदि दधिपयोयवागूं वा"—इत्येकं, "कंसेन वा चरुस्थाल्या वा स्रुवेण वै वा"—इति चैकं सूत्रमिति मन्यन्ते। विवरणञ्चेत्थं कुर्व्वन्ति।—अथ यदिशब्दौ प्रश्नाध्याहारार्थौ। अथ यदि व्रीहियवयोरभावः स्यात् किं जुहुयात्?—इति प्रश्नोऽध्याहारार्थः। एवं पृष्ट

आह—दधि जुहुयात्, पयो जुहुयात्, तयोरप्यभावे यवागूं वा जुहुयात्। व्रीह्यादेस्तावत् पाणिना होमः सिद्धः, दध्यादि केन जुहुयात्?—इत्यत आह। "कंसेन वा चरुस्थाल्या वा स्रुवेण वै वा"। उक्तार्थमन्यत्॥ ८॥ *॥

अग्नये स्वाहेति पूर्व्वां तूष्णीमेवोत्तरां मध्ये चैवा-पराजितायाञ्चैव दिशीतिसायम्॥ ९॥

अग्नये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण पठितेन पूर्व्वां प्रथमां यथोक्तहवि-राहुतिमग्निहोत्रलक्षणां जुहुयात्। ताञ्चेमां पूर्व्वामाहुतिं मध्य एवाग्ने जुंहुयात्—न तु दध्यादिहोमपक्षेप्यग्नेरपचयाशङ्कां कुर्य्यादित्येवकारार्थः। तूष्णीमेवेत्येवकारो वाग्व्यापारप्रतिषेधं नियमयत्युत्तरस्यामाहुत्याम्। सेयमुत्तराहुतिर्मन्त्रदैवतयोरनादे-शात्, प्रधानाहुतितया चामन्त्रदैवततायाः अनुचितत्वात्,—"तद्युक्ते श्रवणाज्जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात्"—इति च देवतानियमात्, प्रजापतये स्वाहेति मनसैवाचार्य्य मन्त्रं होतव्या। कस्मात् पुनः कारणात् प्रजापतये स्वाहेत्ययमत्र मन्त्रो भवति?।

"आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते।
मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरितिस्थितिः।

इति कात्यायनस्मरणात्। न खलु वाग्व्यापारप्रतिषेधनियमेपि मनसोव्यापारः प्रतिषिद्धो भवति। तस्मात् प्रजापतये स्वाहेत्ययं मन्त्रः मनसैवोच्चारणीयो होमार्थम्। "यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति"—इति। "तस्मात् प्राजापत्यां मनसा जुहोति मनो

हि प्रजापतिः"—इति च ब्राह्मणम्। "अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा इति सायं, सूर्य्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहा इति प्रातः"—इति च गृह्यान्तरम्। ताञ्चेमामुत्तराहुतिमपराजितायां दिश्यग्नेर्जुहुयात्। अपराजिता, प्रागुत्तरा ऐशानीत्यनर्थान्तरम्। 'इति' अनेन प्रकारेण सायं जुहुयादग्निहोत्रलक्षणम्॥ ९ ॥ ० ॥

अथ प्रातः,—सूर्य्याय स्वाहेतिपूर्व्वां, तूष्णीमेवोत्तरां मध्ये चैवापराजितायाञ्चैव दिशि॥ १० ॥

अथेतिपूर्व्वप्रकृतार्थम्। येनैव हविषा सायं होमः कृतः,—कृतेन वा, अकृतेन वा, दध्ना वा, पयसा वा;—तेनैव प्रातरपि होतव्यमन्यत्र प्रतिनिधेरिति खल्ववोचाम—"सायमाहुत्युपक्रम एवात ऊर्द्ध्वं गृह्येऽग्नौ होमोविधीयते"—इत्यत्र। 'प्रातर्'—यथोक्तलक्षणे। कृतभाष्यमन्यत्॥ १० ॥ * ॥

समिधमाधायानुपर्य्युक्ष्य तथैवोदकाञ्जलीन् प्रसिञ्चेदन्वमंस्था इति मन्त्रविशेषः॥ ११ ॥

समिधं मन्त्रदैवतवर्ज्जितां प्रकृतहोमापवर्गविहितामिन्धनार्थामाधाय निःक्षिप्याग्नौ, अनुपर्य्युक्ष्याग्निं 'देवसवितः प्रसुव'—इत्यनेन मन्त्रेणेत्यर्थः। तथैव तेनैव प्रकारेण, पूर्व्वोक्तयैवावृता उदकाञ्जलीन् प्रसिञ्चेत्—'अदिते'—इत्येवमादिभिर्मन्त्रैः। 'अनुमन्यस्व'—इत्येतस्मिंश्च स्थानत्रये, 'अन्वमंस्थाः'—इति मन्त्रविशेषः मन्त्रस्य विशेषः कर्त्तव्य इति वाक्यशेषः॥ ११ ॥ * ॥

प्रदक्षिणमग्निं परिक्रम्यापां शेषं निनीय पूरयित्वा चमसं प्रतिष्ठाप्य यथार्थम् ॥ १२ ॥

प्रदक्षिणं यथा भवति, तथाग्निं परिक्रम्यापां परिचरणीयानां शेषमवशिष्टं परिचरणकर्मणः, निनीय संस्थाप्य। संस्थापितानामप्यपां पुनः संस्थापनवचनमपरित्याज्यत्वं दर्शयति। अथवा। निनीय मिश्रयित्वा, अन्याभिरद्भिः, पूरयित्वा चमसं पात्रविशेषम्। आचमनमितिपाठेपि, आचम्यतेऽनेनेत्याचमनं पात्रमेवार्थः। तच्च पात्रं प्रतिष्ठाप्य, आत्मनोऽन्तिके स्थापयित्वा, यथार्थं कर्म्मापवर्गविहितं वामदेव्यगानादिकं, प्रातराहुतिपश्चाद्विहितं ब्रह्मयज्ञं वा कुर्य्यादिति वाक्यशेषः। तत्र प्रमाणं वक्ष्यामः। प्रातराहुत्यनन्तरञ्चेद्ब्रह्मयज्ञः क्रियते, तदा वामदेव्यगानमपि तदन्त एव कर्त्तव्यम्। न त्विदानीमेव प्रातराहुत्यन्ते। 'वामदेव्यं गणेष्वन्ते'— इति कात्यायनस्मरणात्। तदिदं पुनरुदकपात्रपरिपूरणमुदकालम्भनार्थमेव भवति। नत्वदृष्टार्थम्।—

"यस्य दृष्टं न लभ्येत तस्यादृष्टं प्रकल्प्यते"।

इति ह्यभियुक्ताः स्मरन्ति। विहितं खल्वेतदुदकालम्भनं कर्म्मकुर्व्वतोनिमित्तविशेषेषु। तदाह कर्म्मप्रदीपः।

"पित्र्यमन्त्रानुद्रवणे आत्मालम्भे अवेक्षणे।
अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे।
मार्ज्जारमूषिकस्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे।
निमित्तेष्वेषु सर्व्वत्र कर्म्म कुर्व्वन्नपः स्पृशेत्"।

इति।

"रौद्रञ्च राक्षसं पित्र्यमासुरञ्चाभिचारिकम्।
उक्त्वा मन्त्रं स्पृशेदाप आलभ्यात्मानमेव च"।

इति च गृह्यान्तरम्॥ १२॥ *॥

एवमत ऊर्द्ध्वं गृह्येऽग्नौ जुहुयाद्वा हावयेद्वाऽऽजीवितावभृथात्॥ १३॥

एवमनेन प्रकारेणातोऽस्मात् पूर्व्वोक्ताद्धोमद्वयादूर्द्ध्वं परतः, गृह्येऽग्नौ—(पुनरुपादानात्—अन्यान्यपि यानि कर्म्माणि गृह्येऽग्नौ विधीयन्ते, तेष्वपि, न पुनरग्निहोत्रमात्र एवेत्यर्थः।)—जुहुयाद्वा स्वयं, सम्भवश्चेत्, हावयेद्वा पुत्रादिभिरसम्भवश्चेत्। असम्भवकारणञ्चोक्तं कात्यायनेन कर्म्मप्रदीपे।

"सूतके च प्रवासे च अशक्तौ श्राद्धभोजने।
एवमादि निमित्तेषु हावयेदिति योजयेत्"।

इति। यदा पुनरसमर्थो व्याध्यादिना हावयति, तदा यत् कर्त्तव्यं तदप्याह स एव।

"स्वयं होमासमर्थस्य समीपमुपसर्पणम्।
तत्राप्यशक्तस्य सतः शयनाच्चोपवेशनम्"।

इति। तदनेन, नायं तुल्यवद्विकल्पः—जुहुयाद्वा हावयेद्वा—इति। किन्तर्हि?—व्यवस्थितोऽयं विकल्पः। कथं नाम?—सम्भवे जुहुयात्, असम्भवे हावयेदिति यथोक्तैव व्यवस्था।

"सन्ध्याकर्म्मावसाने तु स्वयं होमोविधीयते।
स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते"।

इति च स्मृत्यन्तरम्। तदत्राद्यमग्निहोत्रहोमद्वयं स्वयमेव कर्त्तव्यम । कस्मात्?। अत ऊर्द्धम्—इत्यभिधानात्। अत ऊर्द्धमिति खल्वभिदधान आचार्य्य आद्ये होमद्वये नायं विकल्पः—(जुहुयाद्वा हावयेद्वेति)—इति दर्शयति। तस्मादाद्यं होमद्वयं स्वयमेव कर्त्तव्यम्, ऊर्द्धन्त्वस्मात् जुहुयाद्वा हावयेद्वेति सिद्धम्। तस्य खल्वेतस्याग्निहोत्रस्यावधिरुच्यते—'आजीवितावभृथात्'—इति। अवभृथोयज्ञान्त इत्यनर्थान्तरम्। जीवितस्यावभृथोऽन्तोविनाशः क्षय इत्येकोऽर्थः। तस्मात् जीवितावभृथात् आ। (पदद्वयञ्चेदम्)। जीवितक्षयपर्य्यन्तमित्यर्थः। तथाच श्रुयते। "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति"—इति। "एतद्वै जरामर्य्यं सत्रं यदग्निहोत्रं, जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युनाच"—इति। "जरामर्य्यं वा एतत् सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च, जरया ह वा एताभ्यां निर्मुच्यते, मृत्युना च"—इति चैवमादि॥ १३॥ *॥

अथाप्युदाहरन्ति॥ १४॥

अथेति पूर्व्वप्रकृतार्थम्। अथ यत् प्रकृतं—हावयेद्वेति, तदस्यार्थस्य दृढिम्ने ब्राह्मणवाक्यमप्युदाहरन्ति शिष्टा इत्याभासान्तं सूत्रम्॥ ॥ १४॥ *॥

कामं गृह्येऽग्नौ पत्नी जुहुतात् सायंप्रातर्होमौ, गृहाः पत्नी, गृह्यएषोऽग्निर्भवतीति॥ १५॥

काममित्यनुमत्यर्थकोनिपातः। असामर्थ्ये गृह्येऽग्नौ पत्नी जुहुयात्

सायंप्रातर्होमौ। गृह्येऽग्नौ खल्वयं होम इति पत्नी जुहुयात्। कस्मात्?। तदुच्यते। गृहाः पत्नी, एष चाग्निर्गृह्य इति ह्याचक्षते। तथाच—एतस्मात् समाख्यानात् पत्नी जुहुयात्। तथाच स्मर्य्यते।

"न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते।
तयाहि सहितः सर्व्वान् पुरुषार्थान् समश्नुते"।

इति। ततश्च यावता होमनिष्पत्तिर्भवति, तावन्मात्रं पत्नीमध्यापयेत्। कस्मात्?। पत्नी जुहुयादितिवचनात्। न खल्वनधीत्य शक्नोति पत्नी होतुम्। न च तूष्णीमित्याह वचनम्। किमिव हि वचनं न कुर्य्यान्नास्ति वचनस्यातिभारः—इति हि तन्त्रस्थितिः। सा खल्वियं पत्नी होतुरन्यस्याभाव एव जुहुयात्। कस्मात्?—

"निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजन्तथा।
प्रवसेत् कार्य्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं क्वचित्"।

इति कर्म्मप्रदीपवाक्ये ऋत्विक् परिकल्पनस्यार्थवत्त्वात्।

"असमक्षन्तु दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना।
द्वयोरप्यसमक्षन्तु भवेद्धुतमनर्थकम्"।

इति च तस्याः समक्षमेवर्त्विगादिना होमानुज्ञानात्। यदपि स्मरणम्—

"पत्नी पुत्रः कुमारी वा शिष्योवापि यथाक्रमम्।
पूर्व्वपूर्व्वस्य चाभावे विदध्यादुत्तरोत्तरः"।

इति। तदपि नास्माकं सम्भवति। कुमारीश्रवणात्। न खल्वस्माकं स्वशास्त्रे कुमार्य्या होतव्यमिति श्रूयते। इतश्च। स्वशास्त्र-

विरोधात्। स्वशास्त्रे खल्वस्माकं पत्न्याः समन्त्रमेवलिंगादिना होमोऽनुज्ञायते इत्यवोचाम। न च पत्न्या अप्यशक्तौ तदिति वाच्यं मानाभावात्। न खल्वस्मिन् सङ्कोचे प्रमाणमस्ति। न च सामान्यमपि वचनमृते कारणाद्विशेषपरं कल्पयितुमुचितम्!। इतश्च। ऋत्विक् परिकल्पनवैयर्थ्यात्। ऋत्विक्परिकल्पनं खल्वेवमनर्थकं स्यात्। पत्न्याः खल्वशक्तौ ऋत्विजा होतव्यमिति स परिचिकल्पयिषितः। सा खल्वियमनर्थिका कल्पना स्यात्। कस्मात्?। तत्रैव तत्सम्भवात्। यदि नामाशक्ता पत्नी भवति, तर्हि सैव तदानीमृत्विजं परिकल्पयिष्यति, किमिदानीमेव तत् परिकल्पनेन। तदशक्तौ चान्यपरिकल्पनाऽविशेषात्। परिकल्पितस्यापि ऋत्विजोऽशक्तौ अन्योपि ऋत्विक् पत्न्यापरिकल्पयितव्य एव—इति इदानीं ऋत्विक्परिकल्पने, न कश्चिद्विशेषोऽस्ति।

ननु—"जातिन्तु वादरायणोऽविशेषात्, तस्मात् स्त्र्यपि प्रतीयेत जात्यर्थस्याविशिष्टत्वात्"—इति सिद्धान्तात् पत्न्यप्यधिकारिणी कथमिवादितो न जुहुयात्?। उच्यते। नैतदस्ति—केवलायाः पत्न्या अधिकार इति। किन्तर्हि?—दम्पत्योः सहाधिकार इति सिद्धान्तः। तथा चोक्तम्। "स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात्"—इति। "धर्म्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या"—इति, "सहधर्म्मश्चरितव्यः"—इति चैवमादि खल्वभियुक्ताः स्मरन्ति। तस्मान्नास्ति पत्न्याः केवलायाः पृथगधिकारः। सहाधिकारेपि यावदुक्तमेव साऽधिकारोति इति तदन्यत्रानधिकार एव तस्याः स्थिप्यते। "तस्या यावदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्य्यमतुल्यत्वात"—इति सिद्धान्तात्। वचनबलादेवानया

होतव्यमिति यथा वचनमेवाधिक्रियते। दर्शितश्चास्माभिर्वचनस्य तात्पर्य्यम्—होतुरन्यस्याभावे पत्नी जुहुयात्—इति। "सा चान्य-होतुरभावे जुहुयात्"—इति च भट्टभाष्यम्। तस्मादन्येषामेवैष नियमः। परशास्त्रोक्तं खल्वेतदिति नास्माकं भवति। तथा चाश्वलायनगृह्यम्। "पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत् स्वयं पत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्य्यन्तेवासी वा"—इति।

इतिर्ब्राह्मणवाक्यपरिसमाप्त्यर्थः, सायंप्रातर्होमप्रकरणपरिसमाप्त्य-र्थो वा ॥ १५ ॥ * ॥

उपदिष्टौ सायंप्रातर्होमौ, उपदिष्टश्च प्रातर्होमानन्तरं ब्रह्मयज्ञः, —'प्रदक्षिणमग्निं परिक्रम्यापां शेषं निनीय पूरयित्वा चमसं प्रति-ष्ठाप्य यथार्थम्'—इत्यत्र। स खल्वयं ब्रह्मयज्ञः पञ्चानां महायज्ञा-नामादिभूतः। तदाह कर्म्मप्रदीपः।

"देव-भूत-पितृ-ब्रह्म-मनुष्याणामनुक्रमात्।
महासत्राणि जानीयात्त एव हि महामखाः।
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः, पितृयज्ञस्तु तर्पणम्।
होमोदैवो, बलिर्भौतो, नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्"।

इति। अनुक्रमाद्वक्ष्यमाणानीत्यर्थ इति परिशिष्टप्रकाशः। ते खल्विमे पञ्च महायज्ञाः पञ्चसूना पापापनुत्तये गृहमेधिना प्रत्यहं कर्त्तव्याः। अत एव स्मरति भगवान्मनुः।

'पञ्चैतान् यो महायज्ञान्नहापयति शक्तितः।
स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते"।

इति।

"पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्लीपेषण्युपस्करः।
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्"।

इति च। स खल्वयं ब्रह्मयज्ञोऽध्यापनं श्रुतिजपश्च। तद्यथाह कर्म्मप्रदीपः। "अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः"—इति।

"वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत्"।

इति। "यस्तु श्रुतिजपः प्रोक्तः ब्रह्मयज्ञः स चोच्यते"।

इति च। अत्र शक्तित इत्युपादानादशक्तौ कियानपि श्रुतिजपो ब्रह्मयज्ञो भवतीत्यवगम्यते। "एकामृचं एकं वा यजुरेकं वा सामाभिव्याहरेत्"—इति च स्मृत्यन्तरम्। तदेवं च्छन्दोगानां स्वशाखापरिभाषितोद्विविधो ब्रह्मयज्ञो भवति। परिशिष्टप्रकाशोऽप्येवमेवाह। भट्टभाष्ये तु—

"गुरावध्ययनं कुर्व्वन् शुश्रूषादियदाचरेत्।
स सर्व्वो ब्रह्मयज्ञः स्यात्तत्तपः परमुच्यते"।

इति स्मरणात् गुरोर्यदध्ययनं सोऽपि ब्रह्मयज्ञ इत्यभिहितम्। तस्य खल्वस्य ब्रह्मयज्ञस्य विकल्पेन त्रयः काला भवन्ति। तद्यथाह कर्म्मप्रदीपः।

"स चार्व्वाक् तर्पणात्कार्य्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः।
वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति निमित्तकात्"।

इति। तर्पणादर्व्वाक् श्रुतिजपात्मको ब्रह्मयज्ञः कार्य्य इत्येकः कालः। न चायं ब्रह्मयज्ञः सवितुरुपस्थानरूप इति वाच्यं तस्य ब्रह्मयज्ञत्वेप्रमाणाभावात्। न खल्वस्तिप्रमाणं—सवितु रुपस्थानं ब्रह्मयज्ञ इति। कात्यायनः खल्वादितः सन्ध्योपासनमुक्त्वा

उक्ता च तदतिक्रमदोषम्,—"वेदमादित आरभ्य"—इत्यादित आरभ्य यथाशक्तिवेदाध्ययनं विदधौ। न चेदं सवितुरुपस्थानरूपं सम्भवति। आदित आरभ्येत्यभिधानात्। न च सवितुरुपस्थाने आदित आरभ्यवेदो जप्यते, तस्मात् सन्ध्योपासनादन्य एव कश्चित् श्रुतिजपो वचनार्थः। यस्य श्रुतिजप इत्यादिना च तस्यैव ब्रह्मयज्ञसञ्ज्ञामभिधाय,—स चार्वाक्तर्पणात् कार्य्यः,—इति तस्यैव तर्पणादर्व्वाक् कर्त्तव्यतामाह स्म। अतएव स्मरति वृहस्पतिः।

"ब्रह्मयज्ञार्थसिद्ध्यर्थं विद्यामाध्यात्मिकीं जपेत्।
जप्त्वाथ प्रणवं वापि ततस्तर्पणमाचरेत्"।

इति। तथा च सन्ध्योपासनमभिधाय ब्रह्मपुराणे।

"कृत्वा प्रदक्षिणं सूर्य्यं नमस्कृत्योपविश्य च।
स्वाध्यायं प्राङ्मुखः कृत्वा तर्पयेद्देवतामृषीन्।

इति। स्वाध्यायब्राह्मणेपि, "रक्षांसि वा पुरोनुवाके तपोग्रमतिष्ठन्त तान् प्रजापतिर्वरेणोपामन्त्रयत"—इत्येवमादिना तृतीयेनानुवाकेन सन्ध्योपासनमभिधाय, "अजान् ह वै पृश्नींस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयं स्वयम्भ्वभ्यानर्षत्"—इति, "यत् स्वाध्यायमधीयीतैकामृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञः सन्तिष्ठते"—इति चैवमादिभिरष्टाभिरनुवाकैः सविस्तरं पृथगेव ब्रह्मयज्ञः समाम्नायते। तस्मात् सवितुरुपस्थानरूपोयं ब्रह्मयज्ञ इत्यप्रमाणं वचनम्। अथैवमाचार्य्येण—"अथ नित्यवत् सन्ध्यामुपासीत उदुत्यं चित्रम्"—इत्युपक्रम्य,—"आभिर्ऋग्भिः सवितुरुपस्थानम्"—इत्यभिधाय,—"नमो ब्रह्मणे इत्युपजाप चेत्यन्तेनाग्निस्पृष्यलिति च

सर्व्वत्र सव्येनैतां स्तर्पयेत्"—इत्येवमादिना तर्पणमभिधाय,—"गायत्र्यष्टशतमादौ कृत्वा भासं दशस्तोभम्"—इत्यादिना,—"अहरहर्ब्रह्मयज्ञाय"—इत्येवमन्तेन तर्पणानन्तरं ब्रह्मयज्ञोऽभिहितः कथं सङ्गच्छते?। उच्यते। नैष दोषः। श्रुतिसाम्येऽप्यर्थभेदात्। समानायामप्युभयत्र तर्पणश्रुतावनयोरर्थभेदो भवति। भिद्यते खल्वनयोरर्थ इत्यदोषः। आचार्य्यः किल सूर्य्योपस्थानादनन्तरं स्नानाङ्गमेव तर्पणमभिदधौ, न त्वन्यत् प्रधानभूतम्—पितृयज्ञस्तु तर्पणम्—इति। स्नानप्रकरणे खल्वाचार्य्यस्तर्पणं सूर्य्योपस्थानादनुपदमाह स्म। तदस्य तर्पणस्य स्नानाङ्गतायामस्ति प्रमाणं प्रकरणम्, न तु प्रधानतायां किञ्चिदपि प्रमाणं पश्यामः। कात्यायनवाक्यस्वरसादप्येवमेवाचार्य्यस्याभिप्रायोऽवधार्य्यते। कात्यायनोपि खल्वाचार्य्यस्याभिप्रायस्य प्रकाशयितेत्यवोचाम। स च ब्रह्मयज्ञानन्तरं तर्पणं पितृयज्ञमभिदधानः सूर्य्योपस्थानादनन्तरं स्नानाङ्गमेव तर्पणमाचार्य्येणाभिहितमिति दर्शयति। अन्यथा कथमिव स्वोपजीव्यस्यैवाचार्य्यस्य विरुद्धमयमभिदधीत! एवं खल्वस्यैव वचस्य नाश्वासो लोकानां प्रसज्येत! तस्मादाचार्य्येण—"अथातः स्नानविधिं व्याख्यास्यामः"—इति प्रतिज्ञाय, "पुनः शन्नो देव्यादिभिर्मार्जनञ्च"—इत्येवमन्तेन स्नानमभिधाय, तदङ्गस्य तर्पणस्याभिधाने प्राप्ते, "अथ नित्यवत् सन्ध्यामुपासीत"—इति, "आभिर्ऋग्भिः सवितुरुपस्थानम्"—इति चानूद्य क्रमार्थं, तर्पणमभिहितम्। तस्मात् स्नानाङ्गं तर्पणं सवितुरुपस्थानात्परं पितृयज्ञस्तु तर्पणं ब्रह्मयज्ञात्परमित्यविरोधः।

ननु स चार्व्वाक्तर्पणात् कार्य्य इति कात्यायनवाक्यस्य पितृयज्ञपरत्वे किं मानम्?। उच्यते। पञ्चमहायज्ञप्रकरणे खल्वेवमभिहितं कात्यायनेन। तदत्र तर्पणपदस्योपक्रमोपस्थितं पितृयज्ञ एव तर्पणमर्थः। "सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गा"—इति न्यायात्। "प्रकृतप्रत्ययस्य नाग्यः"—इति चाभियुक्तवचनात्। व्यक्तिवचनानाञ्चामीषाम् आग्नेयीवत् सन्निहितव्यक्तिपरताया न्याय्यत्वात्। तस्माद् यथा "आग्नेय्या अग्नीध्रमुपतिष्ठते"—इत्याग्नेयीपदेन प्रकृतो ज्योतिष्टोमसमाम्नातोऽन्यत्र विनियुक्तोपि मन्त्रोगृह्यते, न पुनर्दाशतया लिङ्गवन्तोपि मन्त्रा नापि तदुभयम्—इति तृतीयाध्याये निरूपितम्। एवमिहापि प्रकृतं पितृयज्ञरूपमेव तर्पणं परामृश्यते, न स्नानाङ्गं नाप्युभयमिति। न खल्वत्र तर्पणस्याङ्गत्वं प्रामाणिकम्; न चात्र श्रुतिलिङ्गादिकं किमपि प्रमाणमुपलभामहे; येन स्नानाङ्गमिदं तर्पणमिति प्रतिपद्येमहि। ब्रह्मयज्ञसाहचर्य्यादपि पितृयज्ञस्तर्पणं प्रधानमेवावगम्यते। साहचर्य्यमपि खल्वर्थस्य नियामकमिष्यते। अतएव कर्म्मप्रदीपे—पितृयज्ञस्तुतर्पणम्—इतिस्नानप्रकरणनैरपेक्ष्येणाम्नातम्। मनुस्मृतावपि—पितृयज्ञस्तु तर्पणम्—इत्युक्तम्। तत्र स्नानस्य तदङ्गतर्पणस्य वा नामापि न श्रूयते। न च लाघवात् स्नानाङ्गतर्पणमेव पितृयज्ञ इति वाच्यं प्रामाणाभावात्। न च धर्म्मे लाघवं प्रमाणं नाम। शब्दमूलः खल्वयमर्थो भवति। प्रकरणान्तरे खल्विदमाम्नानं प्रकरणाधिकरणन्यायेन कर्म्मान्तरमवगमयति। तथा चोक्तम्। "प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्"—

इति। तुल्यञ्च समाम्नानम्—अध्यापनं ब्रह्मयज्ञस्तर्पणं पितृयज्ञो होमो देवयज्ञ इत्येवमादि, न च स्नानाङ्गतर्पणादर्व्वाक् छन्दोगानां ब्रह्मयज्ञो भवति। छन्दोगानां विहितस्यैव ब्रह्मयज्ञस्य खल्वेष कालविधिर्भवति—सचार्व्वाक् तर्पणात् कार्य्यः—इत्येवमादिः। न चान्यविषयमेतद्वाक्यम्। न खल्वस्यैव पूर्व्वस्मिन् परस्मिंश्च वाक्यप्रवाहे छन्दोगविषये सति मध्यमिदं वाक्यमकस्मादेवान्येषां भवितुमर्हति। न चार्द्धजरतीयमुचितम्। तस्मान्न किञ्चिदेतत्। स्नानाङ्गञ्च तर्पणमन्तरेण स्नानं न भवति, भवति चेदं तर्पणमन्तरेणापि स्नानं रोगाद्युपद्रवेषु।

"तर्पणन्तु शुचिः कुर्य्यात् प्रत्यहं स्नातकोद्विजः।
देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम्"।

इति च स्मृत्यन्तरम्। तदेवं सिद्धे तर्पणद्वैते, स्नानाङ्गतर्पणं सवितुरुपस्थानात् परं पितृयज्ञस्तु तर्पणं ब्रह्मयज्ञादिति न किञ्चिदनुचितम्।

यदि पुनः सामान्येन तर्पणस्य ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वमाम्नायेतापि,—तर्हि तत् प्रकृत्या वा गृह्येत, विकृत्या वा—इति द्वयी गतिः स्यात्। तत्र यदि प्रकृत्या गृह्येत, तर्ह्युभयोः कालयोरन्यतरः कालः पक्षे त्यज्येत। यदि विकृत्यापि गृह्येत, तत्रापि चोदकेन सवितुरुपस्थानोत्तरत्वं प्राप्यते—इत्यन्यतरः कालस्त्यज्येतैव। तदेवमुभयथाप्यन्यतरस्य कालस्य परित्यागे समानेपि यतरस्मिन् पक्षे न्यायोऽनुगृह्यते, ततरः पक्ष इहाश्रयितव्यो भवति। तत्र विकृतौ चोदकप्राप्तः काल आनुमानिक इति स त्यज्यताम्, प्रकृतौ तु सूर्य्योपस्थानोत्तरकालः साक्षादाम्नात इति स न युज्यते त्यक्तुमित्य-

समत्पत्ते न्यायोऽनुगृह्यते। अतएव—"य इष्ट्या पशुना सोमेन आग्रयणेन वा यक्ष्यमाणः स पौर्णमास्याममावस्यायां वा यजेत"—इति सामान्यवचनेन साङ्गस्य यागस्यामावस्यायां पौर्णमास्यां वा करणाम्नानात्; तस्य च प्रकृतिपरत्वे तत्र प्रत्यक्षसमाम्नातस्य—(पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्देवतां यजेत इति)—कालस्य पक्षे परित्यागप्रसङ्गात् सामान्यवचनं विकृतिपरमिति तत्र चोदकप्राप्तमानुमानिकं द्वैयहकाल्यं परित्यज्यते इति वैकृतानामैन्द्राग्नादीनां यद्यस्कालत्वमिति पञ्चमाध्याये सिद्धान्तितम्। यदि पुनः सामान्यमप्यभिधानं कस्माच्चिदपि कारणात् प्रकृतिविषयमप्यभविष्यत्;—अभविष्यत्तर्हि विकल्पोऽप्यनयोः कालयोः। स खल्वनुचित एव। कस्मात्?। अतुल्यबलत्वात्। अस्तु तर्ह्यन्येषामेव ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वमिति चेद्भ्रान्तोऽसि। विकृतिपरतया भावकाङ्क्षत एव दुर्ब्बलं सामान्यमाम्नानं न प्राकृतेन समाम्नानेन विकल्प्यते—इति ब्रूमः। तत् किमिति स्वशास्त्रोक्तमपि ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वमन्येषां भवतु, छन्दोगस्य तदेव नित्यवत् त्यजतु। परमार्थतस्तु ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वाम्नानं न सामान्यविषयं किन्तर्हि विकृतिविषयमेवेति पुरस्तादुपदर्शितमस्माभिः। अतएव गोभिलीयवचनम्।

"आप्लवने तु सम्प्राप्ते तर्पणं तदनन्तरम्।
गायत्रीन्तु जपेत् पश्चात् स्वाध्यायञ्चैव शक्तितः।
आप्लवने तु सम्प्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा।
तर्पणं कुर्व्वतः पश्चात् स्नानमेव वृथा भवेत्"।

इति। तदनेनस्नानाङ्गस्यैव तर्पणस्यायं काल इति स्पष्टमवगम्यते।

कस्मात्?। आप्लवने तु सम्प्राप्ते—इत्युपक्रमात्। स्नानमेव वृथा भवेत्—इति चोपसंहारात्। स्नानाङ्गं खल्विदं तर्पणं जपयज्ञात् पूर्व्वं कर्त्तव्यं, जपयज्ञादनन्तरञ्च तर्पणं प्रधानभूतं पितृयज्ञरूपं कर्त्तव्यमिति कात्यायनस्याभिप्रायः। स चार्व्वाक्तर्पणात् कार्य्य इति तर्पणादर्व्वाग् ब्रह्मयज्ञमभिदधानः कात्यायनोऽर्थाद्ब्रह्मयज्ञात् परं पितृयज्ञरूपं तर्पणं दर्शयति। "अथ सधृतवासा उदकान्तं गत्वा प्रयतः शुचौ देशे विधीयते"—इत्यापस्तम्बस्मृतावपि अथ सधृतवासा इत्युपादानात् व्यक्तमिदमवगम्यते; यदुत स्नानाङ्गतर्पणानन्तरं ब्रह्मयज्ञ इति। तदनेन तन्त्रता निरस्ता। कस्मात्?। कालभेदात्। अन्यः कालः पितृयज्ञस्य तर्पणस्य ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वमन्यश्च कालः स्नानाङ्गस्य तर्पणस्य सूर्य्योपस्थानोत्तरत्वमिति भवति कालभेदः।

ननु भवतु तर्पणद्वयं शास्त्रार्थः। तथापि स्नानाङ्गस्यैव तर्पणस्य सपरिकराभिहितत्वात्तदेव प्रकृतीभूतमितरच्च विकृतीभूतं प्रधानमपि, इति चोदकप्राप्ताधर्म्मास्तत्र भवन्ति इति तस्यापि सूर्य्योपस्थानोत्तरत्वं भवितुमर्हति। उच्यते। सत्यं भवितुमर्हति। स चार्व्वाक् तर्पणात् कार्य्यः—इत्याम्नानात्तु न भवति। चोदकेन हि विप्रकृष्टाधीतः कालोऽन्वीयेत, सन्निकृष्टन्तु ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वमिति शीघ्रमुपस्थितेन ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वेन विलम्बोपस्थितं सूर्य्योपस्थानोत्तरत्वं बाध्यते। शरमयेनेव बर्हिषा कुशमयं बर्हिः। अपिच। यदि विकृतावानुमानिकं चोदकप्राप्तं सामिधेनीनां पाञ्चदश्यं बाधित्वा,"सप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयात्"—इत्यनारभ्याधीतेनापि वाक्येन साप्तदश्यं सामिधेनीनामिष्यते, तर्हि, स चार्व्वाक् तर्पणात् कार्य्यः—इति, ब्रह्म-

यज्ञप्रसिद्ध्यर्थम्—इति चैवमादिभिर्वाक्यैः साक्षादेव पितृयज्ञविषयैः चोदकप्राप्तं सूर्योपस्थानोत्तरत्वं बाधित्वा पितृयज्ञस्य तर्पणस्य ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वं सुतरामेष्टव्यम्। अतएव चातुर्मास्येषु साकमेधे तृतीये पर्व्वणि—"अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालो, मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्योमध्यन्दिने चरुः, मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्व्वासां दुग्धे सायमोदनम्"—इति प्रातर्मध्यन्दिने सायमित्युक्तः कालेषु इष्टीनां समाम्नानात्,—यथा देवदत्तः प्रातरपूपं भक्षयति, मध्यन्दिने विविधमन्नमश्नाति, अपराह्णे मोदकान् भक्षयति—इत्येकस्मिन्नहनि इति गम्यते, तथात्रापि गम्यते—इत्येकस्मिन्नहनि इष्टीनामवगमात् सद्यस्कालताविकृतीनाममूषामिष्टीनामिति चोदकप्राप्तमानुमानिकं द्व्यहकालत्वं बाध्यत इति पञ्चमाध्याये सिद्धान्तितम्। तथा चोक्तम्। "अपि वा क्रमकालसंयुक्ता सद्यः क्रियेत तत्र विधेरनुमानात् प्रकृतिधर्म्मलोपः स्यात्"—इति। एवमिहापिभविष्यति। स चार्व्वाक् तर्पणात् कार्यः—इति वचनबलादवगम्यमानं तर्पणस्य पितृयज्ञस्य ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वं कथमनर्थकम्—प्रलापमात्रं प्रतिपद्येमहि। एवं हि महर्षिमाप्तं सन्तमनाप्तं प्रकल्पयेमहि। न चैतदुचितम्। यावान् खल्वश्रुतकल्पनायां दोषस्तावानेव श्रुतस्योत्सर्गे भवति। ननु नास्त्यत्र शब्दोब्रह्मयज्ञानन्तरन्तर्पणं पितृयज्ञ इति। साकमेधेऽपि तर्हि नास्तिशब्दः—सद्यस्काला इमा इष्टय इति। तत्रार्थादवगम्यते सद्यस्कालता इति चेदिहाप्यर्थादवगम्यते ब्रह्मयज्ञोत्तरतेत्यविशेष एव। न खलु वयं शब्दस्याप्रयोगमर्थाभावेहेतुमभ्युपगच्छामः। सत्यप्यर्थे तदवसराभावान्न प्रयुज्यते शब्दइति खल्वभियुक्ताः कथयन्ति।

गम्यते चान्यस्मात् कारणादयमर्थो—यदुत ब्रह्मयज्ञादनन्तरं पितृयज्ञस्तर्पणं कर्त्तव्यमिति। अस्ति चात्र साक्षादपि ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वावगमकं किञ्चिद्वचनम्। तच्च पुरस्तादेवोदाहृतमस्माभिः।

ननु छन्दोगानां स्नानाङ्गतर्पणस्य सूर्य्योपस्थानोत्तरत्वं साक्षादाम्नातं विकृतावपि तदेवलभ्यते। तथा ज्योतिष्टोमस्य दृष्ट्युत्तरकालत्वं विकृतावप्यतिदेशप्राप्तम्। एवमिहापि। तस्मादनायत्या ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वं साक्षादाम्नातमपि तदन्येषामेव भविष्यति। तत्र तावदाम्नातमपि ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वमन्येषामन्वेतीति वदन् प्रष्टव्यः,—साक्षादाम्नातं ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वं छन्दोगैः कुतस्त्यज्यते? तेषां सूर्य्योपस्थानोत्तरत्वस्य चोदकप्राप्तत्वादिति चेन्न तेषामस्यापि कालस्य वाक्येन प्राप्तत्वाविशेषात्। अपि च। चोदकेन सूर्य्योपस्थानोत्तरत्वमवगम्यते, वाक्येन च ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वमपि, तत् कतरदिह त्यक्तव्यमिति भवति विचारणा। तत्रच चोदकप्राप्तएवानुमानिकः कालस्त्यक्तव्यः स्वशास्त्रे खल्वाम्नातं ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वं न युज्यते त्यक्तुम्—इत्यवोचाम। ननु उक्तम्—वाजसनेयिप्रभृतिविषयमाम्नानं भविष्यतीति। नैष दोषः। न खल्वत्र समाम्नाने वाजसनेयिप्रभृतयः श्रूयन्ते, किन्तर्हि भवता कल्पयितुमभिप्रेयन्ते, सैव कल्पना न सम्भवतीति ब्रूमः। छन्दोगानां विकृतितर्पणस्य सूर्य्योपस्थानोत्तरत्वञ्चेत् केनचित् कारणेन सिध्येत्;—सिध्येदपि नाम सामान्यसमाम्नानस्य तदन्यविषयत्वमिति मन्येमहि। तच्च चोदकेन सिषाधयिषितम्, तच्च न सम्भवतीत्युक्तम्। स्वशास्त्रे च खल्वस्माकमाम्नातं ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वमिति चावोचाम। इतरेतरा-

श्रयाच्चासिद्धिः। चोदकेन छन्दोगानां प्रधानतर्पणस्य सूर्य्योपस्थानोत्तरत्वसिद्धावेव तद्विरोधाद्वाक्यस्य तदन्यपरत्वं सेत्स्यति, सिद्धे च वाक्यस्य तदन्यपरत्वे तर्पणस्य सूर्य्योपस्थानोत्तरत्वसिद्धिरितीतरेतराश्रयमापद्येत। न खलु साक्षादाम्नानस्य सामान्यविषयत्वे सत्यपि चोदकस्य व्यापारोऽस्तीत्यवोचाम। तस्मादितरेतराश्रयाच्च न सिध्यति वाजसनेयिप्रभृतिविषयत्वं वचनानाम्। वैकृतस्यार्थोऽर्थादप्यवगतस्तोदकं बाधितुमीष्टे, चोदकस्य दुर्ब्बलत्वादित्यप्यस्माभिरुपपादितमधस्तादेव।

एतेन यत्परिशिष्टप्रकाशकृताऽभिहितम्—स चार्व्वाक् तर्पणात्कार्य्य इति यजुर्व्वेदिविषयम्, छन्दोगानान्तर्पणात्परं ब्रह्मयज्ञाभिधानादिति, यच्च तत्त्वकारेण—ब्रह्मयज्ञानन्तरन्तर्पणं सामगेतरेषामिति, तदसङ्गतम्। पितृयज्ञरूपं खल्विदं तर्पणं—स चार्व्वाक् तर्पणात्कार्य्य इति, स्नानाङ्गञ्च तर्पणं ब्रह्मयज्ञादर्व्वागभिहितमिति विभिन्नविषयतयाविरोधानवसरात्। शब्दमूलः खल्वयमर्थो भवति—अनेनेदं कर्त्तव्यमनेनेदमिति। न खल्वस्ति शब्दो—ब्रह्मयज्ञानन्तरन्तर्पणं सामगेतरेषामिति। सेयमशाब्दी पुरुषबुद्धिमूला कल्पनाप्रेक्षावतामनपेक्षणीया भवति। कस्मात्?—"धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात्"—इति सिद्धान्तात्। लाघवादेवमस्तु, इति चेदुच्यते। न खलु शास्त्रबलाद्वस्तुसिद्धौ लाघवं किमपि कर्त्तुमर्हति। पुरुषप्रवृत्तौ खल्वेतदुपयुज्यते। अल्पीयस्य दृष्टानुमानकल्पनान्याय्येति चेदुच्यते। सत्यं न्याय्या—अल्पीयस्य दृष्टानुमानकल्पना यत्र विशेषहेतुर्नास्ति। इह चास्ति विशेषहेतुः

—स चार्व्वाकृतर्पणात् कार्य्य इति वचनम्। न च लाघवमिति कृत्वा—छन्दोगानामप्याम्नानं वाजसनेयिनामिति कल्पयितुमुचितम्।। प्रमाणस्य खल्वभावेऽल्पीयस्यपि अदृष्टानुमानकल्पना न क्रियते,—क्रियते पुनर्गरीयस्यपि सति प्रमाणे इति हि प्रमाणपरतन्त्राणां समयः। तथा चाभियुक्तानां वचनम्।

"प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि।
अदृष्टशतभागोपि न कल्प्यो निष्प्रमाणकः"।

इति। "प्रातर्मध्याह्ने च स्नानतर्पणयोः प्रधानाङ्गयोर्मध्य एव सन्ध्यावन्दनं तथैव कात्यायनादिना तत्प्रयोगाभिधानात्"—इति वाचस्पतिमिश्राः। तदनेन वाजसनेयिनां स्नानाङ्गतर्पणं सन्ध्योपासनात् परमेव प्रतीयते, नतु ब्रह्मयज्ञात्परमिति।

"स्नात्वोपास्य द्विजः सन्ध्यां देवादींश्चैव तर्पयेत्"।

इति च व्याससमरणम्। न चेदं छन्दोगानामिति शक्यते वक्तुम्, सवितुरुपस्थानानन्तरमेव तेषान्तर्पणविधानात्। न चोपस्थानान्तमेव छन्दोगानां सन्ध्योपासनम्, किन्तर्हि?—गायत्रीजपान्तमेव। कस्मात्?। अस्मात्। "अथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः"—इति प्रतिज्ञाय; "ध्यानयुक्तमावर्त्तयेद्दां पूर्व्वां गायत्रीम्"—इति गायत्रीजपान्तमभिधाय, "अथ य इमां सन्ध्यां नोपास्ते"—इत्युपसंहरन्नाचार्यो गायत्रीजपान्तमेव सन्ध्योपासनमिति दर्शयति। अत एव स्नानप्रकरणे—"अथ नित्यवत् सन्ध्यामुपासीत"—इत्यभिधाय, "सवितुरुपस्थानं, नमो ब्रह्मणे इत्युपजाय च"—इत्यभिहितम्। तदत्र—सन्ध्यामुपासीत—इति गायत्रीजपान्तमेव सन्ध्योपासनं

प्राप्नोतीत्यन्तरातर्पणार्थम्—सवितुरुपस्थानम्—इति वचनं सङ्ग-च्छते। तदन्तस्य सन्ध्योपासनत्वे तु—सन्ध्यामुपासीत—इत्यनेनैव प्राप्तत्वात्—सवितुरुपस्थानम्—इति पुनर्व्वचनमाचार्य्यस्यानर्थकमेव स्यात्। कर्म्मप्रदीपेऽपि।

"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनिकं विधिम्।
अनर्हः कर्म्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः"।

इति प्रतिज्ञाय,—

"तिष्ठेदोदयनात् पूर्व्वां मध्यमामपि शक्तितः।
आसीतोडूद्गमाच्चान्त्यां सन्ध्यां पूर्व्वत्रिकं जपन्"।

इति गायत्रीजपान्तमभिधाय,—

एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यत्र तिष्ठति।
यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते"।

इत्युपसंजहार। व्यासस्मृतौ च, प्रायेण वाजसनेयिनां कर्म्मो-पलभ्यते। यदि केषाञ्चित् स्नानाङ्गतर्पणस्य ब्रह्मयज्ञोक्तत्वमि-ष्येतापि, नैतावता कारणेनास्माकमेवोपदेशो नास्माकं भविष्यतीति समीचीनमुपलभामहे। न खल्वन्यशास्त्रोक्तमपि पुरुषबुद्ध्या बला-दन्यत्र नीयत इति युक्तम्। न खल्वेवमयं धर्म्मो भवति। तस्मादा-चार्य्येण मध्याह्नस्नानप्रयोगेऽन्तरा सन्ध्योपासनस्य सवितुरुप-स्थानादनन्तरं तदङ्गतर्पणाभिधानात्,—"यथाहनि तथाप्रातर्नि-त्यं स्नायादनातुरः"—इति कर्म्मप्रदीपेन प्रातःस्नानेऽपि तद्धर्म्माति-देशात् उभयत्र सूर्य्योपस्थानादनन्तरं छन्दोगानां स्नानाङ्गतर्प-णम्। सायं सूर्य्यग्रासादौ सत्यपि सन्ध्योपासने स्नानप्रयोगान्तर्गत-

मेव तद्भवति तत्र तादृशप्रयोगविधेरभावात्। यत्र च चन्द्रोपरागादौ नास्ति सन्ध्योपासनं, तत्र सुतरां स्नानप्रयोगान्तर्भूतमेव तदङ्गं तर्पणमित्यविवाद एव। पितृयज्ञस्तु तर्पणं ब्रह्मयज्ञोत्तरमेवेति सिद्धम्। यत्पुनर्मनुवचनम्—

"यदेव तर्पयत्यद्भिः पितॄन्, स्नात्वा द्विजोत्तमः।
तेनैव सर्व्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम्"।

इति। तत्स्नात्वेति साङ्गस्य सतर्पणस्य स्नानस्याभिधानात् यदेवेति स्वोक्तमेव—पितृयज्ञस्तु तर्पणम्—इति प्रधानतर्पणं परामृशति,—अशक्तावप्यन्यस्य पितृयज्ञस्य तर्पणादेव सर्व्वं पितृयज्ञफलं दर्शयति। स्नात्वेति तु प्राप्तस्यैव कर्म्मार्थस्नानस्यानुवादः। यथा स्मृत्यन्तरे—

"यदादौ वेदमारभ्य स्नात्वा भक्त्या द्विजोत्तमः।
अध्यापयेत् द्विजान् शिष्यान् सोऽयं ब्रह्ममखः स्मृतः"।

इत्येवमादौ। अथवा। अत्यन्ताशक्तः स्नात्वा यदेव तर्पयति स्नानाङ्गमपि, तेनापि पितृयज्ञः कृतो भवतीत्येवमर्थं मनुवचनं भविष्यतीत्यदोषः। न चास्मादेव मनुवचनात् स्नानाङ्गतर्पणादेव प्रधानतर्पणं तन्त्रात् सेत्स्यति इति वाच्यम्। नैयायिक्यास्तन्त्रतायाः कालभेदऽसम्भवात्। नैयायिकी खल्वियं तन्त्रतेष्यते। न च कालभेदे तन्त्रतान्यायोऽस्ति। न च वचनशतेनापि न्याय आनेतुं शक्यते। नचात्र—

"गणशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सकृत्।
सकृदेव भवेत् श्राद्धमादौ न पृथगादिषु"।

इत्येवमादिवत् सकृदनुष्ठानबोधकं शास्त्रमस्ति। तस्मादशक्तविषयं

मनुवचनं वाच्यम्। न च वाच्यं—कात्यायनवचनमेव स्नानाशक्त-विषयं किमिति न स्यादिति। प्रमाणाभावात्। नहि मनुः स्नानाङ्गतर्पणस्य पितृयज्ञत्वं स्मरति, किन्तर्हि?—तेनैव पितृयज्ञफल-प्राप्तिम्। उक्तञ्चास्माभिः स्नानाङ्गतर्पणस्य जपयज्ञात् पूर्व्वत्वं, पितृयज्ञस्य च तर्पणस्य जपयज्ञात् पराचीनत्वं प्रधानत्वञ्च। तदनयो र्विभिन्नविषययोर्व्वाक्ययोर्नास्त्येकविषयत्वम्। विशेषवचनत्वाच्च। विशेषवचनं खल्विदं कात्यायनस्य छन्दोगविषयं, न सामान्येन मनुवचनेनान्येन वा सङ्कोचयितुमुचितम्। विशेषस्य बलवत्त्वात्। "पदार्थान्तरसाकाङ्क्षविशेषमपहाय तदितरत्र सामान्यमन्वेति"—इति हि न्यायः। कथं पुनर्मनोर्दुर्वलत्वमुच्यते? बृहस्पतिस्तस्य प्राधान्यं स्मरति—

"वेदार्थोपनिवन्धृत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम्।
मन्वर्थविपरीता या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते"।

इति। अत्रोच्यते। सत्यं स्मरति बृहस्पतिरस्य प्राधान्यम्, अस्त्येव तत्, तच्च वयमपि नापलपामः। परमेतत् प्राधान्यमवष्टभ्य नात्र निर्णयो युक्त इति ब्रूमः। यत्र खल्वन्यत् विनिगमनाकारणं नास्ति समानविषयञ्च समाम्नानद्वयमुपलभ्यते, तत्र मनोः प्राधान्यमवष्टभ्य शास्त्रार्थावधारणा कर्त्तुमुचिता। सामान्यविशेषवचनयोस्तु विशेषवचनं बलवदिति को नाम साहसिकः समुत्सहतेऽपलपितुम्?। एवं खल्वपहस्तितैव शास्त्रमर्य्यादा स्यात्। सर्व्वाणि दर्शनानि सर्व्वे च लोकाः व्याकुप्येरन्। अतएव बृहस्पतेरेव स्मरणम्—

"केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो विनिर्णयः।

युक्तिहीनविचारेण धर्म्महानिः प्रजायते"।

इति। अतएव मनोरननुमतमपि वैश्वदेवादिकमाचार्य्यानुमतमनुष्ठीयते, मन्वनुमतन्तु काम्यतया क्रियते इति निपुणतरमुपपादयिष्यामः। परमार्थतस्तु स्नात्वा यदेव तर्पयति—इति, तेनैव—इति च ब्रूवाणो मनुरेवकारादन्यत् तर्पणं विनापि, पित्र्यबलिनेव, स्नानाङ्गतर्पणेनैव पितृयज्ञफलप्राप्तिं दर्शयति इति —तद्वचनमेव पृथक्तर्पणाशक्तविषयं भवितुमुचितम्। अपिच। मनुना स्नानाङ्गतर्पणेनैव पितृयज्ञक्रियाफलप्राप्तिवचनात् तत्त्वतामनुमायान्यथानुपपत्त्या पितृयज्ञतर्पणस्य तत्कालत्वमनुमिमीषति भवान्। अस्मादेव च कारणात् ब्रह्मयज्ञोत्तरत्ववचनं स्नानाशक्तविषयमिति प्रतिपद्यते,। तच्चैतदनुचितम्। कस्मात्?। इतरेतराश्रयात्। सिद्धे हि स्नानाङ्गतर्पणकालत्वे प्रधानतर्पणस्य, ब्रह्मयज्ञोत्तरत्ववचनं स्नानाशक्तविषयमवतिष्ठते। सिद्धे च ब्रह्मयज्ञोत्तरत्ववचनस्य स्नानाशक्तविषयत्वे प्रधानतर्पणस्य तत्कालत्वानुमानकल्पना—इति इतरेतराश्रयमापद्येत। अपि चार्थविप्रकर्षात्। विप्रकृष्टा खल्वेषा कालकल्पना, सन्निकृष्टेन कालेन ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वेन वाध्यते। आनुमानिकं खल्विदं स्नानाङ्गतर्पणकालत्वं प्रत्यक्षन्तु ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वं, प्रत्यक्षञ्चानुमानाद्बलीयः। यावत् खल्वनुमातुमुत्सहते भवान्, तावदेव ब्रह्मयज्ञोत्तरत्वमवगम्यते—इति प्रत्यक्षविरोधादनुमानमेव वाध्यते—इति युक्तम्। सदाचारस्य स्मृत्यपेक्षया दुर्व्वलतायामित्थमेव कारणमभिहितं वार्त्तिककृद्भिः। तथा चोक्तम्।

"सदाचारः स्मृतिं यावदनुमातुं समुत्सुकः।
स्मृतिर्लब्धश्रुतिस्तावद्धर्म्ममेव प्रमापयेत्"।

इति। न्यायमालायामपि।

"स्मृतिमूलो हि सर्व्वत्र शिष्टाचारस्ततोऽत्र च।
अनुमेया स्मृतिः स्मृत्या वाध्या प्रत्यक्षया तु सा"।

इति। अपि च। तेनैव सर्व्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम्—इत्यवधारन्ननुरशक्तविषयमिदमिति दर्शयति। शक्तस्य तु श्राद्धादिकरणं दर्शयिष्यामः। यदि पुनः केषाञ्चिदपि शाखिनां तर्पणयोः समानकालत्वं प्रामाणिकम्। तर्हि कामं तत्परमस्तु मनुवचनम्। तावताप्यस्माकं ब्रह्मयज्ञोत्तरत्ववचनं नापचीयते। तस्मादस्मदुक्त एवार्थः समादरणीयः।

अथैवमेकस्मिन्नेव दिने स्नानाङ्गं प्रधानञ्चेति तर्पणद्वयं कर्त्तव्यमित्युक्तम्। तत् खल्वनुचितमेव। कस्मात्?।—

"नावर्त्तयेत् पुनः कर्म्म तर्पणादिकमन्वहम्।
काम्यनैमित्तिके हित्वा एकं ह्येकत्र वासरे"।

इत्येवमादि स्मरणात्। उच्यते। इदं हि वाक्यं, एकं ह्येकत्र वासरे—इत्युपसंहारादेकस्यैव कर्म्मणः पुनरावृत्तिं निषेधयतीति—सकृदनुष्ठानेनैव शास्त्रार्थस्य कृतत्वात् सुतरां नावर्त्त्यते कर्म्मेति न्यायमूलम्। न पुनर्निमित्तभेदेपि नैमित्तिकानामावृत्तिं निषेधयति। सति निमित्ते नैमित्तिकस्यावश्यम्भावात्। अत एवैकस्मिन्नहनि प्रातर्मध्याह्ने च स्नानाङ्गतर्पणमुपपद्यते। काम्यनैमित्तिके हित्वा—इति च निमित्तभेदे नावृत्तौ मुनेः स्वरसोऽवगम्यते।

अत एवेदमपि प्रदर्शनमात्रं न पुनर्नियमार्थम्। न्यायस्यान्यत्रा-प्यविशेषात्। अतएव—

"विषुवद्दिवसे प्राप्ते पञ्चतीर्थ्यां विधानतः।
स्नात्वा सङ्कर्षणं कृष्णं दृष्ट्वा भद्राञ्च भो द्विजाः!"।

इत्येकस्मिन्नपि दिने निमित्तभेदेन नैमित्तिकावृत्तिर्न्यायावगतैव स्मर्य्यते। तथा।

"धर्म्मविन्नाचरेत् स्नानमाह्निकञ्च पुनः पुनः।
तर्पणं ब्रह्मयज्ञञ्च वैश्वदेवं न चाचरेत्"।

इति। इदमपि वचनं एकस्यैव कर्म्मण एकदैव पुनराचरणं नि-षेधयतीति न्यायमूलमेव। वैश्वदेवसाहचर्य्याच्चैवमवगम्यते। न खल्वेकस्मिन् दिने सकृदेव वैश्वदेवः कर्त्तव्य इति शक्यते वक्तुम्, रात्रावपि पुनर्वैश्वदेवस्य वक्ष्यमाणत्वात्। अतएव सामान्यतः स्मर्य्यते।

"यथाब्देनाब्दिकं कर्म्म मासेनैव तु मासिकम्।
न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं न चैकत्र क्रियाद्वयम्"।

इति। एकस्याः क्रियाया एकदा वारद्वयविधानं न युक्तमिति हलायुधः। तस्मात् तर्पणद्वयमविरुद्धम्। तदेवं ब्रह्मयज्ञस्यैकः कालः—'स चार्व्वाक् तर्पणात् कार्य्यः'—इति। 'पश्चाद्वा प्रातरा-हुतेः'—इत्यपरः कालः। अध्यापनं श्रुतिजपश्चात्र कर्त्तव्यम्। तथा च स्मर्य्यते।

"द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते।
वेदाभ्यासो हि विप्राणां परमन्तप उच्यते।

ब्रह्मयज्ञः स विज्ञेयः षडङ्गसहितस्तु सः।
वेदस्वीकरणं पूर्व्वं विचारोऽभ्यसनं जपः।
तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासस्तु पञ्चधा"।

इति। अनया च स्मृत्येदमवगम्यते—यत् गुरोरध्ययनमपि ब्रह्मयज्ञोऽचैव कर्त्तव्यमिति। अत्र चाध्यापनं प्रथमः कल्प इति भट्टभाष्यम्। कर्म्मप्रदीपोप्याह।

"ब्रह्मयज्ञादपि ब्रह्मदानमेवातिरिच्यते"।

इति। 'वैश्वदेवावसाने वा'—इत्यपरः कालः। वैश्वदेवो नाम होम उच्यते देवयज्ञरूपः—विश्वे देवाः सर्व्वे देवाः, ते यस्य होमस्य देवताः सोयं देवयज्ञात्मको होमो वैश्वदेव इत्युच्यते। तदवसानमन्यः कालो ब्रह्मयज्ञस्य। तस्य खल्वस्य वैश्वदेवस्यावसाने विहितमपि वामदेव्यगानं बलिकर्म्मान्त एव कर्त्तव्यम्।

"अहोमकेष्वपि भवेत् यथोक्तं चन्द्रदर्शने।
वामदेव्यं गणेष्वन्ते बल्यन्ते वैश्वदेविके"।

इति कर्म्मप्रदीपदर्शनात्। स खल्वयं वामदेव्यगानरूपो ब्रह्मयज्ञो वैश्वदेवावसाने बलिकर्म्म कृत्वा कर्त्तव्यः—इति परिशिष्टप्रकाशः। बल्यन्ते वामदेव्यगानान्तिको यो जपः स ब्रह्मयज्ञः—इति भट्टभाष्यम्। ते खल्विमे त्रयो ब्रह्मयज्ञकाला व्यवस्थिता वेदितव्याः। कथन्नाम?—तर्पणादर्व्वाक् श्रुतिजपः। प्रातराहुतेः पश्चात् स चाध्यापनञ्चाध्ययनञ्च। वैश्वदेवावसाने स एवेति। सा खल्वियं व्यवस्था बहुसम्मतत्यादरणीया। अनियमेनैते यथासम्भवं ब्रह्मयज्ञकाला इत्यपरमतम्। वैश्वदेवावसाने तु व्याख्यातारो विव-

दन्त। केचिदाहुः—वामदेव्यगानमेवात्र श्रुतिजप इति। अन्ये त्वाहुः—वामदेव्यगानमपि अन्यदप्यध्ययनमत्र श्रुतिजप इति। इदमेव तावन्मतमाद्रियामहे। कस्मात्?। ब्रह्मयज्ञस्यैव कालत्रयविधानात्। व्यवस्थायाश्च प्रमाणविशेषाभावात्। इयान् परं विशेषः। यदशक्तौ कर्मापवर्गविहितेनापि वामदेव्यगानेन स कृतो भवति। तस्मात्—ब्रह्मयज्ञस्य कालत्रयविधानात्—ब्रह्मयज्ञोऽनिर्दिष्टकालो मनुष्ययज्ञात् पूर्व्वमेवेति कर्कभाष्यमप्रमाणम्। तमिमं वैश्वदेवमुपदिदिक्षुराचार्य्य इदमाह।—

निष्ठिते सायमाशप्रातराशे भूतमिति प्रवाचयेत् ॥ १६ ॥

निष्ठा निष्पत्तिः संजाताऽस्येति निष्ठितः, तस्मिन्निष्ठिते निष्पन्ने इत्येतत्। अन्ये त्वाहुः—निष्ठिते निःशेषेण व्यञ्जनोपसेचनादिसहित स्थिते सिद्धे—इति। कस्मिन्?। सायमाशप्रातराशे, सायमश्यते इति सायमाशः, प्रातरश्यते इति प्रातराशः, स च स चेति द्वन्द्वैकवद्भावस्तस्मिन् सायमाशप्रातराशे। सायंप्रातःशब्दौ खल्विमौ दिवारात्रिपरौ। कस्मात्?।

"मुनिभिर्द्दिरशनं प्रोक्तं
विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम्।
अहनि च तथा तमस्विन्यां
सार्द्धप्रहरयामान्तः"।

इति कर्मप्रदीपदर्शनात्। भूतमिति प्रवाचयेत्, प्रकर्षेण वाचयेत्।

भूतमिति प्रवाचयेदिति सूत्रयन्नाचार्य्यो—भूतमिति ब्रूहीति प्रवाचयितुः प्रश्नोऽर्थादायात इति दर्शयति। कः प्रवाचयेत् ?—गृहपतिः। कस्मात् ?—प्रकृतत्वात्। कां प्रवाचयेत् ?—पत्नीम्। कस्मात् ?—अन्नपंक्त्यां तस्या एवाधिकारात्। कथमन्नपंक्त्यां तस्या एवाधिकारः ?—मन्वादिस्मरणात्। तथा च स्मरति भगवान्मनुः।

"अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत्।
शौचे धर्मेऽन्नपंक्त्याञ्च पारिणाय्यस्य रक्षणे"।

इति। केनचित् प्रतिबन्धेन पत्नी चेदसन्निहिता रजस्वला, तर्हि किं कर्त्तव्यम् ?—इत्यत्राह कर्मप्रदीपः।

"भूतप्रवाचने पत्नी यद्यसन्निहिता भवेत्।
रजोयोगादिना तत्र कथं कुर्व्वन्ति याज्ञिकाः ?।
महानसेऽन्नं या कुर्य्यात्सवर्णान्तां प्रवाचयेत्।
प्रणवाद्यपि वा कुर्य्यात् कात्यायनवचो यथा"।

इति ॥ १६ ॥ * ॥

ऋते भगया वाचा शुचिर्भूत्वा ॥ १७ ॥

ऋते विना, अभगया अभजनीयया अशोभनया वाचा, तां विनेति व्यत्ययेनेयं तृतीया द्रष्टव्या। अथवा। ऋते प्रदीप्ते, प्रकृतत्वादग्नौ, वैश्वदेवार्थमिति वाक्यशेषः। भट्टभाष्ये तु—"ऋते गते। ऋगतौ। कस्मिन् ?—प्रकृतत्वादग्नेर्होमार्थमग्निसविधमासादिते

इत्यर्थः। एतस्मिन् काले प्रवाचयेत्"। इति व्याख्यातम्। तथाच गृहपतिना भगया वाचा भूतमिति ब्रूहीत्येवमभिहिता पत्नी, शुचिर्भूत्वाऽऽचमनादिना, भगया वाचा शोभनया विस्पष्टया भूतमिति ब्रुयादित्यर्थः। गृहपतेः खल्वाचान्तोदकेन कृत्यमित्यनेनैव शौचं सिद्धमिति शुचिर्भूत्वेत्येतत् पत्नीसम्बन्धविवक्षयैवाचार्य्यः सूत्रयाञ्चकारेति गम्यते ॥ १७ ॥ * ॥

पत्न्या खल्वेवमुक्तो गृहपतिः—

प्रतिजपत्योमित्युच्चैस्तस्मै नमस्तन्माख्या इत्युपांशु ॥ ॥ १८ ॥

ॐ—इत्युच्चैः प्रतिजपति। तस्मै नमस्तन्माख्या इत्युपांशु—

"शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्ठौ प्रचालयन्।

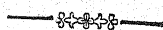
किञ्चित् शब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः"।

इत्युक्तलक्षणं यथा भवति,तथा प्रतिजपतीत्यनुषज्यते ॥ १८ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमप्रपाठकस्य तृतीया काण्डिका ॥ * ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

प्रथमप्रपाठके चतुर्थी काण्डिका।

अथेदानीमुपक्लृप्तेनान्नेन वैश्वदेवबलिकर्म्मणी कर्त्तव्ये—इत्येतदिदानीमाह।

अथ वाग्यतो बलीन् हरेत्॥ १॥

अथेत्यानन्तर्य्यार्थम्। वक्ष्यमाणं वैश्वदेवहोमं निवर्त्त्याथानन्तरं वाग्यतः संयतवाक्, बलीन् वक्ष्यमाणान्, हरेन्निदध्यादित्यर्थः। ननुवक्ष्यति होमानन्तरम्—अथ बलीन् हरेत्,—इति, तत् किमित्यस्मिन्नथेत्युच्यते?। उच्यते। होमानन्तरं बलीनेव हरेत्, नत्वन्यत् किञ्चित् कुर्य्यादित्येवमर्थम्। तदनेन वैश्वदेवावसानविहितमपि वामदेव्यगानादिकं बलिहरणान्त एव कर्त्तव्यम्। अत एव कात्यायनोपि—

"वामदेव्यं गणेष्वन्ते वख्यन्ते वैश्वदेविके"।

इति स्मरति। एतेन—

"प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा।
संप्राप्तो वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः"।

इति स्मृतिरपि व्याख्याता वेदितव्या॥ १॥ * ॥

वाग्यत इत्यस्यापवादमाह—

भाषेतान्नसंसिद्धिमतिथिभिः कामं सम्भाषेत ॥ २ ॥

भाषेत वदेत्, अन्नसं सिद्धिमन्नस्य सम्यक्सिद्धिं प्रकृतिमित्येतत्। —किमिदमन्नमुपसिक्तं उत न ?—इत्येवमादिकामन्नप्रकृतिं प्रतिभाषेत। भाषणञ्चेदं पृच्छारूपम्। अन्नसंसिद्धिमन्नसंसिद्ध्यर्थं भाषेत—इति भट्टनारायणोपाध्यायाः। अतिथिभिः—

"एकरात्रं हि निवसन्नतिथि र्ब्राह्मणः स्मृतः।
अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते"।

इति मन्वादिस्मरणात् नास्ति द्वितीया तिथिरस्येत्यतिथिरुच्यते। तैरतिथिभिः सह। (बहुवचनात् सम्भवे बहवोऽप्यतिथयो भवन्तीति दर्शयति।) काममिच्छया सम्भाषेत बलिहरणकालेऽपि। अतिथिगुणविशेषादिकं ज्ञात्वा इच्छया सम्भाषेत वा, न वा सम्भाषेत—इत्यनियमः ॥ २ ॥ * ॥

अथ हविष्यस्यान्नस्योद्धृत्य हविष्यै र्व्यञ्जनैरुपसिच्याग्नौ जुहुयात् तूष्णीं पाणिनैव ॥ ३ ॥

अथेति प्रकृतममन्त्रकपरिसमूहनादिसमिदाधानान्तं स्मारयति। कर्म्मप्रदीपोऽप्याह—

"पर्य्युक्षणञ्च सर्व्वत्र कर्त्तव्यमदितेन्विति।
अन्ते च वामदेवस्य गानं कुर्य्यादृचस्त्रिधा"।

इति। हविष्यस्यान्नस्येति षष्ठी सम्बन्धार्था अवयवार्था वा। सावशेषः खल्वेष होमो भवति। न खल्वत्र सर्व्वहुतत्वे प्रमाणमस्ति। एतद-

वशिष्टेनैवान्नेन बलिहरणं, गृहमेधिनो भोजनञ्चाशेष इति च वक्ष्यामः। अन्नस्येति च सूत्रयन्नाचार्य्यो नात्र चरोराहृदस्तीति दर्शयति। स्थालीपाके—चरौ खलु तामाहृतं वक्ष्यति। न खल्वत्र स्थालीपाकः श्रूयते। मनुरपि—

"वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्व्वकम्।
आभ्यः कुर्य्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम्"।

इति स्मरति। विश्वे देवाः सर्व्वे देवास्ते यस्य पाकस्य देवताः सोयं वैश्वदेवोऽहरहर्यत् पच्यते तदुच्यते। तदयमर्थः। अथ समिदाधानान्तकर्म्मानन्तरं हविष्यस्यान्नस्य उद्धृत्य गृहीत्वा, हविष्यै र्घृतदुग्धदध्यादिभि र्व्यञ्जनैरुपकरणैरुपसिच्य सन्नीयाग्नौ जुहुयात्। तूष्णीमिति वाग्व्यापारप्रतिषेधान्मनसा मन्त्रमुच्चार्य्येत्यर्थः। वाग्यतोबलीन् हरेत्,—इति बलिहरण एव वाग्यतत्वमुक्तमितीह होमे, न प्राप्नोतीति सूत्राचार्य्यस्तूष्णीमित्याह। 'पाणिनैव' जुहुयान्न स्रुवादिपात्रान्तरेणेत्यर्थः ॥ ३ ॥

प्राजापत्या पूर्व्वाऽऽहुतिर्भवति सौविष्टकृत्युत्तरा ॥ ४ ॥

प्रजापतिर्देवताऽस्येति प्राजापत्या प्रजापतिदेवताका पूर्व्वा प्रथमा आहुतिर्भवति। 'सु' शोभनं 'इष्टं' अभिलषितं करोतीति, स्विष्टकृदित्यग्निरुच्यते। कस्मादग्निरुच्यते?। तदुच्यते। 'अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्युत्तरार्द्धपूर्व्वार्द्धे जुहुयात्'—इति लिङ्गात्। "देवा वै अग्निं स्विष्टकृतमब्रुवन्;—हव्यं नोवहेति, सोऽब्रवीत्; किं मे ततः स्यात्?—इति, यत् कामयसे इत्यब्रुवन्, सोऽब्रवीत्; सर्व्वेष्विषु

केवला सौविष्टकृतीति, तथेति, सोऽवह्द्ववीषि''—इति च ब्राह्मणं भवति। तस्य खल्वस्य स्विष्टकृत इयं सौविष्टकृती। सा खल्वियं सौविष्टकृती स्विष्टकृद्देवताका उत्तरा द्वितीया आहुतिर्भवतीत्यनुषज्यते। अत्र च—प्रजापतये स्वाहा, अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा—इति होममन्त्रः पर्य्यवस्यति। कस्मात्?—लिङ्गदर्शनादेव। वच्यति चाचार्य्यः—''मन्त्रान्ते स्वाहाकारः''—इति। ''नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधा अलं वषड्योगे चतुर्थी''—इति च शाब्दिकस्मरणम्। ''अमुष्मै स्वाहेति जुहुयात्''—इति च गृह्यान्तरम्। होमोदैवः—इति वचनादयन्तावद्देवयज्ञो वैश्वदेव इति चोच्यते।

इदमिदानीं सन्दिह्यते। ''अग्नावग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वे देवाः प्रजापतिः स्विष्टकृदिति होमाः''—इति गोतमेन पञ्च आहुतयो दर्शिताः। अन्यैरपि मुनिभिरन्यथैव होमः समाम्नातः। किमेते होमा विकल्प्येरन्, आहोस्वित् समुच्चीयेरन्?। यदा समुच्चीयेरन्, तदापि किं स्वशाखाहोमानामर्व्वागन्तरा परतो वा निविशेरन्, अथ वा परत एवेति?। किन्तावत् प्राप्तम्?—विकल्प्येरन्निति। कस्मात्?। एकार्थत्वात्। वैश्वदेवनिर्वृत्त्यर्थं खल्विमे होमाः समाम्नायन्ते।'एकार्थास्तु विकल्प्येरन्'—इति खल्वाचार्य्याणां समयः। अथवा। समुच्चीयेरन्निति प्राप्तम्। कस्मात्?। अतुल्यबलत्वात्। अतुल्यबलाः खल्विमे होमा भवन्ति;—स्वशाखाविहितो होमः स्वस्यैव भवति, अन्यस्तु स्वस्य चान्यस्य च—इत्यतुल्यबलत्वात् समुच्चीयेरन्निति युक्तम्। ते खल्विमे समुच्चीयमाना होमाः, स्वशाखाहोमानाम् आदावन्ते मध्ये चानियमेन सन्निविशन्ते नियमकारिणः शास्त्र-

स्वाभावादिति तावत् प्राप्तम्। एवं प्राप्ते उच्यते। विकल्पस्तावदमीषां न सम्भवति, अतुल्यबलत्वादेव। इतश्च। स्वशाखापरित्यागप्रसङ्गात्। यदा खल्विमे विकल्प्येरन्, तदा स्वशाखासमाम्नातोपि होमः पक्षे परित्यज्येत। न चैतदुचितम्। न खलु स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परोक्तमुपादीयते। तस्मान्न विकल्पः। अथ समुच्चीयेरन्नमी होमाः?। एतदपि न सम्भवति। कस्मात्?। एकसिद्धावन्यवैयर्थ्यात्। एकेन स्वशाखोक्तहोमेन सिद्धे फले न खल्वन्यस्य होमस्य प्रयोजनमुपलभामहे। येन तमपि समुच्चिनुमः। अपि च। गोतमेन प्राजापत्याहुतेरर्व्वागन्यास्तिस्र आहुतयः समाम्नायन्ते। ताः खल्विमास्तिस्र आहुतयः कौथुमादीनां प्राजापत्याहुतेरर्व्वाक् न सम्भवन्ति। कस्मात्?। प्राजापत्या पूर्व्वाहुतिर्भवतीति समाम्नानात्। इयमेव पूर्व्वा नातोऽन्येत्यर्थः। अन्यथा पूर्व्वेति व्यर्थमापद्येत। एवं 'प्राक् स्विष्टकृत आवापः'—इति समाम्नानात् प्राजापत्याहुतेः परतः स्विष्टकृदाहुतेरर्व्वागन्यः सामान्याभिहितः पौराणिकादिको होमो माभूदित्येतदर्थं सौविष्टकृत्युत्तरेत्याह। इयमेवोत्तरा नान्येतितदर्थः। अन्ते सन्निविशन्तामितिचेन्न स्वशाखाविहितहोमेन सिद्धे फले साधनव्यापारवैयर्थ्यात्। नन्वमी सामान्यहोमाः स्वशाखहोमानामन्ते नित्यतया मा सन्निविशन्तां काम्यत यैव सन्निविशन्तामिति चेदोमिति ब्रूमः। सामान्येन खल्वभिहितानां सर्व्वशाखिधर्म्मत्वमुचितम्,। कस्मात्?। सामाम्नानस्यार्थवत्त्वात्। तेषां समाम्नानं खल्वेवमर्थवद्भवति। इतरथाऽनर्थकं प्रलापमात्रं स्यात्। कस्मात्?। प्रातिस्विकसमाम्नानाविशे-

षात्। सर्व्वेषामेव शाखिनां प्रातिस्विकं समाम्नानमस्ति होमानामिति कस्मिंश्चिदपि शाखिन्यवकाशमलभमानं सामान्यसमाम्नानं निर्विषयमेव स्यात्। तेषां खल्वाहिताग्निमप्युपक्रम्य किञ्चिदाम्नातमित्यनाहिताग्निपरतयापि तदुक्तार्थमेव भवति। तस्मात् सामान्यसमाम्नाता होमाः सामान्यधर्म्मा इति सिद्धम्। ननु शाखान्तराधिकरणन्यायेनैकमेवेदं कर्म्मेति सर्व्वत्र सर्व्वोपसंहारो भविष्यति। नैष दोषः। भिन्नशास्त्रसमाम्नानात्। विभिन्नेषु शास्त्रेषु खल्वाम्नातानां परस्परनिराकाङ्क्षाणामेषां उपसंहारो न सम्भवति। अतएव गृह्यपरिशिष्टम्।

"प्रयोगशास्त्रं गृह्यादि न समुच्चीयते परैः।
प्रयोगशास्त्रताहानादनारब्धविधानतः।
वक्तव्यं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म्म प्रकीर्त्तितम्।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्वः कृतोभवेत्"।

इति। अपि चागुणत्वात्। उपसंहारः खलु गुणानामेव भवति न प्रधानानाम्। प्रधानानि चेह सामान्यसमाम्नाता होमाः। अपि च देवताभेदात्। देवताभेदः खल्विहोपलभ्यते। न च देवताभेदे कर्म्मैक्यं भवति। अपि च पूर्व्वोत्तरत्वाम्नानात्। प्राजापत्या पूर्व्वाहुतिर्भवति सौविष्टकृत्युत्तरेति पूर्व्वोत्तरत्वमाहुत्योराम्नायमानः खल्वाचार्य्य एतावानेवहोम इति दर्शयति—इत्यवोचाम। तस्मान्नामीषामैककर्म्म्यमस्ति। तस्मादादौ मध्ये च सन्निवेशासम्भवात् स्वशास्त्रहोमानामन्त एवेच्छया सामान्यहोमाः सन्निविशन्ते। स्वशास्त्रोक्तहोमः खल्वावश्यकः सामान्य-

होमोपि निर्विषयोमाभूदितीच्छया काममन्ते भवतु, नत्वावश्यकः। ततश्च सामान्यहोमानामकरणे प्रत्यवायोनास्ति। करणे त्वभ्युदयः।

"यत्र स्यात् कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोपि, मणीषिणः।

भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयोह्यवाप्यते"।

इति स्मरणात्। वलिकर्मण्यप्येष न्यायश्चिन्तनीयः। एतेन—"सदा भोजनस्योपनीतस्याग्रमग्नौ जुहुयात्, अग्ने विवस्वदुषस इति पूर्व्वेण, वलिञ्चोत्तरेण कुर्य्यात्, बहुपशुधनधान्योभवति"—इत्येवमादि श्रुत्यादिसमाम्नाते काम्ये होमवलिकर्म्मणी व्याख्याते। तदेतत् सर्व्वमाह कात्यायनः।

"न स्यातां काम्यसामान्ये जुहोति वलिकर्म्मणी।

पूर्व्वं नित्यविशेषोक्त जुहोति वलिकर्म्मणोः।

काममन्ते भवेयातां न तु मध्ये कदाचन।

नैकस्मिन् कर्म्मणि तते कर्म्मान्यत्तायते यतः"।

इति। "अग्निहोत्रदेवताभ्यः सोमाय वनस्पतये अग्नीषोमाभ्यां इन्द्राग्निभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां धन्वन्तरये इन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे"—इत्येवमादिकस्तु परशास्त्रोक्तो होमोवलिश्चपरैर्न कर्त्तव्य एव। परोक्तत्वात्। अक्रियैव खल्वसावन्येषामित्यवोचाम। अनाहिताग्नेर्यत् कर्त्तव्यन्तदप्याह कात्यायनः।

"अग्न्यादिर्गौतमेनोक्तो होमः शाकल एव च।

अनाहिताग्नेरेवैष युज्यते वलिभिः सह"।

इति। यः खल्वग्न्यादिहोमो गोतमेनोक्तः, स तदुक्तैरेव वलिभिः—

"दिग्देवताभ्यश्च यथा स्वं, द्वारेषु मरुद्भ्यो, गृहदेवताभ्यः प्रविश्य, ब्रह्मणे मध्ये, अद्भ्य उदकुम्भे, आकाशायेत्यन्तरीक्षे, नक्तञ्चरेभ्यश्च सायम्"—इत्येवं लक्षणैः सहित इत्येकः कल्पः। यश्च शाकलहोमो देवकृतस्यैनस—इत्याद्यष्टाहुत्यात्मकः सामवेदपठितः स चाग्निपुराणाद्युक्तबलिभिः सहित इत्यन्यः कल्पः। तथा चाग्निपुराणेयोगियाज्ञवल्क्यौ।

"अन्नं व्याहृतिभिः पूर्व्वं हुत्वा मन्त्रैश्च शाकलैः।
भूतेभ्यश्च बलिं दत्त्वा ततोऽश्नीयादनग्निमान्"।

इति। प्रणवपरिशिष्टम्।

"अन्नं व्याहृतिभिर्हुत्वा तथा मन्त्रैश्च शाकलैः।
भूतेभ्यश्च बलिं दत्त्वा तदाश्नीयादनग्निकः"।

इति। तथा स्मृत्यन्तरम्।

"अनग्निकस्तु योविप्रोह्यन्नं व्याहृतिभिः स्वयम्।
हुत्वाशाकलहोमैश्च शिष्टाद्भूतबलिं हरेत्"।

इति। तदेवं गोतमोक्तहोमस्तदुक्तबलिभिः सहेति, शाकलहोमोऽग्निपुराणाद्युक्तबलिभिः सहेति च निरपेक्षौ द्वौ कल्पाविति रघुनन्दनादीनां मतम्। तेषां मते, 'शाकल एव च'—इत्येवकारोऽनन्तरोक्तकल्पव्यवच्छेदार्थः, च शब्दश्च वाशब्दार्थः, एष इति च प्रकृतवाचिना सर्व्वनाम्ना निरपेक्षं कल्पद्वयमुच्यते। पितृदयिताकारादिभिस्तु—एकस्मिन् प्रयोगे गोतमोक्ताग्न्यादिहोमशाकलहोमौ समुच्चितौ लिखितौ। तेषां मते एवचेति निपातसमुदायः समुच्चयवाची। यथा स्मृत्यन्तरे—

"विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च।
कुह्वै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च"।

इति।

"दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तञ्चारिभ्य एव च"।

इति चैवमादौ। एवशब्दो गृह्योक्तहोमव्यवच्छेदार्थः, चशब्दः समुच्चयार्थो वा। एष इति चैकवचनान्तेन प्रकृतवाचिना सर्व्वनाम्ना समुच्चितं होमद्वयमेकप्रयोगभूतं परामृश्यते। एष इति खल्वेकवचनं विधेयविशेषणतया विवक्षितं भवितुमुचितम्। न चात्राविवक्षायां कारणमस्ति। न चैष गोतमोक्तहोमः—एष वा शाकलहोम इत्यावृत्तिकल्पना प्रामाणिकी। न च साहित्यवाचिद्विवचनान्ताद्यनुक्तेर्नैवमितिवाच्यं साहित्यवाचिचकारस्योक्तत्वात्। न च, अन्नं व्याहृतिभिर्हुत्वा—इति, अनग्निकस्तु योविप्रः—इति चैवमादिभिः केवलशाकलहोमाभिधानान्न समुच्चय इति वाच्यम्, अन्यार्थानामन्यत्रानुपयोगात्। अन्यार्थाः खल्विमाः स्मृतयः—कल्पान्तरपरा नान्यत्रोपयुज्यन्ते इति कात्यायनकल्पे समुच्चयो न विरुध्यते। कल्पान्तरपराः खल्विमाः स्मृतयो भवन्ति। कस्मात्?। अतुल्यार्थत्वात्। कात्यायनेन शाकल एव होमः समाम्नातः, आसु च स्मृतिषु व्याहृतिहोमः शाकलहोमश्चेति नेमौ तुल्यौ कल्पाविति शक्यते वक्तुम्। तस्मादिमाः स्मृतयः कात्यायनकल्पात् कल्पान्तरविधायिन्यो न कात्यायनकल्पे समुच्चयं बाधितुमुत्सहन्ते। यच्च व्यासस्मृतौ।—

"व्यस्ताभिर्व्याहृतीभिश्च समस्ताभिस्ततः परम्।

षड्भिर्देवकृतस्येति मन्त्रवद्भिर्यथाक्रमम्।
प्राजापत्यं स्विष्टकृतं हुत्वैवं द्वादशाहुतीः"।

इति संख्यावचनम्। यच्च स्कन्दपुराणवचनम्—

"वैश्वानरं समभ्यर्च्य साज्यपुष्पाक्षतैरथ।
भूराद्या व्याहृतीस्तिस्रः स्वाहान्ताः प्रणवादिकाः।
ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहेति विप्रो दद्यात्तथाहुतिम्।
तथा देवकृतस्याद्या जुहुयात्तु षडाहुतीः।
यमाय तूष्णीमेकाञ्च तथा स्विष्टकृदग्नये।
विश्वेभ्यश्चापि देवेभ्यो भूमौ दद्यात्ततो बलिम्।
सर्व्वेभ्यश्चापि भूतेभ्यो नमो दद्यात्तदुत्तरे।
दक्षिणेऽपि पितृभ्यश्च प्राचीनावीतिको ददेत्।
निर्णेजकोदकान्नेन ऐशान्यां यक्ष्मणेऽर्पयेत्।
ततो ब्रह्मादिदेवेभ्यो नमो दद्यात्तदुत्तरे।
निवीती सनकादिभ्यः पितृभ्यस्त्वपसव्यवान्"।

इति। तदपि कल्पान्तरपरमेव। तस्मात् शाखिविशेष एवावतिष्ठते, इति नास्माकमेतत् प्रमाणं भवति। इतश्च शाखिविशेष एवावतिष्ठते,—संख्यान्तरवचनात्। संख्यान्तरं खल्विहोच्यते—षड्भिरिति, द्वादशाहुतीरिति, षडाहुतीरिति च। अस्माकं खल्वष्टा वाहुतयः शाकलहोमे भवन्ति। अष्टाहुत्यात्मकः खल्वेष होमस्ताण्ड्यब्राह्मणे समाम्नातः। तस्मादमूषां स्मृतीनां कात्यायनकल्पात् कल्पान्तरपरत्वं वाच्यम्। अतएव हलायुधेन वाजसनेयिनां देवकृतस्येति षडाहुतयोल्लिखिताः व्याहृतिहोमादयश्च।

अस्माकं खल्वेतस्मिन् शाकलहोमे स्वाहाकारप्रयोगो नास्ति। कथन्तर्हि होतव्यम्?। तदुच्यते। "देवकृतस्यैनसोऽवजनमसि"— इत्येवमादिभिरमिकारान्तैरेवाष्टाभिर्मन्त्रैरष्टावाहुतयो होतव्याः। कस्मादेवमुच्यते?। द्राह्यायणसमाम्नानात्। तथाच द्राह्यायण सूत्रम्। "अष्टावष्टौ शकलान्याहवनीये प्रहरेयुर्देवकृतस्येत्येतत्-प्रभृतिभिरिकारान्तैः"—इति। लाट्यायनोऽप्याचार्य्य एवमेव सूत्रयाञ्चकार। अत्र खल्विकारान्तैरिति सूत्रयन्नाचार्य्यः स्वाहाकारस्याप्रयोगं दर्शयति। विपर्य्यये च स्वाहाकारो मन्त्रान्तः स्यात् न पुनरिकार इति। तस्मादिकारान्तैरित्येतत् स्वाहाकारं परिसञ्चष्टे। अत एवाचार्य्येणसायनेन प्रौढब्राह्मणभाष्ये व्याख्यातम्—"अवयजनमसीत्येव मन्त्रैः न तत्र स्वाहाकार इत्यर्थः"— इति। होममन्त्रस्य स्वाहाकारान्तत्वमन्तरेणापि दर्शनान्नैवात्र किमपि शङ्कितव्यं भवति। तथाच सूत्रम्। "अग्निहोत्रे द्वे आहुती जुहुयुरपां पुष्पमिति पूर्व्वां स्वाहाकारेणोत्तराम्"—इति। वाचनिकी खल्वेवमादिकाव्यवस्थावचनमनुसरतीति न किञ्चिदनुचितम्। यत् पुनराचार्य्येणाग्निस्वामिना विवृतम्—"इकारान्तैरिति मन्त्रान्तज्ञापनार्थम्"—इति। तस्याप्यस्मदुक्त एवार्थैतात् पर्य्यम्। कथन्नाम ?—इकार एवान्तोनात्र स्वाहाकारोऽस्तीति। अवगम्यत एव खल्वमीषां मन्त्राणामिकारान्तत्वमिति पुनरिकारान्तवचनमनर्थकमेव स्यात्—यदि न परिसञ्चचीत। न च— "उत्तरादिः पूर्व्वान्तलक्षणम्"—इति सूत्रणान्नात्र मन्त्राणामिकारान्तत्वमवगम्यते इति वाच्यं, स्तोमभागमन्त्रादीनामिवामीषा-

अपि लिङ्गादेवावसानावगमस्य सम्भवात् । इकारान्तैरित्यनेनाप्य-
सिकारावसानत्वानवगमाच्च । तस्मात्—'मन्त्रान्ते स्वाहाकारः—
इति वचनादिकारान्तानां मन्त्राणामन्ते स्वाहाकारः कर्त्तव्यः'—
इत्यसङ्गतं वचनम् ।

समुच्चयपक्षे च बलिभिरिति गृह्योक्त एव बलि र्गृह्यते।
कस्मात्?। अन्तरङ्गत्वात्। विशेषानुक्तौ गृह्योक्तमेव सर्व्वेषामन्त-
रङ्गं शीघ्रं हृदयमागच्छति, तन्न युज्यते विनाकारणमुत्स्रष्टुम्।
इतश्च,—अप्रतिषिद्धत्वात्। प्रतिषिद्धः खल्वनग्नेर्गृह्योक्तोहोम इति
समाक्रियतां, बलिस्त्वप्रतिषिद्धः कथं न क्रियते!। इतश्च;—
होममात्रव्यवच्छेदात् । होमः शाकल एव च—इत्येवकारेण
गृह्योक्तहोममात्रं व्यवच्छिन्दन्नृषि र्गृह्योक्तं बलिमनुजानातीत्यव-
गम्यते । इतश्च,—स्वशाखाश्रयपरित्यागप्रसङ्गात् । स्वशाखाश्रयं
खल्वेवं परित्यज्येत, न चैतदुचितम्, न चात्र विशेषवचनमस्ति।
तस्मादनग्निनापि गृह्योक्ता बलयोदेयाः। काम्यास्तु बलयो विष्णु-
पुराणादौ पठिताः। त इहोच्यन्ते।

"ततोऽन्यदन्नमादाय भूमिभागेषु वै बुधः।
दद्यादशेषभूतेभ्यः स्वेच्छया तत्समाहितः।
देवा मनुष्याः पशवो वयांसि
सिद्धाः सयक्षोरगदैत्यसंघाः ।
प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता-
ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥
पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाद्या-

बुभुक्षिताः कर्म्मनिबन्धबद्धाः।
प्रयान्तु ते तृप्तिमिदं मयान्नं
तेभ्योनिसृष्टं सुखिनो भवन्तु॥
येषां न माता न पिता न बन्धु—
र्नैवान्नसिद्धिर्न तथान्नमस्ति।
तत् तृप्तयेऽन्नं भुविदत्तमेत—
त्तेयान्तु तृप्तिं मुदिता भवन्तु॥
भूतानि सर्व्वाणि तथान्नमेत—
दहञ्च विष्णुर्न यतोऽन्यदस्ति।
तस्मादहं भूतनिकायभूत—
मन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम्॥
चतुर्दशो भूतगणोय एष—
तत्र स्थिता येऽखिलभूतसंघाः।
तृप्त्यर्थमन्नं हि मया निसृष्ट—
न्तेषामिदन्ते मुदिता भवन्तु॥

"इत्युच्चार्य्य नरोदद्यादन्नं श्रद्धासमन्वितः।
भुवि भूतोपकाराय गृही सर्व्वाश्रयो यतः॥
श्वचाण्डालविहङ्गानां भुवि दद्यात्ततो नरः।
ये चान्ये पतिताः केचिदपात्रा भुवि मानवाः"॥

इति। तदच,—देवा मनुष्याः,—इत्येवमादिकां पञ्चश्लोकीमुच्चार्य्य एक एव बलिर्दातव्यः। इति नाप्रकृतवाचिना पञ्चश्लोक्याः परामर्शादन्नमिति चैकवचननिर्देशात्—इति वाचस्पतिमिश्रप्रभृतयः। एवमन्येऽपि कल्पास्तन्त्रान्तरे द्रष्टव्याः।

स खल्वयं वैश्वदेवहोमो लौकिकाग्नौ जलादावपि कर्त्तव्यः।

"लौकिके वैदिके वापि हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ।

वैश्वदेवञ्च कुर्व्वीत पञ्चसूनापनुत्तये"।

इति शातातपस्मरणात्।

"शालाग्नौ वा पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः।

यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते"।

इति च स्मृत्यन्तरम्। जलक्षित्योः पर्य्युक्षणादिकमपि नास्ति, अग्नावेव तदाम्नानादिति वाचस्पतिमिश्राः। गोतमोक्ताग्न्यादिहोमशाकलहोमयोर्विकल्पवादिनस्त्वाहुः—गोतमवचने होमादेवाग्निप्राप्तेरग्निग्रहणं जलक्षित्याधारतानिवृत्त्यर्थं, ततश्च शाकलकल्प एव सोऽवतिष्ठते—इति। तदनेन समुच्चयपक्षेप्यनयोर्जलक्षित्याधारता न युक्ता तत्राप्यग्न्यादिहोमस्याविशेषादिति चेत्। उच्यते। यदि नामाग्निग्रहणं जलक्षित्याधारतां निवर्त्तयेदपि, तर्हि केवलगोतमोक्तहोम एव निवर्त्तयतु, न तु तत्समुच्चिते शाकलहोमेपि, तद्वचनस्य तत्राप्रवृत्तेः। सामान्येन च वचनान्तरेण तत्प्राप्तेः। अपिच। नैतदप्यस्ति,—गोतमवचनेऽग्निपदं जलक्षित्याधारतानिवृत्त्यर्थम्—इति। न खलु गोतमवचनेऽग्निग्रहणं जलक्षित्याधारतां निवर्त्तयति, किन्तर्हि, एकदेशोत्कीर्त्तनपरमग्निपदं जलादिकमुपलक्षयति। अतएव—

"कनकालङ्कृतां दत्वा तत्र गामवतारयेत्।

सामगाय च सा देया ब्राह्मणाय विशाम्पते!"।

इति वचनमेकदेशोत्कीर्त्तनपरमिति,—"सचेलकण्ठां काञ्चन-

शृङ्गीं वृषप्रजां रूप्यखुरां कांस्योपदोहां विप्राय दद्यात्''—इति मन्यन्तरोक्तमन्यदुपलक्षयति,—इति वाचस्पतिमिश्रैर्निरूपितम् । ननु होमादेवाग्निप्राप्तेरग्निग्रहणमग्नावेवेत्येवमर्थमेव किमिति न स्यात्? इति चेन्नैष दोषः। कस्मात्?। अशब्दत्वात्। अग्नाविति वचनं भवति, तदिदं वचनमग्नौ होमं शक्नोति वदितुं, न पुनरनग्निं निवर्त्तयितुं प्रभवति। तस्मादशब्दोयमर्थः—अग्नावेव इति। होमादेवाग्नेः प्राप्तत्वादन्याय्यं पुनर्व्वचनम्?। उच्यते। काममन्याय्यं भवतु, न तु शक्नोत्यन्यद्वदितुम्। सकृदुच्चरितेप्यस्य यावानर्थः, शतकृत्वोप्युच्चरिते तावानेव प्रतीयते। अपिच। साधुः खल्वयमाचार्य्यः कथमस्य वचनमन्याय्यं भवतु। साधोर्व्वचनं बहुशोप्युच्यमानं न्याय्यमेव। असाधोस्तु सकृदप्यन्याय्यम्। पुनर्व्वचनस्य प्रयोजनं किञ्चिद्वक्तव्यम्?। एवन्तर्हि आदरः पुनर्व्वचनस्य प्रयोजनं भविष्यति। आदरेणाग्नौ होमः कर्त्तव्यः—इति। आदरार्थमपि पुनर्व्वचनमाचार्य्याणां बहुलमुपलभ्यते इति नैषाऽस्मत्कल्पनेति शक्यते वक्तुम्। परिसंख्यार्थमेव कुतो न भवति पुनर्व्वचनमिति चेन्न, अन्यथैवोपपत्तेः। न खल्विष्यते परिसंख्या सम्भवन्त्यामपि गतौ। साहि दोषत्रयदुष्टा भवति। तथा चोक्तम्।

''श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात्।
प्राप्तस्य वाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदोषिका''।

इति। परिसंख्यायाञ्च श्रुतिरत्यन्तमुत्सृष्टा भवति। यावच्च भवानग्निपदस्यास्वार्थकल्पनया जलादिकं व्यावर्त्तयितुमुत्सहते, तावद्वाक्यान्तरेण जलाद्याधारताऽन्वीयते—इत्युपरिष्टादुपजायमानोपि

परिसंख्यावाक्यार्थः कथमिवान्वितमपि जलादिकं परिसञ्चक्षीत। वाक्यभेदश्चैवमापद्येत! कस्मात्?। इति होमाः कर्त्तव्याः, ते चाग्नावेव न जलादावित्यर्थभेदात्। एकं खल्विदं वाक्यम्—'अग्नावग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वेदेवाः प्रजापतिः स्विष्टकृदितिहोमाः'—इति। तस्मादग्नाविति न नियमार्थं वचनम्। अन्यथा—

"वैश्वानरं समभ्यर्च्य साज्यपुष्याहुतैरथ"।

इति।

"अनाहिताग्निरथाग्निराददायान्नं घृतप्लुतम्।
शाकलेन विधानेन जुहुयाल्लौकिकेऽनले"।

इति चैवमादिस्मृतौ शाकलहोमेष्वग्नेरुपादानात्तत्रापि जलचित्याधारता न स्यात्। नस्यादेवेति चेन्नाभ्युपगमात्। अभ्युपगम्यते खल्वेतद्भवता—यदुत शाकलकल्पे जलचित्याधारतेति। अपिच। गोतमः खल्वाचार्य्यः—"भार्य्यादिरग्निर्दायादिर्व्वा, तस्मिन् गृह्याणि, देवपितृमनुष्ययज्ञाः"—इत्यभिधाय, 'अग्नावग्निः'—इत्यादिवचनं रचयाञ्चकार। स खल्वयं होमो गृह्य एवाग्नौ माभूदित्येवमर्थं पुनरग्नावित्याह। तत्कथमनर्थकमग्निवचनं?—येन परिसञ्चक्षीत! अग्नावित्यवचने खल्वयं होमः प्रकृते गृह्य एवाग्नौ स्यात्। होमात् खल्वग्निर्गम्यते, प्रकृतस्य गृह्योऽग्निरिति स एव गम्येत। तस्मादग्नाविति जात्या द्रव्यमग्निमात्रं लक्षयित्वा तत्र होमो विधीयते,—लौकिकेप्यग्नौ होतव्यमित्येवमर्थं, नान्येषामाधाराणां निवृत्त्यर्थम्। न खल्वग्निपदं व्यक्तिवचनं, येनाग्नेयोन्यायात् सन्निहित एवाग्निरर्थः स्यात्। यदि पुनरग्निपदस्यापि प्रकृत

एवाग्निरर्थ इत्युच्यते। अस्तु तर्हि गृह्याग्निसाध्योयं होमः, स एवानाहिताग्नेः कात्यायनेन विहितः,—इत्यनाहिताग्नेराधारविशेषाभावान्न तेषामप्यग्नावेव कर्त्तव्य इति शक्यते वक्तुम्। होममात्रं खल्वनाहिताग्नेर्विधीयते, न तु गृह्याग्निसाध्यत्वविशिष्टमपि। गौरवादसम्भवाच्च। न खल्वनाहितगृह्याग्नेस्तस्मिन्नग्नौ होमः सम्भवति। तस्मादेवमपि होम एवानग्नेर्विधीयते, नत्वग्नौ होमोऽपि। तस्माद्धोतमन्त्रचनेऽग्निपदं निरग्नेरप्याधारान्तरं निवर्त्तयतीत्यसङ्गतं वचनम् ॥ ४ ॥ * ॥

अथ वलीन् हरेत् वाह्यतोवाऽन्तर्व्वां सुभूमिं कृत्वा ॥ ५ ॥

अथेति पूर्व्वप्रकृतार्थम्। अथ पूर्व्वप्रकृतेनैवान्नेन होमावशिष्टेनेत्येतत्। कात्यायनोपि स्मरति।

"स्वशाखाविधिना कृत्वा तच्छेषेण वलिं हरेत्"।

इति। अपचारे च शेषस्यान्यदप्युपादाय वलीन् हरेत्। कस्मात्?—

"यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत्।
यवानामिव गोधूमा व्रीहिणामिव शालयः" ॥

इति कर्म्मप्रदीपस्मरणात्। 'गुणलोपे, न मुख्यस्य'—इति च न्यायात्। मुख्यः खल्वयं वलिर्भवति प्रधानत्वात्। न खल्वयं वलिर्द्रव्यार्थः, किन्तर्हि?—पुरुषार्थ इत्युपरिष्टादुपपादयिष्यामः। पुरुषार्थञ्च कर्म्म प्रयोजयति द्रव्यम्। प्रधाने च कर्म्मणि द्रव्यविधि-

रयं भवति,—शेषेण बलीन् हरेत्—शेषेण बलिहरणमभिनिर्व्वर्त्तयेदिति। ननु साक्षादत्र शेषः प्रतिपाद्यते ?। उच्यते। सत्यं शेषः प्रतिपाद्यते। तत् खल्विदं प्रतिपादनं प्रधाने कर्म्मणि क्रियते—इति शेषनाशेपि नैतत् परिलुप्यते। कर्म्मचोदनाहिद्रव्यमन्तरेणानुपपन्नाद्द्रव्यमाक्षिपति, विशेषशास्त्रन्तु नियामकम्, तच्चासम्भवात् यदा न प्रवर्त्तेत, तदा माभून्नियमः, तथापि सामान्याक्षेपस्य वारयितुमशक्यत्वात् अस्ति प्रतिनिधिः,—इति खल्वभियुक्ताः कथयन्ति। प्रतिपत्तिरूपकर्म्माङ्ग एव प्रतिपाद्याभावे तन्निवृत्तिमनुमन्यन्ते। विहितस्य द्रव्यस्य खल्वपचारे प्रतिनिधिरुपादेय इति च षष्ठाध्याये सिद्धान्तितम्।

"चरितार्था श्रुतिः कार्य्या यस्मादप्यनुकल्पशः"।

इति च स्मरणम्। अस्तिचात्र साक्षादपि द्रव्यान्तरविधायकं किञ्चिद्वचनम्। तच्चोदाहरिष्यामः। तस्माच्छेषापचारेऽन्यदुपादाय बलयोहर्त्तव्या इति सिद्धम्। कुत्र बलयोहर्त्तव्याः ?। तदुच्यते। 'बाह्यतो' बहिर्व्वा, प्रकृतत्वादग्न्यगारस्य। तथा चाग्न्यगारान्निष्क्रम्य तस्मिंस्तस्मिन् प्रदेशे तन्तं बलिं हरेत्, योयोबलिर्यस्मिन् यस्मिन् प्रदेशे समाम्नातः। 'अन्तर्' मध्ये वा अग्न्यगारस्य—एकस्मिन्नेव प्रदेशे बलीन् हरेत् सर्व्वान्। 'सुभूमिं' शोभनां भूमिं कृत्वा, यथासम्भवं सम्मार्ज्जनोपलेपनादिभिरिति वाक्यशेषः॥ ॥ ५ ॥ * ॥

सकृदपोनिनीय चतुर्धा बलिं निदध्यात् सकृदन्ततः परिषिञ्चेत् ॥ ६ ॥

सकृदेकवारम्। अप उदकं निनीय निषिच्य चतुर्द्धा चतुर्षु स्थानेषु बलिं बलिचतुष्टयं निदध्यात्। अत्रच—"समाचारात् प्राञ्चं बलिचतुष्टयमात्रं सकृद्गृहीत्वा चतुर्षु स्थानेषु निदध्यात्, बलिमित्येकवचनात्, चतुर्धेतिवचनाच्च"—इति बलगुसोमभट्टनारायणौ। तच्चेदं, बलिचतुष्टयार्थं सकृदेव सेकः—इत्यस्मिन् पक्षे ज्ञेयम्। यत्र पुनरग्निमसूत्रानुसारादेकैकबल्यर्थमेकैकपरिषेकः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च क्रियते, न तत्रैतद्भवति। न खलु शक्यते द्वितीयादिबल्यन्नं दक्षहस्ते कुर्व्वता तेनैव हस्ते न परिषेक्तुम्। दक्षिणः करः खलु कर्म्मपारगोऽङ्गानुक्तावित्यवोचाम। परिशिष्टप्रकाशोऽप्येवमेवाह। तदेवं बलिचतुष्टयं दत्वा, सकृदेकवारं अन्तत उपरिष्टात् परिषिञ्चेद्बलीन्। प्राक् संस्थाः खल्विमे बलयो भवन्ति। कस्मात्?। "प्राञ्चि उदञ्चि वा कर्म्माण्यनुतिष्ठेरन्"—इति श्रवणात्। एकत्र निधानपक्षे चास्माकं तथा दर्शनात्। तच्चोदाहरिष्यामः। बलिपरिमाणञ्चाह कर्म्मप्रदीपः।

"न चावराद्ध्वीबलयो भवन्ति
महामार्ज्जार श्रवण प्रमाणात्।
एकत्र चेत् कृत्स्ना भवन्ति
इतरेतर संसक्ताश्च" ॥

इति। तच्च परिमाणमङ्गुष्ठपर्व्वमात्रमिति भट्टभाष्यम् ॥ ६ ॥ * ॥

एकैकं वानुनिधानमुभयतः परिषिञ्चेत् ॥ ७ ॥

'एकैकम्', एकमेकं वा बलिम्, 'अनुनिधानं',—निधानमनुलक्षीकृत्यानुनिधानं, प्रत्येकं निहितान् बलीन् प्रत्येकमेवोभयतः, पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च परिषिञ्चेत् ॥ ७ ॥ * ॥

स यत् प्रथमं निदधाति स पार्थिवो बलिर्भवत्यथ यत् द्वितीयं स वायव्यो यत् तृतीयं स वैश्वदेवो यच्चतुर्थं स प्राजापत्यः ॥ ८ ॥

स यजमानः प्रथमं यन्निदधाति इति यदर्थोनिधानक्रियाविशेषणम्। व्यत्ययाद्वा नपुंसकत्वम्। स यत् यं बलिं प्रथमं निदधाति, स पार्थिवः,—पृथिवी देवताऽस्येति देवतार्थे तद्धितविधानात् पृथिवीदेवताको भवतीत्यर्थः। अनेनैव सूत्रशेषो व्याख्यातः। "अनिरुक्तं हि प्राजापत्यम्"—इति वचनात् मानसः प्राजापत्यबलिः। तदत्र मन्त्रानुपदेशात्—

"ॐकारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्त्तितम्।
स्वनामसर्व्वसत्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते"।

इति स्मृत्यन्तरदर्शनात्, ॐ पृथिव्यै नमः—इत्येवमादिको बलिमन्त्रः सिध्यति। यत्तु आचार्य्य एव विकृतौ वास्तुबलौ वक्ष्यति,—"नमो ब्रह्मणे इति दिवि"—इति। तदपि पदद्वयकीर्त्तनाभिप्रायं न क्रमपरम्। अत एव—

"पायसेोवापि दातव्यः स्वनाम्ना सर्व्वतः क्रमात्।
नमस्कारान्तयुक्तेन प्रणवाद्येन सर्व्वतः"।

इति वास्तुवलावेव स्मृत्यन्तरम्। एवमेवाचार्य्यस्याशयं स्पष्टयाञ्चकार कात्यायनः कर्म्मप्रदीपे।

"अमुष्मै नम इत्येवं वलिदानं विधीयते।
वलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतोयतः"।

इति। अत्र, इतिः पदद्वयकीर्त्तनार्थः। एवमिति क्रमार्थम्। भट्टनारायणकुल्लुकभट्टशूलपाणिवाचस्पतिमिश्ररघुनन्दनप्रभृतिभिरपि नमस्कारान्त एव वलिमन्त्रोलिखितः। परिशिष्टप्रकाशेतु,—नमो ब्रह्मणे इति दर्शनात् नमः पृथिव्यै इति वलिहरणमन्त्रोलिखितः। अमुष्मै नम इति च तत् सूत्रविरोधादेव न क्रमपरं किन्तु पदद्वयकीर्त्तनाभिप्रायम्—इति चाभिहितम्। नैतदेवम्। शाब्दक्रमविरोधात्। इत्येवं वलिदानम्—इति शाब्दः क्रमः खल्विह कात्यायनेन समाम्नातः। पाठक्रमाच्च वलवत्तरः स इष्यते। तथाचोक्तम्। "श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात्"—इति। "क्रमकोयोऽर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषादर्थ परत्वाच्च"—इति च। कात्यायनवचनं पदद्वयकीर्त्तनाभिप्रायं न क्रमपरमितिचेन्न विनिगमनाभावात्। कात्यायनवचनं पदद्वयकीर्त्तनाभिप्रायमाचार्य्यसूत्रं वेत्यत्र न काचिद्विनिगमनोपलभ्यते। परमार्थतस्तु—इत्येवमितिवचनात् कात्यायनवचनं क्रमपरं भवितुमर्हति। किमाचार्य्यः कात्यायनस्य नोपजीव्यः?। क एवमाह—नोपजीव्य इति, सत्यमुपजीव्य एवाचार्य्यः कात्यायनस्य, किमतोभविष्यति?।

यद्येवमेतदतो भविष्यति ;—कात्यायनवचनमुपजीव्यत्वाधभयादेव न क्रमपरम्—इति। नैवम्। भवेदेवं यद्याचार्य्यविरुद्धम् अपि कात्यायवचनं प्रमाणमिति प्रतिपद्येमहि, न च वयमेवं प्रतिपद्यामहे, किन्तर्हि?—इत्येवं वलिदानम्—इति ब्रुवाणः कात्यायन आचार्य्यस्यैवमेवाभिप्राय इति दर्शयति—इति ब्रूमः। कात्यायनः खलु,—गोभिलोक्तानामस्पष्टानां विधिं प्रदीपवत् सम्यग्दर्शयिष्ये—इति प्रतिज्ञातत्वानित्यवोचाम। वृत्तिकारकल्पः खलु कात्यायन आचार्य्यस्य दृश्यते। मुन्यन्तरैश्चास्य सम्वादोदृश्यते,न खल्वाचार्य्यस्तेषामपि उपजीव्यः! इदमप्यनल्पप्रामाण्यकारणं यदुत संवादः—इति। स्मृत्यर्थसन्देहे च स्मृत्यन्तरसंवादादेवार्थनिर्णयं निबन्धारोमन्यन्ते। यदि पुनः,—नमो ब्रह्मणे—इत्याचार्य्यस्य सूत्रं क्रमपरमेवेष्यते, तर्हि कामं ब्रह्मवलावेव नमो ब्रह्मणे इत्यस्तु प्रयोगस्तत्रैव तथाम्नानात्, न त्वन्यत्र प्रमाणाभावात्। कल्प्यतामन्यत्रापीतिचेन्न, नमस्कारान्तत्वबोधकशास्त्रसद्भावात्। न खल्वाचार्य्येणैकत्र नमः पदं पूर्वमुक्तमिति सर्व्वत्र तदेव कल्पयितव्यम्,—अनादृत्य नमः पदान्तत्वबोधकानि मुनिवचनानि,—इति युक्तम्। अथ—

"बहूनामेकधर्म्माणामेकस्यापि यदुच्यते।
सर्व्वेषामेव तत् कुर्य्यादेकरूपा हि ते स्मृताः"।

इति वचनादस्तु सर्व्वत्रैव नमः पदादित्वमितिचेदुच्यते। एवमपि वास्तुवलावेव तद्भवितुमर्हति, न तु नित्यवलावपि। नित्यवलौ कृप्तेन नमस्कारान्तवचनेन कल्पनानवकाशात्। वस्तुतस्तु वास्तुवला-

वपि न तद्वचनात् सर्व्वत्र नमः पदादित्वं कल्पयितुं शक्यते। कस्मात्?। तत्रापि मुन्यन्तरीयनमस्कारान्तवचनाविशेषात्। अपिच। यत्र खल्वेकधर्म्मिणां बहूनामेकं सिद्धवदनूद्य किञ्चिदुच्यते, तत्रैव तद्वचनं प्रवर्त्तते। नचात्र बहूनामेकं सिद्धवदनूद्य किञ्चिद्विधीयते। किन्तर्हि?—किञ्चिद्विशिष्टमेकमेव विधीयते। तच्च किञ्चिद्विशिष्टमेवैकं विहितं सद्बहूनाम् एकं भवति—इति नास्त्यत्र तद्वचनस्यावकाशः। यत्र खल्वेकधर्म्मिणां बहूनामेकं धर्म्मिणं—लब्धात्मभावमनूद्य कस्यचिद्धर्म्मस्य विधानं भवति, भवति तत्र तस्य वचनस्यावसर इति धीमद्भिरनुचिन्तनीयम्। यत्तु—बलिमन्त्राणामन्येषां नमः पदान्तत्वमभ्युपगम्य, ब्रह्मबलौ नमः पदादित्व नमः पदान्तत्वयोर्व्विकल्पम्—आहुः। तत्र प्रमाणं नास्ति। यदि नाम विकृतिगतमाचार्य्यसूत्रं क्रमपरमिष्यते, तर्हि कामं विकृतावेव ब्रह्मबलौ एवमस्तु, न तु वैकृतेषु बल्यन्तरेषु, प्राकृतेषु च बलिष्वेषा कल्पना सम्भवति। विकल्पस्य चान्याय्यत्वात्। क्रमपरत्व खल्वाचार्य्यसूत्रस्य कात्यायनवाक्येन सममस्य विकल्पायोगाच्चानुचितैषा कल्पना, न खल्वष्टदोषदुष्टोविकल्पः सम्भवन्त्यामपि गतौ समाश्रयितुमुचितः। पक्षेपि प्रामाण्यम्माभूद्वचनस्य प्रमत्तगीतता—इति खल्वसावगत्या समाश्रियते। तथाचाभियुक्तानां वचनम्।

> एवमेवाष्टदोषोपि यद्व्रीहियवपाकयोः।
>
> विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते"।

इति। प्रकृतिविकारभावाच्च। यदि नाम वैकृतं शास्त्रं क्रमपरमिष्यते, तथापि न तत्प्राकृतेन शास्त्रेण विकल्प्यते—इत्यसङ्गतैषा

कल्पना। अतुल्यबलत्वाच्च। नह्याचार्य्यसूत्रस्य क्रमपरत्वमभ्युपेत्य, पुनः कात्यायनवाक्यात् तद्विरुद्धं नमः पदान्तत्वं ब्रह्मबलौ शक्यमभ्युपगन्तुम्। न खल्वनयोस्तुल्यबलत्वमस्ति वचनयोः। सेयं—निरङ्कुशत्वात् पुरुषबुद्धीनां—कल्पना, समुन्नसिता, न शास्त्रबलादित्यनादरणीया॥ ८॥ *॥

अथापरान् बलीन् हरेत्; उदधानस्य, मध्यमस्य द्वारस्याब्दैवतः प्रथमोवलिर्भवत्योषधिवनस्पतिभ्यो द्वितीय, आकाशाय तृतीयः॥ ९॥

अथेति पूर्व्वविध्यनुकर्षणार्थम्। पूर्व्वेषामिवामीषामपि बलीनामुभयतः परिषेक इत्यर्थः। कर्म्मप्रदीपेप्याह—"सर्व्वेषामुभयतः परिषेकः"—इति। अपरानन्यान् बलीन् हरेत्। कुत्रेमे बलयो-हर्त्तव्याः?—इत्यत्राह;—'उदधानस्य', उदकं धीयते यस्मिन्नुदकं दधाति य इति वादधानं मणिक उच्यते। षष्ठी चेयं समीपार्था। उदधानस्य मणिकस्य समीपे, नोदधान एवेत्यर्थः। मध्यमस्य द्वारस्य,—गृहस्येत्यर्थात्। 'अब्दैवतः' आपो देवता यस्य, सोयमब्दैवतः, 'प्रथमः' प्रकृतानां बलीनामाद्योवलिर्भवति। स खल्वयं वलिरुदधानसमीपे निधातव्यः। यस्य मध्यमस्य द्वारस्य समीपे निधीयते सोयं द्वितीयोवलिरोषधिवनस्पतिभ्यो भवति। तृतीयः खल्वाकाशाय वलिर्भवति। स खल्वयमाकाशदैवतो वलिरन्तरीचे निधातव्यो भवति। कस्मात्?। आकाशदैवतत्वादस्य बलेरनिर्देशाच्च स्थानस्य। आकाशदैवते बलौ खल्वन्तरीचमागच्छति

हृदयं, तच्चानुचितं परित्यक्तुं विशेषोपदेशविरहात्। स्मृत्यन्तरे चोपदेशात्। स्मृत्यन्तरे खल्वेवमुपदेशो दृश्यते, गोतमीये,—"आकाशायेत्यन्तरीक्षे"—इति। भट्टभाष्ये तु—"अयमनिर्दिष्टस्थानोयत्र कुत्रचिन्निधेयः"—इत्युक्तम्॥ ९॥

अथापरं वलिं हरेत्,—शयनं वाऽधिवर्च्चौवा,* सकामाय वा वलिर्भवति मन्यवे वा॥ १०॥

अथापरं वलिं हरेदित्युक्तार्थम्। शयनं शय्येत्यनर्थान्तरम्। अधिवर्च्चौमूत्रोच्चारप्रदेशः। वाशब्दचतुष्कञ्च शब्दार्थम्। शयनञ्च प्रत्यधिवर्च्चञ्च प्रतिवलिं हरेत्। हृतस्य स वलिः, कामाय च भवति, मन्यवे च,—इति यथासङ्ख्यम्। तदयमर्थः। शयनं प्रति योवलिर्निधीयते स कामदेवताकोभवति, अधिवर्च्चः प्रति योवलिर्निधीयते स मन्युदेवताकोभवति—इति। अत्रापि, "वलिमित्येकवचनात् स्थानद्वयनिर्देशाच्च वलिद्वयमात्रं सकृद्गृहीत्वा निदध्यात्"—इति भट्टभाष्यम्। तदिदं प्रत्येकपरिषेकपक्षे न सम्भवतीत्यवोचाम। अन्येत्वाङ्‌र्वाशब्दान् विकल्पार्थान् मन्यमानाः,—"एकएवायं वलिः शयनं वा प्रतिदेयोऽधिवर्च्चौ वा, स कामदैवत्यो भवति मन्युदैवत्यो वा"—इति। नैतदेवम्। "अथ तद्विन्यासः"—इत्यारभ्य, कर्म्मप्रदीपे, "कामाय मन्यवे"—इति वलिद्वयसमाम्नानात्। चतुर्दश नित्याः"—इति च सङ्ख्यावचनात्। वलेरेकत्वे खल्वियं

* 'अधिवर्च्चं वा'—इति क्वचित् पाठः। तत्र च 'सान्ता अप्यदन्ताः'—इति गतिः।

सञ्ज्ञा लुप्येत!। एतेन,—येप्याहुः,—"शयनं प्रतिकामाय रात्रौ, अधिवर्च्चः प्रत्यहनि मन्यवे"—इति, तेपि निरस्ताः। प्रमाणविशेषाभावाच्च ॥ १० ॥ * ॥

अथ संस्तूपं,* सरक्षोजनेभ्यः ११ ॥

अथेति विशिष्टमानन्तर्य्यं द्योतयति। मन्युबलिदानानन्तरम्,—इन्द्राय वासुकये ब्रह्मणे—इति बलित्रयं दत्वाऽथानन्तरमित्यर्थः। कस्मादेवमुच्यते?। उच्यते। आचार्य्य एव वास्तुबलौ दशदिक्षु इन्द्रादिबलिदशकमभिधायासूत्रयत्,—"प्राच्यूर्द्ध्वावाचीभ्योऽहरहर्नित्यप्रयोगः"—इति। प्राच्यूर्द्ध्वाधोदिक्षु खल्विन्द्रब्रह्मवासुकिदैवत्या बलयोवास्तुकर्म्मणि समाम्नाताः। तेषां खल्वमीषां बलीनामहरहर्नित्यं प्रयोगोभवति—इति सूत्रयन्नाचार्य्यः, स्पष्टमिदमाह,—अहरहः, इन्द्रब्रह्मवासुकिबलयो भवन्तीति। परिशिष्टप्र-कारोप्युक्तम्,—"शाखान्तरानुसारेण मन्युबलेरनन्तरम्—इन्द्रवासुकिब्रह्मदैवत्या बलयोदेयाः, ततोरक्षःपितृबली"—इति। "चतुर्दश नित्याः"—इति च कर्म्मप्रदीपः। ते खल्विमे बलयः प्राच्यूर्द्ध्वाधोदिक्षु निधातव्याः। कस्मात्?। प्राच्यूर्द्ध्वावाचीभ्योऽहरहर्नित्यप्रयोग.—इति दर्शनात्। क्रमश्च,—इन्द्राय वासुकये ब्रह्मणे इति। कस्मात्?। विकृतौ तथादर्शनात्। विकृतौ खल्वादित इन्द्रबलिस्ततोवासुकिबलिस्ततोपि ब्रह्मबलिर्दृश्यते। परन्तत्र दशलाद्बलीनामन्येपि बलयोऽन्तराऽन्तरासन्निविष्टाः। न चैतावता किञ्चिद-

* 'सस्तूपं'—इति सो॰ प्रा॰ पुस्तके पाठः।

पचीयते। विकृत्यागतानां खल्वमीषां वलीनां तदवगतमेव पौर्व्वापर्य्यं स्थानञ्च कल्पयितुमुचितम्। तदाह कर्म्मप्रदीपः। "मन्यवे इन्द्राय वासुकये ब्रह्मणे"—इति।

अत्राह। "एकत्र प्राक् संस्थास्वेते बलयो भवन्त्येतद्वचनात्—इति। नैतदेवम्। "एकत्र चेत् कृत्वा भवन्ति"—इत्यभिधाय,—"अथ तद्विन्यासः"—इत्युपक्रमादेकत्र कृत्स्नवलिनिधानपक्ष एवैतस्य विन्यासविशेषस्य समाम्नानात्। कल्प्यतेऽनेकत्र निधानपक्षेपीति चेत्। उच्यते। कल्पनीयं तावत् स्थानमिति सत्यं, परन्तु युष्मदुक्तं वा कल्प्यते, अस्मदुक्तं वा,—इति भवति विचारणा। तत्र ये बलयो यत्राचार्य्येण समाम्नातास्ते तत्रैव दातुमुचिता अतिदेशागता अप्यसति विशेषवचने। उपजीव्यः खल्वाचार्य्यः कात्यायनस्य। 'प्राच्यूर्द्धावाचीभ्योऽहरहर्नित्यप्रयोगः"—इति च हृदयमागताः प्राच्यूर्द्धाधोदिशोन युज्यन्ते परित्यक्तुम्। अधिपतयः खल्विमे आसां दिशामित्येषोऽस्मत्कल्पनायां विशेषः। तदेवमिन्द्रवासुकिब्रह्मवलिदानानन्तरं, संस्रुपं प्रति, "संस्रुपः सम्मार्जनरेणुपुञ्जादिप्रक्षेपस्थानम्,—उत्करखण्डिकेति लोकैरभिधीयते"—इति भट्टभाष्यम्। तमिमं संस्रुपं प्रति, वलिं हरेत्। स खल्वयं वलिः,—रक्षोजनेभ्यो भवति॥ ११ ॥ * ॥

अथैतद्वलिशेषमद्भिरभ्यासिच्यापसव्यवि दक्षिणानि नयेत्तत्पितृभ्यो भवति॥ १२॥

अथशब्दः प्राचीनावीतित्वसव्यजानुपातदक्षिणामुखत्वानि स्मार-

यति। एतद्बलिशेषम्, एतद्बलिदानावशिष्टमन्नम्, अद्भिरभ्यासिच्याप्लाव्य। तदिदमाप्लावनं, रक्षोवल्यवशिष्टत्वादन्नस्य संस्कारार्थं भवति। शेषं खल्विदमन्नं पितृवल्यर्थमुच्यते। तस्य च संस्कारो-नानर्थकः। आप्लावनं रक्षोवलिशेषस्यान्नस्य न किञ्चित् दृष्टमुपकरोति?—इति चेन्माकरोतु दृष्टमुपकारम्, अदृष्टन्तु करिष्यति। यथा। "स्रुचः संमार्ष्टि"—"अग्निं संमार्ष्टि" "पुरोडाशं पर्य्यग्निं करोति"—इत्येवमादौ। तथा चोक्तं। "तुल्यश्रुतित्वाद्वा इतरैः स धर्म्मः स्यात्"—इति। तदेवमद्भिरभ्यासिच्य, 'अपसवलि' पितृतीर्थेनेत्यर्थः। अपसलविशब्दः खल्वयं पितृतीर्थमाह। तथाच गृह्यान्तरम्। "प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसलवि अपसव्यं वा, तेन पितृभ्योददाति"—इति। 'दक्षिणा' दक्षिणस्यां दिशि निनयेत्। तच्चेदं निनयनं पितृभ्यो भवति। तथाच पित्र्यर्थत्वान्नात्र नमस्कारः प्रयोक्तव्यः, किन्तु पितृभ्यः स्वधेति स्वधाकारेणैव वलिर्दातव्यः। तदाह कात्यायनः।

"स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारादिवौकसाम्।
स्वधाकारः पितॄणाञ्च हन्तकारो नृणां मतः।
स्वधाकारेण निनयेत् पित्र्यं वलिमतः सदा।
तदप्येके नमस्कारैः कुर्व्वते नेति गौतमः"।

इति। एकत्र चेत् सर्व्वे वलयो निधीयन्ते तर्हि, यथा निधातव्यास्तदाह कर्म्मप्रदीपः।"अथ तद्विन्यासोद्धृद्धि पिण्डानि वोत्तरोत्तरांश्चतुरोवलीन्निदध्यात्,—पृथिव्यै, वायवे, विश्वेभ्योदेवेभ्यः, प्रजापतये—इति। सव्यत एतेषामेकैकस्यैकैकम्,—अद्भ्यः, ओषधिवनस्प-

तिभ्यः, आकाशाय, कामाय—इति। एतेषामपि, मन्यवे, इन्द्राय, वासुकये, ब्रह्मणे—इति। एतेषामपि, रक्षोजनेभ्यः—इति। सर्व्वेषां दक्षिणतः पितृभ्यः—इति, चतुर्दशनित्याः, आग्रस्थप्रभृतयः काम्याः। सर्व्वेषामुभयतः परिषेकः पिण्डवच्च पश्चिमा प्रतिपत्तिः''—इति। आधानदिने च वैश्वदेवबलिकर्म्मणी सायमाहुत्यनन्तरं रात्रावेव कर्त्तव्ये। तदप्याह कर्म्मप्रदीपः।

"ऊर्द्धं पूर्णाहुतेः कुर्य्यात् सायं होमादनन्तरम्।
वैश्वदेवन्तु पाकान्ते बलिकर्म्म समन्वितम्।
ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चादभिरूपान् स्वशक्तितः।
यजमानस्ततोऽश्नीयादितिकात्यायनोऽब्रवीत्''।

इति। सोयं भूतयज्ञः,—"बलिर्भौतः''—इति वचनात्। एतदनन्तरं वामदेव्यगानं कर्त्तव्यम्। "बल्यन्ते वैश्वदेविके''—इति स्मरणात्। स खल्वयं ब्रह्मयज्ञस्य तृतीयः कालः—इत्यवोचाम।

अथेदानीं मनुष्ययज्ञः कर्त्तव्यः। तदाह कात्यायनः—"नृयज्ञोऽतिथिभोजनम्''—इति। मनुरपि—

"कृत्वैतद्बलिकर्म्मैवमतिथिं पूर्व्वमाशयेत्।
भिक्षाञ्च भिक्षवे दद्यात् यथावद्ब्रह्मचारिणे''।

इति स्मरति। तथा विष्णुपुराणे।

"ततो गोदोहमात्रं वैकालं तिष्ठेद्गृहाङ्गने।
अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्द्धं वा यथेच्छया।
अतिथिं तत्र संप्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना।
तथाऽऽसनप्रदानेन पादप्रक्षालनेन च।

श्रद्धया त्वन्नदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च ।
गच्छतश्चानुयानेन प्रीतिमुत्पादयेद्गृही ।
अज्ञातकुलनामानमन्यतः समुपागतम् ।
पूजयेदतिथिं सम्यङ्नैकग्रामनिवासिनम् ।
अकिञ्चनमसम्बद्धमन्यदेशादुपागतम् ।
असंपूज्यातिथिं भुञ्जन् भक्तं कामं व्रजत्यधः ।
स्वाध्यायगोत्रचरणमपृष्ट्वा च तथाकुलम् ।
हिरण्यगर्भबुद्ध्या तं मन्येताभ्यागतं गृही ।
पित्रर्थञ्चापरं विप्रमेकमप्याशयेन्नृप ! ।
तद्देश्यं विदिताचारसम्भूतिं पञ्चयज्ञियम् ।
अन्नाग्रञ्च समुद्धृत्य हन्तकारोपकल्पितम् ।
निवापभूतं भूपाल ! श्रोत्रियायोपकल्पयेत् ।
दद्याच्च भिक्षात्रितयं परिव्राड्ब्रह्मचारिणाम् ।
इच्छया च नरोदद्याद्विभवे सत्यवारितम् ।
इत्येतेतिथयः प्रोक्ताः प्रागुक्ता भिक्षवश्च ये ।
चतुरः पूजयन्नेतान्नृयज्ञर्णात् प्रमुच्यते" ।

इति । तथा मार्कण्डेयपुराणे ।

"अनित्यं हि स्थितोयस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ।
तस्मिंस्तृप्ते नृयज्ञोत्थादृणान्मुच्येद्गृहाश्रमी ।
तस्मा अदत्वा यो भुङ्क्ते स्वयं किल्विषभुङ्नरः ।
स पापं केवलं भुङ्क्ते पुरीषञ्चान्यजन्मनि ।
अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।

स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति।
अप्यम्बुशाकदानेन यद्वाप्यश्नाति स स्वयम्।
पूजयेत्तु नरः शक्त्या तेनैवातिथिमादरात्"।

इत्यभिधाय, ततोऽनतिदूरे।—

"भिक्षाञ्च याचतां दद्यात् परिव्राड्ब्रह्मचारिणाम्।
ग्रासप्रमाणा भिक्षा स्यादग्रं ग्रासचतुष्टयम्।
अग्रचतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः।
भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा।
अदत्त्वा तु न भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः"।

इत्यभिहितम्। तथा शातातपः।

"भिक्षां वा पुष्कलं वापि हन्तकारमथापि वा।
असम्भवे सदा दद्यादुदपात्रमथापि वा।
ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा पुष्कलन्तच्चतुर्गुणम्।
पुष्कलानि तु चत्वारि हन्तकारं विदुर्बुधाः"।

इति स्मरति। सोऽयं मनुष्ययज्ञो बहुविधः। तस्य खल्वस्य मनुष्ययज्ञस्य यथाशक्ति समुच्चयविकल्पाववगन्तव्यौ। तत्र शक्तावतिथिभोजनं भिक्षादानञ्च यथोक्तम्। अतिथेरलाभेपि कमपि श्रोत्रियं भोजयेत्। तच्च नित्यश्राद्धेन सहैकप्रयोग एव स्यात्। एतत्सूचनार्थमेव,—पित्रर्थञ्चापरम्,—इति चकारः श्रूयते। तथाऽन्यत्रापि—

"पूजयेत्तु नरः शक्त्या तेनैवातिथिमादरात्।
कुर्य्याच्चाहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा"।

इति।

"इदमन्नं मनुष्येभ्यो हन्तेत्युक्ता समुत्सृजेत्।
गोत्रनामस्वधाकारैः पितृभ्यश्चापि शक्तितः।
षड्भ्योऽन्नमन्वहं दद्यात् पितृयज्ञविधानतः"।

इति चैवमादौ।

"तथैकमतिथिं कृत्वा श्राद्धञ्च स्वयमेव तु"।

इति च मत्स्यपुराणम्। व्यक्तमुक्तं ब्रह्मपुराणे—

"नित्यश्राद्धमदैवं स्यान्मनुष्यैः सह गीयते"।

इति। यत्तु—"अतिथिलाभेपि कमपि श्रोत्रियं भोजयेत्, मनुष्यश्राद्धमिदमुच्यते"—इति। तदसङ्गतम्। कस्मात्?। प्रमाणाभावात्। नृयज्ञस्यातिथिभोजनेनैव जातत्वात्। तदेव खल्वतिथिभोजनं तदलाभे श्रोत्रियभोजनं वा, नित्यश्राद्धेन सहैकप्रयोगभूतं, तदेव च मनुष्यश्राद्धमित्यभिलप्यते, पितृश्राद्धेनैकप्रयोगभूतत्वात्। न पुनरन्यन्मनुष्यश्राद्धं नामास्ति। अतएव "तथैकमतिथिं कृत्वा"—इत्यतिथ्यनुकल्पस्य श्राद्धैकप्रयोगत्वं स्मर्य्यते। अतएव च—'मनुष्यैः सह गीयते'—इत्युक्तं न मनुष्यश्राद्धैरिति। तदिदं 'मनुष्यैः सह गीयते'—इति वचनमस्य मनुष्यश्राद्धत्वव्यपदेशमूलम्। यदि नामान्यदपि मनुष्यश्राद्धं स्यात्,—तर्हि तदपि नित्यमेव कर्त्तव्यमिति नित्यश्राद्धपदेनैवाभिधीयेत। तस्मादतिथिभोजनं तदलाभे कस्यचित् श्रोत्रियस्यापि भोजनं कारयितव्यं, तदेव मनुष्यश्राद्धमित्युच्यते। न पुनरतिथिभोजने जातेपि श्रोत्रियभोजनम् आवश्यकं, तस्य तदनुकल्पत्वात्।

"अन्नाद्यस्य समुद्धृत्य हन्तकारोपलक्षितम्।
निवापभूतं भूपाल! श्रोत्रियायोपपादयेत्"।

इत्यभिधाय,—इत्येतेऽतिथयः प्रोक्ताः,—इत्युपसंहाराच्चास्यातिथ्यनुकल्पत्वमवगम्यते। अतएव,—चतुरः पूजयन्निति सङ्ख्योपपद्यते। भिक्षात्रयस्यातिथिभोजनस्य च पूर्व्वमुक्तत्वात्, निवापभूतं भूपाल श्रोत्रियायोपपादयेत्,—इत्यभिधानस्य च अतिथ्यलाभे कस्मैचित् श्रोत्रियाय निवापभूतं देयमित्यर्थकतया सङ्ख्यानतिरेकात्। अत एवैतस्यातिथिभोजनस्य निवापभूतश्रोत्रियोद्देश्यकदानस्य च नित्यश्राद्धेन सहैकप्रयोगत्वप्रतिपादनार्थमतिथिप्रकरणेपि,—पित्रर्थञ्चापरं विप्रम्—इति नित्यश्राद्धमभिहितम्। अतिथिप्रकरणं खल्विदमिति तावदविवादमेव। कस्मात्?। अतिथिग्रहणार्थाय—इत्युपक्रमात्, इत्येतेऽतिथयः प्रोक्ताः—इति चोपसंहारात्। तस्मादस्मदुक्त एव वचनार्थे चतुरः—इति सङ्ख्या सङ्गच्छते। अन्यथा, अतिथिभोजनं भिक्षात्रितयं श्रोत्रियाय दानञ्चेति पञ्च पूजनीयाः सम्पद्यन्ते। तत्र चतुरः—इति सङ्ख्या पीड्येत!। न च चतुरः—इत्येकवचनान्तं कर्तृविशेषणमिति वाच्यं व्यर्थत्वात्। प्रागुक्ता भिक्षवश्च ये,—इति तु, विभवे सत्यवारितम्—इत्युक्तभिक्षुकान्तरपरिग्रहः। अतएव तेषामनावश्यकतया तदभावेपि नृयज्ञर्णात् प्रमुच्यते पुरुष इति तदिह न गृह्यन्ते—इति चतुरः पूजयन्नित्याह। यदि पुनश्चतुरः—इति कर्तृविशेषणं स्यात्, तर्हि एतान् पूजयन्निति, इच्छया च नरोदद्यादितीच्छया दानस्यापि परामर्शात् अनावश्यकदानेनापि विना पुरुषोनृयज्ञर्णान्न प्रमुच्यते—इति स्यात्। न चैतदुचितम्। तस्मादस्मदुक्त एव वचनार्थः। अतएव—मार्कण्डेयपुराणेपि अतिथिभोजनं विधाय, अतिथयेऽदत्वा भुञ्जतोदोषः—इति

चाभिधाय, 'भोजनं हन्तकारं वा'—इति पुनर्भोजनमदत्त्वा भुञ्जतोदोषवचनं अतिथेरलाभे कस्मैचिदपि ब्राह्मणाय भोजनम् अवश्यं देयमित्येवमर्थं भवति। अतएव वह्वीष्वेव स्मृतिष्वतिथिपूजनं पितॄणाञ्च श्राद्धमुक्त्वा गृहिणोभोजनमाम्नातम् आनुरुप्येन सङ्गच्छते। अतएव मत्स्यपुराणे पितृकल्पे सप्तव्याधोपाख्याने।

"द्वौ दैवे भ्रातरौ कृत्वा पित्र्ये त्रीणि त्वनुक्रमात्।
तथैकमतिथिं कृत्वा श्राद्धञ्च स्वयमेव तु।
चकारमन्त्रवत् श्राद्धं स्मरन् पितृपरायणः"।

इति। तथैकमतिथिं कृत्वेति अतिथ्यनुकल्पत्वमस्यावगम्यते। अतिथिभोजनस्य श्राद्धैकप्रयोगत्वञ्चानुमीयते। यत्तु—"तथैकमतिथिं कृत्वेति सनकादिश्राद्धपरं नातिथियज्ञपरं श्राद्धप्रकरणात् श्राद्धफलोत्कर्षकथनाच्च"—इति श्राद्धविवेकः। तच्चिन्त्यम्। प्रकरणात् शब्दस्य वलीयस्त्वात्। अतिथियज्ञेनापि तदेकप्रयोगस्य श्राद्धस्य फलोत्कर्षो वाचनिक एव। कथमन्यथा सनकादिश्राद्धेनापि, पितृश्राद्धफलोत्कर्षः। "न च देवश्राद्धवत् सनकादिश्राद्धमङ्गं प्रमाणाभावात्"—इति च स्वयमेव वर्णितम्। श्राद्धफलोत्कर्षकथनञ्चार्थवाद इति न किञ्चिदेतत्। वस्तुतस्तु तथैकमतिथिमित्यस्य सनकादिश्राद्धपरत्वेपि,—अतिथिपूजनमेव सनकादिश्राद्धमिति गम्यते। अतिथिपदस्वरसात्। अतएव "आत्मीयामभीष्टां देवतामुद्दिश्य प्राङ्मुखमतिथिं भोजयेन्मनुष्यार्थे"—इति गृह्यान्तरेऽतिथिपूजनस्य मनुष्यार्थत्वं—सनकाद्यर्थत्वं—सनकादितृप्त्यर्थत्वं स्मर्य्यते। "तस्मिंस्तृप्ते नृयज्ञोत्थात् ऋणान्मुच्येत्" इति च स्मरणम्। प-

रमिह भ्रातुरतिथित्वासम्भवादतिथिपदप्रयोगाच्च अतिथ्यनुकल्पत्वम् —अतिथिकार्य्यकारित्वमस्यावगम्यत एव। नक्तव्रतादावुपवासपद-प्रयोगात्तत्कार्य्यकारित्वमिव तस्येति नानुपपत्तिः। नचातिथेर्दैवता-त्वात्, "न देवताग्निशब्दक्रियमन्यार्थसंयोगात्"—इति च सिद्धान्तात् तस्यानुकल्प-कल्पना न युक्ता—इति वाच्यम्, अतिथेर्दैवतात्वाभा-वात्। आत्मीयाया अभीष्टाया देवताया इह देवतात्वात्। तस्मात् अभीष्टां देवतामुद्दिश्य अतिथिं भोजयेत्। सा चाभीष्टा देवता, मनुष्यः,—इति ब्रूमः। कस्मात्?। मनुष्ययज्ञ इति समाख्यानात्। मनुष्येभ्य इदं हन्त— इति च लिङ्गात्। सर्व्वदेवमयोतिथिरिति-स्मरणस्य च अतिथिस्तवपरत्वात्। यच्चातिथिपूजायां देवानां पितॄणाञ्च तृप्तिः स्मर्य्यते, सोप्यर्थवाद एव। मनुष्ययज्ञः खल्वेवं स्तूयते। कथमन्यथा पितॄणामप्यत्र न देवतात्वम्। नचैवमि-ष्यते। तस्माल्लाभेऽतिथिं भोजयेत्। अलाभे कमपि श्रोत्रियं भोजयेत्। भोजनोपयुक्तस्य च पर्य्याप्तस्यान्नस्याभावे यथाशक्ति किञ्चिदप्यन्नमुद्धृत्य ब्राह्मणाय दद्यात्। तदाह कर्म्मप्रदीपः।

> "अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि।
> पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजे।
> पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदीरयेत्।
> हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदन्ते निनयेदपः"।

इति। अन्नस्याप्यभावे मूलादिकमपि दद्यात्। तदाह गौतमः। "अहरह ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यादामूलफलशाकेभ्योऽथैवं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति"—इति। "अहरहर्दद्यादोदपात्रात्तथैवं मनुष्ययज्ञं समा-

म्नोति"—इति च शातपथीये ब्राह्मणे। अत्यन्तासम्भवे च यथोक्त-भिक्षादानेनापि कस्याञ्चिदवस्थायां मनुष्ययज्ञो निर्व्वहति। अत-एव "भोजनं हन्तकारं वा"—इत्येवमादिवचनेषु विकल्प-निर्देशः सङ्गच्छते। भिक्षुकस्य चाभावेऽग्रं गोभ्यो दद्यात्, गवामप्यभावेऽग्नौ क्षिपेत्। "भिक्षुकाभावे चाग्रं गोभ्यो दद्यात् अग्नौ वा क्षिपेत्"—इति विष्णुस्मरणात्। इत्येते नृयज्ञप्रकाराः।

अथेदानीं पितृयज्ञः वक्तव्यः। स चानेकप्रकारः। तत्र तावत् पित्रादींस्त्रींस्त्रींश्च मातामहादीनुद्दिश्य यथोक्तब्राह्मणभोजनमिति एकः कल्पः। तदाह कात्यायनः।

"श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्र्योवलिरथापि वा"।

इति।

"अप्येकमाशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये।
अदैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा"।

इति च। वायुपुराणे।—

"अप्येकं भोजयेद्विप्रं षण्णामप्यन्वहं गृही।
अतृप्ताः प्रहरन्त्यस्मै वज्रेणैते षडङ्घ्रिणा"।

इति। एके पुनरयुग्मब्राह्मणभोजनम् इह वर्णयन्ति। तदसङ्गतम्। कुतः?। 'त्रीन् द्वावेकम्'—इति वक्ष्यमाणवचनात्। नित्यश्राद्धे तु विशेषोऽभिधीयते। यथा हारीतः।

"नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्घपिण्डविवर्जितम्"।

इति। मत्स्यपुराणम्।

"नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम्।

अदैवं तद्विजानीयात् पार्व्वणं पर्व्वसु स्मृतम्"।

इति। कार्ष्णाजिनिः।

"दर्भांस्त्वेवासने दद्यान्नतु पाणौ कदाचन।
पितृदेवमनुष्याणामेवं तृप्तिर्हि शाश्वती"।

इति। लिखितजातूकर्णौ।

"नित्यश्राद्धमदैवं स्यात् पिण्डहोमविवर्जितम्"।

इति। भविष्यपुराणम्।

"अग्नौकरणमर्घ्यञ्चावाहनञ्चावनेजनम्।
पिण्डश्राद्धे प्रकुर्व्वीत पिण्डहीने विवर्ज्जयेत्"।

इति। व्यासः।

"आवाहनस्वधाकारपिण्डाग्नौकरणादिकम्।
ब्रह्मचर्य्यादिनियमं विश्वान्देवांस्तथैवच।
नित्यश्राद्धे त्यजेदेतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत्।
दत्वा च दक्षिणां शक्त्या नमस्कारैर्विसर्ज्जयेत्।
एकमप्याशयेन्नित्यं षण्णामप्यन्वहं गृही"।

इति। स्वधाकारः स्वधावाचनम्। शातातपः।

"पिण्डनिर्व्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते।
स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते।
अक्षय्यदक्षिणास्वस्ति सौमनस्यं तथास्त्विति"।

इति। एवञ्च—

"नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्घ्यपिण्डविवर्ज्जितम्।
दक्षिणारहितं ह्येतद्दातृभोक्तृव्रतोज्झितम्"।

इति दक्षिणानिषेधोऽशक्तविषयः—इति तत्वकृतः। अतएव शक्त्या दक्षिणादानं व्यासः स्मरति। नित्यश्राद्धे देवपक्षस्य प्रामाणिकत्वेतु सदैवादैवत्वयोरपि विकल्प एव। तदिदं नित्यश्राद्धं सम्भवे वहुब्राह्मणकमसम्भवे त्वेकब्राह्मणकमपि भवति। श्राद्धकरणेऽशक्तस्तु यथाशक्ति किञ्चिदप्यन्नम् उद्धृत्य पितृभ्य इदं स्वधेत्युच्चार्य्य ब्राह्मणाय दद्यात्। 'अप्येकमाशयेद्विप्रम्'—इत्यभिधाय,—"अप्युद्धृत्य यथाशक्ति',—इत्येवमादि कात्यायनस्मरणात्। नचेदं श्राद्धविधायकमिति वाच्यं प्रमाणाभावात्। श्राद्धञ्च पूर्व्वेण वाक्येन विहितम्—'श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात्'—इति, 'अप्येकमाशयेद्विप्रम्'—इति च। कथमिहापि विधीयेत!। तस्मात्—'अप्येकमाशयेत्'—इति वहूनामसम्भवे एकब्राह्मणभोजनम्—एकेनापि ब्राह्मणेन श्राद्धकरणमित्येतत्परम्। 'अप्युद्धृत्य यथाशक्ति'—इति तु श्राद्धासम्भवे—ब्राह्मणभोजनोपयुक्तान्नासम्भवे किञ्चिदप्युद्धृत्य देयमित्याह। भिन्नौ खल्विमौ कल्पौ भवतः—यच्चैकब्राह्मणकश्राद्धं, यच्चोद्धृत्याल्पमपि देयमिति। तत्वकृतोप्येवम्। भट्टनारायणस्याप्येष एव स्वरसः। एतेन—

"नित्यश्राद्धेष्वसामर्थ्यात् त्रीन् द्वावेकमथापि वा।
भोजयेत् पितृयज्ञार्थं दद्यादुद्धृत्य दुर्व्वलः"।

इति।

"यथाशक्त्यन्नमुद्धृत्य पित्र्येण विधिना सदा।
आहूय ब्राह्मणं दद्यात्तत्कुले वा समर्पयेत्"।

इतिचैवमादिपुराणवाक्यमपि व्याख्यातम्। तत्राप्यशक्तस्य योयं

भूतयज्ञे पितृबलिर्दीयते, तेनैव पितृयज्ञः कृतो भवति। यदा कस्याञ्चिदवस्थायाम्—('यज्ञादेव निवर्त्तते'—इत्येवमादिकयाम्) न हरति बलीन्, तदा तर्पणेनैव पितृयज्ञः कृतोभवति। तदिदं तर्पणं सर्व्वस्यामेव दशायामावश्यकं यथाशक्ति चान्यत्। इयान् परं विशेषो यदशक्तस्य तर्पणेनापि प्रत्यवायः परिहृतो भवति। समुच्चयेन सर्व्वेषां पञ्चानामुपदेशस्तु शक्ततमस्येति परिशिष्टप्रकाशः। तथा गोतमः। "नित्यं स्वाध्यायः पितृभ्यश्चोदकदानं, यथोत्साहमन्यत्" —इति। अत्र च,—तर्पणब्रह्मयज्ञयोः पूर्व्वमुक्तयोरपि नित्यमित्यादिना पुनरभिधानं यज्ञत्रयानुष्ठानाशक्तावङ्गवैकल्येनाप्यनयोरवश्यानुष्ठेयत्वार्थम्—इति कल्पतरुप्रभृतयः। अन्ये तेषां पञ्चानां यथाशक्ति समुच्चयविकल्पावाहुः। यदा पुनर्न शक्नोति पृथक् तर्पयितुं, तदा स्नानाङ्गेनापि तर्पणेन पितृयज्ञफलमधिगच्छति। सोयमुक्तः पितृयज्ञः। उक्तास्तपञ्च महायज्ञाः॥ १२॥ ०॥
अथेदानीमुक्तस्यैव विशेषोऽभिधीयते—

आसीन एवाग्नौ जुहुयात् १३॥

आसीन उपविष्ट एव। नोर्द्ध्वः, न वा प्रह्वः॥ १३॥ ०॥

आसीनः पितृभ्यो दद्यात्, यथोपपादमितरान्॥ १४॥

आसीनः पितृभ्यो बलिं दद्यात् हरेत्। आसीनः—इत्येतदवाच्यम्?—इति चेन्न, एवं हि आसीन इत्यनुषज्येत। तदेतदमृष्यन्नाचार्य्य आसीन इत्याह। पितृभ्यो दद्यात् यथापपादम्—

इत्ययमपि सम्बन्ध आशङ्क्येत, सापि माभूदिति च तद्वचनम्। इतरान्,—अपरान् बलीन्। कस्मादपरान्?। पित्र्यबलेरिति ब्रूमः। कस्मात्?। प्रकृतत्वात्। प्रकृतः खल्वत्र बलिः पित्र्य एवेति तदपेक्षयैवापरत्ववर्णनमुचितम्। तान् खल्विमान् पित्र्यबलेरन्यान् सर्व्वान् बलीन्, 'यथोपपादं' यथोपपद्यते दानं, तथैव दद्यात् न पुनरासीन एवेत्ययमस्ति नियम इत्यर्थः। तेनाधिवर्च्चःप्रदेशस्याशुचितया दूरस्थ एव प्रक्षिप्य दद्यादूर्द्धः सन्। एवमन्यत्रापि क्वचित् प्रह्वः क्वचिच्चान्यादृश एवेति यथायथमूहनीयम्॥ १४ ॥ ० ॥

स्वयन्त्वेवैतान् यावद्वसेद्बलीन् हरेत्॥ १५ ॥

यावद्गृहे वसेत्, तावदेतान् सर्व्वानेव बलीन्,—न पुनः पित्र्यबलेरपरानेवेत्यर्थः। स्वयमेव यजमानो हरेन्निदध्यादनलसः सन्। गृहे वसन् खल्वसौ यजमानः स्वयमेव बलिहरणं कुर्य्यान्नान्यद्वारा इति सूचयन्नाचार्य्यः, प्रवसन्नन्यद्वारापि—इत्येतत् सूचयति। तच्चोत्तरत्र वक्ष्यामः। तस्मात् यावद्वसेदिति स्वयं सम्भवाभिप्रायं वचनम्। उपलक्षणञ्चैतद्बलिग्रहणं होमादीनामपीति द्रष्टव्यम्। तुशब्दश्च स्वयं करणपक्षे फलविशेषं द्योतयति॥ १५ ॥

अपि वाऽन्यो ब्राह्मणः॥ १६ ॥

अपिवा, अथवा। अशक्तौ यजमानस्य प्रवासे वेत्यर्थः। अन्यो ब्राह्मणो, 'बलीन् हरेत्'—इत्यनुवर्त्तते। अथवा। अपि वेत्येतत्

क्षत्रियविषयमाचार्य्यस्य पक्षान्तरम्। स्वयमेवेत्येतन्नियममननुजानन्नाचार्य्यः—'अन्यः'—इत्याह। स्वस्मादन्योपि ब्राह्मणो राज्ञो बलिहरणादिकं कुर्य्यादित्यर्थः। तथाच स्मरति भगवान्मनुः।

"पुरोहितञ्च कुर्व्वीत, वृणुयादेव चर्त्विजम्।
तेऽस्य गृह्याणि कर्म्माणि कुर्य्युर्वैं तानि कानि च"॥

इति॥१६॥०॥

दम्पती एव॥१७॥

जायाच पतिश्च—दम्पती, भार्य्यापती—गृहपतिस्तत्पत्नी चोच्येते। ताविमौ दम्पती एव,—बलीन् हरेयाताम्,—इति सम्बध्यते॥१७॥

इति गृहमेधिव्रतम्॥१८॥

इत्येवमहरहः पञ्चानां महायज्ञानामनुष्ठानं गृहमेधिव्रतम्, गृहे ययोर्मेधो यज्ञो भवति, ताविमौ गृहमेधिनौ दम्पती—इति ब्रूमः। तयोर्गृहमेधिनोर्दम्पत्योर्व्रतं शास्त्रविहितोनियम इत्यर्थः। तदेवं पञ्चमहायज्ञावशिष्टमन्नं दम्पती भुञ्जीयाताम्।

"भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैवहि।
भुञ्जीयातान्ततः पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती"॥

इत्येवमादिस्मरणात्। अकृत्वा च पञ्च महायज्ञान् भुञ्जतोस्तयोर्व्रतलोपोभवतीति विज्ञायते;—ऋते सुवासिनीप्रभृतिभ्यः। तदाह मनुः।

"सुवासिनीः कुमारांश्च रोगिणोगर्भिणीस्तथा।
अतिथिभ्योऽग्र एवैतान् भोजयेदविचारयन्"।

इति। तथा गोतमः। "भोजयेत् पूर्व्वमतिथिकुमारव्याधित-गर्भिणीसुवासिनीस्थविरान् जघन्यांश्च"—इति।

"अदत्वा यस्तु एतेभ्यः पूर्व्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः।
स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः" ॥

इति च धर्म्मशास्त्रम् ॥ १८ ॥

दम्पती एव बलीन् हरेयाताम्—इत्युक्तम्, अथेदानीं कश्चिदिह विशेषोऽभिधीयते—

स्त्री ह सायं प्रातः पुमानिति ॥ १९ ॥

स्त्री पत्नी, ह किल। स खल्वयम्—ऐतिह्यार्थकोऽनर्थको वा निपातः। इति होचुर्वृद्धाः—इति ह्यैतिह्यमुच्यते। सेयं पत्नी, सायं रात्रौ, बलीन् हरेत्—अमन्त्रं, तूष्णीम्—इत्यर्थः। कस्मात् पुनः कारणादमन्त्रमुच्यते पत्न्या बलिहरणम्?—इयमेव तावन्मात्रं नाध्याप्यते?। उपदेशादिति ब्रूमः। अमन्त्रमेव खल्वस्या बलिहरणमुपदिश्यते—इति नेयमध्याप्यते इत्यदोषः। तथाच मनोः स्मरणम्।

"सायन्त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत्।
वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातर्विधीयते" ॥

इति। तदनेन रात्रावपि वैश्वदेवबलिकर्म्मणोरविशेषेण कर्त्तव्यत्वम्—इति दर्शितम्। अस्याञ्च स्मृतौ—सिद्धस्य अन्नस्य—इति पक्षप्राप्तमनूद्यते गुणभूतं, न तु विधित्सितम्। सायं बलिं हरेत्—इत्ययमत्र सम्बन्धः, न सायं सिद्धस्य अन्नस्य—इति। तस्मात्—"यस्योभयं हविरार्त्तिम् च्छेत्"—इतिवत् नित्यानुवादोयम्—अन्नस्य

सिद्धस्य—इति। 'अथ हविष्यस्यान्नस्य'—इतिवन्मुख्यकल्पपरिकी-र्त्तनाभिप्रायं वा वचनम्। तदिदं वलिहरणद्रव्याभिधानपरं शास्त्रं नान्यत् परिमुष्टे। अभावे खल्वन्नस्य प्रतिनिधिमप्युपा-दाय वलिहरणं कर्त्तुमुचितम्। कस्मात्?। शास्त्रार्थवत्त्वोपपत्तेः। प्रतिनिधिशास्त्राणां खल्वेवमर्थवत्त्वोपपद्यते। इतरथा प्रतिनिधि-शास्त्रमनर्थकं—प्रलापमात्रं स्यात्। तच्चोदाहरिष्यामः। नचैत-दुचितम्। अहनीति चेन्नाविशेषात्। इति चेत् भवान् पश्यति, —अहनि प्रतिनिधिशास्त्रमर्थवत् कथमनर्थकं प्रलापमात्रम् उच्य-ते—इति। तत्र ब्रूमः। नैषा कल्पना सम्भवति। कस्मात्?। अवि-शेषात्, विशेषाभावादित्यर्थः। अहन्यपि, सिद्धस्य—इति, अन्नस्य —इति च श्रवणम्, अविशेषेणोपलभ्यते—इति। तत् यदि रात्रौ प्रतिनिधिशास्त्रं न प्रवर्त्तते, अहन्यपि न प्रवर्त्तिष्यते, हेत्वविशेषात्। अप्रवृत्तिहेतुः खल्वहनि रात्रौ च न विशिष्यते—उभयत्रापि समान इत्यर्थः। तथाचोक्तम्। "अथ हविष्यस्यान्नस्योद्धृत्य हवि-र्भिर्व्यञ्जनैरुपसिच्याग्नौ जुहुयात्"—इति। मनुरपि स्मरति।

"वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्व्वकम्।
आभ्यः कुर्य्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम्" ॥

इति। "वैश्वदेवादन्नात् पर्य्युक्ष्य जुहोति"—इति च गृह्यान्तरम्। आह च कात्यायनः कर्म्मप्रदीपे।

"सायं प्रातर्व्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो वलिकर्म्म च।
अनश्नतापि सततमन्यथा किल्विषी भवेत्" ॥

इति। तदन्नानश्नतोपि वैश्वदेवो वलिकर्म्म च कर्त्तव्यम्—इत्युक्तम्।

तस्मात् इयमेवावधारणा—सायं वलिं हरेत्—इति सम्बन्धः, न सायं सिद्धस्य—इति। अथ मन्यसे—अतिथ्यनुरोधेन पाकसम्भव एव अनश्नतोरात्रौकरणम्—इति। तत्रोच्यते। नाप्रमाणत्वात्। न खल्वेषा कल्पना सम्भवति ;—अतिथ्यनुरोधेन यदा पच्यते, तदैव रात्रौ अनश्नता वैश्वदेवादिकं कर्त्तव्यम्, नापचमानेन—इति। कस्मात्?। अस्मिन्नर्थे प्रमाणाभावात्। न खलु पाकार्थता वैश्वदेववलिकर्म्मणोः शक्यते वक्तुम्। किं कारणम्?। पुरुषसंस्कारत्वात्। कुतः पुनरनयोः पुरुषसंस्कारत्वमुच्यते?। "सहधर्म्मचारिणीसंयोगः, पञ्चानां महायज्ञानामनुष्ठानम्"—इति गोतमेन पुरुषसंस्कारमध्ये पाठात्। "तानेतानहरहः कुर्व्वीत"—इति—

"स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनु"॥

इति च पुरुषार्थत्वावगमात्। वैश्वदेवं वलिकर्म्म च, अकुर्व्वाणः पुरुषः किल्विषी भवति—इति च कात्यायनेन सुव्यक्तमनयोः पुरुषार्थत्वाभिधानात्। "पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते सतति सन्तिष्ठन्ते देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञः—इति चारण्यके तैत्तिरीये। तदेव खल्वमीषां मूलम्—इत्यभियुक्ता मन्यन्ते। तस्मात् पुरुषार्थत्वम् एवामीषां महायज्ञानां, न पुनर्वैश्वदेववलिकर्म्मणोः पाकार्थत्वम्। अथ उच्येत—'पुरुषार्थयोरेव सतोरनयोः पाकार्थतामप्यनुमन्यामहे—इति'। अत्रोच्यते। काममनुमन्येमहि पाकार्थताम् अप्यनयो र्यदि प्रमाणम् अत्र किञ्चित् उपलभेमहि। नतु प्रमाणमिह किञ्चिदुपल-

भामहे। तस्मादसङ्गतमनयोः पाकार्थत्वम्—इति। स यदि ब्रूयात्,—अकृत्वा वैश्वदेवादिकमन्नं भुञ्जानस्य दोषश्रवणादन्नसंस्कारत्वमनयोरनुमातव्यम्—इति। तं प्रतिब्रूयात्, ब्रह्मयज्ञादिकमप्यकृत्वा भुञ्जानस्य दोषश्रवणादनैकान्तिकमेतल्लिङ्गं नान्नसंस्कारत्वमनयोरनुमापयति—इति। तदिदं दोषकीर्त्तनम्, आवश्यकत्वम् अमीषाम् अवगमयति,—इति पुरुषार्थशास्त्रैस्तुल्यवदेव तात्पर्य्यम्। तत्प्राये समाम्नानाच्च। पुरुषार्थप्राये चाध्यापनादिकर्म्मप्रवाहे वैश्वदेवबलिकर्म्मणी समाम्नायेते। तदनयोरपि पुरुषार्थत्वम् एव अवधार्य्यते। तथाचोक्तम्। "प्राये वचनाच्च"—इति। पुरुषार्थयोरनयोरन्नसंस्कारार्थत्वम् अपि, न साम्प्रतम् अभ्युपगन्तव्यम्। पुरुषार्थत्वे हि द्रव्यम्—वैश्वदेवाद्यर्थं भवति, अन्नसंस्कारार्थत्वे त्वन्नार्थं वैश्वदेवादिकं स्यात्। अस्तु को दोषः?—इति चेन्नासम्भवात्। न खल्वेतत् सम्भवति,—अन्नार्थं वैश्वदेवादिकं, वैश्वदेवाद्यर्थञ्चान्नम्,—इति। कस्मात्?। विरोधात्। विरुध्यते खल्वेकस्य गुणभावः प्रधानभावश्च। नह्येकमेव वस्तु एकमेवापेक्ष्य एकदैव प्रधानं गुणभूतञ्च भवितुमर्हति। इतश्च। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। कथं वाक्यभेदप्रसङ्गः?। वचनव्यक्तिभेदात्। वचनव्यक्तिः खल्वनयोर्भिद्यते—इति भिद्येत वाक्यम्। वैश्वदेवेनान्नं संस्कुर्य्यात्—इत्येकस्मिन् पक्षे वचनव्यक्तिर्भवति, अन्नेन वैश्वदेवादिकमभिनिर्व्वर्त्तयेत्—इति चान्यस्मिन्। एकं खल्विदं वाक्यं—'हविष्यस्यान्नस्य जुहुयात्'—इति। न च भङ्क्त्वा वाक्यम्, उभयार्थत्वं कल्पयितुम् उचितम्।

आह—'अस्मादेवाम्नानात् द्रव्यार्थत्वम् अवगम्यते—इति'। न—इति ब्रूमः। कस्मात्?। अर्थकर्म्मवदाम्नानात्। अर्थकर्म्मण्यपि अग्निहोत्रे समाम्नायते—"अथ हविष्यस्यान्नस्याग्नौ जुहुयात् कृतस्य वा अकृतस्य वा"—इति। तत्समानमिदमपि आम्नायते—"हविष्यस्यान्नस्य"—इति। तस्मात्—"सोमेन यजेत"—इत्येवमादिवदिहापि द्रव्यमुच्यते जुहोतेरुपकारकम्। सेयं द्रव्यचोदना वा स्यात्, विशिष्टकर्म्मचोदना वा स्यात्, सर्व्वथापि द्रव्यं कर्म्मार्थतां नातिशेते। यथा खल्वपचारे सोमस्य पूतिका उपादीयन्ते वचनवलात्, एवमिहाप्यपचारेऽन्नस्य अन्यदप्युपादेयं वचनवलात्—इति न किञ्चिदनुचितम्। न खल्वत्र द्रव्यस्य ईप्सितभावः अवगम्यते। हविष्यादन्नादुद्धृत्य तेन होममभिनिर्व्वर्त्तयेत्—इति खल्वत्र वचनव्यक्तिर्भवति। कस्मात्?। "वैश्वदेवादन्नात् पर्य्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात्"—इति गृह्यान्तरदर्शनात्। अथ वा। हविष्येणान्नेन होममभिनिर्व्वर्त्तयेत्—इत्ययम् एव अर्थः। यदाप्यवयवार्था षष्ठीयम् उच्यते, तदापि हविष्यान्नावयवेन जुहुयात्—इति वचनार्थः। सर्व्वथापि द्रव्यमेव कर्म्मार्थं न कर्म्मद्रव्यार्थमवगम्यते। येषामपि हविष्यस्यान्नस्य अवयवं जुहुयात्—इति वचनव्यक्तिः, तेषाम् अपि न कर्म्मणः अन्नावयवार्थत्वम् अवगन्तव्यम्। न खल्वन्नावयवेन संस्कृतेन किञ्चित् प्रयोजनम् अस्ति! तदर्थञ्चेत् कर्म्म, तदप्यनर्थकं स्यात्। यः खल्ववयवो जुहोति नासम्बध्यते, स तेनैवोपचीयते, नावतिष्ठते, यश्चावतिष्ठते, नासौ जुहोति नासम्बध्यते!। अनार्थतायाम् अप्यनर्थकत्वम् अविशिष्टम्। होममभिनिर्व्वर्त्तयतां

खल्वन्नानां प्रयोजनवत्त्वम् न केवलानाम्। न च वैश्वदेवादिकम् अन्नस्य किञ्चित् उपकरोति। न खल्वेवम् अन्नार्थताकर्म्मणः शक्यते वक्तुम्। "यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत, तस्य द्रव्यप्रधानत्वात्"—इति सूत्रणात्।

अथ वैश्वदेवादिकम् अन्नस्य माकरोतु दृष्टं कञ्चिदुपकारम्, अदृष्टन्तु करिष्यति। अदृष्टोपि उपकारोलोके बहुलम् उपलभ्यते। ग्रामान्तरात् आगतानां पुरुषाणां पर्य्यग्निकरणेन खल्वदृष्ट उपकारः क्रियते—इत्युच्यते। न—इति ब्रूमः। न करिष्यति अदृष्टम् अपि उपकारं वैश्वदेवो द्रव्यस्य। कस्मात्?। तस्य शब्दमूलत्वात्। शब्दमूलं खल्वदृष्टम् दृश्यते। न खल्वस्ति शब्दः,—वैश्वदेवो द्रव्यस्य उपकरोति,—इति। शब्दस्तस्य पुरुषार्थताम् आह—'महायज्ञैश्च'—इति, 'तानेतान्'—इति चैवमादिः। सा खल्वियं कल्पना पुरुषबुद्धिमूला—इत्यनादरणीया। तथाचोक्तम्। "धर्म्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात्"—इति।

न च एकेनादृष्टेन पुरुषार्थतया चरितार्थे शास्त्रे अन्यदपि अदृष्टं कल्पयितुम् उचितम्!। लोकेपि नात्यन्तम् अदृष्ट उपकारोदृश्यते, यत्र चात्यन्तम् अदृष्ट उपकारः, तत्र प्रमाणम् अपि न दुर्लभम्—इत्यनुदाहरणम्।

स खल्वयम्—'अन्नस्य'—इत्युपदेशोऽन्नस्य होमस्य च सम्बन्धं करोति, सम्बन्धे च सति—"द्रव्याणां कर्म्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्धः" —इति, "भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यते"—इति चानया तन्त्रयुक्त्या, द्रव्यं गुणभावेन सम्बध्यते। सेयं तृतीयार्थे षष्ठी वि-

भक्तिः,—इति, "शक्तून् जुहोति, मारुतं जुहोति, एककपालं जुहोति" —इत्येवमादिवत् इहापि द्रव्यमेव कर्म्मार्थं, कर्म्म तु पुरुषार्थम् एव, न द्रव्यार्थम्—इति सिद्धम्। अत एव स्मर्य्यते। "अहरहः पञ्चयज्ञान्निर्व्वपेत् अपि मूलपत्रोदकशाकेभ्यः"—इति। "अहरहः स्वाहां कुर्य्यादन्नाभावे केनचिदाकाष्ठात् देवताभ्यः, पितृभ्योमनुष्येभ्यश्चोदपात्रात्"—इति च स्मृत्यन्तरम्। "यदग्नौ जुहोत्यपि समिधं तद्देवयज्ञः सन्तिष्ठते, यत् पितृभ्यः स्वधाकरोत्यप्यपस्तत् पितृयज्ञः सन्तिष्ठते"—इति च तैत्तिरीये ब्राह्मणे। "न चेदुत्पद्यतेऽन्नन्तु अद्भिरेनान् समापयेत्"—इति च स्मरणम्। तदेवमादिशास्त्रेभ्यः—सुव्यक्तमिदम् अवगम्यते; यत् द्रव्यमेव कर्म्मार्थम्—इति, कर्म्मप्रधानं पुरुषार्थम्—इति च। न हि द्रव्यार्थकर्म्मणां द्रव्याभावेपि करणम् अस्ति। पुरुषार्थमेव हि कर्म्म, श्रुतद्रव्यापचारेप्यन्येन केनचित् यथाकथञ्चित् क्रियते, द्रव्यस्य गुणभूतत्वात्। द्रव्यार्थत्वे तु कर्म्मणश्चोदितद्रव्याभावे लोप एव स्यात्। न खलु मैयङ्गवेपि चरावघातः क्रियते, न वा तदर्थं व्रीहय उत्पाद्यन्ते। तदिदं प्रतिनिधिविधानपरं हारलम् अन्नाभावेप्यन्येन होममुपदिशत् कर्म्मनिर्वृत्तेरीप्सितत्वं न कं दर्शयति। तस्मात् न कर्म्मणो द्रव्यार्थता। तदुक्तम्। "ये संस्कृतेन चिकीर्ष्यन्ते, तानि प्रधानभूतानि, द्रव्यस्य गुणभूतत्वात्' र्थकं स्यात्तुरपि—

चीयते, नावीवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत्।
अन्नार्थतायाम् वं यथाशक्ति प्रदद्यान्न वलिं हरेत्" ॥

इति पाकान्तरेणान्नदानपक्षेपि, न बलिं हरेत्—इत्याचक्षाणः द्रव्यस्यैव कर्म्मार्थताम् अनुजानाति—इत्यवगम्यते। इतरथा कथमिवासंस्कृतमन्नभोजनम् अनुजानीयात्!। आचार्य्योपि वक्ष्यति। "यद्येकस्मिन् काले व्रीहियवौ प्रक्रियेयाताम्, अन्यतरस्य कृत्वा कृतं मन्येत"—इति, "यद्येकस्मिन् काले पुनः पुनरन्नं पच्येत सकृदेवैतद्बलितन्त्रं कुर्व्वीत"—इति चैवमादि।

अथ, गृह्यान्तरम्—"अकृतस्य नाश्नीयान्नचान्नमाशयेत्"—इति, अकृतस्य अशनं निषेधयति। किमतो भविष्यति?। उच्यते। एतदतो भविष्यति,—अकृतस्य अशननिषेधेन होमस्य अन्नसंस्कारकत्वम् अनुस्यामामहे;—होमः खल्वन्नं संस्कारोति, तदभावे चासंस्कृतम् अन्नं नात्तव्यम्,—इति। अत्रोच्यते। एवमपि अन्येषाम् एवैष होमोऽन्नार्थः स्यात्, नास्माकम्। अपि च। नैषा कल्पना सम्भवति—अन्नार्थं वैश्वदेवः—इति। कुतः?। तदुच्यते। पञ्चमहायज्ञानां खलु तैत्तिरीयारण्यकमेव मूलम् आचक्षते। तत्र च पुरुषार्थत्वम् अमीषाम् अवगम्यते। तच्च पुरस्तादुपदर्शितम् अस्माभिः। सेयं निर्मूला कल्पना अनादरणीया। तस्मात् होमभोजनयोः क्रमः इह विधित्सितः—इत्यवगच्छामः। पूर्व्वं यस्य न हूयते, तन्न अत्तव्यम्—इति, अनया वचनव्यक्त्या खल्वस्मत्पक्षोऽनुगृह्यते। अथ वा। अकृतस्य—इति कर्त्तरि निष्ठा। न कृतं येन—इति वा विग्रहः, "अकृतस्य प्रायश्चित्तम्"—इत्येवमादिवद्व्याख्येयम्। होममकुर्व्वतोऽन्नं नाश्नीयात्, न च आशयेत्—इति वचनार्थः। अत एव—'अकृतस्य'—इति,

'अन्नम्'—इति च वैयधिकरण्येन पदद्वयम् उपादीयते। अन्यथा खलु 'अकृतस्य'—इति षष्ठी वा न स्यात्, 'अन्नम्'—इति वा द्वितीया। तदिदम् एकं वचनं बहूनाम् अनुरोधान्नेयं, न तु एतदवष्टभ्य बहूनि वचनानि अन्यथा नेयानि—इति युक्तम्। स्मरन्ति च।

"विरोधो यत्र वाक्यानां प्रामाण्यं तत्र भूयसाम्।
तुल्यप्रमाणत्वे तु न्याय एव प्रवर्त्तकः" ॥

इति। सुव्यक्तमप्यस्य।नार्थत्वस्मरणं यदि कथञ्चिदुपलभ्येतापि, तर्हि तदपि क्लृप्तश्रुतिविरोधादनपेक्षणीयमेव प्रेक्षावताम्। किं पुनरङ्ग! सन्दिग्धार्थस्य तदानुगुण्येन वर्णनम्। तस्मात्—वैश्वदेवादिकम् अन्नार्थम्, उभयार्थं वा,—इत्यसङ्गता कल्पना।

तदेवं सिद्धेपि वैश्वदेवस्य पुरुषार्थत्वे, अन्नस्य सिद्धस्य—इति यद्यनुवादो वा, मुख्यकल्पाभिप्रायं वा न स्यात्; नियम्येत तर्ह्यन्नम्। परिसञ्चक्षीत चान्यत् द्रव्यम्। भिद्येत तर्हि वाक्यम्। कथम्?। रात्रौ वैश्वदेवः कर्त्तव्यः, स च सिद्धेनैव,—इति वचनव्यक्तिभेदात्। न चैतदपि सम्भवति, प्रतिनिधिवचनानामनर्थकत्वापत्तेः। तस्मात् पाकाभावेपि रात्रौ वैश्वदेवादिकम् उदकादिनापि कर्त्तुमुचितम्। न खलु पाकाभावे—'अनश्नतापि, रात्रौ वैश्वदेवः कर्त्तव्यः'—इति शास्त्रं न प्रवर्त्तते!। तत् किम् इति, अकारणमेव शास्त्रम् इदम् अतिक्रम्यते!। न च शास्त्रं नामातिक्रमितव्यम्। 'सततम्'—इति चाभिधानात्। अनश्नतापि सततं वैश्वदेवो बलिकर्म्म च कर्त्तव्यम्,—इति खल्वाम्नातं

कात्यायनेन। सेयं 'सततं' श्रुतिरेवं सति उपरुध्येत!। न खल्वेवम्—इयम् अनुगृह्यते। तस्मान्न किञ्चिदेतत्। यदि पुनर्नियम्यते अन्नं, तर्हि तदर्थवत्तोपपत्तेः, 'अनश्नतापि सततम्,'—इति च स्मरणात्, पुरुषार्थत्वाच्चास्य, अनश्नतापि वैश्वदेवार्थम् एव पुनः पाकः क्रियताम्। पाकेनैव चेत् वैश्वदेवः कर्त्तव्यः, तर्हि अयमेव वलादपि पाकमानयिष्यति। तस्मात्—यद्येवम् आग्रहातिशयं करोषि;—सिद्धेनैव वैश्वदेवः कर्त्तव्यः,—इति, तर्हि अनुमन्यस्व अतिथ्यनुरोधम् अन्तरेणापि अनश्नतोपि पुनः पाकम्। किमिति,—अतिथ्यनुरोधेन पाकाभावे वैश्वदेवलोपं कथयसि—इति न विद्मः। एतेन—

> "पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते!।
> वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्न्यमन्त्रं वलिं हरेत्" ॥

इत्येवमादिकं पुराणवचनमपि व्याख्यातम्। अन्यथा खल्वश्नतोपि रात्रौ पाकाभावे नास्ति वैश्वदेवादिकम्,—इत्यापतति। न चैवम् इष्यते। पुराणञ्च खल्विदं न शक्नोति श्रुतिं स्मृतिञ्च वाधितुम्। कस्मात्?।

> "श्रुतिस्मृतिपुराणानां विरोधो यत्र जायते।
> तत्र श्रौतं प्रमाणन्तु द्वयोर्द्वैधे स्मृतिर्वरा" ॥

इति व्यासस्मरणात्। तस्मात्,—"स्वीयभोजनसम्भवे पाकं विनापि, तदसम्भवे अतिथ्यनुरोधेन पाकसम्भव एव, सायं वैश्वदेववलिकर्म्मणो,—इति रघुनन्दनमतमसङ्गतम्। न च स्वीयभोजनसम्भवे पाकं विनापि,—इत्यस्यां कल्पनायां प्रमाणम् अस्ति।

न चैवं, पुनः पाकमुपादाय,—इति वचनमुपपद्यते। तस्मात्, पुनः पाकमुपादाय,—इत्यनूद्यते, पाकं सिद्धमन्नम्, उपादाय, सायम् अपि, पुन वैश्वदेवं कुर्य्यात्,—इति वा वचनार्थः। तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था शास्त्रार्थः॥ १९॥ ०॥

तदिदं बलिहरणम् अहरहर्यत् पच्यते तेनैवान्नेन कर्त्तव्यं न पुनरन्यार्थमपि यत् अद्यते, तेनापि कर्त्तव्यम्—इत्युच्यते। कस्मात्?। 'वैश्वदेवादन्नात् पर्य्युक्ष्य जुहोति'—इति, 'सिद्धस्य वैश्वदेवस्य अन्वहं होतव्यम्'—इति, 'होमशेषेण बलयोहर्त्तव्याः'—इति चैवमादिशास्त्रेभ्यः। नेत्युच्यते। पुरुषार्थं खल्वेवमादिकं कर्म्म, यथाकथञ्चित् पुरुषेण निर्व्वर्त्तनीयम्। अन्यथा खल्वयम् अधर्म्मम् इयात्। तस्मान्नैष नियमः,—वैश्वदेवेनैवान्नेन होतव्यम्—इति। तमिमम् अर्थम् आचार्य्यः सुव्यक्तम्—उपदिशन्नाह—

सर्व्वस्य त्वेवान्नस्यैतान् बलीन् हरेत्,—पित्र्यस्य वा, स्वस्त्ययनस्य वा, ऽर्थार्थस्य वा॥ २०॥

सर्व्वस्यैवान्नस्य एतान् बलीन् हरेत्। यत् किञ्चिदन्नं पच्यते भोजनार्थं वा, अन्यार्थं वा, तेनैव—बलयोहर्त्तव्याः न पुनरन्नस्यास्ति कश्चिन्नियमोऽनेनैवान्नेन—इत्येतदर्थम् आचार्य्यः 'सर्व्वस्य' —इत्याह। "अनेकस्य अशेषता सर्व्वशब्दस्य अर्थः"—इति ह्यवो-[illegible] स खल्वयम् अर्थोऽविस्पष्टमुपदिश्यते,—'पित्र्यस्य वा' इति। तस्य पितृकर्म्मार्थं कृतस्य, अमावस्यादावन्वाहार्य्याद्यर्थम्—

इत्यर्थः। स्वस्त्ययनस्य, तदर्थं पक्कस्य। स्वस्ति—इति अभिप्रेतार्थसिद्धिम् आचक्ष्महे। अस्या अयनं प्रापकं यत्कर्म्म, तत् स्वस्त्ययनम्। किन्तत्?। ब्राह्मणभोजनादिकम्। कस्मात्?। "स्नेहवदमांसमन्नं ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्ति हैषां भवति"—इत्येवमादिवचनात्। 'अर्थार्थस्य' अर्थोधनम्, अर्थः प्रयोजनं, यस्य, पुरुषस्य, सोयम् अर्थार्थः—इत्युच्यते। यस्मात् पुरुषात् अर्थं आशास्यते, तदर्थं पक्कस्य—इत्यर्थः।

अथ पित्राद्यर्थं यत् पच्यते, तेनापि चेत् वैश्वदेवादिकं क्रियते, न तर्हि इदानीं पाकः पित्रर्थो भवति। वैश्वदेवाद्यर्थत्वम् अपि खल्वस्य विद्यत एव। उच्यते। सत्यम् अस्तीदं, यत् पित्रर्थं यत् पच्यते, तेनापि वैश्वदेवादिकं कर्त्तव्यम्—इति। नैतावता पाकस्य पित्र्यत्वम् अपक्रोतुं शक्यते। अपणस्य पितुद्देश्यकत्वम् अस्त्येव—इति, पाकः पित्र्यः—इत्युच्यते। पितृकर्म्म किलोद्दिश्य यत् पच्यते, तत् पित्र्यम्—इति प्रतिजानीमहे। सोयं पाकविशेषः पितॄणाम् असाधारणः,—इति तथा व्यपदिश्यते। व्यपदेशाः खल्वसाधारणतयैव भवन्ति। प्रत्यक्षं खल्वेतदस्माकम्, यत् क्षितिजलपवनवीजादिसमवधानजन्माप्यङ्कुरो व्यपदिश्यते—शाल्यङ्कुरः—इति। कस्मात्?। शालिवीजानाम् साधारणत्वात्। क्षित्यादिकं खलु साधारणम्—इति, न तेन व्यपदिश्यते। तस्मादुपपन्नम् एतत्—'पित्र्यस्य वा स्वस्त्ययनस्य वा अर्थार्थस्य वा'—इति। तदेवं यस्य कस्यचिदर्थं पक्कस्य अन्नस्यैतान् वलीन् हरेत्, न पुनर्वैश्वदेवार्थपक्कस्यैव—इति एव शब्दार्थः। तु शब्दो वलिहर-

णस्य कालविशेषं द्योतयति। कः पुनरसौ कालविशेषः?। पूर्व्वं, पश्चाद्वा—इति ब्रूमः। सोयं विभज्य प्रदर्श्यते। तत्र तावत् अर्थार्थं स्वाध्ययनार्थञ्च यत् पच्यते, तेन पूर्व्वमेव वलिहरणं भोजनादित्याचक्ष्महे। कस्मात्?। 'अकृतस्य नाश्नीयात् न चान्नमाशयेत्'—इति गृह्यान्तरवचनात्। तथा दर्शनाच्च। दृश्यते खल्वादितो वलिहरणं पश्चात् भोजनं वैश्वदेवस्यान्नस्य। तस्मादिहापि तदेव कल्पयितुम् उचितम्। न खलु पुरुषोच्छिष्टेनान्नेन वलिहरणम्—इति सम्भवति। यज्ञावशिष्टान्नभोजनम् एव उपदिशन्ति शिष्टाः।

"यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते"।

इति।

"यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम्"।

इति चैवमादि। अत एव वैश्वदेवादर्व्वाक् यदि भिक्षुकः समायाति, तदापि वैश्वदेवार्थम् अन्नम् उद्धृत्य,—पृथक् कृत्वा, तस्मै भिक्षा दातव्या,—इति स्मर्य्यते। न तु भिक्षादानावशेषेण वैश्वदेवः कर्त्तव्यः—इति। तदाह व्यासः।

"अकृते वैश्वदेवेतु भिक्षुके गृहमागते।
उद्धृत्य वैश्वदेवान्नं भिक्षां दत्त्वा विसर्ज्जयेत्"॥

इति। पित्रर्थञ्चेदन्नं पच्यते, तर्हि पूर्व्वम् एव श्राद्धं, पश्चाद्वलिहरणम्—इति ब्रूमः। तत् कस्य हेतोः?। तथैव स्मरणात्। तथा च मनोः स्मरणम्।

"उच्छेषणन्तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्ज्जिताः।
ततो गृहवलिं कुर्य्यादिति धर्म्मो व्यवस्थितः"।

इति। न चेदं गृहवलिपदम्—

खयमेव हरेत् काम्यान् वलीन् यावद्गृहे वसेत्।
आतुरत्वे प्रवासे वा लोपो गृहवलेर्भवेत्" ॥

इति गृह्यान्तरदर्शनात् काम्यवलिमात्रपरम्—इति वाच्यम्। तन्मात्रपरत्वे प्रमाणाभावात्। तस्मात् गृहे यो बलिर्दीयते—गृहमेधिना यः क्रियते, सोयं गृहबलिरुच्यते। गृहवलिपदस्य काम्यवलिमात्रपरत्वेपि, काम्यानां वलीनां श्राद्धोत्तरत्वम् इदं वचनं शक्नोति विधातुं, न तु नित्यानाम् एतन्निषेद्धुम् अपि। ततश्च तेषामपि शास्त्रान्तरात् तथात्वम् अविरुद्धमेव। तथा च गौतमस्मरणम्।

"पितृश्राद्धमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः।
अकृतं तद्भवेत् श्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते"।

इति।

"पितृपाकात् समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः।
अकृतं तद्भवेत् श्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते"।

इति च स्मृत्यन्तरम्। तथा कार्ष्णाजिनि स्मरणम्।

"यदा श्राद्धं पितृभ्यश्च कर्त्तुमिच्छति मानवः।
वैश्वदेवं ततः कुर्य्यान्निवृत्ते पितृकर्म्मणि"।

इति। अत्र वैश्वदेवस्य श्राद्धोत्तरत्ववचनात् ततः पराचीनस्य वलेः सुतरां तथात्वम्। तथा मत्स्यपुराणम्।

"निर्व्वर्त्त्य प्रणिपत्याथ पर्य्युक्ष्याग्निञ्च धर्म्मवित्।
वैश्वदेवं प्रकुर्व्वीत नैत्यिकं विधिमेव च"।

इति। अत्र—"नैत्यिकं बलिमेव च"—इति श्राद्धभाष्ये नीलाम्बरोपाध्यायाः पठन्ति। परिशिष्टप्रकाशे नारायणोपाध्यायोऽप्येवमेव पठति। वाचस्पतिमिश्राणामप्ययमेव पाठः। भविष्यपुराणञ्च।

"कृत्वा श्राद्धं महाबाहो! ब्राह्मणांश्च विसृज्य च।
वैश्वदेवादिकं कर्म्म ततः कुर्य्यान्नराधिप!"।

इति।

"विसर्ज्जयेत् प्रियाण्युक्ता प्रणिपत्य च भक्तितः।
आद्वारमनुगच्छेच्चागच्छेच्चानुप्रमोदितः।
ततो नित्यक्रियां कुर्य्याद्भोजयेच्च तथाऽतिथीन्।
नित्यक्रियां पितृणाञ्च केचिदिच्छन्ति सत्तमाः।
न पितृणान्तथैवान्ये शेषं पूर्व्ववदाचरेत्।
पृथक् पाकेन वेत्यन्ये केचित् सर्व्वञ्च पूर्व्ववत्"।

इति च मार्कण्डेयपुराणम्। न चैवं नित्यश्राद्धमपि बलिहरणात् पूर्व्वमेव प्राप्नोति—इति वाच्यम्। नित्यपाकस्य पितृपाकत्वाभावात्। व्यपदेशाः खल्वसाधारणतया भवन्ति—इत्यवोचाम। वैश्वदेवः—सर्व्वार्थः खल्वसौ पाको भवति। पितृपाकात् समुद्धृत्य,—इति हि स्मरन्ति। सर्व्वासु च स्मृतिषु बलिहरणात् पराचीनमेव नित्यश्राद्धम् उच्यते। अमीषाञ्च वचनानां पार्व्वणश्राद्धप्रकरणे पाठात् नान्यत्र सन्निवेशः। ननु वाक्यं प्रकरणं बाधिष्यते?। नेत्युच्यते। विसर्ज्जयेत्—इति, आद्वारम् अनुगच्छेत् —इति च, अभिधाय, ततो नित्यक्रियां कुर्य्यात्—इत्याम्नानात्

व्यक्तमिदम् अवगम्यते—विसर्ज्जनमनुगमनञ्चेदम् अनित्ये यत् क्रियते, तदुच्यते, न तु नित्ये—अहरहः क्रियमाणश्राद्धेपि—इति। तत् इदं वाक्यं न अहरहः श्राद्धविषयम्—इति सिद्धम्।

"नित्यश्राद्धे गयाश्राद्धे तीर्थश्राद्धे तथैव च।
वैश्वदेवं हुनेदादौ ततः श्राद्धं समाचरेत्"।

इति च स्मरणान्तरम्। अपि च। निर्व्वर्त्त्य—इति, कृत्वा श्राद्धम्—इति, विसर्ज्जयेत्—इति च, प्रकृतमेव निर्व्वर्त्तनं, प्रकृतमेव श्राद्धम्, प्रकृतमेव च विसर्ज्जनम् अर्थोऽवगम्यते। व्यक्तिवचनानां खल्वमीषाम् आग्नेयोन्यायात् सन्निहितव्यक्तिपरतैव न्याय्या—इत्यदोषः। तस्मात् पूर्व्वं श्राद्धं पश्चाद्बलिहरणम्—इत्यवगन्तव्यम्।

अत्राह। 'श्राद्धोत्तरकालन्तु तदर्थतैव पाकस्य न स्यात्। सर्व्वो हि सर्व्वस्य परद्रव्यस्य यावन्मात्रं दत्तम्, तस्यैवेष्टे, नान्यस्य—इति। एवञ्च सति सूत्रारम्भवैयर्थ्यमेव स्यात्। तस्मात् श्राद्धात् पूर्व्वं बलिहरणम्'—इति। न—इति ब्रूमः। वाचनिके न्यायानवतारात्। वाचनिकः खल्वयम् अर्थः—इत्युपपादितम् अस्माभिः। तत्किमत्र न्यायः करिष्यति?। नहि वचनस्यातिभारो नाम अस्ति। उत्तरकालं नास्ति तदर्थतैव पाकस्य—इत्यपि वर्णनमनुचितम् एव। कस्मात्?। वचनप्रामाण्यादेव। यस्मात् वचनानि श्राद्धादुत्तरकाले बलिहरणं दर्शयन्ति, तस्मादवगच्छामः—अस्त्युत्तरकालमपि पाकस्य तदर्थत्वम्—इति। अपि च। कस्मादुत्तरकालमस्य तदर्थता लुप्यते?—इति तावदयं प्रष्टव्यः। प्रयोजनस्य वृत्तत्वात्—इति चेन्न, न ह्याज्ये वृत्तेपि वनस्पतेस्तदर्थता

लुप्यते। पाकः खल्वयम् पितृकर्म्मोद्दिश्य कृतः—इत्यस्ति पित्रर्थता पाकस्य। न खल्ववशिष्टान्नस्य तदर्थत्वाभावः पाकस्य तदर्थत्वम् अपहर्त्तुं शक्नोति। तथा चोक्तम्। "यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते तत् प्रयोजनम्"—इति। श्राद्धं खल्वधिकृत्य पाकः प्रवृत्तः—इति वृत्तेपि श्राद्धे नैतत् अन्यथयितुं शक्यते। यथा खल्वाग्नेयहोमे कृतेपि, पुरोडाशस्याग्नेयता न व्याहन्यते—स त एवाग्नेयात् पुरोडाशात् स्विष्टकृदवद्यते, तथेहापि भविष्यति,—इति न किञ्चिदेतत्। प्रयोजनं यावन्मात्रेण निर्व्वाह्यते, तावन्मात्रमेव चेत् तदर्थम् उच्यते, न तर्हि अन्यार्थपाकात् बलिहरणं सम्भवति। न खल्वेक एव भागः श्राद्धाय च उपादेयो, बलिहरणाय च,—इति समञ्जसं वचनम्। यदि तावत् श्राद्धायोपादीयते, नैव बलिहरणाय भवति, अथ बलिहरणायोपादीयते, न तर्हि श्राद्धाय भवति,—इत्यशक्यत्वादनुचितम्। अथ 'प्रयोजननिर्व्वाहाय यदुपयुज्यते,—यत् अर्हति प्रयोजनं निर्व्वोढुम्, तदेव तदर्थम्'—इति मन्यते, तर्हि वृत्तेपि प्रयोजने, नैव द्रव्यस्य तदर्थत्वमपचीयते। स्वरूपयोग्यतामात्रस्याविशिष्टत्वात्—इति यथोक्त एवार्थः। यच्च —'अहुतस्य नाश्नीयात्'—इति वचनम्, तदेतद्व्यतिरिक्तविषयमवतिष्ठते। तस्मात्—"वैश्वदेवबलिकर्म्मणी नित्ये श्राद्धात् पूर्व्वमेव कर्त्तव्ये, काम्यन्तु बलिकर्म्म श्राद्धानन्तरम्"—इत्यसङ्गतं वर्णनम्।

यदप्याहुः—"पार्व्वणश्राद्धे कर्त्तव्ये साग्निना तर्पणेनैव पञ्चयज्ञान्तर्गतपितृयज्ञस्य निर्वर्त्तितत्वात् न श्राद्धानन्तरं पित्र्य-

वलिनित्यश्राद्धयोरनुष्ठानं, निरग्निना पार्व्वणदिनेपि तदनन्तरं पित्र्यवलिनित्यश्राद्धे कर्त्तव्ये"—इति, तदप्यसङ्गतम्। पित्र्यवलेर्नित्यत्वात्, चतुर्दश नित्याः—इति सङ्ख्यावचनात्, प्रमाणविशेषाभावाच्च। यच्चोक्तम्—

"पितृयज्ञन्तु निर्व्वर्त्त्य तर्पणाख्यं द्विजोऽग्निमान्।
पिण्डान्वाहार्य्यकं कुर्य्यात् श्राद्धमिन्दुक्षये सदा"॥

'इति मत्स्यपुराणवचनेऽर्थात् प्राप्तस्यापि तर्पणानन्तर्य्यस्य पुनरभिधानात् अन्यः पितृयज्ञो नास्ति'—इति। तदपि चिन्त्यम्। आनन्तर्य्याश्रवणात्। क्त्वाहि, पूर्व्वकालतायां स्मर्य्यते,—इत्यवोचाम। तदिदं वचनं सिद्धवदनूद्य पूर्व्वकालीनन्तर्पणं, इन्दुक्षये सदा कुर्य्यादन्वाहार्य्यम्—इत्येतद्विधत्ते। न तु तर्पणस्य पूर्व्वकालताम् अपि। कस्मात्?। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। एकं खल्विदं वाक्यम् एवं सति भिद्येत। अपि च। इदं वचनम्, श्राद्धदिने तर्पणस्यावश्यकत्वम् आचष्टे, नत्वन्यत् परिसङ्ख्यष्टे। कथं नाम?। तर्पणं निर्वर्त्त्यैव श्राद्धं कुर्य्यात्, न तु केवलनित्यश्राद्धेनैव पितृयज्ञो निर्व्वर्त्तते—इति मन्येत। तदनेन श्राद्धदिने तर्पणमनावश्यकम्—इति मतम् अननुमतम्—इति दर्शितम्। "पितृतर्पणानन्तर्य्यानुवादस्तर्पणपार्व्वणयोर्मध्ये पितृयज्ञाख्यनित्यश्राद्धव्युदासार्थः"—इति शूलपाण्युपाध्यायाः। सर्व्वथापि न परिसङ्ख्यष्टे। श्रुतहान्यश्रुतकल्पनापत्तेः। तदुक्तम्।

"अन्यार्थश्रूयमाणा च यान्यार्थप्रतिषेधिका।
परिसङ्ख्या तु सा ज्ञेया यथा प्रोक्षितभोजनम्"॥

इति। दोषस्त्र खल्वयम्, यत् श्रुतस्य च उत्सर्गोऽश्रुतस्य च परिकल्पनम्। प्राप्तस्यैवम् अन्योपि पितृयज्ञो वाध्येत! तदिदं दोषत्रयं परिसङ्ख्यायाम् अवर्जनीयम् आपद्येत! न चैतत् युक्तम् अभ्युपगन्तुम्। श्लोकमपि उदाहरन्ति।

"श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात्।
प्राप्तस्य वाधादित्येवं परिसङ्ख्या त्रिदोषिका"॥

इति। यदि पुनः—परिसञ्चक्षीतापि अन्यं पितृयज्ञं, तदापि श्राद्धात् पूर्वमेव परिसञ्चक्षीत, न तु परस्तादपि। कस्मात्?। तर्पणाख्यमेव पितृयज्ञं निर्वर्त्त्य—(न तु वलिहरणादिकमपि कृत्वा—इत्यर्थः)—पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं कुर्य्यात्,—इति वचनव्यक्तिसम्भवात्। अस्यां खलु वचनव्यक्तौ अन्योपि पितृयज्ञः श्राद्धात्परम् अर्थादवगम्यते। तस्मादस्मदुक्त एवार्थ आदरणीयः॥ २०॥ ०॥

तदिदं वलिहरणम्—

यज्ञादेव निवर्त्तते॥ २१॥

यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः। तस्मात् यज्ञात् हेतोर्निवर्त्तते। यज्ञादिति वा सप्तम्यर्थे व्यत्ययेन विभक्तिः पञ्चमी क्रियते। यज्ञ एव निवर्त्तते—इत्यर्थः। वलिहरणम्—इति च होमादेरपि उपलक्षणम् अवोचाम। "तस्मात् दीक्षितो न ददाति, न पचति, न जुहोति"—इति, च ब्राह्मणम् भवति। एवशब्देन किम् इह व्यवच्छिद्यते?। न किञ्चित्। किमर्थं तर्हि?। होमादीनाम् आव-

स्वकत्वप्रदर्शनार्थम्—इति ब्रूमः। कथन्नाम?। यत्र एव निवर्त्तते न पुनरन्यत्र—आपद्यपि—इत्यर्थः। तेनापद्यपि पञ्चयज्ञानामवश्यकर्त्तव्यत्वम् अवगम्यते। स्मरन्ति च।

"आपद्यपि हि कष्टायां पञ्चयज्ञान्न हापयेत्।
स्वर्गापवर्गयोः प्राप्तिं महायज्ञैः प्रचक्षते" ॥

इति। सोऽयं सामान्यो विधिरपवादविधिभिरुपरुध्यते। न पुनरेतावता कारणेन सपिण्डमरणादावपि कर्त्तव्यतैव अमीषाम्—इति भ्रमितव्यम्,। कस्मात्?।

"सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञान् नैत्यिकं स्मृतिकर्म्म च।
तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया" ॥

इति।

"पञ्चयज्ञविधानञ्च न कुर्य्यान्मृत्युजन्मनोः"।

इति चैवमादिस्मरणात्। यत्र एव निवृत्तिरिति वचनात् खल्वशौचादावानुमानिकी कर्त्तव्यता प्रतीतिः, प्रत्यक्षन्तु निषेधशास्त्रम्। भट्टनारायणस्त्वाह—"दीक्षितो न जुहोति,—इति सिद्धे पुनर्वचनं परिसङ्ख्यानार्थम्। कथन्नाम?। यत्र एव बलिहरणं निवर्त्तते, नान्यत्रेति। एवञ्चाशौचादावपि सिद्धस्य पाकस्य किञ्चिदन्नं तूष्णीं प्रक्षिप्य अग्नौ जुहुयात्। तच्छेषं बलिं कृत्वा तूष्णीमेव प्रक्षिपेत्"—इति ॥ २१ ॥ ० ॥

यद्येकस्मिन् काले व्रीहियवौ प्रक्रियेयाताम्, अन्यतरस्य कृत्वा कृतं मन्येत ॥ २२ ॥

यदि, एकस्मिन्—भोजनकाले; दिवैव वा, रात्रावेव वा,—इत्यर्थः। व्रीहियवौ, व्रीहिश्च यवश्च, तौ व्रीहियवौ। अनयोरुपादानम् अन्यदपि धान्यादिकम् उपलक्षयति। 'प्रक्रियेयाताम्' प्रकर्षेण, भक्तकरम्भपायसशष्कुल्यादिभेदेन—इत्यर्थः। 'क्रियेयातां' कृतौ भवेयाताम्, तर्हि अन्यतरस्य एकतरस्य, व्रीहेः यवस्य वा, 'कृत्वा' वलिहरणम्, 'कृतं' 'मन्येत' जानीयात्, न पुनः अन्यस्यापि कर्त्तव्यम्—इत्यर्थः॥ २२ ॥ ० ॥

यद्येकस्मिन् काले पुनः पुनरन्नं पच्येत, सकृदेवैतद् बलितन्त्रं कुर्व्वीत॥ २३॥

यद्येकस्मिन् काले—इत्युक्तार्थम्। 'पुनः पुनः' भूयोभूयः 'अन्नं पच्येत', अतिथ्यादिबाहुल्यवशात्, तथापि 'सकृत्' एकवारम्, 'एव' 'एतद्बलितन्त्रं' 'कुर्व्वीत' न प्रतिपचनम्॥ २३ ॥

यद्येकस्मिन् कुले बहुधाऽन्नं पच्येत; गृहपतिमहानसादेवैतद्बलितन्त्रं कुर्व्वीत॥ २४॥

'यदि' 'एकस्मिन् कुले' एकपाकोपजीविनि भ्रात्रादिवर्गे, 'बहुधा अन्नं पच्येत' बहुषु महानसेषु कुतश्चित् कारणात् कदाचित्, भ्रातृपुत्रादीनां भोजनसौकर्य्यार्थं वा, तर्हि, एषां यो गृहपतिः, तस्य, 'महानसात्' 'एव' 'एतद्बलितन्त्रं कुर्व्वीत'। न प्रतिमहानसात्—इत्यर्थः। स्मरति च बृहस्पतिः।

"एकपाकेन वसतां पितृदेव द्विजार्च्चनम्।
एकं भवेत्, गृहस्थानां तदेव स्यात् गृहे गृहे"।

इति। कः कुर्व्वीत?। गृहपतिः—इति ब्रूमः। कस्मात्?। प्रकृतत्वात्। प्रकृतः खल्वत्र गृहपतिः कर्त्ता—इति स एव कुर्व्वीत॥ ॥ २४ ॥ ० ॥

यस्य त्वेषामग्रतः सिध्येत्, नियुक्तमग्नौ कृत्वाऽग्रं ब्राह्मणाय दत्त्वा भुञ्जीत॥ २५॥

'एषाम्' एकपाकोपजीविनां, मध्ये, 'यस्य तु' 'अग्रतः' पूर्व्वं, गृहपतिपाकात्, 'सिध्येत्' सिध्यति पाकः, स किञ्चिदन्नम्—'अग्नौ' 'नियुक्तं' 'कृत्वा' किञ्चिच्च, 'अग्रं' 'ब्राह्मणाय दत्त्वा भुञ्जीत'। तुशब्दो विशेषणार्थः। किं विशिष्यते?। अनावश्यकत्वेऽपि वैश्वदेवादीनाम्, अयमस्य विशिष्यते,—यदग्नौ नियोज्यं ब्राह्मणाय च दातव्यम्—इति॥ १५॥ * ॥

यस्यो जघन्यं भुञ्जीतैवेति॥ २६॥

यस्य पुनर्जघन्यं परस्तात् गृहपतिपाकात् सिध्यति पाकः, स भुञ्जीतैव, न पुनरग्नौ वा नियुञ्जीत, ब्राह्मणाय वा दद्यात्, बलिं वा हरेत्। उ—इति पुनरर्थोऽपार्थो वा निपातः। अन्ये तु पठन्ति—"यः सो जघन्यं भुञ्जीतैव"—इति। तदिदम् एवं विव्रियते,—यः जघन्यं भुञ्जीत, स उ भुञ्जीतैव—इति। सो जघन्यम्,—इति छान्दसोऽयं प्रयोगः। 'इतिः' नित्यबलिप्रकरणपरिसमाप्तिं द्योतयति।

सेयं पञ्चम्यी द्रव्यस्य कर्म्मार्थताम् आह। कर्म्मणश्च पुरुषार्थताम्। कर्म्मणां द्रव्यार्थत्वे खल्वावर्त्तेत प्रतिद्रव्यं कर्म्म। तदननुजानानः आचार्य्यः पुरुषार्थत्वम् अमीषां दर्शयति। द्रव्यार्थत्वे खल्वमीषां वचनानामदृष्टार्थत्वं कल्पनीयं स्यात्। न चैतदुचितं सम्भवन्त्यां गतौ। तस्मात् यथोक्तएवार्थः॥ २६ ॥ * ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ २७ ॥

अथानन्तरञ्च यत् कर्त्तव्यं, तदपि उदाहरन्ति वदन्ति ब्राह्मणवाक्यानि—इत्याभासार्थं सूत्रम्॥ २७ ॥

एतस्यैव बलिहरणस्यान्ते कामं प्रब्रुवीत, भवति हैवास्य ॥ २८ ॥

एतत्—इति बलिहरणं ब्रूमः। 'एतस्य' बलिहरणस्य, 'अन्ते' अवसाने, 'एव'—काम्यानामपि बलीनामनन्तरम्—इत्यर्थः। 'कामं प्रब्रुवीत' काम्यते इति कामः—अभिलषितमायुरादिकम् उच्यते। तमिमं कामम् अभिलषितं वस्तु, प्रब्रुवीत प्रकर्षेण कथयेत लाभार्थं, प्रार्थयेदग्निम्—इत्येतत्। "मनो ह वै देवा मनुष्यस्य जानन्ति"—इति श्रवणात् मनसैव इयं प्रार्थना माभूत्—इति प्रब्रुवीतेत्याह। प्रार्थना च इयं वामदेव्यगानादर्वाक् कर्त्तव्या। तदाह नित्यान् काम्यानपि बलीनभिधाय कात्यायनः।

स्पृष्ट्वाऽपो वीक्ष्यमाणोऽग्निं कृताञ्जलिपुटस्ततः।
वामदेव्यजपात् पूर्व्वं प्रार्थयेत् द्रविणोदसम्।
आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं धीर्धृतिः शं बलं यशः।

ओजोवर्च्चः पशून् वीर्य्यं ब्रह्म ब्राह्मणम् एव च।
सौभाग्यं कर्म्म सिद्धिश्च कुलज्यैष्ठ्यं सकर्त्तताम्।
सर्व्वमेतत् कर्म्मसाक्षिन्! द्रविणोद! रिरीहि नः"।

इति। आयुरारोग्यम्—इत्यादिः प्रार्थनमन्त्रः। स खल्वयं प्रार्थितः कामो, 'भवति' निष्पद्यते, 'एव'। 'ह' किल, 'अस्य' प्रार्थयितुरित्यर्थः॥ २८॥

स्वयन्त्वेवाग्रस्यं वलिं हरेत् यवेभ्योऽध्याव्रीहिभ्यः, व्रीहिभ्योऽध्यायवेभ्यः, तत्वाग्रस्यो नाम वलिर्भवति॥ ॥ २९॥

'स्वयं तु एव'। तुशब्दः, चशब्दार्थः, समुच्चये। किं समुच्चिनोति?। पूर्व्वोक्तं नित्यवलिम्—इति भट्टभाष्यम्। नैतत् युक्तम्। कस्मात्?। नित्यवलौ प्रतिनिधिसद्भावात्। आग्रस्य वलौ च तदभावात्। समुच्चयपक्षे स्वल्वाग्रस्यस्य वलिं स्वयमेव हरेत्—इति वचनव्यक्तिरवगम्यते। नित्यस्य—इति चार्थः। तदनया वचनव्यक्त्या आग्रस्य इव नित्येऽपि वलौ प्रतिनिधिर्निरस्येत। तस्मात्—तुशब्दः कुम्भमिकरणादिकं स्मारयति—इति ब्रूमः। कथन्नाम?। नित्यवलिवत्—कुम्भमिकरणम् उभयतः परिषेकः—इत्येवमादिकया रीत्या—इति। 'आग्रस्यम्' आग्रस्यनामानं 'वलिं' 'स्वयम्' 'एव' 'हरेत्' न पुनः प्रवासादावपि अन्येन—इत्यर्थः। उक्तञ्चायमर्थः पुरस्तादस्माभिः—'स्वयमेव हरेत् काम्यान्'—इत्यादि सूत्रान्तरेण।

कोऽयमाग्रस्यो नाम बलिः ? कस्मै च हर्त्तव्यः ?—इत्यचाह—'यवेभ्यः'—इति। सेयं चतुर्थीविभक्तिर्यवानां देवतात्वम् अवगमयति। त्यागोद्देश्यां हि देवताम् आचक्षते। चतुर्थ्या खल्वत्र यवानाम् उद्देश्यत्वम् अवगम्यते। श्लोकमपि उदाहरन्ति।

"तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन चेष्यते।
देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्ब्बलन्तु परम्परम्"।

इति। तस्मात् यवदैवतोऽयं बलिर्भवति। तेन—यवेभ्यो नमः—इति प्रयोगः सिध्यति। कस्मिन् काले हर्त्तव्योऽयं बलिः ?। तदुच्यते। 'अधि' उपरि। कस्मात् ?। 'यवेभ्यः' यवोत्पत्तेरित्येतत्। तदत्र यवपदाच्चतुर्थ्येव प्रमाणम्।

"अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्म्मणाम्।
कर्त्तुश्चान्योन्यसन्देहे परमेकं प्रवर्त्तते"।

इति शाब्दिकस्मरणात्। यवेभ्य उपरि—इति यथाश्रुतेऽप्यर्थे केवलमभ्युपगम्यमाने, देवतानुपदेशात् यवदैवतएवायं बलिः कल्पयितुमुचितः। श्रुतत्वात्। तदुत्सर्गे च कारणविशेषाभावात्। अतएव—यवेनैव द्रव्येणैष बलिर्हर्त्तव्यः—इत्यवधार्य्यते। अतएव च—

"आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते।
मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः"।

इति कर्म्मप्रदीपवचनादाज्यद्रव्यकः प्रजापतिदैवताकोऽयं बलिः—इत्यपि नाद्रियते। 'जुहोतिषु'—इत्यभिधानाच्च। तथा च स्मृत्यन्तरम्।

"यवैर्यवेभ्य आवापो व्रीह्युत्पत्तेरधो बलिः।

व्रीहिभ्यो व्रीहिभिः पूर्व्वं यवोत्पत्तेर्जिजीविषेः"।

इति। कियन्तं कालं यावदयं वलिर्हर्त्तव्यः?। तदुच्यते। 'आ-व्रीहिभ्यः' व्रीह्युत्पत्तिपर्य्यन्तम्—इत्यर्थः। एतेन—'व्रीहिभ्योऽध्या-यवेभ्यः'—इति व्याख्यातम्। 'स लाशस्यो नाम वलिर्भवति'। सः—इति प्रस्तुतपरामर्शिना सर्व्वनाम्ना निरपेक्षं वलिद्वयं परा-मृश्यते। तुशब्दोऽन्येभ्यो वलिभ्योऽस्य वैशेष्यमवगमयति। स्वयमेव खल्वयं वलिर्हर्त्तव्यो लोप एवास्य प्रवासादाविति व्रूवोचाम। स खल्वयं वलिरेकस्मात् शस्यादारभ्य अपरशस्यपर्य्यन्तं कर्त्तव्यत्वात्—'आशस्यो नाम' भवति॥ २९॥

तदनेनाशस्यवलिना—

दीर्घायुर्हैव भवति॥ ३०॥

दीर्घम् आयुर्यस्य सोयं दीर्घायुः, दीर्घं वा अस्य आयुः, ह किल नूनं भवत्येव। नायमल्पायुर्भवतीत्यर्थः॥ ३०॥

विश्राणिते फलीकरणानामाचामस्यापामिति वलिं हरेत्, स रौद्रो भवति स रौद्रो भवति॥ ३१॥ *॥

'विश्राणिते' विशेषेण श्राणिते, श्रणु दाने इति स्मरणात् दत्ते अन्ने। 'फलीकरणानां' कम्बुकानाम्—इति भट्टभाष्यम्। फलीकरणानि कणाः—इति परिशिष्टप्रकाशः। तथाच गृह्यपरिशिष्टम्।

"आचितं शकटं शाकटीणः स्यात् कांसमानकः।
कम्बुकाश्च कणाश्चैव फलीकरणकम्बुशाः"।

इति। 'आचामस्य' भक्तमण्डस्य—

"ओदनात्तद्भवं प्राज्ञराचामं हि मनीषिणः"।

इति स्मरणात्। 'अपाम्' उदकस्य। षष्ठीविभक्त्योऽवयवार्थाः। इतिना मिलितमुच्यते, ओषधिन्येकोकृत्येत्यर्थः। 'बलिं हरेत्'—इत्युक्तार्थम्। स खल्वयं बलिः, रौद्रो रुद्रदेवताको भवति। रात्रौ चायं बलिर्दातव्यः। कस्मात्?।

"यक्ष्मणे चोदकं दद्यात् यक्ष्मैतत्ते इति ब्रुवन्।

आरोग्यमस्य तेन स्यात्, सायं रौद्रात् यथेप्सितम्"।

इति गृह्यान्तरदर्शनात्। एतस्मात् च गृह्यान्तरात्,—यत् किञ्चित् कामयते, तत् रौद्रबलेः फलम् अवगच्छामः। 'स रौद्रो भवति स रौद्रो भवति'—इत्यभ्यासो महायज्ञप्रकरणपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ २१ ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमप्रपाठकस्य चतुर्थी काण्डिका ॥ ० ॥

प्रथमप्रपाठके पञ्चमी कण्डिका ।

अथ दर्शपौर्णमासयोः ॥ १ ॥

अथेत्ययमधिकारार्थः । दर्शश्च पौर्णमासश्च,—दर्शपौर्णमासौ । तयोरधिकार इदानीं वर्त्तिष्यते—इति वाक्यशेषः । अथशब्दः पूर्व्वप्रकृतार्थो वा । कथन्नाम ? । यथा सायंप्रातर्होमवैश्वदेवबलिहरणानि नित्यानि, तथा दर्शपौर्णमासावपि । एवमपि वर्णयन्ति ॥ १ ॥

तत्र तावदुपवासपूर्व्वकत्वाद्दर्शपौर्णमासयोरुपवासव्यवस्थैव प्रथममभिधातव्या । तत्रापि—

"दर्शान्तं पौर्णमासाद्यमेकमेव प्रचक्षते" ।

इति कर्म्मप्रदीपवचनात् पौर्णमास्यादिलाबगमात्, पूर्णाहुतेरूर्द्ध्वमादितः पौर्णमास्यामागतायाश्च तथात्वस्याविवादात् पौर्णमास्याः तावत् व्यवस्था उच्यते—

सन्ध्यां पौर्णमासीमुपवसेत् ॥ २ ॥

रात्र्यह्नोः सन्धिः, सन्ध्या—

"अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्य्यनक्षत्रवर्जितः ।
सा च सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः" ।

इति स्मृतिलक्षणा । सा चास्मिन् परैव सन्ध्या गृह्यते—इति वक्ष्यामः । अविशेषात् सन्ध्याद्वयमपि सन्ध्याशब्दार्थः—इति तु

भट्टभाष्यम्। तस्यां या पौर्णमास्यवच्छिद्यते ;—यस्यां किल पौर्णमास्यां, सन्ध्यायामेव—सवितुरस्तमयसमकालमेव पूर्णश्चन्द्रमाः समुदेति, सा पौर्णमासी सन्ध्येत्युच्यते। तामिमां सन्ध्यां पौर्णमासीं प्राप्योपवसेत्—तस्यामुपवासं कुर्यादित्यर्थः। उपवासः खल्वयम्,—उपावृत्तस्य पापेभ्यः गुणैः सहवासो वक्ष्यमाणोपवसथानुष्ठानं यथोक्तकालस्याभोजनमुच्यते। न पुनरहोरात्रमभोजनम्। कस्मात्?। "औपवसथिकं दम्पती भुञ्जीयाताम्"—इति तदहर्भोजनोपदेशात्।

"उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह।
उपवासः सविज्ञेयो न शरीरविशोषणम्"।

इति च स्मरणात्। एके पुनः—"उपास्मिन् श्वो यक्ष्यमाणा देवा वसन्ति एवं विद्वानग्निमुपस्तृणाति"—इति तैत्तिरीयब्राह्मणं पश्यन्तः उपवासोऽग्न्याधानम्"—इति वर्णयन्ति। तदप्यादरणीयम्। "पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्देवतां यजते"—इत्येवमादिशास्त्रादप्येतदवगमात् ॥ २ ॥

उत्तरामित्येके ॥ ३ ॥

सन्ध्यां पौर्णमासीमनुपोष्य तदुत्तरां पौर्णमासीमुपवसेत्—खण्डामपीत्यर्थः। इत्येके आचार्या मन्यन्ते।

एवं वा—

उत्तरेति प्रकृतत्वात् पौर्णमास्याः प्रतिपदुच्यते। उत्तरपदं खल्विदमव्यवहितत्वात् पौर्णमास्यास्तदपेक्षयैव उत्तरत्वमवगमयति,

न सन्ध्यामपेक्ष्य, व्यवहितत्वादित्यभिप्रायः। तामिमामुत्तरां प्रतिपदमुपवसेत्—इति, एके अन्ये शाखिनो मन्यन्ते न वयमेवं ब्रूम इत्यर्थः। तथाच रौरकीये ब्राह्मणं। "द्वे ह वै पौर्णमास्यौ द्वे अमावस्ये,—तस्मात् प्रतिपद्युपवसन् यजेतापरेद्युः"—इति। तस्मात् पारशाखिकोऽयं पक्षः कौथुमादीनां न भवति ॥ ३ ॥

स्थिता तावदपर्य्यवसितैव पौर्णमासीकथा, 'त्रयः पौर्णमासी काला भवन्ति'—इत्यत्र पुनरुद्भविष्यति। अमावस्यायाः खल्विदानीं व्यवस्थोच्यते—

अथ यदहश्चन्द्रमा न दृश्येत,ताममावास्याम् ॥४॥

अथ उभयत्रामावास्यालाभे यदहर्यस्मिन्नहनि चन्द्रमा न दृश्येत, नावलोक्येत, ताममावास्याम्, उपवसेदित्यनुवर्त्तते। सा खल्वियं कुहूरुच्यते—इति सैवोपवस्तव्या न सिनीवाली। तस्यां खल्ववलोक्यते प्रातः चन्द्रमाः। तस्मान्नात्र चयलक्षणा। तदिदं सूत्रं वर्द्धमानाभिप्रायम्। कात्यायनोप्याह।

"वर्द्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरेऽहनि।
यामां स्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत्"।

इति ॥ ४ ॥०॥

कस्याश्चिदमावस्यायाः कस्याश्चिच्च पौर्णमास्या उपवासव्यवस्थामभिधाय, अथेदानीं दर्शपौर्णमासयोः कश्चिन्नियमः, पौर्णमास्यमावस्ययोश्च स्वरूपं वक्तव्यम्—इत्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते।

एवं वा—

कस्मात् पुनः कारणात् पौर्णमास्याम् अमावस्यायाञ्च उपवासो व्यवस्थाप्यते ?—न पुनश्चतुर्दश्याम् उपोष्य तयोरेव इज्यते ?—इत्यस्यां जिज्ञासायाम्—इदं सूत्रमारभ्यते—

पक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयोऽभियष्टव्याः ॥ ५ ॥

पक्षोऽर्द्धमासः। स च शुक्लकृष्णभेदात् द्विविधः। तदन्तातिथिश्च द्वयी पौर्णमासी अमावस्या च। बहुवचनं व्यक्तिभेदाभिप्रायम्। तदयमर्थः। पक्षाणामन्ता अवसानतिथय उपवस्तव्याः। पक्षाणामादयः प्रतिपदश्च अभियष्टव्याः आभिमुख्येन यष्टव्याः—इत्यर्थः। अस्मादपि कारणात्—पौर्णमासीमुपवसेत् नोत्तराम्—इत्यवधार्य्यते ॥ ५ ॥

आमावास्येन हविषा पूर्व्वपक्षमभियजते पौर्णमासेनापरपक्षम् ॥ ६ ॥

अमावास्यायां यदुपकृप्तं हविस्तदामावास्यम्—इत्युच्यते। तेन आमावास्येन हविषा पूर्व्वपक्षं शुक्लपक्षम् अभियजते। पौर्णमासेन पौर्णमास्याम् उपकृप्तेन हविषा अपरपक्षं कृष्णपक्षम्, अभियजते—इत्यनुषज्यते। पूर्व्वपक्षप्रतिपदिष्ट्या कृत्स्न एव पूर्व्वः पक्षः इष्टो भवति, अपरपक्षप्रतिपदिष्ट्या च कृत्स्नोऽपरपक्षः—इत्यभिप्रायः। न खलु पक्षमभिव्याप्य इष्टिराम्नायते, तस्माद् यथोक्त एवार्थः ॥ ६ ॥

अथ केयं पौर्णमासी ? का वा अमावस्या ?। तदुच्यते—

यः परमो विप्रकर्षः सूर्य्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी, यः परमः सन्नकर्षः साऽमावास्या ॥ ७ ॥

यः परमो महान् विप्रकर्षोऽव्यवधानं सप्तमराश्यवस्थानम्—इत्येतत्। कयोः?। सूर्य्याचन्द्रमसोः। सूर्य्यश्च चन्द्रमाश्च, तयोः सूर्य्याचन्द्रमसोः। सा पौर्णमासी पूर्णिमा—इत्येकोऽर्थः। सा—इति पौर्णमास्यपेक्षया स्त्रीत्वम्। यः खलु परमः सन्नकर्षः सन्निकर्षः—एकराश्यवच्छेदेनैकांशावस्थानं सूर्य्याचन्द्रमसोः, सा अमावस्या, दर्शः सूर्य्येन्दुसङ्गमः—इत्यनर्थान्तरम्॥ ७ ॥

अवसिता प्रासङ्गिकीकथा। प्रकृताम् एव इदानीम् अमावस्याव्यवस्थाम् अनुवर्त्तामहे—

यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत, ताममावस्यां कुर्व्वीत ॥ ८ ॥

यदहश्चन्द्रमा न दृश्येत, न दृश्यते—क्षीयते, आगमबलात् क्षीणः—इत्यवगम्यते; ताममावस्यां कुर्व्वीत। तुशब्दः, चशब्दार्थः समुच्चये। एवशब्दोऽवधारणार्थः। उपवासम् अन्यच्च यद्विहितम्—"अमावस्यायां तत् श्राद्धम् इतरदन्वाहार्य्यम्"—इति, तदपि तस्यामेव कुर्व्वीत—इत्येवम् अवध्रियते। तदनेन,—उपवास पिण्डपितृयज्ञ अन्वाहार्य्यश्राद्धानाम् एकस्मिन् काले कर्त्तव्यत्वम् अवगम्यते। अतएव कात्यायनः अमीभिरेव वचनैः श्राद्धम् अपि व्यवस्थापयाञ्चकार।

तदिदं क्षीणामावस्याभिप्रायं सूत्रम्। क्षयस्यात्र लक्ष्यते। अतो नास्ति पौनरुक्त्यम्—'अथ यदहश्चन्द्रमा न दृश्येत तामामावस्याम्'—इत्यनेन सूत्रेण। तत्र खल्ववलोकनाभावोऽर्थः, वर्द्धमानाभिप्रायञ्च वचनम्—इत्यवोचाम। तदाह कात्यायनः।

"पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते।
वासरस्य तृतीयांशे नाति सन्ध्या समीपतः।
यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत्।
अमावस्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते।
यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः।
तत्क्षयापेक्षया ज्ञेयं क्षीणे राजनि चेत्यपि"।

इति। तथा च श्रूयते। "अपराह्णे ददाति, तस्मिन् क्षीणे ददाति"—इति। "एष वै सोमो राजा देवानाम् अन्नं यच्चन्द्रमाः, स एतां रात्रिं क्षीयते, तस्मिन् क्षीणे ददाति"—इति च, शातपथीये ब्राह्मणे।

या च श्रुतिः—"यदहस्त्वेव चन्द्रमादर्शनं नैति,ताममावस्यां कुर्व्वीत"—इति, "यदैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्दृशे, अथैभ्यो ददाति"—इति चैवं जातीयिका, सा तु दर्शनाभावपरैव, न क्षयपरा। श्रुतिः खल्वेवमत्यन्तम् उत्सृज्येत। "श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिर्ज्यायसी"—इत्याचक्षते। शतपथादिब्राह्मणेषु च, क्षीयते—इति, क्षीणे—इति चैवमादि समाम्नानात् क्षयमात्रम् अर्थः, न पुनरदर्शनम् अपि। तथाविधवचनव्यक्तेरभावात्। तदनयोर्विभिन्नविषययोर्वचनयोर्नास्त्येकविषयत्वम्। तस्मान्नामीषां वच-

नानामेकवाक्यता। न खल्वेकवाक्यत्वानुरोधात् श्रुतिरुत्स्रष्टुं युज्यते, लक्षणा वा आश्रयितुम्। श्रुतिर्हि वाक्याद्बलीयसी, कथमिव वाक्यानुरोधादुत्सृज्येत!। तस्मात्—शतपथश्रुतिदर्शनादपरापि श्रुतिः क्षयपरा—इति वाचस्पतिमिश्रादिवर्णनमसङ्गतम्। सा खल्वियमपरा श्रुतिर्वर्द्धमानाऽभिप्राया—इत्यवधार्य्यते। कुतः?। परिशिष्टकारस्मरणात्। स हि वर्द्धमानायाम् अपरेऽहनि श्राद्धं स्मरति। अतएव, आचार्य्यस्य सूत्रद्वयम् उपपद्यते,—'अथ यदहश्चन्द्रमा न दृश्येत'—इति, 'यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत'—इति च। इतरथा श्रुतीनामेकवाक्यतायाम् अपि, आचार्य्यस्य सूत्रद्वयं नोपपद्यते। न खलु सर्व्वत्र क्षयलक्षणायां कश्चिदपि विशेषः शक्यते दर्शयितुम्। वर्द्धमानायामपि चैवमनुपपत्तिः। सर्व्वत्र क्षयलक्षणायां खल्वनुपपत्तिर्वर्द्धमानायां परदिने श्राद्धकरणस्य। कस्मात्?। अमावस्याष्टमे यामे क्षयाभावात्। प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेन च स्मार्त्तायाः श्रुतेरनुमानासम्भवात्।

यः पुनरेवं समाधानं ब्रूते,—'यदुक्तं यदहस्त्वेव'—इत्यनया स्मृत्या श्रुतौ लक्षणा वर्णना न सम्भवति, स्मृतिमपेक्ष्य श्रुतेर्बलवत्त्वात्'—इति। सोऽपि नातीव समीचीनम् आह। कुतः?। यतो भवेदेतदेवं नाम, यदि स्मृतिविरोधपरिहाराय श्रुतौ लक्षणा अभ्युपगम्येत। नतु तथा अभ्युपगम्यते। श्रुतिरियम् अनया स्मृत्या व्याख्यायते—इति कृत्वा तु खल्वियम् आशङ्का कदाचित् जायेत। न खल्वेवमियं श्रुत्या विरुध्यते; येन अप्रमाणं स्यात्। श्रुत्या विरुध्यमाणा स्मृतिरप्रमाणम्—इति हि स्मर्त्तारः स्मरन्ति,

न श्रुतिव्याख्यानपरापि। तस्मात् यथा श्रुतिव्याख्यानपराणाम्—"अभ्युत्य कालभेदे दोषवचनात्"—इति, "चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः"—इति, "वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात्"—इति चैवमादिकानाम् अक्षपाद-बादरायण-जैमिनीयानां सूत्राणां नाप्रामाण्यम्, एवमिहापि भवितुमुचितम्। कथमन्यथा कात्यायनवचनादाचार्य्यसूत्रेपि लक्षणा स्यात्, तस्य तदुपजीव्यत्वात्। अतएव भगवतो व्यासस्य स्मरणम्।

"वेदार्थो यः समाख्यातस्तत्राज्ञानं भवेद् यदि।
ऋषिभिर्निश्चिते तत्र का शङ्का स्यान्मणीषिणाम्"।

इति। न खल्वत्र, यदा चतुर्दशीयामम्,—इत्यत्र श्रुतिविरोधपरिहाराय तत्र लक्षणा इति नारायणोपाध्यायादिदिशा भ्रमितव्यम्। अदर्शनवत् क्षयस्यापि श्रौतत्वाविशेषात्। तस्मादस्मदुक्तमेव समाधानम् आदरणीयम्। क्षयश्च कात्यायनेन दर्शितः।

"अष्टमांशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः।
अमावस्याष्टमांशे च ततः किल भवेदणुः"।

इति। 'ततः'—इति अमावस्याष्टमयामे क्षयाभावं दर्शयति। क्षयानन्तरम्—इति तस्यार्थः। अन्यथा तत्पदवैयर्थ्यात्—इति रामकृष्णोपाध्यायाः। अमावस्याष्टमांशे च—इति चस्त्वर्थः, व्यवस्थार्थको वा। अमावस्यायाः सप्तमम् अंशं यावत् क्षयः, अष्टमे च अंशे उत्पत्तिर्व्यवस्थाप्यते। तस्मात्—अणुकालोपि क्षयकाल एव—इत्यसङ्गतं वर्णनम्। यच्च—'ततः'—इत्यत्र, 'पुनर्'—इति पठितं

नारायणोपाध्यायेन। तदप्यनुचितम्। सर्व्वेष्वेव ग्रन्थेषु 'ततः'—इत्येव पाठस्य दर्शनात्। शूलपाणिप्रभृतिभिः प्रामाणिकतरैश्च तथैव पठितत्वात्। किं बहुना?। तन्मतम् अनुजानानोऽपि वाचस्पतिमिश्रः, 'ततः'—इत्येव पठति। तदस्य स्वमतरक्षा व्यग्रमानसस्य अभिनवपाठकल्पनां नाद्रियामहे। नापि 'पुनर्'—इति पाठ आञ्जस्येन सङ्गच्छते। कुतः?। उच्यते। पुनः किल भवेदणुः—इत्यस्य खल्वयमर्थः अवगम्यते;—अमावस्याष्टमांशे पुनरपि—(चतुर्दश्यष्टमयामवदेव) अणुर्भवेत्—इति। पुनः शब्दस्वरसात्। सोऽपि एवमेव व्याचष्टे। स खल्वयम् अर्थः, नातीव समञ्जसः। कस्मात्?। एवं खल्वणुपदस्य लक्षणा स्यात्। वाक्यार्थश्च नोपपद्यते। कथम्?। यदि तावदणुपदं द्व्यणुकाभिप्रायं, तर्हि स्फुटम् एतस्य चतुर्दश्यन्त्यामवैलक्षण्यम्। पुनः शब्दस्य खल्वेवं पीड्यते। अथ मतम्—चतुर्दश्यष्टमे यामे चन्द्रमसो यावन्तोऽवयवाः शिष्यन्ते, तदभिप्रायकम् अणुपदम्, तथाच यादृशमणुत्वं चतुर्दशीशेषयामे तादृशम् अत्रापि—इति। एवन्तर्हि अणुपदस्य लक्षणा स्यात्। न ह्यत्र लक्षणा कारणमस्ति। न चैवम् अपि वाक्यार्थ उपपद्यते। किं कारणम्?। चतुर्दश्यष्टमे यामे किल चन्द्रमाश्चतुर्थभागोनकलावशिष्टो भवति, अमावस्या सप्तमयामे च कृत्स्नं क्षीयते।

"अत्रेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते
चतुर्थभागो न कलावशिष्टः"।

इति विशेषाभिधानस्वरसात्। चतुर्दश्यष्टमयामे तावत् यथावदव-

स्थितस्य चन्द्रमसोऽवयवापगमादेवं वाक्यार्थः सङ्गच्छते। अमावस्याष्टमयामे तु नैवम्। नहि सप्तमयामे निरवशेषेण क्षीणस्य अणुमात्रावशेषस्य चन्द्रमसो जातुचिदपि अष्टमयामे अवयवापगमाच्चतुर्थभागोनकलावशिष्टता सम्भवति। अपि तु अवयवोपचयादेव—इत्यकामेनापि वाच्यम्। तथाच—उपचीयमानावयवस्य चन्द्रमसः चतुर्थभागोनकलावशेषः—इति न शक्यते वक्तुम्। कुतः?। अवशेषपदार्थासङ्गतेः। भिन्नौ खल्विमावर्थौ,—यस्यावस्थितस्य चन्द्रमसोऽवयवापगमाच्चतुर्थभागोनकलावशेषः, यच्चाणुमात्रावशेषस्यावयवोत्पत्त्या चतुर्थभागोनकलत्वम्,—इति धीमद्भिरवधेयम्। एतेन,—इदमपि वर्णनम् असङ्गतमेव;—'अक्षत्क्षयस्तुरीयोनकलाऽवशिष्टता, सा च चतुर्दशीशेषयामे भवति, क्षत्क्षयस्य सप्तमे अमावस्यायामे 'अष्टमे च पुनस्तुरीयोनकलावशेषः'—इति।

तस्मात् 'पुनः किल भवेदणुः'—इति पाठेपि पुनःशब्दः पक्षान्तरार्थो वर्णनीयः। तेन स्यात् पक्षान्तरमिदमुच्यते,—अणुर्भवेत् उत्पद्यते,—इति वचनव्यक्तिरादरणीया। अतएव,—'अमावस्याष्टमांशे अणुर्भवति पुनरुत्पद्यते'—इति तत्त्वकारादिभिर्व्याख्यातम्। अतः,—इदमपि वर्णनम् अनादरणीयम्;—'अमावस्याष्टमयामे परमाणुमात्रं तिष्ठति, द्व्यणुकारम्भस्तु प्रतिपद्येव'—इति। भवेत्—इति प्रमादपाठः खल्वेवं स्यात्।

अपिच। एवमपि उत्पत्तिकाल एव अमावस्याष्टमांशः स्यात्। न क्षयकालः। कस्मात्?। असाधारणत्वात्। उत्पत्तिः खल्वष्टमांशे असाधारणी।

सा ह्यत्रोपदिश्यते। न क्षयः। व्यपदेशाश्च असाधारणतयैव भवन्ति,—इत्यवोचाम। 'क्षीणे ददाति'—इत्येतस्य च असाधारण एव क्षयोऽर्थः। कुतः?। शीघ्रमुपस्थितेः। साधारणासाधारणयोरसाधारणमेव शीघ्रम् आगच्छति हृदयम्। आगच्छति चेत्, न युज्यते विनाकारणम् उत्स्रष्टुम्। अतएव,—"इष्टिपूर्व्वकमेवादः पौर्णमासं हविः"—इत्यग्निषोमीयः पुरोडाश एवोत्कृष्यते, न पुनरुपांशुयाजीयम् आज्यम् अपि अग्निषोमीयानग्निषोमीयसाधारणम्—इति सिद्धान्तः। अपिच। अमावस्यायाः क्षयस्य व्यभिचाराभावे, नजातुचिदपि,—'यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येतताममावस्याम्'—इति अमावस्यां क्षयेण व्यशेक्ष्यत्। व्यशिषच्चाचार्य्यः,—तस्मादनुमिमीमहे;—व्यभिचरत्यमावस्याक्षयम्—इति।

इदम् इदानीं सन्दिह्यते। यदा पूर्व्वस्याम् अमावस्यायाम् उपवासः क्रियते, तदा परदिने पश्वादियागः किं पूर्व्वाह्ण एव अमावस्यायाम् अपि कर्त्तव्यः?—आहोस्विदपराह्णेपि प्रतिपद्येव?—इति। पूर्व्वाह्ण एव दर्शेपि,—इति तावत् प्रतिपद्यामहे। कुतः?। "अथ पूर्व्वाह्ण एव प्रातराहुतिं हुत्वाऽग्रेणाग्निं परिक्रम्य"—इति वक्ष्यमाणत्वात्। पूर्व्वाह्ण एव—इति—सूचयन्नाचार्य्योऽन्तरेणापि प्रतिपदं पूर्व्वाह्ण एव यागं दर्शयति—अमावस्यायाम् अपि। अन्यथा, 'प्रागावर्त्तनादह्नः'—इति सूचितत्वादनुवादापत्तेः। स खलु अप्रवृत्तिविशेषकरोऽनर्थकः—इत्यवोचाम। अपराह्णेपि प्रतिपद्येव,—इति च प्रतिपद्यामहे।

कस्मात्? । "पञ्चान्ता उपवस्तव्याः पञ्चादयोऽभियष्टव्याः"—इति स्मरणात् । सोयं तुल्यवद्विकल्पः,—इति भट्टनारायणोपाध्यायाः । तदेतत् कात्यायनः स्पष्टयाञ्चकार ।

"पञ्चादावेव कुर्व्वीत सदा पञ्चादिकं चरुम् ।
पूर्व्वाह्ण एव कुर्व्वीत विद्धेऽप्यन्ये मणीषिणः" ।

इति । सदापदमुभाभ्याम् अन्वेति । कथन्नाम? । सदा, सर्व्वस्मिन्नेव पञ्चादौ विद्धेपि, आपराह्णिकेपि वा,—इत्यर्थः । सदा, सर्व्वस्मिन्नेव पूर्व्वाह्णे, सदर्शेपि,—इत्यर्थः । तदिदमुक्तं,—'विद्धेप्यन्ये मणीषिणः'—इति । अत्रान्यग्रहणं क्रियते,—अन्येषामाचार्य्याणाम् इदं मतम्—(न पुनरस्मत् कल्पितम्)—इत्यन्यानाचार्य्यान् पूजयितुं, नात्मीयं मतं पर्य्युदसितुम् । 'अन्येपि मणीषिणः'—इति वा वचनव्यक्तिरादरणीया । 'सदा'—पदाद्वा नित्यस्यैव पञ्चादिचरोरयं कालविकल्पः,—इत्ययम् अर्थोऽवगन्तव्यः । तदत्र, 'पञ्चादावेव कुर्व्वीत'—इति, 'पूर्व्वाह्ण एव कुर्व्वीत'—इति च निरपेक्षसमाम्नानात्, "खादिरे बध्नाति, पालाशे बध्नाति, रोहितके बध्नाति"—इति, "यवैर्यजेत, व्रीहिभिर्यजेत"—इति चैवम् आदिवद्विकल्प एव स्फुटम् अवगम्यते । स्वेन स्वेन पदसमूहेन खल्वत्र वाक्यद्वयं पृथक् पृथगेव परिपूर्णं, तस्माद्विस्पष्टमर्थद्वयं, विभागे च न साकाङ्क्षम्—इति; "हस्तौ अवनेनिक्ते, उपलराजिं स्तृणाति"—इत्येतयोरिव नास्त्यनयोरपि परस्परं सम्बन्धः । तथाचोक्तम् । "वाक्यानाञ्च समाप्तत्वात्"—इति, "समेषु वाक्यभेदः स्यात्"—इति, "एकार्थास्तु विकल्पेरन्"—इति च । 'यस्मिंस्तु सा-

धनोपकारे कार्य्ये, तस्मिन्नेव उपकारे अन्यत् साधनं विधीयते, तत्र विकल्पः'—इति च शास्त्रतात्पर्य्यविदां समयः। अत्र खल्वे-कस्मिन् होमे साधनतया द्वौ कालौ विहितौ,—पश्चादेव—इति, पूर्व्वाह्ण एव,—इति च।

"स्मृतिशास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे सति"।

इति च स्मरणम्। एवकारद्वयेन च प्रत्येकमवधारयन्नेकैकशः करणम् उपदिशति। कुर्व्वीत,—इति च क्रियाभ्यासस्तावन्मात्रे करणार्थः। इतरथा इदम् अनर्थकं स्यात्। तदुक्तम्। "एकस्यैवं पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात्"—इति। यत्र चोभयमेव सम्पद्यते, तत्राप्यन्यतरोपादानम् अवर्ज्जनीयमेव। एकैकशः अनु-गुणानाम् उदगयनादीनाम् इव वा, समुदितोपलब्धौ महान् अभ्युदयोवाच्यः।

"द्वाभ्यां द्वाभ्यां तिलव्रीहि-यव-गोधूम-कल्पितम्।
हविः प्रजुहुयाल्लक्षं वासरानेकविंशतिम्"।

इत्यस्याञ्च स्मृतौ,—सतिसम्भवे तिलादीनां समुच्चयः, असति वि-कल्पः,—इति विश्वेश्वरभट्टैर्व्याख्यातम्। तद्वदत्रापि वा, सम्भवा-सम्भवाभ्यां समुच्चयविकल्पौ आदरणीयौ। अतएव,—"यत् पितृभ्यः पूर्व्वेद्युः करोति, पितृभ्यस्तैतत् यज्ञं निष्क्रीय यजमानो देवेभ्यः प्रतनुते"—इति, "पूर्व्वेद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्द्देवतां यजते"—इति चैवमाद्याः श्रुतयोऽनुगृह्यन्ते। अन्यथा, उपवासश्राद्धयोरे-कदिनत्वनियमात्; पूर्व्वस्याञ्चामावस्यायां तदवधारणात्; उत्तर-दिने यागम् अकृत्वा, तत्परदिने प्रतिपदि तत्करणे, श्रुतय

2 c 2

उपरुध्येरन्। न चाहः परं तिथिपरम्—इति तृतीयेऽपि दिने प्रतिपदियागे श्रुतीनाम् उपरोधो नास्ति,—इति वाच्यं, सावनस्यैव श्रह्नोऽवगतेः। 'यज्ञादौ सावनो मतः' इति स्मरणात्। आचार्य्यस्याप्यस्मिन्नर्थे स्वरसोऽवगम्यते। कथम्?। 'यदहस्त्वेव'—इत्येवमादिभिः सूत्रैरुपवासकालं सूचयित्वा, 'अथ यदहरुपवसथो भवति'—इत्यादिभिः प्रातरुपवसथम् अभिधाय, 'अथापराह्ण एव'—इत्यादिभिस्तस्मिन्नेव दिने दम्पत्योर्भोजनमुक्त्वा, 'तौ खलु जाग्रन्मिश्रावेव'—इत्यादिना तत्रैव जागरणं विधाय, 'अथ पूर्वाह्ण एव प्रातराहुतिं हुत्वा' इत्यनेन,—अथानन्तरदिने प्रातराहुतिहोमानन्तरम् एव यागस्य सूत्रणात् पूर्वापरसावनदिनत्वम् एव उपवासपश्चादियागयोः पर्य्यवस्यति। 'पूर्वेद्युः पितृभ्यो निष्क्रीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुते'—इतीयञ्च श्रुतिः सावनाभिप्रायैव स्फुटम् अवगम्यते। कुतः?। प्रातर्—इति वचनात्। अत्र प्रातरिति वचनाच्च प्रातरेव यागः प्रतिपदभावेपि,—इति प्रतीयते।

नापि तृतीयदिने यागः कर्त्तुम् उचितः। तत्र हि द्वितीया विद्धतया प्रतिपदः, चन्द्रमसो दर्शनप्रसङ्गः। स खल्वनिष्ट एव। तथाच गृह्यान्तरम्।

"यजनीयेऽह्नि सोमश्चेद्वारुण्यां दिशि दृश्यते।
तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दण्डं दद्यात् द्विजातये"।

इति। "एषा वैसमत्वानामेष्टिः"—इति च ब्राह्मणम्।

वर्द्धमानायां पुनर् अनन्यगतेर्व्वचनात् नैष दोषः। तदिद-मुक्तं,—'विद्धेष्वन्ये'—इति।

"सन्धिश्चेदपराह्ने स्यात् यागः प्रातः परेऽहनि।
कुर्वाणः प्रतिपद्भागे तुरीयेऽपि न दुष्यति"।

इति च गृह्यपरिभाषादौ सूत्यन्तरम्। अत्र 'पादः प्रातः'—इति केनचित् पठितम्। तदनाकरम्।

न चाहः पदस्य तिथिपरतायाम् अपि नियमेन पूर्व्वापरदि-नत्वम् उपपद्यते श्राद्धपक्षादियागयोः। चतुर्दश्याम् अपि श्राद्ध-विधानात्। न खल्वेतदन्यत्र इयं श्रुतिरित्यत्र किञ्चित् प्रमाणम् अस्ति। 'प्रतिपद्युवसन् यजेतापरेद्युः'—इत्यस्याम् अपि श्रुतौ, प्रतिपद्युवसन्—इति श्रूयते, न प्रतिपदियजेत—इति। श्रुतिः खल्वेवम् अत्यन्तम् उत्सृष्टा भवति। न च वाक्यानुरोधात् श्रुतिरुत्स्रष्टुं युज्यते। "यदर्थस्याभिधानं शब्दस्य श्रवणमात्रादे-वावगम्यते, स श्रुत्याऽवगम्यते"—इति हि पदवाक्यप्रमाणकुश-ला मन्यन्ते। शब्दश्रवणमात्राच्चायमर्थोऽवगम्यते,—प्रतिपद्युवस-न्निति। अन्यस्तु—प्रतिपदि यजेत,—इति पुरुषबुद्धिकल्पितः। यथा खल्वेकस्माद्वाक्यादाख्यातपदम् अन्यस्माच्च नाम पदं गृहीत्वा यो वाक्यार्थः सम्पद्यते पुरुषकल्पनामूलः, तादृशो ह्यय-मर्थो भवति,—अपरेद्युः प्रतिपदि यजेत,—इति। तस्मादयुक्तः स आश्रयितुम्। तथाचोक्तम्। "धर्म्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात्"—इति। अतएव,—'द्वे हवै पौर्णमास्यौ, द्वे अमावस्ये'—इति पौर्णमास्यमावस्ययोर्द्वित्वमुच्यते। तदनेन प्रतिपदोऽमाव-

स्यात्वं पौर्णमासीत्वस्यातिदिश्यते,—इति प्रतिपद्युपवास एव अनया श्रुत्या विधीयते,—इति प्रतिपद्यामहे। नास्त्रापि धर्म्मातिदेशस्य सप्तमाध्याये सिद्धान्तितत्वात्। अथ मतं,—प्रतिपदि यागेऽपि, अमावस्यायां यजेत, पौर्णमास्याञ्च,—इत्युपपत्तये तस्याः पौर्णमास्यादित्वम् अतिदिश्यते?। तर्हि अमावस्यायाम् अपि यागोऽनेनैव नयेन अवगम्यते,—इत्यसत्पक्ष एवानुगृह्यते।

स खल्वयं प्रतिपद्युपवासोऽन्येषामनुमतो नास्माकम्,—इति आचार्य्येणैव उक्तम्,—'उत्तरामित्येके'—इति। अतएव, एकेषाम् अनुमताम् उत्तरां दर्शयितुं तत्रैव सूत्रे, 'प्रतिपद्युपवसन्'—इतीमां श्रुतिं तत्रभवान् भट्टनारायण उदाजहार। अपिच। परेषाम एव एषा श्रुतिर्नास्माकम्। रौरुकीयाः खल्वेवम् आमनन्ति, न अस्मच्छाखिनः। तस्मादिमाम् अवष्टभ्य नास्मच्छास्त्रम् अन्यथयितुम् उचितम्।

वह्वीनां वा श्रुतीनामनुरोधात् वरम् इयमेवैका वर्द्धमानाभिप्राया वर्णयितव्या। न खल्वेकस्या अनुरोधात् वह्व्य उपरोद्धुमुचिताः। तस्मान्न किञ्चिदेतत्।

"पूर्वाह्णे मध्यमेवापि यदि पर्व समाप्यते।
तदोपवासः पूर्वेद्युस्तदहर्याग इष्यते।
अपराह्णेऽथवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते।
उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वोभूते याग इष्यते"।

इति च स्मृतिर्मध्यमेऽपि भागे पर्वसमाप्तौ तद्दिने यागमभिदधाना अस्मदुक्तमेव अर्थम् अनुगृह्णाति। न चात्रान्यागतिः सम्भ-

वति, मध्यमपर्य्यन्तपर्वसमाप्तावपि पूर्वेद्युरेवोपवासस्यावश्यम्भावात् तदत्र पूर्ववाक्यं क्षीणाभिप्रायम्, उत्तरवाक्यञ्च वर्द्धमानाभिप्रायं प्रत्येतव्यम्। यदपि—

"आवर्त्तने यदा सन्धिस्ततः पूर्वमथापि वा।
तस्मिन्नहनि यष्टव्यं परतश्चेत् परेऽहनि"।

इति स्मरणम्। तत्र, आवर्त्तनम् अह्नो मध्यभागः,—इति त्रिप्याभट्टोक्तमादरणीयम्। आवर्त्यते यत्र भागे, तदावर्त्तनम्,—इति व्युत्पत्तेः सम्भवात् वचनान्तरसंवादाच्च। न ह्यावर्त्तनपर्य्यन्ते—इत्यस्यां वचनव्यक्तौ किञ्चित् कारणम् अस्ति। एकत्रैव वचने,—आवर्त्तने, ततः पूर्वं वा,—इत्युपादानाच्च नायमर्थः शक्यते वक्तुम्। तस्मादस्या अपि स्मृतेः पूर्वोक्तस्मृतिसमानविषयतैव अवगन्तव्या। वचनस्य यथा श्रुतार्थपरतायाम् अपि, आवर्त्तनकालेपि सन्धौ तदहर्यागम् उपदिशन्ती स्मृतिरस्मन्मतम् एव अनुगृह्णातीति ध्येयम्। तदत्रापि यथासम्भवं क्षीणा वर्द्धमानाभिप्रायता वर्णनीया। न हि प्रहरद्वयादुपरि पर्वसमापनमात्रे, तदहरिष्टिरुपक्रमितुं शक्यते, येन परेऽहनि सा-क्रियेत।

साधारणास्तु खल्वेवमाद्याः स्मृतयः, असाधारणवचनानामनुपरोधेन नेतव्याः।

पर्वणः सन्धिस्तु यदि पर्वणस्तुरीयो भागः, तदा व्यक्तम् अस्मद्दर्शनैव आभिरुपदिश्यते—इत्यनुसन्धेयम्।

वाचस्पतिमिश्रास्तु,—"हरिहरपद्धत्यादौ तु विशेषः। तथा

हि, श्राद्धेष्ट्योस्तावदव्यवधानेन पूर्वापराह्णानुष्ठेयत्वं,—'पूर्वेद्युः पितृभ्यो निक्रीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुते'—इति श्रुतेः। लोगाक्षिरपि,—

'पूर्वाह्णे वाथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते।
उपोष्य तत्र पूर्वेद्युस्तदहर्याग इष्यते।
अपराह्णेथ सायाह्ने यदि पर्व समाप्यते।
उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वोभूते याग इष्यते'।

समाप्यते प्राप्यते। पर्व अमावस्या। उपोष्य औपवसथं विधाय। तेनापराह्णगामिन्याममावस्यायां श्राद्धम् औपवसथञ्च विधाय तदुत्तराह्ने मध्याह्नाभ्यन्तरे इष्टिः,—इति वर्त्तुलार्थः। एवञ्च वर्द्धमानावत् सर्वचैवोत्तरापराह्ण एव साग्निना श्राद्धं कार्य्यम्"—इति परेषां विशेषमुपन्यस्य,—"एतन्मते चीयमाणापदस्य उत्तरापराह्णाव्यापित्वमर्थः। खर्विताप दस्यापि लम्बितायाउत्तरापराह्णव्यापने प्रथमायाः प्रतिषेधोऽर्थः, तदव्यापने तु विधिरिति व्यवस्थितविकल्पः"—इति वर्णयाम्बभूवुः। तदत्र भवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम्। परमत्र मते व्यक्तम् उत्तरदिने अमावस्यायाम् अपि इष्टिरवगम्यते। ये तु—चीणादौ पूर्वस्याममावस्यायां श्राद्धम्, इष्टिञ्च पूर्वाह्णे प्रतिपद्येव वदन्ति, तेषाम् उपवासद्वतीयदिवसे वा यागः स्यात्। [illegible]एवाश्यौः समान दिनत्वं वा न स्यात्। श्रुतीनां स्मृतीनाञ्च वक्तीनाम् उपरोधोऽवर्जनीयः स्यात्। तदत्र तएवप्रष्टव्याः ॥ ८ ॥ ० ॥

यस्माच्चतुर्दश्यामपि चन्द्रमाः चीयते, तस्मात्—

दृश्यमानेप्येकदागताध्वा भवतीति ॥ ९ ॥

दृश्यमानेपि चन्द्रे। तदिदं चतुर्दशीमभिप्रेत्य वचनम्। अस्यापि खल्वमावस्याविषयत्वे पूर्वेणैवसूत्रेण सिनीवाल्याविधानादर्थतएव तत्र प्रातश्चन्द्रमसोदर्शनस्य प्राप्तत्वादनुवादापत्तेः। एकदा—एकस्मिन् काले। यदा खलु विप्रकृष्टायाम् अमावस्यायाम् अपेक्ष्यमाणायां सन्ध्यासमीपमुहूर्त्तं स्यात्, तदैव, न सर्वदा—इत्यर्थः। 'गताध्वा' गतः प्राप्तः देवपितृलोक प्रापणाय अध्वा अनया, सेयं गताध्वा प्रशस्ता, 'भवति' चतुर्दश्यपि। तदाह कात्यायनः।

"यदुक्तं दृश्यमानेपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया।
अमावस्यां प्रतीक्षेत तदन्तेवापि निर्वपेत्"।

इति। अतएव—

"दर्शत्वञ्च निमित्तं वै कालश्चन्द्रक्षयात्मकः"।

इति क्षीणामावस्याविषयं स्मरणम्। 'इतिः' अमावस्या व्यवस्थोपसंहारार्थः ॥ ९ ॥

अवसिता अमावस्याकथा। अपर्य्यवसिताम् इदानीं पौर्णमासीकथाम् अनुवर्त्तामहे।—

त्रयः पौर्णमासी काला भवन्ति; सन्ध्या वाऽस्तमितोदितावोच्चैर्वा ॥ १० ॥

त्रयः त्रिसङ्ख्याकाः, पौर्णमास्य एव कालाः पौर्णमासी कालाः, भवन्ति। ते खल्विमे विभज्य प्रदर्श्यन्ते। सन्ध्या वा। सन्ध्या

तावदुक्तलक्षणा । सा वा । अस्तमितोदिता वा । अस्तमिते उदिता यस्यां,—यस्यां किल पौर्णमास्याम् अस्तमिते सवितरि पूर्णश्चन्द्रमाः समुदेति, सेयम् अस्तमितोदिता । सा वा । उच्चैर्वा । यस्याम् उच्चैः स्थिते,—कलाहीने समुदिते चन्द्रमसि, पश्चात् सवितुरस्तमयः स्यात्, सेयम् उच्चैः पौर्णमासीत्युच्यते । सा वा । इयं किल चतुर्दशी मिश्रा भवति । पुराणेपि इत्थम् एव पौर्णमासीप्रकाराः व्युत्पादिताः । तथाचोक्तम् ।

"राका चानुमती चैव द्विविधा पूर्णिमामता ।
पूर्व्वोदितकलाहीने पौर्णमास्या निशाकरे ।
पूर्णिमानुमती ज्ञेया पश्चास्तमितभास्करे ।
यस्मात्तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह ।
तस्मादनुमती नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ।
यदा चास्तमिते सूर्य्ये पूर्णचन्द्रस्य चोद्गमः ।
युगपत्, सोत्तरा राकास्तदानुमतिपूर्णिमा ।
राकान्तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह ।
रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयोऽब्रुवन्" ।

इति । पश्चास्त—इति पृषोदरादित्वात् साधुः । कलाहीने निशाकरे पूर्व्वमुदिते सति, यत्र भास्करोऽस्तमेति । सेयम् अनुमती नाम पूर्णिमोच्यते । इयमेव, 'उच्चैः'—इति सूचिता । अस्तमिते सूर्य्ये पूर्णचन्द्रस्योद्गमः, युगपच्च सूर्य्यस्यास्तमयः पूर्णचन्द्रस्योद्गमस्य,—इति द्वयी राका भवति । अत्राद्या,—अस्तमितोदिता, द्वितीया सन्ध्येत्यस्मदीयं दर्शनम् । एतस्मात् लिङ्गात्,

—सन्ध्या पौर्णमासी अपि, अस्तमयसन्ध्यासम्बन्धिनी गृह्यते, न पुनरुदयसन्ध्यासम्बन्धिन्यपि,—इति युक्तम्। सेयम् अभिद्यमानेऽप्यर्थे भिन्नयोराचार्य्ययोर्विभिन्नारीतिरित्यनवद्यम्॥ १० ॥

उच्चैः पौर्णमासी तावच्चतुर्दशी मिश्रा भवति, सेयम् उभयदिनगामिनी, कतरा पुनरत्रोपोष्या ?। तत्राह।—

अथ यदहः पूर्णो भवति ॥ ११ ॥

अथेत्यनन्तरायाम् उच्चैः पौर्णमास्याम् एष विधिरिति दर्शयति। 'अथशब्दः सूत्रभेदज्ञापनार्थः। अन्यथा पूर्व्वेण सूत्रेणास्यैकसूत्रता स्यात्;—उच्चैर्व्वा यदहः पूर्णो भवति'—इत्येके वर्णयन्ति। यदहर्यस्मिन्नहनि पूर्णः सकलकलोपचयादखण्डमण्डलश्चन्द्रमाः भवति, ताम् उपवसेत्—इत्यर्थः ॥ ११ ॥

कदा पुनश्चन्द्रमाः सकलकलोपचयादखण्डमण्डलो भवति ?, कः खलु ज्ञानोपायोऽस्यार्थस्य ?,—इत्यस्याम् आकाङ्क्षायाम् उच्यते,—

पृथगेवैतस्य ज्ञानस्याध्यायो भवति, अधीयीत वा तद्विद्भ्यो वा पर्व्वागमयेत ॥ १२ ॥

पृथगन्य एव, एतस्य पूर्व्वविवक्षितस्य ज्ञानस्य, उपायभूतोऽध्यायः अधीयते—इत्यध्यायो ग्रन्थो भवति। तञ्च ग्रन्थम्, अधीयीत वा—स्वयं वा पठेत्, तत् ज्ञानं ये विदन्ति,—त इमे तद्विदो ज्यातिःशास्त्रविद उच्यन्ते, तेभ्यः सकाशात् वा पर्व्व दर्शपौर्णमासाख्यम् आगमयेत सम्यग् जानीयात्। कस्मिन् काले चन्द्रमाः क्षीयते ?,

—तदपि ज्ञानं ज्योतिःशास्त्र सापेक्षमेव,—इत्यभिप्रायः। तत्र चयकालः कात्यायनेनैव ज्योतिःशास्त्रादाकृष्य दर्शितः। पूर्णता कालः परमस्माभिर्वक्ष्यमवशिष्यते। पञ्चदश्यां पञ्चदशे किल मुहूर्त्ते चन्द्रमाः सकलकलोपचयादखण्डमण्डलो भवति,—इति ज्योतिः-शास्त्रविदः कथयन्ति। श्लोकमपि उदाहरन्ति।

"पञ्चदश्यां पञ्चदशे मुहूर्त्ते चन्द्रमण्डलम्।
तथा भवति, तद्वत्तौ सदा तव, नृपोत्तम!"।

इति। केनचित् ज्योतिः शास्त्र कुशलेन कश्चिद्राजा खल्वेवमुपश्लोकितः।

"राकामध्यगतश्चन्द्रः पूर्ण इत्यभिधीयते"।

इति च स्मरन्ति। कालवशात् पुनरेतस्याप्यन्यथात्वं जातम्। युगपरिवृत्या किलकालभेदो गणितागतवस्तुषु भवति,—इति सौरागमादिषु व्युत्पादितम्। अतएव, ततः पराचीनेन ज्योतिः शास्त्रविदा भास्कराचार्य्येण सिद्धान्तशिरोमणावुक्तम्।

"कक्षाचतुर्थस्तरणेर्हिचन्द्रः
कर्णान्तरे तिर्य्यगितोयतोऽज्ञात्।
पादोनषट्काष्ट लवांतरेऽतो
दर्श नृदृश्यस्य दलस्य शुक्लम्"।

इति ॥ १२ ॥ ० ॥

अथ यदहरुपवसथो भवति, तदहः पूर्व्वाह्ण एव प्रातराहुतिं हुत्वैतदग्नेः स्थण्डिलं गोमयेन समन्तं पर्य्युपलिम्पति ॥ १३ ॥

अथेति पूर्व्वप्रकृतार्थम्। पूर्व्वं प्रकृते यस्मिन्नहनि उपवसथो भवति, तदहस्तस्मिन्नहनि प्रातराहुतिं हुत्वा, पूर्व्वाह्ण एव, अग्नेरे तदधिकृतं स्थण्डिलम्, एतस्य अधिकृतस्याग्नेर्व्वा स्थण्डिलम् अग्न्यगारम्, गोमयेन समन्तं चतुरस्रं परि सर्व्वतोभावेनोपलिम्पति। एतदिति स्वरूपतो निरासार्थम्। तत् खल्वस्य द्वितीयम् अग्न्यागारम्। स्थण्डिलग्रहणं लौहादिभाण्डस्थे अग्नौ होम निषेधार्थम्। पूर्वाह्ण एव उपलिम्पति,—इति सम्बन्धात् एव काराच्च पूर्वाह्ण एव उपवसथं दर्शयति चतुर्दश्याम् अपि। अन्यथा, प्रागावर्त्तनादिति सिद्धत्वादनुवादापत्तेः। अतएव पूर्वाह्ण एव प्रातराहुतिं हुत्वा,—इत्यपि न वर्ण्यते। सिद्धायाम् अपि प्रातराहुतौ, प्रातराहुतिं हुत्वा,—इति वचनम्, औपवसथिके अहनि स्वयं होमकरणसूचनार्थम्। कथनाम?। हुत्वा पर्य्युपलिप्तव्यम्—इति पर्य्युपलेपनहोमयोरेकः कर्त्ताऽवगम्यते। किमर्थं पुनरत्र स्वयं करणम् उच्यते?। फल विशेषार्थम्। अत्र हि स्वयं होमे कृते सर्व्वदैव स्वयं कृतो भवति। भवति चात्र ब्राह्मणम्। "एते ह वै रात्रौ सर्व्वा रात्रयः समवयन्ति; या आपूर्य्यमाणपक्षस्य रात्रयः ताः सर्व्वाः पौर्णमासीं समवयन्ति, या अपक्षीयमाणपक्षस्य रात्रयस्ताः सर्व्वा अमावस्यां समवयन्ति, स यो ह वै विद्वान् स्वयमुपवसथे जुहोति, सर्व्वदा हैवास्य स्वयं हुतं भवति"—इति॥ १३ ॥ ० ॥

अथेध्मानुपकल्पयते; खादिरान् वा, पालाशान् वा ॥ १४ ॥

अथानन्तरम्, होमयागार्थम् इध्मान् समिधः,—

"प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकीर्त्तितम् ।
एवम्बिधाःस्युरेवेह समिधः सर्व्वकर्म्मसु ।
समिधोऽष्टादशेध्मस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ।
दर्शे च पौर्णमासे च क्रियास्वन्यासु विंशतिम्" ।

इति कर्म्मप्रदीपोक्तलक्षणसंख्याकाः । उपकल्पयते, उप समीपे अग्नेरित्यर्थात्, कल्पयते आसादयतीत्यर्थः । इध्मान् विशि-नष्टि,—खादिरान् खदिरमयान् वा, पालाशान् पलाशमयान् वा । खदिरपलाशौ प्रसिद्धौ । वा शब्दद्वयन्तुल्यवद्विकल्पार्थम् । ते खल्विमे इध्माः यत्र न कर्त्तव्याः, तदप्याह कर्म्मप्रदीप एव ।

"अङ्ग होम समित्तन्त्र सोष्यन्त्याख्येषु कर्म्मसु ।
येषाञ्चैतदुपर्य्युक्तं तेषु तत् सदृशेषु च ।
अक्ष भङ्गादि विपदि जलहोमादि कर्म्मणि ।
सोमाहुतिषु सर्व्वासु नैतेष्विध्मो विधीयते" ।

इति । अस्यायमर्थः । विवाहादि कर्म्माङ्गभूता ये होमास्ते अङ्ग-होमाः—इत्युच्यन्ते । येऽपि समिद्धविस्तारास्तन्त्रहोमाः । (द्विविधाः किल होमाः याज्ञिकसम्प्रदाय प्रसिद्धाः,—क्षिप्रहोमास्तन्त्रहो-माश्च,—इति । तत्र ये क्षिप्रं हूयन्ते,—तदमे सायं प्रातर्होमाद-योऽनङ्गविस्तारयुक्ताः क्षिप्रहोमा उच्यन्ते । ये तु परिसमूहन बर्हिराद्यङ्गविस्तारयुक्ताः, तदमे तन्त्रस्येतिकर्त्तव्यतायाः यथा-म्नायाः संवन्धात् तन्त्रहोमा उच्यन्ते ।) यस्य आसन्न प्रसवायाः सुखप्रसवार्थं सोष्यन्तीहोमः । येषाञ्च सायं प्रातर्वैश्वदेव

होमानाम्, एतत् इध्माख्यं द्रव्यम्, उपरि पश्चात्, उक्तम् आम्नातम्। तेष्वेतेषु तत् सदृशेष्वन्येषु च चिप्रहोमेषु। यः किल ऊढायां यानेन पत्न्या नीयमानायाम् अक्षभङ्ग नद्धविमोचादि विपदि नैमित्तिको होमो विहितः। यश्च,—"पौर्णमास्यां रात्रावविदासिनि ह्रदे नाभिमात्रमवगाह्याक्षततण्डुलानृगन्तेऽस्यास्येन जुहुयात् स्वाहेत्युदके"—इति काम्योजलहोमः, आदिपदात् यश्च पदवर्त्महोमः, याश्च सोमरसाहुतयः, तेषु एतेषु सर्वेषु होमेषु इध्मो न विधीयते,—इति ॥ १४ ॥ ० ॥

खादिरपालाशालाभे,—विभीतक, तिल्वक, वाधक, नीव, निम्ब, राजवृक्ष, शाल्मल्य, ऽरलु, दधित्थ, कोविदार, श्लेष्मातक,—वर्ज्जं सर्ववनस्पतीनामिध्मो-यथार्थं स्यात् ॥ १५ ॥

खादिरपालाशयोरलाभे असम्भवे, विभीतकादिवर्ज्जम् अन्येषां सर्वेषां वनस्पतीनाम् अश्वत्थप्रभृतीनाम्, इध्मो, यथार्थम्, अर्थं प्रयोजनम् अनतिक्रम्य, स्यात्—आसादनीयो भवेत्। तदलाभे,—इत्यनभिधाय, खादिरपालाशालाभे,—इति जात्या द्रव्यमुपलक्षयन्नाचार्य्यस्तयोरलाभ एव सर्वं वनस्पतीनाम् उपादानं, न तु तत् प्रति निध्योरप्यभावे,—इति दर्शयति। विभीतकादयो वृक्ष-जाति विशेषाः॥ १५ ॥ ० ॥

विशाखानि प्रति लूनाः कुशाबर्हिः ॥ १६ ॥

विश्लिष्टाः पृथग्भूताः शाखाः पत्राणि यस्मात् स्थानात्, तानि विशाखानि—कुश स्कन्ध प्रदेशा उच्यन्ते। तानि प्रति लक्षीकृत्य लूनाश्छिन्नाः कुशाः, बर्हिः—बर्हिः स्तरणार्थमासादयितव्याः—इत्यर्थः। बर्हिः संज्ञकाः,—इति वा व्याख्येयम्। तदत्र विधेय प्राधान्य विवक्षयैकवचनम् द्रष्टव्यम्। 'बर्हिषः'—इति बहुवचनान्तम् एव मूलपाठमुपाध्यायः पठति। तदा व्यक्त एवार्थः॥ १६॥ ०॥

उपमूल लूनाः पितृभ्यः ॥ १७ ॥

उपमूले मूल समीपदेशे लूनाः कुशाः, पितृभ्यः पितृकर्म्मार्थम् आसादयितव्याः,—इति प्रसङ्गादिहोच्यते। ते खल्विमे पित्रर्थमासादयितव्याः कुशाः, मूलसमीपेऽप्यधोभाग एव लवितव्याः, नोर्द्धभागे। कस्मात्?।

"हरितायज्ञियादर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः।
समूलाः पितृदैवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः"।

इति कर्म्मप्रदीपे समूलत्वोपदेशात्। एके पुनरुपमूल लूनानां समूलत्वासम्भवं मन्यमानाः, पिण्डास्तरण कुशानां च्छिन्नमूलत्व विधायक कात्यायनसूत्रं पश्यन्तोभ्रान्ताः सूत्रमिदं पिण्डास्तरण कुशपरम्—इति प्रलपन्ति। तदसङ्गतम्! मूलादधस्ताल्लवन एव समूलत्व उपमूललूनत्वयोः सम्भवात्।

"गोकर्णं दीर्घास्तु कुशाः सकृच्छिन्नाः समूलकाः"।

इति तद्धृतवचनान्तर एव छिन्नानाम् अपि कुशानां समूलत्व-दर्शनाच्च। कात्यायनस्तु न अस्मत्सूत्रकारः,—इति तत् सूत्रोप-दर्शनम् अत्रानुचितम् ॥ १७ ॥ ० ॥

तेषामलाभे,—शूकतृण, शर, शीर्य्य, वल्वज, सुतव, नल, सुण्ठ,—वर्ज्जं सर्व्वतृणानि ॥ १८ ॥

तेषां यथोपदिष्टानां कुशानाम् अलाभे, शूकतृणादिवर्ज्जं सर्व्व-तृणानि, बर्हिःस्तरणार्थमासादयितव्यानि, बर्हिः संज्ञकानि वा भवन्ति। तैः कुशार्थः कर्त्तव्यः—इत्यर्थः। शूकतृणं, शूकयुतं तृणम्। शूकानि फलपुष्पमञ्जर्य्यः। शरादयः, तृणजातिविशेषाः। यत् पुनः पुराणवचनम्—

"कुशाः काशाः वल्वजाश्च तथाऽन्ये तीक्ष्णरोमशाः।
मौञ्जाश्च शाद्वलाश्चैव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः"।

इति। तत् कौशुमादि व्यतिरिक्तविषयम्। 'तीक्ष्णरोमशाः,—इति वल्वजानां विशेषणं, तेनात्र तद्व्यतिरिक्त वल्वजानां निषेधो-बोद्धव्यः'—इति नारायणोपाध्यायमञ्जतयः। तदसङ्गतम्। साधा-रण वचन व्यपाश्रयेण स्वशास्त्रसङ्कोचस्यान्याय्यत्वात्। 'तथाऽन्ये'—इति वल्वजानां भेदेनैव तीक्ष्णरोमशानामवगमाच्च। अन्यथा, 'तथाऽन्ये'—इति प्रमादपाठः स्यात्। षट्सङ्ख्याविरोधाच्च। षट्-सङ्ख्या कीर्त्तनं स्वल्वेवं विरुध्यते। तीक्ष्णरोमशत्वस्य वल्वज विशे-षणत्वे पञ्चानाम् एवोपलम्भात्। न च—

"पितृतीर्थेन देयाः स्युर्दूर्व्वा श्यामाकमेव च"।

इति तत् पूर्व्ववचनोपात्ताभ्यां दूर्वाश्यामाकाभ्यां सङ्ख्यापूरणम् इति वाच्यं, सप्तसङ्ख्यापत्तेः। तस्मात्, ततो भेदेनैव इह षणामुपादानम्, षणाम् एव वा मध्ये दूर्वाश्यामाकयोरितरापेक्षया उपादेयत्वार्थं तयोः पूर्वम् प्रातिस्विकतया कीर्त्तनम्,—इति वर्णनीयम्। ते खल्वत्र शाद्वलतयैवलभ्येते। यच्च,—शाद्वलम्—इति दूर्वादिषड्-विशेषणं पृथक्त्वे तु सप्तमापत्तेः,—इति वाचस्पतिवर्णनम्। तदप्यनुचितमेव। विशेषणत्वाऽसङ्गतेः। शाद्वलस्यैकवचनान्ततया कुशादीनाञ्च बहुवचनान्ततया परस्परम् अनाकाङ्क्षत्व प्रतीतेः। मौञ्जस्य शाद्वलस्यैव—इति च मुञ्जादिभ्यो भेदेनैव शाद्वलस्यावगमात्। पूर्व्ववचनोपात्तयोः दूर्वाश्यामाकयोरत्रान्तर्भावस्योक्तत्वाच्च। षड्दर्भाः—इति खल्वत्र परिभाष्यते। तेषामेव दूर्वाश्यामाकयोः विशेष विवक्षया पूर्व्वोपादानम्—इत्यस्मदुक्तैववर्णना। अतएव इह पठितानाम् अपि कुशानाम्—

"गोकर्ण दीर्घाश्च कुशाः सञ्छिन्नाः समूलकाः"।

इति पूर्व्वचन पूर्व्वार्द्धे परिकीर्त्तनम। तस्मात् पूर्व्ववचने पूर्व्वार्द्धेन प्रथमकल्पानां कुशानाम्, उत्तरार्द्धेन च अनुकल्पान्तरापेक्षया अभ्यर्हितयोः दूर्वाश्यामाकयोः पृथगुपादानम्—इत्यादरणीयम्॥ ॥ १८ ॥ ० ॥

आज्यं, स्थालीपाकीयान् व्रीहीन् वा यवान् वा, चरुस्थालीं, मेक्षणम, अनुगुप्ता अप इति ॥ १९ ॥

अत्र प्रतिपदम् उपकल्पयते—इति सम्बध्यते। कथम्?। आ-

ज्यम् उपकल्पयते । स्थालीपाकीयान् स्थालीपाकसमर्थान्,— यावद्भिः स्थालीपाको निर्वहति तावतो व्रीहीन् वा यवान् वा, उपकल्पयते। चरुस्थालीम् उक्तलक्षणाम्. उपकल्पयते। मेक्षणम्—

"इध्मजातीयमिध्मार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत्।
वृत्तञ्चाङ्गुष्ठपृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम्।
एषैव दर्व्वी यस्तत्र विशेषस्तमहं ब्रुवे।
दर्व्वीद्व्यङ्गुलपृथ्वग्रातुरीयोनन्तु मेक्षणम्"।

इति कर्म्मप्रदीपोक्तलक्षणम्, उपकल्पयते। अनुगुप्ता अप उपकल्पयते। इतिना, अन्यदप्येवम्भूतं दर्व्वीप्रभृतिकं सूचयति॥ १९ ॥

यानि चानुकल्पमुदाहरिष्यामः॥ २० ॥

यानि तैलादीन्यनुकल्पम् प्रत्युदाहरिष्यामः, च शब्दात् यानि च उलूखलादीन्युदाहरिष्यामः, तान्युपकल्पयते ॥ २० ॥ ० ॥

अथेदानीम् उपवसतो व्रतम् उच्यते,—

न तदहः प्रव्रज्येत॥ २१ ॥

तदहरस्मिन्नहनि, न प्रव्रज्येत प्रकर्षेणत्यजेत् गृहम्—इत्यर्थाद्गम्यते। व्रज्यतिस्त्यजतिकर्म्मा। तदनेनास्य प्रवासो निषिध्यते। प्रव्रज्येत—प्रकर्षेण दूरं गच्छेत्—इति वा व्याख्येयम्॥ २१ ॥ ०॥

दूरादपि गृहानभ्येयात्॥ २२ ॥

अभ्येयात् आगच्छेत्। स्वयं होतुम्। तदहरितिवर्त्तते॥ २२॥ ०॥

अबहुवादी स्यात् ॥ २३ ॥

बहु वदितुं शीलम् अस्य,—इति बहुवादी, स न भवति,—इत्य-बहुवादी, स्यात्, तदहरितिवर्त्तत एव। तदन,—तात्स्येत्यार्थक-निर्णिप्रत्ययात् वृथैव बहुवादी न भवेत्, व्याख्यानादौ खल्प-दोष एव बहुकथनेपि,—इति दर्शयति ॥ २२ ॥ ० ॥

अन्यतस्तुधनं क्रीणीयान्न विक्रीणीत ॥ २४ ॥

अन्यतः सकाशात् धनं द्रव्यं क्रीणीयात्, न तु स्वयं विक्रीणीत अन्यस्मै। तदहरित्येव। तदन्न तु शब्दो भिन्नक्रमेण योजनीयः, अनर्थको वा। "मिताक्षरेष्वनर्थकम्"—इति वचनात् ॥ २४ ॥०॥

सत्यं विवदिषेत् ॥ २५ ॥

ऋजुरक्षरार्थः। सत्यं वदेत्,—इति वक्तव्ये, सत्यं विवदिषेत्,—इति सूचयन्नाचार्यो मनसाप्यसत्यं वक्तुं नेच्छेदित्युपदिशति ॥ ॥ २५ ॥ ० ॥

अथापराह्ण एवाप्लुत्यौपवसथिकं दम्पती भुञ्जी-यातां; यदेनयोः काम्यꣳ स्यात्, सर्पिर्मिश्रꣳ स्यात्; कुशलेन ॥ २६ ॥

अथ दध्याद्याहरणानन्तरम् आप्लुत्य, अपराह्ण एव दम्पती भुञ्जी-याताम्—इति भिन्नक्रमेण योजनीयम्। कुतः ?। पूर्वाह्ण एव

स्नानस्याम्नानात्, तद्बाधे च कारणविशेषाभावात्। तथाच स्मरणम्।

"मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम्।
पूर्वाह्ण एव कुर्व्वीत देवतानाञ्च पूजनम्"।

इति।

"चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्।
तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले"।

इति चैवमादि। "अपराह्णे व्रतोपायनीयम् अश्नीयाताम्"—इति च तन्त्रान्तरे अपराह्ण एवानयोर्भोजनम् उपदिश्यते। तस्माद् यथोक्त एवार्थः।

अह्नोऽपरो भागः, अपराह्णः। तत्रैव भुञ्जीयाताम्,—इत्येकभोजनम् अनयोर्नियम्यते,—द्विर्भोजनप्राप्तौ भोजनान्तर व्युदासार्थम्। किं भुञ्जीयाताम्?। औपवसथिकम्। उपवसथेन संसृष्टं—तत्रापि यदविरुद्धम्। तत्रापि एनयोर्दम्पत्योर्यत् काम्यं कमनीयं रुचितम्—इत्येतत्। स्यात्, भवति। सर्पिर्मिश्रं घृतमिश्रञ्च स्यात्। यच्च कुशलेन सुखेन, परिणमति,—इति वाक्यशेषः। एतदुक्तं भवति। इत्थम् औपवसथिकम् अन्नं भुञ्जीयातां, यत् भुक्तम् अनयोः सुखेन परिणमति, न मनागपि शरीरवैकल्यम् उत्पादयति,—इति। एवं खल्वविघ्नेन श्वोयागः सम्पत्स्यते,—इत्यभिप्रायः। किम्पुनस्तदौपवसथिकम्?। लवणादिवर्ज्जम्,—इति ब्रूमः। कुतः?। गृह्यान्तरवचनात्। तथाचोक्तम्।

"लवणं मधु मांसञ्च क्षारांशो येन भूयते।
उपवासे न भुञ्जीत, नोत्तरात्रौ च किञ्चन"।

इति। अत्र, उत्तरात्रौ किञ्चन न भुञ्जीत,—इत्युपादानात्, दिवा दैवादभोजने, रात्रेः प्रथमयामेपि भोजनं दर्शयति।

"दिवोदितानि कर्म्माणि स्वकाले न कृतानि चेत्।
शर्वर्य्याः प्रथमे यामे तानि कुर्य्यादतन्द्रितः"।

इति च स्मृत्यन्तरम्॥ २६॥ ०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमप्रपाठकस्य पञ्चमी काण्डिका॥ ०॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

प्रथमप्रपाठके षष्ठी काण्डिका।

अथेदानीम् औपवसथिक भोजन नियम दृढिम्ने ब्राह्मणम् उदाहरति,—

मानतन्तव्यो होवाचाहुता वा एतस्य मानुष्याहुति र्भवति; य औपवसथिकं नाश्नाति ॥ १॥

मानतन्तव्योनाम कश्चिदाचार्य्यः ह किल उवाच। किम् उवाच?। तदुच्यते। अहुता हुतफलरहिता, वै—इत्यनर्थको निपातः। एतस्य, औपवसथिकम् अनश्नानस्य मानुष्याहुतिर्मनुष्योपकारार्था आहुतिः, सायं प्रातर्होमवैश्वदेवादिलक्षणा, भवति। सर्वोपि होमो निष्फलो भवतीत्यर्थः। मानुष्याहुतिः प्राणाग्निहोत्र लक्षणा वा। तथाच स्मर्य्यते।

"गृहस्थो ब्रह्मचारी च यस्त्वनश्नंस्तपश्चरेत्।
प्राणाग्निहोत्र लोपेन अवकीर्णी भवेत्तु सः"।

इति।

"अनड्वान् ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्च ते त्रयः।
अश्नन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नताम्"।

इति चैवमादि। एतञ्च,—इति आचार्य्य एव विवृणोति। 'य औपवसथिकं नाश्नाति' न भुङ्क्ते॥१॥०॥

किञ्च। स खल्वयम्,—

अनीश्वरो ह क्षोधुको भवत्यकाम्योजनानां पापवसीयसी हास्य प्रजा भवति॥२॥

न ईश्वरोऽनीश्वरो ह किल भवति। क्षोधुकः क्षुत्दुकः,—अतृप्तः सदा भवतीत्यर्थः। न काम्योऽकाम्योऽकमनीयोऽस्पृहनीयो जनानां लोकानां भवति। किञ्च। पापवसीयसी पापशीला, ह किल अस्य औपवसथिकमनश्नुवानस्य, प्रजा सन्ततिर्भवति। पापं प्रसिद्धं वसीयः पुण्यम्। तदुभयवत्यस्य प्रजा भवति,—इति वा वर्णनीयम्॥ २॥०॥

अनश्नुवानस्य दोषम् अभिधाय, अथेदानीम् वैपरीत्येनाश्नुवानस्य गुणा अभिधीयन्ते,—

य औपवसथिकं भुङ्क्ते ईश्वरो ह भवत्यक्षोधुकः काम्यो जनानां, वसीयसी हास्य प्रजा भवति॥३॥

वसीयसी कल्याणी पुण्यवतीत्यनर्थान्तरम्। सुस्थिता,—इति भट्टभाष्यम्। अपापवसीयसी,—इति पाठे,—पापवसीयसी व्याख्याता, सा न भवतीत्यपापवसीयसी। कृतभाष्यमन्यत्॥३॥०॥

यस्मादनश्नुवानस्यैतेदोषाः, अश्नुवानस्य चैतेगुणा भवन्ति,—

तस्मात् यत् कामयेतौपवसथिकं भुञ्जीयाताम् ॥४॥

यदौपवसथिकं कामयेत गृहपतिः, व्यत्ययाद्वा कामयेयातां दम्पती, तद्भुञ्जीयाताम् ॥ ४ ॥ ० ॥

अथेदानीम् अन्यदपि व्रतम् अभिधीयते,—

अध एवैताᳬ रात्रिᳬ शयीयाताम् ॥ ५ ॥

अधो भूमावेव न पल्यङ्कादौ, (स्रस्तरस्तु न निषिध्यते) एतां उपवसथदिवसीयां रात्रिं शयीयातां दम्पती ॥ ५ ॥

तौ खलु जागरन्मिश्रावेवैताᳬ रात्रिं विहरेयाताम्, इतिहासमिश्रेण वा, केनचिद्वा ॥ ६ ॥

तौ दम्पती। खल्वित्यनर्थको निपातः। जागरन्मिश्रौ जाग्रदवस्थयैव स्वापं मिश्रयन्तौ, एतां रात्रिं विहरेयातां नयेयाताम्—इत्यर्थः। कथं जागरन्मिश्रौ भवेताम्?। तदुच्यते। इतिहासमिश्रेण। भाव प्रधानोऽयं निर्देशः, इत्थम्भावे तृतीया। इतिहासमिश्रतया—तदालोचनयेत्येतत्। इतिहासमिश्रेण केनचित् सद्व्यवहारेण वा,—इति वा व्याख्येयम्। अन्येनापि केनचित् पुण्यकथादिना वा,—इत्ययम् अभ्युपायो जागरन्मिश्रत्वे ॥ ६ ॥

जुगुप्सेयातान्त्वेवाव्रत्येभ्यः कर्म्मभ्यः ॥ ७ ॥

जुगुप्सेयातां निन्देताम्। अव्रत्येभ्यः, व्रते साधु व्रत्यं, तन्न भवतीत्यव्रत्यं,—व्रतविरुद्धम् उच्यते। तेभ्यः कर्म्मभ्यः ग्राम्यधर्म्मादिभ्यः,

—तानि कर्म्माणि त्यक्तुम्—इत्यर्थः। गोप्तुम् इच्छा वा जुगुप्सोच्यते। तदा खल्वन्येभ्यः आत्मानं रक्षितुम् इच्छेताम्—इति व्यक्तैव वचनव्यक्तिः। तुशब्दः सम्भवकालं व्यवच्छिनत्ति। एवशब्दस्य, प्रकृतं नियमयन् व्यतिरेके व्रतभङ्गम् अवगमयति। अतएव स्मर्य्यते,—

"स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्।
सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च।
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः।
अनुरागात् कृतश्चैव ब्रह्मचर्य्यविरोधकम्।
विपरीतं ब्रह्मचर्य्यमेतदेवाष्टलक्षणम्"।

इति।

"उपवासे तथा यौनं हन्ति सप्त कुलानि वै।
स्त्रीणां सम्प्रेक्षणात् स्पर्शात्ताभिः कङ्कथनादपि।
ब्रह्मचर्य्यं विपद्येत, न दारेष्वृतुसङ्गमात्"।

इति चैवमादि। अत्र च, सम्प्रेक्षणात्, सङ्कथनात्,—इत्यत्र सरागत्वं संशब्दस्यार्थः, साहचर्य्यात् स्पर्शेपि तथा,—इति स्थूलपाण्युपाध्यायाः। तुशब्द श्चशब्दार्थो वा,—गात्राभ्यङ्गादीनि समुच्चिनोति। कस्मात्?—

"गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलञ्चानुलेपनम्।
व्रतस्थो वर्ज्जयेत् सर्व्वं यच्चान्यद्बलरागकृत्"।

इत्येवमादि स्मरणात्॥ ७॥ ०॥

न प्रवसन्नुपवसेदित्याहुः ॥ ८ ॥

प्रवसन् प्रवासम् अनुतिष्ठन् न उपवसेत्,—इत्याहुरेके आचार्य्याः। एतस्मादेवावगम्यते,—प्रवसन्नप्युपवसेत्,—इत्यन्ये आचार्य्या मन्यन्ते —इति ॥ ८ ॥ ० ॥

यदा तु खलु प्रवसन् गृहपति र्न उपवसति, तदापि,—

पत्न्या व्रतं भवतीति ॥ ९ ॥

पत्न्या व्रतम् औपवसथिकं भवति,—इति आहुराचार्य्याः ॥ ९ ॥ तदेवं प्रवसता नोपवस्तव्यम्,—इत्येकेषाम् आचार्य्याणां मतं, प्रवसताप्युपवस्तव्यम्—इति चापरेषाम्। एतस्मिंश्च विकल्पे सति,—

यथा कामयेत, तथा कुर्य्यात् ॥ १० ॥

स्पष्टभाष्य मेतत् ॥ १० ॥ ० ॥

एव मेवाहिताग्नेरप्युपवसथो भवति ॥ ११ ॥

आहिताग्निः पञ्चाग्निरुच्यते। स च,—

"पवनः पावन स्त्रेता यस्य पञ्चाग्नयोगृहे"।

इति स्मृत्युक्तः। पवन आवसथ्योऽग्निः पावनः सभ्योऽग्निः यः शीतापनोदनाद्यर्थं बहुषु देशेष्वपि विधीयते,—इति कुल्लूकभट्टः। यद्वान्यत्। औपासनाग्निम् अधिकृत्य उपवसथस्य सूचितत्वा दाहिताग्नेरेष न प्राप्नोतीत्येवम् अतिदिश्यते ॥ ११ ॥ ० ॥

यच्चाम्नायो विदध्यात् ॥ १२ ॥

आम्नायत अभ्यस्यते,—इत्याम्नायो वेद उच्यते। स खल्वाम्नायः शाखान्तरीयोपि यदन्यद्विदध्यात्, तदपि कर्त्तव्यम्,—इति वाक्य शेषः। शाखान्तराधिकरण न्यायादिति अभिप्रायः। चः समुच्चये, पूर्व्वोक्तम् एव समुच्चिनोति ॥ १२ ॥ ० ॥

अथ पूर्व्वाह्ण एव प्रातराहुतिꣳ हुत्वाऽग्रेणाग्निं परिक्रम्य दक्षिणतोऽग्नेः प्रागग्रान् दर्भानास्तीर्य्य ॥ १३ ॥

अथापरदिने प्रातराहुतिं हुत्वा। सिद्धाया अपि प्रातराहुतेः पुनरभिधानं क्रमार्थम्। कथन्नाम ?। प्रातराहुतिं हुत्वा समिदाधानान्तं विधाय वच्यमाणं कर्म्म कुर्य्यात्। कुतः ?।

"आधाय समिधञ्चैव ब्रह्माणमुपवेशयेत्"।

इति कर्म्मप्रदीप दर्शनात्। "अग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य्य"—इति च गृह्यान्तरम्। तदयमर्थः। प्रातराहुतिं हुत्वा पूर्व्वाह्ण एव—प्रतिपदभावेपि,—इत्यवोचाम। अग्रेण पूर्व्वयादिशा, अग्निं परिक्रम्य अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य गत्वा, दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिश्यग्नेः। सार्व्व विभक्तिकस्तसिल्।

"उदग्धारा मविच्छिन्नामग्निमारभ्य दक्षिणम्।

दद्याद्ब्रह्मासन स्थाने सर्व कर्म्मसु नित्यशः"।

इति गृह्यासंग्रह वचनात्, अविच्छिन्नां वारिधारां दत्वा, प्रागग्रान् दर्भान् आस्तीर्य्य, ब्रह्मोपवेशनार्थम्। निरस्यति,—इति

वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। तच्च निरसनं ब्रह्मणः कर्म्म,—इति वक्ष्यामः। ततश्च, एतदन्तं कर्म्म याजमानिकम्। कथन्तर्हि आस्तरण निरसनयोः सम्बन्धः? समान कर्त्तृकत्वाभावात्। कुतः पुनः समान कर्त्तृकत्वम् अन्तरेण न सम्बन्ध उपपद्यते?। क्त्वाप्रत्यय बलात्,—इति चेत्;—इति चेत् पश्यति क्त्वाप्रत्ययबलादेतदव गम्यते; समान कर्त्तृकया कयाचित् क्रियया समम् अत्र सम्बन्धेन भवितव्यम्,—इति। अत्रोच्यते। नान्यथोपपत्तेः। नैषदोषः। कस्मात्?। अन्यथाप्युपपत्तेः क्त्वाप्रत्ययस्य। कथम्?। पूर्वकालता मात्रार्थतया। तच्चाप्येष दृश्यते,—इति वक्ष्यामः। 'अन्यच्चेष्टेत्'—इति वा व्यवहित तरेण वक्ष्यमाणेन सम्बन्धो वर्णनीयः। एवं किल भट्टनारायणादयो व्याचचक्षिरे। श्लोकम् अपि उदाहरन्ति।

"येन यस्याभिसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः।
अर्थतो ह्यसमर्थानाम् आनन्तर्य्यमकारणम्"।

इति॥ १३ ॥ ० ॥

अथेदानीं ब्राह्मं कर्म्म अभिधीयते,—

तेषां पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्, सव्यस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्या ब्रह्माऽऽसनात् तृणमभिसंगृह्य, दक्षिणापरमष्टमं देशं निरस्यति,—निरस्तः परावसुरिति॥ १४॥

तेषां यजमानास्तृतानां दर्भानां, पुरस्तात् पूर्व्वस्यां दिशि, प्रत्यङ्मुखः पश्चिमाभिमुखः, तिष्ठन् ऊर्द्ध्वः सन्, सव्यस्य वामस्य, पाणेः

करस्य, अङ्गुष्ठेन, उपकनिष्ठिकया—कनिष्ठसमीपदेशस्था अङ्गुली उपकनिष्ठा अनामिका च उच्यते, उपकनिष्ठैव उपकनिष्ठिका, तया च अङ्गुल्या, ब्रह्मा ब्रह्मतया परिकल्पितः, (इदानीमपि कयाचिद्विवक्षया ब्रह्मा—इत्युच्यते।) आसनात्—तदर्थकल्पितात् यजमानास्तृतात् कुशमयात्, तृणं दर्भरूपम्, अभि संगृह्य गृहीत्वा, दक्षिणापरं—दक्षिणस्याश्च अपरस्याश्च दिशोरन्तरालम्, अतएव,—अष्टमम् उभयदिगष्टमांशं, देशं दिग्विभागं; नैऋतकोणम्,—इत्येतत्। तं प्रति, निरस्यति प्रक्षिपति;—निरस्तः परावसुः,—इति, अनेन मन्त्रेण।

तदिदं निरसनं ब्राह्मं कर्म—इति विज्ञायते। कुतः?। ब्रह्मा,—इति कर्तृनिर्देशात्। कात्यायनसूत्रणाच्च। स खल्वाचार्यो अन्यत्रैव याजमानं कर्म सूत्रयित्वा, "सर्वत्र ब्रह्मा दक्षिणत उदङ्मुखः कुर्य्याद्धोमेभ्योऽन्यत्"—इति ब्राह्मं कर्म वक्तुम् उपक्रममाणः तत्रैव प्रकरणे,—"तद्दक्षिणतो निरस्तः परावसुरिति दक्षिणा तृणं निरस्येत्, आवसोः सदने सीदामीत्युपविशेत्"—इति सूत्रयाञ्चकार। तदनेन, निरसनं ब्राह्मं कर्म,—इत्यवगच्छामः। अतएव तेनैव "दक्षिणार्द्धे तु सदसः पूर्वमुपवेशनं प्रस्तोतुः प्रत्युपवेशनं ब्रह्मोपवेशनेन; निरस्तः परावसुरिति दक्षिणा तृणं निरस्येत्, 'आवसोः सदने सीदामीत्युपविशेत्" —इति ब्राह्मं कर्म निरसनम् उपवेशनञ्च अन्यत्राप्युपवेशने सूचितम्। एतस्माच्च कारणात् नात्र आसनेन ब्रह्मणः सम्बन्धः, अपितु निरसनेनैव,—इत्यवगन्तव्यम्।

ये तु ब्रुवते,—नात्र ब्रह्मोपासनेन सम्बन्धः, 'उपवेशनात् पूर्वं तत्सम्बन्धाभावात्'—इति। तान् प्रति वक्तव्यम्। तदर्थपरिकल्पितत्वादासनस्य अस्त्यत्र कोपि सम्बन्धः—इत्यकामेनापि वाच्यम्। लोकेपि देवाद्यर्थं परिकल्पितासनादौ देवासनादि व्यपदेशाः दृश्यन्ते। "लोकेयेष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि, तानि सति सम्भवे तदर्थान्येव सूत्रेषु"—इति खल्वनुक्रमणिका शास्त्र तात्पर्यं विदाम्। "पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति"—इति च भविष्यता पुरोडाशेन कपालस्य व्यपदेशो दृश्यते। तस्मात्,—यथा, "प्रैतु होतुश्चमसः"—इत्यत्र, होता यत्र चमति, चमिष्यति अचमीद्वा स होतुश्चमसः,—इति चमसिनां प्रेष भक्षाधिकरणे निर्णीतं, तथा अत्रापि ब्रह्मा यत्र आस्ते आसिष्यते आसिष्ट वा, तद्ब्रह्मासनम्,—इति शक्यते वक्तुम्। अनयैव दिशा,—ब्रह्मासनमास्तीर्य,—इति, दद्याद्ब्रह्मासनस्थाने,—इति, ब्रह्मासने निधाय,—इति चैवमादयः शतशः व्यपदेशाः समुपपद्यन्ते। एतावन्मात्रे पुनश्च कारणेऽभ्युपगम्यमाने ब्रह्मासनात्—इति यथा श्रुत एवार्थो वर्णनीयः स्यात्। ब्रह्मासनयोरिदानीमपि सम्बन्धस्य अस्माभिरुपपादितत्वात्। श्रुत्या खल्वासनसम्बन्धो ब्रह्मणोऽत्रावगम्यते, वाक्येन च व्यवहित योजनया निरसन सम्बन्धश्चिकीर्षितः।

कथन्तर्हि प्रकृतेऽपि निरसनेन सम्बन्धः? ननु श्रुत्या आसनसम्बन्ध एव स्यात्। स्यादेतदेवं यदि शास्त्रान्तरम् अस्यां वर्णनायां कारणं न स्यात्। अस्ति चात्र स्पष्टं शास्त्रान्तरम्। आसन सम्बन्धेपि ब्रह्मणो न ज्ञायते,—को निरस्यति?—इति।

अवश्यम् अत्र कर्त्ता कश्चित् कल्पयितव्यः। स तावदुपस्थितत्वात् बलवच्छास्त्रान्तर बलाच्च ब्रह्मैव कल्पयितुमुचितः। न खल्वत्र यजमानः कर्त्ता साक्षादुपदिश्यते, सन्निधीयते वा। क्त्वाश्रुतेः पूर्व्वापरीभाव मात्रेणापि चरितार्थत्वात्। स खल्वत्र चिकल्पयिषितः। न तु शक्यते कल्पयितुम्। ग्रन्थान्तर विरोधात्। तदपि खल्वस्मच्छास्त्रस्यैव, किम् इति यदृच्छा कल्पनया उपरुध्येत!। उभय सम्बन्धस्य च वक्तुम् आवश्यकत्वे, निरसनसम्बन्ध एव तावदुचितो वर्णयितुम्। गुण प्रधान भावेनोभाभ्याम् अन्वये च प्रधानानुरूपैव विभक्ति रभियुक्तै रनुमन्यते। तस्मादस्मदुक्तमेव समाधानम् आदरणीयम् ॥ १४ ॥ ० ॥

अप उपस्पृश्याथ ब्रह्माऽऽसन उपविशत्यावसोः सदने सीदामीति ॥ १५ ॥

अप उदकम्, उपस्पृश्याचम्य स्पृष्ट्वा वा, अथानन्तरं ब्रह्मा आसने यथोक्ते उपविशति,—आवसोः सदने सीदामीत्यनेन मन्त्रेण। तदत्र सूत्रम् अनवगम्यस्यैव,—'आवसोः सदने सीद,—इति यजमानो ब्रूयात्, (एतदन्तम् एव कर्म्म याजमानिकम्) सीदामि,—इत्यभिधाय ब्रह्मा उपविशेत्'—इति भवदेव भट्ट कल्पना समुल्लसिता ॥ १५ ॥ ० ॥

स खल्वयम्,—

अग्निमभिमुखो वाग्यतः प्राञ्जलिरास्त आकर्म्मणः पर्य्यवसानात् ॥ १६ ॥

अग्निम् अभिमुखः आभिमुख्येनाग्निमुखः,—उदङ्मुख इत्यर्थः। वाग्यतो नियमितवचनः प्राञ्जलिः प्रकृष्टोऽञ्जलिर्यस्य, सोऽयं प्राञ्जलिः कृताञ्जलिपुटः सन् आस्ते। कियन्तं कालम् आस्ते?। आकर्म्मणः पर्य्यवसानात्। परि सर्व्वतोभावेन कर्म्मणः अवसानं समाप्तिः कर्म्मणः पर्य्यवसानम्, तत् पर्य्यन्तम्। किम् इदं कर्म्म?। यत् क्रियते यजमानेन, तदिदं यागादि कर्म्म। कुत्र पुनरस्य सर्व्वतोभावेन अवसानम्?। दक्षिणादाने—इति ब्रूमः। कुतः?। तत्र तद्विधानात्। कर्म्मान्ते खल्वेषा विधीयते। अदत्तायां खल्वस्यां कृतम् अपि कर्म्म न परिसमाप्यते, निष्फलत्वात्। अतएव,—'हतो यज्ञस्त्वदक्षिणः'—इति स्मरन्ति। आह, दक्षिणायाः अनेन अङ्गत्वम् केवलम् उच्यते, तदभावे च कर्म्मणो वैगुण्यात् निन्देयम्?। तर्हि व्यक्तम् अस्याम् अदत्तायां कर्म्म न परिसमाप्यते, अपि तु दत्तायामेव,—इति यथोक्त एवार्थः। अतएव,—आवसोः सीदामि,—इति ब्रह्मोपवेशन मन्त्र लिङ्गम् अनुगृह्यते। भट्टनारायण प्रभृतयस्तु वर्णयन्ति,—'कर्म्म, कृताकृत प्रत्यवेक्षणम्'—इति॥ १६ ॥ ०॥

स खलु वाग्यतोऽपि,—

भाषेत यज्ञसंसिद्धिम्॥ १७॥

भाषेत वदेत्, यज्ञसंसिद्धिं यज्ञस्य सम्यक् सिद्ध्यनुकूलां वाचम्;—यदा खल्वन्ययैव होत्रा कर्म्म क्रियते, तदा यज्ञस्य सम्यक् सिद्ध्य-

र्थम्,—एतदेवं कुरु, कृत्वा चैतदेतत् कुरु,—इत्येवमादि लक्षणाम्। एतदन्यत्र अस्य वाग्यतत्वम्,—इत्यर्थः॥ १७॥

तत्रापि,—

नायज्ञीयां वाचं वदेत्॥ १८॥

अयज्ञीयां यज्ञानर्हाम् असंस्कृतां वाचं न वदेत्। भवति चात्र ब्राह्मणम्। "साधुभिर्भाषितव्यं, नापभ्रंसितवै न म्लेच्छितवै"—इति॥ १८॥०॥

यद्ययज्ञीयां वाचं वदेत्; वैष्णवीमृचं यजुर्व्वा जपेत्॥ १९॥

यदि कुतश्चित् कारणात् अयज्ञीयाम् असंस्कृतां वाचं वदेत्,—तर्हि वैष्णवीं विष्णुदेवताकाम् ऋचम्,—इदं विष्णुर्विचक्रमे,—इत्यादि लक्षणां जपेत्। मुख्यश्चायं पक्षः, इह वा शब्दाश्रवणात्। तदसम्भवे, यजुर्व्वा जपेत्। यजुश्च, विष्णोः शिरोसि—इत्यादि-लक्षणम्,—इति भट्टनारायणोपाध्यायाः। विष्णोररराटमसि—इत्यादि लक्षणम्,—इति रघुनन्दनादयः। तदत्र भवन्तो भूमि-देवाः प्रमाणम्॥ १९॥०॥

अपि वा नमोविष्णवे इति ब्रूयात्॥ २०॥

अपि वा, ऋग्यजुषोर्जपासम्भवे, नमो विष्णवे इत्येवं ब्रूयात्॥॥ २०॥

यद्युवा उभयं चिकीर्षेद्धौत्रञ्चैव ब्रह्मत्वञ्चैवैतेनैव कल्पेन छत्रं वोत्तरासङ्गं वोद कमण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय, तेनैव प्रत्याव्रज्याथान्यच्चेष्टेत् ॥२१॥

यद्यसति ब्राह्मणान्तरे। उ वै,—इत्यनर्थकौ निपातौ। एवम् एके। यद्युवा,—इति निपात समुदायो यद्यर्थे। एवम् अपरे। उभयं चिकीर्षेत् कर्त्तुमिच्छेत्। तदनेन लिङ्गेन विधिरनुमीयते;—असम्भवे उभयम् अपि स्वयं कुर्य्यात्,—इति। तदिदम् अभिहितम् अस्माभिः,—'अथ यदि दधि पयो यवागूं वा'—इत्येवमादिके सूत्रे। किं पुनस्तदुभयम्?। तदुच्यते। हौत्रं होतुः कर्म्म चैव, ब्रह्मत्वं ब्रह्मणः कर्म्म चैव। तर्हि, एतेनैव कल्पेन पूर्व्वोक्तयैव आवृता, अग्रेणाग्निम्—इत्येवमादिकया। (एवकार करणात्,—आवसोः सदने सीदामि,—इति मन्त्रोपि एवम् एव पठनीयः,—इत्यवगम्यते।) छायया त्रायते—इति छत्रम् आतपत्रं वा, उत्तरासङ्गम् उत्तरीयं वा, उद कमण्डलुम् उदक पूरित कमण्डलु वा, दर्भवटुं कुश ब्राह्मणं वा,—

स खल्वयं दर्भवटुर्यथा निर्म्मातव्यः, तदाह गृह्यासंग्रह परिशिष्टम्।

"ऊर्द्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः।
दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः"।

इति। अत्र च,—

"द्विरावृत्त्याथ मध्ये वै अर्द्धावृत्त्यान्तदेशतः।
ग्रन्थिः प्रदक्षिणावर्त्तः स ब्रह्मग्रन्थिसंज्ञकः"।

इति पुराणवाक्यम् अपि अनुसन्धेयम्। दर्भपरिमाणञ्चात्र नास्ति,—इत्याह कर्म्मप्रदीपः।

"यज्ञवास्तुनि मुष्टाञ्च स्तम्बे दर्भवटौ तथा।
दर्भसङ्ख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि"।

इति। एवञ्च,—

"पञ्चाशद्भिः कुशैर्ब्रह्मा तदर्द्धेन च विष्टरः"।

इति वचनं यदि समूलं, तदा सम्भवासम्भवाभ्यां नियमानियमयोर्व्यवस्थितो विकल्पः,—इति परिशिष्टप्रकाशः। शाख्यन्तरीयम्,—इति तत्त्वकारः। अन्यापि सङ्ख्या, कौथुमादि व्यतिरिक्तविषया।

तमिमं दर्भवटुं वा, ब्रह्मासने निधाय स्थापयित्वा, तेनैव पथा, येन पूर्वं परिक्रमणं कृतं तेनैव पथा प्रदक्षिणेनाग्निं प्रत्याव्रज्य आगत्य पूर्वस्थानम्—इत्येतत्। अथानन्तरम्, अन्यत् भूमिजप परिसमूहनादिकं, चेष्टेत् चेष्टेत, कुर्य्यादित्यर्थः। अथेतिविशिष्टमानन्तर्य्यं द्योतयति। किन्तत्?। यथोपयोगम् उत्तरतोऽग्नेर्द्रव्याणाम् अधोमुखानाम् उदगग्राणां पूर्व्वपूर्व्वक्रमेण आसादनं, वीक्षणं, प्रोक्षणञ्च अद्भिः कृत्वा। तदेतत्। कुतः?। शास्त्रान्तर दर्शनात्। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"प्राञ्चं प्राञ्चम् उदगग्नेरुदगग्रं समीपतः।
तत्तथाऽऽसादयेद् द्रव्यं यद् यथा विनियुज्यते"।

इति। सांख्यायन गृह्यम्। "उत्तरतोऽग्ने र्यथोपयोगम् अवाञ्चि पात्राण्यासादयेत्"—इति।

"द्रव्याणामुपक्लृप्तानां होमीयानां यथाक्रमम्।
सादयन् वीक्षणं कुर्य्यादद्भिरभ्युक्षणन्तथा"।

इति च स्मृत्यन्तरम्। इदञ्च द्रव्यासादनाद्यनन्तरं भूमिजपादिकं चर्व्वनङ्गे द्रष्टव्यम्। चर्व्वङ्गे तु कर्म्मणि द्रव्यासादनाद्यनन्तर मेव चरुश्रपणम् आचार्य्यः सूचयिष्यति,—'अथोलूखलमुषले'—इत्यादि। ततश्च चर्वङ्गके कर्म्मणि, द्रव्यासादनाद्यनन्तरं चरुश्रपणं अनन्तरं भूमि जपादिकं कर्त्तव्यम्। अतएव, कर्म्मप्रदीप कृद्भिः,—'तिर्य्यगूर्द्धसमिन्मात्रा'—इत्यादिना, 'शूर्पं वैणव मेव च'—इत्येवमन्तेन ग्रन्थेन चर्वङ्गम् अभिधाय,—'दक्षिणं वामतो वाह्यम्'—इत्यादिना भूमिजप परिसमूहन हस्तविन्यासोऽभिहितः। तस्माद् ब्रह्मस्थापन द्रव्यासादनादि चरुश्रपणेभ्यः परं भूमि जपपरिसमूहनादिकम्—इति भवदेवभट्ट वीरेश्वर रघुनन्दनोक्तम् आदरणीयम्। अन्यत् चरुश्रपणादिकम्—इति वा वर्णनीयम्। भट्टभाष्ये तु,—भूमि जपं, कुशेन परिसमूहनञ्च कृत्वा ब्रह्मस्थापनं कर्त्तव्यम्,—इत्युक्तम्। सरला परिशिष्टप्रकाश काराभ्यान्तु,—भूमि जपानन्तरं चरुश्रपणम्—उक्तम्॥ २१ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमप्रपाठकस्य षष्ठी काण्डिका ॥ ० ॥

प्रथमप्रपाठके सप्तमी कण्डिका।

अथोलूखलमुषले प्रक्षाल्य शूर्पञ्च पश्चादग्नेः प्रागग्रान् दर्भानास्तीर्य्योपसादयति ॥ १ ॥

अथ द्रव्याण्यासाद्य संप्रोक्ष्य च पूर्वमासादिते उलूखलमुषले शूर्पञ्च —इत्येतत् त्रयम्—

"मुषलोलूखले वार्क्षे स्वायते सुदृढ़े तथा।
इच्छा प्रमाणे भवतः शूर्पं वैणव मेव च"।

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणम्, प्रक्षाल्य, पश्चादग्नेः प्रागग्रान् दर्भानास्तीर्य्य तत्रोपसादयति स्थापयतीत्यर्थः। पूर्वं खल्वग्नेरुत्तरतः समासादितानां शूर्पोलूखलमुषलानाम् इदानीमग्नेः पश्चिमतः स्थापनं कर्त्तव्यं निर्वापाद्यर्थम् ॥ १ ॥ ० ॥

अथ हविर्निर्व्वपति व्रीहीन् वा यवान् वा कंस्येन वा चरुस्थाल्या वा ॥ २ ॥

अथानन्तरम् आसादिते तस्मिन्नुलूखले हविर्निर्वपति प्रक्षिपति। हविर्विशिनष्टि,—'व्रीहीन् वा यवान् वा'। केन निर्वपति ?। तदुच्यते। कंसेन वा चरुस्थाल्या वा। इतभाष्य मन्यत् ॥ २ ॥ ० ॥ कथं निर्वपति ?। तदभिधीयते—

अमुष्मै त्वाजुष्टं निर्वपामीति देवतानामादेशं सकृत्; द्विस्तूष्णीम् ॥ ३ ॥

अमुष्मैत्वाजुष्टं निर्वपामीति अनेन मन्त्रेण, देवतायाः वेदमेयतया-गोद्देश्यायाः नाम्न आदेशः—आदिश्यते इत्यादेशः समुच्चारणं यथा भवति, तथा सकृदेकवारं निर्वपति, 'द्विः' वारद्वयं तूष्णीम् अमन्त्रं निर्वपतीतिसम्बन्धः। तेन, 'अग्नये त्वाजुष्टं निर्वपामि'— इत्येवमादिमन्त्रेण सकृन्निरूप्य तूष्णीमपि द्वि र्निर्वपेत्। अत्रच यावता निरुप्तेन होमो निर्वर्त्यते किञ्चिच्चावशिष्यते तावत् परिमित मेव हवि र्निर्वप्तव्यम्। बहु दैवत्ये च चरौ न प्रत्येकमेवानुनिर्वापौ कर्त्तव्यौ, किन्तु तन्त्रेण द्वावेवानुनिर्वापौ सर्वशेषे करणीयौ। तदेतत् सर्वं कर्म्मप्रदीपः स्पष्टयाञ्चकार। तथा चोक्तम्।

"चरुः समश्ननीयोयस्तथा गोयज्ञकर्म्मणि।
वृषभोत् सर्ज्जने चैव अश्वयज्ञे तथैवच।
श्रावण्यां वा प्रदोषे यः ह्यध्यारम्भे तथैवच।
कथमेतेषु निर्वापाः? कथञ्चैवजुहोतयः?।
देवता संख्यया ग्राह्या निर्वापाश्च पृथक् पृथक्।
तूष्णीं द्विरेव गृह्णीयात् होमश्चापि पृथक् पृथक्।
यावता होम निर्वृत्ति र्भवेद्वा यच्च कीर्त्तिता।
शेषश्चैव भवेत् किञ्चित्तावन्तं निर्वपेच्चरुम्"।

इति। अत्र,—एतेषु इति, एतत् प्रकारेष्वन्येष्वपीत्यर्थः॥ ३॥०॥

अथ पश्चात् प्राङ्मुखोऽवहन्तुमुपक्रमेते; दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्याम् ॥ ४ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम्। अथ पूर्वप्रकृतेन आसादितेन मुषलेन पश्चादनन्तरं प्राङ्मुखः पूर्वप्रकृतानेव निरुप्तान् व्रीहीन् वा यवान् वा अवहन्तुम्—(अवहननं कण्डनम्-इत्याख्यायते) उपक्रमते आरभेत। कथम्?। दक्षिणोत्तराभ्यां, दक्षिणः करः उत्तरः उपरिगतो ययोः पाण्योस्ताभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां गृहीतेन मुषलेनेत्यर्थः। "उपक्रमते—इति वचनादुपक्रम एवायं नियमः। ततश्च शिष्येनापि पश्चादवहननं कुर्वतो न दोषः"—इति भट्टभाष्यम् ॥ ४ ॥ ० ॥

त्रिः फलीकृतांस्तण्डुलान् त्रिर्देवेभ्यः प्रक्षालयेदित्याहुर्द्विर्मनुष्येभ्यः सकृत् पितृभ्य इति ॥ ५ ॥

त्रिर्वारत्रयम् अवघातेन फलीकृतान्—फल निष्पत्तौ—इति स्मरणात् निष्पत्तीकृतान् तण्डुलान् कृतच्छट्टनानित्यर्थाल्लभ्यते। एतदुक्तं भवति। मुषलेन तथाऽवहन्तव्यं यथा वारत्रयावघातेन तण्डुला निष्पद्यन्ते—इति। तथाच स्मरणम्।

"कण्डनं सेचनञ्चैव तथैवोलूखल क्रिया।
सकृदेव पितॄणां स्याद्दैवे त्रित्वं विधीयते"।

इति। अन्येत्वाहुः—'त्रिः फलीकरणं तण्डुलानां कुण्डकाप नयनं च्छट्टनमिति प्रसिद्धम्। सकृत् कण्डनेनैवापनीत तुषांस्तण्डुलान्

त्रिः फलीकृतान् कृत्वा'—इति। तदिदं सकृत् कण्डन वचनमयुक्तम्। दैवे त्रिवम्—इति स्मरणात्। अपरे तु व्याचक्षते,—'त्रिः फलीकृतान् त्रिधा वितुषीकृतान् कण्डन प्रच्छट्टनाभ्यामितिशेषः'—इति। तदेतत् मनीषिभिश्चिन्तनीयम्। तानिमां स्तण्डुलान् त्रिर्वारत्रयं देवेभ्यः प्रक्षालयेदित्याकूर्ग्युवन्ति आचार्य्याः। अनेनैव सूत्र शेषो व्याख्यातः॥ ५॥ ०॥

पवित्रान्तर्हितां स्तण्डुलानावपेत्॥ ६॥

प्रक्षालितां स्तण्डुलान् पवित्रान्तर्हितान्। पवित्रम्—

"अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदल मेव च।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्"।

इति कर्म्मप्रदीपोक्तलक्षणम् अन्तर्हितं व्यवहितं येषां, तान् पवित्रान्तर्हितान् कृत्वा आवपेत् निःक्षिपेत् चरुस्थाल्याम्। चरुस्थाल्यामुत्तराग्रं पवित्रं निःक्षिप्य तण्डुलान्निःक्षिपेत्—इति तत्वकार प्रभृतयः॥ ६॥ ०॥

कुशल श्टतमिव स्थालीपाकं श्रपयेत् प्रदक्षिणमुदायुवन्॥ ७॥

कुशलः पाक-निपुणो भण्यते। तेन श्टतं पक्वमिव स्थालीपाकं श्रपयेत् पचेत्। कतमं पुनः श्टतं कुशलश्टतमिव भवति?। उच्यते। अदग्धम् अकठिनम् अनतिशिथिलम् अवीतरसम् किल श्टतं कुशल श्टतमिव भवतीत्याचक्ष्महे। कुतः?। लोक प्रसिद्धेः। कर्म्मप्रदीपेप्याह।

"स्वशाखोक्तः स्रुवः स्विन्नोऽप्यदग्धोऽकठिनः शुभः।
नचातिशिथिलः पाच्यो नच वीतरसो भवेत्"।

इति। प्रदक्षिणं दक्षिणावर्त्तनं यथा भवति, तथा मेक्षणेन उदायुवन्—'युमिश्रणे'—इति स्मरणादूर्द्ध्वमीषन्मिश्रयन् अपचेदितिसम्बन्धः। मेक्षणेन—इति कुतो लभ्यते?। 'तस्मिन्नेवाग्नौ श्रपयत्योदनचरुञ्च मांसचरुञ्च पृथङ्मेक्षणाभ्यां प्रदक्षिणमुदायुवन्'—इति दर्शनात्॥ ७॥ ०॥

शृतमभिघार्य्योदगुद्वास्य प्रत्यभिघारयेत्॥ ८॥

शृतं पक्वं स्फुटितं चरुम् अभिघार्य्य आज्यस्रुवेणाप्लाव्य उदगुत्तरस्याम् अग्नेः उद्वास्य उत्तार्य्य प्रत्यभिघारयेत् पुनस्तथाऽऽप्लावयेत्॥ ८॥ ०॥

अग्निमुपसमाधाय कुशैः समन्तं परिस्तृणुयात्; पुरस्ताद्दक्षिणतउत्तरतः पश्चादिति॥ ९॥

अग्निम् उपसमाधाय समिद्भिः समिध्य प्रज्वाल्य—इत्येतत्। कुशैः पूर्वमासादितैः विशाखानि प्रतिलूनैः समन्तं समन्तात् सर्वतः सर्वासु दिक्षु—इत्यर्थः। परिस्तृणुयात् आच्छादयेत्। कथम्?। पूर्वस्यां दक्षिणस्याम् उत्तरस्यां पश्चात्—इत्यनेन क्रमेण॥ ९॥ ०॥

सर्व्वतस्त्रिवृतं पञ्चवृतं वा॥ १०॥

सर्वतः सर्वासु दिक्षु त्रिवृतं वारत्रयं, पञ्चवृतं पञ्चकृत्वो वा, परिस्तृणुयात्—इत्यनुवर्त्तते॥ १०॥ ०॥

कथम्पुनरेकं परिस्तरणं सम्पद्यते? यस्य त्रिः पञ्चकृत्वो वा करण-मुपदिश्यते। तदुच्यते,—

बहुलमयुग्मसंहतम् ॥ ११ ॥

बहुलं बहुतृणकम्। अयुग्मसंहतं,—युग्मञ्च संहतञ्च युग्मसंहतम्—इति द्वन्द्वैकवद्भावः, तन्नभवतीत्ययुग्मसंहतम्, अयुग्ममसंहतञ्चेत्यर्थः। केचित्तथैवपठन्ति। असंहतम् असंलग्नं पृथक् पृथगित्यनर्थान्तरम्। तदेवं प्रतिदिशम् अयुग्मैः परस्परमसंलग्नै र्बहुभिस्तृणै रेकम्परिस्तरणं सम्पद्यते, तस्य खल्वस्य त्रिः पञ्चकृत्वो वा करणम् उपदिश्यते—इत्यर्थः। अतएव तत्कारेणाप्यभिहितं—'प्रतिदिशं दर्भत्रयेणावृतानि कृत्वा तेषां मूलानि तथैवाच्छादयेत्'—इति। तत्र दर्भत्रयेणेति न नियमपरं वाक्यम्। कस्मात्?। परिस्तरणे दर्भसंख्यानियमाभावात्। तच्च पुरस्तादुदाहृतमस्माभिः। तदिदं परिस्तरणं पूर्वस्याम् उत्तरान्ताद्दक्षिणान्तं यावत्, दक्षिणस्यां पूर्वान्तात् पश्चिमान्तं यावत्, यथा दक्षिणस्यां तथोत्तरस्यां, यथा पूर्वस्यां तथा पश्चाद्दिशि कर्त्तव्यम्। कुतः पुनरेवमुच्यते?। कुशानां प्रागग्रत्वानुरोधात्। 'प्राचीसौम्यापराजिता'—इति च स्मरणात्।

तदेतत् परिस्तरण स्वरूप प्रतिपादनपरं सूत्रम्,—'बहुलमयुग्मसंहतम्'—इति, न तु 'त्रिवृतं पञ्चवृतं वा'—इत्यस्य विशेषार्थम्; बहुलमयुग्मम्—इत्यनुवादापत्तेः। यच्च,—"त्रिवृतं पञ्चवृतं वा—इत्यनेनैवायुग्मत्वे सिद्धे अयुग्ममित्येकावृतस्यापि प्राप्त्य-

र्थम्। तथाच गृह्यान्तरम्। सकृत् त्रिर्वा प्रदक्षिणं प्रतिदिश-मग्निस्तृणोति"—इति रघुनन्दनादृतं भट्ट नारायणादि मतम्। तदसङ्गतम्। नह्येतत् विशेषार्थं सूत्रं, किन्तर्हि?—परिस्तरण स्वरूप प्रतिपादनार्थम्—इत्यवोचाम। न खल्वदर्शिते परिस्तरण स्वरूपे त्रिवृतं पञ्चवृतं वा—इति समञ्जसं वचनम्। अदर्शिते हि स्वरूपे कस्य त्रिवृत् पञ्चवृद्वा उपदिश्येत। तदिदम् अर्थतः सूत्रं—'तच्चोदकेषु मन्त्राख्या'—इति वदादितो द्रष्टव्यम्। तदेवं स्थिते अयुग्मम्—इत्यस्य कुत एवानुवादापत्तिः?—येन तत्परिहारार्थम् एकाध्याहृत् परिकल्प्येत। कथमन्यथा बहुलम्—इत्यत्र अनुवादता परिहरणीया?। नित्यानुवाद तया परिहार स्त्वान्यत्रापि समानः। गृह्यान्तरमपि प्रदक्षिणं परिस्तरणं विदधत् कौथुमादीनाम् अन्यत्रावतिष्ठते। 'पुरस्ताद्दक्षिणत उत्तरतः पश्चात्'—इति खल्वाचार्यः सूत्रयाञ्चकार॥ ११॥ ०॥

अथेदानीं परिस्तरण प्रकारोऽभिधीयते,—

प्रागग्रैरग्रैर्मूलानिच्छादयन्॥ १२॥

प्रागग्रैः प्राक्कृताग्रैः कुशैः पश्चादास्तृतै रग्रैरग्रप्रदेशै र्नमध्यै र्नापिमूलैः पूर्वास्तृतानां कुशानां मूलानि च्छादयन् स्तृन्वन् परिस्तृणुयात्॥ १२॥ ०॥

एकस्तावदयं परिस्तरण प्रकार उक्तः, अथेदानीम् अन्योपि उच्यते,—

पश्चाद्वाऽऽस्तीर्य्य दक्षिणतः प्राञ्चं प्रकर्षति तथोत्तरेण ॥ १३ ॥

पश्चाद्दिश्यग्नेरास्तीर्य दक्षिणतः प्राञ्चं प्रकर्षति प्रकिरन्नयति, तथा तेनैव प्रकारेणोत्तरेणोत्तरतः प्राञ्चं प्रकर्षति। उभयहस्तेन कुशान् गृहीत्वा दक्षिणहस्तगृहीतै र्दक्षिणतः परिस्तृणोति सव्यहस्तगृहीतैरपि सव्यतः—इति भट्टनारायणोपाध्यायाः ॥ १३ ॥ ० ॥

दक्षिणोत्तराण्यग्राणि कुर्य्यात् ॥ १४ ॥

दक्षिणानि च तान्युत्तराणिचेति दक्षिणोत्तराणि कुशाग्राणि कुर्य्यात्। दक्षिणहस्तगृहीतानि कुशाग्राण्युत्तराणि उपरिष्टात्—ऊर्द्ध्वं पूर्व्वस्यांदिशि—इत्येतत्। अर्थात् सव्यहस्तगृहीतान्यधराणि पश्चाद्दिशीत्यर्थः।

एवं वा,—

दक्षिणानि च उत्तराणि च—इति विग्रहः। दक्षिणस्यामग्राणि दक्षिणदिग्गतानि, उत्तरस्याञ्चोत्तराणि—उत्तरदिग्गतानि कुर्य्यात् ॥ १४ ॥ ० ॥

एष परिस्तरणन्यायः सर्व्वेष्वाहुतिमत्सु ॥ १५ ॥

एषोऽनन्तरोक्तः परिस्तरण प्रकारः सर्व्वेष्वाहुतिमत्सु—यत्र यत्र हूयते तत्र तत्र भवत्यन्यत्र सायं प्रातर्होमादिभ्यः ॥ १५ ॥ ० ॥

कुशानां तत्प्रतिनिधीनाञ्च खल्वभावे,—

परिधीनप्येके कुर्व्वन्ति—शामीलान् पार्णान् वा ॥ १६ ॥

परिधीन्—

"बाहुमात्राः परिधय ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः ।
त्रयोभवन्त्यशीर्णाग्रा एकेषान्तु चतुर्दिशम्" ।

इति कर्म्मप्रदीपोक्त लक्षण संख्याकान्, एके अन्ये आचार्य्याः कुर्वन्ति परिस्तरणार्थम् । तानेव विशिनष्टि । शामीलान् शमीमयान्, तदसम्भवे पार्णान् पलाशमयान् वा । परिधीनां विन्यास प्रकार माह कर्म्मप्रदीपः ।

"प्रागग्रावभितः पश्चादुदगग्र मथापरम् ।
न्यसेत् परिधि मन्यञ्चेदुदगग्रः स पूर्वतः" ।

इति ॥ १६ ॥ ० ॥

उत्तरतोऽपां पूर्णःस्रुवः प्रणीता ॥ १७ ॥

उत्तरतः उत्तरस्यां दिश्यग्नेरपाम् उदकेन पूर्णः सम्भृतः स्रुवो यथोक्तलक्षणः प्रणीता भवति । तदनेन संस्कार विशेषादप एवाभिधीयन्ते ताभिस्च पर्य्युक्षण पवित्रमार्ज्जनादय उदकार्थाः कर्त्तव्याः—इत्यभिप्रायः । "प्रणीताभिरुदकार्थः कार्य्यः"—इति च गृह्यान्तरम् ॥ १७ ॥ ० ॥

भावे नवा स्यादित्येके ॥ १८ ॥

भावः सत्तेत्यनर्थान्तरम् । भावे अन्यस्य महतः पात्रस्य अनन्त-

शोकः सुतः स्याद्वा अदृष्टार्थम्, नवा स्यात्,—इत्येके आचार्य्या-मन्यन्ते ॥ १८ ॥ ० ॥

वर्हिषि स्थालीपाकमासाद्येध्ममभ्याधायाज्यꣳ संस्कु-रुते ॥ १९ ॥

वर्हिषि आस्तृते, स्थालीपाकं चरुम् आसाद्य स्थापयित्वा, इध्ममि-त्येकवचनं जात्यपेक्षम्, इध्मान् यथोक्तान् अभ्याधाय,—

"इध्मोऽप्येधार्थमेवाग्ने र्हविराहुतिषु स्मृतः" ।

इति कर्म्मप्रदीपदर्शनादमन्त्रकमग्नौ प्रक्षिप्य अन्यत्राङ्ग होमादिभ्यः । इज्यते अनेनेत्याज्यं संस्कुरुते वक्ष्यमाणेन विधिना ॥ १९ ॥ ० ॥ किन्तदाज्यम्?—इत्यत आह,—

सर्पि स्तैलं दधि पयो यवागूं वा ॥ २० ॥

सर्पिर्घृतम्, तदलाभे तैलम् तिलस्नेहम्, तदसम्भवे दधि, तदभावे-पयः क्षीरम्, तस्याप्यलाभे यवागूं वा, संस्कुरुते—इति प्रतिपदम् सम्बध्यते । सर्वमेतदाज्यम् उच्यते,—इत्यभिप्रायः । तदाह गृह्यासंग्रहः ।

"अग्निनाचैवमन्त्रेण पवित्रेण च चक्षुषा ।
चतुर्भिरेव यत् पूतं तदाज्यमितरद्घृतम् ।
घृतं वा यदि वा तैलं पयो वा यदि यावकम् ।
आज्यस्थाने नियुक्तानामाज्यशब्दोविधीयते" ।

इति ॥ २० ॥ ० ॥

तत एव वर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते ॥ २१ ॥

ततस्तस्मादास्तीर्णं शेषादेव वर्हिषः सकाशात्,—इति अन्यद् वर्हिरास्तृतं व्यवच्छिद्यते। यस्मादेव वर्हिषः कुशमादाय आस्तरणं कृतं, तस्मादेव वर्हिषः,—इत्यर्थः। अन्येत्वाहुः,—तत एव आस्तृतादेव वर्हिषः—इति। तदसङ्गतम्। कस्मात्?। उच्यते। न खल्वेतत् सम्भवति एकमेव वर्हिः स्तरणाय च पवित्र करणाय च—इति। नचैकत्रविनियुक्तानां वर्हिषाम् असति विशेषवचने अन्यत्र विनियोगः शक्यते वक्तुम्। न खल्वेकैव कुक्कुटी रन्धनाय च कल्प्यते प्रसवाय च!। इदमेव विशेषवचनम्—इति चेत्, न, प्रमाणाभावात्। नास्ति अत्र किञ्चित् प्रमाणं भवदभिमत एवार्थोऽस्यवचनस्य—इति। अन्यथा खल्वेतदस्माभिर्व्याख्यातम्। अस्ति च विनियुक्तशेषं वर्हिरिति तदेव ग्रहीतुम् उचितम्। तथा चोक्तम्। "विरोधे च श्रुति विशेषादव्यक्तः शेषे"—इति। ततो विस्तीर्णं शेषादिति च भट्टभाष्यम्।

प्रादेशमात्रे विस्तृततर्ज्जन्यङ्गुष्ठप्रमाणे (प्रामाणार्थे मात्रट्) पवित्रे कुरुते। द्विवचनं दलापेक्षम्। प्रादेशमात्रस्य वर्हिर्द्वयस्य खल्वत्र पवित्रीकरणम् उपदिश्यते। नहि द्विदलपवित्रस्य द्वित्वं शक्यते वक्तुम्; 'वर्हिषः प्रादेशमात्रे'—इत्यभिधानात्। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्।

एतदेव हि पिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम्।
आज्यस्योत् पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु"।

इति। "समावप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे करोति"— इति च ब्राह्मणम् ॥ २१ ॥ ० ॥

ओषधिमन्तर्धाय च्छिनत्ति न नखेन—पवित्रे स्थो-वैष्णव्याविति ॥ २२ ॥

ओषधिं व्रीह्यादिकम् अन्तर्धाय अन्तराकृत्वा, 'पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ'—इत्यनेन मन्त्रेण च्छिनत्ति वृश्चति। न नखेन न करजेन,—इति ओषध्यन्यदप्यन्तर्धायच्छिनत्ति,—इति दर्शयति ॥ २२ ॥ ० ॥

अथैने अद्भिरनुमार्ष्टि,—विष्णोर्मनसा पूते स्थ इति ॥ २३ ॥

अथानन्तर मेवाविमुञ्चन् एने पवित्रे अद्भिः प्रणीताद्भिरनुमार्ष्टि सव्यहस्तेन मूलप्रदेशे गृहीत्वा दक्षिणहस्तेनानुमृज्यात् विष्णोर्मनसा पूते स्थः—इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २३ ॥ ० ॥

सम्पूयोत् पुनात्युदगग्राभ्यां पवित्राभ्याम् ॥ २४ ॥

प्रकृतत्वादाज्यं, सम्पूय—

"पवित्रमन्तराकृत्वा स्थाल्यामाज्यं समावपेत्"।

इत्युक्तक्रमेण, आज्यस्थाल्याम्—

"आज्यस्थाली च कर्त्तव्या तैजसद्रव्यसम्भवा।
महीमयी वा कर्त्तव्या सर्व्वास्वाज्याहुतिषु च।
आज्यस्थाल्याः प्रमाणन्तु यथा कामन्तु कारयेत्।
सुदृढ़ामव्रणां भद्रामाज्यस्थालीं प्रचक्षते"।

इति कर्म्मप्रदीपोक्तलक्षणायां निधाय। मक्षिकादिकमपनीय,—इति सरला। उदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पवित्रघटकदलाभ्याम्—इत्यर्थः। उत्पुनाति ऊर्द्ध्वं शोधयति ॥ २४ ॥ ० ॥

कथम् उत्पुनाति?। तदुच्यते—

अङ्गुष्ठाभ्याञ्चोपकनिष्ठिकाभ्याञ्चाङ्गुलिभ्यामभिसंगृह्य प्राक्‌शस्त्रिरुत्पुनाति,—देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्य्यस्य रश्मिभिरिति सकृद् यजुषा द्विस्तूष्णीम् ॥ २५ ॥

अङ्गुष्ठाभ्याम्—इत्येवमादि द्विवचनं पाणिद्वयार्थम्। अङ्गुष्ठाभ्यामुपकनिष्ठिकाभ्याञ्चाङ्गुलिभ्याम् अभिसंगृह्य प्रकृतत्वात् पवित्रे गृहीत्वा। मूलदेशस्य सव्यहस्तेन पूर्व्वमेव धृतत्वात् अग्रे दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां मूले च वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा, "अन्तयोर्गृहीत्वाऽङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्याम्"—इति गृह्यान्तरदर्शनात् कुशपत्रयोरुदगग्रत्वानुरोधात् उत्पवनस्य सौकर्य्यार्थञ्च दक्षिणहस्तोपरिभावेनाधोमुखव्यस्तपाणिरित्यर्थः। प्राक्‌शः प्रागगतं यथा भवति तथा त्रिः वारत्रयम् उत्पुनाति आज्यमग्नौ निःक्षिपति। त्रिरित्येतद्विशिनष्टि,—'देवस्त्वा'—

इत्यनेन यजुषा सक्रदेकवारं, तूष्णीम् अमन्त्रकञ्च द्वि र्व्वारद्वयम् ॥ २५ ॥ ० ॥

अथैने अग्निरभ्युक्ष्याग्नावप्युत्सृजेत् ॥ २६ ॥

अथानन्तर मेवाविमुञ्चन्नेने पवित्रे सव्येन गृहीत्वा दक्षिणेन प्रणीताद्भिरभ्युक्ष्य दक्षिणेनैव अग्नौ अप्युत्सृजेत् त्यजेत्। अपि रुपसर्गः ॥ २६ ॥ ० ॥

अथैतदाज्यमधिश्रित्योदगुद्वासयेत् ॥ २७ ॥

अथानन्तरम् एतदनन्तरोक्तं सर्पिरादिरूपमाज्यम् अधिश्रित्य अग्नेरुपरिकृत्वा उदगुत्तरस्याम् अग्नेः, उद्वासयेत् स्थापयेत्, आज्यम् आज्यपात्रम्—इत्यर्थः। "घृत तैल पयसाम् अधिश्रयणं कुर्य्यानदग्नः यवाग्वास्तु विकल्पः"—इति भट्टभाष्यम्। तदनेन आज्यपात्रम् अपि संस्क्रियते—इति; सकृत् संस्कृताज्यपात्रे यदाज्यान्तरं निःक्षिप्यते, न तत्र संस्कारान्तरापेक्षा। तदाह गृह्यासंग्रहः।

> "यथा सिमन्तिनी नारी पूर्व्वगर्भेण संस्कृता।
> एव माज्यस्य संस्कारः संस्कार विधिचोदितः"।

इति। तत्रावसरेवाच्यम् ॥ २७ ॥ ० ॥

एव माज्यस्य संस्करणकल्पो भवतीति ॥ २८ ॥

एवम् अनेन प्रकारेण आज्यस्य संस्करणकल्पो भवति, यत्र यत्राज्यं संस्क्रियते तत्र तत्रैवं कर्त्तव्यम्—इत्यभिप्रायः। इतिः काण्डिका-

परिसमाप्त्यर्थः, स्रुवादि संस्कार समुच्चयार्थो वा। तथाच गृह्यान्तरम्। "स्रुवं प्रतप्य दर्भैः संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात्"—इति। कर्म्मप्रदीपोप्याह।

"तेषां प्राक्शः कुशैः कार्य्यः सम्प्रमार्गो जुहूषता।
प्रतापनञ्च लिप्तानां प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा"।

इति॥ २८॥ ०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमप्रपाठकस्य सप्तमी काण्डिका॥ ०॥

पूर्व्वमाज्यमपरःस्थालीपाकः ॥ १ ॥

पूर्व्वापरदेशत्वादनयोरपि पूर्व्वापर व्यपदेशः। पूर्व्वस्याम् आज्यम् आसादयितव्यम्, अपरस्याञ्च स्थालीपाकः आसादयितव्यः—इति वाक्यशेषः। पूर्व्वं खल्वग्नेरुत्तरतः समासादितयोरनयोरिदानीं क्रियासौकर्य्यार्थम् अग्नेः पश्चिमतः पूर्व्वापरभावेन समासादनम्—इति बोद्धव्यम्। तथाच गृह्यान्तरम्। "होत्रग्न्योरन्तरा आज्यहविषी आसादयेत्"—इति। इदानीं हविषः पश्चिमतः समासादनादेव वक्ष्यत्याचार्य्यः,—"अथैतद्धविरुच्छिष्टमुदगुद्वास्य"—इति ॥ १ ॥ ० ॥

पर्य्युक्ष्य स्थालीपाक आज्यमानीय मेक्षणेनोपघातं होतुमेवोपक्रमते ॥ २ ॥

अदितेऽनुमन्यस्व,—इत्येवमादिना अग्निं पर्य्युक्ष्य स्थालीपाकेचरौ आज्यम् आनीय प्रक्षिप्य मेक्षणेन यथोक्तेन उपघातम्—उपघातनामा यथा भवति होमः तथा होतुमेव उपक्रमते प्रारभते

(विध्यर्थे लट्) प्रारभेत—इत्यर्थः। उपघातं होतुम्, उपघातनामानं होमं कर्त्तुम्—इति वा व्याख्येयम्। एव शब्दोऽवधारणार्थः। होतुमेवोपक्रमते, नान्यत् किञ्चिदभिघारणादिकं कुर्य्यादित्यर्थः। "चरावाज्यमानीय प्रपदं त्रिरूपांशु जपित्वा समिधमादाय जुहुयादेव"—इति भट्टभाष्यम्। तदनेनोपघात होमे अभिघारणादिकम् आज्यभागौ च न भवतीति सूचयति। द्विविधः किल होमो याज्ञिकप्रसिद्धः,—उपघातः उपस्तीर्णाभिघारितञ्च। चरावाज्यं निःक्षिप्य विनैव अभिघारणादिकं यद्धूयते, स उपघातः, यच्च स्रुचि स्रुवेणाज्येन अभिघार्य्य चरुमवदाय पुनराज्येनाभिघार्य्य हूयते, तदुपस्तीर्णाभिघारितमित्याख्यायते। स्रुवेण स्रुचि यदाज्यं प्रथमं गृह्यते तदुपस्तीर्णं; हविरवदायानन्तरं यदाज्यं दीयते तदभिघारितम्—इति व्यपदिश्यते। यथोपस्तीर्णाभिघारितं होतव्यं तदुपरिष्टाद्वक्ष्यत्युपपादयिष्यति, यथोपघात होमस्तदत्र सूच्यते। तथाच गृह्यासंग्रहः।

"पाणिना मेक्षणेनाथ स्रुवेणैव तु यद्धविः।
हूयते चानुपस्तीर्य्य उपघातः स उच्यते।
यद्युपघातं जुहुयाच्चरावाज्यं समावपेत्।
मेक्षणेन तु होतव्यं नाज्यभागौ न स्विष्टकृत्"।

इति। तदेवम्, उपघातः—इति पारिभाषिकी संज्ञा होमविशेषस्य। तस्मात्—हिंसार्थाच्चैककर्म्मकादिति तृतीयान्तोपपदेणमा उपघातपदव्युत्पत्तिरप्रामाणिकी। उपघातं जुहुयात्—इत्यादौ तृतीयान्तोपपदाभावाच्च। स खल्वयम् उपघात होमः समश्नी-

यच्च पितृयज्ञचर्व्वा:, अन्यत्रापि बहुदैवत्ये चरौ, आन्वष्टक्यचरौ च भवति। तदाह कर्म्मप्रदीपः।

"चरौ समश्ननीये तु पितृयज्ञचरौ तथा।
होतव्यं मेक्षणेनान्यदुपस्तीर्य्याभिघारितम्"।

इति।

"चरौ तु बहुदैवत्ये होमस्तस्योपघातवत्"।

इति च स्मरणम्। वक्ष्यति चान्वष्टक्ये,—"कंसे चरुं समवदाय मेक्षणेनोपघातं जुहुयात्"—इति। तत्रान्वष्टक्य पितृयज्ञयोः क्षिप्रहोमधर्म्मः समश्ननीये तु ब्रह्मोपवेशनादि तन्त्रधर्म्मः,—इति भट्टनारायणोपाध्यायाः। वृषोत्सर्ग होमस्य तु बहुदैवत्येपि नोपघातत्वम्। तदाह कर्म्मप्रदीपः।

"एतेभ्य एव जुहुयान्मेक्षणेनावदाय च।
स्रुच्याहुतीश्चरोः पृथक् सिञ्चेदाज्याभिघारितम्"।

इति।

"चतुर्गृहीतं कृत्वाऽऽज्य माभि र्ऋग्भिः पृथक् पृथक्।
स्वाहाकारावसानाभिर्जुहुयाद्विधिवत् सदा"।

इति च॥ २॥ ०॥

यद्युवा उपस्तीर्णाभिघारितं जुहुषेत्,—आज्यभागावेव प्रथमौ जुहुयात्॥ ३॥

उ वै—इत्यनर्थकौ निपातौ। यदि उपस्तीर्णाभिघारितं यथोक्त लक्षणं होतुमिच्छेत्, तर्हि आज्यभागावेव प्रथमौ जुहुयात्।

एवकारोऽवधारणार्थः । यद्युपस्तीर्णाभिघारितं जुहुषेत्, तदैव आज्य भागौ प्रथमौ जुहुयात्—इत्येवमवध्रियते । तदिमावाज्य-भागौ उपघात होमे न भवतः—इति दर्शयति ।

भट्टनारायणस्त्वाह—'यत्र यत्र ब्रह्मोपवेशनादि, तत्र तत्रो-भयोर्विकल्पयोराज्यभागौ प्रथमौ जुहुयादेव'—इति । सेयं निर्व्वासनिका व्यवस्था नास्माभिराद्रियते । कस्मात्? । उप-स्तीर्णाभिघारितेनानयो राज्यभागयो रेकवाक्यत्वात् । प्रमाण-विशेषस्य चाभावात् । यद्युपस्तीर्णाभिघारितं होतुमिच्छेत्—आज्यभागौ जुहुयात्—इति स्पष्टैकवाक्यता । न खलु भङ्क्ता-वाक्यम् अन्यत्र कल्पयितुम् उचितौ । आचार्य्यपुत्त्रस्य उपघात-होमे साक्षादाज्यभागौ निषिषेध । तच्चोदाहृतम् अस्माभिः पूर्व्वस्मिन् सूत्रे । वक्ष्यति चाचार्य्यः—'नाज्यभागौ न स्विष्टकृत्'—इति ।

केचिदत्र,—जुहुषेत्—इत्यत्र जुहुयादिति प्रकल्प्य सूत्रद्वयं कल्पयन्ति । तत्रच,—यद्युवा उपस्तीर्णाभिघारितं जुहुयात्—इत्येकम्, आज्यभागावेव प्रथमौ जुहुयात्—इति चापरं सूत्रं मन्यन्ते । यद्युवा—इत्येतस्य च अथवा—इत्यर्थम् आचक्षते । तदनाकरम् ॥ ३ ॥ ० ॥

कथमाज्यभागौ जुहुयात्? । तदुच्यते ।

चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा पञ्चावत्तन्तु भृगूणाम्, अग्नये स्वाहेत्युत्तरतः सोमायस्वाहेति दक्षिणतः प्राक्-शोजुहुयात् ॥ ४ ॥

चतुर्गृहीतं चतुःकृत्वो गृहीतम्। केन गृहीतम्?। स्रुवेण। कस्मात्?। आज्यधारणे तस्य गुणत्वात्। कस्मिन् गृहीतम्?। स्रुचि। कस्मात्?। 'जुह्वः प्रदाने गुणभूता'—इति तान्त्रिकसमयात्। "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति, यस्य खादिरी न सोऽग्नात् परिच्यवते"—इति च श्रवणात्। तथा चोक्तम्। "द्रव्य संस्कार कर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः-स्यात्"—इति। "अनेन गृहीतं जुह्वा जुहोति"—इति च गृह्यान्तरम्। तदेवं स्रुवेण स्रुचि चतुर्गृहीतम् आज्यं गृहीत्वा,—(अश्वालम्भनमालभेत—इत्यादिवत् इहापि प्रत्ययार्थ मात्र विवक्षा) कृत्वा—इत्यर्थः। पञ्चात्तं पञ्चकृत्वो गृहीतं तु भृगूणाम् अपत्य-प्रत्ययस्य लोपात् भृगोरपत्यानामित्यर्थः। 'भृगूणां भृगुगोत्राणाम्'—इति हरिहरवृत्तिरप्येतमेवार्थमाह। 'भृगुगोत्राणां भार्गव प्रवराणाञ्च'—इति भवदेवभट्टः। 'भार्गवप्रवराणाम्'—इति भट्ट-नारायणोपाध्यायः। तन्त्रान्तरकारास्तु स्मरन्ति।

"जामदग्न्या वत्सविदा आर्ष्टिषेण स्तथैव च।
भार्गवाश्च्यवना श्चौर्वाः पञ्चावत्तिन ईरिताः"।

इति। तदस्तु किं विस्तरेण।

सूत्रशेषम् इदानीं विव्रियते। तदेवं स्रुचि आज्यं गृहीत्वा अग्नये स्वाहा—इत्यग्नेरुत्तरभागे प्राग्गतं जुहुयात्। एवं तथैव गृहीत्वा, सोमाय स्वाहा—इत्यग्नेर्दक्षिणभागे प्राग्गतं जुहुयात्। अन्यास्त्वाहुतयोऽग्नेर्मध्यभागे हातव्याः—इत्यर्थादवगम्यते। तथा च सांख्यायन गृह्यम्। "उत्तरमाग्नेयं दक्षिणेसौम्यं मध्येऽन्याहुतयः"—

इति। वच्यति च आचार्यः,—"अग्नयेस्वा हेतिमध्ये जुहुयात्"—
इति ॥ ४ ॥ ० ॥

अथ हविष उपस्तीर्य्यावद्यति ॥ ५ ॥

अथानन्तरं हविषश्चरोरवद्यति,—अवदायपरं गृह्णातीत्यर्थः। किं कृत्वा?। उपस्तीर्य्य—प्रज्वलदाज्यस्रुवेणाप्लाव्य, स्रुचम्—इत्यर्थात् ॥ ५ ॥ ० ॥

कथम् अवद्यति?। तदुच्यते;—

मध्यात् पूर्व्वार्द्धाच्चतुरवत्तीचेद्भवति, मध्यात् पूर्व्वार्द्धात् पश्चार्द्धादिति पञ्चावत्तीचेद्भवति ॥ ६ ॥

मध्यात् चरोर्मध्यप्रदेशात्। पूर्व्वार्द्धात्, चरोरित्येव। चशब्दस्य समुच्चयार्थोलुप्तवत् द्रष्टव्यः। मध्यात् पूर्व्वार्द्धाच्च—इत्यर्थः। तथाच गृह्यान्तरम्। "मध्यात पूर्वार्द्धाच्च हविषोऽवद्यति"—इति। चतुरवत्ती, चत्वार्य्यवदानानि यस्य, सोयं चतुरवत्ती—इत्युच्यते। चेद् यदि चतुरवत्ती भवत्यवदाता, तर्हि चरोर्मध्यात् पूर्वार्द्धाच्चावद्यति—इति गतेन संबन्धः। एवंस्वत्वाज्याभिघारणं चर्व्ववदानद्वयं पुनरभिघारणञ्च—इति चत्वार्य्यवदानानि सम्पद्यन्ते। यदि पुनः पञ्चावत्ती भवत्यवदाता, तदा चरोर्मध्यात् पूर्वार्द्धात् पश्चार्द्धात्—पश्चिमार्द्धाच्च अवद्यतीत्यर्थः। इति शब्दः

चशब्दार्थः समुच्चये। इति एवम् अवदानम्—इति वा व्याख्येयम् ॥ ६ ॥ ० ॥

अभिघारयत्यवदानानि ॥ ७ ॥

अभिघारयत्याज्यस्रुवेणाप्लावयति अवदानानि यथाश्रुति गृहीतानि। बहुवचनं व्यक्तिभेदापेक्षया, वक्ष्यमाण त्रिर्द्विरवपक्षापेक्षया वा ॥ ७ ॥ ० ॥

प्रत्यनक्त्यवदानस्थानान्ययातयामतायै ॥ ८ ॥

अवदानानां स्थानान्यवदानस्थानानि। यस्मात् प्रदेशादवद्यते तदवदानस्थानम्। तान्यवदानस्थानानि मेक्षणक्षतस्थानानीत्यर्थः। बहुवचनं पूर्ववद्वर्णनीयम्। तानि खल्ववदानस्थानानि प्रति, अनक्ति अक्तानि करोति आज्यस्रुवेणाप्लावयतीत्येतत्। किमर्थम् अनक्ति ?। अयातयामतायै। यागायोग्यता यातयामतेत्युच्यते। न यातयामता अयातयामता, तस्यै। एतदुक्तं भवति। मेक्षणक्षतेन यातयामता चरो रुत्पद्यते, आज्याप्लावनेन पुनरयातयामता तस्य भवति—इति ॥ ८ ॥ ० ॥

एवं खल्ववदाय,—

अग्नये स्वाहेति मध्ये जुहुयात् ॥ ९ ॥

मध्ये अग्नेरेव ॥ ९ ॥ ० ॥

कति जुहुयात् ?। उच्यते,—

सकृद्वा त्रिर्व्वैतेन कल्पेन ॥ १० ॥

एतेन कल्पेनानन्तरोक्तयाऽनया श्रावृता,—इत्यादरार्थमुक्तम्। सकृद्वा त्रिर्व्वा जुहुयात्। वाशब्दद्वयं तुल्यवद्विकल्पार्थम्। त्रिलपक्षे च "एका देया त्रिस्रो देयाः"—इत्यादिवत् श्रेयसो भूयस्त्वं कल्पयितव्यम्। अन्येत्वाहुः,—अभ्यात्र विकल्पोऽयम्, त्रिरप-घाशक्तौ सकृत्—इति ॥ १० ॥ ० ॥

अथ स्विष्टकृत उपस्तीर्य्यावद्यत्युत्तरार्द्धपूर्व्वार्द्धात् सकृदेवभूयिष्ठं, द्विरभिघारयेत् ॥ ११ ॥

अथ प्रधान होमानन्तरं स्विष्टकृतोऽवद्यति स्विष्टकृदर्थम् अवद्यति।

ज्यस्तु वण स्रुचम् अ शाय। कथम्?।

उत्तरार्द्धस्य पूर्वार्द्धस्य तस्मात्। अप-

—इत्येतत्। दिगन्तरालानि खलु दिशोर्दिशो लक्षण

व्यवहरन्ति। तथा चोक्तम्। "तथा

—इति। अर्द्धशब्दः खल्वत्र विषमांश वाची।

तर्हि उत्तरार्द्धादप्यवद्यते पूर्वार्द्धा-

तस्मादपराजितायाः दिशः सकृदेक-

अवद्यति। अत्र च द्विरभिघारयेत्

एवं किल चत्वार्य्यवदानानि

॥ ० ॥

पञ्चावत्तीस्यात् द्विरुपस्तीर्य्यावदाय द्विरभि-

॥ १२ ॥

उ—इत्यनर्थको निपातः। यदि पञ्चावत्ती भवेत्, तर्हि द्विराज्यम् अवदाय पुन र्द्विराज्यमावयेत् पञ्चावदान सम्पत्त्यर्थम्। यद्यु वा—इति पाठे, उ वा—इति निपातौ, यद्युवा—इति वा निपात समुदायो यद्यर्थः॥ १२ ॥ ० ॥

न प्रत्यनक्त्यवदानस्थानं यातयामतायै ॥ १३ ॥

स्विष्टकृतोऽवद्य च अवदानस्थानं यातयामतायै यातयामतानिवृत्तये न प्रत्यनक्ति नाज्यस्रुवेणाप्लावयति। कुतः?। स्विष्टकृद्धोमानन्तरं तेन चरुणा होमान्तराभावात्, होमार्थमेव चाप्लावनस्य विहितत्वात्। तस्मादिदानीं यातयामतायाम् अपि नास्ति क्षतिरिति न प्रत्यनक्व्यम् अवदानस्थानम्—इत्यभिप्रायः। तदत्र यातयामतायै—इति,—

"नरकाय प्रदातव्यो हविः सम्पूज्य देवताः"।

इतिवन्निवृत्तौ तदर्थचतुर्थी बोद्धव्या। यातयामतायाः—इति पाठेऽपि यातयामतां निवर्त्तयितुम्—इति स एवार्थः। अन्येतु व्याचक्षते,—'यातयामतायाः इति हेतौ पञ्चमी। हेतोर्व्वचनात् यत्रायातयामता इष्यते, तत्रावदानस्थानं प्रत्यनक्ति, इदानीन्तु सा नेष्यते—इति न प्रत्यनक्त्यवदानस्थानम्'—इति॥ १३ ॥ ० ॥

अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्युत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे जुहुयात ॥ १४ ॥

उत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे अग्नेरेव। इतरभाष्य मन्यत्॥ १४ ॥ ० ॥

महाव्याहृतिभि राज्येनाभिजुहुयात् ॥ १५ ॥

भूर्भुवः स्वरिति महाव्याहृतयस्तिस्रः प्रसिद्धाः । कर्म्मप्रदीपेप्याह ।

"भूराद्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः" ।

इति । ताभिर्महाव्याहृतिभिस्तिसृभिराज्येन (द्रवद्रव्यकत्वात् स्रुवेण) अभिजुहुयात् आहुतित्रयम्। अभिरुपसर्गः। स खल्वयं महाव्याहृति होमः चरुहोमात् परस्तात् एव कर्त्तव्यः न तु पुरस्तादपि। कस्मात्?। इहानीमेवोपदेशात्। आज्यहोमात्तु पुरस्तात् परस्ताच्च कर्त्तव्यः,—इत्युपदिष्टाद्वक्ष्यति ॥ १५ ॥ ० ॥

प्राक् स्विष्टकृत आवापः ॥ १६ ॥

प्राक् पूर्वं स्विष्टकृतः स्विष्टकृद्धोमात्, आ उप्यते—इत्यावापः प्रधानहोमः कर्त्तव्यः,—इति सूत्रार्थः। एवञ्च मुख्यहोमे लब्धे यदि चरुर्नष्टो दुष्टो वा भवति तदाऽन्यः पाच्यः, मुख्ये कृते चेन्नाशदुष्टी स्यातां तदा आज्येनैव स्विष्टकृद्धोमः—इति सरला। स खल्वयम् अर्थो नातीव समीचीनः। कुतः?। "एकदेशद्रव्यश्चोत्पत्तौ विद्यमान संयोगात्"—इति सिद्धान्तात् स्विष्टकृद्धोमस्य प्रतिपत्तित्वात्। प्रतिपत्तेश्च प्रतिपाद्याभावे लोप एव आकरे निरूपितः। यजतित्वेऽपि स्विष्टकृतः प्रस्तरप्रहरणवत् प्रतिपत्तित्वं न विरुध्यते। शेष श्रुतिश्च न शेषिणं प्रयोजयति। नचेत् शेषिणं प्रयोजयति; नतरां तत्प्रतिनिधिम् अपि। शेष प्रतिनिधिं तर्हि प्रयोजयतु?। न—इति ब्रूमः। कस्मात्?। विद्यमानसंयोगादेव। न खल्वतत्

शेषम् अपि प्रयोजयितुं शक्नोति, प्रतिपत्तेः प्रतिपाद्यप्रयोजकतायाम् असामर्थ्यात्। सति प्रतिपाद्ये ह्यस्त्रियं प्रवर्त्तते। अन्यथा अर्थकर्म्मणः प्रतिपत्तेर्व्विशेषो न स्यात्। तस्मात् यथा,—सर्व्वावदानेन शेषाभावात् शैवाच्यात् स्विष्टकृदिड़ नेष्यते साकं प्रस्थाय्ये च, तद्वदत्रापि शेषापचारे शेषाभावस्याविशेषात् स्विष्टकृन्न यष्टव्यो भवति। अतएव,—मुख्यनाशेऽग्नियोगिष्वपि शेषादौ सति तदेवादेयं तत्र लोपएव शेषकार्य्याणां स्विष्टकृदादीनाम्, न तु तन्निष्पादन समर्थमपि नीवारादिकम्—इति सिद्धान्तः। अतएव च,—स्विष्टकृदर्थम् अवत्तस्य हविषोऽपचारे न पुनरवदातव्यम्, अपितु प्रतिपाद्यमानाभावात् लोप एव स्विष्टकृतः स्यात्—इति षष्ठाध्याये निरूपितम्। तथा चोक्तम्। "अपि वा शेषभाजां स्यात् विशिष्टकारणत्वात्"—इति। कथम् अन्यथा तत्रापि अन्यत् न प्रतिनिधीयते!। एवं सत्याचार्य्याणां लोपवचनम् प्रलापमात्रं स्यात्। तस्मान्नकिञ्चिदेतत्।

मुख्यहोमार्थम् अवत्ते च हविषि नष्टे दुष्टे वा स्वाज्येन होतव्यं न पुनरवदातव्यं, न वा अन्यत् पाच्यम्। कुतः?। "निर्देशाद्वा अन्यदागमयेत्"—इति सिद्धान्तात्। "यस्य सर्व्वाणि हवींषि नश्येयु र्दुष्येयु र्व्वा अपहरेयु र्व्वा, आज्येन ता देवताः परिसंख्याय यजेरन्"—इति च हविर्नाशे आज्य विधानात्। "तत्र सर्वशब्दस्य निमित्तविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात् नाशमात्रे सर्वत्राज्यस्य विधिः"—इत्यधिकरणमालायां माधवाचार्य्याः।

यास्तु प्रायश्चित्ताहुतय स्ता अपि स्विष्टकृद्धोमादर्व्वागेव

होतव्याः—इत्येके मन्यन्ते। तदसङ्गतम्। तासामप्रधानत्वात्। आगन्तुकानाम् अन्त एवाभिनिवेशस्य न्याय्यत्वाच्च। आगन्तुकाः खल्वेता आहुतयः प्रायश्चित्तरूपत्वात्। प्रायश्चित्ताहुतयो हि प्रकृतहोम वैगुण्यदोषोपशमनाय विधीयन्ते,—इति प्रकृत होमात् परत एव होतुमुचिताः। महाव्याहृतिहोमान्तेनैव प्रकृत होम निष्पत्तिः। तस्मात् महाव्याहृतिहोमं कृत्वा कर्म्मापवर्गविहितां समिधम् आधाय प्रायश्चित्ताहुतयो होतव्याः। ताः खल्वेताः हविषोऽनादेशादाज्येन आज्यतन्त्रेण हूयन्ते।

स खल्वयं प्रायश्चित्तहोमः,—व्यस्तसमस्त महाव्याहृतिभिर्वा, अज्ञातम्—इत्यादि मन्त्रेण वा, प्राजापत्य मन्त्रेण वा कर्त्तव्यः। कुतः?। "तस्मादेतामेव जुहुयात् अपिवाऽज्ञातम् यदज्ञाज्ञातम्"—इत्येवमादिकायां श्रुतौ विकल्पोपदेशात्। व्यक्त माह कर्म्मप्रदीपः।

> "यत्र व्याहृतिभि र्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत्।
> चतस्र स्तत्र विज्ञेयाः स्त्रीपाणिग्रहणे यथा।
> अपिवाऽज्ञातमित्येषा प्राजापत्याऽपिवाऽऽहुतिः।
> होतव्या, त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः"।

इति। तदत्र त्रिविकल्पः—इत्यनेन कल्पान्तरस्य प्रतिषेधोऽवगम्यते। केचित् पुनरत्र, "पाहिनोऽग्नएनसे स्वाहा"—इत्यादि कमधिकं प्रायश्चित्त होमम् आचक्षते। तदसारम्। इह तस्यानुपदेशात्। यदपि शाट्यायनकं ग्रन्थान्तरम् अधीयते तदप्रमाणम्। अनार्षत्वात्। परिशिष्टमध्यान्तःपातित्वासम्भवाच्च,—

इति भट्टनारायणोपाध्यायाः। शाङ्खायन होमस्य समूलत्वेपि शाख्यन्तरीयत्वम्— इति तत्वकारः।

एतत् सर्वप्रायश्चित्तं चिप्रहोमवर्ज्जं सर्वत्रैव स्यात्—इति भट्ट-भाष्यम्। श्रुतिश्चात्र भवति। "सर्वस्यैष प्रायश्चित्तिः"—इति। स खल्वयं प्रायश्चित्त होमः प्रकृत होमवैगुण्य प्रशमनार्थत्वादवैगुण्ये न कर्त्तव्य एव,—इत्यनियततया नाचार्य्येण सूचितः—इति प्रत्येतव्यम् ॥ १६ ॥ ० ॥

गणेष्वेकं परिसमूहन मिध्मो वर्हिः पर्य्युक्षण माज्य माज्यभागौ च ॥ १७ ॥

गणेषु एकदाक्रियमाणेषु अनेक होमेषु एकं परिसमूहनम्। एक-शब्दः परस्तादपि प्रत्येकम् अनुषञ्जनीयः। अनेनैव सूत्रशेषो व्याख्यातः। प्रत्येकं तन्त्रविधाने प्राप्ते यानि तन्त्रेण कर्त्तुं शक्यन्ते, तेषां तन्त्रभाव इहोपदिश्यते। परिकीर्त्तनञ्च परिसमूहनादीनामुदाहरण प्रपञ्चार्थं न परिसंख्यानार्थम्। तेन उलूखलमुषलादिकम् अपि एकम् एव भवतीति द्रष्टव्यम्। गणेषु—इति सामान्यतोऽभिधानात् विभिन्न देवताकेष्वपि होमेषु एकदाक्रियमाणेषु एकमेव परिसमूहनादिकम्—इत्यवगम्यते। तथाच गृह्यान्तरम्।

"पाकयज्ञान् समासाद्य एकाज्यानेकवर्हिषः।
एकस्विष्टकृतः कुर्य्यान्नानापि सति दैवते"।

इति ॥ १७ ॥ ० ॥

सर्व्वेभ्यः समवदाय सकृदेव सौविष्टकृतं जुहोति ॥ १८ ॥

गणेषु—इत्येव। ऋजुरक्षरार्थः। सकृदेकवारं न पृथक् पृथगित्यभिप्रायः। उपलक्षण मेतत् महाव्याहृत्याद्यपि सकृदेव भवति—इति सरला ॥ १८ ॥ ० ॥

हुत्वैतन्मेक्षणमनुप्रहरेत् ॥ १९ ॥

एतत्—इति सन्निकर्षातिशयात् सौविष्टकृतं ब्रूमः। एतत् सौविष्टकृतं हुत्वा मेक्षणम् अनुप्रहरेत् अग्नौक्षिपेत्। सेयं कर्म्मार्थस्य मेक्षणस्य अनन्तरमेव कर्म्मणः प्रतिपत्तिराम्नाता। अन्येत्वाहुः,—महाव्याहृतिभिरपि हुत्वा मेक्षणमनुप्रहरेत् न स्विष्टकृद्धोमादनन्तरमेव—इति। स खल्वयं मेक्षणप्रक्षेपः अन्यत्रह्मकेषु होमेषु प्रत्येतव्यः। कुतः?। तत्र चरुशेषस्य तस्मै प्रतिपादयितव्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्, अन्यत्र च मेक्षणेनैवोद्धृत्य तद्भोजनस्य सूत्रणात्। न चानुप्रहृतेनैवमेक्षणेनोद्धरणम्। तस्माद् यथोक्त एवार्थः॥ १९ ॥ ० ॥

प्रक्षाल्य वैनेनोद्धृत्य भुञ्जीत ॥ २० ॥

प्रक्षाल्य वा मेक्षणम्, एनेन एतेन मेक्षणेनोद्धृत्य चरुशेषं भुञ्जीत यजमानः। एनः प्रकृत्यरम् एतदर्थः। एतेन—इति पाठे व्यक्त एवार्थः। अन्ये पुनर्,—एनं प्रकृत्यन्तरम् अविद्वांसो भाषन्ते,—प्रक्षाल्य वाऽनेन,—इति पाठे प्राप्ते छान्दसोऽयं प्रयोगः,—इति।

यत्र होत्वं ब्रह्मत्वञ्चोभयमपि स्वयमेव करोति, सोऽस्य विषयः। यत्र च अन्यो ब्रह्मा भवति, तत्र वक्ष्यति,—अथैतद्धविरुच्छिष्टम्—इत्यादि ॥ २० ॥ ० ॥

न स्रुवमनुप्रहरेदित्येक आहुः ॥ २१ ॥

स्रुवमग्नौ न क्षिपेदित्येके आचार्य्या वदन्ति। अस्मादेवावगम्यते,—स्रुवमग्नौ क्षिपेत्—इत्यन्ये वदन्ति—इति। तस्मात् स्रुवमग्नौ क्षिपेद्वा नवा क्षिपेदिति विकल्पः ॥ २१ ॥ ० ॥

आग्नेय एवानाहिताग्नेरुभयोर्दर्शपौर्णमासयोः स्थालीपाकः स्यात् ॥ २२ ॥

अनाहिताग्निः श्रौताग्निरहितः स्मार्त्ताग्निरित्येतत्। ऋज्वन्यत् ॥ २२ ॥ ० ॥

आग्नेयोवाऽग्नीषोमीयोवाऽऽहिताग्नेः पौर्णमास्याम् ॥ २३ ॥

ऋज्वर्थं सूत्रम् ॥ २३ ॥ ० ॥

ऐन्द्रो वैन्द्राग्नो वा माहेन्द्रो वा अमावस्यायाम् ॥ २४ ॥

आहिताग्नेरेव। ऋजुरक्षरार्थः। अत्रैके विनिवेश विकल्पम् आहुः,—ऐन्द्रमाहेन्द्रौ सोमयाजिनः, ऐन्द्राग्नस्त्वसोमयाजिनः। तत्रापि एकेन इष्टवत ऐन्द्रो बहुभिरिष्टवतो माहेन्द्रः—इति। अन्येतु—इच्छा विकल्पम् आहुः ॥ २४ ॥ ० ॥

अपि वाऽऽहिताग्नेरप्युभयोर्दर्श पौर्णमासयोराग्नेय एव स्यात् ॥ २५ ॥

स्पष्टार्थम् ॥ २५ ॥ ० ॥

समिधमाधायानुपर्य्युक्ष्य यज्ञवास्तु करोति ॥ २६ ॥

समिधमाधायानुपर्य्युक्ष्येत्नुक्तार्थम्। तदिदमभिधानं क्रमार्थं भवति। कथन्नाम?। समिधमाधायानुपर्य्युक्ष्य अनन्तरं यज्ञवास्तु—एत-न्नामकं कर्म्म करोति ॥ २६ ॥ ० ॥
किमिदं यज्ञ वास्तु?। तत्राह।

तत एव वर्हिषः कुशमुष्टिमादायाज्ये वा हविषि वा त्रिरवदध्यादग्राणि मध्यानि मूलानीत्यक्तं रिहाणा व्यन्तुवय इति ॥ २७ ॥

ततस्तस्मादास्तृतादेव वर्हिषः—इति नियमादन्यद्वर्हिर्व्यवच्छिद्यते। शेषादेव वर्हिषः—इति कुतो न वर्ण्यते?। उच्यते। प्रधान कर्म्मा-पवर्गविहितमिदं प्रतिपत्तिरेव भवितु मुचितम्। आस्तृतानां वर्हिषाम् इदानीं प्रतिपिपादयिषितत्वात्।प्रतिपत्तिप्राये वचनाच्च। व्याख्यातारश्चैवमेव प्रतिपन्नाः। 'कुशमुष्टिम्' अनियतसङ्ख्याकम् आदाय गृहीत्वा आज्येयथोक्ते वा, हविषि चरौ वा त्रिरवदध्यात वारत्रय मज्जयेत् अग्राणि मध्यानि मूलानि—इति। प्रकृतं कुश-मुष्टिम् अग्रादिस्थानत्रयेषु त्रिरज्जयेत्—एकैकस्थानं प्रत्येकैकम्

अञ्जनम्—इत्यर्थः। अक्तं रिहाणा व्यन्तु वयः—इत्यनेन मन्त्रेण वारत्रयं पठितेन। प्रधानानुयायित्वात् गुणानाम्।

"कर्म्मावृत्तौ तु मन्त्रस्याप्यावृत्ति र्गृह्यकर्म्मणि"।

इति चाभियुक्तवचनात्। यत्र खल्वनावृत्तिरिष्यते मन्त्राणां, प्रायेण तत्रोत्तरत्र तूष्णीमिति करोति—सकृद् यजुषादिस्तूष्णीम्—इत्येवमादौ ॥ २७ ॥ ० ॥

अथैनमद्भिरभ्युक्ष्याग्नावप्यर्जयेत्,—यः पशूनामधिपती रुद्र स्तन्तिचरो वृषा पशूनस्माकं माहिंसीरे-तदस्तुहुतन्तवस्वाहेति ॥ २८ ॥

अथानन्तर मेवाविमुञ्चन्नेनं कुशमुष्टिमद्भिरभ्युक्ष्य अग्नौ अप्यर्जयेत् क्षिपेत्। अपिरुपसर्गः। अपवर्जयेत्—इति पाठेपि स एवार्थः। यः पशूनाम्—इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २८ ॥ ० ॥

एतद् यज्ञवास्त्वित्याचक्षते ॥ २९ ॥

तत एव बर्हिषः—इत्यारभ्य यदुक्तं, तदेतत् कर्म्म यज्ञवास्तु—इत्याचक्षते आचार्य्याः। किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?। उच्यते। यज्ञवास्तु करोति—इत्युक्तं, किमिदं यज्ञवास्तु—इति न ज्ञायते, तदिदम् अनेन निगमनेन ज्ञाप्यते। अवचने खल्वेतस्य हविः शेषार्पणमपि यज्ञवास्तु—इत्याशङ्केत। तदिदं प्रतिपत्तिकर्म्म। कृतार्थानां बर्हिषाम् इह विनियोगाम्नानात्। तस्मान्नष्टेषु बर्हिःषु न भवति।

ननु यज्ञवास्तु—इति समाख्यालभ्यार्थं सिद्ध्यर्थं वर्हिरन्यदुपादीयताम्? अन्यथा खल्ववास्तु यज्ञः स्यात्। उच्यते। काममवास्तु यज्ञः स्यात्। न प्रतिनिधिः। न खल्वेतदर्थं कर्म। प्रतिपत्तीनाञ्च प्रतिपद्याभावे लोपम् अवोचाम। अपिच। एवमप्यवास्तुर्यज्ञःस्यादेव। कुतः?। तत एव वर्हिष—कुशमुष्टिमादाय यद्धूयते, तदेतत् यज्ञवास्त्वाचक्षते। तस्मादन्यस्मिन् वर्हिष्युपादीयमानेपि न स होमो यज्ञवास्तु भवति। समाख्यालभ्यार्थं सिद्ध्यर्थम्—इति चेत्। इति चेद्भवान् पश्यति समाख्यालभ्यार्थं सिद्ध्यर्थम् अन्यदपि वर्हिरुपादेयम्—इति। तत्र ब्रूमः। नासामर्थ्यात्। नैतत् सम्भवति। कुतः?। तदुच्यते। नैव समाख्यावदति अन्यद्वर्हिरुपादेयम्—इति। समाख्यालभ्यार्थं सिद्ध्यर्थम् अनुमीयते खल्वेतत्। प्रत्यक्षन्तु आस्तृतमेव वर्हिः। न च प्रत्यक्षं नियममुपरुध्य आनुमानिकम् अन्यद्वर्हिः शक्यमुपादातुम्। अनुमानस्य प्रत्यक्षवाधायाम् असामर्थ्यात्। दुर्वला च समाख्या न बलवत्तरं वाक्यं बाधितुं प्रभवति। नियमः खल्वेवमुपरुध्येत।

अथैवम्—एतद् यज्ञवास्त्वित्याचक्षते—इति पुनः सूत्रणमनर्थकम्?—इति चेत् काम मनर्थकं भवतु न तु शक्नोत्यन्यद्वदितुम्। सकृदुच्चरितेप्यस्य यावानर्थः शतकृत्वोप्युच्चारणे तावानेव प्रतीयते, न ततोऽधिकः। समाख्या च पूर्वेणापि वाक्येनावगम्यते—इति भवतामपि पुनः सूत्रण मनर्थक मेव। तदेतत् पुनरुपादानं निगमनरूपम्—इत्यभिहितमस्माभिः। तत् कुत एवानर्थक्यमस्य। अवास्तु यज्ञः स्यात?—इति चेत्, नैषदोषः। स्तुत्यर्थत्वात्

समाख्यायाः, न खल्वियं 'यज्ञस्य वेश्मभूः'। कथन्नाम?। एवमयं होमो यदसौ यज्ञवास्तुरिति। प्रत्यक्षन्तु यज्ञस्यागो यजमाने वर्त्तते, विष्णुश्च न कस्मिंश्चित्। स्विष्टकृदादिवच्चैतदवगन्तव्यम्। यथा शोभनाभिलषितकारित्वस्य समाख्यात्वेपि प्रतिपत्तिरेवासौ। यथा वा व्यतिरेके निन्दावचनेऽपि तत्रापि प्रतिपत्तिरेव श्राद्धे शेषभोजनम्। एवमिहापि प्रतिपत्तिरेवैतदित्यविरुद्धम्। स्तुत्यैव केवलं प्रतिपत्तित्वमस्य निरस्यते,—इति चेत्, श्राद्ध शेषभोजनादावपि निरस्यताम्। तथाच तत्राप्यपचारे प्रतिनिधिरापद्येत। न चैवमिष्यते। तथात्वेपि वा न प्रतिनिधिः, नियमस्यार्थवत्त्वात्। तथापि किं स्तुतेः प्रयोजनम्?—इति चेत्, अफलायां प्रतिपत्तौ कथं प्रवर्त्तेत—इति प्ररोचनमेव—इत्यस्तु किं विस्तरेण।

अन्ये तु मन्यन्ते,—यद्यप्येतत् प्रतिपत्तिरेव, तथापि एतद् यज्ञवास्त्वित्याचक्षते,—इति पुनरुपादानात् नात्यन्तमिदं प्रतिपत्तिरिति दर्शयति। तस्मादपचारेण्यास्तृतानां बर्हिषाम्, समाख्यालभ्यार्थसिद्ध्यर्थम् अन्यदपि बर्हिरादाय होतव्यम्। इतरथा अवास्तु यज्ञः स्यात्—इति ॥ २८ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमप्रपाठकस्य अष्टमी काण्डिका ॥ ० ॥

प्रथमप्रपाठके नवमी काण्डिका।

अथैतद्धविरुच्छिष्टमुदगुद्वास्योद्धृत्य ब्रह्मणे प्रयच्छेत् ॥ १ ॥

अथेत्यानन्तर्यार्थम्। प्रदक्षिणं प्रणीताविमोकोदपात्रपूरणानि कृत्वा अनन्तरम्—इति भट्टभाष्यम्। 'एतत्' अभिप्रेतं, हविः, उच्छिष्टम् अवशिष्टम्, उदगुद्वास्य (एतस्मादवगम्यते—होमकाले होत्रग्न्यो रन्तरा हविषः समासादनम्—इति) उद्धृत्य पात्रान्तरे कृत्वा ब्रह्मणे प्रयच्छेत् प्रदद्यात्। एतत्—इति कतमदिह अभिप्रेयते?। समश्ननीय नवयज्ञ वास्तुपशमनादिचरुभ्योऽन्यत्—इति ब्रूमः। कुतः?। तत्र तत्र अन्यस्या अन्यस्याः प्रतिपत्तेरुपदेशात्। एतच्चावसरे प्रदर्शयिष्यामः॥ १ ॥ ॥

किं ब्रह्मणे चरुशेषस्य प्रदानमात्रम्?। न। किन्तर्हि?—

तं तितर्पयिषेत् ॥ २ ॥

तं ब्रह्माणं तर्पयितुम् इच्छेत्। यथा असौ तृप्यति, तथा कर्त्तव्यम्—इत्यर्थः। तर्पयेत्—इति वक्तव्ये मनो विशुद्धि प्रदर्शनार्थम्,

तितर्पयिषेत्—इत्यभिहितम्। कथं नाम?। श्रद्धाऽऽस्तिक्यादि गुणवता मनसा ब्राह्मणं तर्पयितुमिच्छेत् तत्कृतम् अतिशय विशेषं जानानः। तथाच स्मरणम्।

"श्रद्धाविधि समायुक्तं कर्म्म यत् क्रियते नृभिः।
सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते"।

इति। श्रद्धारहितस्य खल्वन्नम् अभोज्यम् आङ्गराचार्य्याः। तच्चेह विस्तरभयान् न प्रस्तूयते॥ २ ॥ ० ॥

कस्मात् पुनः कारणात् ब्राह्मणः तर्पणे यत्नातिशयः उपदिश्यते?। तदुच्यते,—

ब्राह्मणस्य तृप्तिमनु तृप्यामीति ह यज्ञस्य वेदयन्ते ॥ ३ ॥

ब्राह्मणस्य तृप्तिम्, अनु पश्चात् लक्षीकृत्य वा, अहं तृप्यामि,—ब्राह्मणस्य तृप्तौ जातायां मम तृप्ति र्भवति—इत्येतत्। इति एवं ह किल यज्ञस्य अभिप्रायं वेदयन्ते ज्ञापयन्त्याचार्य्याः। एतस्मात् कारणात् तं तितर्पयिषेत्। सोयं ब्राह्मणशब्दो ब्रह्मपरोवर्णनीयः, उपक्रमानुग्रहार्थम्॥ ३ ॥ ० ॥

यस्मादेवं ब्राह्मणस्तर्पणम्, तस्मात् चरुशेषस्य अपचारे तेन वा तृप्त्यसम्भवे, अन्येनापि अन्नेन तं तर्पयेत्—इत्याह,—

अथ यदस्यान्यदन्नमुपसिद्धꣳ स्यात्॥ ४ ॥

अथेत्यानन्तर्य्यार्थम्। अथ अनन्तरमेव भोजयेत् नात्मीयं भोजनकालम् अपि प्रतीक्षेत—इत्यर्थः। अस्य यजमानस्य यत्किञ्चि-

दन्यदन्नम् उप समीपे तत्कालस्य सिद्धं निष्पन्नं स्यात् भवति, तेन निषिद्धातिरिक्तेन तं तितर्पयिषेत्—इति गतेन सम्बध्यते। प्रतिपत्तिलेऽप्येतस्य वचनप्रमाणादनान्तरमुपादेयम्। चरुशेष प्रादानादनन्तरम् अन्यदप्यन्नं प्रयच्छेत्—इति वा वर्णनीयम् ॥ ४ ॥ ० ॥

अथ ब्राह्मणान् भक्तेनोपेप्सेत् ॥ ५ ॥

अथ स्वपाकसिद्ध्यनन्तरं ब्राह्मणान् भक्तेन अन्नेन उपेप्सेत् तर्पयितुम् इच्छेत्। उपेत्ययम् उपसर्गः। अपवर्गे तावदभिरूपभोजनं विहितम्, तदत्र कृतेन ब्रह्मतर्पणेनैव कृतं मामंस्त,—इति पुनरिदम् असूत्रयदाचार्य्यः ॥ ५ ॥ ० ॥

पूर्णपात्रो दक्षिणा तं ब्रह्मणे दद्यात् ॥ ६ ॥

पूर्णपात्रः पूर्णपात्रम् (पुंस्त्वं छान्दसम्)। तदिदं पूर्णपात्रं दक्षिणा—इत्युत्सर्गः। तं ब्रह्मणे दद्यात्। दक्षिणाग्रहणं ब्रह्मणोऽभावेऽप्यन्यस्मै दानार्थम्। कथं नाम?। दक्षिणेयम्—इति कृत्वा स्वयं कर्म्मकरणेऽप्यन्यस्मै अवश्यं देया। व्यतिरेके वैगुण्यापत्तेः। तदाह कर्म्मप्रदीपः।

"ब्रह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्त्तिता।
कर्म्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत्।
विदध्याद्धौत्रमन्यश्चेद्दक्षिणार्द्धहरो भवेत्।
स्वयञ्चेदुभयं कुर्य्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत्"।

इति। पूर्णपात्रादिका,—इत्यादिपदात् दक्षिणाविशेषालाभे मूलादिकम् अपि संगृह्णाति। तथाच मैत्रायणीयपरिशिष्टम्। "दक्षिणाऽलाभे मूलानां भक्ष्याणां दक्षिणां ददाति"—इति। तदत्र,-यत्र वा—इति सर्व्वं नाम्ना व्याप्त्यवगमात्, कर्म्मान्ते—इति च सामान्याभिधानात्, दक्षिणामात्रमेव ब्रह्मणे देयम्—इत्युपदिशति। न च प्रधानकर्म्मदक्षिणानाम् अन्यस्मै दानं शिष्यते—इति विशेषोपदेशविरहादपि ब्रह्मा एव तेषां देयता पर्य्यस्यति। स खल्वयम् आचार्य्यस्यास्पष्टोऽभिप्रायःकर्म्मप्रदीपकृता स्पष्टीकृतः—इत्यास्थेयम्। न चैतत्सूत्रानुसारात् कर्म्मान्त—इति ब्रह्मसाध्यहोमान्त परम्—इतियुक्तम्, एतद्विवरणरूपत्वात्तस्य। नह्यत्रापि होमदक्षिणेयम्—इत्युच्यते, किन्तु प्रकरणादनुमीयते, वाक्यन्तु अविशेषाद्ब्रह्मणे दक्षिणादानमुपदिशति। दुर्बलञ्च प्रकरणं वाक्यात्—इत्यवोचाम। अपिच। इयमपि दक्षिणा प्रधानस्यैवकर्म्मणः, परमेतत् होमात्मकम्—इति नैतावता किञ्चिदपचीयते। तथात्वे वा दर्शादि यागप्रस्तावात् तस्यैव दक्षिणा ब्राह्मणेदया—इत्यापतति। सचायं पर्य्यनुयोगः सामान्याभिधानबलादेव परिहर्त्तव्यः। स चान्यत्रापि समानः। विदध्याद्धौत्रम्—इति तु होमप्रस्तावाद्वा प्रायेण गृह्यकर्म्मणां सहोमकत्वाद्वा समाम्नातम्। न खल्वन्यदेतत् निषिध्यते। एकस्मिन्नुपदेशस्य विशेषोपदेशविरहे अन्यस्मिन्नपि कल्पनीयः—इति शास्त्रमर्य्यादा। तस्मात् अन्यैरपि ऋत्विग्भिर्व्विभज्यैव दक्षिणा ग्रहीतव्या। न्यायस्याविशेषात्

अपिच। सहोमके कर्म्मणि ब्रह्मणः सद्भावात् कर्म्मदक्षिणायाश्च ब्रह्मणे देयत्वलक्षणात् होतुः किं तत्र दक्षिणा नास्त्येव?—इत्याशङ्कायां, 'विदध्याद्धौत्रमन्यश्चेत्'—इति वचनारम्भो न्याय्य एव,—इति न किञ्चिदनुचितम्। स खल्वयम् उत्सर्गो विधिरिति यत्र स्पष्टम् अन्यस्मै आचार्य्यादिकाय दक्षिणाविशेषस्य दानम् उपदिश्यते, तत्र नैतत् प्रवर्त्तते। अब्रह्मकेतु कर्म्मणि सुतरामन्यस्मै दक्षिणा दातव्या। ब्रह्मणे—इति कर्म्मकारयितुरुपलक्षणत्वे तु प्रागेव नानुपपत्तिः। सेयं भट्टनारायणादीनां बहूनाम् अनुमता व्यवस्था। तत्वकारस्तु,—होमदक्षिणैव ब्रह्मणे देया, कर्म्मान्ते—इति ब्रह्मसाध्यहोमान्तपरम्,—इत्येकत्राभिदधानः, कर्म्मान्ते—इति यथाश्रुतमेव ब्रह्मणे—इति कर्म्मकारयितुरुपलक्षणम्—इति पुनरन्यत्र ब्रुवाणः स्वातन्त्र्यातिशयमात्मनः ख्यापयति।

यदाप्यन्यस्मै दक्षिणादीयते, तदापि कुलर्त्विजे गुरवे वा देया, तयोः प्रतिग्रहवैमुख्यादिना ग्रहणासम्भवे बहुतरायां वा दक्षिणायाम् अन्यस्मै अपि दातुमिच्छायां तदनुमत्या, दूरस्थत्वे च तयोस्ताभ्यामुद्दिश्य मनसादत्वैव देया। तदप्याह कर्म्मप्रदीप एव।

"कुलर्त्विजमधीयानं सन्निकृष्टं गुरुं तथा।
नातिक्रमेत् सदा दित्सन् यदीच्छेदात्मनोहितम्।
अहमस्मै ददानोति एवमाभाष्य दीयते।
नैतावद्दत्वा ददतः पात्रेऽपि फलमस्ति हि।

दूरस्थाभ्यामपिद्वाभ्यां प्रदाय मनसा वरम्।
इतरेभ्य स्ततोदद्यादेष दानविधिः स्मृतः"।

इति ॥ ६ ॥ ० ॥

किमिदं पूर्णपात्रम्?। तदुच्यते,—

कꣳसं चमसं वाऽन्नस्य पूरयित्वा कृतस्य वाऽकृतस्य वाऽपि वा फलानामेवैतं पूर्णपात्रमित्याचक्षते ॥ ७ ॥

कंसं कांस्यभाजनम्, चमसं वानस्पत्यं पात्रं वा, अन्नस्य पूरयित्वा अन्नैर्व्वर्द्धयित्वा। अन्नस्य—इत्येतद्विशिनष्टि, कृतस्य वा अकृतस्य वा। अपि वा अथवा अन्नासम्भवे फलानामेव—फलैरेवभोज्यै-रित्येवकारकरणादुपदिशति अन्यच्च फलमभोज्यं व्यवच्छिनत्ति, पूरयित्वा, एतं पूर्णपात्रम्—इत्याचक्षते आचार्य्याः। एतम्—इति व्यत्ययात् पुंस्त्वम्। एतत् कंसादिकं पूर्णपात्रम् आचक्षते। कथं कृत्वा?। अन्नस्य पूरयित्वा स्थापितम्—इत्यर्थः। कियन्मितस्य पुनरन्नस्य पूरणम्?। तदाह गृह्यासङ्ग्रहः।

"अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम्।
पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते"।

इति। असम्भवे पुनरेतस्य परिमाणस्य यावताऽन्नेन बहुभोक्तुः पुरुषस्य तृप्तिः सम्पद्यते, तावतोप्यन्नस्य पूरितं पात्रं पूर्णपात्रं भवति। तदाह कर्म्मप्रदीपः।

"यावता बहुभोक्तुश्च तृप्तिः पूर्णेन जायते।
नावरार्द्धं ततः कुर्य्यात् पूर्णपात्रमितिस्थितिः"।

इति ॥ ७ ॥

ब्रह्मैवैकऋत्विक् ॥ ८ ॥

दर्शपौर्णमासप्रस्तावादिदमुच्यते। तेन सायं प्रातर्होम वैश्वदेवादीनाम् अब्रह्मत्वेपि न क्षतिः। एक एव ब्रह्मा ऋत्विग्भवति। किमनेनोक्तम्?। इदमनेनोक्तम्—एक एव ब्रह्मा सर्व्वकर्मसु ऋत्विक् कर्त्तव्यो न पुनरेकस्मिन् कर्म्मण्येको ब्रह्मा अन्यस्मिंश्चान्यः अपरापरस्मिंश्चापरापरः—इति। तदनेन,—यजमानेन ऋत्विगत्याज्यो भवतीत्युपदिशति। तथाच स्मरणम्।

"ऋत्विग्याज्यमदुष्टं यस्त्यजेदनपकारिणम्।
अदुष्टमृत्विजं याज्यो विनेयौ तावुभावपि।
क्रमागतेष्वेषधर्म्मो वृतेष्वृत्विक्षु च स्वयम्।
यादृच्छिकेतु संयोज्ये तत् त्यागे नास्ति किल्विषम्"।

इति ॥ ८ ॥ ० ॥

पाकयज्ञेषु स्वयꣳ होता भवति ॥ ६ ॥

पाकयज्ञेषु अल्पयज्ञेषु प्रशस्तयज्ञेषु वा। कस्मात्?। उभयत्र पाकशब्ददर्शनात्। दृश्यते खल्वल्पे पाकशब्दः,—योऽस्मत् पाकतरः—इति। तं पाकेन मनसाऽपश्यम्—इति, येमा पाकेन मनसा—इति च प्रशंसायां पाकशब्दः प्रयुक्तः। स खल्वसम् अर्थो ग्रन्थान्तर वृत्तिकारै र्निरूपितः। तत्त्वकारादयस्तु मन्यन्ते,—पाकयज्ञः—पाकाङ्गकयज्ञो वृषोत्सर्गादिः—इति। वयन्तु, एकाग्नौ ये यज्ञाः तान् पाकयज्ञानवगच्छामः। कस्मात्?। अस्माकमेव ग्रन्थान्तरे

समाम्नानात्। तथाच लाट्यायनसूत्रम्। "पाकयज्ञा इत्याचक्षते एकाग्नौ यज्ञान्"—इति।

तेषु पाकयज्ञेषु स्वयं—स्वयमेव होता भवति। तदिदं स्वयमेव होतृत्वं प्रशस्तम्—इत्यवगम्यते। कुतः?।

"स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते"।

इति स्मरणात्। अन्यो होतैव कुतो न व्यवच्छिद्यते?। स्वयमशक्तौ पाकयज्ञलोपापत्तेः। न चैतदुचितम्। जुहुयाद्वा हावयेद्वा—इति सामान्यतः सूत्रणात्। न प्रवसन्नुपवसेत्—इति च प्रवासदर्शनात्।

"निःक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजन्तथा।
प्रवसेत् कार्य्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं क्वचित्"।

इति च कर्म्मप्रदीपवचनात्॥ ९॥ ०॥

पूर्णपात्रोऽवमः पाकयज्ञानां दक्षिणा॥ १०॥

पूर्णपात्रः—इति पुंस्त्वं व्याख्यातम्। पूर्णपात्रम् अवमं सर्व्वनिकृष्टं पाकयज्ञानां दक्षिणा। नातोऽप्यल्पतरी तेषां दक्षिणा अस्तीत्यर्थः॥ १०॥ ०॥

अपरिमितं परार्द्ध्यम्॥ ११॥

न परिमितम् अपरिमितं बहु—इत्यभिप्रेतम्। तदिदम् अपरिमितं परार्द्ध्यं प्रशस्तं भवति दक्षिणा पाकयज्ञानाम्। परार्द्धम्—इति केचित् पठन्ति। परार्द्धं खल्वन्तिमम् अङ्कस्थानम् उच्यते।

तथाच अपरिमितं परार्द्धपर्य्यन्तमपि पाकयज्ञानां दक्षिणा—इति तत्रार्थः ॥ ११ ॥ ० ॥

एतस्मिन्नर्थे दृष्टान्तम् उपन्यस्यति,—

अपिह सुदाः पैजवन ऐन्द्राग्नेन स्थालीपाकेनेष्ट्वा शतꣳ सहस्राणि ददौ ॥ १२ ॥

अपिरण्वानपि समुच्चिनोति। ह—इत्यैतिह्यार्थको निपातः। शोभनं ददाति—इति सुदा नामतः, पिजवनस्य अपत्यं पुमान् पैजवनोऽपि ह किल ऐन्द्राग्नेन स्थालीपाकेन इष्ट्वा शतं सहस्राणि शतगुणितानि सहस्राणि—लक्षम्—इत्येतत्। ददौ, दक्षिणाम्—इति प्रकरणाल्लभ्यते। कस्य वस्तुनः शतं सहस्राणि?। गवाम्—इति ब्रूमः। कस्मात्?। संख्यामात्रकीर्त्तनात्। संख्यामात्र-कीर्त्तने च प्रायेण गा एव संख्येयतया व्यवहरन्ति याज्ञिकाः। शतदक्षिणेनाहं यक्ष्ये द्वादशशतदक्षिणेन—इति खल्वाऽऽ। "संख्यामात्रे च दक्षिणागावः"—इति च द्राह्यायणसूत्रात् ॥ १२ ॥ ० ॥

अथ यदि गृह्योऽग्नौ सायं प्रातर्होमयोर्व्वा दर्शपूर्ण-मासयोर्व्वा हव्यं वा होतारं वा नाधिगच्छेत्; कथं कुर्य्यादिति ॥ १३ ॥

अथेति पूर्व्वप्रकृतार्थम्। अथैतयोर्गृह्योऽग्नौ यावज्जीवं कर्त्तव्ययोः सायं प्रातर्होमयोर्व्वा, दर्शपूर्णमासयोर्व्वा—प्रदर्शनमेतत् वैश्वदेव-

स्यापि, दैवादन्यस्माद्वा कस्माच्चित् कारणात् हव्यं हवनीयं वस्तु वा, होतारं हवनकर्त्तारं वा स्वयमशक्तौ, यदि न अधिगच्छेत् न लभेत, तर्हि कथं कुर्य्यादित्युच्यते। (आभासान्तं सूत्रम्)॥ १३॥०॥

आ सायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येत्याऽऽप्रातराहुतेः सायमाहुति राऽमावास्यायाः पौर्णमासं नात्येत्याऽऽ-पौर्णमास्या आमावास्यम्॥ १४॥

आ सायमाहुतेः सायमाहुतिपर्य्यन्तम्। सेयं सायमाहुतिर्म्मर्य्यादा अवधिः सीमेत्येतत्। प्रातराहुतिः नात्येति नातिक्रामति। सा खल्वियं स्वकाले अहुता प्रातराहुतिरिदानीं प्रायश्चित्तात्मकं महाव्याहृतिहोमं हुत्वा होतव्या। तथाच गृह्यान्तरम्।

"स्वकाले सायमाहुत्या अप्राप्तौ होतृहव्ययोः।
प्राक् प्रातराहुतेः कालः प्रायश्चित्ते हुते सति।
प्राक् सायमाहुतेः प्रातर्होम कालाऽनतिक्रमः।
प्राक् पौर्णमासाद्दर्शस्य प्राग् दर्शादितरस्य च"।

इति। एतेनैवसूत्रशेषोव्याख्यातः। तदिदं प्रदर्शनार्थं परिकीर्त्तनं सायमाहुत्यादीनां न नियमार्थम्। कुतः?। स्मृत्यन्तरदर्शनात्। तथाचोक्तम्।

"मुख्यकाले यदाऽवश्यं कर्म्म कर्त्तुं न शक्यते।
गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्यत्रेदृशो भवेत्।
आसायमाहुतेः कालात् कालः स्यात् प्रातराहुतेः।
प्रातराहुतिकालात् प्राक् कालः स्यात् सायमाहुतेः।

पूर्णमासस्य कालोस्ति पुरा दर्शस्य कालतः।
स्यात् साकमेधकालोपि आसुनासीरकालतः।
सुनासीरीयकालोप्याऽऽवैश्वदेविककालतः।
श्यामाके व्रीहिभिश्चैव यवै रन्योन्यकालतः।
प्राग्यष्टुं युज्यतेऽवश्यं नैवत्वाग्रयणात्ययः।
दक्षिणायनकाले या पश्विज्या योत्तरायणे।
अन्योन्यकालतः पूर्व्वं यष्टुं युक्ते उभे अपि।
एव मागामियागीयमुख्यकालादधस्तनः।
स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्व्वस्य कर्म्मणः।
यद्वाऽऽगामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत्।
गौणकालत्व मिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्म्मणि"।

इति। सर्व्वमेव प्राक्तनकर्म्म प्रायश्चित्तहोमानन्तरमेव गौणकाले करणीयम्। सायमाहुत्यादौ तथा दर्शनात्।

"गौणेषु तेषु कालेषु कर्म्म चोदितमारभेत्।
प्रायश्चित्तप्रकरणे प्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत्"।

इति स्मरणाच्च। वैश्वदेवस्य पुनरतिक्रमे अभोजनमपि कृत्वा कालान्तरे प्रायश्चित्तानन्तरं तदाचरणम्। तथाच गृह्यान्तरम्।

"वैश्वदेवेऽतिक्रान्ते अहोरात्रमभोजनम्।
प्रायश्चित्तमथोकृत्वा पुनः सन्तनुयाद्व्रतम्"।

इति। प्रथमवैश्वदेवातिक्रमे दिवा अभोजनं, द्वितीयवैश्वदेवातिक्रमे च रात्रावभोजनम्—इति परिशिष्टप्रकाशः। वैश्वदेवद्वयातिक्रमे तु विशेषमाह कर्म्मप्रदीपः।

"परेणाग्नौ हुते स्वार्थं परस्याग्नौ हुते स्वयम्।
पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवद्वयस्य च।
अनिष्ट्वा नवयज्ञेन नवान्नप्राशने तथा।
भोजने पतितान्नस्य चरुर्वैश्वानरो भवेत्"।

इति। प्राक् सूर्य्यास्तमयात् प्रथमो वैश्वदेवो नात्येति, प्राक् च रात्रेः सार्द्धात् प्रहरात् द्वितीयः। कुतः?। यतस्तावानेव भोजनकालः। तच्च पुरस्तान्निवेदितमस्माभिः॥ १४ ॥ ० ॥

एतेनैवावकाशेन हव्यं वा होतारं वा लिप्सेत॥ १५॥

एतेन—इति गौणकालपरामर्शः। लिप्सेत लब्धुमिच्छेत्। लिप्सेत्—इति पाठे व्यत्ययात् परस्मैपदम्। प्राप्तस्याप्यादरार्थमभिधानम्। कथं नाम?। तथा लिप्सेत यथा गौणकालो नात्येति, तस्याप्यतिक्रमे कर्म्मैव लुप्यते,—इत्यभिप्रायः। स्पष्टमन्यत्। यदा पुनर्लभ्यते, तदा होतव्यम्। तदाह कर्म्मप्रदीपः।

"पौर्णमासात्यये हव्यं होता वा यदहर्भवेत्।
तदहर्जुहुयादेवममावस्यात्ययेपि च"।

इति॥ १५ ॥ ० ॥

अपि वा यज्ञियानामेवौषधिवनस्पतीनां फलानि वा पलाशानि वा श्रपयित्वा जुहुयात्॥ १६ ॥

अपि वा—इति पक्षो विपरिवर्त्तते। एतेनाप्यवकाशेन हविष्यनुपलभ्यमाने यज्ञियानां यज्ञार्हाणाम् अनिषिद्धानाम्—इत्येतत्। ओषधीनाम्—

"व्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्षपास्तिलाः ।
यवाश्चौषधयः सप्त विपदो घ्नन्ति धारिताः" ।

इति कर्म्मप्रदीपोक्तानाम्, वनस्पतीनां वृक्षाणाञ्च फलानि शस्यानि वा; पलाशानि छदनानि पत्राणि वा यथोपपन्नानि; श्रपयित्वा स्थालीपाकविधिना, जुहुयात् ॥ १६ ॥ ० ॥

अप्यप एवान्ततो जुहुयादिति ह स्माह पाकयज्ञ ऐड़ो हुतं ह्येव ॥ १७ ॥

अन्ततः सर्वासम्पत्तौ अप उदकम् अपि जुहुयादेव, न तु अग्निः कथम् होमः—इत्याशङ्कीत । सर्वालाभे उदकमप्यन्ततो मध्यत एवाग्नेर्जुहुयात् नलम्नुपशमाशङ्कां कुर्य्यादिति वा व्याख्येयम् । इति ह किल आहस्म उवाच, नामतः पाकयज्ञः इड़स्यापत्यम् ऐड़ः कश्चिदाचार्य्यः; हुतमेव भवत्येवमपिकृते । हि शब्दो यस्मादर्थे । यस्मादेवमपिकृते हुतमेव भवति न अहुतम्—इति पाकयज्ञ आहस्म, तस्मादप एवान्ततो जुहुयादित्यर्थः ॥ १७ ॥ ० ॥

अहुतस्य प्रायश्चित्तं भवतीति ॥ १८ ॥

हुत—इति कर्त्तरिनिष्ठा । न हुतं येन—इति वा विग्रहः । अहुतस्य उदकस्याप्यलाभात् होममकुर्वतः प्रायश्चित्तं भवति । किं पुनस्तत् प्रायश्चित्तम् ? । पुनराधानम्—इति ब्रूमः । कुतः ? ।

"होमद्वयात्यये दर्श पूर्णमासात्यये तथा ।
पुनरेवाग्निमादध्यादितिभास्करशासनम्" ।

इति स्मरणात्। इति रन्यान्यपि पुनराधाननिमित्तानि समुच्चिनोति। तानि च,—

"असमक्षन्तु दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना।
द्वयोरप्यसमक्षन्तु भवेद्धुतमनर्थकम्"।

इत्येवमादीनि कर्म्मप्रदीपादिष्वनुसन्धेयानि। पुनराधानप्रकारस्तु,—

"पूर्व्वैव योनिः पूर्व्वावृत् पुनराधानकर्म्मणि"।

इत्यादिना कर्म्मप्रदीप एव अभिहितः॥ १८॥ ०॥

नाव्रतो ब्राह्मणः स्यादिति॥ १९॥

व्रतरहितो ब्राह्मणो नस्यादल्पमपिकालम्। "मुहूर्त्तमपिनाव्रतो ब्राह्मणः स्यात्"—इति पाठे व्यक्त एवार्थः। इति हेतौ। यस्मात् नाव्रतो ब्राह्मणः स्यात्, तस्मात् पुनराधाननिमित्ते जाते, अविलम्बमेवादध्यादित्यभिप्रायः॥ १९॥ ०॥

अथाप्युदाहरन्ति॥ २०॥

ऋजुरक्षरार्थः। अकृतस्य प्रायश्चित्तं पुनराधानमुक्तम्, अथेदानीम् अन्यदपि पक्षान्तरं तत्र दर्शयितुं ब्राह्मणवाक्योदाहरणाभासरूपं सूत्रम्॥ २०॥ ०॥

यावन्न हूयेताऽभोजनेनैव तावत् सन्तनुयात्॥२१॥

हविषोऽलाभे यावन्न हूयेत हूयते, अभोजनेनैव तावत् तावन्तं कालं सन्तनुयात् सन्ततमविच्छिन्नमलुप्तं कुर्य्यादग्निव्रतम्—

इत्यर्थः। यावता कालेन हविर्लभ्यते, तावति काले अभोजनेऽपि व्रतमलुप्तं भवतीत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥ ० ॥

किम् अभोजनेनैव व्रतं सम्पद्यते? । न । किन्तर्हि?—

अथ यदाऽधिगच्छेत् प्रति जुहुयात् ॥ २२ ॥

यदा पुनरधिगच्छेल्लभेत हविः, तदा अथ,—सायमाद्युपक्रमत्वात् कर्म्मणां सायमादिकालं प्रतीक्ष्य, प्रति जुहुयात्। यावन्नहूयते तावन्तं कालम् अभोजनेन क्षपयित्वा यदा हविरुपलभ्यते तदा सायमादिकालं प्रतीक्ष्य प्रति जुहुयादित्यर्थः। प्रति शब्दो-होमस्य प्रकारविशेषद्योतनार्थः। कतमः पुनरसौ प्रकारः?। उच्यते। अतिक्रान्ताः सर्व्वा अग्निदैवत्या आहुती र्व्विगणय्य तावन्ति हवींषि पात्रे कृत्वा,—अग्नये स्वाहा—इति सकृदेव जुहुयात्। एवं प्राजापत्याः। एवम् अपरापराः। तदाह कर्म्मप्रदीपः।

"आहूयमानेऽनश्नंस्तेत् नयेत् कालं समाहितः।
सम्पन्ने तु यथा तत्र हूयते तदिहोच्यते।
आहुताः परिसङ्ख्याय पात्रे कृत्वाऽऽहुतीः, सकृत्—
मन्त्रेण विधिवद्धुत्वा एवमेवापरा अपि"।

इति ॥ २२ ॥ ० ॥

एवमप्यस्य व्रतꣳ सन्ततं भवतीति ॥ २३ ॥

एवम् अपि कृते अस्य व्रतिनो व्रतं नियमः सन्ततम् अविलुप्तं भवति। तस्मात् पुनराधानं न कर्त्तव्यम्—इत्यभिप्रायः। इतिः ब्राह्मणवाक्यावसानज्ञापनार्थः, प्रकरणपरिसमाप्त्यर्थो वा ॥ २३ ॥ ० ॥

एषोऽत ऊर्द्ध्वं हविराहुतिषु न्यायः ॥ २४ ॥

अत ऊर्द्धम् अस्मात् परतो वक्ष्यमाण एष न्यायो हविराहुतिषु—हूयते—इति हविः; अविशेषात् समिदाज्यपश्वपूपशाकादिकं सर्वम् उच्यते, तस्य हविष आहुतिषु बोद्धव्यः—इति परिभाष्यते। पराचीनस्यापि बुद्ध्या सन्निकृष्य एतदा परामर्शः। न्यायग्रहणं क्वचिदाम्नातस्यापि प्रतिषेधार्थम्। यथा समाम्नातोऽपि मन्त्रान्ते स्वाहाकारः स्वाहान्ते मन्त्रे नाद्रियते, अन्यायत्वात्। तच्चोत्तरत्र वक्ष्यामः। एवम् अन्यदपि ऊह्यम्।

एवं वा—

एषोऽनन्तरोक्तो न्यायः प्रकारः—इत्येतत्। अत ऊर्द्धं वक्ष्यमाणासु हविराहुतिषु द्रष्टव्यः—इत्युक्तः प्रकारः सर्वत्रातिदिश्यते। न्याय ग्रहणेन किमुक्तं भवति?। एतदनेनोक्तं भवति;—अत ऊर्द्धं ये क्षिप्रहोमा ब्रह्मचारिसमिदादयो वक्ष्यन्ते, तेषु क्षिप्रहोमोक्त एव प्रकारो भवति। ये पुन स्तन्त्रहोमाः वैवाहिकहोमादयः, तेषु ब्रह्मोपवेशनादि तन्त्रं द्रष्टव्यम्। तथा क्वचित् प्राप्तोप्यर्थो निवर्त्तते। किमुदाहरणम्?। इदमुदाहरणम्। आज्यतन्त्रेषु मुषलोलूखलशूर्पादयो निवर्त्तन्ते, पाण्याहुतिषु मेक्षणस्रुगादयः—इति। सोऽयं न्यायशब्दस्यार्थः ॥ २४ ॥ ० ॥

मन्त्रान्ते स्वाहाकारः ॥ २५ ॥

होम मन्त्राणाम् अन्ते अवसाने स्वाहाकारः कर्त्तव्यः—इति सूत्र-शेषः। स खल्वयं स्वाहाकारो हविस्त्यागार्थः—इति स्वाहाकारान्त

मन्त्रेषु नैष विधिरुपतिष्ठते। तत्र खल्वाम्नाम्नातेनैव स्वाहाकारेण हविस्त्यागः कृतः—इत्यपरस्याम्नानम् अनर्थकं भवति। तथाच तन्त्रान्तरम्।

"नमोऽन्ते न नमो दद्यात् स्वाहान्ते द्विठमेवच।
पूजाया माकृतौ चापि सर्वत्रायं विधिः स्मृतः"।

इति। यत्र च मन्त्रादितोऽपि समाम्नातः स्वाहाकारो हविस्त्यागार्थो भवति, तत्राप्यग्नौकरणहोमे मन्त्रान्ते स्वाहाकारान्तरं न कर्त्तव्यमेव। न्यायस्याविशेषात्। तदाह कर्म्मप्रदीपः।

"स्वाहां कुर्य्यान्नचात्रान्ते न चैव जुहुयाद्धविः।
स्वाहाकारेण हुत्वाग्नौ पश्चाद्धोमं समापयेत्"।

इति। होममन्त्राणाञ्चादौ न प्रत्येकम् ओँकारः करणीयः। तदप्याह स एव।

"नोङ्कुर्य्याद्धोममन्त्राणां पृथगादिषु कुत्रचित्।
अन्येषाञ्च विकृष्टानां कालेनाऽऽचमनादिना"।

इति॥ २५॥ ०॥

आज्याहुतिष्वाज्यमेव संस्कृत्योपघातं जुहुयात् नाज्यभागौ न स्विष्टकृत्॥ २६॥

आज्यस्य यथोक्तस्याऽऽहुतिषु—यत्राज्यमेव हूयते—इत्यर्थः। आज्यं संस्कृत्यैव, उपघातं यथा भवति तथा जुहुयात्, द्रवद्रव्यत्वात् स्रुवेण—इत्यर्थः। एव कारेण यद्व्यवच्छिद्यते, तदप्युच्यते सुखाववोधार्थम्। नाज्यभागावत्र भवतः न च स्विष्टकृदपि भवति। तदेते अतिदेशागता इह प्रतिषिध्यन्ते॥ २६॥ ०॥

आज्याहुतिष्वनादेशे पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च महाव्याहृतिभि र्होमः ॥ २७ ॥

आज्याहुतिषु आज्यमात्राहुतिषु, आहुतेरनादेशे च—मध्यात् पूर्वार्द्धादितिवच्चशब्दः समुच्चयार्थो लुप्तवत् द्रष्टव्यः । यत्र होम एव नादिश्यते उपदिश्यते चाग्नि रवगम्यते वा किञ्चिदन्यद्धोमलिङ्गं, तत्र गर्भाधान पुंसवन शुङ्गाकर्म्म सीमन्तकरण चूड़ाकरणादिषु प्रधानकर्म्मणो गर्भाधानाऽंशाभिमर्षणादेः पुरस्ताच्च उपरिष्टाच्च,—आद्यन्तयोरित्यर्थः । महाव्याहृतयः तिस्रः व्याख्याताः, ताभिर्होमः कर्त्तव्यः—इति वाक्यशेषः । एवं खल्वग्नेरुपदेश स्तत्रतत्रार्थवान् भवति । इतरथाऽनर्थको वा स्यात्, अदृष्टार्थो वा कल्प्येत ।

चन्द्रदर्शनादावपि तर्हि पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च महाव्याहृतिभिर्होतव्यम् ? । न । तत्राग्नेरप्युपदेशाभावात् । अतएव—

"अहोमकेष्वपि भवेत् यथोक्तं चन्द्रदर्शने" ।

इति कर्म्मप्रदीपेऽपि चन्द्रदर्शनस्याहोमकत्वमुक्तम् । गर्भाधानेऽपि होममवसरे उपपादयिष्यामः ।

अन्ये तु वर्णयन्ति,—'आज्याहुतिष्वनादेशे आज्याहुतयोऽपि यत्र नादिश्यन्ते—होम एव यत्र नादिश्यते—इत्यर्थः । न पुनराज्याहुतिषु अनादेशे च—इति व्याख्यानं युक्तं, चकाराध्याहारदोषात्'—इति । अत्र ब्रूमः । आज्याहुतयो यत्र नादिश्यन्ते—इति वर्णनायां चर्व्वाहुतिष्वतिप्रसङ्गः । आज्याहुतयोऽपि यत्र नादि-

श्यन्ते—इत्यर्थकल्पने च व्यक्तम् अपेरध्याहारः। आज्यपदञ्चैवम-नतिप्रयोजनं स्यात्। आकृतिष्वनादेशे—इति खल्वभिप्रेयते। तस्मा-दस्मदुक्तमेव व्याख्यानम् आदरणीयम्। द्योतको हि चशब्दस्ता-त्पर्य्यस्येष्यते। तच्चेत् तात्पर्य्यम् अन्यस्मादपि कारणादवगम्यते, अकिञ्चित्करं तदकीर्त्तनं भवति। आज्याकृतिषु—इति सप्तमी-निर्देशस्यैवं तात्पर्य्यम् उपोद्बलयति। आज्याकृतिष्वनादेशे—इति चासमासकरणं प्रत्येकम् अन्वयं द्योतयति॥ २७॥ ०॥

यथा पाणिग्रहणे; तथा चूड़ाकर्म्मण्युपनयने गो-दाने च॥ २८॥

यथा पाणिग्रहणे महाव्याहृतिभिः व्यस्तसमस्ताभि स्तस्र आ-कृतयो हूयन्ते—(तथाच पाणिग्रहणे वक्ष्यत्याचार्य्यः,—महाव्या-हृतिभिश्च पृथक्, समस्ताभिश्चतुर्थीम्—इति।) तथा चूड़ाकर्म्मणि। तथा शब्दः प्रत्येकम् अभिसम्बध्यते। तथोपनयने, तथा गोदाने च,—इत्यति दिश्यते। सोऽयम् अनागतातिदेशः। चूड़ाकर्म्मादि व्यतिरिक्तेषु तु तिस्र एवाकृतयो भवन्ति॥ २८॥ ०॥

अपवृत्ते कर्म्मणि वामदेव्यगानꣳ शान्त्यर्थꣳ शा-न्त्यर्थम्॥ २९॥

अपवृत्ते समाप्ते कर्म्मणि वामदेव्यगानं, कर्त्तव्यम्—इति परिभा-ष्यते। तस्मात् सर्व्वेषामेव कर्म्मणाम् अपवर्गे वामदेव्यं साम गात-व्यम्। कर्म्मणि—इति सामान्येनोपदेशाच्च। बहूनाञ्च कर्म्मणा

मेकदा करणे अन्ततः सकृदेव वामदेव्यं गातव्यं न प्रत्येकमन्ते। तदाह कर्म्मप्रदीपः।

"अहोमकेष्वपि भवेत् यथोक्तं चन्द्रदर्शने।
वामदेव्यं गणेष्वन्ते वध्यन्ते वैश्वदेविके"।

इति। गानस्य अशक्तावपि ऋचो वारत्रयं पठनीयाः। तदप्याह स एव।

"अन्ते च वामदेव्यस्य गानं कुर्य्यादृचस्त्रिधा"।

इति। शान्त्यर्थम्—इति विहितं वामदेव्यागानम् अनेन स्तूयते—इत्यर्थवादोऽयम्। उभयस्मिन् विधीयमाने हि वाक्यं भिद्येत। वामदेव्यगानं कर्त्तव्यम्, तच्च शान्त्यर्थं भवति—इति। तस्मात्,—"उदुम्बरो यूपो भवति ऊर्ग् वा उदुम्बर ऊर्क् पशव ऊर्ज्जै वा स्मा ऊर्ज्जं पशूनाप्नोति ऊर्ज्जोऽवरुध्यै"—इतिवदिहापि स्तुतिरेव प्रयोजनं न फलविधिः। अन्येत्वाहुः,—शान्त्यर्थम्—इति वचनान्नातीव अस्य नित्यत्वम्—इति। शान्त्यर्थं शान्त्यर्थम्—इत्यभ्यासः प्रपाठकपरिसमाप्तिं द्योतयति॥ २९॥ ०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमप्रपाठकस्य नवमी काण्डिका समाप्ता॥ ०॥

समाप्तश्चायं प्रथमः प्रपाठकः॥ ॐ॥

द्वितीयप्रपाठके प्रथमा कण्डिका।

एवन्तावत् प्रथमे प्रपाठके अग्निसमाधानम्, समाहिताग्नेश्चावश्य कर्त्तव्यं सायं प्रातर्होमादिकम्, देवसवितरित्यादेश्च मन्त्रस्य विनियोगो निरूपितम्। समाधानञ्चाग्नेर्जायाया: पाणिं जिघृक्षोरभिहितम्। अथेदानीं कथं जायायाः पाणि र्गृह्यते, देवसवितरित्यादेः परेषाञ्च मन्त्राणां विनियोगः,—इत्येवमर्थजातं निरूपयितुं द्वितीयः प्रपाठक आरभ्यते। प्रसङ्गा गतञ्चान्यत्। तत्र तावत् पाणि ग्रहण मेव प्रथमं निरूप्यते,—

पुण्येनक्षत्रे दारान् कुर्व्वीत॥ १॥

पुण्ये शोभने, नक्षत्रे ऋक्षे। "उदगयने पूर्व्वपक्षे पुण्येऽहनि"—इति सिद्धत्वादेतदवाच्यम्—इति चेत्। न। दारकर्म्मणि नक्षत्रस्यादरातिशयार्थत्वात्। दाराः, गृहाः, पञ्चालाः—इत्येवमादयो नित्यबहुवचनान्ताः शब्दाः पुंलिङ्गाः। दारान् सहधर्म्मचारिणीम्, पत्नीम—इत्यनर्थान्तरम्। ऋज्वन्यत्॥ १॥ ०॥

कीदृशान् दारान् कुर्व्वीत?। तदाह

लक्षण प्रशस्तान् कुशलेन॥ २॥

प्रशस्तम् अवैधव्यादिसूचकं लक्षणं चिह्नं येषां त इमे प्रशस्त

लक्षणाः सन्तो व्यत्ययेन लक्षणप्रशस्ता इत्युच्यन्ते। तान्। लक्षणेन शोभन लक्षणेन प्रशस्तान् श्रेष्ठान्—इति वाऽर्थः। दारान कुर्व्वीत—इति दारसम्बन्ध विवक्षया इत्थं निर्देशः। कथमगम्यन्ते लक्षणानि ?। तदुच्यते। कुशलेन स्त्रीलक्षणविदा। स्त्रीणां लक्षणानि शुभाशुभसूचकानि यो वेत्ति सोऽयं स्त्रीलक्षणविद् उच्यते। तेन परीक्षितान्—इत्यर्थः। तथाच स्मरणम्।

"सदा गृही सुखं भुङ्क्ते स्त्री लक्षणवती यदि।
अतः सुख समृद्ध्यर्थं मादौ लक्षणमीक्षयेत्"।

इति। इयमपरा सूत्रयोजना। लक्षणविदा कर्त्रा लक्षणेन शोभन लक्षणेन प्रशस्तान् अन्तर्भूत निजर्थ तया प्रशंसितान् दारान् कुर्व्वीत। लक्षण शब्दः शोभन लक्षणार्थोऽन्यत्रापि दृश्यते *॥ २॥ ०॥

---

* केचिदेतत् सूत्रानन्तरम्—"अनार्षं शुल्करहिताम्"—इति सूत्रमधिकं पठन्ति। "आर्षशुल्कं गोमिथुनादि, तद्भिन्न शुल्कनीतां त्यजेत्"—इति व्याचक्षते च। तदिदं सूत्रमनार्षमिति प्रतिभाति। तथाहि। पूर्व्वं "दारान् कुर्व्वीत"—इति सूत्रयित्वा, तद्विशेषणत्व विवक्षयैव च—"लक्षण प्रशस्तान्"—इति, किमति "अनार्ष शुल्क रहितान्"—इति नासूत्रयत्। "तदलाभे पिण्डान्"—इत्युत्तरं सूत्रमप्येवं सत्युपपद्यते। तत्रहि तच्छब्देन स्त्रीलक्षणविदः परामर्शः। एतच्चानयोरेव सूत्रयोरानन्तर्य्ये स्यात्। न पुनरन्तरा सूत्रान्तरेण व्यवधाने। अपिच। अनार्ष शुल्क रहिताम्—इत्यनेनार्षेऽपि गोमिथुनस्य शुल्करूपता प्रतीयते। सोऽयमर्थो न्यायविरुद्धो मनुविरुद्धश्च। तथाच मनुः।

"आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत्।
अल्पोऽप्येवं महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः"।

इति। सूत्रपुस्तकेषु सर्व्वेष्वस्मदवलोकितेषु सोमाद्रटि भाष्यपुस्तके च—अनार्ष शुल्क रहिताम्—इति सूत्रं न दृश्यते।

तदलाभे पिण्डान् ॥ ३ ॥

तदिति प्रकृतः स्त्रीलक्षणवित् परामृश्यते। तस्य स्त्रीलक्षणविदो-ऽलाभे पिण्डान् कुर्व्वीत ॥ ३ ॥ ० ॥

कुतो मृदमादाय पिण्डाः कर्त्तव्याः?। तदाह—

वेद्याः सीतायाः ह्रदा गोष्ठाच्चतुष्पथा दादेवना दादहना दीरिणात् ॥ ४ ॥

वेदिरग्निष्टोमादौ विहिता। सीता लाङ्गलपद्धतिरित्यनर्थान्तरम्। कृष्टं क्षेत्रम्—इत्येके। ह्रदोऽगाधजलाशयो ग्रीष्मेपि यः शोषं नैति। गावो यत्र तिष्ठन्ति तद्गोष्ठम्। चतुष्पथः प्रसिद्धः। आदीव्यते यत्र तदादेवनम् द्यूतस्थानम्। आदह्यते यत्र तदादहनं श्मशानम्। यत्रोप्तं वीजं न प्ररोहति तदीरिणम् उषरम्—इत्येकोऽर्थः। एतेभ्यो वेद्यादि स्थानेभ्यो मृदमादाय पृथगेव पिण्डान् कुर्व्वीत। पृथगिति कुतो वर्ण्यते?। असमासकरणादित्याह। सर्व्वेभ्यः सम्भार्य्यम्—इति चोत्तरत्राम्नानात्। एवं खल्वष्टौ पिण्डा भवन्ति ॥ ४ ॥ ० ॥

सर्व्वेभ्यः सम्भार्य्यं नवमम् ॥ ५ ॥

सर्व्वेभ्यो वेद्यादिस्थानेभ्यः स्तोकस्तोकां मृदं सम्भृत्याहृत्य क्रियते—इति सम्भार्य्यं नवमं पिण्डं कुर्व्वीत ॥ ५ ॥ ० ॥

समान् कृतलक्षणान् ॥ ६ ॥

समान् समानान् प्रमाणतः, कृतं लक्षणं येषां तान् कृतलक्षणांश्च

पिण्डान् कुर्व्वीत। लक्षणं चिह्नम्—इत्यनर्थान्तरम्। यतमः पिण्डो यतमस्या गृह लक्षचिह्नं कर्त्तव्यं वक्ष्यमाणार्थम्॥ ६॥०॥ तान् खल्विमान् पिण्डान्—

पाणावाधाय कुमार्य्या उपनामयेदृतमेव प्रथममृतं नात्येतिकश्चनर्त्ते इयं पृथिवी श्रिता सर्व्वमिदमसौभूयादिति, तस्यानाम गृहीत्वैषामेकं गृहाणेति ब्रूयात्॥ ७॥

स्वकीये पाणौ हस्ते आधाय कृत्वा कुमार्य्याः कन्यायाः उप समीपे नामयेत् स्थापयेत् ऋत मेव प्रथमम्—इत्यनेन मन्त्रेणेतिकारान्तेनेत्यर्थः। किं कृत्वा?। असावित्यस्मिन् मन्त्रस्थाने तस्याः कुमार्य्या नाम गृहीत्वा उच्चार्य्य। तेन 'सर्व्वमिदं धनदाभूयात्'—इत्येवमादिकः प्रयोगः। एवं स्थापयित्वा, पुनः, तस्या नाम गृहीत्वा योग्यत्वात् सम्बोधनविभक्त्या उच्चार्य्य—एषामेकं गृहाण—इति ब्रूयात्। 'धनदे! एषा मेकं गृहाण'—इत्यादिः प्रयोगः। तदिदं तस्या नाम गृहीत्वेति मध्यपठितं मध्यमणि न्यायेनोभाभ्यां सम्बध्यते। अतएव गृहाणेति सम्बोध्यमाणार्थापेक्षी मध्यम पुरुषोप्याऽऽञ्जस्येनोपपद्यते॥ ७॥ ०॥

पूर्व्वेषां चतुर्णां गृह्णन्तीमुपयच्छेत्॥ ८॥

पूर्व्वेषां चतुर्णां वेदि सीता ह्रदगोष्ठमृन्निर्म्मितानां पिण्डानाम् एकतमं पिण्डं गृह्णन्तीं (छान्दसोयं प्रयोगः) गृह्णतीम् आददानं कुमारीमुपयच्छेत् विवाहयेदित्यर्थः॥ ८॥ ०॥

सम्भार्य्यमपीत्येके ॥ ९ ॥

सम्भार्य्यमपि पिण्डमाददानामुपयच्छेदित्येके आचार्य्या मन्यन्ते। अस्म देवावगम्यते,—सम्भार्य्यमाददानां नोपयच्छेदित्यन्ये मन्यन्ते—इति। तस्मात् सम्भार्य्यमाददानामिच्छयोपयच्छेद्वा नवोपयच्छेत्—इति सिद्धम्। किं कारणम्?। शुभाशुभयोर्मिश्रत्वम्। कुतः पुनरेतत्?। शाखान्तरे प्रत्येकशः फलार्थवाद दर्शनात्, सम्भार्य्यस्य च सर्व्वघटितत्वात्। तथा चोक्तम्।

"गृह्णाना वेदिपिण्डञ्च प्रसूते याज्ञिकान् सुतान्।
सीता पिण्डन्तु गृह्णाना सुतान् सूते कृषीबलान्।
सर्व्वकाम समृद्धांश्च तृतीयस्य परिग्रहात्।
गोष्ठपिण्डग्रहाच्चापि गोमिनः सुखिन स्तथा।
इतश्चेतश्च गन्तारः पञ्चमेनाश्रिताः सुताः।
षष्ठेन तु गृहीतेन भवन्ति द्यूतसेविनः।
श्मशान पिण्डग्रहणाद्विधवा जायते ध्रुवम्।
बन्ध्या वा विधवा वा स्यादष्टमग्रहणादपि।
मिश्रमेतद्भवेत् सर्व्वं यतः पूर्व्वोदितं फलम्।
नवमस्य ग्रह स्तस्मात् शुभो वा यदि वाऽशुभः"।

इति ॥ ९ ॥ ० ॥

अथेदानीमासन्न विवाहायाः कन्यायाः स्नपनमभिधीयते,—

क्रीतकै र्यवै र्माषै र्व्वाऽऽप्लुताः सुहृत् सुरोत्तमेन सशरीरां त्रिर्मूर्द्धन्यभिषिञ्चेत्—कामदेव ते नाम मदो-नामासीति, समानयामुमिति पति नाम गृह्णीयात्, स्वाहाकारान्ताभि रुपस्थ मुत्तराभ्यां स्नावयेत् ॥ १० ॥

क्रीतकैः क्लिन्नकैः चूर्णीकृत्योदकेन द्रवीकृतैरित्येतत्। कैः ?। यवै-र्माषैर्व्वा। यवमाषौ प्रसिद्धौ। वा शब्दो विकल्पार्थः। "मसूरयव माषाणां श्लक्ष्णचूर्णान्येकीकृत्य"—इति भवदेवभट्टवचनम् अप्रमा-णम्। तदेभिर्यवैर्माषैर्व्वा आप्लुतां कृतसर्व्वाङ्गोद्वर्त्तनां, सुहृत् मित्रं स्निग्धहृदयः—इत्यनर्थान्तरम्। सह शरीरेण वर्त्तमानां कन्यां मूर्द्धनि शिरसि त्रि र्व्वारत्रयम् अभिषिञ्चेत्। मूर्द्धनि तथाऽभिषे-क्तव्यं यथा सर्व्वमेव शरीरमभिषिक्तं भवतीत्यर्थः। केन अभि-षिञ्चेत् ?। सुरोत्तमेन। वरुणा सुराऽरविन्दानीत्युदकनाम पाठादुदकनामैतत्—यत् सुरेति। तदयमर्थः। उदकेन उत्तमेन शोभनगन्धवर्णादियुक्तेन अभिषिञ्चेत्। सुरैव कस्मान्नोच्यते ?। उच्यते। सुरा हि नामात्यन्तमपवित्रं यदस्याः घ्राणस्पर्शयोरपि प्रायश्चित्तमुपदिशन्ति। तथाच स्मर्य्यते।

"सुराया गन्धमाघ्राय स्नात्वाऽऽज्यं प्राश्य शुध्यति।
स्पर्शे प्रतिग्रहे चैव त्र्यहं पीत्वा तथोदकम्"।

इति। "सुरास्नानसमं तैलम्"—इति च सुरास्नानस्यात्यन्तनि-न्द्यतां दर्शयति। वचनबलाददोषः ?—इति चेत्। न। अन्यथो-पपत्तेः। अन्यथापि वचनमुपपद्यते—इति नास्ति वचनस्य बलम्। न खल्वविरोधेन सम्भवति वचनार्थे विरुद्धमर्थं प्रकल्प्य वचन

बलाददोषः—इतीयं कल्पना साधीयसी भवति। अन्यथोपपन्नञ्च वचनं न सामान्यस्यापि शास्त्रस्य बाधकं भवितु मर्हति—इति चमसिनां शेषभक्षाधिकरणे दर्शितम्। तस्मादुदकेनैवाभिषेकः। किं तूष्णीमभिषिञ्चेत्?। न। कथं तर्हि?। कामदेव ते नाम मदो- नामासि—इत्येवमादिभिः ऋग्भिः। कतिभिः ऋग्भिः?। स्वाहा- कारान्ताभिः। अस्मिन् प्रदेशे स्वाहाकारान्ता यावत्य ऋचः सन्ति तावतीभिः,—तिसृभिरित्यर्थः। तस्मादेकैकाम् ऋचमुच्चार्य्य एकै- कोऽभिषेकः कर्त्तव्यः। उत्तराभ्यान्तु द्वाभ्याम् ऋग्भ्याम् उपस्थं योनिं स्नावयेत्। एतदुक्तं भवति। तिसृभिरेव ऋग्भिः तथा शिरस्य- भिषेकः कर्त्तव्यो यथा सर्व्वं शरीरमभिषिक्तं भवति, परमुत्तराभ्यां तथाऽभिषेक्तव्यं यथोपस्थो विशेषतः स्नावितो भवति—इति। अथे- दानीं मन्त्रे विशेषमाह। समानयामुमित्यत्र अमुमित्यस्मिन् मन्त्र स्थाने समानयामुकमित्यभिषेक्तव्यायाः कन्यायाः पत्यु र्नाम गृह्णी- यात् उच्चारयेत्। तदिदं सूत्रम् उत्सृज्य पाठक्रमम् अनुसृत्यार्थं क्रमं व्याख्यातम्॥ १० ॥ ० ॥

ज्ञातिकर्म्मैतत्॥ ११ ॥

एतत् कन्यास्नपनं ज्ञाते र्मातापित्रोरन्यस्य कुलीनस्य सुहृदः कर्म्म। ज्ञातिकर्म्मत्वादेवेदं नातीवावश्यकमित्यवगम्यते। एवमेके। अय- ञ्चाभिषेको दौर्भाग्यालक्ष्म्युपसर्गाणां नोदनार्थं शाखान्तरेष्वपि पठ्यते, तस्मात् प्रयत्नतः कर्त्तव्यः। एवमन्ये। तदत्र भवन्तो भूमि- देवाः प्रमाणम्॥ ११ ॥ ० ॥

अथेदानीं पाणिग्रहणमभिधीयते,—

पाणिग्रहणे पुरस्ताच्छालाया अग्नि रुपसमाहितो भवति ॥ १२ ॥

पाणिग्रहणे कर्म्मणि प्रक्रान्ते पुरस्तादग्रतः शालायाः गृहस्य—चत्वर इत्यर्थः। अग्नि रुपसमाहितः स्थापितो भवति, पूर्व्वोक्तामावृतं कृत्वा। अनुपदेशात् कर्त्तुरनियमः। तेन यावद्वरो वधूमादाय गृहान्निष्क्रम्यागच्छति, तावदन्य एव कश्चिदग्निं स्थापयति। आवृतमपि स एव करोति। अतएव सूत्रयिष्यति—"बर्हिषोऽन्तं कटान्तं प्रापयेत्"—इति।

यद्यप्याचार्य्येण कन्याप्रदानं प्रतिग्रहस्य न सूचितम्, तथापि "अलङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्व्वां दद्यात्"—इत्येवमादि गृह्यान्तरदर्शनात् तदप्यादरणीयम्। पाणिग्रहणे शिष्यजिज्ञासा समुत्कटेति तन्निरसिसिषया खल्वाचार्य्यस्तदेव सूत्रयाञ्चकार, न कन्याप्रदानम्—इति लिख्यते। प्रदानञ्चेदं कन्यादातुः कर्म्म, न प्रतिग्रहीतुः। प्रतिग्रहोऽपि दानाधीन एव ॥ १२ ॥ ० ॥

अथ जन्यानामेको ध्रुवाणामपां कलसं पूरयित्वा सहोदकुम्भः प्रावृतो वाग्यतोऽग्रेणाग्निं परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते ॥ १३ ॥

अथानन्तरं स्थापितेऽग्नावित्यर्थः। जन्याः नवोढ़ाज्ञातयो वरस्निग्धा वा। तेषामेकोऽन्यतमः ध्रुवाणां सन्ततानां सम्यग्विस्तृतानाम्—(तदनेन कूपाद्युदकं नानुजानाति—इति गम्यते।) अपां, ध्रुवाभिरद्भिरित्येतत्। कलसं कुम्भं पूरयित्वा वर्द्धयित्वा, सह उद-

कुम्भेन उदकपूरितेन कुम्भेन वर्त्तमानः—तमादायेत्यर्थः। प्रावृतो वस्त्रेणाच्छादितः। कृतोष्णीषः—इत्यन्ये। 'वाग्यतोऽग्रेणाग्निं परिक्रम्य'—इति कृतभाष्यम्। दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिश्यग्नेः (ब्रह्माऽऽसनं परित्यज्य—इत्यर्थाल्लभ्यते।) उदङ्मुखः कौवेरीदिगभिमुखः अवतिष्ठते ऊर्द्ध्वस्तिष्ठति। अवपूर्वं स्तिष्ठति रनुपविष्टतां बोधयति। अत्रापि वाग्यमनलोपे पूर्वोक्तमेव प्रायश्चित्तं कारणस्याविशेषात्—इति द्रष्टव्यम्। एव मन्यत्रापि॥ १३॥ ०॥

प्राजनेनान्यः॥ १४॥

प्राजनेन सह प्रतोदेन अन्यः कुम्भधारिणोऽपरः प्रावृतो वाग्यतोऽग्रेणाग्निं परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते॥ १४॥ ०॥

शमीपलाशमिश्रांश्च लाजांश्चतुरञ्जलिमात्रान् शूर्पेणोपसादयन्ति पश्चादग्नेः॥ १५॥

शमी प्रसिद्धा। तस्याः पलाशानि पत्राणि तन्मिश्रान् लाजान्—

"अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता भृष्टा धाना भवन्ति ते।
भृष्टास्तु व्रीहयो लाजा घटा खाण्डिक उच्यते"।

इत्युक्तलक्षणान्। चत्वारोऽञ्जलयः परिमाणमेषाम्—इति चतुरञ्जलिमात्रान्। परिमाणे मात्रच्। यावद्भि श्चत्वारोऽञ्जलयः पूर्य्यन्ते तावतः—इत्येतत्। शूर्पेणोपसादयन्ति शूर्पस्थान् कृत्वा स्थापयन्ति पश्चादग्नेः। बहुवचनात् कर्त्तुरनियमः। चः समुच्चये पूर्वोक्तमेव समुच्चिनोति॥ १५॥ ०॥

दृषत् पुत्रश्च ॥ १६ ॥

दृषत् शिला पेषणाधारात्मिका, पुत्रश्चोपलः पेषणकरणस्वरूपः। सा च सचेतिद्वन्द्वैकवद्भावः। तच्चोपसादयन्ति पश्चादग्नेः। कुतः पुनः पुत्र उपल इति वर्ण्यते?। सन्निधानादित्याह। सन्निहितैव दृषज्जाति रागच्छतिहृदयमिति सैव पुत्रस्यापि कल्पयितुमुचिता। श्लोकमपि उदाहरन्ति।

> "प्रसिद्धार्थस्य सान्निध्ये योऽप्रसिद्धार्थ उच्यते।
> तत्सन्निधान सामर्थ्यात्तज्जातीयोऽवगम्यते"।

इति। दृषज्जातीयपुत्रस्यैवासादनं न तु दृषदः पुत्रस्य च—इति वा व्याख्येयम्॥ १६ ॥ ० ॥

अथ यस्याः पाणिं ग्रहीष्यन् भवति सशिरस्का साऽऽप्लुता भवति ॥ १७ ॥

अथ पूर्वोक्ताभिषेकानन्तरं यस्याः कन्यायाः पाणिं ग्रहीष्यन् ग्रहीतुमिच्छन् भवति—ग्रहीष्यति वरः, सा कन्या सशिरस्का आप्लुता अविधवोपनीतमङ्गलोदकैः स्नाता भवति॥ १७ ॥ ० ॥

अहतेन वसनेन पतिः परिदध्याद्,—या अकृन्तन्नित्येतयर्चा, परिधत्त धत्त वाससेति च॥ १८ ॥

अहतेनाछिन्नेनाखण्डितेन। आहतेन—इति केचित् पठन्ति। तदनाकरम्। वसनेन वाससा पतिः यस्याः पाणिं ग्रहीष्यन् भवति

तां परिदध्यात् अन्तर्भूतनिजर्थतया परिधापयेत् संयोजयेत्—अहतं वास स्तां परिधापयेदित्यर्थः। अतएव परिधत्स्व—इति, परिधत्त—इति च मन्त्रलिङ्गमनुगृह्यते। गृह्यान्तरे परिधापनोपदेशाच्चैवमवगन्तव्यम्। तच्चोदाहरिष्यामः। वरस्य परिधापनोपदेशादेव वध्वाः परिधानमप्याक्षिप्यते, तद्विना तदनुपपत्तेः। आचार्यस्याध्यापनविधिनैव माणवकस्याध्ययनमप्याक्षिप्यते—इति यद्वत्। या अकृन्तन्नित्येतया ऋचा, परिधत्तधत्तवाससा—इति मन्त्रेण च परिदध्यादिति गतेनसम्बन्धः। एतया—इत्यवाच्यम्?—इति चेत्। न। स्वरवर्ण नियमार्थत्वात्। कथं नाम?। एतया एवम्भूतस्वरवर्णयैव न तु व्यत्यस्तस्वरवर्णयेत्यर्थः। तदनेन स्वरवर्ण सम्पादनार्थमवश्यं यतितव्यम्—इति दर्शयति। तथा चोक्तम्।

"मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा
मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति
यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्"।

इति। अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति। द्वयी खल्वत्र परिधापनक्रियाऽवधार्य्यते। कस्मात्?। भेदेनोपदेशात्। 'एतयर्चा'—इति, 'इति च',—इति चानयोर्मन्त्रयो र्भेदेनोपदेशो विभिन्नक्रियाविनियोगमवगमति। यदि पुन रेकस्यामेव परिधापनक्रियायामुभयोर्विनियोगोऽभिप्रेयेत, तर्ह्यलं भेदोपदेशेन। तस्माद्वसनद्वयपरिधापने मन्त्रद्वयस्य विनियोगः—इत्यादिमो मन्त्रोऽधरीयवसनपरिधापने, ऽन्तिमस्योत्तरीयवसनपरिधापने करणम्—इति स्थिप्यते। गृह्या-

न्तरचोपदेशात्। गृह्यान्तरे च वसनद्वयस्य (अधरीयस्य उत्तरीयस्य च) परिधापनमुपदिश्यते—इतीहापि तदेव वर्णयितुमुचितम्। तथाच गृह्यान्तरम्। "अथैनां वासः परिधापयति"—इति। "अथोत्तरीयम्"—इति च।

"द्विकच्छः कच्छशेषश्च मुक्तकच्छस्तथैव च।
एकवासा अवासाश्च नग्नः पञ्चविधः स्मृतः"।

इत्येकवाससोनग्नत्वस्मरणाच्चैतदवगन्तव्यम्॥ १८॥ ०॥

प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीमभ्युदानयन् जपेत्—सोमोऽददद्गन्धर्व्वायेति॥ १९॥

प्रावृतां कृतोत्तरीयाम्। कथं प्रावृताम्?। यज्ञोपवीतिनीं यज्ञोपवीतिनीमिव, यज्ञोपवीतवत्कृतोत्तरीयामित्यर्थः। एवं वा—

प्रावृतां प्रकर्षेणावृताम् आच्छादिताम्,—"न नाभिं दर्शयेत् कुलवधू रागुल्फाभ्यां वासः परिदध्यात् न स्तनौ विवृतौ कुर्य्यात्"—इति स्मृत्युक्तरीत्या परिहिताधरीयवसनाम्—इत्येतत्। यज्ञोपवीतं यज्ञोपवीतवत् विन्यासविशिष्टमुत्तरीयं, तत् यस्या अस्ति, सेयं यज्ञोपवीतिनी ताम्—यज्ञोपवीतवत् परिहितोत्तरीयवसनामित्यर्थः। तदाभ्यां पदाभ्यां पूर्वत्र सूचितयो र्वाससो र्विन्यासविशेषमिह दर्शयति। यज्ञोपवीतपदञ्चोत्तरीयेऽपि प्रयुज्यते विन्यासविशेषत्वाभार्यम्—इति पुरस्तादभिहितमस्माभिः। यज्ञोपवीतवतीमित्येव कुतो न वर्ण्यते?। तदभावादित्याह। न खल्वस्ति योषितां यज्ञो-

पवीतं येनानुद्येत। अनुमीयतामिति चेत्—स्यान्मतम् अस्मादेवा-नुवादात् योषितामपि यज्ञोपवीत मनुमीयताम्। न। अन्यथो-पपत्तेः। अन्यथैवोपपन्नोऽयमनुवादो न विधिमनुमापयितुमलम्। अनन्यथासिद्धः खल्वनुवादो विधिमनुमापयति। सिद्धवदुपदेशा-च्चासिद्धिः। सिद्धवत् खल्वेतदुपदिश्यते—यज्ञोपवीतिनीम्—इति। सिद्धं खल्वासां यज्ञोपवीतशब्दमुत्तरीयं न यज्ञोपवीतम्। तस्मा-दसिद्धि र्योषितां यज्ञोपवीतस्य। तामिमां प्रावृतां यज्ञोपवी-तिनीं वधूं अभ्युदानयन्—"पिता प्रत्ता मादाय गृहीत्वा निष्क्रामयति"—इति गृह्यान्तरदर्शनात् करेण करे गृहीत्वा गृहादग्नेरभिमुखीमानयन् जपेत् पतिः—सोमोऽददादित्येतं मन्त्रम् ॥ १९ ॥ ० ॥

पश्चादग्नेः संवेष्टितं कटमेवं जातीयं वाऽन्यत् पदा प्रवर्त्तयन्तीं वाचयेत्—प्र मे पतियानः पन्थाः कल्पता-मिति ॥ २० ॥

संवेष्टितं सम्यग्वेष्टितमधस्तोपरि च पार्श्वेचाच्छादितमहतेन वसने-नेत्यर्थः। कटं, कटः प्रसिद्धः वीरणपत्रै र्ग्रथ्यते। तस्य खल्वसम्भवे एवं जातीयं तृणजातीयम् अन्यद्वा किञ्चित् तृणवेष्टकादि, पदा चर-णेन प्रवर्त्तयन्तीं प्रसारयन्तीम्—अग्निसमीपं नयन्तीं वधूं वाचयेत् भाषयेत् पतिः। किं वाचयेत्?। प्रमेपतियानः—इत्येतं मन्त्रम्। गतमन्यत्। अत्रानुवादाद्विधिरनुमीयते,—वरवध्वो रुपवेशनार्थं कटः कर्त्तव्यः—इति। कर्त्तुस्थानियमः। एतदुक्तं भवति, वरेण

नीयमाणा वधूः चरणेन कटं प्रसार्य्याग्निसमीपं नयत्युपवेशनार्थम्, मन्त्रञ्च तत्कालमेव पठति—इति ॥ २० ॥ ० ॥

स्वयं जपेदजपन्त्यां प्रास्यादिति ॥ २१ ॥

लज्जया अन्येन वा केनचित् कारणेन तं मन्त्रमजपन्त्यां वध्वां पतिः स्वयमेव जपेत्। तत्रच प्रमे—इत्येतस्मिन् मन्त्रस्थाने प्रास्था इत्येष विशेषः कार्य्यः ॥ २१ ॥ ० ॥

पदा प्रवर्त्तयन्तीमित्युक्तम्। तत् कियन्तं प्रवर्त्तयेत्?। उच्यते,—

वर्हिषोऽन्तं कटान्तं प्रापयेत् ॥ २२ ॥

वर्हिषः—इति जात्याश्रयमेकवचनम्। वर्हिषाम् आस्तृतानामन्तं कटस्यान्तं प्रापयेत्। अयमर्थः। कटस्तथा पदा प्रवर्त्तयितव्यो वध्वा, यथा तदन्तभाग आस्तृत वर्हिषां किञ्चिदुपरि स्यादिति। तस्मादवगच्छामः,—यावद्वासः परिधाप्य वरो वधूमादायागच्छति, तावद्वर्हिरास्तरणादिका सर्व्वाण्यावृदन्येनैव कर्त्तव्या—इति।

रघुनन्दनस्त्वाह—"अन्तशब्दौ समीपवचनौ, आस्तृतवर्हिषां कटस्य च समीपं देशं—कटवर्हिषोरन्तरालरूपं वधूं प्रापयेत् पतिः"—इति। तदसङ्गतम्। उपात्तं कर्म्मद्वय मुत्सृज्यानुषङ्गेन वध्वाः कर्म्मत्वकल्पनाऽनौचित्यात्। एकस्यचान्तशब्दस्यानतिप्रयोजनत्वात्। एवं हि वर्हिषोऽन्तं कटस्यचेति कुर्य्यात्। नाप्यन्तरालदेशं गतया वध्वा किञ्चित् प्रयोजनमस्ति। उपविष्टया खल्वेतया प्रयोजनम्। "प्रापयेत्"—इत्यत्र "प्रेरयेत्"—इति केचित् पठन्ति। तत्रापि तथैवार्थः ॥ २२ ॥ ० ॥

एवं वरगृहीतकरा वधू रागत्य,—

पूर्व्वे कटान्ते दक्षिणतः पाणिग्राहस्योपविशति ॥२३॥

पूर्वे कटान्ते कटस्य पूर्वस्मिन् भागे दक्षिणतोदक्षिणस्यां दिशि उपविशति। कस्य दक्षिणतः ?। पाणिग्राहस्य। यः पाणिमस्या ग्रहीष्यति, तस्य ॥ २३ ॥ ० ॥

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमꣳस मन्वारब्धायाः षड़ाज्याहुती र्जुहोत्यग्निरेतु प्रथम इत्येतत् प्रभृतिभिः ॥ २४ ॥

दक्षिणेन सव्येतरेण। वामाचारा योषितः—इति ह्याचक्षते, तस्मात् सन्निहितत्वाच्च सव्येनैवेदमन्वारम्भणं मा प्रसाङ्क्षीदिति खल्वाचार्य्यो-दक्षिणेनेत्याह । अन्वारब्धायाः—इति कर्त्तरि निष्ठा। षष्ठीचेयं सम्बन्धार्था। तदयमर्थः। दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंसम वरस्येत्यर्थात्। अन्वारब्धायाः अन्वारभमाणायां वध्वां, पाणिग्राहः षड़ाज्याहुतीः षट्संख्याका आज्यहविष्का आहुतीर्जुहोति, अग्निरेतु—इत्येवमादिभिः षड्भिर्मन्त्रैः। होमस्य खल्वस्याज्यहविष्कतया आज्यतन्त्रविहितो महाव्याहृतिहोमः पुरस्तादपि भवति। आज्यभागौ स्विष्टकृच्च न भवन्तीत्यवगन्तव्यम्॥ २४ ॥ ० ॥

महाव्याहृतिभिश्च पृथक् ॥ २५ ॥

महाव्याहृतिभि र्व्यस्ताभिः, अतएव पृथक् नानेत्यनर्थान्तरम्—एकै-

कश्च:—इत्येतत्। आज्याहुतीर्जुहोतीत्यनुवर्त्तते। एवं खलु तिस्र आहुतयो भवन्ति॥ २५॥ ०॥

समस्ताभि श्चतुर्थीम्॥ २६॥

समस्ताभिर्महाव्याहृतिभिश्चतुर्थीमाज्याहुतिं जुहोति। सेयं संख्या महाव्याहृतिहोमापेक्षया बोद्धव्या। ताः खल्वेता स्रतस्र आहुतयः षडाहुतीनां परस्तादेव भवन्ति। इदानीमेवोपदेशात्। पुरस्तात्तु-तिस्र एवाज्यतन्त्रोपक्रमविहिताः॥ २६॥ ०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमा कण्डिका॥ ०॥

द्वितीयप्रपाठके द्वितीया काण्डिका ।

हुत्वोपोत्तिष्ठतः ॥ १ ॥

उपेति संहतहस्तत्वमुच्यते । हुत्वा संहतहस्तौ दम्पती उत्तिष्ठतः । 'उप'—इत्यत्र, 'उपेत्य'—इति केचित् पठन्ति, उपेत्य अञ्जलिं बध्वा—इति व्याचक्षते च । आह । एक कर्त्तृकत्वा भावात् कथं हुत्वेति क्त्वा प्रत्ययः ?। पाणिग्राहो हि जुहोति । उच्यते । पूर्व्वापरीभावमात्र मत्र क्त्वाऽर्थः, नत्वेककर्त्तृकत्वमपि । तत्राप्येष दृश्यते—"आज्याहुतिं हुत्वा मुख्यं धनं दद्यात्"—इत्येवमादौ बहुलम् । अत्र खल्वन्यो जुहोति, अन्यश्च ददाति । यजमानो हि ददाति। होमं कुर्व्वाणस्य पत्यु रंस मन्वारभमाणा वधू रपि कयाचि द्विवक्षया होमानुकूलचेष्टावती भवति—इत्यस्ति-समानकर्त्तृकत्वम्—इति तत्वकारः ।

अथ हुत्वेत्येतदवाच्यं नन्वभिधानादेव तत्प्राप्यते—इति चेत् । न । हुत्वा अनन्तर मेवोत्तिष्ठतः न तु तन्त्रसमापनादिकमपि कृत्वा—इत्येवमर्थत्वात् ॥ १ ॥ ० ॥

अनुपृष्ठं पतिः परिक्रम्य दक्षिणात उदङ्मुखोऽवतिष्ठते वध्वञ्जलिं गृहीत्वा ॥ २ ॥

पृष्ठम् अनु लक्ष्मीकृत्य अनुपृष्ठं वध्वा इत्येव। वध्वाः पृष्ठतः पश्चिमया दिशा पतिः परिक्रम्य गत्वा, दक्षिणतो वध्वा एव, उदङ्मुखोऽवतिष्ठते ऊर्द्ध्वस्तिष्ठति। किं कृत्वा?। वध्वञ्जलिं गृहीत्वा, स्वेनाञ्जलिना—इति भट्टनारायण भवदेवभट्टादयः। पूर्व्वमञ्जलिकरण मनयोः सूचितं तदुभयमेवमुपयुज्यते। रघुनन्दनस्त्वाह—"वध्वञ्जलिं दक्षिणेन पाणिना गृहीत्वा"—इति। तदत्र पत्यु रञ्जलिकरणस्यार्थवत्तां न पश्यामः।

स खल्वयमञ्जलिः पाणिग्रहणपर्य्यन्तं स्थास्यति। पतिश्च तावन्तं कालममुमञ्जलिमनापत्सु न त्यजेत्। तथाच गृह्यान्तरम्।

"कृत्वाऽऽज्य मथ जायाया अन्वारभ्याञ्जलिं पतिः।
न विमुञ्चेदनापत्सु यावत् पाणिग्रहो जपः"।

इति॥ २॥ ० ॥

पूर्व्वा माता लाजानादाय भ्राता वा वधू माक्रामयेदश्मानं दक्षिणेन प्रपदेन॥ ३॥

पूर्व्वा पूर्व्वदिश्यवस्थिता—इत्यर्थः। यत्तु—'पूर्व्वामातेत्येकं पदम्, पूर्व्वदिश्यवस्थिताया वध्वा एव माता'—इति। तदसुन्दरम्। सामानाधिकरण्येनान्वयसम्भवे वैयधिकरण्येनान्वयानौचित्यस्य उद्भिदाद्यधिकरणे दर्शितत्वात्। यच्च वर्णयन्ति—'पूर्व्वा वह्वीनां मातॄणां मध्ये या प्रथमा माता'—इति। तदप्यसङ्गतम्। अमुख्यत्वापत्तेः। जनन्यां हि मातृशब्दं स्मरन्ति। सा खल्वेकैव। मातृपदस्य पितृ-

पत्नीपरत्वे च लक्षणाप्रसङ्गः । सचान्याय्यः । यः पुनर् एवं समाधत्ते—'एक मातृकायां पूर्व्वा पदस्यानर्थक्य प्रसङ्गात्'—इति । सोऽप्यनेनैव निरस्तः । किञ्च । स तावत् देवानां प्रियोऽविद्यमानमातृकायां मातृपदस्यार्थवत्त्वं पर्य्यनुयोक्तव्यः । तावतैव तूष्णीमासिष्यते ।

सूत्रमिदानीं योज्यते । पूर्व्वदिश्यवस्थिता जननी भ्राता एक पितृजातो वा पूर्व्वदिश्यवस्थित एव । अन्यो वा ब्राह्मणः कश्चित्—इति भवदेवरघुनन्दनौ । बधूं अश्मानम् आक्रामयेत्, दक्षिणेन प्रपदेन पदाग्रेणेत्यर्थः । किं कृत्वा ? । लाजान् शूर्पस्थितान् आदाय गृहीत्वा । सव्येन पाणिना लाजान् शूर्पेण गृहीत्वा दक्षिणेन बधूमश्मानमाक्रामयेत्—इति भट्टभाष्यम् । अन्येत्वाहुः—अञ्जलिनैव लाजानादाय बधू माक्रामयेत्—इति । अश्मानमाक्रामयेत् इति वचनादवगम्यते,—वध्वा अग्रतोऽश्मा निधातव्यः—इति ॥ ३ ॥ ० ॥

तयाचाश्मन्याक्रम्यमाणे,—

पाणिग्रहो जपति,—इममश्मानमारोहेति ॥ ४ ॥

ऋज्वर्थम् ॥ ४ ॥ ० ॥

सकृत् संगृहीतं लाजानामञ्जलिं भ्राता व' ञ्जलावावपति ॥ ५ ॥

सकृदेकवारं संगृहीतं सम्यक् गृहीतं, यथा न विकीर्य्यते तथा

गृहीतम्—इत्यर्थः। 'संगृहीतं कृत्वा'—इति केचित् पठन्ति। अकिरन् इत्यर्थः—इति वर्णयन्ति च। 'लाजानामञ्जलिम्' अञ्जलिपरिमितान् लाजान्—इत्येतत्। लाजाञ्जलिम्—इति पाठेऽपि तथैवार्थः। 'वध्वञ्जलौ' 'आवपति' ददाति। कः?। भ्राता। माता वा। कुतः?। पूर्वत्र विकल्प श्रवणात्। अभावे चान्योपि ब्राह्मणः। कस्मात्?। कर्म्मणः प्रधानत्वात्। होमः खल्वत्र प्रधानं, तच्चावापो गुणभावेनोपकरोति, तमपि भ्राता माता वा। न खलु गुणस्य गुणानुरोधेन प्रधानमेव न कर्त्तव्यम्—इति युक्तम्। मुख्यं कथं सगुणं स्यात्—इति खल्वसौ गुणेषु प्रवर्त्तते। स यदि गुणस्य गुणं विनिपातयति,—नास्य किञ्चिद्धीयते। नह्यसौ गुणं सगुणं कर्त्तुं प्रवृत्तः। अथ यदि गुणं सगुणं कुर्व्वाणः प्रधानं विनिपातयति, स्वार्थोऽस्यहीयते,—अनर्थिका अस्य प्रवृत्तिः स्यात्। तस्मादन्योप्यावपेदिति सिद्धम्। भ्राता—इत्यत्र माता भ्रात्रादिर्व्वा—इति केचित् पठन्ति, तदा व्यक्त एवार्थः॥ ५॥ ०॥

तꣳ सोपस्तीर्णाभिघारितमग्नौ जुहोत्यविच्छिन्दत्यञ्जलिम्—इयं नार्य्युपब्रूते—इति॥ ६॥

तं लाजाञ्जलिं सोपस्तीर्णाभिघारितम्—उपस्तीर्णञ्च अभिघारितञ्च उपस्तीर्णाभिघारितं तत् सहितम्—इत्यर्थः। तस्मात् लाजावापस्य पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च घृतस्रुवेणाप्लावयितव्यम्। तत्र लाजानां सकृन्मात्रावापस्य सूचितत्वात् चीण्याप्लावनान्यपेक्षितानि चतुरवत्तिनाम्, अन्येषाञ्च चत्वारि। चतुरवत्तिनां तावत् पुरस्तादेकमा-

स्नावनं परस्तात् द्व आस्नावने। अन्येषान्तु पुरस्तादप्यास्नावनद्वयं परस्तादपि। कस्मात्?। स्विष्टकृदवदाने तथा दर्शनात्।

कोपस्तीर्णाभिघारितम्—इत्युच्यते, न ज्ञायते,—कोवा उपस्तृणुयात् कोवा अभिघारयेत् ?—इति। तद्वक्तव्यम्। उच्यते। माता भ्राता वा उपस्तृणुयात् अभिघारयेच्च। कस्मात्?। यस्मात् लाजावापे तावन्निर्विवादमनयोः कर्त्तृत्वं, तस्मादुपस्तरणाभिघारणयोरपि तयोरेव कर्त्तृत्वं कल्पयितुमुचितम्। लाजावापः खलु होमस्योपकरोति, उपस्तरणमपि तस्योपकरोति अभिघारणमपि। तस्मादितरत्र यः कर्त्ता इतरत्रापि स एव भवितु मर्हति। यः खल्वेकमर्थं करोति, शक्नोति सोऽपरमपिकर्त्तुं, शक्नोति चेत् करिष्यतितराम्। नचान्यः कश्चिदिह सन्निहितः। वरस्तर्हि करोतु?। नेत्युच्यते। कुतः?। अशक्यत्वात्। अशक्यं हि वरस्योपस्तरणमभिघारणञ्च कर्त्तुम्। किं कारणम्?। वध्वञ्जलिः खल्वेवं परित्यज्येत। तच्चानिष्टम्—इत्यवोचाम। अपिच। लाजानावपत उपस्तरण मप्यर्थादाक्षिप्यते। तद्विना तस्य कर्त्तु मशक्यत्वात्। तत् सामान्यादभिघारणेऽपि तथा। एतेन—यत् रघुनन्दनादयोवर्णयन्ति,—वर एवोपस्तृणोति अभिघारयति च—इति, तदसङ्गतम्। प्रमाणाभावाच्च।

अथ सूत्रशेषोव्याख्यायते। अग्नौ जुहोतीत्युक्तार्थम्। कथम् जुहोति?। लाजाञ्जलिम् अविच्छिन्दती विच्छेदमकुर्वती—अञ्जलिभेदमकुर्वतीत्यर्थः। "अविच्छिन्नमञ्जलिम्"—इति पाठेऽपि तथैवार्थः। होमप्रकारस्य शाखान्तरे पद्यते।

"अङ्गुल्यग्रे न होतव्यं तथाचाञ्जलिभेदतः।
अञ्जली वामपार्श्वेन लाजहोमो विधीयते"।

इति। केन मन्त्रेण जुहोति?। इयं नार्य्युपब्रूते—इति मन्त्रेण वरेण पठितेन—इत्यर्थः।

कस्मात् पुनः कारणात् वरो मन्त्रं पठति? न माता न वा भ्राता न वा वधूरेव। उच्यते। माता तावन् न पठति, अमन्त्रत्वात्। नापि भ्राता प्रमाणाभावात्। वरस्तु पठति शरीरार्द्धत्वस्मरणात्। "अर्द्धो ह वा एष आत्मनो यज्जाया"—इति च वाजसनेये ब्राह्मणे। शरीरार्द्धेन चेत् क्रियते, तर्हि स्वयमेव क्रियते—इति शक्यं वक्तुम्। पत्नीपाद्य मन्त्राणामप्यस्य पाठः समाम्नायते। पत्नी स्वयमेव पठतु—इति चेत्। न, अमन्त्रत्वात् प्रमाणाभावाच्च। आक्षिप्यतामिति चेत्। न, अन्यथोपपत्तेः। काममाक्षिप्येत पत्न्या मन्त्रपाठो यद्यन्यथा होमो नोपपद्येत। न तु नोपपद्यते। वाक्यादिति चेत्—इति चेत् पश्यसि वाक्यात् पत्न्या मन्त्रपाठः—इति। तदपि न। कुतः?। वाक्याद्धि लिङ्गं बलीयः। लिङ्गं खल्वेवमुपरुध्यते—इयं नार्य्युपब्रूते—इति। अथ कस्मादियं श्रुतिरेव न भवति;—'इयं नार्य्युपब्रूते—इति जुहोति'—इति। नेत्युच्यते। होमकरणत्वमात्रं हि मन्त्रस्य श्रुत्याऽवगम्यते, न तु करणमन्त्रस्य पत्न्याः पाठोऽपि। एतेन वाक्यमपि व्याख्यातम्। तदपि तावतैव कृतकृत्यं नातीवास्या मन्त्रपाठमाह। तस्मात् वधू र्जुहोति, वरो मन्त्रं पठति—इति साधूक्तम्। कथमन्यो जुहोति अन्यस्य मन्त्रं पठति?। शास्त्रतात्पर्य्यबलादित्याह।

दृश्यते खल्वध्वर्युर्जुहोति होता वषट्करोति। तस्मादध्वर्यूरेव मन्त्रं पठति—इत्यमीमांसकवचनं हेयम्॥ ६ ॥ ० ॥

अर्य्यमणं नु देवं पूषणमित्युत्तरयोः ॥ ७ ॥

उत्तरयोर्लाजहोमयोर्यथाक्रमम् 'अर्य्यमणं नुदेवं' 'पूषणम्'—इत्येतौ मन्त्रौ विनियोक्तव्यौ। प्रसङ्गाल्लाघवाच्च अत्रैवैतदुच्यते। एकस्मादेव हि लाजहोमात् परं परिणयनमभिधास्यति, ततोऽपरं होमम्। 'एवं त्रिः'—इति च सूचयिष्यति। होमत्रयस्यैव त्रित्वमिति चेत्। न, असम्भवात्। चतुरञ्जलिमात्राणां लाजानामासादनस्य सूचितत्वात्, एकाञ्जलिमात्रावाप विधानाच्च ॥ ॥ ७ ॥ ० ॥

हुते पतिर्यथेतं परिव्रज्य* प्रदक्षिणमग्निं परिणयति मन्त्रवान् वा† ब्राह्मणः—कन्यलापितृभ्यः—इति ॥ ॥ ८ ॥

हुते—इत्येकवचनसंयोगादेकस्मिन्नेव लाजाञ्जलौ हुते—इत्यर्थः। अन्यथैतदनर्थकं स्यात्। हुते पतिः परिव्रज्य पुनरागत्य। कथं पुनरागन्तव्यम्?। यथेतं, यथा येन प्रकारेण पत्नी-पृष्ठदेशेन इतं गतं गमनं कृतं पत्नीदक्षिणस्यां, तथैव पत्नी-पृष्ठदेशेन

---

* प्रतिक्रम्य—इति, परिक्रम्य—इति च पाठान्तरम्।

† अस्मदवलोकितेषु सर्व्वेषु सूत्रग्रन्थेषु इत्यसेव पाठः। तत्त्वकारस्तु स्वमतरक्षणापेक्षी 'वा'-शब्दं न पपाठ।

पुनरागन्तव्यम् इत्यर्थः। तदेवमागत्य प्रदक्षिणं यथा भवति तथा पत्नीमग्निं परिणयति परि सर्व्वतोभावेन नयति—अग्नेः प्रादक्षिण्येन भ्रामयेदित्येतत्। कन्यला—इत्यनेन मन्त्रेण। यातीयम्—इति मन्त्रलिङ्गात् मन्त्रं पठन् परिणयतीत्यर्थः। सोऽयं पतिरञ्जलि मविमुञ्चन्नेव पत्नीं परिणयति—इत्यवोचाम। कस्याञ्चि च्चापदि पत्युरसामर्थ्ये—अन्यो वा मन्त्रवानधीत वेदो ब्राह्मणः परिणयति। मन्त्रवान् वा ब्राह्मणः—इत्येकस्माद्वाशब्दादवगम्यते—जघन्योऽयं पक्षः—इति। अस्मिन्नपि कल्पे पतिरेव मन्त्रं पठति। कस्मात्?। 'त्वया वयं द्विषोऽतिगाहेमहि'—इति मन्त्रलिङ्गात्। तस्मात् मन्त्रलिङ्गविरोधादन्यो न परिणयति—इति रघुनन्दनमतमसङ्गतम्। अर्थवत्त्वोपपत्तेश्च। मन्त्रवान् वा ब्राह्मणः—इति वचनस्यार्थवत्त्वमेवं सत्युपपद्यते। अन्यथाऽनर्थकं स्यात्। यच्च—मन्त्रवान् ब्राह्मणः पतिः—इति वर्णितम्। तदप्यनर्थकमेव। न खल्वस्य विशेषणस्य कमप्यर्थमुपलभामहे। सोऽयमनर्थिकां योजनामनुजानानोऽर्थवतीञ्च प्रत्याचक्षाणः प्रेक्षावतामनपेक्षणीयवचनो भवति। यदपि—व्यवहारापरिगृहीतत्वादन्यो न परिणयति—इत्युक्तम्। तदप्ययुक्तम्। आपत्कल्पत्वादेव तस्य कादाचित्कत्वावगमात्। अनाचाररूपस्य च व्यवहारापरिगृहीतत्वस्य अप्रवर्त्तकत्वमेव परं, न प्रवृत्तिनिरोधकत्वम्। अनाचारस्य श्रुतिकल्पनानिमित्तत्वानुपपत्तेः। आचारस्यापि शास्त्रमपेक्ष्य दुर्व्वलत्वं वक्ष्यामः।

अत्र चाग्निप्रदक्षिणे लाजादीनामपि प्रदक्षिणम्। तथाच स्मरणम्।

"लाजानाज्यं स्रुवं कुम्भं प्राजनाश्मानमेव च।
प्रदक्षिणानि कुर्य्यातां दम्पती न विनाऽग्निकम्"।

इति॥०॥ ८॥०॥

परिणीता तथैवावतिष्ठते तथाऽऽक्रामति, तथा जपति; तथाऽऽवपति, तथा जुहोति॥ ९॥

परिणीता वधूः, तथैव अनु पृष्ठगमनेन दक्षिणस्यामुदङ्मुखावस्थितेन पत्या गृहीताञ्जलिका प्राङ्मुखी, अवतिष्ठते ऊर्द्धा तिष्ठति। तथा यथापूर्व्वं तेनैव प्रकारेण मात्रादिभिः प्रेर्य्यमाणा दक्षिणेन प्रपदेन, आक्रामति अश्मानम्। तथा पूर्व्ववत्, जपति पाणिग्राहः—इममश्मानम्—इति मन्त्रम्। तथा पूर्व्वोक्तेनैव प्रकारेण, आवपति वध्वञ्जलौ माता भ्राता वा सकृत् संगृहीतं लाजाञ्जलिम्। तथा पूर्व्ववत्, उपस्तीर्णाभिघारितं लाजाञ्जलिमविच्छिन्दती वधू र्जुहोति—इयं नार्य्युपब्रूते—इति मन्त्रेण वरेण पठितेन। तथा—इति पूर्व्वोक्तातिदेशात् जपादीनां प्राचीना एव कर्त्तारो भवन्ति—इत्यवगन्तव्यम्॥०॥ ९॥०॥

एवं त्रिः॥ १०॥

एवम् अनन्तरोक्तं सर्व्वं त्रिः कर्त्तव्यम्। एवम्—इति प्रधानत्वादवस्थानादिका क्रिया भण्यते। तस्मात्—प्रथमेन सहैव

त्रित्वम्। उत्तरयो र्द्वयोरेव मन्त्रान्तरोपदेशाच्च जुहोतीनां त्रित्व-मवगम्यते। तत् सामान्यादन्यासामपि क्रियाणाम्, प्रागेव तु तदावृतामपि—इत्यवधेयम्। नाप्यन्यविधं त्रित्वं सम्भवति—इत्यवोचाम। अत्र च—इममश्मानम्—इति, कन्यला पितृभ्यः—इति च मन्त्रावावर्त्तनीयौ। उत्तरयो र्मन्त्रान्तरानुपदेशात्॥०॥॥१०॥०॥

चतुर्थ्याञ्च वेलायाम्—

शूर्पेण शेष मग्नावोप्य प्रागुदीचीमभ्युत्क्रामयन्त्यो-कमिष इति॥ ११॥

शूर्पेण शूर्पकोणेन। कुतः?। सौकर्य्यात्। एवं हि सर्व्वेषां लाजानामग्नावावापः सुकरो भवति। इतरथा विकीर्णानामन-ग्नावपि पतनं स्यात्। "शूर्पपुटेन"—इति गृह्यान्तराच्च। शेषं लाजशेषम्—उपस्तीर्णाभिघारितम्—इति भवदेवभट्टादयः। शे-षम्—इति वचनात् सर्व्वावापोऽवगम्यते, न किञ्चिदवशेष्यमि-त्यर्थः। 'अग्नौ' समिद्धे, 'ओप्य' आ उप्य—प्रक्षिप्य जुहोत्येतत्। 'आरोप्य'—इति पाठेऽपि तथैवार्थः। कथमिदं होतव्यम्?। तूष्णीम्—इति भट्टनारायणोपाध्यायाः। कस्मात्?। मन्त्रदेव-तयोरनुपदेशात्। तस्मादत्र स्विष्टकृन्निवर्त्तते। इत्यमेव शेषस्योप-क्षयात्। तथा गृह्यान्तरम्। "शूर्पपुटेनाभ्यात्मं तूष्णीं चतुर्थम्" —इति। 'चतुर्थवचनादत्र स्विष्टकृन्न स्यात्',—इति गार्ग्यनारायणः।

'तूष्णीं वचनं प्रजापतिज्ञापनार्थम्'—इत्यपि स एव। युक्तञ्चैतत् कुतः?।

"मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः"।

इति कर्म्मप्रदीपस्मरणात्। "त्रिः परिणीता प्राजापत्यं जुहोति"—इति च गृह्यान्तरम्। तस्माद्वधूः शेषं जुहोति, वरश्च प्रजापतिं ध्यायति—इति सिद्धम्। स्मरन्ति च।

"शूर्पाग्रेणैव होतव्यं तूष्णीं निरवशेषतः।

तस्यां तूष्णीन्तु जुह्वत्यां वरो ध्यायेत् प्रजापतिम्"।

इति।

प्रजापतिं चतुर्थ्यन्तं स्वाहायुक्तं वरः स्मरेत्।

इति चैवमादि। तस्मात्—"अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति लाजशेषं जुहुयात्"—इति भवदेव रघुनन्दनादिमतमसङ्गतम्। प्रमाणविशेषाभावाच्च। एतदनन्तरं वामदेव्यगानम्—इति सरलाकल्पनायामपि प्रमाणं न पश्यामः।

तदेवं कृत्वा (पूर्व्वापरीभावमात्रं क्त्वाप्रत्ययार्थः) शेषहोमं कृत्वाऽवस्थितां वधूम्—इति वा वर्णनीयम्। प्रागुदीचीम्, अपराजितां दिशम्, अभ्युत्क्रामयन्ति—अभिमुख्येन वरगृहीताञ्जलिकामुत्क्रामयन्ति दक्षिणं पादमुन्नाम्य वामञ्चानु—नयन्ति—एकमिषे—इत्येवमादिभिः सप्तभिर्मन्त्रैः, प्रतिमन्त्रमेकैकः पादन्यासः—इत्यर्थः। बहुवचनादनियतः कर्त्ता ॥०॥ ११ ॥०॥

साचोत्क्रामन्ती—

दक्षिणेन प्रक्रम्य सव्येनानुक्रामेत् ॥ १२ ॥

दक्षिणेन पादेन प्रक्रम्य गत्वा, अनु पश्चात् सव्येन क्रामेत् गच्छेत्। सव्यं पादमग्रतो न कुर्य्यादित्यर्थः ॥०॥ १२ ॥०॥

ताञ्च क्रामन्तीं पतिः—

मा सव्येन दक्षिणमतिक्रामेति ब्रूयात् ॥ १३ ॥

सव्येन पादेन दक्षिणं पादं मा अतिक्राम—अग्रतो वामपादन्यासं मा कुरु—इति कथयेत्। आक्राम इति पाठे, सव्यपादेन दक्षिण-पादस्याक्रान्तिं मा कुरु,—दक्षिणपादस्योपरि सव्यपादं मा कुरु—इत्यर्थः ॥०॥ १३ ॥०॥

एवं वध्वा सप्तपदाक्रमणे कृते तथैवावस्थितः पाणिग्राहः,—

ईक्षकान् प्रतिमन्त्रयेत सुमङ्गलीरियं वधूरिति ॥१४॥

ईक्षकान् विवाहप्रेक्षकान्। प्रतिमन्त्रणमनुमन्त्रणमभिमन्त्रणामत्यनर्थान्तरम्। तच्चात्र ईक्षकानवलोकयता कर्त्तव्यम्। योग्यत्वात्। तदाह कर्म्मप्रदीपः।

"स्पृशन्ननामिकाग्रेण क्वचिदालोकयन्नपि।
अनुमन्त्रणीयं सर्व्वत्र सर्व्वदैवानुमन्त्रयेत्"।

इति। ऋज्वन्यत् ॥०॥ १४ ॥०॥

अपरेणाग्निमौदकोऽनुसंव्रज्य पाणिग्राहं मूर्द्धदेशेऽवसिञ्चति तथेतरां समञ्जन्त्वित्येतयर्चा ॥ १५ ॥

अपरेणाग्निम् अग्नेः पश्चिमया दिशा, अनु संव्रज्य आगत्य सप्त-

पदो-स्थानमिति भवदेवभट्टः। औदको गृहीतोदकुम्भः पूर्व्वावस्थितः पाणिग्राहं मूर्द्धदेशे उत्तमाङ्गे अवसिञ्चति,—कलसस्थाभिर्ध्रुवाभिरद्भिः। तथा तेनैव प्रकारेण इतरां वरेतरां वधूमपि अवसिञ्चति। समञ्जन्तु—इत्येतया ऋचा वरेण जप्यमानया—इत्यर्थः। कस्मात् पुनः कारणात् वर एव ऋचं जपति, न पुनरौदकः?। लिङ्गात्—इत्याह। 'समापो हृदयानि नौ'—इति 'नौ' आवयोरित्युच्यते। न चैतत् वध्वा सहौदकस्योपपद्यते।

यच्च वर्णयन्ति,—'करणत्वात् कुम्भधारिणोऽयं पाठः न सिच्यमानस्य, नाविति तु युवयोरित्यर्थे छान्दसो व्यत्ययः'—इति। तदसङ्गतम्। प्रमाणाभावात्। न खल्वौदकस्य मन्त्रपाठे प्रमाणमस्ति। करणत्वन्तु नानन्यथासिद्धम्—इत्यवोचाम। वाक्यमपि दुर्ब्बलमेव लिङ्गात्। न च वाक्यस्यापि तथा सामर्थ्यम्। न खल्वियं श्रुतिरित्यपि शक्यते वक्तुम्। सोऽयमकाण्ड एव यदृच्छया छान्दसं व्यत्ययमभ्युपगच्छन् वाक्यस्यानुरोध्य लिङ्गमुपरुन्धन्ननभिनन्दनीय एव। 'मन्त्रलिङ्गाद् वर एवावसिञ्चति'—इति वीरेश्वरमतमप्यनादरणीयम्। औदकोऽवसिञ्चति—इति वचनविरोधात्। मन्त्रलिङ्गस्य च वर पाठमात्रेण कृतार्थत्वात्। तस्मादियमेवावधारणा—पाणिग्राहो मन्त्रं जपति औदकोऽवसिञ्चति—इति।

इदमिदानीं सन्दिह्यते। किं वरस्य वध्वाश्च तन्त्रेणैवावसेकः उत भेदेन—अन्योऽवसेको वरस्य अन्यश्च वध्वाः?—इति। भेदेन—इति ब्रूमः। कुतः?। तथेतराम्—इति भेदेनैवोपदेशात्। यदि

पुन स्तन्त्रेणैवाऽवसेकः स्यात्, तर्हि स वध्वा इव वरस्यापि भवति। तत्रेतरवचनमसमञ्जसम् आपद्येत। तन्त्रेण चावसेके समस्याभिधानं स्यात्। तथा शब्दाच्च। यथा वरस्यावसेक स्तेनैव प्रकारेण वध्वा अप्यवसेकः—इति भेदेनैवावसेक स्तथा शब्दादवगम्यते। अतएव मन्त्रोऽप्यावर्त्तनीयः। प्रधानावृत्तावङ्गावृत्ते र्युक्तत्वाच्च। तथा च सूत्रान्तरम्। "भेदे मन्त्रावृत्तिः सम्पातित्वात्"—इति। तथा चोक्तम्।

"कर्म्मावृत्तौ तु मन्त्रस्याप्यावृत्ति र्गृह्यकर्म्मणि"।

इति ॥ १५ ॥ ० ॥

अवसिक्तायाः सव्येन पाणिनाऽञ्जलिमुपोद्गृह्य* दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठमुत्तानं गृहीत्वैताः षट् पाणिग्रहणीया जपति—गृभ्णामि त—इति ॥ १६ ॥

अवसिक्तायाः कृतावसेकायाः। नन्वेतदवाच्यं अर्थादेव प्राप्तत्वात्?।

---

* उपोद्गृह्योत्क्षिप्य—इति तत्त्वकारः पठति। उत्क्षिप्य अञ्जलिसकाशात् दक्षिणं पाणिं विच्छिद्य—इति व्याख्याति च। परं सर्व्वेषु सूत्रग्रन्थेष्वस्मदवलोकितेषु भट्टभाष्ये च 'उत्क्षिप्य'—इति प्रतीकं न दृश्यते। नाप्यतीवसमीचीनम्। तथाहि सव्येनाञ्जलुपोद्ग्रहणस्य सूत्रणात् दक्षिणस्याञ्जलिसंयोग एव नास्ति, कुतस्तद्विच्छेदसूत्रणम्। प्राचीनस्याञ्जलिग्रहणमिदानीं निवृत्तं। दक्षिणेन पाणिना—इति परप्रतीकेन चास्य गतार्थता—इत्यवधेयम्।

देशलक्षणार्थम्—इत्याह। तेनावसेचनदेशस्थिताया एव वध्वाः पाणिग्रहणम्। अवसिक्तायाः—इति वचने श्रूयमाणे खल्ववसेचनं तावत् प्रतीयते, तत्प्रतीतौ च तस्य स्थानमप्यागच्छति हृदयं, त न्न युज्यते विनाकारणमुत्स्रष्टुम्। यथा "अवभृतं यन्ति"—इत्यवभृतेन देशं लक्षयति; यस्मिन् देशेऽवभृतस्तं देशं यन्ति—इति, "देशार्था अवभृतश्रुतिः"—इति चतुर्थाध्याये निर्णीतं, तथाऽत्रापीत्यवगन्तव्यम्।

अवसिक्ताया वध्वा अञ्जलिं सव्येन पाणिना, उपोद्गृह्य—उपेति सामीप्ये, उप समीपे अञ्जलेः—'मणिबन्धप्रदेशे'—इति भट्टनारायणोक्तमादरणीयम्। यच्च—मणिबन्धसमीपे ग्रहणम्—इति मतम्। तदसङ्गतम्। उपस्थित मञ्जलिमपेक्ष्यैव सामीप्यवर्णनौचित्यात्। उद्गृह्य—उद्धृत्य गृहीत्वा, दक्षिणेन पाणिना स्वकीयेन, वध्वाः दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठमङ्गुष्ठसहितम्, उत्तानम् ऊर्द्ध्वतलं, गृहीत्वा, गृभ्णामि ते—इत्येवमादिकाः षट्संख्याकाः पाणिग्रहणीयाः पाणिग्रहणकर्म्मणि विनियुक्ताः ऋचः जपति पाणिग्राहः। 'उत्तानम्—इत्यनेन करस्य पृष्ठग्रहणं प्रतीयते'—इति रघुनन्दनवर्णनन्त्वसारमेव। नियमत स्तत्प्रतीतौ कारणविशेषाभावात्। नह्युत्तानस्य करस्योपरिष्टाद्ग्रहणं न सम्भवति—इति शक्यते वक्तुम्। मानाभावात्। "उत्तानेनोत्तानं गृह्णाति नीचेन-चोत्तानम्"—इति शास्त्रान्तरे चोत्तानस्यापि करस्योपरिष्टादपि ग्रहणोपदेशात्॥ १६॥ ० ॥

समाप्तासूद्वहन्ति* ॥ १७॥

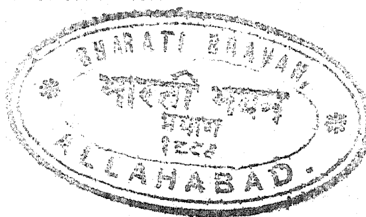
समाप्तासु पाणिग्रहणक्रियासु रथेनाश्वादिना वा वधू मुद्वहन्ति उत्थाप्य नयन्ति। बहुवचनात् कर्त्तु रनियमः। समाप्तास्विति सूत्र-णादत्रैव पाणिग्रहणक्रियायाः परिसमाप्तिः अत्रैव च तन्त्रसमा-पनम्।

दक्षिणाचारदेशात् पूर्णपात्रादिका। सोऽयं विवाहः। इतःपर-मुत्तरविवाहः। केचित् 'समाप्तासु'—इति सूत्रच्छेदं मन्यन्ते। 'समाप्तासु पाणिग्रहणीयासु। किम्?। तन्त्रं समापयेदितिवाक्य-शेषः'—इति व्याचक्षते च। उद्वहन्ति—इति तु उत्तरकाण्डिकायाः प्रथमसूत्रप्रतीकम्—इति मन्यन्ते॥ १७ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्या-त्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीय-गृह्यसूत्र-भाष्ये द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीया काण्डिका ॥०॥

---

* सर्व्वेषु सूत्रग्रन्थेषु इत्यत्रैव सूत्रस्यैव च काण्डिका समाप्तिः। भट्टभाष्ये तु—समाप्तासु—इति सूत्रच्छेदः काण्डिका समाप्तिश्चात्रैव दृश्यते। उद्वहन्ति—इति पर-सूत्रावयवतया तत्रोपलभ्यते। तत्कारेण तु समञ्जसेव सूत्रमुत्तरसूत्रेण सहैकत्र लिखितम्।

उद्वहन्ति—इत्युक्तम्। कुत्र उद्वहन्ति?। तदभिधीयते,—

प्रागुदीच्यां दिशि यद्ब्राह्मणकुलमभिरूपम्॥ १॥

प्रागुदीच्यामैशान्यां दिशि यद्ब्राह्मणकुलं ब्राह्मणगृहं, तपः स्वाध्याय व्रतादिभि रभिरूपं रमणीयं भवति, तत्र उद्वहन्ति—इति गतेन सम्बन्धः। प्रागुदीच्यामभिरूपब्राह्मणकुलस्यालाभे अन्यस्यामपि दिशि अन्यस्मिन्नपि ब्राह्मणकुले उद्वहेयुः। दिक् अभिरूपञ्च ब्राह्मणकुलं विशिंषदस्य गुणो भवति। स चेदुपादीयमानो प्रधानमुपरुणद्धि गुणत्वमस्य नावकल्प्यते। गुणो हि प्रधानमुपकर्त्तुं व्याप्रियते, नैतदुपरोद्धुम्। अतएव वेद्यामेवान्ततः कर्म्म कर्त्तव्यम्। कर्म्मणः प्रधानत्वात्। तथाच गृह्यान्तरम्। "अथोत्तरविवाहः प्रागुदीच्यामन्यत्र वा ब्राह्मणकुले मन्त्रवति वेद्यां वा"—इति। अस्मादप्यवगम्यते,—इतः प्रभृति उत्तरविवाह समाख्यानं कर्म्म—इति॥ १॥ ०॥

तत्राग्निरुपसमाहितो भवति॥ २॥

तत्र ब्राह्मणकुले अग्निरुपसमाहितः लक्षणं कृत्वा स्थापितो भवति। लक्षणं कृत्वा—इति सूत्रशेषतयैव केचित् पठन्ति। वेद्याञ्च करणे

प्रधानमात्रस्यैव कर्त्तव्यता, आहुश्च तन्त्रेणैव स्यात्। कुतः?। 'गणेष्वेकं परिसमूहनम्''—इति वचनात्। एवञ्च वेद्यां करणपक्षे एतस्यापि कर्म्मणोऽनन्तरमेव तन्त्रसमापनं न तु पाणिग्रहणकर्म्मणः परत एव—इति बोद्धव्यम्॥ २ ॥ ० ॥

अपरेणाग्निमानडुहं रोहितं चर्म्म प्राक्ग्रीवमुत्तर* लोमास्तीर्णं† भवति ॥ ३ ॥

अपरेणाग्निम् अपरस्यान्दिश्यग्नेः, आनडुहं वार्षभं रोहितं लोहितवर्णं चर्म्म—शुष्कमित्यर्थः। प्राग्ग्रीवं पूर्व्वशिरस्कम्, उत्तरे उपरिष्टाल्लोमानि सन्त्यस्य—इत्युत्तरलोम, आस्तीर्णं प्रसारितं भवतूपवेशनार्थं वध्वाः। कर्त्तुरनियमः। अत्रापि, लौहित्यस्य उपरिष्टाद्वा लोम्ना मलाभे अन्यादृशमपि चर्म्मास्तीर्णं भवति। चर्म्मणः प्रधानत्वात्॥ ३ ॥ ० ॥

तस्मिन्नेनां वाग्यतामुपवेशयन्ति ॥ ४ ॥

तस्मिन् चर्म्मणि एनां वधूं वाग्यतां नियमितवचनां कृतमौनाम्—इत्येतत्। उपवेशयन्ति, य एव केचित्॥ ४ ॥ ० ॥

सा खल्वास्त एवानक्षत्रदर्शनात् ॥ ५ ॥

सा खल्वेवमुपविष्टा वाग्यता अभुञ्जाना आस्त एव नोत्तिष्ठति,—

---

* उपरिलोम—इति तन्त्रकारः पठति।

† आस्तृतम्—इति तन्त्रकारः पठति।

मूत्रपुरीषकरणादन्यत्र—इत्यर्थः। खल्वित्यनर्थको निपातः। अभुञ्जाना—इति कुतोवर्ण्यते?। एव शब्दादित्याह। कथन्नाम?। आस्त एव नान्यत् किञ्चिदपि (भोजनादिकम्) कुर्य्यात्—इति। कियन्तं कालम् आस्ते?। आ नक्षत्रदर्शनात्। नक्षत्रस्याभिमतस्य दर्शनपर्य्यन्तम् ॥ ५ ॥ ० ॥

प्रोक्ते नक्षत्रे षड़ाज्याहुती र्जुहोति—लेखासन्धिषित्येतत्प्रभृतिभिः ॥ ६ ॥

यस्य नक्षत्रस्य दर्शन मपेक्षितं तस्मिन् प्रोक्ते—दृश्यमिदानीं वर्त्तते—इति केनापि कथिते। प्रोद्गते—इति पाठे उदिते—इत्यर्थः। षड़ाज्याहुती र्जुहोति पतिः, लेखासन्धिष्वित्येतत् प्रभृतिभिः षड्भि र्मन्त्रैः। तद्वाज्यतन्त्राविहितो महाव्याहृतिहोमः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च भवति, आज्यभागौ स्विष्टकृच्च न भवन्तीत्यवगन्तव्यम्। एव मन्यत्रापि ॥ ६ ॥ ० ॥

आहुते राहुते स्तु सम्पातं मूर्द्धनि वध्वा अवनयेत् ॥ ७ ॥

आहुते राहुते र्हुतायाः पश्चात् सम्पततीति सम्पातः स्रुवविगलित घृतविन्दु रुच्यते। तं सम्पातं (जात्यभिप्रायेणैकवचनम्) वध्वा मूर्द्धनि अवनयेत् पातयेत्। अथ, आहुते राहुतेः—इति शक्यमवक्तुम्?। नैवम्। आहुते राहुतेः—इति सन्निहित परिग्रहात् अनन्तरोक्तायाः षड़ाहुतेरेव सम्पातानां शिरस्यवनयनं, न महा-

व्याहृत्यादीनामपि—इत्येवमर्थत्वात्। अतएव, तु शब्द इतरासा-
माहुतीनां व्यवच्छेदकः सुखार्थो भवति ॥ ७ ॥ ० ॥

हुत्वोपोत्थायोपनिष्क्रम्य ध्रुवं दर्शयति ॥ ८ ॥

हुत्वा यथोक्ताज्यहोमादनन्तरमेव, न तु तत्समापनादपि परम्
—इत्यर्थः। उप—इति सामीप्ये। वध्वाः समीप एवोत्थानं न
व्यवधाने—इत्ययमर्थः। अतएव लोके अञ्चलसन्धानगन्धिः।
उपनिष्क्रम्य,—उप समीपे होमस्थानस्य, निष्क्रम्य वहिर्गत्वा ध्रुवं
स्वनामख्यातनक्षत्रविशेषं वधूं दर्शयति पतिः। ध्रुवं पश्य—इति
प्रैषोऽर्थादवगम्यते ॥ ८ ॥ ० ॥

सा खल्वेवमुक्ता वधू ध्रुवमवलोक्य—

ध्रुवमसि ध्रुवाहं पतिकुले भूयासममुष्यासाविति
पतिनाम गृह्णीयादात्मनश्च ॥ ९ ॥

ध्रुवमसि—इत्येतं मन्त्रं पठति। तत्र च, अमुष्य—इति षष्ठ्यन्त-
स्थाने षष्ठ्यन्तं पतिनाम, असौ—इति प्रथमान्तस्थाने च प्रथ-
मान्तमात्मनो नाम वधूं गृह्णीयात्। अथ वाग्यताया मन्त्रपाठो
विरुध्यते?। न विरोत्स्यते। कुतः?। वाचनिकत्वादस्यार्थस्य।
मनसैव वा मन्त्रं पठिष्यति। प्रतिषिद्धेपि वाग्व्यापारे मनसो
व्यापारस्याप्रतिषिद्धत्वात् ॥ ९ ॥ ० ॥

अरुन्धतीञ्च ॥ १० ॥

सप्तर्षिसमीपवर्त्तिनीं काञ्चित् सूक्ष्मतमां तारामरुन्धती माचक्ष-

त। ताञ्च दर्शयति—इत्यनुवर्त्तते। अरुन्धतीं पश्य—इति प्रयोगः ॥ १० ॥ ० ॥

वधूस्तारुन्धतीं दृष्ट्वा जपति,—

रुद्धाहमस्मीत्येवमेव ॥ ११ ॥

ऋजु रक्षरार्थः। एवमेव—इति कोऽर्थः?। उच्यते। एवमेव जप्तव्यम्, न तु पूर्व्ववदूहं कृत्वा। सोयमस्यार्थः। एवं रघुनन्दन-भवदेवभट्टादयः। एवमेव—इत्यनेन पूर्व्ववदेव पत्युरात्मनश्च नाम ग्रहीतव्यम्। तत्रच, पत्युर्नाम्नः तृतीयान्तत्वम्—इत्ययमेव विशेषः। एवं भट्टनारायणोपाध्यायाः। इदमेव तावन्मत मनुमन्यामहे। कस्मात्?। यस्मात् एवमेवेत्यवचनेपि तावन्मात्रस्यैव पाठः स्यात्। पत्युरात्मनश्च नामग्रहणस्य प्रापकाभावात्। तद्व्यावर्त्तनार्थम् 'एवमेव' वचनमनर्थकमेव स्यात्। तस्मात् 'एवमेव' शब्दस्यार्थवत्त्वार्थं व्यवहितस्यापि नामग्रहणस्य बुद्ध्या सन्निकृष्य एवमा परामर्शः ॥ ११ ॥ ० ॥

अथैनामनुमन्त्रयते ध्रुवाद्यौरित्येतयर्चा ॥ १२ ॥

अथानन्तरमेव न तु तन्त्रसमापनमपि कृत्वा, ध्रुवाद्यौरिति मन्त्रेण एनां बधू मनुमन्त्रयते पति रनामिकाग्रेण स्पृशन्। 'बधूं पश्यन्' —इति भवदेवभट्टः ॥ १२ ॥ ० ॥

अनुमन्त्रिता गुरुं गोत्रेणाभिवादयते ॥ १३ ॥

अनुमन्त्रितैव बधू रभिवादयते, न तु तन्त्रसमापनमपि प्रतीक्षते—

इति पूर्व्ववदर्थः। अभिवादनं पादग्रहणमित्यनर्थान्तरम्। कमभिवादयते?। गुरुम्। कः पुनरसौ?। पतिरित्याह। कुतः?। "पतिरेको गुरुः स्त्रीणाम्"—इति स्मरणात्। कथमभिवादयते?। गोत्रेण। वध्वा चाभिवादने कृते पत्या प्रत्यभिवादनं कर्त्तव्यम्। अभिवादनप्रयोगः परतो वक्ष्यते। प्रत्यभिवादनप्रयोगस्तु शास्त्रान्तरादुपादेयः, ग्रन्थगौरवभिया परमुपारम्यतेऽस्माभिः। इदमिदानीं सन्दिह्यते। किं पितृगोत्रेणाभिवादयते, उत पतिगोत्रेण?। पितृगोत्रेण—इति ब्रूमः। कस्मात्?। इदानीमपि तस्याः पितृगोत्रत्वात्। तत् कस्य हेतोः?।

"विवाहे चैव निर्वृत्ते चतुर्थेऽहनि रात्रिषु।
एकत्वमागता भर्त्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके"।

इति भवदेवभट्टधृतमनुवचनात्। लिखितसंहितायामप्येतत्। वक्ष्यमाणवृहस्पतिवचनाच्च। यत् पुनर्हारीतस्मरणम्—

"स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे।
पतिगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया"।

इति। तच्चतुर्थीतः पूर्व्वमन्येन पुनर्भूकरणे बोद्धव्यम्। तदेतदाह स एव।

"पदे तु सप्तमे यातु बलात् काचित् हृता भवेत्।
स्वामिगोत्रं भवेत्तस्या स्तच्च भूयो विशिष्यते।
पैतृकन्त्वप्रसूताया स्ततः पौर्व्विकभर्तृकम्"।

इति। तच्च स्वामिगोत्रं भूयः पुनरपि विशिष्यते,—इति ब्रुवाणो विशेषान्तरमपि द्योतयति। तच्च प्राक्तनस्य वचनस्यैतद्वचनोक्तं

पुनर्भूकरणमेव—इत्यवधार्य्यते । अन्यस्य विशेषस्यानुपलम्भात्—इत्यवधेयम्। यच्च बृहस्पतिस्मरणम्—

"पाणिग्रहणिका मन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः।

भर्तृगोत्रेण नारीणां देयं पिण्डादिकं ततः"।

इति। तदपि पाणिग्रहणमन्त्राणां पितृगोत्रापहारकत्वमाह, न तेषामेव। केषां तर्हि?। तेषां चतुर्थीहोममन्त्राणाञ्च। कस्मात्?। यस्मादनन्तरमेवाह बृहस्पतिः।

"चतुर्थीहोममन्त्रेण त्वङ्मांसहृदयेन्द्रियैः।

भर्त्रा संयुज्यते पत्नी तद्गोत्रा तेन सा भवेत्"।

इति। अथवा। पाणिग्रहणिका मन्त्राः—इति वचनं सप्तमे पदे गतायां वध्वामत्रगन्तव्यं हारीतसमानार्थम्। तथाच मनुः।

"पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम्।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे"।

इति—सप्तमे पदे गतायां वध्वां पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठां स्मरति। तदिदं पाणिग्रहणात् परं सप्तपदीगमनमन्येषामेव नास्माकम्, अस्मदाचार्य्यैः पाणिग्रहणात् पूर्व्वमेतत्सूत्रणात्। आश्वलायनपारस्कराभ्यां हि पाणिग्रहणात् परं तत् सूचितम्। यदपि शातातपस्मरणम्—

"संस्थितायान्तु भार्य्यायां सपिण्डीकरणान्तिकम्।

पैतृकं भजते गोत्रमूर्द्धन्तु पतिपैतृकम्।

एकमूर्त्तित्वमायाति सपिण्डीकरणे कृते।

पत्नी पतिपितृणान्तु तस्मात्तद्गोत्रभागिनी"।

इति। तदपि चतुर्थीतः पूर्व्वमेव संस्थितायां बोद्धव्यम्। सपिण्डीकरणेनैकमूर्त्तिलप्राप्तौ सत्तरवचने हेतुलकीर्त्तनात्। वृत्तायां खलु चतुर्थ्यां तयैव लगादिसंसर्गादेकमूर्त्तिलं पूर्व्वमेव निष्पन्नम्—इति, पुनरिदानीं सपिण्डीकरणस्य तत्र हेतुलोपन्यासो नोपपद्यते। एवमन्यान्यपि वचनानि व्याख्येयानि।

यत्तु सपिण्डीकरणपर्य्यन्तं पितृगोत्रभजनमासुरादिनिन्दितविवाहोढाविषयम्—इति स्मृतिमञ्जरीकारादिमतम्। तदसङ्गतम्। प्रमाणाभावात्। यच्च 'आसुरादिविवाहोढाया अप्यप्रजाया मृतायाः सपिण्डीकरणपर्य्यन्तं पितृगोत्रभागिलं; तद्धने पितुरधिकारस्मरणात्, गोत्र रिक्थयोश्च युगनद्धवाहिलस्योत्सर्गिकलात्'—इति नारायणोपाध्यायवर्णनम्। तदपि मन्दम्। सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वमपि पितुरधिकारानिवृत्तेः। मरणात् प्रागेकतरगोत्रग्रहणानध्यवसायापत्तेश्च। कथम्?। यदि नामेयमप्रजैव संस्थास्यते, तर्हि सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं भर्तृगोत्रमेषा प्रतिपत्स्यते। अथ सप्रजा, तदा पूर्व्वमेव। न खल्वादितः एकतरदवधारयितुं शक्यते,—सप्रजा वा संस्थास्यते, अप्रजा वा—इति। तदिदानीमेकतरगोत्रपरिग्रहे न किञ्चित् कारणमस्ति। एतच्चानिष्टम्। तत्रैव व्यभिचाराच्च। अपुत्रस्य भर्त्तुरादितः संस्थाने खल्वेषैव तद्धनमधिकरोति—इति भवन्मते तस्यामेव गोत्ररिक्थयोर्युगनद्धवाहिलं व्यभिचरति। तस्मान्न किञ्चिदेतत्। अपरे पुनर्—अप्रजाया विवाहाष्टकोढाया एव भर्त्रा प्रेतकृत्ये क्रियमाणे तत्पितृगोत्रेण कर्त्तव्यम्—इति प्रल-

पन्ति। रघुनन्दनस्तु,—हारीतवचनमवलम्ब्य सप्तपदीगमनात्; वृहस्पतिवचनञ्चाश्रित्य पाणिग्रहणात् गोत्रापहारमभिधाय, ‘सपिण्डनस्य गोत्रापहारित्वप्रतिपादकवचनं शाख्यन्तरीयं शिष्ट-व्यवहाराभावात्’—इति कल्पयामास। तदप्यनादरणीयम्। शिष्ट-व्यवहाराभावस्य शाख्यन्तरीयत्वहेतुत्वे महाविप्लवापत्तेः। प्रादे-शिकस्य च व्यवहाराभावस्याकिञ्चित्करत्वात्। मन्वादिवचनविरो-धस्य तावताप्यपरिहाराच्च। सेयं शिष्टव्यवहाराभावव्यपदेशेन शाख्यन्तरीयत्वकल्पना, वचनविरोधभयात् सुखपरिहारत्वाद्वा समु-न्नसिता, न शिष्टव्यवहाराभावात्—इति स्निग्यते। शिष्टव्यवहार-स्यापि शास्त्रीयमर्थमन्यथयितुं नास्ति सामर्थ्यम्—इति वच्यामः। अपि च। पाणिग्रहणात् पूर्व्वमेव वध्वाः संस्थाने कतरद्गोत्रमेतस्या भवतामनुमतम्—इति नावगच्छामः। “ऊढाणां भर्तृगोत्रता”—इति सामान्यस्याभिधानं विशेषवचनमपेच्यैव प्रवर्त्तमानं न स्वातन्त्र्येण कञ्चिदर्थं साधयितुं प्रभवति। विशेषवचनानर्थक्य-प्रसङ्गात्। अपि च। विवाहादपि गोत्रापहारः सप्तमे पदे गतायामेव वध्वां भवति। कुतः?।

“स्वगोत्रात् भ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे”।

इति वचनात्। विवाहात् कारणात् यः स्वगोत्रभ्रंशः, स खल्वत्र सप्तमे पदे भवतीत्युच्यते। तत् कुत एव विवाहमात्राद्गोत्रभ्रंशः शक्यते वक्तुम्। न च भवत्कल्पनायां किञ्चित् प्रमाणमस्ति। तस्मादस्मदुक्त एव वचनार्थः।

यदपि पतिगोत्रेण पत्युरभिवादनं वर्णितं, तदपि पूर्व्वोक्त-

वचनानामनवलोकनेनेति ज्ञेयमेव। सप्तमे पदे गोत्रापहारबोधक-वचनस्य तु पुनर्भूविषयतया हारीतेनैव प्रतिपादनाच्च स्वेच्छा-कल्पितोऽयमर्थः प्रमाणपरतन्त्रैरतन्त्रीकर्त्तव्य एव विद्वद्भिरित्यस्तु किं विस्तरेण ॥०॥ १३ ॥०॥

वाग्यताया वध्वा उपवेशनमुक्तमित्येतावन्तं कालं वाग्यतैवेयमासीत्, अथेदानीं योऽयं पत्यभिवादो विहितः—

सोऽस्या वाग्विसर्गः ॥ १४ ॥

ऋजुरर्थः। अत्रोत्तरविवाहकर्म्मणः परिसमाप्तिः—इति केचित्। तदसत्। प्रमाणाभावात्। उत्तरसूत्रे ब्रह्मचर्य्यादिविधानात्—इति चेत्। एतदपि तादृगेव। न ह्युत्तरविवाहकर्म्मणः परत एव ब्रह्मचर्य्यादि विधातव्यम्—इत्यत्रापि किञ्चित्प्रमाणमस्ति। ब्रह्मचर्य्यादिविधानञ्च तत्रैवोपपादयिष्यामः। अपि च। ब्रह्मचर्य्यादि सूचनादानुमानिको खल्वत्र कर्म्मणः परिसमाप्तिः। समशनीयचरुशेषप्रतिपत्तेस्तु परतः प्रत्यक्षामेव तामुपलभामहे। न खल्वनुमानं प्रत्यक्षमपि बाधितुमीष्टे। अथापि स्यात्—तस्यैव कर्म्मणः सा परिसमाप्तिः न उत्तरविवाहकर्म्मणः—इति। न—इति ब्रूमः। कुतः?। समशनीयचरोर्होमस्य प्रतिपत्तेश्च सूचनादेव तदपवर्गस्य सुखमवगमात्। तदर्थमपवर्गसूचनस्यानतिप्रयोजनत्वात्। तन्मात्रपरत्वे प्रमाणाभावाच्च। तस्मादुत्तरविवाहकर्म्मणोऽपवर्गस्यान्यत्राऽसूचितत्वात् तस्यैव सोऽपवर्गः—इत्यपगच्छामः। दक्षिणा च गौरेवं सति कर्म्मणोऽनुरूपा स्यात्! अत इदानीं तन्त्रसमापनं न कर्त्तव्यम् ॥०॥ १४ ॥०॥

तावुभौ तत्प्रभृति त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनौ ब्रह्मचारिणौ भूमौ सह शयीयाताम् ॥ १५ ॥

तावुभौ दम्पती, तत्प्रभृति विवाहकर्म्मारभ्य। तदिति विप्रकृष्टस्य विवाहकर्म्मणः परामर्शः। नोत्तरविवाहस्य पत्यभिवादनस्य वा। एवं खल्वेतदो निर्देशः स्यात्। अतो यदि कुतश्चिदन्तरायाद्विवाहदिने पत्यभिवादनान्तं न क्रियते तदापि तत एवारभ्य यथासम्भवममी नियमा भवन्ति।

त्रिरात्रं तिस्रो रात्रयो यत्र, त्रीण्यहोरात्राणि—इत्येतत्। अक्षारलवणाशिनौ, क्षारं राजिकादि. लवणं सैन्धवादि (क्षारत्वेऽपि लवणस्य ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायात् पृथगुपादानम्) क्षारञ्च लवणञ्च क्षारलवणं तन्न भवतीत्यक्षारलवणम्—

"गोक्षीरं गोघृतञ्चैव धान्यं मुद्गा स्तिला यवाः।
अक्षारलवणा ह्येते क्षारा स्त्वन्ये प्रकीर्त्तिताः"।

इति स्मृत्युक्तलक्षणं, अशितुं शीलं ययोः तौ अक्षारलवणाशिनौ स्याताम्। यत्तु अक्षारलवणमकृत्रिमलवणम्—इति रघुनन्दनवर्णनम्। तदसङ्गतम्। क्षारपदस्य कृत्रिमपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात्। अथ, क्षारमृत्तिकादिकृतं लवणं क्षारलवणम् उच्यते?। एवमपि लक्षणैव। अपि च। एवं खल्वकृत्रिमलवणाशनसमकालमेवान्यस्मिन्नपि क्षारादावशिते दोषो वा न स्यात्, अकृत्रिमलवणादन्यद्वा किमपि न अशितव्यं स्यात्।

भोजनकालः खल्विदानीमुपस्थितः—इति मध्येऽप्युत्तरविवाह-

कर्म्मणोऽक्षारलवणाशनमत्र सूचितम्। लाघवाद्ब्रह्मचर्य्यादिकमपि। ननु "हविष्यमन्नं ** भुञ्जीत"—इति सूचयिष्यति, तेनैवाक्षारलवणाशनं सेत्स्यति?। न—इति ब्रूमः। एतस्मिन्नसूचिते हि 'हैमन्तिकं सिताखिन्नम्'—इत्यादि पारिभाषिकस्य हविष्यस्य,—

"हविष्ये गोघृतं मुख्यं तदभावे तु माहिषम्"।

इत्येवमादिकस्य वा भोजनं स्यात् न अक्षारलवणस्य। अत इदानीमिदं सूचितम्। अन्यार्थत्वाच्च निर्द्देशस्य। तच्चोत्तरत्र वक्ष्यामः। 'ब्रह्मचारिणौ' च स्यातां दम्पती। 'तत्प्रभृति त्रिरात्रम्'—इत्यनुषज्यते। एवमुत्तरत्रापि। ब्रह्मचर्य्यमिह व्यवायवर्ज्जनमुच्यते। असमाप्तेऽप्युत्तरविवाहकर्म्मणि विवाहस्य वृत्तत्वात् व्यवायः प्राप्नोति, वेदेहेषु च सद्य एव व्यवायो दृष्टः, सोऽयमिदानीं प्रतिषिध्यते। लाघवञ्चैवमुपपद्यते।

"त्रिंशद्वर्षो वहेत् कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम्"।

इत्येवमादिके च कल्पे व्यवायस्य नासम्भवः—इति द्रष्टव्यम्। 'भूमौ' अधस्तात् 'सह' मिलित्वा 'शयीयातां' दम्पती। भूमाविति पल्यङ्कादीनां प्रतिषेधो न स्रस्तरकम्बलादीनाम्। सह—इत्येकस्रस्तरनियमार्थम् ॥०॥ १५ ॥०॥

अचार्य्यमित्याहुः ॥ १६ ॥

अत्रैतस्मिन्नवसरे अर्घ्यमर्हणं वरस्य, कन्या पित्रा कर्त्तव्यमित्याङ्कराचार्य्याः। 'षड़र्घ्या भवन्ति'—इति वक्ष्यति। तत्र यो विवाह्यः, सोऽयम्। मध्येऽप्युत्तरविवाहकर्म्मणोऽर्घ्यं न विरुध्यते। यथा मध्येऽपि विवाहकर्म्मण औदकेनाभिषेकस्तद्वत् ॥०॥ १६ ॥०॥

आगतेष्वित्येके ॥ १७ ॥

विवाहार्थमागतमात्रेष्वेवार्हणं कर्त्तव्यमित्येके आचार्य्या मन्यन्ते। एवञ्च—

'भुक्त्वा समुद्वहेत् कन्यां सावित्रीग्रहणन्तथा।
उपोषितः सुतां दद्यादर्च्चिताय वराय तु"।

इति वचनमेतस्मिन् कल्पे मधुपर्कभोजनपरम्। तथा च शास्त्रान्तरम्।

"अशोककलिका पानं यज्ञे सोमलतारसम्।
विवाहे मधुपर्कञ्च भुक्त्वा कर्म्म समारभेत्"।

इति ॥०॥ १७ ॥०॥

हविष्यमन्नं प्रथमं परिजपितं भुञ्जीत ॥ १८ ॥

हविष्यं माषकोद्रव्यादिवर्ज्जमन्नम् अक्षारलवणमित्येतत्। हविषि साधु हविष्यं—इति भङ्ग्या वा होमोऽत्र सूच्यते इति होमावशिष्टमेव भुञ्जीत। युक्तञ्चैतत्।

"अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्।
यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते"।

इति स्मरणात्। "केवलाघो भवति केवलादी"—इति च ब्राह्मणम्। अन्यथा पूर्व्वमेव त्रिरात्रमक्षारलवणाशनसूत्रणात् 'हविष्यमन्नम्'—इति पुनरुपादानम् अनर्थकं स्यात्। 'परिजपितम्' अन्नपाशेन मणिना—इत्यादिना इत्यर्थः। कुतः?। उत्तरत्र तथा

सूत्रणात्। प्रथमं भुञ्जीत, वरः। तदिदमस्य विवाहात् परतः प्रथमं भोजनम्। यत्तु—श्वशुरगृहे प्रथममिदं भोजनम्—इति वर्णयन्ति। तन्मन्दम्। मानाभावात्। श्वशुरगृहादागत्य प्रागुदीच्यां ब्राह्मणकुले चेदानीमस्यावस्थानात्॥०॥ १८ ॥०॥

श्वोभूते वा समशनीयꣳ स्थालीपाकं कुर्व्वीत॥१९॥

श्वः अनागतदिने भूते—प्रभाते जाते—इत्येतत्। वाशब्दो विकल्पार्थः। रात्रौ भोजनकालादुपरि विवाहे होमविधिना वा भोजनकालातिक्रमे एतद् बोद्धव्यम्। सम्यगशनार्थं क्रियते इति समशनीयं स्थालीपाकं कुर्व्वीत॥०॥ १९ ॥०॥

तस्य देवता अग्निः प्रजापति र्व्विश्वेदेवा अनुमतिरिति॥ २०॥

तस्य—इति तच्छब्देन पूर्व्वदिने परदिने वा करणेऽपि स्थालीपाकस्यैता देवताः—इति दर्शयति। स्पष्टमन्यत्। असमासकरणं पृथङ्निर्व्वापहोमप्रज्ञापनार्थम्। देवतानाञ्च प्राधान्यात चिस्तण्डुलानां प्रचालनम्। देवताभ्यः खल्वेताभ्यो मेचणेनोपघातं होतव्यम्। तदिदमधस्तादुक्तम्॥ २० ॥०॥

उद्धृत्य स्थालीपाकं व्यूह्यैकदेशं पाणिनाऽभिमृशेदन्नपाशेन मणिनेति॥ २१॥

उद्धृत्य पात्रान्तरेकृत्वा स्थालीपाकमवशिष्टम्। व्यूह्य पात्रान्तरे स्थापयित्वा एकदेशं न सर्व्वमपि भाण्डस्थमन्नं—स्थालीपाकशेषात् एकदेशं पात्रान्तरेणावदाय पात्रान्तरे स्थापयित्वा—इत्येतत्।

दक्षिणेन पाणिना अभिमृशेत् अन्नपाशेन मणिना—इति मन्त्रत्रयेणेत्यर्थः। अत्र असावित्यस्मिन् मन्त्रस्थाने सम्बोधनान्तं वधू-नाम प्रयोक्तव्यम्। "असाविति नाम गृह्णाति"—इति सूत्रान्त-रात्। अत्र, असावित्यूहं विनैव, विनैव होममशनमात्रञ्च लिखन् भवदेवोऽनादरणीय एव ॥ २१ ॥०॥

भुक्तोच्छिष्टं वध्वै प्रदाय यथार्थम् ॥ २२॥

परिजपितमन्नं पतिः किञ्चित् भुक्ता उच्छिष्टं वध्वै प्रदाय यथा-र्थम्—इत्युत्तरविवाहकर्म्मणः परिसमाप्तिरिह विज्ञायते। तदि-दानीं तन्त्रं समापयितव्यम्। यच्चोक्तं तत्वकारेण—"यद्यशक्तेः कुलाचाराद्वा तद्दिन एव धृतिहोमादि चतुर्थीहोमान्तं कर्म्म क्रियते, तदाऽभिमन्त्रितं कदलादिकं स्वयमाघ्राय वधूमाघ्राप-येत्"—इति। तदसङ्गतम्। कस्मात्?। अशक्तेः स्वकालात् पूर्व्वं कर्म्मकरणे मानाभावात्। विहितकालाच्चार्व्वाक् कृतस्यापि कर्म्मणः स्वागते काले पुनःकरणमेवानुशिष्यते।

"अकाले चेत् कृतं कर्म्म काले तस्य पुनः क्रिया"।

इत्यादिवचनैः। एतच्च स्वयमपि वर्णितम्। तत् कथमत्र विपरीत-मुच्यते—इति स एव जानाति। अथास्तु कुलाचारादन्यत्रापि काले कर्म्मणः करणम्?। नेत्युच्यते। न खल्वयमाजानिकः समाचारः। किन्तर्हि?। आलस्यादर्व्वाचीनानां उपरिष्टादेव प्रवृत्तः—इत्य-नुमीयते। नहि पूर्व्वेषाम् अयथा क्रिया युक्ता सम्भावयितुम्। सोयमाचारः चाराद्यशनाचार इव दुराचार एव न कुलाचारः। अपिच। स्मृतिमूलः खल्वाचारः तया विरोधे स्वयमेव वाध्यते न

जातुचिदपि तां वाधितुमीष्टे। नहि पश्चिमसिद्धेनाचारेण पूर्व्वसिद्धं शास्त्रमुपरोद्धव्यं—इति युक्तम्। तथा चोक्तम्।

"स्मृतिमूलो हि सर्व्वत्र शिष्टाचारस्ततोऽत्र च।
अनुमेया स्मृतिः स्मृत्या वाध्या प्रत्यक्षया तु सा"।

इति। गौतमोपि स्मरति। "देशजातिकुलधर्म्मा आम्नायैरविरुद्धाः प्रमाणम्"—इति। तथा वशिष्ठः। "देशधर्म्मं जातिधर्म्मं कुलधर्म्मान् श्रुत्यभावादब्रवीन्मनुः"—इति।

येषामपि आचारमूलकत्वं स्मृतीनाम्—इति दर्शनम्, तेषामपि स्मृत्युक्त एव प्राक्तनाचारोऽनुसरणीयः नतूपरिष्टात् यदृच्छयाप्रवृत्तः—इत्यास्थेयम्। पूर्व्वं खल्वृषयः साक्षात्कृतधर्म्माणः सर्व्वज्ञकल्पा लोकस्थितिचिकीर्षया यम् आचारं प्रवर्त्तयन्तिस्म, नायमर्व्वाचीनाना मतथाभूतानां यदृच्छया कल्पितमात्रेणाचारेणोपरोद्धुमुचितः। "अथ खलूच्चावचा जनपदधर्म्मा ग्रामधर्म्माश्च तान् विवाहे प्रतीयात्" "यत्तु समानं तद्वक्ष्यामः"—इति गृह्यान्तरसूत्राभ्यामपि गृह्योक्तधर्म्माणां जनपदादिधर्म्माणाञ्च विरोधे गृह्योक्तधर्म्माणामेव करणम्—इति गृह्यकाराणां मतं विज्ञायते॥०॥ २२ ॥०॥

गौ र्द्दक्षिणा ॥ २३ ॥

उत्तरविवाहकर्म्मणः ॥ २३ ॥०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयप्रपाठकस्य तृतीया काण्डिका ॥ ०॥

अथ भर्तृगृहगमनार्थं वध्वाम्—

यानमारोहन्त्याꣳ सुकिꣳशुकꣳ शाल्मलिमित्येतामृचं जपेत्॥ १॥

पाणिग्राहः—इति सम्बध्यते। आरोहन्त्याम्—इति निर्देशादारोहणकालीनत्वं जपस्य। एतामिति करणाच्च रथासम्भवे अश्वादियानपक्षेपि एताम्—एवम्भूतामेव जपेत् न विलोपनं मूहं वा कुर्यादित्यर्थः॥ १॥०॥

अध्वनि चतुष्पथान् प्रतिमन्त्रयेत नदीश्च विषमाणि च महावृक्षान् श्मशानञ्च,—माविदन् परिपन्थिन इति॥ २॥

वध्वासह अध्वनि मार्गे वर्त्तमानः पाणिग्राहः माविदन्—इति मन्त्रेण चतुष्पथान् समीपस्थाननुमन्त्रयेत् अवलोकयन्। एवं नदीश्चेत्यादावपि व्याख्येयम्। नद्यः—

"धनुः सहस्राण्यष्टौ च गति र्यासां न विद्यते।
न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ते परिकीर्त्तिताः"।

इति कर्म्मप्रदीपोक्तलक्षणाः। विषमाणि सिंहव्याघ्रचौरादिभयाकुलानि, उन्नतानतानि वा। महान्वा अतिप्रवृद्धास्तरवः ॥०॥ ॥ २ ॥०॥

अक्षभङ्गे नद्धविमोक्षे यानविपर्य्यासेऽन्यासु चापत्सु यमेवाग्निं हरन्ति तमेवोपसमाधाय व्याहृतिभिर्हुत्वाऽन्यत् द्रव्यमाहृत्य यच्चतेचिदभिश्रिषे—इत्याज्यशेषेणाभ्यञ्ज्येत् ॥ ३ ॥

अध्वनि अक्षभङ्गे। अक्षो रथचक्रम्। नद्धस्य योक्त्रादिबद्धस्य अश्वादेर्वा विमोक्षे, यानस्य रथस्य विपर्य्यासे औत्तराधर्य्यप्रातिलोम्ये अन्यथागमने वा, अन्यासु च आपत्सु यानात् परिपतनादिकासु चौरव्याघ्रादिकृतासु वा, यमेवाग्निमौपासनं हरन्ति नयन्ति,—यमेव वा कञ्चिदग्निं लौकिकं सन्निधौ लब्ध्वा आनयन्ति। 'तमेव' अग्निम् 'उपसमाधाय' इन्धनादिना सन्धुक्ष्य। तदेतद् यथार्थमभिप्रेतम्। कथन्नाम?। शालाग्ने स्तत्रैव, अनग्नेस्तु यमेव लब्ध्वा आनयन्ति, तत्र—इति। ननु यमेवाग्निं हरन्ति—इत्येतत् शक्यमवक्तुं, नित्यनैमित्तिकहोमार्थमेव हि खल्वग्निरुपादीयते, अथोच्यते कारणं वक्तव्यम्?। उच्यते। "सायमाहुत्युपक्रम एवात ऊर्द्धं गृह्येऽग्नौ होमो विधीयते"—इति स्मरणात् सायमाहुतेः पूर्व्वमक्षभङ्गादौ जाते होमोऽयं विवाहाग्नौ न प्राप्नोति। तदर्थं 'यमेवाग्निं हरन्ति'—इति सूचितम्। 'व्याहृतिभिः' आज्येन स्रुवेण 'हुत्वा'। "व्याहृतिभिरिति वचनं परि-

सङ्ख्यानार्थम्। तेन क्षिप्रहोमः स्यात् न तन्त्रहोमः। एवञ्च न्युञ्जकरणपर्य्युक्षणे कृत्वा आज्यं संस्कृत्य समिधमाधाय प्रायश्चित्तार्थत्वात् व्याहृतिचतुष्टयं कृत्वा अनुपर्य्युक्षेत्"—इति भट्टभाष्यम्। ततश्च 'अन्यत्' अर्थादि 'द्रव्यं' आनीय, यच्चतेचिदित्यनया ऋचा न साम्ना ऋगधिकारात् साम्नेति चावचनात्। 'आज्यशेषेण' होमावशिष्टेनाज्येन अभ्यञ्जेत् अभ्यञ्जयेत्—इत्यर्थः। क्वचित्तथैव पाठः। अभ्यञ्जनमिह म्रक्षणम्। अञ्जु व्यक्तिम्रक्षणगतिषु—इति स्मरणात्। अभ्युक्षणम्—इत्यसङ्गता वर्णना ॥०॥ ३ ॥०॥

वामदेव्यं गीत्वाऽऽरोहेत् ॥ ४ ॥

वामदेव्यं नाम साम गीत्वा वधूसहितः पति र्यानमारोहेत्। आरोहयेत्—इति पाठे वधूं यानमारोहयेत्—इत्यर्थः। ननु इदमवाच्यम् 'अपवृत्ते कर्म्मणि वामदेव्यगानम्'—इति सिद्धत्वात्। मैवम्। कर्म्मापवर्गविहिताद्वामदेव्यगानादपरस्यैव वामदेव्यगानस्यैतदर्थत्वात्। अन्ये त्वाहुः,—सिद्धस्यापि वामदेव्यगानस्य पुनरुपादानं क्रमार्थम् अन्यथा पर्य्युक्षणान्त एव स्यात्—इति ॥०॥ ४ ॥०॥

प्राप्तेषु वामदेव्यम् ॥ ५ ॥

वध्वा प्राप्तेषु पतिगृहेषु वामदेव्यं गायेत् पतिः। वामदेव्यं गीत्वा प्रवेशयेत्—इति रघुनन्दनवर्णनायां प्रमाणं नास्ति। वधू स्त्विदानीमपि यानस्थितैव वर्त्तते, ब्राह्मणाः खल्वेनां यानादवरोपयिष्यन्ति॥ ॥०॥ ५ ॥०॥

गृहागतां पतिपुत्रशीलसम्पन्ना ब्राह्मण्योऽवरोप्या-नडुहे चर्म्मण्युपवेशयन्ति—इह गावः प्रजायध्वमिति ॥ ॥ ६ ॥

पतिगृहागतां वधूम्। गृहं याताम्—इति पाठेऽपि पतिगृहं प्राप्तामित्येक एवार्थः। पतिः, पुत्राः, शीलं ब्रह्मण्यतादि त्रयोदशविधं हारीतोक्तम्, एतैः सम्पन्नाः—अवियुक्ताः ब्राह्मण्यः, अवरोप्य यानादवतार्य्य, आनडुहे चर्म्मण्युपवेशयन्ति—इत्युक्तार्थम्। इह गाव इतिमन्त्रेण वरेण पठितेनेत्यर्थः ॥०॥ ६ ॥०॥

तस्याः कुमारमुपस्थ आदध्युः ॥ ७ ॥

तस्या आनडुहे चर्म्मण्युपविष्टाया वध्वा उपस्थे उत्सङ्गे कुमारमकृतचूडं यं कञ्चिद्बालकमादध्युः स्थापयेयुः। ता एव ब्राह्मण्यः ॥ ॥०॥ ७ ॥०॥

तस्मै शकलोटानञ्जलावावपेयुः ॥ ८ ॥

तस्मै—इति व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। तस्य वधूत्सङ्गोपविष्टस्य कुमारस्याञ्जलौ शकलोटान् आवपेयु र्दद्यु स्ता एव ब्राह्मण्यः। आह। क इमे शकलोटा नाम?। उच्यते। शके कर्दमे लोटन्ति —इति शकलोटाः शालूकान्युच्यन्ते। तानि च कह्लारकुमुदनीलोत्पलमूलानि ॥०॥ ८ ॥०॥

फलानि वा ॥ ९ ॥

फलानि वा चूतादीनि तस्याञ्जलावावपेयुः ॥९॥०॥

उत्थाप्य कुमारं ध्रुवा आज्याहुती जुहोत्यष्टाविह धृतिरिति ॥ १० ॥

वधूसङ्गादुत्थाप्य कुमारम्, 'सन्निधावुपवेश्य'—इति भट्टनारायणः। ध्रुवाः ध्रुवफलकाः। ध्रुवत्वं स्थिरत्वं वा वध्वाः पतिगृहे जन्यते आभिरित्याहुतयो ध्रुवा इत्युच्यन्ते। अथवा। ध्रुवाः आवश्यकाः। यद्यपि सर्व्वासामप्याहुतीनामावश्यकत्वमस्ति, तथापि स्वगृहागमनात् परं सुचिरत्वात् श्वशुरगृहावस्थानपक्षे एता आहुतयो न प्राप्नुवन्ति, इति, तत्राप्यवश्यमासां होतव्यत्वार्थन्तदुपादानम्। 'आज्याहुती जुहोति'—इत्युक्तार्थम्। कियत्यः पुनस्ताः?। अष्टौ। कथम् जुहोति?। इह धृतिरित्यष्टभिर्मन्त्रैः। अष्टाविति किमर्थम्?। आहुतीनामष्टत्वप्रज्ञापनार्थम्। इह धृतिरिति कतमे मन्त्राः इहाभिप्रेयन्ते, तन्नैवावधार्य्यते। तस्मादष्टाविति वचनं सुखेन तदवगमार्थम्। 'आम्नाये ह्यवसानत्वान्मन्त्रस्याहुतिद्वयमेकैकेन मन्त्रेण माभूदित्यष्टावित्युक्तम्'—इति भट्टभाष्यम्।

तदत्र, इह धृतिः स्वाहा—इत्यादिः प्रयोगः। ननु स्वाहायोगे चतुर्थी प्राप्नोति?। सत्यं प्राप्नोति, आम्नायविरोधात्तु न क्रियते। चतुर्थ्यां हि कृतायाम्—इह धृतिः—इत्याम्नाय उपरुध्येत। 'मन्त्रान्ते स्वाहाकारः'—इति च सूत्रयन्नाचार्य्यः समाम्नायपठितस्य मन्त्रस्य स्वाहाकारान्तत्वमेव विशेषो नान्यः कश्चिदिति दर्शयति। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"धृतिहोमे न प्रयुञ्ज्या द्धोनामसु तथाऽष्टसु।
चतुर्थीं मध्य इत्येत द्धोनामसु हि हूयते"।

इति ॥०॥ १० ॥०॥

समाप्तासु समिधमाधाय यथावयसं गुरून् गोत्रेणाभिवाद्य यथार्थम् ॥ ११ ॥

समाप्तासु—इति, समिधमाधाय—इति च द्वयमपि क्रमार्थमुच्यते। कथन्नाम ?। समाप्तासु ध्रुवाहुतिषु अन्यास्वपि आज्यतन्त्रविहिताहुतिषु समिधमाधायैव अभिवादयेत् न त्वनुपर्य्युक्षणादिकमपि कृत्वा। यथावयसं वयसोऽनतिक्रमेण—यो यो वयसा वृद्ध स्तं तमित्यर्थः। गुरून् विद्यागुरुपितृमातृप्रभृतीन्। गोत्रेण अभिवाद्य—इत्युक्तार्थम्। तत्रापि प्रथमं विद्यागुरुमेवाभिवादयेत्। कुतः ?।

"लौकिकं वैदिकं वापि तथाऽऽध्यात्मिकमेव च।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्व्वमभिवादयेत्"।

इति।

"न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरूनभिवादयेत्"।

इति च स्मरणात्। पित्रोस्तु प्रथमं मातरमेव।

"सहस्रेण पितॄन् माता गौरवेणातिरिच्यते"।

इति गौरवातिरेकस्मरणात्।

"उत्पादकब्रह्मदात्रो र्गरीयान् ब्रह्मदः पिता"।

इति च गौरवातिरेकस्य गुरोः पितृभ्यामादितोऽभिवादनस्य दर्श-

नात्। तस्मात् मातुर्गौरवातिरेकस्मरणं पोषणरक्षार्थम्—इति मतमसङ्गतम्। अथ,—

"कृष्णोऽपि वसुदेवस्य पादौ जग्राह सत्वरम्।
देवक्याश्च महाबाहु र्बलदेव सहायवान्"।

इति पौराणिकलिङ्गात् क्रमः कल्प्यताम्?। उच्यते। कल्पनीयः क्रमः—इति सत्यम्। स च तावत् स्मार्त्तेनैव लिङ्गेन कल्पयितुमुचितः। न तु एतदनादृत्य पौराणिकेन लिङ्गेन। कस्मात्?। स्मृते र्बलवत्त्वात्, विशेषतस्तु मनुस्मृतेः। 'भगवानपि सर्व्वात्मा'—इत्युपक्रम्य—

"ननाम दण्डवद्भूमौ मातरं पितरन्तथा"।

इति पुराणान्तरगतेन लिङ्गेन सत्प्रतिपक्षितत्वाच्च।

"मातरं पितरञ्चोभौ दृष्ट्वा पुत्रस्तु धर्म्मवित्।
प्रणम्य मातरं पश्चात् पितरं प्रणमेद्गुरुम्"।

इति पुराण एव प्रथमं मातुः प्रणामाभिधानाच्च। तस्मात्—पितुरादौ पादग्रहणं ततो मातुः—इति तत्त्वकारमतमसङ्गतम्। यथार्थम्—इति कर्म्मणः परिसमाप्तिरुच्यते। दक्षिणा चानादेशात् पूर्णपात्रादिका स्यात् ॥०॥ ११ ॥०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयप्रपाठकस्य चतुर्थी काण्डिका ॥०॥

गोभिलीय-गृह्यसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके पञ्चमी काण्डिका।

अथात श्चतुर्थीकर्म्म ॥ १ ॥

अथेति पूर्व्वप्रकृतार्थम्। अथ विवाहरात्रे र्या चतुर्थी रात्रिः तस्यां कर्म्म चतुर्थीकर्म्म, वर्त्तिष्यते—इति सूत्रशेषः। अथ, सन्निहिततरधृतिहोममेवापेक्ष्य चतुर्थी स्यात्?। तर्हि अथशब्दोऽनर्थकः स्यात् सन्निधानादेव तदवगतेः। तस्मादथेति विवाहस्य परामर्शः। चतुर्थी—इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशाच्च चतुर्थी रात्रिरित्यवगम्यते। इतरथा चतुर्थकर्म्मेति निर्देशः स्यात्।

"विवाहे चैव निर्वृत्ते चतुर्थेऽहनि रात्रिषु।
एकत्वमागता भर्त्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके"।

इति।

"चतुर्थीहोममन्त्रेण त्वङ्मांसहृदयेन्द्रियैः।
भर्त्रा संयुज्यते पत्नी तद्गोत्रा तेन सा भवेत्"।

इति चानयो र्व्वचनयो स्तात्पर्य्यपर्य्यालोचनयाप्येतदवगम्यते। कथम्?। इत्थम्। अत्र खल्वेकत्रवचने चतुर्थेऽपि रात्रौ गोत्रैक्यमनुशिष्यते, अन्यत्र तु तस्य चतुर्थीहोममन्त्रफलत्वम्। तस्मादनुमिनुमः,—विवाहाच्चतुर्थदिने रात्रावयं होमः—इति। एवं खल्वत्र

रात्रेरपेक्षा दृष्टार्था भवति। अन्यथा अदृष्टार्थत्वमस्याः कल्पनीयम्। तच्चानिष्टम्।

अतःशब्दो हेत्वर्थः। यस्मादेतस्मिन् कर्म्मण्यकृते यास्याः पापी लक्ष्मीः—इत्यादयो दोषाः शरीरादस्या नापयन्ति, अतः एतस्मात् कारणात् इदमवश्यं कर्त्तव्यम्—इत्यर्थः॥०॥ १ ॥०॥

अग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुती र्जुहोति अग्ने प्रायश्चित्त इति चतुः॥ २॥

अग्निमुपसमाधाय—इत्युक्तार्थम्। प्रायश्चित्तलिङ्गै र्मन्त्रै राज्याहुतयः प्रायश्चित्ताज्याहुतयः, ताः जुहोति, अग्नेः प्रायश्चित्ते—इति मन्त्रेण। किं सकृत्?। न। कति तर्हि?। चतुः। अत्र, चतुरिति वीप्सितमवगन्तव्यम्। तत्र हेतुं वक्ष्यामः॥०॥ २ ॥०॥
किं समाम्नायपठितमेव अग्ने प्रायश्चित्ते—इति मन्त्रम् अविशेषेण अभ्यस्य चतुस्तु र्होतव्यम्?। न। कथन्तर्हि?। उच्यते। प्रथमा तावदाहुति र्यथापठितेनैव मन्त्रेण होतव्या। अन्यासु पुन राहुतिषु—

अग्नेः स्थाने वायु चन्द्र सूर्य्याः॥ ३॥

क्रमशः प्रयोक्तव्याः—इति सूत्रशेषः। समाम्नायपाठा देतावानेव विशेषः न पुनरपरः कोऽपि। कुतः?। प्रथमस्यैव मन्त्रस्याग्निपदस्थाने वायु चन्द्र सूर्य्यपदप्रक्षेपमात्रेणाभ्यासोपदेशात्। तस्मात्, चतसृष्वप्याहुतिषु पापीलक्ष्मीः—इति पदमेव स्यात्॥ ०॥ ३ ॥०॥

समस्य पञ्चमीं बहुवदूह्य ॥ ४ ॥

समस्य अग्नि वायु चन्द्र सूर्य्याः—इत्युच्चार्य्य, बहुवदूह्य प्रायश्चित्तयो यूयम्—इत्येवमादि बहुवचनमूहित्वा पञ्चमीमाहुतिं जुहोति। अयमपि सूचितविशेषमात्रेण प्रथमस्यैव (अग्ने प्रायश्चित्ते—इत्यादि) मन्त्रस्याभ्यासोपदेशः। तेनात्रापि पापीलक्ष्मीः—इति पदमेव स्यात्। अत्रापि, पञ्चमीं पञ्चमीम्—इति वीप्सा बोद्धव्या।

अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति। पठ्यमाणमन्त्रकाण्डे प्रायश्चित्ताज्याहुतिलिङ्गाः पञ्चमन्त्राः पठ्यन्ते। तत्र, "अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मण त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्याः पापीलक्ष्मीस्तनू स्तामस्या अपजहि"—इति प्रथमो मन्त्रः। "वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मण त्वा नाथकाम उपधावामि यास्याः पतिघ्नी तनू स्तामस्या अपजहि"—इति द्वितीयो मन्त्रः। "चन्द्र प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मण त्वा नाथकाम उपधावामि यास्याः अपुत्र्या तनू स्तामस्या अपजहि"—इति तृतीयो मन्त्रः। "सूर्य्य प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मण त्वा नाथकाम उपधावामि यास्या अपसव्या तनू स्तामस्या अपजहि"—इति चतुर्थो मन्त्रः। "अग्नि वायु चन्द्र सूर्य्याः प्रायश्चित्तयो यूयं देवानां प्रायश्चित्तयः स्थ ब्राह्मणो वो नाथकाम उपधावामि यास्याः पापीलक्ष्मीः पतिघ्नी अपुत्र्या अपसव्या तनू स्तामस्या अपहत"—इति पञ्चमो मन्त्रः। एवन्तावत् पञ्चमन्त्राः पठ्यन्ते।

चाचार्य्येण प्रथमेनैव मन्त्रेण पञ्च आहुतयः सूचिताः। प्रथमा तावदाहुति र्यथापठितेनैव मन्त्रेण होतव्या। 'अग्ने'—इत्यस्य स्थाने, 'वायो'—इत्युक्त्वा तेनैव द्वितीया, 'चन्द्र'—इत्युक्त्वा तेनैव तृतीया, 'सूर्य्य'—इत्युक्त्वा तेनैव चतुर्थी, 'अग्नि-वायु-चन्द्र-सूर्य्याः'—इत्युच्चार्य्य बहुवदूहित्वा तेनैव पञ्चमी। एवं प्रथम-पठितेनैव मन्त्रेण पञ्चमन्त्राः सम्पद्यन्ते, पञ्च चाहुतयोऽपि भवन्ति। अत्र मन्त्रपञ्चक एव पापीलक्ष्मीः—इति पदं स्यात्। सूचितविशेषमात्रेण प्रथमपठितस्यैव मन्त्रस्याभ्यासोपदेशात्—इत्यवोचाम। तत्र च, प्रथमपठितमन्त्रस्य अग्निपदस्थाने एकैकशो वायु-चन्द्र-सूर्य्यपदप्रक्षेपेण ये चत्वारो मन्त्राः सम्पद्यन्ते, याश्च चतस्र आहुतयो भवन्ति, तेषां चतुर्णां चतुर्धा अभ्यासः कर्त्तव्यः। कुतः?। चतुश्चतुरिति वीप्साबलात्। तत्र, चतुर्णां मन्त्राणां चतुष्वे चत्वारो मन्त्राः चतुर्भि र्गुणिताः षोड़श सम्पद्यन्ते। आहुतयोऽपि षोड़शैव भवन्ति। एवं समस्ताग्नि-वायु-चन्द्र-सूर्य्य-पदवान् बहुवचनान्तः पञ्चमोऽपि मन्त्रः चतुर्द्धैवाभ्यसितव्यः, पञ्चमीं पञ्चमीमिति वीप्साबलादेव। एवञ्च समस्ताग्न्यादिपद-वन्तो बहुवचनान्ता अपि मन्त्रास्चत्वार एव सम्पद्यन्ते। आहुतयश्च चतस्रो भवन्ति। एवं मिलित्वा प्रयोगकाले विंशतिर्मन्त्राः, विंशतिश्चाहुतयः सम्पद्यन्ते। तथाच "व्यस्तस्य चतुष्टयस्य समस्तस्य चैकस्य चतुर्धा आवृत्तिः सिद्धा"—इति नारायणोपाध्यायाः। तदेवं चत्वारि मन्त्रपञ्चकानि भवन्ति। समस्य पञ्चमीम्—इति सर्व्वेषामेव बहुवचनान्तमन्त्राणां पञ्चमीत्वानुरोधात्। तत्र प्रथमं

मन्त्रपञ्चकं यथा पठितव्यं, तथा पुरस्तादस्माभि र्दर्शितम्। उत्तरपञ्चकत्रयेऽपि प्रथमपञ्चकमन्त्रा एवाभ्यसितव्याः। तत्र द्वितीयपञ्चके पापीलक्ष्मीः—इति पदस्थाने पतिघ्नी—इति पठितव्यम्। अयमेव विशेषः, अन्यत् सर्व्वं पूर्व्ववत्। एवं तृतीयपञ्चके तत्रैव स्थाने 'अपुत्र्या'—इति, चतुर्थपञ्चके तत्रैव स्थाने 'अपसव्या'—इति विशेषः। सर्व्वमन्यत् पूर्व्ववदेव। कुतः पुनः पतिघ्नग्रादि पदप्रयोगो वर्ण्यते? न खल्वेतत् सूचितम्। उच्यते। मन्त्रसमाम्नाये पतिघ्नग्रादिपदपाठबलादेवमुन्नीयते। अन्यथा तत्र मन्त्रपञ्चकपाठोऽनर्थक एव स्यात्। प्रथमपठितेनैव मन्त्रेण पञ्चमन्त्राणां सूचितत्वात्। तस्मात् द्वितीय-तृतीय-चतुर्थमन्त्रपाठः, तत्तत्पञ्चके पतिघ्नग्रादिपदप्रक्षेप प्रज्ञापनार्थः। पञ्चममन्त्रपाठ स्तु समस्ताग्न्यादिपदवतिमन्त्र (एकैकशः) पापीलक्ष्म्यादिप्रत्येकपदपाठसूचनार्थः। तदेतत् सर्व्वं कर्म्मप्रदीपकृता कात्यायनेन स्पष्टीकृतम्।

"मन्त्राम्नायेऽग्न इत्येतत् पञ्चकं लाघवार्थिभिः।
पठ्यते, तत् प्रयोगे स्यात् मन्त्राणामेव विंशतिः।
अग्नेः स्थाने वायु चन्द्र सूर्य्या वज्ञवदूह्य च।
सनस्य पञ्चमीं कृत्वे चतुश्चतुरिति श्रुतेः।
प्रथमे पञ्चके पापीलक्ष्मीरिति पदं भवेत्।
अपि पञ्चसु मन्त्रेषु इति मन्त्रविदो विदुः।
द्वितीये तु पतिघ्नी स्यादपुत्र्येति तृतीयके।
चतुर्थे त्वपसव्येति इदमाकृति विंशकम्"।

इति। "यद्यपि, सूत्रे वीप्सा न श्रूयते, तथापि कल्प्या। अन्यथा पापीलक्ष्मी पदावृत्त्या व्यस्तमस्याः पञ्चैवाहुतयः स्युः। तदा चाम्नायपठितस्य वायो—इत्यादि मन्त्रचतुष्टयस्य वधूदोषोपशमनार्थस्य प्रायश्चित्ताङ्गस्य बाधापत्तिः। आम्नायपठितस्य समस्ताग्न्यादियुतस्य पञ्चमस्यापि, पापीलक्ष्मीः—इत्याद्येकैकपदव्याहारेण वीप्सापक्षे अनुरोधात्"—इति नारायणोपाध्यायाः। व्याख्यानान्तराणि परेषां न दूषितानि ग्रन्थगौरवभयात्॥०॥४॥०॥

आहुतेराहुते स्तु सम्पातमुदपात्रेऽवनयेत्॥५॥

कृतभाष्यमेतत्॥०॥ ५ ॥०॥

तेनैनाꣳ सकेशनखामभ्यज्य ह्रासयित्वाऽऽप्लावयन्ति॥ ॥६॥

तेन उदकपात्रस्थसम्पाताज्येन एनां वधूं, सकशनखां सह केशैश्च नखैश्च वर्त्तमानाम्, अभ्यज्य म्रक्षयित्वा, ह्रासयित्वा उद्वर्त्तनादिना तदभ्यञ्जनमपनीय। अथवा। ह्रसति गतिकर्म्मा। तस्मात् प्रदेशात् प्रदेशमन्यं गमयित्वा। क्रामयित्वा—इति पाठे व्यक्त एवायमर्थः। आप्लावयन्ति स्नापयन्ति, मन्त्रानुपदेशादमन्त्रक
तयैक र्थः। बहुवचनादनियतः कर्त्ता। अत्र चतुर्थीकर्म्मणः
विंशतिस्वाऽ ः॥०॥ ६ ॥०॥
चैकस्य चतुर्धा

तदेवं चत्वारि मन् चिराचात् सम्भव इत्येके॥ ७॥

सर्व्वेषामेव बहुवचना परतः, सम्भवत्यनेन—इति सम्भवः सम्भोगः

व्यवायः कर्त्तव्यः—इत्येके आचार्य्या मन्यन्ते। अथ, सूत्रमिदं शक्यमवक्तुम्, सम्भवस्य रागत एव प्राप्तेः। विवाहात् प्रभृति त्रिरात्रं ब्रह्मचर्य्यविधानाच्च तदूर्द्ध्वं ब्रह्मचर्य्यनियमाभावस्यावगतेः। उच्यते। उपरिष्टात् स्नातकव्रतेषु सूत्रयिष्यति—"नाजातलोम्न्या सहोपहासमिच्छेत्"—इति, तदपवादार्थमिदमुच्यते। कथन्नाम?। यद्यजातलोम्न्येवातीव पुरुषोपभोगाभिलाषिणी भवति, तर्हि त्रि-रात्रादूर्द्ध्वं तद्रक्षार्थं सम्भवितव्यम्। अपि च। ऋतुकालादन्यत्र रागमात्राधीनत्वात् सम्भवस्य स्त्रीणां तदभिलाषेऽपि पुंसो रागा-भावादकरणमपि प्राप्नोति। तदनेन निरस्यते। अन्यथा खल्व-भिलाषपरवशा कदाचिदकार्य्यमपि कुर्य्यात्। तस्माद्दिनापि ऋतु-कालं स्त्रीणां रक्षार्थं सम्भवितव्यम्—इति। रक्षणं खल्वासामवश्य-मेव कर्त्तव्यम्, अकुर्व्वतो दोषश्रवणात्। तथा च मनुः।

"सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः।
द्वयो र्हि कुलयोः शोक मावहेयु ररक्षिताः"।

इति। सोऽयं रक्षणोपायः सम्भवोऽपि नियम्यते। तथा च स्मरणम्।

"यथा कामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्।
स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः"।

इति।

"ऋतुकालाभिगमनं कार्य्यं पुंसा प्रयत्नतः।
सदैव वा, पर्व्ववर्ज्जं स्त्रीणामभिमतं हि यत्"।

इति चैवमादि ॥०॥ ७ ॥०॥

यदर्त्तुमती भवत्युपरतशोणिता तदा सम्भवकालः ॥ ॥ ८ ॥

यदा ऋतुमती भवति । ऋतुर्नाम गर्भधारणयोग्यावस्थोपलक्षितः कालविशेषः । स च शोणितनिःसरणादारभ्य षोड़शाहोरात्रात्मकः । तदाह मनुः ।

"ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोड़श स्मृताः" ।

इति । किम् ऋतुमत्यां सत्यामेव सम्भवकालः ? । न । कदा तर्हि ?। यदा उपरतशोणिता अपगतरक्तयोनिद्वारा भवति तदा सम्भवकालः पर्व्ववर्जम् । कुतः ? । पर्व्ववर्जं व्रजेदृतौ—इति स्मरणात् । अयमप्यकरणे दोषश्रवणान्नियम एव । तथाच स्मृत्यन्तरम् ।

"ऋतुमतीन्तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
अवाप्नोति स मन्दात्मा भ्रूणहत्या मृतावृतौ" ।

इति । यच्च वर्णयन्ति—

"ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात् स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।
अनृतौ तु सदा कार्य्यं शौचं मुत्रपुरीषवत् ।

इत्यनृतौ मैथुनिनः शौचविशेषोपदेशान्नेयं परिसंख्या, अपितु नियमसोऽयम्—इति । तदसङ्गतम् । अस्पृश्यस्पर्शनादिवत् यदृच्छोपनतमैथुनानुवादेन तस्य कृतार्थत्वात् । तस्मादस्मदुक्तादेव-हेतो र्नियमः ॥०॥ ८ ॥०॥

दक्षिणेन पाणिनोपस्थमभिमृशेद्विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्येतयर्चा गर्भं धेहि सिनीवालीति च ॥ ९ ॥

कुत्सितप्रदेशानां सव्येनैव पाणिना कृत्योपदेशात् प्रदेशस्य चास्य कुत्सितत्वात् सव्येनैवायमभिमर्शः स्यादिति दक्षिणेनेत्याह। दक्षिणेन पाणिना उपस्थं योनिमभिमृशेत स्पृशेत् विष्णुर्योनिमित्येतयाऋचा गर्भं धेहीत्येतयाच। पृथङ्निर्देशात् पृथगेव स्पर्शः। स खल्वयं स्पर्शो मन्त्रपाठसमकालमेव स्यात्। कुतः?। उत्तरसूत्रात्। अतएव, उपस्थं स्पृशन् जपति—इति भवदेवभट्टोप्याहस्म। तस्मात्, मन्त्रपाठानन्तरं स्पर्शः—इति रघुनन्दनमतमसङ्गमम्॥०॥ ९॥०॥

समाप्यर्चौ सम्भवतः॥ १०॥

ऋजुरक्षरार्थः। ननु, समाप्यर्चौ—इति शक्यमवक्तुम्। उच्यते। 'समाप्य सम्भवत एव नेतरत् किमपि कुर्य्यात्। इतरथा कर्म्मापवर्गे विहितं वामदेव्यगान मत्र स्यात्'—इति भट्टनारायणः। नैतत् सारम्। कुतः?। यतो न खल्वभिमर्शोऽत्र कर्म्म, येन तदन्ते कर्म्मापवर्गविहितं वामदेव्यगानं प्रसज्येत। किन्तर्हि?। सम्भवः—इति ब्रूमः। कस्मात्?। तथैवोपक्रमात्। अतः सूत्राच्च। तत् कुत एवेदानीं वामदेव्यगानं प्रसज्येत, येन तन्निरासार्थमेतत् सूचितमुच्यते। सम्भवात् परतः खल्वेतत् स्यात्। "गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं सन्दधाति"—इति शास्त्रान्तरमपि, गर्भाधानविधिना; विष्णुर्जनिं कल्पयत्वित्यादिना, उपेतः स्त्रियमुपगतः—इति सम्भवादन्यदाहदिति दर्शयति। तस्मात्, दर्शारक्षणीययोरिव कालार्थं—वचनं वर्णनीयम्। कथन्नाम?। ऋचौ समाप्य सम्भवत एव न

पुनरन्तरा किञ्चिदन्यत् कुर्य्यात्—इति। तेन पूर्व्वत्र सूचितोऽभिमर्शोऽपि ऋचोः परतो न स्यात्, किन्तु तत्पाठसमकालमेव—इति सिध्यति। यत्तु तत्त्वकारेण, ऋचोरन्ते स्पर्शं व्याख्यायापि, ऋचौ समाप्यैव संयोगं कुरुतः न मध्ये—इति वर्णितम्। तदप्यसङ्गतम्। नहि तन्मते ऋचोरनन्तरभाविनोऽभिमर्शादपि प्राचीनस्य सम्भवस्य ऋचो मध्ये प्रसङ्गः शक्यते वक्तुं, येन तन्निरासार्थं समाप्यैव—इति नियमनमर्थवत्। तस्मादस्मदुक्तैवावधारणा।

तदस्य गर्भाधानस्य पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च महाव्याहृतिभि र्हीतव्यम्। कस्मात्?।

"अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते"।

इति गृह्यासंग्रहोक्तस्याग्ने रर्थवत्तोपपत्तेः। यत्र यत्र खल्वग्निरुच्यते न होमः, तत्र तत्रैवमवोचाम, "आज्याहुतिष्वनादेशे पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च महाव्याहृतिभि र्होमः"—इत्यत्र। तदत्र पूर्णाहुति र्न कर्त्तव्या। कुतः?।

"विवाहे व्रतबन्धे च शालायां चौलकर्म्मणि।
गर्भाधानादिसंस्कारे पूर्णाहुतिं न कारयेत्"।

इति स्मरणात्। केचिदत्र,—

"विवाहादिः कर्म्मगणो य उक्तो
गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते।
विवाहादा वेकमेवात्र कुर्य्यात्
श्राद्धं नादौ कर्म्मणः कर्म्मणः स्यात्"।

इति कर्म्मप्रदीपवचनं पश्यन्तः श्राद्धं निषेधयन्ति। तदसङ्गतम्। यतो

न खल्वेतत् गर्भाधाने श्राद्धं निषेधयति। कुत्र तर्हि?। गर्भाधानादर्व्वाचीनेषु विवाहादिषु प्रत्येकम्—इति ब्रूमः। कुतः?। यस्य कर्म्मगणस्यान्ते गर्भाधानं शुश्रुम—इति गणाद्बहिर्भूतस्यैव गर्भाधानस्य गणलक्षणत्वावगमात्। ननु यथा विवाहो गणान्तर्भूत एव तदादिलक्षणः, तथा गर्भाधानमपि तथैवान्तलक्षणमस्तु। नैष दोषः। वैयधिकरण्येनोपदेशात्। यस्यान्ते गर्भाधानं शुश्रुम—इति वैयधिकरण्येनोपदिश्यते। तेनावगच्छामः, गणाद् बहिर्भूतमेव सद्गर्भाधानं तदन्तलक्षणम्—इति। अवयवार्थत्वे खल्वन्तशब्दस्य, यस्यान्ते गर्भाधानम्—इति न स्यात्, तस्यान्तावयवत्वे हि तदेवान्तः स्यात् न पुन रस्यावन्ते। नहि तदेव तस्मिन्निति शक्यते वक्तुम्। शुश्रुम—इति करणाच्च गर्भाधानस्य गणान्ते श्रवणमेव परं, न पुनरिदमपि तदन्तर्गतम् इति दर्शयति। सन्दिग्धस्य शास्त्रार्थः शास्त्रान्तरादवधार्य्यते। स्फुटमत्र शास्त्रान्तरेषु श्राद्धमुपलभ्यते।

"निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा।
दृष्टो पुंसवने चैव श्राद्धं कर्म्माङ्गमेव च"।

इति।

"जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकन्ययोः।
पितॄन्नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्व्वकम्।
देवव्रतेषु चाधानयज्ञपुंसवनेषु च।
नवान्नभोजने स्नाने ऊढ़ायाः प्रथमार्त्तवे"।

इति चैवमादौ बहुलम्।

'गर्भसंस्कारश्चायं गर्भाधानाख्यः पात्रद्वारेण स्यात्। ततश्च, सकृत्संस्कृते स्त्रीद्रव्ये यो यो गर्भ उत्पद्यते, स स संस्कृत एव भवति। तस्मात् सकृदेव स्या न प्रतिगर्भमपि। एवं पुंसवन सीमन्तोन्नयनयोरपि द्रष्टव्यम्'—इति भट्टनारायणादयः। 'त्रयोऽप्यमी संस्काराः प्रतिगर्भमावर्त्तन्ते, अन्यथा परेषां गर्भाणा मसंस्कारः स्यात्'—इति कर्कोपाध्यायाः। गर्भाधानं प्रतिगर्भमावर्त्तते न पुंसवन-सीमन्तोन्नयने—इति विज्ञानेश्वरः। सीमन्तोन्नयनं गतिगर्भं नावर्त्तते, गर्भाधानपुंसवने आवर्त्तेते एव—इति शूलपाणि गार्ग्यनारायणप्रभृतयः। किं पुनरत्र युक्तम्?। गर्भाधानपुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्ति र्न सीमन्तकरणस्य—इति ब्रूमः। कुतः पुनरियमवधारणा?। परतो वक्ष्यामः। गर्भाधानमपि प्रतिगर्भं नावर्त्तते—इति तु विप्रतिषिद्धमेव। सम्भवरूपत्वादस्य। तदन्तरेण गर्भसंस्थितेरेवाभावात्। प्रतिऋतु खल्वेतदावर्त्तते। 'ऋतावृतौ'—इति स्मरणात्। अभिमर्शः स्यादावृदित्यवोचाम। परमन्वाहार्य्यश्राद्धस्य नावृत्तिः।

"असकृद्यानि कर्म्माणि क्रियेरन् कर्म्मकारिणा।
प्रतिप्रयोगं नैव स्यु र्मातरः श्राद्धमेव च"।

इति कर्म्मप्रदीपवचनात्। प्रतिमासकर्त्तव्यदर्शपौर्णमासादीनामिव प्रतिऋतुकर्त्तव्यगर्भाधानस्याप्यविशेषात्। 'ऊढायाः प्रथमार्त्तवे'—इवि वचनाच्च ॥०॥ १० ॥०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीय गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयप्रपाठकस्य पञ्चमी काण्डिका ॥०॥

द्वितीयप्रपाठके षष्ठी काण्डिका ।

गर्भाधानानन्तरं पुंसवनमुपदिशन्निदमाह—

तृतीयस्य गर्भमासस्यादिसदेशे पुंसवनस्य कालः ॥ ॥ १ ॥

गर्भो यस्मिन् मासि जायते सोयं गर्भमासः । तस्य य स्तृतीयो-मासः । संबन्धलक्षणा षष्ठी । तृतीयो यो गर्भमासः—गर्भादारभ्य य स्तृतीयोमासः—इति वा व्याख्येयम् । तदस्य आदिसदेशे आदिसमीपप्रदेशे प्रथमे तृतीयभागे—इत्येतत् । 'आदिमदश' —इति पाठे व्यक्त एवार्थः । एतस्मिन् काले यत् पुण्यमहः, तत् पुंसवनस्य कालः । पुमान् सूयते येन कर्म्मणा तदिदं पुंसवनं गर्भ-संस्कारकर्म्मणो नामधेयम् । अनेन हि कर्म्मणा अव्यक्तलिङ्गं गर्भं पुमांसं करोति । 'पुंसवनात् पुंसो करोति'—इति स्मरणात् । यदि पुन र्दैवान्मानुषाद्वा कुतश्चिदन्तरायात् यथोक्तकालोऽतिप-तति, तदा कालान्तरे प्रायश्चित्तं कृत्वा करणीयम् । तथाच कर्म्म-प्रदीपः ।

"देवतानां विपर्य्यासे जुहोतिषु कथं भवेत् ? ।
सर्व्वप्रायश्चित्तं कृत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः ।
संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन ।
कृत्वैतदेव कर्त्तव्या येतूपनयनादधः" ।

इति। उपनयनादधः—इति करणात् चूड़ाकरणपर्य्यन्तमेव सर्व्वं प्रायश्चित्तहोमः प्रायश्चित्तम्। उपनयनातिपाते तु व्रात्यस्तोमः शास्त्रान्तरे पठ्यते, स एव प्रायश्चित्तं दोषगुरुत्वात्—इत्यभिप्रायः ॥०॥ १ ॥०॥

प्रातः सशिरस्काऽऽप्लुतोदगग्रेषु दर्भेषु,* पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति ॥ २ ॥

प्रातः उदयसन्निधौ। अन्यथा 'प्रागावर्त्तनात्'—इति प्राप्तत्वात् पुनरुक्तत्वापत्तेः। तथाच स्मरन्ति। "प्रातःकालोमुहूर्त्तां स्त्रीन्"—इति। 'उदगग्रेषु दर्भेषु' उपविश्य 'सशिरस्काऽऽप्लुता' सती, वधूः 'पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु' 'प्राची' प्राङ्मुखी 'उपविशति',—दक्षिणतः पाणिग्राहस्य। कस्मात्?। "दक्षिणतः पाणिग्राहस्योपविशति"—इति दर्शनात् ॥०॥ २ ॥०॥

उपविष्टायाः खल्वस्याः—

पश्चात् पतिरवस्थाय दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंऽसमन्ववमृश्यानन्तर्हितं नाभिदेशमभिमृशेत् पुंऽमांऽसौ मित्रावरुणावित्येतयर्चा ॥ ३ ॥

'पश्चात्' पृष्ठदेशे 'पतिरवस्थाय' प्राङ्मुख ऊर्द्ध्वः स्थित्वा, 'दक्षिणेन पाणिना' 'दक्षिणं मंसं' तूष्णीम् 'अन्ववमृश्य' स्पृष्ट्वा, 'अनन्त-

---

* इत्य मेव सर्व्वत्र पाठः। संस्कारतत्त्वेतु अत्र 'उदगग्रेषु दर्भेषु'—इति न दृश्यते।

हितम्' अव्यवहितं वस्त्राद्यनाच्छादितम्,—इत्येतत्। 'नाभिदेशम्' 'अभिमृशेत्' स्पृशेत्, पुमांसाविति मन्त्रेण। तूष्णीमंसस्याभिमर्शनं मन्त्रेण नाभिदेशस्य—इति भट्टनारायणप्रभृतयः॥०॥३॥०॥

अथ यथार्थम्॥ ४॥

अथानन्तरं यथार्थम्—इति कर्मणः परिसमाप्तिरुच्यते। तन्त्रसमापनमत्र कर्त्तव्यम् ॥०॥ ४ ॥०॥

अथापरम्॥ ५॥

अथैतस्मात् पुंसवनकर्मणोऽनन्तरम्, अपर मन्यत् पुंसवनकर्म कर्त्तव्यम्। पाठादेवानन्तर्य्यलाभादथशब्दः पूर्व्वप्रकृतार्थो वा वर्णनीयः। पूर्व्ववदिदमपि पुंसवनं पूर्व्वप्रकृत एव काले करणीयम्—इत्यर्थः। तच्चैकदिने दिनद्वये वा—इति न गम्यते विशेषः। एकदिने चेत् द्वयं क्रियते, तर्हि नान्दीमुखश्राद्धमपि तन्त्रेणैव कर्त्तव्यम्। तथाच कर्मप्रदीपः।

"गणशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सकृत्।
सकृदेव भवेत् श्राद्धमादौ न पृथगादिषु"।

इति ॥०॥ ५ ॥०॥

प्रागुदीच्यां दिशि न्यग्रोधशुङ्गा मुभयतःफला मस्रामा मकृमिपरिसृप्तां त्रिःसप्तै र्यवै र्माषैर्व्वा परिक्रीयोत्थापयेत् ॥ ६॥

प्रागुदीच्यामैशान्यां दिश्यवस्थिता या न्यग्रोधस्य वटस्य शुङ्गा—

"लताग्रपल्लवो गूढः शुङ्गेति परिगीयते" ।

इत्युक्तलक्षणा, मुकुलितपल्लवः—इत्येतत् । तामेतां शुङ्गां परिक्रीय क्रीत्वा उत्थापयेत् गृह्णीयात् । शुङ्गां विशिनष्टि । उभयतः फलाम्, उभयतः पार्श्वद्वये फले यस्याः सेयमुभयतःफला । ताम् । अस्रामाम् अम्लानाम् । अक्रिमिपरिसृप्ताम्, क्रिमिभिः परिसृप्ता परिव्याप्ता—क्रिमिपरिसृप्ता, सा न भवतीत्यक्रिमिपरिसृप्ता । ताम् । क्रिमयः प्रसिद्धाः । कियता मूल्येन परिक्रयणम्?। त्रिःसप्तैः त्रिरावृत्तैः सप्तभिः (केचित्तथैव पठन्ति) एकविंशतिभिरित्येतत् । यवैर्माषैर्व्वा । यवान् माषान् वा वृक्षमूले निःक्षिप्य परिक्रयणम् । एवमेके । क्रयस्य वृक्षस्वामिनो न वृक्षात् तेन वृक्षस्वामिने यवा माषा वा देयाः । एवमपरे ॥०॥ ६ ॥०॥ किमिदं परिक्रयणमुत्थापनञ्च तूष्णीमेव । न । कथन्तर्हि? । मन्त्रैः । कतमे पुन स्ते मन्त्राः? । उच्यते । परिक्रयणन्तावत्—

यद्यसि सौमी सोमाय त्वा राज्ञे परिक्रीणामि, यद्यसि वारुणी वरुणाय त्वा राज्ञे परिक्रीणामि, यद्यसि वसुभ्यो वसुभ्य स्त्वा परिक्रीणामि, यद्यसि रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्य स्त्वा परिक्रीणामि, यद्यस्यादित्येभ्य आदित्येभ्य स्त्वा परिक्रीणामि, यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्य स्त्वा परिक्रीणामि, यद्यसि विश्वेभ्योदेवेभ्यो विश्वेभ्योदेवेभ्य स्त्वा परिक्रीणामि ॥ ७ ॥

एतैः सप्तभिः क्रयलिङ्गैर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं यवत्रयेण माषत्रयेण वा कर्त्तव्यम् ॥०॥ ७ ॥०॥

ततश्च,—

ओषधयः सुमनसो भूत्वाऽस्यां वीर्य्यं समाधत्तयं कर्म्म करिष्यतीत्युत्थाप्य तृणैः परिधायाहृत्य वैहायसीं निदध्यात् ॥८॥

ओषधय इत्यनेन मन्त्रेणेतिकारान्तेनेत्यर्थः। भट्टभाष्येप्येवम्। केचिदितिकारान्तत्वं नेच्छन्ति। उत्थाप्य उत्तोल्य, तृणैःपरिधाय वेष्टयित्वा, आहृत्य आनीय, वैहायसीं विहायःस्था माकाशस्थां निदध्यात् धारयेत् ॥०॥ ८ ॥०॥

तां खल्वाहृतां शुङ्गाम्—

दृषदं प्रक्षाल्य ब्रह्मचारी व्रतवती वा ब्रह्मबन्धूः कुमारी वाऽप्रत्याहरन्ती पिनष्टि ॥९॥

दृषदं पेषणाधारात्मिकां शिलाञ्च पेषणकरणरूपां प्रक्षाल्य, पिनष्टि चूर्णीकरोति। कः पिनष्टि?। ब्रह्मचारी प्रथमाश्रमी। व्रतवती पतिव्रता योषिद्वा। गर्भवती—इति भवदेवलेखोऽप्रमाणः। ब्राह्मणान् बन्धून् व्यपदिशति न स्वयं ब्राह्मणवृत्तो यः, सोयं ब्रह्मबन्धू रनधीतवेदो भण्यते। तथा चोक्तम्।

"पतिव्रता व्रतवती ब्रह्मबन्धू स्तयाऽश्रुतः"।

इति। स वा। 'अब्रह्मबन्धूः'—इति केचित् पठन्ति। तदा ब्रह्म-

बन्धू र्यां न भवति सः, अधीत वेदः—इत्यर्थः। कुमारी अनूढ़ा स्त्री। सा वा। कथं पिनष्टि?। अप्रत्याहरन्ती प्रत्याहरण मकुर्व्वती। कथन्नाम?। तिर्य्यक् पुत्रकेण न पेषणं कर्त्तव्यम्। एवं खलु प्रत्याहरणं पुत्रकस्य स्यात्। कथन्तर्हि?। उच्छ्रित पुत्रकेण आहत्याहत्य पेषणं कर्त्तव्यम्। अथवा। सकृत् प्रयोगेनैव यथा पेषणं निर्व्वहति, तथा कर्त्तव्यम्—इत्यप्रत्याहरणस्यार्थः ॥०॥ ९ ॥०॥

वधूश्च—

प्रातः स शिरस्काऽऽप्लुतोदगग्रेषु गर्भेषु, पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु* प्राक् शिराः संविशति ॥ १० ॥

प्राक् शिराः पूर्व्वदिगवस्थितशिरस्का। ईशानकोणमस्तका—इति भवदेवमतमसङ्गतम्। संविशति स्वपिति। कृतभाष्य मथन् ॥०॥ १० ॥०॥

एवं सम्विष्टाया वध्वाः—

पश्चात् पति रवस्थाय दक्षिणस्य पाणे रङ्गुष्ठेनोपनिष्ठिककया चाङ्गुल्याऽभिसंगृह्य दक्षिणे नासिकाश्रोतस्यवनयेत्—पुमानग्निः पुमानिन्द्र इत्येतयर्चा॥११॥

पिष्टां शुङ्गामभिसंगृह्य गृहीत्वा, दक्षिणे सव्येतरे, नासिका

---

* संस्कारतत्त्वेतु, 'पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु'—इति प्रतीकं नास्ति।

श्रोतसि नासापुटरन्ध्रे बध्वा एव, अवनयेत् क्षिपेत् पुमानग्निरि-
तिमन्त्रेण। व्याख्यात मन्यत्। वस्त्रबद्धां शुङ्गां गृहीत्वा निष्पीड्य
दक्षिणनासापुटे रसं निक्षिपेत्—इति भवदेवभट्टः। तत्त्वकारस्तु—

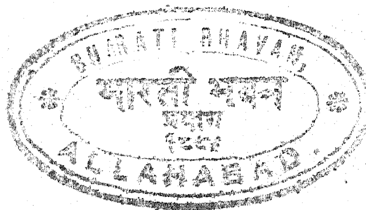
श्रीफलञ्च करे दत्वा स्थिरे भद्रासने तथा।
गृह्योदितेन होमञ्च शान्तिञ्चैवात्र कारयेत्।
ऊर्णासूत्रेण संग्रथ्य जीवं जातिञ्च विद्रुमम्।
गुवाकं रजतं हेम दद्यात् स्तनतटान्तरे"।

इति गृह्यानुक्तमपि लिलेख ॥०॥ ११ ॥०॥

अथ यथार्थम् ॥ १२ ॥

कृतभाष्यं सूत्रम् ॥०॥ १२ ॥०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्या-
त्मजस्य- श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
द्वितीयप्रपाठकस्य षष्ठी काण्डिका ॥ ० ॥

द्वितीयप्रपाठके सप्तमी काण्डिका।

अथ सीमन्तकरणम्* प्रथमगर्भे ॥ १ ॥

अथानन्तरं सीमन्तकरणं वर्त्तिष्यते—इति सूत्रशेषः। सीमानमन्तति बध्नाति—इति सीमन्तः केशरचनाविशेषः (शकन्ध्वादित्वात् साधु) तस्य वक्ष्यमाणेन विधिना करणम्—इति कर्म्मणानामधेयम्। तदिदं सीमन्तकरणं 'प्रथमगर्भे' प्रथमस्यासौ गर्भस्येति प्रथमगर्भः तस्मिन् कर्त्तव्यम्, न द्वितीयादिष्वपि गर्भेषु। किं कारणम्?। संस्कारः खल्वयं स्त्रीपात्रस्य तत् द्वारेण च गर्भस्य स्यात्। कुतः?। सीमन्तकरणम्—इति समाख्यानात्। तस्मात् सकृदेव कर्त्तव्यम्। सकृत् संस्कृतपात्रजातानां सर्व्वेषामपत्यानां खल्वेवमेव संस्कारः सम्पद्यते। स खल्वयं सूत्रार्थ आचार्य्यपुत्रेणापि दर्शितः। तथाच गृह्यासंग्रहः।

"यया सिमन्तिनी नारी पूर्व्वगर्भेण संस्कृता।
एवमाद्यस्य संस्कारः संस्कारविधिचोदितः"।

इति। तदिदं सीमन्तकरणं प्रथमगर्भे सूत्रयन्नाचार्य्यो गर्भाधान पुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्तिं दर्शयति। तथा हारीतः।

---

* सीमन्तोन्नयनम्—इति तन्त्रकारः पठति।

"सकृच्च कृतसंस्काराः सीमन्तेन कुलस्त्रियः ।
यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्कृतो भवेत्" ।

इति सीमन्तेन सकृत्कृतसंस्कारत्वे सर्व्वेषां गर्भाणां संस्कृतत्वं स्मरन् एतदेवाह । अन्यथा सीमन्तेनेत्यानर्थक्यापत्तेः । तथा आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् । "सीमन्तोन्नयनं प्रथमेगर्भे, सीमन्तोन्नयनसंस्कारो गार्भपात्रसंस्कार इति श्रुतिरिति" । गर्भश्च पात्रञ्च गर्भपात्रे, तयोरयं गार्भपात्रः स चासौ संस्कारश्चेति च तथा । गर्भ उदरस्थमपत्यम् । पात्रं तदाधारः स्त्री। तदत्र 'सीमन्तोन्नयनं प्रथमेगर्भे'—इति सुवन्तमुपदेशात् गर्भाधान पुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्ति रवगम्यते । अन्यथा सीमन्तोन्नयन पदस्य प्रमत्तगीतता स्यात् । औ। तच्चास्य गार्भपात्रसंस्कारत्वमुपन्यस्यानृषि रन्ययोः पात्रसंस्कारत्वं नास्तीत्युपदिशति । 'यथा सिमन्तिनो'—इत्याचार्य्यपुत्रवाक्येपि सीमन्तिन्या नार्य्याः पूर्व्वगर्भेन संस्कारत्ववचनादेवमवगम्यते । "सीमन्तोन्नयनं प्रथमगर्भे"—इति च गृह्यान्तरम् । तथा स्मृत्यन्तरम् । "विज्ञातेगर्भे तिष्येण पुंसवनं, तत् तृतीयेमास्यन्यत्र गृष्टेः"—इति । गृष्टिः प्रथमगर्भा—गार्ग्यनारायणः। तदत्र, प्रथमगर्भादन्यत्र तृतीयेमासि पुंसवनम्—इति स्फुटमस्य प्रतिगर्भमावृत्तिः स्मर्य्यते । न चैतदसंस्कृतप्रथमगर्भा विषयमितिवाच्यं तन्मात्रपरत्वे प्रमाणाभावात् । 'तिष्येण पुंसवनम्'—इति शाखान्तरविषयं स्मरणम् । "तिष्येणोपोषिताया:"—इत्यादि शाखान्तरगृह्यकारसूत्रणात् । 'अन्यत्र गृष्टे स्तृतीये

मासि'—इत्यपि नादरणीयम्। आचार्य्यसूत्रविरोधात्। केवल मस्यावृत्तिप्रदर्शनार्थमिदमुक्तम्।

तस्मात् गर्भाधानपुंसवनयोः गर्भसंस्कारकतैव परं न तु पात्रसंस्कारकतापि। तस्मात्ते प्रति गर्भमावर्त्तनीये। कुतः पुनर्गर्भसंस्कारतैव तयो र्न पात्रसंस्कारतापि?। पात्रसंस्कारतायां प्रामाणाभावात्। समाख्यानाच्च गर्भसंस्कारताऽवगतेः। "गर्भाधान पुंसवन सीमन्तोन्नयन जातकर्म्म नामकरणान्नप्राशन चौड़ोपनयनम्"—इति गोतमादिभिः पुरुषसंस्कारमध्ये गणनाच्च। तथाऽन्यत्र। "गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं सन्दधाति, पुंसवनात् पुंसोकरोति"—इति।

"वैदिकैः कर्म्मभिः पुण्यै र्निषकादि र्द्विजन्मनाम्।
कार्य्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्यचेह च।
गार्भैर्होमै र्जातकर्म्म चौड़मञ्जीनिबन्धनैः।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः"।

इति चैवमादिबहुलम्। ननु, उपस्थमभिमृशेत्—इति वचनादभिमर्श उपस्थमपि संस्करोति?। संस्करोतु नाम, किमतो भविष्यति?। यद्येवमेतदतो भविष्यति। उपस्थस्य संस्कृतत्वात् सीमन्तकरणस्येव गर्भाधानस्यापि न पुनरावृत्तिरिति। मैवम्। न खल्वेतावता गर्भाधानस्यावृत्तिः शक्यते वारयितुं, तस्य गर्भसंस्कारत्वात् सम्भवद्रूपत्वाच्च। तदावृत्तौ तु प्रयोगवचनेन प्राप्तत्वात् दीक्षादिसंस्काराणामिवाभिमर्शस्याप्यावृत्तिर्भवत्येव। व्रीह्यादिसंस्कारव च्चैतदवगन्तव्यम। यथा हि यागसाधनानां व्रीह्या-

दीनां संस्कारकर्म्माणि प्रोक्षणादीन्यपूर्व्वप्रयुक्तानि—इति संस्कृता अपि व्रीहयः उपादीयमानाः प्रयोगवचनबलात् पुनः प्रोक्षणादिभिः संस्क्रियन्ते, यथा चावघातस्य वितुषीकरणार्थत्वेपि प्रयोगवचनेन प्राप्तत्वात् तण्डुलमप्युपादीयमानमवहन्यते, तथात्रापि गर्भाधानसाधनस्योपस्थस्य संस्कारकर्म्मणोऽभिमर्शस्याप्यपूर्व्वप्रयुक्तत्वात् गर्भाधानान्तरे संस्कृतोप्युपस्थः प्रयोगवचनबलात् गर्भाधानान्तरे पुनः संस्कर्त्तव्यः। तस्मात् अङ्कुरादेव यावत् प्रधानमभिमर्शोप्यावर्त्तनीयः—इति न किञ्चिदनुचितम्। पुंसवनेप्ययमेव न्यायश्चिन्तनीयः। सीमन्तकरणमपि तर्हि प्रतिगर्भं क्रियताम्? ननु प्रयोगवचनबलात् स्त्र्यपि पुनः संस्करिष्यते। न—इति ब्रूमः। कस्मात्?। यस्मात् सीमन्तकरणमिति समाख्यानात् प्राधान्येन स्त्रीसंस्कारकतैवास्यावगम्यते—इति नैतत् प्रतिगर्भं क्रियते। शास्त्रप्रामाण्याच्च। सोऽयं शास्त्रोपोद्बलितोऽर्थः शास्त्रैकशरणैरादरणीयः। यत् पुनर्देवलवचनम्—

"सकृच्च संस्कृता नारी सर्व्वगर्भेषु संस्कृता।
यं यं गर्भं प्रसूयेत स गर्भः संस्कृतो भवेत्"।

इति। तदपि सीमन्तकरणाभिप्रायमेव वर्णनीयम्। सकलवचनानां सामञ्जस्यात्। सकृत् संस्कृता नारी—इत्यस्योद्देश्यानुवादकतया च यथाप्राप्तानुवादस्यैव वर्णयितु मुचितत्वात्। न खल्वत्र सकृत् संस्कृतत्वं नार्य्या विधित्सितम्, अपि तु सकृत्संस्कृतायाः सर्व्वगर्भेषु संस्कृतत्वम्—इत्यनुवाद एवायम्। तस्मात् संस्कारोऽत्र सीमन्तकरणमेव। तत् हि सकृत् क्रियते। 'संस्कृता नारी'—इति

वचनाच्च। सीमन्तकरणेन हि सा संस्क्रियते, न गर्भाधानपुंसवना-भ्याम्—इत्यवोचाम। तस्माद्गर्भाधानपुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्ति र्न सीमन्तकरणस्य—इति सिद्धम्।

दैवाच्च सीमन्तकरणादर्व्वागेव गर्भनाशे पुनर्गर्भोत्पत्तौ तत् करणीयम्। अन्यथा खल्वस्य संस्कारस्याभावेन असंस्कृतं पात्र-मपत्यञ्च स्यात्। न चैतदुचितम्। शास्त्रान्तरबलाच्च। तथाच स्मरणम्।

"पूर्व्वस्य श्राविते यस्य गर्भो यस्याप्यसंस्कृतः।
द्वितीये गर्भसंस्कार स्तेन शुद्धि र्विधीयते"।

इति। तदिदं सीमन्तकरणविषयं वचनम्। न खल्वत्र प्रतिगर्भ-मावृत्ति र्निषिध्यते संस्कारस्य, किन्तर्हि? प्रथमगर्भविहितस्य संस्कारस्य दैवादकरणे गर्भान्तरे करणमुपदिश्यते। सीमन्तकरणञ्च प्रथमगर्भे विहितं। न गर्भाधान पुंसवने। तथा स्मृत्यन्तरम्।

"या नार्य्यकृतसीमन्ता प्रसूयेत कदाचन।
अङ्के निधाय तं बालं पुनः संस्कार मर्हति"।

इति। असंस्कृतगर्भप्रसवे द्वितीयगर्भे संस्कारस्तु प्रकृतबालविनाश विषयो वोद्धव्यः ॥०॥ १ ॥०॥

यस्मिन् काले सीमन्तकरणं कर्त्तव्यं, तदाह—

चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमेवा॥ २॥

ऋजु रक्षरार्थः। वाशब्दैक्यान्नैते कालास्तुल्यवद्विकल्प्यन्ते। त-स्मादेतेषु कालेषु यत्रोदगयनादि सम्पद्यते, स कालइहादरणीयः

—इति भट्टभाष्यम्। अन्येत्वाहुः—पूर्व्वपूर्व्वकालासम्भवे अपरापरः कालः—इति।

केचित् पुन र्गर्भाधानपुंसवनयोरपि प्रतिगर्भमावृत्तिमसहमानाः 'प्रथमगर्भे'—इति पूर्व्वसूत्रप्रतीकेनास्य एकसूत्रतां कल्पयन्तोवर्णयन्ति। 'प्रथमगर्भे—इत्युपादानात् प्रथमगर्भे एव सीमन्तकरणे चतुर्थमासादि कालविकल्पः। कथञ्चिदकृत एवैतस्मिन् संस्कारे गर्भनाशे, गर्भान्तरोत्पत्तौ तु नायं कालविकल्पः। किन्तु "गर्भस्पन्दने सीमन्तोन्नयनं याव न्न वालप्रसवः"—इति शङ्खलिखितोक्तकाल एव ग्राह्यः। तदिदमर्थं प्रथमगर्भे—इतिवचनं न गर्भाधानपुंसवनकर्म्मणो रावृत्तिप्रज्ञापनार्थम्'—इति। तदप्रमाणमसङ्गतञ्च। यदि तावत् इयं वचनव्यक्तिराश्रीयते,—सीमन्तकरणस्य प्रथमगर्भे एते कालविकल्पाः—इति। तदा गर्भान्तरे सीमन्तकरणं न प्राप्नोत्येव। कुतः?। विहितस्य सीमन्तकरणस्य प्रथमगर्भे चतुर्थमासादिकालविधानात् तदपि प्रथमगर्भे एवावतिष्ठते। अक्ताधिकरण न्यायात्। न हि विहितकालादन्यत्र कर्म्मणः करणमस्ति। सन्दिग्धोपक्रमं हि वाक्यमुपसंहारवशान्नीयते—इति च पूर्व्वोत्तरमीमांसयोरसकृदुपलभ्यते। तथाच सीमन्तकरणमात्रस्य प्रथमगर्भे विधानात् सिद्धा गर्भाधानपुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्तिरित्यफलः प्रयासः। अथ, प्रथमगर्भ एवैते कालविकल्पाः, द्वितीये तु गर्भे नायं काल विकल्पः—इत्यभिप्रायः, तर्हि द्वितीयादिष्वपि गर्भेषु कालान्तरे सीमन्तकरणं स्यादेव। तथाच वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि ते

नष्टम्—इत्यत्रोप्रमादः। स्यान्मतं—शास्त्रान्तरबला न्न द्वितीयादिषु गर्भेषु सीमन्तकरणम्—इति। एवन्तर्हि प्रथमे एव गर्भे सीमन्तकरणं शास्त्रार्थः—इति 'प्रथमगर्भे'—इति पूर्व्वसूत्रस्यैव प्रतीकम्—इति सिध्यति। एतत्सूत्रप्रतीकत्वे खल्वभिप्रेयमाणे भवन्मते गर्भान्तरेष्वप्यनेवंकाले नित्यवत् सीमन्तकरणमायाति। तच्चानिष्टम्। न चाकृते एव संस्कारे प्रथमगर्भविनाश विषयं तदितिवाच्यं तन्मात्रपरत्वे प्रमाणाभावात्। अथ, शास्त्रान्तरादन्यत्र सीमन्तकरणाभावावगमादगत्या एवं कल्प्यते। तर्हि शास्त्रान्तरे सीमन्तकरणमात्रस्य प्रथमगर्भे उपदेशात् गर्भाधानपुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्तिरिष्यताम्। न हि तयोरनावृत्तावस्मच्छास्त्रमस्ति, येन तद्विरोधात् शास्त्रान्तरमनादरणीयं स्यात्। न च परशास्त्रमपि तयोरावृत्ति निषेधकमुपलभामहे। स्वशास्त्रञ्च किञ्चिदस्यार्थस्योपोद्वलकमुदाहराम। प्रथमगर्भनाशे तु विशेषशास्त्रान्तरादपरगर्भे तत् करणमुक्तम्। तच्च भवतामप्यवलम्बनीयमेव। अन्यथा खल्वेतत् सीमन्तकरणं प्रथमगर्भविनाशेपि गर्भान्तरे वा न स्यात्, सर्व्वेष्वेव वा गर्भेष्वविशेषेण स्यात्। न चैवमिष्यते।

नापि गर्भान्तरे सीमन्तकरणे कालान्तरकल्पना युक्ता। प्रथमगर्भविनाशे लाघवेनापरगर्भमात्रविधिपरतया शास्त्रान्तरस्य वर्णयितुमुचितत्वात्। कालस्तावदिव स एवानुवर्त्तिष्यते। यदि पुनः प्रथमे एव गर्भे एष कालविकल्पो द्वितीयगर्भे नैवानुवर्त्ति तु मर्हति—इति निर्व्वन्धातिशयमुच्यते। तथाप्येष एव कालस्तत्र कल्पयितुमुचितः। स्वशास्त्रानुग्रहात्। प्रथमगर्भस्थाने द्वितीय

गर्भमात्रविधानेन तदनुवृत्तौ बाधकाभावाच्च। शङ्खलिखितोक्त खलु कालो नास्माकमाम्नायते। केषां तर्हि?। येषामसौ सूत्रकारः येषां वा पारस्करीयादीनां संस्कार एव परमाम्नायते न कालः, तेषामिति ब्रूमः। न च तद्वचनस्य द्वितीयगर्भमात्रविषयतायां प्रमाणमस्ति। सीमन्तोन्नयनस्य खल्वेष कालो विहितः। तच्च शास्त्रान्तरबलात् प्रथमगर्भविषयमेव। न लैकस्यवचनस्य प्रथमगर्भे एकेषां कालविधायकत्वं, गर्भान्तरे तु तेषा मन्येषाञ्च—इत्यर्द्ध-जरतीयमुचितम्। तस्मादन्येषामेवैष कालविधिः। स खल्वयं कालोऽस्माकम् चिकल्पयिषितः। तद्वरं स्वशास्त्रोक्त एव कल्प्य-ताम्। तस्मात्, शास्त्रान्तरानुमतं स्वशास्त्रोपोद्बलितञ्च सूत्रच्छे-दमननुजानानाः अन्यादृशमेव यदृच्छया कल्पयन्तो निरङ्कु-शत्वमात्मनः ख्यापयन्ति। तदिदं शास्त्रैकशरणै रनादरनीयम्॥०॥ २ ॥०॥

प्रातः सशिरस्काऽऽप्लुतोदगग्रेषु दर्भेषु, पश्चादग्नेरुद-गग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति ॥ ३ ॥

कृतभाष्यं सूत्रम्॥०॥ ३ ॥०॥

पश्चात् पतिरवस्थाय युग्मन्तमौदुम्बरं शलाटुग्रप्स-मावध्नाति अयमूर्ज्जावतो वृक्ष इति ॥ ४ ॥

पश्चात् पतिरवस्थाय—इत्युक्तार्थम्। युञ्जि युग्मानि फलानि यस्मिन्, सोऽयं युग्मान् तं युग्मन्तम्—इति भट्टनारायणोपा-

ध्याया:। (युज्शब्दान्मतुपा सिद्धम्)। उदुम्बर: प्रसिद्धः तत्र भवमौदुम्बरम्। शलाटुग्रप्सम्। शलाटु नीलं, ग्रप्सः स्तबकः। तथा चोक्तम्।

"शलाटु नीलमित्युक्तं ग्रप्सः स्तवक उच्यते"।

इति। शलाटुश्चासौ ग्रप्सश्चेति शलाटु ग्रप्सः तं, नीलस्तवकमित्यर्थः। वध्वाः कण्ठे आवध्नाति अयमूर्ज्जा—इत्यनेन मन्त्रेण ॥०॥ ४ ॥०॥

अथ सीमन्तमूर्द्धमुन्नयति* भूरिति दर्भपिञ्जलीभिरेव प्रथमं, भुवरिति† द्वितीयं, स्वरिति तृतीयम्॥५॥

अथेति स्थाननियमार्थम्। तत्रस्थ एव पतिः (सीमन्तो व्याख्यातः) तम् ऊर्द्धमुन्नयति भूरित्यनेन मन्त्रेण। केन उन्नयति?। दर्भ पिञ्जलीभिरेव।

"अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदल मेव च।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्।
एतदेव हि पिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम्।
आज्यस्योत्पवनार्थं यत् तदप्येतावदेव तु।
एतत्प्रमाण मेवैके कौशीमेवार्द्रमञ्जरीम्।
शुष्कां वा शीर्णकुसुमां पिञ्जलीं परिचक्षते"।

---

* 'ऊर्द्धं नयति'—इति पाठान्तरम्।

† 'भुव इति'—इति पाठान्तरम्।

इति कर्म्मप्रदीपोक्तलक्षणाभिः। 'दर्भपिञ्जलीशब्देन प्रादेशप्रमाणं कुशपत्रत्रयं कुशान्तरेण वेष्टितमुच्यते'—इति स्वतन्त्राज्ञा तु प्राज्ञैरवज्ञेयैव। कतमाभिर्दर्भपिञ्जलीभिरुन्नयति ?। तिसृभिरित्याह। कुतः ?। कपिञ्जलन्यायेन बहुवचनस्य तदर्थत्वस्यौत्सर्गिकत्वात्। तदिदं प्रथममुन्नयनम्। भुवरिति द्वितीयं दर्भपिञ्जलीभिरेव। स्वरिति तृतीयं दर्भपिञ्जलीभिरेव। तदेवं तिसृभिस्तिसृभिरेकैकमुन्नयनमित्युन्नयनत्रित्वाद्दर्भपिञ्जल्योपि नवैव सम्पद्यन्ते। तासाञ्च तिसृभिरेकमुन्नयनं, तावतीभिरपरं, तावतीभिरेवापरम्—इति भवदेवभट्टोक्तमादरणीयम्। अतएव, 'भूरितिदर्भपिञ्जलीभिः'—इति सूचयित्वा 'प्रथमम्'—इति सूचितम्। यदि पुन स्तिस्र एव दर्भपिञ्जल्यः स्युः, तर्हि आदित एव 'दर्भपिञ्जलीभिः'—इति सूचयित्वा 'भूरिति प्रथमं भुवरिति द्वितीयम्'—इति विनियोगममूषामसूत्रयिष्यत्। न चैवम्। तस्मादनुमिमीमहे, भूरिति प्रथमएवोन्नयने तिस्रो दर्भपिञ्जल्यो व्याप्रियन्ते। एवमुत्तरयोः।

भट्टनारायणप्रभृतयस्तु वर्णयन्ति,—"दर्भपिञ्जलीभिरित्येवकारकरणात् यावन्त्युन्नयनानि तावतीभिरेव, तिसृभिरित्यर्थः। प्रथमं द्वितीयं तृतीयम्—इति व्याहृतीनां पिञ्जलीनाञ्च पृथग्विनियोगार्थम्। तथाचैकैकया पिञ्जल्या एकैकमुन्नयनम्"—इति॥ ०॥ ५॥०॥

अथ वीरतरेण येनादितेरित्येतयर्चा॥ ६॥

अथेति व्याख्यातम्। वीरा स्तरन्त्यनेन—इति वीरतरः शरः—

इत्येके। वीरतर स्तृणविशेषः—इत्यपरे। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"श्वाविच्छलाका शलली तथा वीरतरः शरः"।

इति। अत्रापि 'वीरतरः शरः'—इत्येकेषां पाठः। 'वीरतर-स्तृणः'—इति चापरेषाम्। वाजसनेयिनान्तु वृक्षविशेषे रूढ़िः। तदत्र भवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम्। तदनेन वीरतरेण, येनादि-तेरित्येतया ऋचा सीमन्तमूर्द्धमुन्नयति—इत्यनुवर्त्तते ॥०॥ ६ ॥०॥

अथ पूर्णचात्रेण राकामहमित्येतयर्चा ॥ ७ ॥

सूत्रपूर्णेन चात्रेण तर्कुणा, सीमन्तमूर्द्धमुन्नयति—इति प्रकृतं सम्ब-ध्यते। गतमन्यत् ॥०॥ ७ ॥०॥

त्रिश्वेतया* च शलल्या यास्तेराके सुमतय इति॥८॥

त्रिश्वेतया त्रिषु स्थानेषु श्वेतया शुक्लवर्णया, शलल्या शलली व्याख्याता, तया, यास्ते—इति मन्त्रेण, सीमन्तमूर्द्धमुन्नयति—इति चशब्दस्यार्थः ॥०॥ ८ ॥०॥

कृसरः स्थालीपाक उत्तरघृत स्तमवेक्षयेत् ॥ ९ ॥

कृसरः—

"तिलतण्डुलसम्पक्वः कृसरः सोऽभिधीयते"।

इति कर्म्मप्रदीपोक्तलक्षणः। स्थाल्यां यः पच्यते सोऽयं स्थाली-

---

* इत्यमेव पाठो भाष्यपुस्तकद्वये। सूत्रपुस्तकेषु संस्कारतत्त्वे च 'त्रिः श्वेतया'—इत्यशुद्धः पाठो दृश्यते।

पाकः। तदनेन स्थालीपाकावृता कृसरस्य पाकोऽवगम्यते। म-
नुष्यार्थत्वाच्च द्विस्तण्डुलानां प्रक्षालनम्। उत्तरे उपरि घृतं यस्य
सोऽयमुत्तरघृतः, उपरिदत्तघृतः—इत्यर्थः। तमिमं कृसरं स्थाली-
पाकं प्रवेचयेत् पत्नीं दर्शयेत् पतिः। स खल्वयं कृसरः, स्थाली-
पाकावृता यत्र कुत्रचित् येन केनापि पक्तव्यः। सिद्धस्य तस्या-
वेक्षणमात्रस्यैव सूत्रणात्। तस्मादवेक्षणार्थमेवास्यासादनम्—इति
सिद्धम्। ननु—

"आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते।
मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः"।

इति कर्म्मप्रदीपवचनात् मन्त्रस्य देवतायाश्चानादेशाच्च प्राजापत्य
एव स्थालीपाकः कुतो न स्यात्। नैषदोषः। यत्र हि होम-
स्योपदेशो न मन्त्रस्य न वा देवतायाः, तत्रैव प्राजापत्यो मन्त्रः
प्रजापतिश्च देवता—इति शास्त्रमर्य्यादा। अतएव जुहोतिषु—
इति वचनमुपपद्यते। तदिदं वचनं सतीषु जुहोतिषु मन्त्रदेव-
तयोः प्राजापत्यत्वमुपदिशति न पुन र्जुहोतिमपि चोदयति।
जुहोतिषु—इति सिद्धवदुपदेशात्।

अथैवं वृथापक्वः—इत्येव कुतो न सूत्रितम्?। चूड़ाकरणे
खल्वेवं सूचयिष्यति,—"कृसरः स्थालीपाको वृथापक्वः"—इति।
तस्मादेवमसूत्रणादस्यत्र स्थालीपाकस्य प्रयोजनमित्यवगच्छामः।
उच्यते। सत्यमस्तिप्रयोजनं स्थालीपाकस्य, अस्मादेवकारणात्
वृथापक्वः—इति न सूत्रितम्। तच्च प्रयोजनं न होमः। अस्य-

चणात्। किन्तर्हि? । अवेक्षणं भोजनञ्च । तथैव सूत्रणात्। तस्मात् यथोक्त एवार्थः ॥०॥ ९ ॥०॥

एवं स्थालीपाकं पश्यन्तीं वधूम्—

किं पश्यसीत्युक्त्वा, प्रजामिति वाचयेत् ॥ १० ॥

किं पश्यसि?—इतिमन्त्रभागं पतिरुक्त्वा, प्रजाम्—इति मन्त्रभागं वधूं भाषयेत्। एवञ्च, मन्त्रे मह्यं पत्युः—इति पदद्वयं वैयधिकरण्येन सम्बध्यते। मम वध्वाः;—पत्युः,—इत्यर्थः। तथाच लिङ्गस्य बलवत्त्वा द्भङ्क्त्वा वाक्यं, 'किं पश्यसि'—इति भागस्य प्रश्ने, 'प्रजाम्'—इत्यादि भागस्य च प्रतिवचने विनियोग आदरणीयः। भवदेवभट्टस्तु, किं पश्यसि—इत्यादि सर्व्वमेव मन्त्रं पतिः प्रश्नपूर्व्वमुच्चारयेत्। सर्व्वं भवदुक्तं पश्यामि—इति वधू ब्रूयादित्याह। तदत्र सूत्रसङ्गतिं नावगच्छामः। पत्युः सर्व्वमन्त्रपाठे च, किं पश्यसि—इत्युक्त्वा—इति, प्रजामिति वाचयेत्—इति च, पृथगुपदेशोऽसङ्गतः स्यात्। "किं पश्यसि प्रजां पशून् सौभाग्यं मह्यं दीर्घायुष्ट्वं पत्युः"—इति हि मन्त्रः ॥०॥ १० ॥०॥

तꣳ सा स्वयं भुञ्जीत ॥ ११ ॥

तमवेक्षितं चरुं स्थालीपाकम्। स्पष्टमन्यत् ॥०॥ ११ ॥०॥

वीरसू जीवसू जीवपत्नीति ब्राह्मण्यो मङ्गल्याभिर्वाग्भि रुपासीरन् ॥ १२ ॥

वीरान् विक्रान्तान् सूते—इति वीरसूः। जीवान् जीवतः सूते—

इति जीवसूः। जीवस्य जीवतःपत्नी जीवपत्नी, अविधवेत्यर्थः। वाक्यत्रयेपि 'त्वं भव'—इति वाक्यशेषो बोद्धव्यः। इति एवंप्रकाराभि र्मङ्गल्याभिर्मङ्गलादनपेताभिर्व्वाग्भि र्ब्राह्मणो बधू मुपासीरन् गायेरन् अनुनयेयुरित्येतत्। "अविधवाः पुत्रवत्यो नार्य्यो बधूं वेद्यामुत्थाप्य कलसोदकेनाभ्युक्षणादिकं मङ्गलकृत्यं कुर्य्युः"—इति भवदेवकल्पनायान्तु प्रमाणं न पश्यामः। कृसरभोजनमप्यस्मात् परं तेनोक्तं न युक्त मेव। पूर्वमेव तदुपदेशात्। 'इदानीमेव तन्त्रसमापनम्'—इति एके मन्यन्ते। कुतः?। उत्तरत्र कर्म्मान्तरोपदेशेन पूर्वस्य कर्म्मणोऽपवर्गावगतेः। अन्ये तु 'प्रजाम्—इत्येतन्मन्त्रवाचनात् परमेव तन्त्रसमापनं ततः कृसरभोजनमुपासनञ्च'—इति वर्णयन्ति ॥०॥ १२ ॥०॥

अथ सोष्यन्तीहोमः ॥ १३ ॥

अथेत्ययमपूर्व्वप्रकरणोपन्यासार्थः। सोष्यन्ती शूलायन्ती आसन्नप्रसवा—इत्येतत्। सुप्रसवे—इत्यस्माद्धातोः। तामिमां सोष्यन्तीं ज्ञात्वा यो होमः, सोऽयं सोष्यन्तीहोमः। कर्त्तव्यः—इति वाक्यशेषः ॥०॥ १३ ॥०॥

कस्मिन् काले कथञ्च होमोऽयं कर्त्तव्यः?। उच्यते।

प्रतिष्ठिते वस्तौ परिस्तीर्य्याग्निमाज्याहुती जुहोति,—या तिरश्चीत्येतयर्चा विपश्चित् पुच्छमभवदिति च ॥ १४ ॥

वस्ति र्योनिद्वारम्। प्रतीत्ययमुपसर्गः। वस्तौ स्थिते गर्भे सतीत्ये-

तत्। 'अग्निं परिस्तीर्य्य' अग्निपरिस्तरणं व्याख्यातं, तत्कृत्वा, द्वे आज्याहुती जुहोति, या तिरश्चीत्येतया ऋचा विपश्चिदित्येतया च। भेदेनोपदेशात् भेदेनैव होमः। अथ, अग्निं परिस्तीर्य्य—इति सिद्धत्वादवाच्यम्, अथोच्यते; कारणं वक्तव्यम्?। परिसंख्यानार्थमित्याह। किमनेनोक्तं भवति?। एतदनेनोक्तं भवति। अग्नि परिस्तरणमेव न तु ब्रह्मोपवेशनादिकमपि—इति। तस्मात् चिप्रहोमः स्यादितिसिद्धम्। परिस्तरणमात्रमेवात्राधिकम्। ननु, आज्यपदमप्यनर्थकं, हविषोऽनादेशे खल्वाज्येनैव हूयते। उच्यते। आज्यग्रहणमाज्यसंस्कारप्रज्ञापनार्थम्। तेनाज्यसंस्कारोऽपि कर्त्तव्यः ॥०॥ १४ ॥०॥

पुमानयं जनिष्यतेऽसौनामेतिनामधेयं गृह्णाति॥१५॥

पुमानयं जनिष्यतेऽसौनाम—इत्यसावितिमन्त्रस्थाने जनिष्यमाणस्य हृदिकल्पितं नामधेयम्—(नामैव नामधेयं, स्वार्थे धेयट्) गृह्णाति उच्चारयति ॥०॥ १५ ॥०॥

यत्तद्गुह्यमेव भवति ॥ १६ ॥

यन्नामधेयं गृह्णाति, तन्नामधेयं गुह्यम् अप्रकाशमेव भवति। एवकारात् सर्व्वदैवास्य गुह्यता बोद्धव्या ॥०॥ १६ ॥०॥

अथेदानीं जातकर्म्मोपदिदिक्षु रिदमाह—

यदाऽस्मै कुमारं जातमाचक्षीरन्नथ ब्रूयात्;—काङ्क्षत नाभिकृन्तनेन स्तनप्रतिधानेनचेति ॥ १७ ॥

यदा यस्मिन् काले अस्मै पित्रे कुमारं जातमाचक्षीरन् शिष्यादयः कथयेयुः, अथ तदा अनन्तरं वा, पिता ब्रूयात् व्यक्तं कथयेत्—उच्चैरुच्चारयेदित्येतत्। किं ब्रूयात्?। उच्यते। काङ्क्षत प्रतिपालयत, नाभिकृन्तनेन स्तनप्रतिधानेन च। कथन्नाम?। नाभिकृन्तनं स्तनप्रतिधानञ्च मा तावत् कुरुत—इति। तदिदमुच्चैरुच्चारयेत्। नाभि नाभिलग्नानाड़ी नालमित्यनर्थान्तरम् ॥०॥ १७ ॥०॥

व्रीहियवौ पेषये त्तथैवाऽऽवृता यथा शुङ्गाम्॥ १८॥

व्रीहिश्च यवश्च व्रीहियवौ। समासकरणादुभावपि मिलितौ युगपत् पेषयेत् नत्वेकैकशः। तयैव परिपद्या पेषयेत्; यया परिपाद्या शुङ्गां पूर्व्वोक्तां पेषयेत्। अन्यतरालाभेऽपि तत्प्रतिनिधिरुपादेयः, न तु प्रत्येकमेवादाय कर्म्म करणीयम्। इतरेतरयोगस्यार्थवत्त्वात्। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत्।
यवानामिव गोधूमा व्रीहीणा मिव शालयः"।

इति। यच्च,—'उभयालाभे प्रत्येकम्—

"यथा लाभोपपन्नेषु रौप्येषु तु विशेषतः"।

इति याज्ञवल्क्यवचने पात्रे तथा दर्शनेनान्यत्राप्यशक्त्या तथा कल्प्यते',—इति रघुनन्दनमतम्। तदसङ्गम्। कस्मात्?। यस्मात न खलु याज्ञवल्क्येन श्राद्धपात्राणि वचनान्तरेणोक्तानि। नापि मिलितानां पात्राणां प्रत्येकमुपादान मनेन वचनेनोच्यते। न हि

शास्त्रान्तरेपि समुच्चयेन पात्रविधि रस्ति। वैकल्पिकानां पात्राणां खल्वत्र यथा लाभोपपन्नत्र मुच्यते। व्रीहियवौ खल्वाचार्य्येण मिलितावुच्येते। तत् किमत्र दर्शनं कल्पनामूलम्—इति कल्पयितैव जानाति। नह्यत्रोदगयनादिवदेकैकानुगुण्यद्योतकं वचनमस्ति। अपिच। साहसिकः खल्वसौ, यः खल्वाचार्य्यवचनमुपरुध्य तद्विरुद्ध मेव यदृच्छया कल्पयन्नापत्रपते। सेयमर्व्वाचीनानां यदृच्छाकल्पना आचार्य्यवचनविरोधात् बुद्धिमद्भि रनादरणीया ॥०॥ १८ ॥०॥

तदेवं पिष्टौ व्रीहियवौ,—

दक्षिणस्य पाणे रङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्याऽभिसंगृह्य कुमारस्य जिह्वायां निमार्ष्टीयमाज्ञेति॥१९॥

निमार्ष्टि निश्च्योतयति। व्याख्यात मन्यत्। आह। कुमारग्रहणं किमर्थम्?। कुमारी निवृत्यर्थम्। एवमेके। तदसत्। कुतः?। एतयैवावृता स्त्रियाः—इति चूड़ाकरणान्तसंस्काराणां कुमार्य्या अपि सूत्रणात्। मन्त्र निवृत्त्यर्थं तर्हि?। न। तत्र 'तूष्णीम्'—इति करणात्। कुमारग्रहणं तर्हि न कर्त्तव्यम्, अथ क्रियते, प्रयोजनं वक्तव्यम्?। अधिकारार्थम्—इति ब्रूमः। तेनोपनयनादीनि व्रतानि कुमारस्यैव भवन्ति न कुमार्य्याः। ननु, 'गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत्'—इति सूत्रयिष्यति। स खल्वयं पुंलिङ्गनिर्देशः स्त्रियं व्यावर्त्तयिष्यति?। न। कुतः?। यतो न खल्वत्र ब्राह्मणो

विधित्सितः। किन्तर्हि?। उपनयनव्रतम्। तदर्थं ब्राह्मणोऽनूद्यते। तस्मात् जातिनिर्देशाच्च लिङ्गमविवक्षितं स्यात्। यथा 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः'—इति ब्राह्मण्यपि न हन्यते। तस्मात् कुमारग्रहणम् उपनयनादिव्रतेषु कुमारीव्यावर्त्तनार्थम्। मनुरपि—

"अमन्त्रिका तु कार्य्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः।
संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम्।
वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः।
पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिष्क्रिया"।

इत्याभ्यां वचनाभ्यां जातकर्म्मादिसंस्कार मुपनयनादिव्रताभावञ्च स्त्रिया दर्शयति। अथवा। प्राधान्यात् कुमारग्रहणं क्रियते, अनुपादेयलिङ्गाविवक्षया तु कुमार्य्यपि अवगम्यमाना न निराक्रियते। उपनयनव्रतादिकमपि तर्हि कुमार्य्याः क्रियताम्?। न करिष्यते। अध्ययनार्थानि हि तानि व्रतानि। स्त्रियाः खल्वध्ययनं नास्ति। 'स्त्रीशूद्रौ नाधीयेताम्'—इति हि ब्राह्मणम्।

तदिदं जातकर्म्म। एवमेके। अपरे तु 'वक्ष्यमाणमपि सर्पिः प्राशनं जातकर्म्मान्तर्गतम्'—इति मन्यन्ते। तदत्र जातकर्म्मणि अन्वाहार्य्यश्राद्धाभिधानं भवदेवस्याशङ्कितम्। कस्मात्?।

"नाष्टकासु भवेत् श्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते।
न सोष्यन्ती जातकर्म्म प्रोषितागतकर्म्मसु"।

इति कर्म्मप्रदीपकृता निषेधात् ॥०॥ १८ ॥०॥

तथैव मेधाजननं सर्पिः प्राशयेत् ॥ २० ॥

तथैव—इयमाज्ञेतिमन्त्रेण, तथैव—दक्षिणस्य पाणे रङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्या गृहीतं, मेधां धारणावतीं बुद्धिं जनयतीति मेधाजननं सर्पि र्घृतं प्राशयेत् पिता । सर्पिषो मेधाजननत्वञ्चायुर्वेद प्रसिद्धम् । अन्ये तु वर्णयन्ति,—'तन्त्रान्तरप्रोक्तं मेधाजननं ब्रीह्यादि, सर्पिश्च प्राशयेत्'—इति ॥०॥ २० ॥०॥

जातरूपेण वाऽऽदाय कुमारस्य मुखे जुहोति,—मेधान्ते मित्रावरुणावित्येतयर्चा सदसस्पतिमद्भुतमिति च ॥ २१ ॥

जातरूपेण सुवर्णेन । वा शब्दः समुच्चये । केचित् चशब्द मेव पठन्ति । जातरूपेण सर्पिरादाय । ऋज्वन्यत् । जुहोतिचोदनाबलात् स्वाहान्तता मन्त्रयो रवगम्यते । मन्त्रयो र्भेदेनोपदेशात् भेदेनैव होमः । केचित् पूर्वसूत्रेणास्यैकसूत्रतां मन्यमाना वर्णयन्ति । 'तथैव दक्षिणस्य पाणे रित्याद्युक्तप्रकारेण गृहीत्वा प्राशयेत्, जातरूपेण वा जुहोति । सोयं विकल्पः,—'हस्तेन वा ग्रहीतव्यं जातरूपेण वा'—इति । परमत्रापि पक्षे वाशब्दस्य समुच्चयार्थतैव युक्ता । कुतः ? । तथैव—इत्येवकारेण तन्नियमात् । विकल्पपक्षे स्वल्पयमुपरुध्येत ! । तस्मादेकसूत्रतापक्षे, 'दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां धृतेन जातरूपेण घृतं गृहीत्वा'—इति तत्त्वकारव्याख्यान मादरणीयम् । अत्रैके वर्णयन्ति,—'अन्नप्राशनञ्चैतदेवच्छन्दोगानाम्,

अन्यस्याविधानात्'—इति। तेषामयमाशयः। सर्पिषः प्राशनोपदेशः तावदिहोपलभ्यते। सर्पिश्चान्नम्। तस्मादन्नप्राशनमेतत्। तदिह कर्म्मान्तरोपदेशादितः पूर्व्वमेव जातकर्म्मणः परिसमाप्तिरवगम्यते। अतो नानयोरैक्यमाशङ्कणीयम्। शास्त्रप्रामाण्यबलाच्चैकेनापि कर्म्मणा संस्कारद्वयनिष्पत्तावपि न किमप्यनुचितम्। ननु, षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि—इति नियतकालत्वमन्नप्राशनस्य स्मर्य्यते नामकरणेन व्यवहितत्वञ्च। उच्यते। अस्मच्छास्त्रे खल्विदानीमेवान्नप्राशनमुपदिश्यते,—इत्यन्येषामेव नियतकालत्वं नामकरणेन व्यवहितत्वञ्च, नास्माकम्। नापि नियतकालत्वमस्त्यन्नप्राशनस्य। अतएव यमः।

"ततोऽन्नप्राशनं षष्ठे मासि कार्य्यं यथाविधि।
अष्टमेवाथ कर्त्तव्यं यद्वेष्टं मङ्गलं कुले"।

इति कालद्वयमुपदिश्य कालान्तरमपि कुलानुगतमुपदिशति। आचार्य्यः किलोपदेष्टा च्छन्दोगकुलधर्म्माणाम्। मनुरपि—

"षष्टेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले"।

इति तथैवोपदिशति। अन्ये तु मन्यन्ते। 'जातकर्म्मरूपत्वादेतस्य-नान्नप्राशनत्वम्। न खल्वेकेन कर्म्मणा संस्कारद्वयनिष्पत्तिर्युक्ता। नियतकालत्वादन्नप्राशनस्य नामकरणेन व्यवहितत्वाच्च प्राङ्नाभिवर्द्धनात् करणं न युक्ततरम्। स्वशाखायामन्यस्य विधानाभावेपि पारशाखिकमेवानुष्ठेयम्। तस्मादध्वर्य्युभ्यो गृह्णीयात्। प्रधानहोमदेवतामात्रमेवाध्वर्य्युभ्यो ग्रहीतव्यम्, पूर्व्वापरेतिक-

र्त्तव्यताकलापस्तु स्वशाखोक्त एव स्यात्'—इति। तदत्र भवन्तो-भूमिदेवाः प्रमाणम् ॥०॥ २१ ॥०॥

एतस्मिन् कर्म्मणि कृते पिता—

कुन्तत नाभि मितिब्रूयात् स्तनञ्च प्रतिधत्तेति॥२२॥

कुन्ततनाभिम्—इति, स्तनञ्च प्रतिधत्त—इति च ब्रूयात् ॥०॥ २२ ॥०॥

अत ऊर्द्धमसमालम्भनमादशरात्रात् ॥ २३ ॥

अतः अस्मान्नाभिवर्द्धनात् स्तनप्रतिधानाच्च ऊर्द्धं परतः, असमालम्भनमस्पर्शनम् आदशरात्रात् दशरात्रपर्य्यन्तम्। तेन, "सूतिकां स्पृष्ट्वा सचेलः स्नायात्"—इति, "माता शुद्ध्येद्दशाहेन"—इति चैवमादिस्मृतौ मातुरस्पृश्यत्वं यदभिहितं, तदस्मात् कर्म्मण ऊर्द्धमिति वोद्धव्यम् ॥०॥ २३ ॥०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयप्रपाठकस्य सप्तमी काण्डिका ॥०॥

जननाद् य स्तृतीयो ज्यौत्स्न स्तस्य तृतीयायां प्रातः सशिरस्कं कुमारमाप्लाव्यास्तमिते वीते लोहितिम्न्यञ्जलिकृतः पितोपतिष्ठते ॥ १ ॥

जननात् जन्मत आरभ्य तृतीयो यो ज्यौत्स्नः ज्योत्स्नायुक्तः पक्षः शुक्लपक्षः—इत्येतत् । तस्य तृतीयायान्तिथौ प्रातः सशिरस्कं कुमारमाप्लाव्य स्नापयित्वा । रात्रौ कर्म्मणो विधानात् रात्रावेत्र-स्नानं माभूदित्येवमर्थं प्रातरितिसूचितम् । अस्तमिते सवितरि, वीते विगते लोहितिम्नि लौहित्ये सन्ध्योपरमे—इत्यर्थः । अञ्ज-लिकृतः कृतोऽञ्जलिर्येन सोऽयमञ्जलिकृतः । (आहिताग्न्यादि-पाठात् कृतशब्दस्य परनिपातः) । पिता उपतिष्ठते आराधयति चन्द्रमसं तदभिमुखः सन् । कुतः ? । 'पितोपतिष्ठते * * अभि-मुखश्चन्द्रमसम्'—इति लिङ्गात् । यत्तु,—दिशोऽनादेशात् 'प्राङ्मु-खकरणञ्चानादेशे'—इति सूत्रकारवचनात् प्राङ्मुख उपतिष्ठते—इति वर्णनम् । तदसङ्गतम् । शुक्लतृतीयायां चन्द्रमसः पश्चिम-दिगवस्थितत्वेन प्राङ्मुखेन पित्रा तदाराधनवर्णनस्यानुचितत्वात् । लिङ्ग विरोधाच्च । 'उत्तिष्ठते'—इति पाठे चन्द्राभिमुख ऊर्द्धस्ति-ष्ठति—इति व्याख्येयम् ॥०॥ १ ॥०॥

अथ माता शुचिना वसनेन कुमारमाच्छाद्य दक्षिणत उदञ्चं पित्रे प्रयच्छत्युदक्शिरसम् ॥ २ ॥

अथानन्तरमेव माता शुचिना निर्णिक्तेन वसनेन कुमारम् आच्छाद्य । आङ्मर्य्यादायाम् ईषदर्थे वा । कथन्नाम ? । मुखवर्ज्जं च्छादयित्वा । दक्षिणतः पितुर्दक्षिणस्यां दिशि भूत्वा उदञ्चमुत्तानम् उदक्शिरसञ्च कुमारं पित्रे प्रयच्छति प्रददाति ॥०॥ २ ॥०॥

प्रदाय च सा,—

अनुपृष्ठं परिक्रम्योत्तरतोऽवतिष्ठते ॥ ३ ॥

अनुपृष्ठं पत्युः पृष्ठदेशेन परिक्रम्य गत्वा उत्तरतः पत्युरुत्तरस्यां दिशि अवतिष्ठते ऊर्द्धा तिष्ठति ॥०॥ ३ ॥०॥

अथ जपति,—यत्ते सुसीम इति; यथाऽयन्नप्रमीयेत पुत्रो जनित्र्या अधीति ॥ ४ ॥

अथेत्यानन्तर्य्यार्थम् । परिक्रम्योत्तरतः स्थितायां तस्याम् अनन्तरं पिता जपति, न तु परिक्रममाणायामेव । किं जपति ? । यत्ते सुसीम—इति त्र्यृचम् । किमन्तः पुन रयं त्र्यृचः ? । उच्यते । यथाऽयन्न प्रमीयेत पुत्रो जनित्र्या अधि—इत्येवमन्तः । तदिदं त्र्यृचस्यान्तप्रज्ञापनार्थमुक्तम् ॥०॥ ४ ॥०॥

एवं जपित्वा अथ कुमारम्—

उदञ्चं मात्रे प्रदाय यथार्थम् ॥ ५ ॥

ऋजुरक्षरार्थः। यथार्थमिति कर्म्मणः परिसमाप्तिरुच्यते। तेन वामदेव्यगानमिदानीं कर्त्तव्यम्। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"अहोमकेष्वपि भवेत् यथोक्तं चन्द्रदर्शने।
वामदेव्यं गणेष्वन्ते वक्ष्यन्ते वैश्वदेविके"।

इति। तदिदं कर्म्म चन्द्रदर्शनमिति निष्क्रमणमितिचाख्यायते। केचिदत्र,—

"वृहत्पत्र क्षुद्रपश्वोः स्वस्त्यर्थं परिविष्यतोः।
सूर्य्येन्द्वोः कर्म्मणी येतु तयोः श्राद्धं न विद्यते"।

इति कर्म्मप्रदीपवचनपरार्द्धं पश्यन्तोऽन्वाहार्य्यश्राद्धं निषेधयन्ति। तदसङ्गम्। पूर्वार्द्धानवलोकनात्। वृहद्वाहनानां क्षुद्रपशूनाञ्च स्वस्त्ययनार्थं परिविष्यमाने सूर्य्ये चन्द्रमसिच ये कर्म्मणी (वक्ष्यमाणे) तयोः श्राद्धं नास्ति—इति खल्वर्थोवचनस्य ॥०॥ ५ ॥०॥

अथ येऽत ऊर्द्धं ज्यौत्स्नाः प्रथमोद्दिष्ट एव तेषु पितोपतिष्ठतेऽपामञ्जलिं पूरयित्वाऽभिमुख श्चन्द्रमसम् ॥ ६ ॥

अथेत्यपूर्वकर्म्मोपन्यासार्थम्। अन्ये तु वर्णयन्ति,—'अथ शब्दोऽधिकारानुवृत्त्यर्थः। कथन्नाम? । पूर्ववदिदमपि चन्द्रदर्शन एव'—इति। अतोऽस्मात् तृतीयात् शुक्लपक्षादूर्द्धं ये ज्यौत्स्नाः शुक्लपक्षाः, तेषु प्रथमोद्दिष्ट एव,—प्रथमं यः काल उद्दिष्टः कथितः तस्मिन्नेव काले तृतीयायामित्येतत्। प्रथमोदित एव,—इति पाठपि

प्रथममुदितः कथितो यः काल स्तस्मिन्निति स एवार्थः। अपरे-त्वाहुः,—'प्रथमोद्दिष्ट एव प्रथमोदित एव चन्द्रमसि प्रतिपदि द्वितीयायां वा, न यथापूर्वं तृतीयायाम्'—इति। पिता अभि-मुखःसन् चन्द्रमसं उपतिष्ठते आराधयति। किं कृत्वा?। अपाम-ञ्जिरञ्जलिं पूरयित्वा ॥०॥ ६ ॥०॥

तञ्चाञ्जलिम्—

यददश्चन्द्रमसीति सकृद्यजुषा द्विस्तूष्णीमुत्सृज्य यथार्थम्* ॥ ७ ॥

यददश्चन्द्रमसि—इति मन्त्रेण सकृच्चन्द्रमसं प्रत्युत्सृज्य अञ्जलिद्वयं तूष्णीमुत्सृजेत्। यथार्थमिति कर्म्मणः परिसमाप्तिरुच्यते। एतच्च-कर्म्म देशान्तरस्थोऽपि कुर्य्यात्। मातृकुमारयो रस्मिन् कर्म्मण्यनङ्ग-त्वात्। कियन्तं कालं कुर्य्यात्?। सम्वत्सरपर्य्यन्तम्। कुतः?। तावतैव कृतत्वात्। वर्षान्तरेष्वपि तएव ज्योत्स्नाः तएव मासाः तएव चर्त्तवः पुनरावर्त्तन्ते। 'अत ऊर्द्ध्वं ज्योत्स्नेषु'—इत्यकृत्वा, 'ये अत ऊर्द्ध्वं ज्योत्स्नाः तेषु'—इति करणाच्चैवमवगच्छामः। सर्व्व-नाम्ना खल्वभिमतेषु ज्योत्स्नेष्वेतदुपदिश्यते। असमास गुरु क्रमभेद पुनर्व्वचनार्थापत्तयः खल्वर्थविशेषप्रतिपादनार्था भवन्ति। शिष्टा श्चैवमाचरन्ति ॥०॥ ७ ॥०॥

---

* एतत् सूत्रानन्तरं 'अत ऊर्द्ध्वं ज्योत्स्नेष्वेतत् कर्म्मासम्वत्सरम्'—इति सूत्रतयैव संस्कारतत्त्वेऽधारि। परमस्मदवलोकितेषु सर्व्वेषु सूत्रग्रन्थेषु भाष्यपुस्तकद्वये च तद-दर्शनात् युक्त्या तन्निर्णयस्य भाष्ये दर्शनाच्च भाष्यप्रतीकमेव तत्।

जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे सम्वत्सरे वा नाम-धेयकरणम्॥ ८॥

जननात् जन्मदिवसात् आरभ्य दशरात्रे व्युष्टे अतिक्रान्ते, शत-रात्रे व्युष्टे, सम्वत्सरे वा व्युष्टे नामधेयकरणं नामैवनामधेयम् तस्य करणम्—इति कर्म्मणो नामधेयम्। कर्त्तव्यम्—इति सूत्र-शेषः। एकस्मा द्वाशब्दा न्नैते काला स्तुल्यवद्विकल्प्यन्ते, किन्तु यदि दैवान्मानुषाद्वा कुतश्चिदन्तरायात् दशरात्रे व्युष्टे नामधे-यकरणं न सम्पद्यते तदा शतरात्रे व्युष्टे, तत्राप्यसम्पत्तौ सम्वत्सरे व्युष्टे—इति ॥०॥ ८ ॥०॥

अथ य स्तत् करिष्यन् भवति पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राङुपविशति ॥ ९ ॥

अथेति जातगृहनियमार्थम्। कथं नाम?। यस्मिन् गृहे कुमारो-जातः तस्मिन् एव गृहे एतत् कर्त्तव्यम्। अन्यथा प्रागेव चन्द्र-दर्शनात् कुमारस्य वहिर्गमनं स्यात्। तथा चोक्तम् वह्वृचशा-खायां। 'तन्मध्ये जुहुयात् यस्मिन् जातः स्यात्'—इति। यः—इति सामान्याभिधानात् पितुरभावेऽन्योप्यधिकारी—इति दर्श-यति। यः कश्चित् पित्रादिः तत् नामधेयकरणं करिष्यन् कर्त्तु-मिच्छन् भवति, स पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राङ्मुख उपविशति। स खल्वयमग्निः शालाग्नेरपि लौकिक एव वोद्धव्यो न पुनः स्वय-माहितः। गर्भसंस्कारहोमानामेव तत्रानुज्ञानात्। नामधेयादौ लौकिकाग्ने रुपदेशाच्च। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"न खेऽग्नावन्यहोमः स्या न्मुक्त्वैकां समिदाहुतिम्।
स्वगर्भसत्क्रियार्थांस्व यावन्नासौ प्रजायते।
अग्निस्तु नामधेयादौ होमे सर्व्वत्र लौकिकः।
नहि पित्रा समानीतः पुत्रस्य भवति क्वचित्"।

इति ॥०॥ ९॥०॥

अथ माता शुचिना वसनेन कुमारमाच्छाद्य दक्षिणत उदञ्चं कर्त्रे प्रयच्छत्युदक्शिरसम् ॥ १० ॥

व्यक्तभाष्यं सूत्रम् ॥०॥ १०॥०॥

प्रदाय च माता,—

अनुपृष्ठं परिक्रम्योत्तरत उपविशत्युदगग्रेषु दर्भेषु ॥ ११ ॥

उक्तार्थमेतत् ॥०॥ ११॥०॥

अथ जुहोति प्रजापतये तिथये नक्षत्राय देवताया इति ॥ १२ ॥

अथेत्यानन्तर्य्यार्थम्। कथं नाम?। उपविष्टायां तस्यां कुमारं प्रदाय जुहोति। इतरथा गृहीतकुमारस्य हवनाऽसम्भवात्। एवमेके। गृहीतकुमार एव जुहोति। एवमपरे। कस्मै जुहोति?। प्रजापतये जुहोति। यस्यां तिथौ कुमारोजात स्तस्यै तिथये जुहोति। यस्मिन् नक्षत्रे जातः तस्मै नक्षत्राय जुहोति।

तिथे नक्षत्रस्य च या देवता तस्यै च जुहोति। अनादेशादाज्यं द्रव्यम्। इति शब्दो होमस्य प्रकारविशेषं सूचयति। तत्र तिथयः प्रतिपदाद्याः। तासां देवता आमावस्यापर्य्यन्तानां ब्रह्म त्वष्ट विष्णु यम सोम कुमार मुनि वसु पिशाच धर्म्म रुद्र वायु मन्मथ यक्ष पितरः। पौर्णमास्यास्तु विश्वेदेवाः। तत्र तिथिहोमे प्रतिपदे स्वाहा—इत्यादिकः प्रयोगः। तिथिदेवताहोमे विशेषमाह कर्म्म-प्रदीपः।

"नामधेये मुनि वसु पिशाचा बहुवत् सदा।
यक्षाश्च पितरो देवा यष्टव्या स्तिथिदेवताः"।

इति। तेन मुनि वसु पिशाच यक्ष पितरो विश्वेदेवाश्च बहुवच-नान्ता होतव्याः, शेषा एकवचनान्ताः। नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि। नक्षत्रहोमेऽपि विशेषमाह स एव।

"आग्नेयाद्येऽथ सर्पाद्ये विशाखाद्ये तथैव च।
आषाढ़ाद्ये धनिष्ठाद्ये अश्विन्याद्ये तथैव च।
द्वन्द्वान्येतानि बहुवदृक्षाणां जुहुयात् सदा।
द्वन्द्वद्वयं द्विवच्छेषमवशिष्टान्यथैकवत्"।

इति। कृत्तिकाद्ये द्वे नक्षत्रे, अश्लेषाद्ये द्वे, विशाखाद्ये द्वे, आषाढ़ाद्ये द्वे, धनिष्ठाद्ये द्वे, अश्विन्याद्ये द्वे,—एतानि द्विकानि;—कृत्तिकाभ्यः स्वाहा, रोहिणीभ्यः स्वाहा,—इत्यादि बहुवचनयुक्तानि जुहु-यात्। शेषमवशिष्टं द्वन्द्वद्वयं—भाद्रपदाद्वयं फल्गुनीद्वयञ्च;—पूर्व्व-भाद्रपदाभ्यां स्वाहा, उत्तरभाद्रपदाभ्यां स्वाहा,—इत्यादि द्विव-चनयुक्तं जुहुयात्। शेषाणि मृगशिरःप्रभृतीनि नक्षत्राणि,—मृग-

शिरसे स्वाहा,—इत्याद्येकवचनान्तानि जुहुयात्। तत्रापि लि-ङ्गनिर्णय स्तन्त्रान्तरे ।

"हस्ता स्वाति श्रवणा अक्लीबे
मृगशिरो न पुंसि स्यात् ।
पुंसि पुनर्व्वसुपुष्यौ
मूलन्त्वस्त्री स्त्रियः शेषाः" ।

इति। तस्मात्, मूलायै स्वाहा—इति प्रामादिकः प्रयोगः। नक्ष-त्रदेवताश्च यथाक्रमम्, अश्वि यम अग्नि प्रजापति सोम रुद्र अदिति बृहस्पति सर्प पितृ भग अर्य्यमन् सवितृ त्वष्टृ वायु इन्द्राग्नि मित्र इन्द्र निर्ऋति अप् विश्वेदेव विष्णु वसु वरुण अजपाद अहि-र्बध्न पूषाणः । नक्षत्रदेवताहोमेपि विशेषमाह कर्म्मप्रदीपः ।

"देवता अपि हूयन्ते बहुवत् सर्पवस्वपः ।
देवाश्च पितरश्चैव द्विवदेवाश्विनौ तथा" ।

इति । तेन सर्पवस्वपो विश्वेदेवाः पितरश्च बहुवचनान्ताहो-तव्याः। अश्विनौ द्विवचनान्तौ होतव्यौ। अर्थादन्यादेवता एक-वचनान्ता होतव्याः। सोऽयं विशेषः,—इतिशब्देन द्योतितः ॥०॥ १२ ॥०॥

तस्य मुख्यान् प्राणान् संमृशन् कोऽसि कतमोऽसी-त्येतं मन्त्रं जपति ॥ १३ ॥

तस्य कुमारस्य मुख्यान् मुखे भवान् प्राणान् प्राणनिर्गमोपाय-भूतान् सप्त च्छिद्रविशेषान्—मुखमक्षिणी नासिके कर्णावित्येतद्रू-

पानिति यावत्। संम्टशन् संस्पृशन् (क्वचित्तथैवपाठः) कोषि— इत्येतं मन्त्रं जपति। अवसानोऽयं मन्त्रः ॥०॥ १३ ॥०॥ तस्मिंश्च मन्त्रे,—

आहस्पत्यं मासं प्रविशासावित्यन्ते च मन्त्रस्य घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानान्तं कृतं नाम दध्यात् ॥ १४ ॥

'आहस्पत्यं मासं प्रविशासौ'—इत्यत्र असावित्यस्मिन् मन्त्रस्थाने, अन्ते च मन्त्रस्य 'परिददात्वसौ'—इत्यसाविति सर्व्वनामस्थाने, कृतं कल्पितं पित्रादिकृतं वा, नाम दध्यात् उच्चारयेत्। अथवा। कृतं कृतप्रथमान्तम्। नाम विशिनष्टि। घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानान्तम्। घोषवदादि। वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसाश्चाघोषाः, तदन्ये व्यञ्जनवर्णा घोषवन्तः। घोषवदक्षरमादि यस्य नाम्नः, तत् घोषवदादि। अन्तरन्तस्थम्। अन्तस्थायरलवाः। अन्तर्मध्ये अन्तस्था यस्य तदन्तरन्तस्थम्। दीर्घाभिनिष्ठानान्तम्। दीर्घोद्विमात्रोवर्णः, अभिनिष्ठानं विसर्गः। दीर्घस्य अभिनिष्ठानञ्च दीर्घाभिष्ठाने, ते अन्ते यस्य तत् दीर्घाभिनिष्ठानान्तम्। एकस्मिन् नाम्नि, दीर्घस्य अभिनिष्ठानस्य च समुच्चयेनान्तत्वासम्भवादर्थादनयोर्व्विकल्पः;—दीर्घान्तम् अभिनिष्ठानान्तं वा। तद् यथा, बलिध्वंसो विश्वम्भरः— इत्यादिरूपम्। एवमेके। दीर्घान्तं नाम गोविन्दशर्म्मा—इत्यादिरूपं, विसर्गान्तञ्च गोविन्दः—इत्यादिरूपम्। एवमपरे।

तथाच आदिमध्यप्रतीकयोः पूर्व्वं सूचितत्वात् दीर्घाभिनिष्ठानान्तमित्यन्तप्रतीकाभिप्रायमेव वर्णनीयम्। अन्यथा खल्वनर्थिकैवाचार्य्यस्य न्यूनताऽभ्युपगता स्यात्। विशेषणत्वानुरोधेनान्तशब्दस्यावयवार्थताया वर्णयितुमुचितत्वाच्च। समीपार्थत्वे चोपलक्षणता स्यात्। तच्चानिष्टम्। तस्मात् शर्म्मादीनां नामभिन्नत्वेनोपपदत्वेन च प्रतीतिरित्यसङ्गतं वचनम्। 'अन्तशब्दोऽवयवार्थः दशान्तः पटः—इतिवत्। समीपार्थत्वे तु उपलक्षणता स्यात्। ततश्च विशेषणोपलक्षणत्वसन्देहे विशेषणत्वमेव न्याय्यम्'—इति प्रदेशान्तरे स्वव्याख्याऽप्येवं विरुध्येत।

एवं वा—

दीर्घान्तं नाम हरिशर्म्मा—इत्यादिरूपम्, विसर्गान्तञ्च हरिदेवः—इत्यादिरूपम्। तदनया भङ्गया शर्म्मादेर्नामप्रतीकत्वं देवशर्म्मणोर्व्विकल्पस्य आचार्य्येण सूचितम्—इत्यवगम्यते। अतएव कर्म्मप्रदीपे, "गिरिशर्म्मैवमुक्तवान्"—इति लिङ्गदर्शनमुपपद्यते। देवशर्म्मणोः समुच्चयपरत्वे खल्वेतदुपरुध्येत। तथा मनुः।

> "माङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम्।
> वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम्।
> शर्म्मवद्ब्राह्मणस्य स्यात् राज्ञो रक्षासमन्वितम्।
> वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम्"।

इति। अत्र सर्व्वस्मृतिप्रबलमनुस्मृतौ शर्म्मवदित्यादि निरपेक्षश्रुतिबलात् देवशर्म्मणोर्व्विकल्पो नामावयवत्वञ्चावगम्यते। अन्यथा

खल्वेतत् पीड्येत। मतुवादे स्वानुपपत्तिः स्यात्। 'माङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्'—इति वचनमभिधायाह शङ्खः।

"शर्म्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्म्मान्तं क्षत्रियस्य च।
धनान्तञ्चैव वैश्यस्य दासान्तञ्चान्त्यजन्मनः"।

इति। शातातपस्याप्येतत्। अत्राप्यन्तशब्दः पूर्व्ववदवयवार्थः। यच्च यमस्मरणम्—

"शर्म्मा देवश्च विप्रस्य वर्म्मा त्राता च भूभुजः।
भूति र्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्"।

इति। तदपि 'ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ'—इत्यादिवद्वर्णनीयम। अतएव व्याख्यातं कुल्लूकभट्टेन,—'वैल्वः पालाशो वा दण्डः—इति वाशिष्टे विकल्पदर्शनात् एकस्यैव दण्डस्य धारणम्। विकल्पितयोरेवैकब्राह्मणसम्बन्धात् समुच्चयो द्वन्द्वेनानूद्यते'—इति। तद्वदत्रापि स्यात्। कस्यचिद्विप्रस्य देवः—इति, कस्यचिच्च शर्म्मा—इति, सर्व्वयापि खलु द्वयमेतत् ब्राह्मणजातेरेव परं भवति, न क्षत्रियादिजातेः। अन्यथा 'वर्म्मा त्राता च भूभुजः'—इत्यादावपि समुच्चयापत्तेः। नचैवमिष्यते। विरोधे च बहूनां वचनानामनुरोधः कर्त्तुमुचितः। विशेषतस्तु मनुस्मृतेः। तस्मात्—एकस्मिन्नेव नाम्नि देवशर्म्मणोः समुच्चयः—इति तत्त्वकारमतमयुक्तम्। 'चकारस्य विकल्पार्थकत्वम्'—अपि प्रदेशान्तरे स्वयमेव वर्णितम्। यदपि पुराणवचनद्वयम्—

"ततश्च नाम कुर्व्वीत पितैव दशमेऽहनि।
देवपूर्व्वं नराख्यं हि शर्म्मवर्म्मादिसंयुतम्।
शर्म्मेति ब्राह्मणस्योक्तं वर्म्मेति क्षत्रियस्य च।
गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः"।

इति। तत्रापि देवपूर्व्वमित्यस्य, देवः पूर्व्वो यस्येति व्युत्पत्त्या देववाचकशब्दस्य पूर्व्वप्रतीकत्वमर्थः। शर्म्मवर्म्मादेश्चोत्तरप्रतीकत्वम्। यच्च स्वयं वर्णितम्,—देवात् पूर्व्वमितिव्युत्पत्त्या देवशब्दपूर्व्ववर्त्तिनो नाम्नः शर्म्मवर्म्मादिसंयुतत्ववचनात् एकस्मिन्नाम्नि देवशर्म्मणोः समुच्चयः,—इति। तदप्यनुचितम्। विप्रनाम्नामेव देवशब्दपूर्व्ववर्त्तित्वात् वर्म्मादेश्च क्षत्रादिनाममात्रविषयत्वात् देवपूर्व्वस्य नाम्नः शर्म्मवर्म्मादि संयुतत्वानुपपत्तेः। परवचने च शर्म्मादिपदोत्तरमितिकारकरणात् गुप्तदासात्मकमित्यात्मपदप्रयोगाच्च तावन्मात्रस्यैव परप्रतीकत्वमवगम्यते, न देवादिशब्दसमुच्चितस्य। एतेन, ततश्च नाम कुर्व्वीत—इति वचनादुपपदत्वं नामभिन्नत्वञ्च शर्म्मादीनां यदुपवर्णितम्, तदपि परवचनानवलोकनेनेतिहेयमेव। शर्म्मन्नर्घ्यादिके कार्य्यम्—इत्यस्य 'शर्म्मन्नित्यनेन गोत्रसम्बन्धनामानि—इत्येकवाक्यतया शर्म्मान्तं नाम प्रतीयते,'—इति स्वव्याख्या च विरुद्धा स्यात्। केचिदत्र सूत्रे 'दीर्घाभिनिष्ठानम्'—इति पठन्तो वर्णयन्ति,—दीर्घेण अभिनिस्तिष्ठते समाप्यते यन्नाम तत्तथा, यथा गोविन्दशर्म्मा—इति। तदनाकरम्।

"आदौ घोषवदक्षरान् यरलवान् मध्ये पुनःस्थापये—

दन्ते दीर्घं विसर्ज्जनीय सहितं नाम प्रयत्नात् कृतम्"।
इति वचनविरुद्धञ्च॥०॥ १४ ॥०॥

एतद्तद्धितम् ॥ १५ ॥

एतदिति नाम्नः परामर्शः। सूचितनाम्न स्तद्धितत्वासम्भवादेतद-तद्धितान्तमिति व्याख्येयम्। दीर्घाभिनिष्ठानान्तत्वसूचणादेवा तद्धितान्तत्वे सिद्धे पुनरुपादानं नियमार्थम्। एतदेव नामाऽत-द्धितान्तं न पुनरन्यदिति नियम्यते। तेन, 'यत्तद्गुह्यमेव भवति'— इति 'अभिवादनीयं नामधेयं कल्पयित्वा'—इति चैवमादिनाम्नां तद्धितान्तत्वमपि स्यात्। पूर्वप्रतीकाभिप्रायं वा सूत्रं वर्णनीयम्। तत्राप्येतदितिकरणादन्येषां नाम्नां तद्धितान्तत्वमनिषिद्धम् ॥०॥ १५ ॥०॥

अयुग्दान्तं स्त्रीणाम् ॥ १६ ॥

अयुक् अयुग्माक्षरम्, दान्तं दाकारान्तं नाम स्त्रीणां दध्यादित्य-नुवर्त्तते। अयमेव विशेषः। सर्वमन्यत् पूर्ववत् ॥०॥ १६ ॥०॥

मात्रे चैव प्रथमं नामधेयमाख्याय यथार्थम् ॥ १७ ॥

तच्च नामधेयं प्रथमं पूर्वं मात्रे आख्याय कथयित्वा यथार्थं तन्त्रसमापनं कुर्य्यात्। चशब्दात् पुरुषनाम्नः स्त्रीनाम्नश्च प्रथमं मात्रे कथनम्। एवशब्दो मातुरेव प्राथम्यं नियमयति। चैवेति वा निपातसमुदायः ॥०॥ १७ ॥०॥

गौ र्दक्षिणा ॥ १८ ॥

नामधेयकरणकर्म्मणः ॥०॥ १८ ॥०॥

कुमारस्य मासिमासि सम्वत्सरे साम्वत्सरिकेषु वा पर्व्वस्वग्नीन्द्रौ द्यावापृथिवी विश्वान्देवांश्च यजेत ॥१९॥

जननाद्यस्तृतीयोज्यौत्स्नः—इति जननाद्दशरात्रे व्युष्टे—इति च जन्मनःप्रकृतत्वात् 'कुमारस्य' जन्मतिथौ वक्ष्यमाणादेवता 'यजेत'। कियन्तं कालं यजेत?—इत्यत्राह 'मासिमासि', प्रतिमासमित्यर्थः। तेन वत्सरपर्य्यन्तं यागः। ऊर्द्धं हि वत्सरात् तएव मासा आवर्त्तन्ते। 'सम्वत्सरे' वा, पूर्णे—इति वाक्यशेषः। अत्रापि जन्मतिथौ यजेत,—इति द्रष्टव्यम्। 'साम्वत्सरिकेषु वा पर्वसु' यजेत। सम्वत्सरस्य इमानि साम्वत्सरिकानि तेषु पर्वसु त्रयाणां ऋतूनामवसान तिथिषु—कार्त्तिकीफालगुन्याषाढीषु। अथवा। द्वावत्र कालविकल्पौ। सम्वत्सरपर्य्यन्तं मासिमासि कुमारस्य जन्मतिथौ यजेत, साम्वत्सरिकेषु वा पर्वसु यजेत। कतमाः पुनस्तादेवताः?। उच्यते। 'अग्नीन्द्रौ'। 'द्यावापृथिव्यौ'। एते द्वन्द्वदेवते। 'विश्वान्देवांश्च' यजेत ॥०॥ १९ ॥०॥

दैवतमिष्ट्वा तिथिं नक्षत्रञ्च यजेत॥ २० ॥

जन्मतिथेर्दैवतमिष्ट्वा जन्मतिथिम्, जन्मनक्षत्रस्य दैवतमिष्ट्वा जन्मनक्षत्रञ्च यजेत ॥०॥ २० ॥०॥

विप्रोष्य ज्येष्ठस्य पुत्रस्योभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्द्धानं परिगृह्य जपेत्, यदा वा पिताम इति विद्यादुपेतस्य वाऽङ्गादङ्गात् सꣳस्रवसीति ॥ २१ ॥

विप्रोष्य प्रवासमनुभूय गृहमागतः पिता, ज्येष्ठस्य पुत्रस्य मूर्द्धानम्, उभाभ्यां पाणिभ्यां परिगृह्य अङ्गादङ्गादिति षड़वसानं ऋचं जपेत्। यदा वा कुमारः, अयं मे पिता जनयिता,—इत्येवं विद्यात् जानीयात्, (शक्त्यर्थे लिङ्) ज्ञातुं शक्नोतीत्येतत्। तदा वा जपेत्। उपेतस्य उपनीतस्य वा कुमारस्य मूर्द्धानं परिगृह्य जपेत्। त इमे त्रयः कालविकल्पाः ॥०॥ २१ ॥०॥

पशूनां त्वा हिङ्कारेणाभिजिघ्रामीत्यभिजिघ्र् यथार्थम् ॥ २२ ॥

पशूनामिति मन्त्रेण अभिजिघ्र् आभिमुख्येनाघ्राय,—मूर्द्धानमिति प्रकृतेन सम्बन्धः। यथार्थमिति कर्म्मणः परिसमाप्तिरुच्यते। तेन वामदेव्यमिदानीं गातव्यम्। अत्रापि मन्त्रे असावित्येतस्मिन् सर्वनाम्नि सम्बोधनविभक्त्या पुत्रनाम प्रयोक्तव्यम्। तदिदं प्रोषितागतकर्म्मेत्युच्यते ॥०॥ २२ ॥०॥

एवमेवावरेषाम् ॥ २३ ॥

अवरेषां कनिष्ठानामप्येवमेव मूर्द्धालम्भनन्तदभिघ्राणञ्च कर्त्तव्यम् ॥ ॥०॥ २३ ॥०॥

यथाज्येष्ठं यथोपलम्भं वा ॥ २४ ॥

यो यो वयसा ज्येष्ठ स्तस्य तस्य प्रथमं कर्त्तव्यम्, योयः पूर्वं सन्निधानमागच्छति तस्य तस्य वा ॥०॥ २४ ॥०॥

स्त्रियास्तूष्णीं मूर्द्धन्यभिजिघ्रणं मूर्द्धन्यभिजिघ्रणम् ॥ २५ ॥

ऋजु रक्षरार्थः। ननु तूष्णीं मूर्द्धन्यभिजिघ्रणमिति सूत्रणात् मूर्द्धालम्भः समन्त्रकः प्राप्नोति?। न। मन्त्रलिङ्गविरोधात्। तस्मान्मन्त्रलिङ्गविरोधादेव मूर्द्धालम्भोऽमन्त्रकः सिद्धः। अतोऽभिघ्राणमात्रस्य तूष्णीत्वं सूचितम्। तर्हि स्त्रियास्तूष्णीमित्येव कर्त्तुमुचितम्, अलं मूर्द्धन्यभिजिघ्रणमित्यनेन?। उच्यते। एवं कुर्वन् अभिघ्राणादन्यत् होमादिकं समन्त्रकमेवस्यादितिदर्शयति। तथाच वक्ष्यति "मन्त्रेण तु होमः"—इति। तस्मा न्न केवलं प्रोषितागतकर्म्मैव स्त्रियाः स्यात्, अपितु जातकर्म्मादिकमपि—इति सिद्धम्। ननु तथाप्यनर्थकम्। मन्त्रेण तु होमः—इति सूत्रणादेव तत् सिद्धेः। उच्यते। तस्य चूड़ाकरणकर्म्मणोऽनन्तरं सूचितत्वात् तन्मात्रविषयत्वमप्याशङ्कीत कश्चिन्मन्दमतिः कदाचिदिति तन्निरासार्थमेतत् सूचितम्। द्विर्वचनं प्रकरणसमाप्त्यर्थमादरार्थं वा ॥०॥ २५ ॥०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्त सिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयप्रपाठकस्य अष्टमी काण्डिका ॥ ० ॥

अथात स्तृतीये वर्षे चूड़ाकरणम् ॥ १ ॥

अथशब्दः पूर्व्वप्रकृतार्थः। अथ पूर्व्वप्रकृतात् जन्मन स्तृतीये वर्षे वर्त्तमाने उदगयनादीनां समुच्चयोपलब्धौ चूड़ाकरणं कर्त्तव्यमिति सूत्रशेषः। कपुष्णिका कपुच्छलाख्याः केशा चूड़ा इति कथ्यन्ते। तासां वक्ष्यमाणेन विधिना संस्करणं चूड़ाकरणमिति कर्म्मणो नामधेयम्। अतःशब्दो हेत्वर्थः। यस्माद्वैजिकं गार्भिकञ्च पापमनेन कर्म्मणाऽपमृज्यते, तस्मादिदमवश्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः। यथा मनुः।

"गार्भैर्होमै र्जातकर्म्म चौड़ मञ्जीनिबन्धनैः।
वैजिकं गार्भिकञ्चैनो द्विजानामपमृज्यते"।

इति। अन्ये तु वर्णयन्ति। 'अतःशब्दो हेत्वर्थे। यस्मात् श्रुत्यन्तरे अन्योपि पक्षः श्रूयते;—प्रथमाब्दे—इति, सोऽपि द्रष्टव्यः। तथाच मनुः।

"चूड़ाकर्म्म द्विजातीनां सर्व्वेषामेव धर्म्मतः।
प्रथमाब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात्"।

इति' ॥०॥ १ ॥०॥

पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवति ॥ २ ॥

व्याख्यातार्थमेतत् ॥०॥ २ ॥०॥

तत्रैतान्युपक्लृप्तानि भवन्ति ॥ ३ ॥

तत्र तस्मिन्नुपलिप्ते देशे एतानि वक्ष्यमाणानि उपसमीपे अग्नेः, क्लृप्तानि आसादितानि भवन्ति । कर्त्तुरनियमः ॥०॥ ३ ॥०॥

कानि पुनस्तानि? कस्यां वा दिशि अग्नेरासादयितव्यानि?। उच्यते ।

एकविंशतिर्दर्भपिञ्जल्य उष्णोदककंस औदुम्बरः क्षुर आदर्शो वा क्षुरपाणि र्नापित इति दक्षिणतः ॥ ४ ॥

एकविंशति स्त्रिःसप्त। दर्भपिञ्जल्यो व्याख्याताः । सप्त सप्त कृत्वा-दर्भपिञ्जल्यः स्थानत्रये आसादयितव्याः । एवमेकविंशति स्ता भवन्ति । कुतः पुनर्भेदेनासादनम्?। भेदेनैव विनियोगोपदे-शात्। उदगग्राणाञ्चामूषामासादनं स्यात् । 'प्राची सौम्यापरा-जिताः'—इति वचनात् । उष्णमुदकं यस्मिन् स उष्णोदकः, सचासौ कंसः—पात्रविशेषश्चेति उष्णोदककंसः । उदुम्बरस्याय-मौदुम्बरः क्षुरः । स खल्वयमौदुम्बरः क्षुर स्ताम्रमय एव न दारु-मयः । कुतः?। 'प्रोहत्यप्रच्छिन्दन्'—इत्युपरिष्टादनेनन छेदनस्या शङ्कमानत्वात्। सा खल्वाशङ्कैवमुपपन्ना भवति । न हि दारवेण

केशच्छेदनं शक्यं कर्त्तुम्। तदभावे, आसम्यक् दृश्यते मुखमस्मिन्—इत्यादर्शो दर्पणो वा। क्षुरं पाणौ यस्यासौ क्षुरपाणि र्नापितः। इत्येतानि दक्षिणतोऽग्नेरुपक्लृप्तानि भवन्ति। प्राक् संस्थाना चामीषामासादनं स्यात्। कुतः?। प्रादक्षिण्योपपत्तेः। एवमुत्तरत्रापि प्रादक्षिण्येनासादनं बोद्धव्यम्॥०॥ ४ ॥०॥

आनडुहो गोमयः कृसरः स्थालीपाको वृथापक्व इत्युत्तरतः ॥ ५ ॥

अनड्वान् वृषभ स्तस्यायमानडुहोगोमयः, कृसरः स्थालीपाकः—इति पूर्व्वं व्याख्यातम्। स खल्वयं स्थालीपाको वृथापक्वः, संस्काररहितत्वात्, कर्म्मण्यव्याप्रियमाणत्वाच्च। इत्येतद्द्वयमुत्तरतोऽग्नेरासादयितव्यम् ॥०॥ ५ ॥०॥

व्रीहियवै स्तिलमाषैरिति पृथक् पात्राणि पूरयित्वा पुरस्तादुपनिदध्युः ॥ ६ ॥

व्रीह्यादयः प्रसिद्धाः। व्रीहियवैः,—इतरेतरयोगनिर्द्देशात् मिश्रितैः। तिलमाषै र्मिश्रितैरेव। इति शब्दादेषामलाभे अन्यैरप्येवं विधैः। पृथक् नाना, पात्राणि,—बहुवचनस्यार्थवत्त्वार्थं त्रीणि, पूरयित्वा, पुरस्तात् पूर्व्वस्यां दिश्यग्नेः, उपनिदध्युः स्थापयेयुः ॥०॥ ६ ॥०॥

कृसरो नापिताय सर्व्वबीजानि चेति ॥ ७ ॥

कृसरो नापिताय दातव्यः। सर्व्वबीजानि च तस्मै दातव्यानि।

इतिना अन्यदपि पारितोषिकं देयमित्युपदिशति। सा खल्वियं प्रतिपत्तिः क्सरस्य वीजपात्राणाञ्च प्रसङ्गादत्रैव सूचिता। कर्मक्रम एवायं कुतो न स्यात्?। न—इत्युच्यते। कुतः?। प्रतिपत्तित्वे नापितस्य कर्म्ममूल्यतया दृष्टार्थत्वसम्भवात्। अन्यथा अदृष्टार्थत्व मस्यकल्पनीयम्। तच्चानिष्टम्। कृते च कर्म्मणि तन्मूल्यदान-प्रसिद्धेः कर्मणोऽवसान एवैतानि नापिताय देयानि॥०॥ ७॥०॥

अथ माता शुचिना वसनेन कुमारमाच्छाद्य पश्चा-दग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति॥ ८॥

अथेत्यानन्तर्यार्थम्। आज्यसंस्कारानन्तरमित्यर्थः। अथवा। अथेति द्रव्यासादनानन्तर्य्यमभिधत्ते। तथाच पूर्व्वसूत्रोक्तं क्सरादि-दानं प्रतिपत्तिरेवेत्यवधार्य्यते। व्याख्यातमन्यत्॥०॥ ८॥०॥

अथ यस्तत्करिष्यन् भवति, पश्चात् प्राङवति-ष्ठते॥ ९॥

अथेति किञ्चित् पूर्व्वप्रकृतं स्मारयति। किन्तत्?। 'यथा पाणि-ग्रहणे तथा चूड़ाकर्मणि'—इत्यतिदेशम्। तेनात्र पुरस्ताच्चोपरि-ष्टाच्च चतस्र आहुतयो भवन्ति। यः कश्चित् पित्रादिः तत्कर्म करिष्यन् भवति, स महाव्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभि स्तत्र आहु-तीर्हुत्वा अथानन्तरम्, गृहीतकुमारायामातुः पश्चात्, प्राङ् प्राङ्मुखः (क्वचित्तथैवपाठः) अवतिष्ठते ऊर्द्ध्वस्तिष्ठति। ननु अग्नेः पश्चादित्येव कुतो न वर्ण्यते?। आनर्थक्यादित्याह। एवं खल्वन-

र्थकमेव पश्चादितिपदं स्यात्। पश्चादग्नेरिति खल्वनुवर्त्ततएव। तस्माद् यथोक्त एवार्थः ॥०॥ ९ ॥०॥

अथ जपत्यायमगात् सविता क्षुरेणेति सवितारं मनसाध्यायन् नापितं प्रेक्षमाणः ॥ १० ॥

अथ तथाविधावस्थानानन्तरमेव, सवितारं सूर्य्यम्, मनसा श्रद्धादिगुणयुक्तेनेत्यर्थः। अन्यथा ध्यानस्य मानसिकत्वप्रसिद्धे र्मनसेत्यनर्थकं स्यात्। ध्यायन् चिन्तयन्, नापितं क्षुरपाणिं प्रेक्षमाणोऽवलोकयन् आयमगादित्येतं मन्त्रं जपति॥०॥ १० ॥०॥

उष्णेन वाय उदकेनैधीति वायुं मनसाध्यायन्नुष्णोदककंसं प्रेक्षमाणः ॥ ११ ॥

वायुं मनसा चिन्तयन्, उष्णोदकयुक्तं कंसपात्रञ्चावलोकयन् उष्णेन वायो—इति मन्त्रं जपति ॥०॥ ११ ॥०॥

दक्षिणेन पाणिनाऽप आदाय दक्षिणां कपुष्णिकामुन्दत्याप उन्दन्तु जीवस इति ॥ १२ ॥

दक्षिणेन पाणिना प्रकृतादुष्णोदककंसादप उष्णोदकमादाय गृहीत्वा कुमारस्य दक्षिणां कपुष्णिकामुन्दति क्लेदयति, आर्द्रीं करोति—इत्येतत्। आप उन्दन्तु—इति मन्त्रेण। कं शिरः पुष्णाति शीतातपादितो रक्षणेन,—इति कपुष्णिका शिरसः पार्श्वद्वयावस्थिता केशजुटिका भण्यते। तथा चोक्तम्।

"कपुष्णिकाऽभितः केशा मूर्द्धि पश्चात् कपुच्छलम्" । इति ॥०॥ १२ ॥०॥

विष्णोर्दं̐ष्ट्रोऽसीत्यौदुम्बरं क्षुरं प्रेक्षत आदर्शं वा ॥ १३ ॥

प्रेक्षते अवलोकयति । प्रेक्षेत इति पाठे अवलोकयेदित्यर्थः । स्पष्ट मन्यत् ॥०॥ १३ ॥०॥

ओषधे त्रायस्वैनमिति सप्तदर्भपिञ्जली र्दक्षिणायां कपुष्णिकायामभिशिरोग्रा निदधाति ॥ १४ ॥

आसादितानामेकविंशतिदर्भपिञ्जलीनां मध्यात् सप्त दर्भपिञ्जली र्गृहीत्वा कुमारस्य दक्षिणायां कपुष्णिकायाम्, ओषधे त्रायस्वेति मन्त्रेण निदधाति स्थापयति । कथम्? । उच्यते । अभिशिरोऽग्राः, शिरसोऽभिमुखान्यग्राणि यासां तथाविधाः ॥०॥ १४ ॥०॥

ता वामेन पाणिना निगृह्य दक्षिणेन पाणिनौदुम्बरं क्षुरं गृहीत्वाऽऽदर्शं वाऽभिनिदधाति स्वधिते मैनं̐हिं̐सीरिति ॥ १५ ॥

ताः दर्भपिञ्जली र्दक्षिणकपुष्णिकास्थ, 'वामेन पाणिना' 'निगृह्य' निःशेषेण गृहीत्वा, 'दक्षिणेन पाणिना' 'औदुम्बरं क्षुरमादर्शं वा' पूर्व्वमासादितम्, 'अभि' सर्व्वतोभावेन, 'निदधाति' संलग्नं धारयति,—स्वधिते मैनमितिमन्त्रेण । क्षुर आदर्शो वा तथा निधा-

तव्यो यथा सर्व्वाः पिञ्जल्यः सर्व्वास्त्र दक्षिणकपुष्णिका स्तद्ग्राः स्युरित्यर्थः ॥०॥ १५ ॥०॥

निधाय च,—

येन पूषा बृहस्पतेरिति त्रिः प्राञ्चं प्रोहत्यप्रच्छिन्दन् सकृद्यजुषा द्वि स्तूष्णीम् ॥ १६ ॥

त्रि र्व्वारत्रयं प्राञ्चं प्राग्गतं प्रोहति प्रेरयति—प्रसारयतीत्येतत्। किं कुर्व्वन्?। अप्रच्छिन्दन् केशच्छेदनमकुर्व्वन्। क्षुर स्तथा प्रसारयितव्यो यथा केशा न च्छिद्यन्ते,—इत्यर्थः। किं तूष्णीमेव प्रोहति?। न। कथन्तर्हि?। येन पूषा इति यजुषा सकृदेकवारं प्रोहति, तूष्णीं वारद्वयम् ॥०॥ १६ ॥०॥

अथायसेन प्रच्छिद्यानडुहे गोमये निदधाति ॥१७॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम्। यः पूर्वप्रकृतः क्षुरपाणि र्नापितः, तदीयेन आयसेन लौहमयेन क्षुरेण, प्रच्छिद्य प्रकर्षेण पिञ्जलीभिः सहैव दक्षिणां कपुष्णिकां छित्वा, आनडुहे गोमये पूर्वमग्नेरुत्तरतः समासादिते, निदधाति स्थापयति। मन्त्रानुपदेशादमन्त्रकम् ॥०॥ १७ ॥०॥

एतयैवावृता कपुच्छलम् ॥ १८ ॥

एतया अनन्तरोक्तयैवावृता परिपाट्या कपुच्छलं संस्कुर्य्यादिति वाक्यशेषः। के शिरसि पश्चाद्भागे पुच्छवत् लम्बते यः केशपाशः, स कपुच्छलः—इत्याख्यायते ॥०॥ १८ ॥०॥

एतयोत्तरां कपुष्णिकाम् ॥ १९ ॥

उत्तरशब्दो वामवचनः। वामामपि कपुष्णिका मेतयैवावृता संस्कुर्य्यात् ॥०॥ १९ ॥०॥

किमेतया समस्तयैवावृता,—अथ जपत्यायमगादित्येवमादिकया संस्कुर्य्यात्?। न। कतमया तर्हि?। उच्यते।

उन्दनप्रभृति त्वेवाभिनिवर्त्तयेत् ॥ २० ॥

प्राक्तनं सूत्रद्वयमनेन विशिष्यते। उन्दनप्रभृति क्लेदनप्रभृत्येव आवृतम्, अभि सर्वतोभावेन निवर्त्तयेत् आवर्त्तयेत्, न पुनः सर्वाप्यावृदावर्त्तनीया। तस्मात् 'दक्षिणेन पाणिनाऽप आदाय'—इत्येवमादिकामावृतमावर्त्तयेत्, न ततः पूर्वामपीत्यर्थः। तुशब्दो विशेषणार्थः। कथन्नाम?। कपुच्छले संक्रियमाणे कुमारमुदङ्मुखं धारयेत्; यथा प्राञ्चं प्रोक्षणादिं कर्त्तुं शक्यते। 'उन्दनप्रभृति द्वेधा अभिनिवर्त्तयेत्'—इति केचित् पठन्ति। तत्र व्यक्त एवार्थः ॥०॥ २० ॥०॥

उभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्द्धानं परिगृह्य जपेत् त्र्यायुषं जमदग्नेरिति ॥ २१ ॥

मूर्द्धानं कुमारस्य। ऋज्वन्यत् ॥०॥ २१ ॥०॥

एतयैवावृता स्त्रियाः ॥ २२ ॥

एतया प्रकृतया आवृता स्त्रियाः सर्वे अधस्तनोक्ताः संस्कारा

भवन्ति। न पुनरानन्तर्य्याच्चूड़ाकरणाभिप्रायमेव वचनं वर्णनीयम्। कुतः?। एवकारेण व्याप्त्यवगमात्।

"अमन्त्रिका तु कार्य्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः"।

इत्यादि वचनाच्च ॥०॥ २२ ॥०॥

किमेवम्भूतयैवावृता?। न। कथन्तर्हि?।

तूष्णीम् ॥ २३ ॥

मन्त्रवर्ज्जमित्यर्थः ॥०॥ २३ ॥०॥

किं सर्वमेव कर्म तूष्णीं भवति?। न। कथन्तर्हि?। उच्यते।

मन्त्रेण तु होमः ॥ २४ ॥

यो यो होमः पूर्वमभिहितः, स मन्त्रेणैव भवति। तुशब्द अप्रब्दार्थः समुच्चये। तेनान्वाहार्य्यश्राद्धमपि मन्त्रवदेव स्यात्। तदन्य त्तूष्णीं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥०॥ २४ ॥०॥

उदगग्ने रुत्सृप्य कुशलीकारयन्ति यथागोत्रकुलकल्पम् ॥ २५ ॥

अग्नेरुत्तरत उत्सृप्य गत्वा कुमारं कुशलीकारयन्ति नापितेन मुण्डयन्ति। कर्त्तु रनियमः। कथम्?। यथागोत्रकुलकल्पम्। कल्पो विधिरित्यनर्थान्तरम्। यथा गोत्रविधि र्यथा च कुलविधि स्तदनतिक्रमेणेत्यर्थः। गोत्रकल्पस्तावत्,—

"वाशिष्ठाः पञ्चचूड़ाः स्यु स्त्रिचूड़ाः कुण्डपायिनः ।

इत्याद्युक्तः । कुलकल्पोऽपि, यथा । भद्रादित्याना मायतनसन्निधाविति । कौथुमराणायणादीनां प्राक् समावर्त्तनात् सशिखमेव वपनम् । कुतः ? । "केश श्मश्रु रोम नखानि वापयीत शिखावर्ज्जम्"—इति तत्र विशेषोपदेशादर्व्वाक् सशिखवपनावगतेः । उक्तञ्च कर्म्मप्रदीपकृता ।

"सशिखं वपनं कार्य्यमास्नानाद्ब्रह्मचारिणाम् ।
आ शरीरविमोचाय ब्रह्मचर्य्यं न चेद्भवेत्" ।

इति ॥०॥ २५ ॥०॥

आनडुहे गोमये केशान् कृत्वाऽरण्यं हृत्वा निखनन्ति ॥ २६ ॥

पूर्व्वमासादिते आनडुहे गोमये समस्तान् केशान् निधाय, अरण्यं हृत्वा नीत्वा, निखनन्ति अरण्यएव । बहुवचनादनियतः कर्त्ता । 'अरण्यं गत्वा'—इति, 'अरण्ये गत्वा'—इति च पाठान्तरम् । तत्र व्यक्त एवार्थः ॥०॥ २६ ॥०॥

स्तम्बे हैके निदधति ॥ २७ ॥

ह—इत्यैतिह्यार्थको निपातः । एके किलाचार्य्याः व्रीहियवादिस्तम्बे तान् केशान् निदधति ॥०॥ २७ ॥०॥

यथार्थम् ॥ २८ ॥

तन्त्रसमापनं कर्त्तव्यमित्यर्थः। एवमेके। अपरे तु मन्यन्ते,—"यथार्थमिति यस्य येनार्थः प्रयोजनं स तं कुर्यात्—इति। कथन्नाम?। आयुषमित्यादिना मूर्द्धपरिग्रहे कृते उत्तरतोऽग्नेः कुशलीकारयन्ति, असावपि कर्म्मशेषं समापयेत्"—इति ॥०॥ २८ ॥०॥

गौर्दक्षिणा ॥ २९ ॥

चूड़ाकरणकर्म्मणः ॥०॥ २९ ॥०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयप्रपाठकस्य नवमी काण्डिका ॥०॥

अत ऊर्द्ध्वमुपनयनलिङ्गाः मन्त्राः, तेषां विनियोगं विवक्षुरिदमाह,—

गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत् ॥ १ ॥

गर्भाष्टमेषु, गर्भत आरभ्य गणनया ये अष्टमावर्षा स्तेषु। बहुवचनं व्यक्तरभिप्रायम् । तेषु वर्षेषु वर्त्तमानेषु यदोदगयनादीनां समुच्चय स्तदैव ब्राह्मणमुपनयेत् उपनयनकर्म्मणा योजयेत् । उपनयनं नाम वेदाध्ययनार्थम् उप समीपे (गुरोः) नीयते येन कर्म्मणा तदुच्यते । तथाचाहुः ।

"गृह्योक्तकर्म्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।
बालो वेदाय तद्योगाद् बालस्योपनयं विदुः" ।

इति ॥०॥ १ ॥०॥

गर्भैकादशेषु क्षत्रियम् ॥ २ ॥

उपनयेदितिवर्त्तते ॥०॥ २ ॥०॥

गर्भद्वादशेषु वैश्यम् ॥ ३ ॥

उपनयेत् ॥०॥ ३ ॥०॥

यदि दैवान्मानुषाद्वा कारणादुक्तकालातिपातः स्यात्, तदा कथम्?। उच्यते।

आषोड़शाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्यानतीतः कालो भवत्या-द्वाविंशात् क्षत्रियस्याचतुर्व्विंशाद्वैश्यस्य ॥ ४ ॥

ऋजुरक्षरार्थः। अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति। आङ्शब्दोऽत्राभिविधौ न मर्य्यादायाम्। कुतः?। अभिविध्यर्थसम्भवे मर्य्यादार्थस्यान्याय्यत्वात्। तथाच स्मृत्यन्तरम्।

"औपनायनिकः कालः परः षोड़शवार्षिकः।
द्वाविंशतिः परोऽन्यस्य स्याच्चतुर्व्विंशतिः परः"।

इति।

"विप्रस्य षोड़शाद्वर्षात् राज्ञो द्वाविंशतेः परम्।
वैश्यस्याष्टत्रिकादब्दात् सावित्रीपतनं भवेत्"।

इति।

"षोड़शाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः।
विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता।
सावित्री नातिवर्त्तेत अत ऊर्द्धं निवर्त्तते"।

इति चैवमादि। यच्च यमवचनम्—

"पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः।
प्रायश्चित्तं भवेदेषां प्रोवाच वदताम्वरः।
विवस्वतः सुतः श्रीमान् यमो धर्म्मार्थतत्त्ववित्।

सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्य्यात् समाहितः ।
हविष्यं भक्षयेदन्नं ब्राह्मणान् पञ्च सप्त वा ।
एकविंशतिरात्रन्तु पिवेत् प्रसृतियावकम् ।
अतो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम्"।

इति । तत् पतितसावित्रीकत्वाभावेपि पञ्चदशवर्षोपरि प्रायश्चित्त विशेषोपदेशार्थम् । न पुनः पञ्चदशवर्षोपरि पतितसावित्रीकत्व-मस्यार्थः । तथाविधवचनव्यक्तेरभावात् । लघुनः प्रायश्चित्तस्यो-पदेशाच्च । पतितसावित्रीकाणां हि व्रात्यस्तोमः क्रतुः प्रायश्चि-त्तम् । राजन्यवैश्ययो श्चाविशेषात् । तथा राजन्यवैश्ययोः,—इति ब्राह्मणवत् क्षत्रियवैश्ययोरपि पञ्चदशवर्षोपरि तत् प्रायश्चित्तमवि-शेषेणोपदिश्यते । तयोश्च पतितसावित्रीकत्वाभावेपि वचनबलात् तत्प्रायश्चित्तमित्यकामेनापि वाच्यम् । तत्सामान्यात् ब्राह्मण-स्यापि तथैव वर्णयितुं युक्तम् । तस्मात् 'पतिता यस्य सावित्री'—इत्यस्य यस्य सावित्रीग्रहणं न सम्पन्नमित्ययमर्थः । नहि दश पञ्च च वर्षाणि सावित्री पततीति शक्यते वक्तुम् । भवतामपि तदूर्द्धमेव पतनस्यानुमतत्वात् । विज्ञानेश्वरेणापि,—यस्योपनयने आपद्भावेन तत्कालातिक्रम स्तस्य यमोक्तप्रायश्चित्तमभिधाय,—अनापद्यति-क्रमेतु मानवं त्रैमासिकम्, तत्रैव पञ्चदशवर्षादूर्द्धमपि कियत्-कालातिक्रमेतूद्दालकव्रतं व्रात्यस्तोमोवा,—इति वदता एतदेव-मतमङ्गीकृतमित्यवगम्यते । तस्मात्, अस्माद् यमवचनादाङो-मर्य्यादार्थतां ब्रुवन् शूलहस्तः परास्तः । व्रात्यस्तोमे सपादनवधेनू-नाम्, अत्र तु सपादधेनुत्रयाणां स्वयमेव सङ्कलितत्वेन वैषम्या-

पत्तेः। याज्ञवल्क्यटीकायां स्वयमेवाभिविध्यर्थतायावर्णनाच्च। पतितसावित्रीकपरतयावर्णने च क्षत्रियवैश्ययोरपि तावतैव पतितसावित्रीकतापत्तेः। नचैवमिष्यते। रघुनन्दनस्तु,—यमवचनस्य प्रथमश्लोकार्द्धत्रयमात्रमुपन्यस्यन् परप्रतीकञ्चापह्नुवानः 'एभिः षोड़शवर्षोपरि यमेन पञ्चदशवर्षोपरि यत् पतनमभिहितं, तद्गर्भजन्मप्रभृतिगणनयाऽविरुद्धम्'—इत्यात्मनः स्मृतिनैपुण्यमुपदर्शितवान्। तदप्यनादरणीयम्। पूर्व्वोक्तयुक्त्या यमेन पञ्चदशवर्षोपरिपतनस्यानभिहितत्वात्। गर्भप्रभृतिगणनयापि षोड़शवर्षान्तिममासत्रयस्याऽसंग्रहाच्च। किञ्च। पतितसावित्रीकत्वाभावेपि "द्वादशषोड़शविंशतोऽस्वेदतीता अवरुद्धकाला भवन्ति"—इति पैठिनसिवचनात् द्वादशवर्षाद्युपरि प्रत्यवायाल्पत्वज्ञापनं स्वयमेव वर्णितम्। तत् किमत्रापि तथैव न वर्णितमिति स एव जानाति!। तस्मात्, तन्मतेपि द्वादशवर्षोपरि ब्राह्मणस्य महाव्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तम्, पञ्चदशवर्षोपरि यमोक्तमेकविंशतिरात्रव्रतम्, व्रात्यप्रायश्चित्तं पुनरतोप्यूर्द्धं भवितुं युक्तम्। ब्राह्मणस्य द्वादशवर्षोपरि महाव्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तमपि स्वयमेवोक्तम्। ब्राह्मणस्य विशेषेण प्रायश्चित्तम्—इति वदन् यमोऽपि पुरस्तात् सामान्यप्रायश्चित्तमस्य बोधयति।

वयन्तु पश्यामः। ब्राह्मणस्य द्वादशवर्षोपरि महाव्याहृति होमप्रायश्चित्ताभिधानमप्यनुचितमेव। अष्टवर्षोपरि खल्वेतत् स्यात्। कस्मात् कारणात्?। तस्य मुख्यकालत्वात्। कुतस्तस्य मुख्यकालत्वम्?। प्रथमोपदिष्टत्वात्। 'समर्थस्य चेपायोगः'—

इति न्यायाच्च। तस्माद् ब्राह्मणस्याष्टवर्षोपरि, क्षत्रियस्यैकादश वर्षोपरि, वैश्यस्य द्वादशवर्षोपरि महाव्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तम्। तथाच स्मरणम्।

"गौणेषु तेषु कालेषु कर्म्म चोदितमारभेत्।
प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत्"।

इति। यत्तु,—

"संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन।
कृत्वैतदेव कुर्व्वीत ये तूपनयनादधः"।

इति कर्म्मप्रदीपे, उपनयनादधः,—इति करणादुपनयनकालातिपाते न महाव्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तमिति प्रतीयते। तद् गौणकालस्याप्यतिपाते बोद्धव्यम्। कुतः?। अविरोधात्। उपनयनकालातिपाते च तदभावावगतेः। षोड़शवर्षादिपर्य्यन्तं खल्वनतीतकालता उपनयनस्यात्र सूच्यते। अथवा। एतदेवेत्येवकारकरणात् उपनयनात् पूर्व्वं महाव्याहृतिहोम एव प्रायश्चित्तम्, उपनयने तु न तावन्मात्रम्, अपितु व्रात्यस्तोमोपीति वर्णनीयम्। एतच्च भवतोप्यनुमतम्।

पैठिनसिवचनेन तु ब्राह्मणस्य द्वादशवर्षोपरि प्रायश्चित्तान्तरम्। यमवचनात् तु सर्व्वेषामेव पञ्चदशवर्षोपर्य्येकविंशतिरात्रव्रतम्। क्षत्रियवैश्ययोः पुनः षोड़शविंशतिवर्षादूर्द्ध्वं प्रायश्चित्तान्तरं पैठिनसिवचनादुन्नेयम्। सर्व्वेषान्तूत्तरावधेरूर्द्ध्वं व्रात्यस्तोमः,—इति बोद्धव्यम्। अस्मिंस्तुपक्षे, पञ्चदशवर्षोपरि यथा ब्राह्मणस्य विशेषेण प्रायश्चित्तं भवेत्, तथा राजन्यवैश्ययोरपि विशेषेण

प्रायश्चित्तं भवेदिति यमवचनस्यार्थः। तदनेन सर्व्वेषामेव सामान्य प्रायश्चित्तं पुरस्तादस्ति,—इति दर्शयति। प्रायश्चित्तान्तरन्तु विस्तरभयान्नेह प्रस्तूयते।

वस्तुतस्तु पैठिनसिवचनं शाखान्तरविषयमेव नास्मच्छाखाविषयम्। विभिन्नशाखिनः खल्वाचार्य्या भिन्नानि वचनानि रचयाम्बभूवुः। तन्नास्ति सर्व्वेषामेकविषयत्वम्। अतएव, अनवरुद्धकाला भवन्ति,—इत्युक्तम्। भिन्नौ खल्विमावर्थौ—यस्य कालावरोधः यच्चाल्पप्रायश्चित्तम्—इति। एव मन्यान्यपि वचनानि व्याख्येयानि,—इत्ययं मामकीनः पन्थाः। केचित् पुनर्निबन्धारः एतदननुसन्धानाद्वा लोकसङ्ग्रहाद्वा पाण्डित्यातिशयख्यापनाद्वा विभिन्नशाखाविषयाणामपि वचनानां सामञ्जस्याय वक्रायासमकुर्व्वन्त। तदस्माभिरपि कथञ्चित् सामञ्जस्यकरणाय प्रयत्नः कृतः। अन्यथा खल्वर्व्वाचीनाः प्राचीननिबन्धृषु बहुमानात् पक्षपाताच्चास्मत्कृते व्याख्याने न श्रद्दध्युरुपालम्भञ्च कुर्य्युरिति। परमार्थतस्तु विभिन्नविषयाणां वचनानां नास्त्येकविषयत्वम्। असम्भवमपादश्च सर्व्वेषां सामञ्जस्यमिति शक्नुमो वयं प्रदर्शयितुम्। परन्तु ग्रन्थगौरवभयादत्र मूकीभवामः। धीमद्भिरेव तदूहनीयमित्यस्तु किं विस्तरेण? ॥०॥ ४ ॥०॥

अत ऊर्द्धं पतितसावित्रीका भवन्ति ॥ ५ ॥

अतोऽस्मात् कालादूर्द्धं त्रयोप्येते पतितसावित्रीका भवन्ति। स्वकाले सावित्र्याम्—गायत्र्यामनुच्यमानायां ये पतन्ति प्रायश्चि-

न्तविशेषभागिनो भवन्ति, त इमे पतितसावित्रीका व्रात्याश्च भण्यन्ते ॥०॥ ५ ॥०॥

नैनानुपनयेयु र्नाध्यापयेयु र्नयाजयेयु र्नैभिर्व्विवहेयुः ॥ ६ ॥

एनः प्रकृत्यन्तर मतदर्थः। नैतान्—इति केचित् पठन्ति। एतान् पतितसावित्रीकान् (त्रयाणां प्रकृतत्वाद्बहुवचनम्) नोपनयेयु र्व्रात्यस्तोमात् क्रतोर्व्विना। तथाच स्मृत्यन्तरम्।

"अत ऊर्द्धं त्रयोऽप्येते यथाकाल मसंस्कृताः।
सावित्रीपतिता व्रात्या व्रात्यस्तोमादृते क्रतोः"।

इति। उपनयेयुरिति बहुवचनं तत्कर्त्तृसंसर्गिणामपि प्रायश्चित्तप्रज्ञापनार्थम्। तथाच स्मरणम्।

"व्रात्याचार्य्यस्य भुक्त्वाऽन्नं कृच्छ्रपादेन शुध्यति।
यश्चोपनयते व्रात्यान् त्रिभिः कृच्छ्रैः स शुध्यति"।

इति। एवमुत्तरत्रापि बोद्धव्यम्। नैनानध्यापयेयुः। नैनान् याजयेयुः। अविशेषात् पाकयज्ञैरपि। न एभिःसह विवहेयुः—विवाहं कुर्य्युः। विवाहयेयुरितिपाठे, एभिःसह विवाहं न कारयेयुरिति व्याख्येयम्। उपनयनप्रतिषेधादेव सर्व्वत्र प्रतिषेधे सिद्धे यदि केनचिल्लोभादज्ञानाद्वा उपनीताः स्युः, तथापि नैवोत्तराणि कर्म्माणि पतितसावित्रीकाणां कुर्य्यात्—इति सर्व्वेषां पाठः क्रियते ॥०॥ ६ ॥०॥

यदह रुपैष्यन्माणवको भवति प्रग एवैनं तदहर्भोजयन्ति कुशलीकारयन्त्याप्लावयन्त्यलङ्कुर्व्वन्त्यहतेन वाससाऽऽच्छादयन्ति ॥ ७ ॥

यदह यस्मिन्नहनि। माणवकः—इत्यनधीतवेदो भण्यते। तथा चोक्तम्। "अनृचो माणवको ज्ञेयः"—इति। यदहर्माणवक उपैष्यन् उपनयनं कारयिष्यन् भवति,—यस्मिन्नहन्युपनयनमस्य करिष्यते—इत्यर्थः। तदह तस्मिन्नहनि, प्रगे एव प्रातरेव, एनं माणवकं भोजयन्ति। एवकारकरणात् प्रग एवैनं भोजयन्ति, न तु भोजनात् परं कथं कर्म्म,—इत्याशङ्कनीयमित्युपदिशति। किं भोजयन्ति?। क्षीरादिकम्। कस्मात्?। "पयोयवाग्वामिक्षाहाराः क्रमशो द्विजातीनाम्"—इति तन्त्रान्तरदर्शनात्। कुशलीकारयन्ति मुण्डयन्ति। आप्लावयन्ति स्नपयन्ति। अलङ्कुर्व्वन्ति केयूरकुण्डलादिभिः। अहतेनाक्षुण्णेनाच्छादितेन वाससा वसनेन आच्छादयन्ति। आङ्शब्दो व्याख्यातः। वाससा,—इत्येकवचननिर्देशात् अधरीयवसनमेवैतत्। उत्तरीयन्तु,—उपरिष्टात् यदजिनं सूत्रयिष्यति, तदेव स्यात्। सर्व्वत्र बहुवचनात् कर्त्तुरनियमः। असमासकरणादुपन्यासमात्रमेवैतत्, न पुनरेष एव क्रमः। ज्योतिःशास्त्रविरोधात्। तत्र हि भुक्तस्य क्षौरप्रतिषेधोऽनुशिष्यते। यथा।

"न स्नातमात्र गमनोन्मुख भूषितानां
नाभ्यक्त भुक्त रणकाल निरासनानाम्।

सन्ध्या निशा कुजदिने च तिथौ च रिक्ते
चौरं हितं न नवमेऽह्नि तथाच विष्ट्याम्" ॥

इति। तस्मादादौ क्षुरलोकारयन्ति, तत आप्लावयन्ति, ततो भोजयन्ति। एवमके। अक्रमासकरण मेकैकक्रियापरिसमापनानन्तरमपरापराक्रिया यथास्यादित्येवमर्थम्। तेन पाठक्रमादेवामूषां क्रियाणां क्रमः प्रत्येतव्यः। ज्योतिः शास्त्रनिषेधस्तु नात्र निविशते। कुतः?। आचार्य्यक्रमविरोधात्। सामान्यशास्त्रस्य विशेषेतरपरताया न्याय्यत्वाच्च। अतएव समावर्त्तनेप्यमुमेवक्रममभूषां क्रियाणां सूचयिष्यति। सोऽयमस्मत् सिद्धान्तो बुद्धिमद्भि श्चिन्तनीयः।

'यज्ञोपवीतमपि इदानोमेव देयम्। कुतः?। यज्ञोपवीतिनाचान्तादेकेन कृत्यम्—इति वचनात्'—इति केचित्। तदसङ्गतम्। प्रमाणाभावात्। यज्ञोपवीतिनाकृत्यम्—इति वचनञ्च पुरुषार्थस्यैव सतो यज्ञोपवीतस्य कर्म्मार्थतामात्रमुपदिशति न तु तदपि विदधाति,—इति खल्ववोचाम। किन्तु द्विराचमनमिदानीं कर्त्तव्यम्। "सुप्त्वा भुक्त्वा क्षुत्वा स्नात्वा विपरिधाय च"—इति वचनात्। यज्ञोपवीतधारणक्रमं परतोवक्ष्यामः ॥०॥ ७ ॥०॥

वाससाऽऽच्छादयन्ति,—इत्युक्तम्। इदानीं ब्राह्मणादीनां वासांसि विशेषतो विधातुमाह,—

क्षौमशाणकार्पासौर्णान्येषां वसनानि ॥ ८ ॥

क्षुमा अतसी तस्या इदं क्षौमं तसरादि, शणस्येदं शाणम्, कार्पासस्येदं कार्पासम्, ऊर्णा मेषादिलोम तस्या इदं मौर्णम् । पश्चात् द्वन्द्वसमासः । एषां ब्राह्मणादीनामेतानि वसनानि भवन्ति । ब्रह्मचारिणां त्रित्वेपि वसनानां चतुष्टमुपरिष्टादुपपादयिष्यति । तदिदमधरीयवसनविषयं सूत्रम् ॥०॥ ८ ॥०॥

ऐणेयरौरवाजान्यजिनानि ॥ ९ ॥

एणः कृष्णमृगः कृष्णसारश्च भण्यते । रुरु गौरमृगः । तथा चोक्तम् ।

"अनृचो माणवको ज्ञेयः एणः कृष्णमृगः स्मृतः ।
रुरु गौरमृगः प्रोक्त स्ताम्बलः शण उच्यते" ।

इति । अज च्छागः । एणस्येदमैणेयम्, रुरोरिदं रौरवम्, अजस्येदमाजम् । एतान्यजिनानि चर्म्माणि यथाक्रमं ब्राह्मणदीनां भवन्ति । तदिदमुत्तरीयाभिप्रायं सूत्रम् । कुतः ? । "चर्म्माण्युत्तरीयाणि"—इति गृह्यान्तरसूत्रणात् ॥०॥ ९ ॥०॥

मुञ्ज काश ताम्बल्यो रशनाः ॥ १० ॥

मुञ्जकाशौ प्रसिद्धौ । ताम्बलः शणः । कुतः ? । 'ताम्बलः शण उच्यते'—इति वचनात् । केचित्तु,—'मुञ्ज काश ताम्बल्यो रशनाः' —इति सूत्रपाठं मन्यन्ते । ताम्बलः शण उच्यते—इत्यत्रापि,

तान्तुनः शण उच्यते,—इति पठन्ति। उभयथाप्यर्थो न भिद्यते। तदेतन्मय्यो रशनाः मेखलाः यथाक्रमं ब्राह्मणादीनां भवन्ति। तत्र मनुः।

"मौञ्जी त्रिवृत् समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला।
क्षत्रियस्य च मौर्व्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी।
मुञ्जालाभे तु कर्त्तव्या कुशाश्मान्तकवल्वजैः।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा"।

इति ॥०॥ १० ॥०॥

पार्णवैल्वाश्वत्थादण्डाः ॥ ११ ॥

पर्णः पलाशः। विल्वाश्वत्थौ प्रसिद्धौ। ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं पार्णादयोदण्डा भवन्ति। अत्रापि स्मृत्यन्तरोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः। यथा मनुः।

"केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य्यः प्रमाणतः।
ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः।
ऋजवस्ते तु सर्व्वे स्युः रव्रणाः सौम्यदर्शनाः।
अनुद्वेगकरा नॄणां सत्वचो नाग्निदूषिताः"।

इति ॥०॥ ११ ॥०॥

इदानीमुक्तानां वसनानां विषयव्यवस्थामुपदिशति,—

क्षौमं शाणं वा वसनं ब्राह्मणस्य कार्पासं क्षत्रियस्याविकं वैश्यस्य ॥ १२ ॥

स्पष्टार्थं सूत्रम् ॥०॥ १२ ॥०॥

एतेनैवेतराणि द्रव्याणि व्याख्यातानि ॥ १३ ॥

एतेनैवानुसारेण इतराण्यपि द्रव्यानि,—अजिन रशना दण्डरूपाणि, ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं व्याख्यातान्युक्तानि। तथाच, ऐणेयमजिनं मौञ्जी रशना पार्णोदण्डश्च ब्राह्मणस्य, रौरवमजिनं काशी रशना वैल्वोदण्डश्च क्षत्रियस्य, आजमजिनं ताम्बली रशना आश्वत्थोदण्डश्च वैश्यस्य ॥०॥ १३ ॥०॥

अलाभे वा सर्वाणि सर्वेषाम् ॥ १४ ॥

स्वस्वजात्युक्तवसनादीनामलाभे सर्वाणि वसनादीनि सर्व्वेषां भवन्ति यथालाभम् ॥०॥ १४ ॥०॥

पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवति ॥ १५ ॥

कृतभाष्यं सूत्रम् ॥०॥ १५ ॥०॥

अग्ने व्रतपत इति हुत्वा पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राङाचार्य्योऽवतिष्ठते ॥ १६ ॥

'यथा पाणिग्रहणे तथा चूड़ाकर्म्मण्युपनयने'—इत्यतिदेशादुपनयनकर्म्मणः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च महाव्याहृतिभि स्तस्र आहुतयो भवन्ति। तदाहुतिचतुष्टयं हुत्वा, अग्ने व्रतपते—इत्यादि पञ्चभि र्मन्त्रैः (अनादेशादाज्येन) पञ्चाहुतीश्च हुत्वा आचार्य्यः पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राङ्मुख ऊर्द्ध्वं स्तिष्ठति। हुत्वा आचार्य्योऽवति-

यते—इति श्रवणात् कर्त्रन्तरानुपदेशाच्च आचार्य्य एव जुहोति। मन्त्रन्तु माणवक एव जपति। कस्मात्?। व्रतं चरिष्यामि—इत्यादि मन्त्रलिङ्गात्। तस्मात्,—'करणत्वादाचार्य्य एव मन्त्रं जपति'—इति ब्रुवती सरला सरलैव। व्रतान्ते व्रतमचार्षमित्यादेर्ब्रह्मचारिपाठस्य स्वयमेव वर्णनादत्रापि तथैव वर्णयितु मुचितत्वाच्च। 'व्रतं चरिष्यामि—इति मन्त्रलिङ्गे तु ऋत्विक् स्थानीयत्वादाचार्य्यस्य याज्यस्थानीयत्वाच्च माणवकस्य मन्त्रै रन्यादि प्रार्थना ब्रह्मचारिणो नाचार्य्यस्य। तथाच, यां वै काञ्चन यज्ञ-ऋत्विज आशिषमाशासते सा यजमानस्यैव'—इत्यप्यस्थान एव तस्याः संरम्भः। आचार्य्यमाणवकयोः ऋत्विग् यजमानस्थानीयत्वे आचार्य्यस्य मन्त्रपाठे च प्रमाणस्यैवाभावात्। अधिकन्तु पूर्वमेवोक्तमिति नेह पुनरुच्यते।

अत्रच, व्रतं चरिष्यामि—इति मन्त्रस्य साकाङ्क्षत्वान्निराकाङ्क्षीकरणाय व्रतनामकालपरिणामयोरादेशः कर्त्तव्यः;—एतद्व्रतमियत्कालिकम्—इति। कुतः?।

"ब्रह्मचारी व्रतादेशे व्रतनाम प्रवाचयेत्।
चरिष्ये यावदन्ताय सावित्रे चान्तकीर्त्तनम्"।

इति वचनात्॥०॥ १६ ॥०॥

अन्तरेणाग्न्याचार्य्यौ माणवकोऽञ्जलिकृतोऽभिमुख आचार्य्यमुदगग्रेषु दर्भेषु॥ १७॥

अन्तरेणशब्दो मध्यवचनः। तद्योगाच्च 'अग्न्याचार्य्यौ'—इति

षष्ठ्यर्थे द्वितीया। अग्न्याचार्य्ययो र्मध्यदेशे माणवकोऽञ्जलिकृतः कृताञ्जलिः, अभिमुख आचार्य्यम् आचार्य्याभिमुखः—प्रत्यङ्मुखः—इत्येतत्। उदगग्रेषु दर्भेषु 'अवतिष्ठते'—इत्यनुवर्त्तनीयम् ॥०॥ १७ ॥०॥

तस्य दक्षिणतोऽवस्थाय मन्त्रवान् ब्राह्मणोऽपामञ्जलिं पूरयति ॥ १८ ॥

तस्य अनन्तरोक्तस्य माणवकस्य, दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि न दक्षिणपार्श्वे। कस्मात्?। माङ्गलिकत्वात्। प्रत्यङ्मुखस्य माणवकस्य दक्षिणपार्श्वे खल्ववस्थाने दक्षिणामुखत्वमवस्थातुः स्यात्। तच्चामङ्गलम्। तस्मात्, प्राचीसौम्यापराजिता—इति परिशिष्टानुग्रहाच्च, यथोदङ्मुखत्वं भवति तथाऽवस्थातव्यम्—इति यथोक्त एवार्थः। अवस्थाय ऊर्द्धः स्थित्वा। कः?। मन्त्रवान् अधीतवेदो ब्राह्मणः। किं करोति?। अपामद्भिरञ्जलिं माणवकस्य पूरयति। मन्त्रानुपदेशादमन्त्रकम् ॥०॥ १८ ॥०॥

उपरिष्टादाचार्य्यस्य ॥ १९ ॥

उपरिष्टात् माणवकाञ्जलिपूरणात् परस्तात्, आचार्य्यस्याप्यञ्जलिमद्भिः पूरयति। स एव ब्राह्मणः ॥०॥ १९ ॥०॥

प्रेक्षमाणो जपत्यागन्त्रा समगन्महीति ॥ २० ॥

माणवकं प्रेक्षमाणः आगन्त्रा—इति मन्त्रं जपति। कोजपति?।

आचार्य्यः। कस्मात्?। स्वस्ति चरतादयम्—इति मन्त्रलिङ्गात्। परस्मात् सिंहावलोकितन्यायेनानुषङ्गाच्च ॥०॥ २० ॥०॥
जपित्वाचाचार्य्यः,—

ब्रह्मचर्य्यमागामिति वाचयति ॥ २१ ॥

ब्रह्मचर्य्यमिति मन्त्रं माणवकं पाठयति ॥०॥ २१ ॥०॥

कोनामासीति नामधेयं पृच्छति तस्याचार्य्यः ॥ २२ ॥

कोनामासि,—इति तस्य माणवकस्य नामधेयमाचार्य्यः पृच्छति ॥०॥ २२ ॥०॥
किं कृत्वा?—

अभिवादनीयं नामधेयं कल्पयित्वा ॥ २३ ॥

अभिवादनं पादग्रहणमित्यनर्थान्तरम्। तत्र हितमभिवादनीयं नामधेयं तदानीमेवाचार्य्यः कल्पयित्वा। अभिवादनीयमितिकरणात् सर्वत्रैवाभिवादनकाले इदमेव नामोच्चारणीयमिति गम्यते ॥०॥ २३ ॥०॥
अभिवादनीयं नाम विशिनष्टि,—

देवताश्रयं वा नक्षत्राश्रयं वा ॥ २४ ॥

देवताश्रयं हरिप्रभृतिकं वा, नक्षत्राश्रयं शतपदचक्रोक्तजन्मकालीननक्षत्रपादानुसारि वा ॥०॥ २४ ॥०॥

गोत्राश्रयमप्येके ॥ २५ ॥

गोत्राश्रयं शाण्डिल्यः—इत्यादिरूपमपि नामैके आचार्य्या मन्यन्ते। 'गोत्राश्रयमित्येके'—इति पाठेऽपि व्यक्त एवार्थः। एवञ्च, इदानी मेवाभिवादनीयनाम-कल्पनानन्तरं नाम-पृच्छासूचणान्माणव-कोप्येतदेव नाम कथयेदित्यर्थादवगम्यते ॥०॥ २५ ॥०॥

माणवकेन अमुकनामास्मीति नाम्नि कथिते,—

उत्सृज्यापामञ्जलिमाचार्य्यो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णाति;—देवस्य ते सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णोहस्ताभ्याम् हस्तं गृह्णाम्यसाविति ॥ २६ ॥

अपामञ्जलिमुत्सृज्य त्यक्त्वा आचार्य्यः स्वेन दक्षिणेन पाणि माणवकस्य दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठमङ्गुष्ठसहितं गृह्णाति ते—इति मन्त्रेण। मन्त्रपाठानन्तरं हस्तग्रहणं बोद्धव्यम्। विति सर्वनामस्थाने च सम्बोधनविभक्त्यन्तं माणवकनाम ज्यम्। अत्र च, आचार्य्यस्येव माणवकस्यापि जलाञ्जल्युत्सर्गो वे कुतः?। अविशेषेणोपदेशात्। अतएव माणवकस्य साङ्गुष्ठदक्षि पाणिग्रहणमाञ्जस्येनोपपद्यते। क्त्वा प्रत्ययस्य तु पूर्वापरीभावम र्थो न पुनरेककर्तृकत्वमपि,—इत्यधस्तादुपपादितम्। आच स्यापि जलाञ्जल्युत्सर्गादत्रैककर्तृकत्वमप्यस्त्येव, परमेकमा कत्वमेव नास्ति,—इति न किञ्चिदनुचितम्। ...पतये

इदानीं गृहीतमाणवकहस्तस्याचार्य्यस्य, अग्निष्टे हस्तमग्रहीदितिमन्त्रजपो भवदेवभट्टाद्यनुमतः। प्रमाणन्तु मृग्यम्। मन्त्रब्राह्मणेऽप्यस्मिन्नवसरे मन्त्रोऽयं न पठ्यते ॥०॥ २६ ॥०॥

अथैनं प्रदक्षिणमावर्त्तयति सूर्य्यस्यावृतमन्वावर्त्तस्वासाविति ॥ २७ ॥

अथेति तद्देशनियमार्थम्। अथ तस्मिन्नेव देशे प्रत्यङ्मुखमवस्थितम् एनं माणवकं प्रदक्षिणं यथा भवति तथा आवर्त्तयति—प्रादक्षिण्येन प्राङ्मुखं करोति, आचार्य्यः, सूर्य्यस्येतिमन्त्रेण। तस्मिन्नेव देशेऽवस्थित आचार्य्यः—इति वा वर्णनीयम्। अत्राप्यसावित्यत्र पूर्ववन्नामग्रहणम् ॥०॥ २७ ॥०॥

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंसमन्ववमृश्यानन्तर्हितां नाभिमभिमृशेत् प्राणानां ग्रन्थिरसीति ॥ २८ ॥

आचार्य्यः स्वेन दक्षिणेन पाणिना माणवकस्य दक्षिणमंसम् अन्ववमृश्य स्पृष्ट्वा तूष्णीमित्यर्थः। अनन्तर्हिताम् अन्तर्धानरहिताम्—[illegible] वसनाच्छादितामित्येतत्। नाभिं अभिमृशेत् आभिमुख्येन [illegible], प्राणानामितिमन्त्रेण। अत्रासुमितिमन्त्रस्थाने द्वितीयान्तं [illegible]कनाम ग्रहीतव्यम् ॥०॥ २८ ॥०॥

उत्सृप्य नाभिदेशमहुर इति ॥ २९ ॥

[illegible] गतिकर्म्मा। नाभिदेशमिति द्वितीया समीपार्थ। उत्सृप्य

करं नाभिदेशसमीपमूर्द्ध्वं नीत्वा,—माणवकस्योदर एवात्रस्याप्येत्येतत्।

एवं वा—

नाभिदेशमिति व्यत्ययात् पञ्चम्यर्थे द्वितीया। नाभिदेशात् करमुत्सृप्य,—ऊर्द्ध्व मुदरं नीत्वा—इत्यर्थः। परतो हृदयदेशोत्सर्पणस्य स्मरणात् इदानीं नाभिदेशादूर्द्ध्वं हृदयदेशाच्चाधस्तात् करस्यावस्थानमवगम्यते। तदेवं कृत्वा, अङ्कर इति मन्त्रं जपत्याचार्य्यः। केचित् 'अम्भुर' इति पठन्ति। 'अम्भुर इति जाठरोऽग्निरुच्यते। तस्मात् नाभिदेशोपरि जाठराग्निस्थानमुदरमालभ्य जपेत्। तदधिष्ठातृत्वात्तस्य'—इति वर्णयन्ति च। अम्भुर—इति वायुनाम—इत्यपरे। अत्राप्यमुमित्यत्र द्वितीयान्तं माणवकनामोच्चार्य्यम्॥०॥ २९ ॥०॥

उत्सृप्य हृदयदेशं कृशन इति ॥ ३० ॥

उत्सृप्य जठरादूर्द्ध्वं हृदयदेशं करं नीत्वा,—तमालभ्येत्यर्थः। कृशन इति मन्त्रं जपत्याचार्य्यः। कृशनशब्देन हृदयपुरुषो भण्यते। तस्मात् हृदयमालभ्य जपति। अत्राप्यमुमिति मन्त्रस्थाने द्वितीयान्तं माणवकनाम गृह्णीयात्॥०॥ ३० ॥०॥

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंसमन्वालभ्य प्रजापतये त्वा परिददाम्यसाविति ॥ ३१ ॥

आचार्य्यो दक्षिणपाणिना माणवकस्य दक्षिणमंसं स्पृष्ट्वा प्रजापतये

इति मन्त्रं जपति । अत्रासावित्यत्र सम्बोधनविभक्त्या माणवकनामग्रहणम् ॥०॥ २१ ॥०॥

सव्येन सव्यं देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यसाविति ॥ ३२ ॥

आचार्य्यः सव्येन वामेन पाणिना माणवकस्य सव्यमंसमन्वालभ्य देवाय त्वा—इति मन्त्रं जपति। अत्रापि पूर्ववन्नामग्रहणम् ॥०॥ ३२ ॥०॥

अथैनꣳसंप्रेष्यति ब्रह्मचार्य्यस्यसाविति ॥ ३३ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । अथ पूर्वप्रकृतमंसयोर्गृहीतमेवैनं माणवकं संप्रेष्यति समादिशति आचार्यः। संप्रेषयति,—इति पाठेपि तथैवार्थः। किं समादिशति ?। ब्रह्मचार्यस्यसाविति । इतः प्रभृति त्वं ब्रह्मचार्यसि, अतो ब्रह्मचर्यनियमं मधुमांसवर्जनादिकं कुरु आब्रह्मचर्यपरिसमाप्तेरित्यर्थः । अत्रापि पूर्ववन्नामग्रहणम् ॥०॥ ३३ ॥०॥

किमेष एवादेशः ?। न। किन्तर्हि ?—

समिधमाधेह्यपोऽशान कर्म्मकुरु मादिवा स्वाप्सीरिति ॥ ३४ ॥

यत्तु वक्ष्यति,—अस्तमिते समिधमादधाति,—इति; तां समिधं सायं प्रातराधेहि । यच्च श्रुतावभिहितम्,—'तस्माद्वा एतदन्नम-

शिष्यन् पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधाति'—इति; तदिदमा-
दिश्यते,—अपोऽशान—इति। अप उदकम् अशान भक्षय भोजन-
कालात्पुरस्तादुपरिष्टाच्चेत्यर्थः। मन्त्रौ तु शाखान्तरादुपादेयौ,—
अमृतस्योपस्तरणमसि स्वाहेति पुरस्तात्, अमृतस्यापिधानमसि
स्वाहेतिचोपरिष्टात्। अपर आह,—'अपोऽशान—इत्याचमन
मेवसमादिश्यते तेषु तेषु निमित्तेषु'—इति। अन्ये तु, 'आपोशान'—
इति पठन्तः 'कर्म्म कुरु'—इत्युत्तरेणास्यैकवाक्यतां मन्यमाना वर्ण-
यन्ति,—'भोजनपूर्व्वापरयो र्जलपानरूपं यदापोशानं विहितम्,
तत्कर्म्म कुरु'—इति। तदनाकरम्। कर्म्मपदस्यैवमनर्थकं स्यात्।
पठ्यमानमन्त्रकाण्डेऽपि 'अपोशान'—इत्येवायमादेशः पठ्यते।
तस्मात्, अन्यच्च यत् किञ्चिद्विहितं कर्म्म—गुरुशुश्रूषादिलक्षणम्,
तत् कुरु,—इत्यपर एवायमादेशः। मा दिवा स्वाप्सीः, दिवा
स्वापं माकार्षीरिति। गुरुणा चैवमादिष्टो ब्रह्मचारी सर्व्वत्रैव
वाढम्—इति ॐ—इति वा ब्रूयात्। तच्चादेशमनुपालयेत्।
तदाह कर्म्मप्रदीपः।

"ब्रह्मचारी समादिष्टो गुरुणा व्रतकर्म्मणि।
वाढमोमिति वा ब्रूया त्तत्तथैवानुपालयेत्"।

इति ॥०॥ ३४ ॥०॥

**उदगग्नेरुत्सृप्य प्राङाचार्य्य उपविशत्युदगग्रेषु द-
र्भेषु ॥ ३५ ॥**

उदगुत्तरस्यामग्नेरुत्सृप्य गत्वा। प्राङ् प्राङ्मुखः। स्पष्टमन्यत्। उद-

ऽग्नेरितिपाठे उदङ्मुखोऽर्थादग्नेरुत्तरतो गत्वा प्राङ्मुख उपविशतीति व्याख्येयम् ॥०॥ २५ ॥०॥

प्रत्यङ्माणवको दक्षिणजान्वक्तोऽभिमुख आचार्यमुदगग्रेष्वेव दर्भेषु ॥ २६ ॥

माणवकस्तु दक्षिणजान्वक्तोभूमिगतदक्षिणजानुकः आचार्याभिमुखः प्रत्यङ्मुख उदगग्रेषु दर्भेषु उपविशति। अग्नेरुत्तरत एव ॥०॥ २६ ॥०॥

अथैनं त्रिः प्रदक्षिणं मुञ्जमेखलां परिहरन् वाचयतीयं दुरुक्तात् परिवाधमानेत्यृतस्य गोप्त्रीति च ॥ २७ ॥

अथ अनन्तरमेव—उपरिष्टमेव, एनं माणवकं वाचयत्याचार्यः। किं वाचयति?। इयं दुरुक्तादिति ऋतस्य गोप्त्रीति च मन्त्रद्वयम्। किं कुर्व्वन् वाचयति?। मुञ्जमेखलां तस्य कटिदेशे त्रिःप्रदक्षिणं परिहरन् प्रादक्षिण्येन वारत्रयं परिवेष्टयन्। परिहरन्—इति वर्त्तमाननिर्देशात् परिहरणसमकालत्वं मन्त्रवाचनस्य। सत्यामपि परिहरणावृत्तौ सकृदेव मन्त्रपाठः स्यात्। कस्मात्?। "एकद्रव्ये कर्म्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनं कृत्वा"—इति वचनात्।

"अस्मिन्नवसरे प्रसिद्धा यज्ञोपवीतमिच्छन्ति"—इति कर्कोपाध्यायाः। "गृह्यानुक्तमपि यज्ञोपवीतमस्मिन्नेव समये परिधापयेत्। मेखलाऽनन्तरम्—'कार्पासमुपवीतं स्यात्'—इति मनूक्तेः। 'पवि-

ब्रह्मास्मै प्रयच्छति'—इति जातूकर्ण्यात्। 'यज्ञोपवीतिनं कृत्वा'—इति शांख्यायनाच्च"—इति तत्त्वकारः। भवदेवभट्टप्रभृतयोऽप्येवम्। तत्र,—

"मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम्।
अप्सु प्राश्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्"।

इति मनुनोपवीतग्रहणस्यापि मन्त्रवत्त्वाभिधानात् गृह्ये च तदनुपदेशात् शाखान्तरान्मन्त्रमुपादद्यात्—यज्ञोपवीतमसि—इत्येवमादिम्। अजिनमपि इदानीमेव परिधापयेत्—इति भवदेवरघुनन्दनौ। वस्तुतस्तु अजिनधारणक्रमं वक्ष्यामः॥०॥ ३७ ॥०॥

अथोपसीदत्यधीहि भोः! सावित्रीं मे भवाननुब्रवीत्विति ॥ ३८ ॥

अथेति पूर्वोक्तशिष्टानन्तर्यद्योतनार्थम्। अथ यज्ञोपवीतधारणानन्तरम्। माणवक आचार्यमुपसीदति—कृताञ्जलिपुट आचार्यगतचक्षुरुपसन्नो भवति। अधीहि—इत्यनेन। अधीहि अध्यापय। भोरिति आचार्यसम्बोधनम्। अध्ययनस्यानेकत्वात् विशेषप्रतिपत्तये पुनरुच्यते,—सावित्रीम्—इति। सावित्रीं गायत्रीम्॥०॥ ३८॥०॥
माणवकेनैवमभिहितः खल्वाचार्यः,—

तस्मा अन्वाह,—पच्छोऽर्द्धर्चश ऋक्श इति॥ ३९ ॥

तस्मै माणवकाय, अन्वाह अनुब्रूयात्। अनुरुपसर्गः। कामनुब्रूयात्?।—सावित्रीम्। कथम्?। प्रथमन्तावत्, पच्छः—पदशः

पादं पादं कृत्वा। ततोऽर्द्धर्चशः—ऋचोऽर्द्धमर्द्धं कृत्वा। ततः ऋक्शः—सर्व्वामृचम्। ऋक्शः—इत्यत्र, 'सर्व्वाम्'—इत्येव केचित् पठन्ति। एवन्तावत् सावित्री मनुब्रूयात् ॥०॥ ३९ ॥०॥

महाव्याहृतीश्च विहृता ॐकारान्ताः ॥ ४० ॥

महाव्याहृतीश्च अन्वाह—इत्यनुषज्यते। कथम्भूताः?। विहृताः विशेषेण हृताः पृथक् कृताः—पृथक् पृथगित्येतत्। विहृताः,—इति पाठे, विहृताः पृथग्भूताः न संहताः—इति स एवार्थः। विकृताः—इति केचित् पठन्ति। तत्रापि तथैव व्याख्येयम्। ॐकारान्ताः। ॐकारः प्रणवोऽन्ते यासां तादृशा ॐकारान्ताः। महाव्याहृतीः—इति कृत्वा ॐकारान्ताः—इति करणात्तासामन्त एव ॐकारोऽवगम्यते। पठ्यमानमन्त्रकाण्डेऽपि, अस्मिन्नेवावसरे व्याहृतीनां परत एव ॐकारः पठ्यते। तथाच, भूः ॐ, भुवः ॐ, स्वः ॐ—इत्येव मनुब्रूयादिति भट्टनारायणोपाध्यायाः। ॐ भूः,—इत्यादिरूपमिति भवदेवभट्टाः। उभयमतानुरोधी वीरेश्वरस्तु ॐ भूः ॐ,—इत्यादिरूपम्—इत्याहस्म ॥०॥ ४० ॥०॥

वार्क्षञ्चास्मै दण्डं प्रयच्छन् वाचयति—सुश्रवः सुश्रवसं माकुर्विति ॥ ४१ ॥

वृक्षस्यायं वार्क्षः तं वार्क्षम्, प्राग्दण्डानुवादेन प्रदानमात्रविधानात् पार्णादिरूपम्—इत्यर्थः। तमिमं दण्डम् अस्मै ब्रह्मचा-

रिणे प्रयच्छन् ददत् सुश्रवः—इत्येतं मन्त्रं वाचयति ब्रह्मचारिणमेव। चशब्दादजिनमपि इदानीमेव प्रयच्छति। कस्मात्?। "सुश्रव.इति दण्डं प्रदाय अजिनं प्रयच्छति"—इति स्वशाखाभेदे पठितत्वात्। तस्मात्—आचार्य्येणानुपदेशादिच्छया यस्मिन् कस्मिंश्चित् क्रमे धारणमजिनस्य,—इत्यसङ्गतं वचनम्। अजिनधारणस्यापि मनुना मन्त्रवत्त्वोपदेशात् तन्मन्त्रश्च स्वशाखायामभावात् 'मित्रस्य चक्षुर्व्वरुणं बलीयः'—इति तैत्तिरीयशाखापरिपठितो द्रष्टव्यः। अपरे पुन रेतदविद्वांसोभाषन्ते,—मन्त्रानुपदेशादमन्त्रकमजिनस्य धारणम्—इति ।

"वार्च्चस्मै दण्डं प्रयच्छन्नादिशति"—इत्युपरिष्टाद्गोदानादिषु दण्डप्रदानादेशयोः सहोपदेशादिहापि इदानीमाचार्य्य आदिशति—इति बोद्धव्यम्। तस्मात्तदपि चकारेण समुच्चीयते अविशेषात् । ते चादेशाः परतो वक्ष्यन्ते। ब्रह्मचारी च सर्व्वत्र पूर्व्ववत् वाढ़म्—इति ॐ—इति वा ब्रूयात् । अन्ये तु मन्यन्ते, स्वशाखाभेदे पाठादेव इदानीमजिनप्रदानं सिध्यति, तदर्थं चशब्दो नातीव प्रयोजनवान्, तस्मात् वक्ष्यमाणादेशसमुच्चयार्थ एव चशब्दः—इति ॥०॥ ४१ ॥०॥

अथ भैक्षं चरति ॥ ४२ ॥

अथशब्दो विशिष्टमानन्तर्यं द्योतयति। कथन्नाम?। दण्डमजिनञ्च प्रतिगृह्यादेशांश्चाङ्गीकृत्य भास्करमुपस्थाय अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य अथानन्तरं भैक्षं भिक्षाकदम्बकं चरति आहरति। तथाच मनुः ।

"प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम्।
प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि"।

इति ॥०॥ ४२ ॥०॥

किं यामेव काञ्चिदग्रे भिक्षेत ?। न। कान्तर्हि ?।

मातरमेवाग्रे, द्वे चान्ये सुहृदौ, यावत्यो वा सन्निहिताः स्युः ॥ ४३ ॥

मातरं जननीमेव अग्रे प्रथमं भिक्षेत। द्वे च अन्ये सुहृदौ—स्निग्ध हृदये स्वस्राद्ये भिक्षेत। यावत्यो वा योषितः सन्निहिताः सन्निधौ स्थिताः स्युः भवेयुः न चैनं विमानयन्ति, तावतीर्व्वा भिक्षेत। तथाच मनुः।

"मातरं वा स्वसारं वा मातुर्व्वा भगिनीं निजाम्।
भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं न विमानयेत्"।

इति। सन्निहिताः—इति करणात् तत्रस्थ एव भिक्षेत न पुनः स्थानान्तरं गत्वा—इति बोद्धव्यम्। 'भवति! भिक्षां मे देहि'—इति ब्राह्मणस्य भैक्षचरणप्रयोगः। 'भिक्षां भवति! मे देहि'—इति क्षत्रियस्य। 'भिक्षां मे देहि भवति!'—इति वैश्यस्य। तथाच गृह्यान्तरम्। "भवत्पूर्वां ब्राह्मणोभिक्षेत, भवन्मध्यां राजन्यो, भवदन्त्यां वैश्यः"—इति।

"आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्य्या यथाक्रमम्"।

इति च स्मृत्यन्तरम् ॥०॥ ४३ ॥०॥

आचार्य्याय भैक्षं निवेदयति ॥ ४४ ॥

ब्रह्मचारी—इत्येव। ऋजुरक्षरार्थः। संस्कारार्थं भैक्षस्य निवेदन-मात्रं न पुनराचार्याय दानमेव। कस्मात्?। वृत्त्यर्थत्वाद्भैक्ष-चरणस्य। मनुरपि स्मरति।

"समाहृत्याथ तद्भैक्षं यावदन्नममायया।

निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः"।

इति। अश्नीयात्—इत्यत्रापि प्राचीनमेव कर्म्मपदमनुषञ्जनीयं निराकाङ्क्षत्वार्थम्। 'भैक्षं भोः'—इत्ययं भैक्षनिवेदनप्रयोगः। तथाच गृह्यान्तरम्। "भैक्षं भोरित्याचार्याय भैक्षं निवेद्य दत्तं प्रतिगृह्णीयात्"—इति। तस्मात् आचार्यः पुनरस्मै भैक्षं प्रदाय कर्म्मशेषं समापयेदिति बोद्धव्यम्। कुतः?। परतो ब्रह्मचारिण एव कर्म्मोपदेशादिदानीमाचार्यकर्म्मणोऽवसानावगतेः ॥०॥४४॥

अवसितमुपनयनकर्म्म। प्रासङ्गिकमिदानीं ब्रह्मचारिणः कर्त्तव्य-मनुवर्त्तामहे। स खल्वयं ब्रह्मचारी,—

तिष्ठत्यहः शेषं वाग्यतः ॥ ४५ ॥

वाग्यतः संयतवागङ्गः शेषमवशिष्टं तिष्ठति,—वक्ष्यमाणकर्म्मार्थम् ॥०॥ ४५ ॥०॥

अस्तमिते समिधमादधात्यग्नये समिधमहार्षमिति ॥ ४६ ॥

अस्तमिते सवितरि, (स्मृत्यन्तरप्राप्तं सन्ध्योपासनं कृत्वा) अग्नये

समिधमितिमन्त्रेण समिधमुक्तलक्षणामादधाति अग्नौ प्रक्षिपति। इयमेवात्र प्रधानाहुतिः। ततश्चात्रापि पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च इन्धनार्थं समिद्भवति। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिता।
पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च इन्धनार्थं समिद्भवेत्"।

इति। स खल्वयं क्षिप्रहोमः स्यादिति द्रष्टव्यम्। अत्रच अस्तमिते अस्तमिते,—इति वीप्सा बोद्धव्या। कस्मात्?। समावर्त्तनपर्यन्तमेवाग्नौ समिदाधानस्य स्मृत्यन्तरे उपदेशात्। तथाच मनुः।

"अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधः शय्यां गुरोर्हितम्।
आसमावर्त्तनात् कुर्यात् कृतोपनयनो द्विजः"।

इति। आचार्योप्युपरिष्टाद्वक्ष्यति,—"मेखलाधारण भैक्षचर्य दण्ड समिदाधानोदकोपस्पर्शन प्रातरभिवादा इत्येते नित्यधर्म्माः"—इति।

सायमारब्धत्वात् कर्म्मणः अस्तमिते,—इत्येवसूचितं न प्रातरित्यपि। प्रातः खल्वपवर्गः कर्म्मणः—इत्यारम्भे सूचिते असूचितोपि तदपवर्गोऽवगम्यत एव। अतो लाघवार्थं प्रातरित्यवचनं न प्रातर्होमानुज्ञानार्थम्। तस्मात् सायं प्रातश्च समिधमादध्यात्। तथाच मनुः।

"प्रातराहृत्य समिधं सन्निदध्या द्विहायसि।
सायं प्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः"।

इति। "सायं प्रातः समिधमादध्यात्"—इति च गृह्यान्तरम्। तस्मात् प्रातः समिदाधानं नास्ति,—इत्यतद्युक्तं वचनम्। समि-

दाधानानन्तरञ्चाग्निमाचार्यञ्चाभिवादयेत्। तथाच गृह्यान्तरम्। "उभयत्राग्निं समिध्य गोत्रनामनी प्रोच्याग्निमभिवाद्याचार्यमभिवादयेत्"—इति ॥०॥ ४६ ॥०॥

अथेदानीं ब्रह्मचारिणो भोजनकालः। कुतः?।

"कृताग्निकार्य्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया"।

इति स्मरणात्। स खल्वयं ब्रह्मचारी उपनयनकर्म्मण ऊर्द्ध्वम्—

त्रिरात्रमक्षारलवणाशी भवति ॥ ४७ ॥

व्याख्यातं सूत्रम् ॥०॥ ४७ ॥०॥

तस्यान्ते सावित्रश्चरुः ॥ ४८ ॥

तच्छब्देनोपनयनव्रतस्य परामर्शः। तस्योपनयनव्रतस्य न पुनरुपनयनकर्म्मणः, न वा सन्निहिततरस्य त्रिरात्रस्य। कुतः?। तस्येत्यानर्थक्यापत्तेः। अन्ते—इत्येतावतैव निर्व्वाहात्। गोदानादिव्रतान्तराणामन्ते होमान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वादुपनयनव्रतान्तेपि कस्यचिदभ्युपगन्तुमुचितत्वाच्च। तथाच गृह्यान्तरम्। "सहप्रवचनव्रतान्ते सावित्रश्चरुः गोदानादीन्यनुप्रवचनीयानि व्रतान्यैन्द्रस्थालीपाकान्तानि भवन्ति"—इति। तस्मात्—उपनयनकर्म्मणश्चतुर्थेऽह्नि सावित्रीचरुहोमः—इति भवदेवभट्टमतम्, उपनयनकर्म्मदिन एव आचार्यो माणवकाय भैक्षं प्रदाय सावित्रचरुहोमं कुर्यात्—इति रघुनन्दनमतञ्चासङ्गतमेव। 'उपनयनरूपव्रतस्यान्ते सावित्रश्चरुः'—इति रघुनन्दनस्य स्वव्याख्याप्येवं

व्याकुर्य्येत। किञ्च। स खल्वयं व्रतान्ते सावित्रं चरुं व्याख्याय पुनरुपनयनकर्म्मणोऽनन्तरमेव तं वर्णयन् व्रतकर्म्मणोर्व्विवेकमविद्वांसमिवात्मानं ख्यापयति। भट्टभाष्येप्युक्तम्—'तस्य व्रतस्य न कर्म्मणः त च सन्निधानाच्चिरात्तस्य। कुतः?। अव्यक्तं प्रधानगामि,—इति वचनात्। अन्यथा अस्यान्ते—इति ब्रूयात्'—इति। अलमति प्रसङ्गेन।

सविता देवता अस्येति सावित्रश्चरुः कर्त्तव्यः,—इति प्रसङ्गादिहोच्यते। सवित्रे त्वा जुष्टं निर्व्वपामीति निर्व्वापः। सवित्रे स्वाहा—इति प्रधानहोमः ॥०॥ ४८ ॥०॥

अवसिता प्रासङ्गिकी कथा। प्रकृतमिदानी मनुवर्त्तामहे—

यथार्थम् ॥ ४९ ॥

उपनयनकर्म्मणः परिसमाप्तिरनेनोच्यते ॥०॥ ४९ ॥०॥

गौ र्दक्षिणा ॥ ५० ॥

उपनयनकर्म्मण एव नोपनयनव्रतस्य। कुतः?। उपनयनकर्म्मणोऽनन्तरम् "आचार्याय वरोदक्षिणा"—इति गृह्यान्तरसूत्रणात्। अस्माच्च गृह्यान्तरात् दक्षिणेयमाचार्याय दातव्या। तस्मात् ब्रह्मचारिणे भैक्षप्रदानानन्तरमेवाचार्यः कर्म्मशेषं समापयेत्—इति भट्टनारायणाद्यनुमतं समीचीनमस्माकम्। समिदाधानस्य प्रधान कर्म्मान्तरतयोपनयनकर्म्मानङ्गत्वात् अहःशेषस्थिते स्तादर्थ्याच्च ॥०॥ ५० ॥०॥

इयमपरा सूत्रद्वययोजना,—

यथार्थम् ॥ ४९ ॥

प्रकृतस्य सावित्रचरोरवसाने यथार्थं यथाप्रयोजनं यथाप्राप्तमित्येतत्। किमनेनोक्तं भवति? । एतदनेनोक्तं भवति । उपनयनव्रतान्ते सावित्रहोमं कृत्वा, अग्ने व्रतपते—इत्यादिमन्त्रैः सूत्रयिष्यमाणविशेषै राज्येन व्रतसमापकहोमञ्च कृत्वा, तन्त्रं समापयेत्—इति। स खल्वयमाज्यहोमः सर्व्वेष्वेव व्रतान्तेषु स्यादिति वक्ष्यामः ॥०॥ ४९ ॥०॥

गौर्दक्षिणा ॥ ५० ॥

इयं दक्षिणाप्युपनयनव्रतस्यैव। एतदपि परस्तादुपपादयिष्यामः। अस्यामपि वर्णनाया मुपनयनकर्म्मणः प्राचीनैव परिसमाप्तिः, दक्षिणा च गौरेव स्यात्, पूर्व्वोक्तकारणात्—इति न कश्चिद्विरोधः ॥०॥ ५० ॥०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयप्रपाठकस्य दशमी काण्डिका ॥०॥ समाप्तश्चायं द्वितीयः प्रपाठकः ॥०॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

तृतीयप्रपाठके प्रथम काण्डिका ।

एवन्तावत् द्वितीये प्रपाठके शिष्यजिज्ञासानुरोधाद्विवाहमेवा-दितः सूचयित्वा गर्भाधानाद्युपनयनान्तः संस्कारकलापः सूचितः। अथेदानीमुपनयनान्तसंस्कारसंस्कृतेन ब्रह्मचारिणा गुरौ वसता साङ्गोवेदोऽधिगन्तव्यः। तथाच मनुः।

"कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशन मिष्यते।
ब्रह्मणो ग्रहणञ्चैव क्रमेण विधिपूर्वकम्"।

इति।

"अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः।
गुरौ वसन् सञ्चिनुयाद् ब्रह्माधिगमिकन्तपः"।

इति च। तथा चोक्तम्। "संस्कारस्य तदर्थत्वाद्विद्यायां पुरुष-श्रुतिः"—इति। अतस्तस्य प्रतिपिपादयिषया तावदिदमुपक्रमते,—

अथातः षोड़शे वर्षे गोदानम्॥ १॥

अथ शब्दः पूर्वप्रकृतजन्मकालानुकर्षणार्थः। अथ,—जन्मकाला-दारभ्य षोड़शे वर्षे गोदानम्, न पुनरानन्तर्य्यादुपनयनकालात्—इति। अथवा। "गर्भादिसङ्ख्या वर्षाणाम्"—इति सूत्रान्तराद् गर्भकाल एवाथशब्देन परामृश्यते। तेनोपनयनवदिदमपि गर्भा-वधिगणनयैव षोड़शे वर्षे स्यात्। क्षत्रियादेः कालविशेषद्योत-

नार्थो वा अथशब्दो वर्णनीयः। कथन्नाम?। ब्राह्मणस्य षोड़शे-वर्षे गोदानम्, क्षत्रियस्य द्वाविंशे, वैश्यस्य चतुर्व्विंशे,—इति। तथाच मनोः स्मरणम्।

"केशान्तः षोड़शे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते।
राजन्यबन्धो र्द्वाविंशे वैश्यस्य ह्यधिके ततः"।

इति। अतः शब्दो हेत्वर्थः। यस्मात्,—

"योऽनधीत्य द्विजो वेद मन्यत्र कुरुते श्रमम्।
स जीवन्नेव शूद्रत्व माशु गच्छति सान्वयः"।

इत्येवमादिस्मरणाद् वेदाध्ययनमवश्यं कर्त्तव्यम्। यस्माच्च,—

"तपोविशेषै र्व्विविधै र्व्रतैश्च विधिदेशितैः।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना"।

इत्यादिवचनाद् व्रताचरणपूर्वकत्वं तदध्ययनस्य। अतः एतस्मात् कारणात्, षोड़शे वर्षे गोदानं नाम व्रतं कर्त्तव्यम्। गोदानमिति व्रतस्य नामधेयम्—इति व्याख्यातारः। ततश्च, इतः पूर्वमुपात्त-स्योपनयनव्रतस्यायमवधिः—इत्यवगम्यते। एवञ्च, ब्राह्मणस्याष्ट-वार्षिकमुपनयनव्रतं भवति, क्षत्रियस्यैकादशवार्षिकम्, वैश्यस्य द्वादशवार्षिकम्,—इति सिद्ध्यति।

"ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्य्यं विप्रस्य पञ्चमे।
राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे"।

इत्येतस्मिंश्च पक्षे ब्राह्मणस्यैकादशवार्षिकम्, क्षत्रियवैश्ययोश्च षोड़शवार्षिकमुपनयनव्रतम्। उपनयनकालातिपाते तु सर्व्वेषां न्यूनतरमपि,—इत्यवगन्तव्यम्। अथवा। यतः "नाचरिष्यन्तं

सम्वत्सरमुपनयेत्''—इति सम्वत्सरमात्रव्रताचरणस्यात्यन्तमावश्य-कत्वं सूचयिष्यति, अतः कारणात् सम्वत्सरव्रताचरणात् परमर्व्वा-गपि षोड़शाद्वर्षात्, षोड़शवर्षोपनीतस्य च सम्वत्सरव्रताचरणानु-रोधात् परतोपि षोड़शाद्वर्षात् गोदानं कर्त्तव्यम्। तस्मान्नाय-मवश्यं कालनियमः,—षोड़शे वर्षे गोदानम्—इति। एवञ्च पुरु-षशक्तिशीलदेशकालवयोऽवस्थाविशेषेण कालव्यवस्था बोद्धव्या। एवं क्षत्रियवैश्ययोरपि द्रष्टव्यम्—इत्यतः शब्दस्यार्थः। तत्र तावदुपनयनव्रतं सावित्र्या अध्ययनार्थं सहप्रवचनञ्चाख्यायते। उपनयनव्रतसमकालमेव सावित्रीप्रवचनोपदेशात्। गोदानादीनि व्रतानि देवपर्व्वादीनां वेदानामध्ययनार्थानि अनुप्रवचनीयानि चोच्यन्ते। अमीषां व्रतानां पश्चादेव तत्तद्वेदभागानां प्रवच-नस्योपदेशात्। गुरु स्वैतावता कालेन ब्रह्मचारिणं शौचाचा-रादिकं शिक्षयेत्। तथाच मनुः।

> "उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षये च्छौचमादितः।
> आचारमग्निकार्य्यञ्च सन्ध्योपासनमेवच"।

इति ॥०॥ १ ॥०॥

चूड़ाकरणेन केशान्तकरणं व्याख्यातम् ॥ २ ॥

गोदानव्रते यत् केशान्तकरणं केशानामन्तकरणं विनाशकरणं छेदनमित्येतत्। तत् चूड़ाकरणेन पूर्व्वोक्तेन व्याख्यातं कथितम्—इति केशान्तकरणे चूड़ाकरणधर्म्मा अतिदिश्यन्ते। तेनात्रापि शिरोऽभितः पश्चाद्भागकेशानां कपुष्णिकाकपुच्छलाख्यानां

चूड़ाकरणोक्तरीत्या च्छेदनं कर्त्तव्यम्। एवञ्चोपनयनव्रतान्ते ब्रह्मचारिणः कियन्तमपि कालं वपनं न कर्त्तव्यम्। अन्यथा पिङ्गलीभिः सह कपुष्णिकाकपुच्छलग्रहणच्छेदनादि कर्त्तुमशक्यं स्यात्। अथाच कर्म्मप्रदीपः।

"वपनं नास्यकर्त्तव्यमर्व्वाक् गोदानिकाद्व्रतात्।
व्रतिनो वत्सरं यावत् षन्मासानिति गौतमः"।

इति ॥०॥ २ ॥०॥
समस्तचूड़ाकरणधर्म्मातिदेशे प्राप्ते विशेषोऽभिधीयते,—

ब्रह्मचारी केशान्तान् कारयते ॥ ३ ॥

ब्रह्मचारी स्वयमेव केशान्तान् कारयते न माता। कथन्नाम?। चूड़ाकरणे तावत् माता कुमारमङ्के कृत्वोपविशति, तथागतञ्च तमन्यः संस्करोति। केशान्तकरणे तु न ब्रह्मचारी मातुरङ्कगतो भवति। अकुमारत्वेनायुक्तत्वात्। गुरुकुले चेदानीमस्यावस्थानात्। स खल्वयं स्वयमेव कारयते न मातेत्ययमर्थः।
एवं वा—
चूड़ाकरणे कुशलीकारयन्ति—इति बहुवचनाद् वापनकर्त्तु र नियम उक्तः। केशान्तकरणे तु ब्रह्मचारिणः स्वयमेव वापन क्रिया नियम्यते ॥०॥ ३ ॥०॥

अयञ्च विशेषः,—

सर्व्वाण्यङ्गलोमानि संहारयते ॥ ४ ॥

संहारो विनाशोवपनमित्यनर्थान्तरम्। ऋज्वन्यत् ॥०॥ ४ ॥०॥
अयमपि विशेषः,—

गोमिथुनं दक्षिणा ब्राह्मणस्य ॥ ५ ॥

मिथुनं स्त्रीपुंसौ ॥०॥ ५ ॥०॥

अश्वमिथुनं क्षत्रियस्य ॥ ६ ॥

दक्षिणा ॥०॥ ६ ॥०॥

अविमिथुनं वैश्यस्य ॥ ७ ॥

दक्षिणा—इत्येव । अवि र्मेषः ॥०॥ ७ ॥०॥

गौर्व्वैव सर्व्वेषाम् ॥ ८ ॥

यथोक्तदक्षिणाया अलाभे गौरेव वा सर्वेषां ब्राह्मणादीनां दक्षिणा भवति। दक्षिणा चेयमाचार्य्यस्यैव न ब्रह्मणः। कस्मात्?। तस्यैवोपनयन केशान्तकरणादि कर्म्मोपदेशात्। कर्म्ममूल्यत्वाचास्याः। वक्ष्यतिचाचार्य्यः,—"आच्छादयेद्गुरुमित्येके"—इति। "आचार्य्य सकाशे वाचं विसृजेत,—वरं ददामीति, गोमिथुनं दक्षिणा"— इति ग्टह्यान्तरे चाचार्य्यायैव केशान्तकरणदक्षिणादानावगतेः। ब्रह्मणस्तु पूर्णपात्रादिका दक्षिणा स्यात्। भिक्षोरपि ब्रह्मचारिणः प्रावरणादिव द्गोमिथुनादे र्नासम्भवः—इति द्रष्टव्यम् ॥०॥ ८ ॥०॥
अयमप्यपरो विशेषः,—

अजः केशप्रतिग्राहाय ॥ ९ ॥

केशान् यः प्रतिगृह्णाति वपनार्थम्, स खल्वयं केशप्रतिग्राहो-वपनकर्त्ता नापितो भण्यते। तस्मै कर्म्ममूल्यमजो देयः। एवञ्च अत्र व्रीह्यादिपात्रचतुष्टयराशासादनं न स्यात्, तेषां मूल्यार्थत्वात् इह च मूल्यान्तरस्योपदेशात्। अत्र गोदानव्रताङ्गस्य केशान्त-करणकर्म्मणः परिसमाप्तिः ॥०॥ ९ ॥०॥

इदानीं गोदानादीनां सर्व्वेषामेव व्रतानां साधारणीं परिभाषां वक्तुमारभते,—

उपनयनेनैवोपनयनं व्याख्यातम् ॥ १० ॥

उपनयनेनैव पूर्व्वोक्तेन उपनयनं गोदानादिव्रताङ्गं व्याख्यातं कथितम् ॥०॥ १० ॥०॥

तत्रापि कश्चिद्विशेषमाह,—

न त्विहाहतं वासो नियुक्तम् ॥ ११ ॥

इह गोदानादिव्रताङ्गोपनयने पुन रहतं वासो न नियुक्तं न नि-यमितम्—इति नियमे प्राप्ते अनियम स्त्रोच्यते। तेन पूर्व्वस्मिन्नुप-नयनेऽहतस्य वाससो नियमोऽवगम्यते ॥०॥ ११ ॥०॥

नालङ्कारः ॥ १२ ॥

इह नियुक्तः ॥०॥ १२ ॥०॥

नाचरिष्यन्तꣳ सम्वत्सरमुपनयेत् ॥ १३ ॥

सम्वत्सरमपि यो न व्रतं चरिष्यति तं नोपनयेदित्याचार्य्यस्यायं नियमस्त्वोच्यते। ब्रह्मचारिणोऽप्ययमनियमः सिध्यति। स खल्वयं नियमो गोदानिकएवोपनयने स्यात्। कुतः?। अत्रैवोपदेशात्। तस्मात् सम्वत्सरमपि व्रतं यो न चरिष्यति, तस्यापि प्राचीनमुपनयनं भवति। अथवा। प्रकरणादेवैतस्मिन्नुपनयने प्राप्ते पुनरुपनयनग्रहणं सामान्यार्थम्। तस्मात् प्राचीनेऽप्युपनयनेऽयं नियमः। तेन यस्यापि षोड़शे वर्षे उपनयनं, तस्यापि सम्वत्सरव्रतचरणात् परत उपरिष्टादपि षोड़शाद्वर्षाद्गोदानं स्यात्, न तु षोड़श एव वर्षे—इति बोद्धव्यम्। परतो वक्ष्यमाणा अपि धर्माः सामान्यगोचरा एवेति वक्ष्यामः ॥०॥ १३ ॥०॥

वार्क्षञ्चास्मै दण्डं प्रयच्छन्नादिशति ॥ १४ ॥

ऋजु रक्षरार्थः। दण्डं प्रयच्छन्—इत्यनूद्यते क्रमार्थम्। कथं नाम?। दण्डं प्रकर्षेण यच्छन्नेवादिशति, न तु विलम्बेत—इत्यर्थः। दण्डमन्त्रवाचनात् परतः खल्वादेशा बोद्धव्याः। कुतः?। अशब्दस्वरसात्। दण्डं प्रयच्छन्नित्येतावतैव निर्व्वाहे गुरुकरणं निर्देशसामान्यात् पूर्व्वोक्तस्मारणार्थम्। तेन प्राचीनेऽप्युपनयने दण्डप्रदानात् परममी आदेशा भवन्ति। तस्मात् सामान्यधर्म्मत्वममीषामिति सिद्धम् ॥ १४ ॥

ते खल्वादेशाः द्वादशभिः सूत्रै रभिधीयन्ते,—

आचार्य्याधीनो भवान्यत्राधर्म्माचरणात् ॥ १५ ॥

अधीनो निघ्न आयत्तः—इत्यनर्थान्तरम्। अधर्म्माचरणादन्यत्रा चार्य्यस्याधीनो भव,—अधर्म्मसंयुक्तमाचार्य्यस्यादेशमपि माकार्षी-रित्यर्थः ॥०॥ १५ ॥०॥

क्रोधानृते वर्ज्जय ॥ १६ ॥

ऋज्वर्थं सूत्रम् ॥०॥ १६ ॥०॥

मैथुनम् ॥ १७ ॥

वर्ज्जय—इतोदमितः प्रभृतिसर्व्वत्रानुषञ्जनीयम्। मैथुनं व्यवायः ॥०॥ १७ ॥०॥

उपरि शय्याम् ॥ १८ ॥

उपरि शय्याम् आचार्य्यशय्याया उच्चतरां शय्यां वर्ज्जय। तथाच मनुः।

"नीचं शय्यासनञ्चास्य सर्व्वदा गुरुसन्निधौ"।

इति। एवं वा—

उपरि खट्टादौ शय्यां वर्ज्जय। तदनेनाधोभूमावेव शय्या कर्त्त-व्येत्युपदिशति। तद्यथाह मनुः।

"अग्नीन्धनं भैक्षचर्य्यां मधःशय्यां गुरोर्हितम्।

आसमावर्त्तनात् कुर्य्यात् कृतोपनयनो द्विजः"।

इति ॥०॥ १८ ॥०॥

कौशीलवगन्धाञ्जनानि ॥ १९ ॥

कौशीलवं नृत्यगीतवादित्रम्। गन्धो घृष्टोमलयजः। अञ्जनमक्ष्णोर्यद्दीयते। एतानि वर्ज्जयेत्। तथाच मनुः।

"अभ्यङ्गमञ्जनञ्चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम्।
कामं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्त्तनं गीतवादनम्"।

इति ॥०॥ १९ ॥०॥

स्नानम् ॥ २० ॥

वर्ज्जयेत्। सुखार्थस्नानस्यायं प्रतिषेधो न वैधस्य। तेन वैधस्नानं कर्त्तव्यमेव। तथाच सूत्रान्तरम्। "नाप्सु श्लाघमानः स्नायात्"—इति। "कालद्वयमभिषेकाग्निकार्य्यकरणम्"—इति चैवमादि। वक्ष्यति चाचार्य्यो नित्यधर्म्मेषु,—"उदकोपस्पर्शनं प्रातरभिवादाः"—इति। अथवा। स्नाने गात्रोत्सादनादिकमेवानेन निषिध्यते न तु स्नानमिति बोद्धव्यम्। कुतः?। "अप्सु दण्डवन्मज्जनम्"—इति सूत्रान्तरात्। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"नगात्रोत्सादनं कुर्य्यादनापदि कथञ्चन।
जलक्रियामलङ्कारं व्रती दण्डइवाप्लवेत्"।

प्रभ ॥०॥ २० ॥०॥

निर्दे

लेखन दन्तप्रक्षालन पादप्रक्षालनानि ॥ २१ ॥

दण्डप्रदा

धर्म्मत्वममीष अवलेखनं कङ्कतिकादिना शिरसः, भूमेर्व्वा निते खल्वादेशाः दन्तप्रक्षालनं दन्तानां प्रकर्षेण चालनं दन्तधावनं—

पत्रकाष्ठादिना दन्तघर्षणमित्येतत्। पादप्रक्षालनम्—उद्वर्त्तन-पूर्व्वकं सुखार्थं यत् क्रियते। पादेन वा पादस्य प्रक्षालनं वर्ण-नीयम्। "पादेन नाक्रमेत् पादम्"—इति स्मरणात्॥०॥ २१॥०॥

क्षुरकृत्यम्॥ २२॥

वर्ज्जयेत्। पाक्षिकोऽयं क्षुरकृत्यप्रतिषेधो बोद्धव्यः। कुतः?।

"सशिखं वपनं कार्य्यमास्नानाद्ब्रह्मचारिणाम्"।

इति कर्म्मप्रदीपे सशिखवपनस्योपदेशात्।

"वपनं नास्य कर्त्तव्यमर्व्वाक् गोदानिकाद्व्रतात्।

प्रतिगोव्रतमूर्द्ध्वं यावत् षण्मासानितिगौतमः"।

इति च वपनावगतेः। स खल्वयमाचार्य्यस्याखष्टोऽभिप्रायः परिशिष्टकृता स्पष्टीकृतः। तथाच गौतमसूत्रम्। "मुण्डजटिल शिखाजटाश्च"—इति। मनुरपि स्मरति।

"मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः"।

इति। अथवा। क्षुरकृत्यप्रतिषेधान्मुण्डनविधानाच्च मुण्डनं कर्त्त-व्यमेव, तदन्यत् क्षुरकृत्यम् (अङ्गलोमसंहारादिकम्) नकर्त्तव्य-मित्ययं सूत्रार्थः॥०॥ २२॥०॥

मधुमांसे॥ २३॥

वर्ज्जयेत्॥०॥ २३॥०॥

गोयुक्तारोहणम्॥ २४॥

गोयुक्तस्य शकटादेरारोहणं वर्ज्जयेत्॥०॥ २४॥०॥

अन्तर्ग्राम उपानहोर्धारणम् ॥ २५ ॥

अन्तःशब्दो मध्यवचनः । अन्तर्ग्रामे ग्राममध्ये, उपानहौ प्रसिद्धे, तयोर्धारणं वर्ज्जय । ग्राममध्ये उपानद्धारणं माकार्षीरित्यर्थः ॥०॥ २५ ॥०॥

बहुत्वाद्ब्रह्मचारिधर्म्माणां प्रत्येकमुपदेशे ग्रन्थगौरवं मन्यमानः खल्वाचार्य्यो लाघवार्थमिदमुपदिशति,—

स्वयमिन्द्रियमोचनमिति ॥ २६ ॥

स्वयमात्मना कामतः—इत्येतत् । इन्द्रियमोचनम् । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीन्येकादश प्रसिद्धानि । तेषां मोचनं मोक्षणं—प्रतिषिद्ध स्वगोचरकर्म्मस्वनिवारणबुद्ध्या प्रवर्त्तनम्—इति यावत् । तत् वर्ज्जय । तदनेनैतदुक्तं भवति । 'नाचार्य्यनिन्दां शृणुयात्'—इति प्रतिषिद्धः खल्वसौ ब्रह्मचारी न केवलं तामेव कामतो न शृणुयात्, अपितु यत्र तत्श्रवणमेव न स्यात् तत्र तिष्ठेत् । तथाच मनुः ।

"गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वाऽपि प्रवर्त्तते ।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः" ।

इति । एवं चक्षुरादीन्यपि परस्त्रीप्रेक्षणाद्यर्थं प्रवृत्तानि निवर्त्तयेत् । तदप्याह स एव ।

"द्यूतञ्च जनवादञ्च परिवादं तथाऽनृतम् ।
स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च" ।

इति । एवं वा,—

स्वयमिन्द्रियमोचनं कामतो रेतःस्कन्दनं वर्ज्जयं। यद्यपि,—

"स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः।
स्नात्वाऽर्कमर्च्चयित्वा त्रिः पुनर्म्मामित्यृचं जपेत्"।

इत्यकामतोऽपि रेतःस्कन्दनं मनुना निषिद्धम्। तथाप्येतदधिकदोषकरं व्रतहानिकरं वा वर्णनीयम्। यस्मान्मनुरेवाह।

"एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित्।
कामाद्धि स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः"।

इति। इतिकरणमादेशपरिसमाप्त्यर्थम् ॥०॥ २६ ॥०॥

इदानी मन्यानपि व्रतधर्म्मानुपदिशति,—

मेखलाधारण भैक्षचर्य्य दण्डधारण समिदाधानोदकोपस्पर्शन प्रातरभिवादा इत्येते नित्यधर्म्माः॥२७॥

मेखलायाः—विशेषानुपदेशात् पूर्व्वोक्तलक्षणाया धारणम्। तथाच मनुः।

"यत् यस्य विहितं चर्म्म यत् सूत्रं याच मेखला।
यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि"।

इति। भैक्षचर्य्यं भैक्षचरणम्—वेदयज्ञादिमतां गृहेषु। भैक्षचर्य्या—इति पाठे व्यक्त एवार्थः। तदाह मनुः।

"वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्म्मसु।
ब्रह्मचार्य्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम्।
गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु।
अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्व्वं पूर्व्वं विवर्ज्जयेत्।

सर्वं वाऽपि चरेद्ग्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे।
नियम्य प्रयतोवाचमभिशस्तांस्तु वर्ज्जयेत्"।

इति। तस्मात्,—अत्रापि पूर्वोक्तोपनयनवत्तनस्यैव ब्रह्मचारिणो भैक्षचर्य्या न स्थानान्तरं गतस्य—इत्ययुक्तं वचनम्। दण्डधारणं दण्डस्य पूर्वोक्तलक्षणस्य धारणम्। समिदाधानमधस्ताद्व्याख्यातम्। उदकोपस्पर्शनं स्नानम्। तच्च सायंप्रातर्दण्डवदाप्लवनम्। वक्ष्यतिचाचार्य्यः "तेषु सायं प्रातरुदकोपस्पर्शनम्"—इति। प्रातरभिवादः पादग्रहणं गुरोरित्येतत्। तच्च,—

"व्यत्यस्तपाणिना कार्य्यमुपसंग्रहणं गुरोः।
सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः"।

इति।

"उत्तानाभ्याञ्च हस्ताभ्यां पादावस्य मृदु स्पृशेत्।
दक्षिणं दक्षिणेनैव सव्यं सव्येन पीड़येत्"।

इति चैवमादि स्मृत्यन्तरोक्तप्रकारेण करणीयम्। अभिवादनविधिरपि मनूक्त एवादरणीयः। यथा मनुः।

"अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन्।
असौनामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत्"।

इति।

"भोः शब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने।
नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः"।

इति च। ज्येष्ठमभिवादयन् विप्रः अभिवादात्—पादग्रहणात् परम् अमुकनामाहमस्मि—इति स्वं नाम कीर्त्तयेत्, अन्ते च

भोःशब्दम्—इति वचनयोरर्थः। तेन पादग्रहणानन्तरं अमुक नामाहमस्मि भोः—इति कथयेत्। यच्च,—अभिवादये अमुक शर्म्माहमस्मि भोः—इत्युच्चार्य्य अभिवादनं कर्त्तव्यम्—इति रघुनन्दनादीनां मतम्। तदसङ्गतम्। अभिवादये—इत्युल्लेखे प्रमाणाभावात्। 'अभिवादात् परम्'—इत्यादिना पादग्रहणादनन्तरमेव नामकीर्त्तनस्योपदेशाच्च। यदपि,—अभिवादात् परम्—इत्यस्य अभिवादये—इति शब्दोच्चारणात् परम्—इति व्याख्यानम्। तदप्यसङ्गतम्। प्रमाणाभावात्। लक्षणाप्रसङ्गाच्च। श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिं ज्यायसीमवोचाम। सा खल्वियं वर्णना भवतामेव यदृच्छापरिकल्पिता भवेत्, न तु मुनेरनुमता। मुनिवचनस्योपरुध्य यदृच्छया परिकल्पनं भवतामप्यनुचितमेव। अतएव "असावहम्भोः—इत्यात्मनो नामादिशेत्"—इत्येवमादि स्मृत्यन्तरेष्वपि अभिवादनवाक्ये, अभिवादये—इति पदप्रयोगो नानुशिष्यते। मिताक्षरादीपकलिकादिष्वपि अभिवादये—इति प्रयोगो न दृश्यते।

अभिवादयन्—इति तु वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवदुपदेशः। एतच्च भवतापि वाच्यम्। हेत्वर्थे वा शता वर्णनीयः। ततश्चाभिवादनस्य नामकीर्त्तनहेतुत्ववचनात् हेतोश्च पूर्ववर्त्तित्वनियमात् अभिवादात् परमित्यस्यास्मदुक्तमेव व्याख्यानमादरणीयम्। यच्च गोतमसूत्रम्—"स्वनाम प्रोच्याहमयमित्यभिवादोऽज्ञसमवाये"—इति। तदज्ञाभिवादनविषयत्वादेव न प्राज्ञाभिवादनविषयम्। अतएव मनुनापि,—

"नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।
तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वा स्तथैवच" ।

इत्यत्राभिवादे भोःशब्दो नाभिहितः । ततश्च अमुकोऽयमहम्—इत्यत्राभिवादनप्रयोगः । इदं गोतमसूत्रं कैश्चित् कल्पनाकुशलै राकुलीकृत्य पठितम्—'स्वनाम प्रोच्याहमभिवादये इत्यभिवदेत्'—इति । तदनाकरम् ।

यच्चापरमुक्तम्,—मनुवचने नामशब्दस्य नामविशेषार्थत्वात् अभिवादनवाक्ये नामशब्दोल्लेखोऽप्रमाणः—इति । तदप्ययुक्तम् । स्वं नाम—इति नामशब्दस्य नामविशेषार्थत्वेपि, असौनामाहम्—इति नामशब्दस्यानन्यप्रयोजनत्वात् । अन्यथा नामशब्दस्य द्विरुच्चारणानुपपत्तेः । कण्ठतश्चाभिधानात् । असौनामाहमस्मि—इति—एवं स्वं नाम कीर्त्तयेत्—इति कण्ठत एव नामशब्दस्याप्युल्लेखोऽनुशिष्यते । तस्मा न्न किञ्चिदेतत् । अलमतिप्रसङ्गेन ? । सूत्रशेषमिदानीं वर्णयामहे ।

एते मेखलाधारणादयोऽभिवादान्ताः नित्यधर्मा अहरहरनुष्ठेयाः—इत्यर्थः । धर्म्मपदोपादानाच्च व्रतस्थैनैते नित्यधर्म्माः न पुन र्यावज्जीवमनुष्ठेयाः—इत्यवगम्यते । इति करणादन्येपि,—

"नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्य्याद्देवर्षिपितृतर्पणम्" ।

इत्येवमादयः स्मृत्यन्तरोक्ता धर्म्माः संगृह्यन्ते ॥०॥ २७ ॥०॥

कानि पुन स्तानि व्रतानि—येषां गोदानप्रसङ्गेनायं साधारणधर्म्मोपदेशः ? । कियन्तञ्च कालं कर्त्तव्यानि ? । उच्यते ।

गोदानिकव्रातिकादित्यव्रतौपनिषदज्यैष्ठसामिकाः सम्वत्सराः ॥ २८ ॥

ऋजुरक्षरार्थः। ननु 'नाचरिष्यन्तं सम्वत्सरमुपनयेत्'—इत्यनेन गतार्थत्वात् किमर्थमत्र गोदानग्रहणम्?। दृष्टान्तार्थम्—इति ब्रूमः। कथन्नाम?। यथा गोदानिके व्रतादेशादि, तथा एतेष्वपि स्यात्—इति। अथवा। नाचरिष्यन्तम्—इत्यनेन सर्वत्रैव सम्वत्सरव्रते प्राप्ते गोदानादीनां परिगणना क्रियते; सुखाववोधार्थम् आदरार्थम् महानाम्निकव्रतस्य कालविशेषद्योतनार्थञ्च—इति न किञ्चिदनुचितम्। तत्र, उपनयनव्रतन्तावत् सावित्र्या अध्ययनार्थमुक्तम्। गोदानव्रतमाग्नेयेन्द्रपावमानानां देवपर्वणाम्, व्रातिकव्रतमारण्यकस्य शुक्रियवर्ज्जस्य, आदित्यव्रतं शुक्रियाणाम्, औपनिषदव्रतमुपनिषद्ब्राह्मणस्य, ज्यैष्ठसामिकव्रतमाज्यदोहानामध्ययनार्थम्—इति बोद्धव्यम्। ननु, 'चत्वारि वेदव्रतानि'—इति गोतमेन पुरुषसंस्कारमध्ये पाठात् कथममीषामध्ययनार्थत्वमुच्यते?। नैष दोषः।

"तपोविशेषै र्विविधै र्व्रतैश्च विधिदेशितैः।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना"।

इति मनुनाऽध्ययनार्थत्वस्याप्यमीषामुपदेशात्। तस्मात् पुरुषार्थानामेव सतामेषां संयोगपृथक्त्वन्यायेनाध्ययनार्थत्वमप्यादरणीयम् ॥०॥ २८ ॥०॥

पुनरपि साधारणधर्म्ममुपदिशति,—

तेषु सायं प्रातरुदकोपस्पर्शनम् ॥ २९ ॥

व्याख्यातोऽक्षरार्थः। सायं प्रातः—इति गुणविधानार्थमुदकोपस्पर्शनमिति विहितमनूद्यते,—इति बोद्धव्यम्। पूर्वमुदकोस्पर्शनं कृतमूत्रपुरीषस्य मूत्रपुरीषलिप्ताङ्गस्य वा शौचसम्पत्त्यर्थम्, अयन्तु स्नानविधिः—इति वा वर्णनीयम् ॥०॥ २९ ॥०॥

आदित्यव्रतन्तु न चरन्त्येके ॥ ३० ॥

एके शाखिन आदित्यव्रतं न चरन्ति। तुशब्दो विशेषद्योतनार्थः। कःपुनरसौ ?। उच्यते। येषां किल शाखिनामारण्यकान्तर्भूतानि शुक्रियाणि व्यस्तानि पठ्यन्ते, ते तावदादित्यव्रतं न चरन्ति। कस्मात् ?। आरण्यकाध्ययनेनैव तेषामधीतत्वात्। येषान्तु पुनः कौथुमादीनामारण्यकात् पृथगेव शुक्रियाणि पठ्यन्ते, ते खलु शुक्रियाणामध्ययनार्थ मादित्यव्रतं चरन्ति। स खल्वयं विनिवेशविकल्पः तुशब्देन द्योत्यते ॥०॥ ३० ॥०॥

ये पुनरादित्यव्रतं चरन्ति, तेषां विशेषधर्म्मानुपदिशति,—

ये चरन्त्येकवाससो भवन्ति ॥ ३१ ॥

य शाखिन श्चरन्त्यादित्यव्रतं ते खल्वेकवाससो भवन्ति। एकमेववासो येषां त इमे एकवाससः। अधरीयमेकमेव तेषां वासः, न पुनरुत्तरीयमजिनमपीत्यर्थः ॥०॥ ३१ ॥०॥

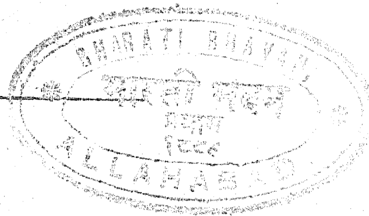
आदित्यञ्च नान्तर्दधतेऽन्यत्र वृक्षशरणाभ्याम् ॥ ३२॥

वृक्षः प्रसिद्धः। शरणं गृहम्। वृक्षशरणाभ्यामन्यत्रादित्यं नान्तर्दधते नापवारयन्ति नाच्छादयन्ति,—इत्येतत्। के?। ये चरन्त्यादित्यव्रतम्। एवमुत्तरत्रापि। तथाच, वृक्षशरणयोश्छायां वर्ज्जयित्वा ग्रीष्मधर्म्मतप्तैरप्यादित्यव्रतचारिभि श्छत्रादिना नादित्योऽन्तर्धातव्यः—इत्यर्थः ॥०॥ ३२ ॥०॥

नापोऽभ्यवयन्त्यूर्द्ध्वं जानुभ्यामगुरुप्रयुक्ताः ॥ ३३ ॥

जानुभ्यामूर्द्ध्वं अप उदकं नाभ्यवयन्ति नावतरन्ति। किं नित्यवदेव नावतरन्ति?। न। किन्तर्हि?। उच्यते। अगुरुप्रयुक्ताः। गुरुभिः प्रयुक्ताः गुरुप्रयुक्ताः ते न भवन्ति,—इत्यगुरुप्रयुक्ताः। अगुरुप्रयुक्ताः खल्वादित्यव्रतचारिणो जानुभ्यामुर्द्ध्वमपो नाभ्यवयन्ति। गुरुप्रयुक्तास्तु तदभ्यवयन्तोपि न प्रत्यवायभाजो भवन्ति,—इति गुर्व्वाज्ञया दोषाभावं दर्शयति ॥०॥ ३३ ॥०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमकाण्डिका ॥०॥

आदित्यव्रतात् परमध्ययनक्रमा न्माहानाम्निकेन व्रतेन भवितव्यम् । औपनिषदज्यैष्ठसामिकव्रतयोस्तु कालादीनां सामान्यात् लाघवार्थः प्रासङ्गिक एवास्मिन् क्रमे उपन्यासः । महानाम्निकव्रतस्य तु कालक्रियाकलापयोर्वैशिष्ट्यात् स्वे क्रमे उपन्यासो न कृतः । अतः पृथगुपदिशति,—

द्वादश महानाम्निकाः सम्वत्सराः ॥ १ ॥

महानाम्नीनामध्ययनार्था महानाम्निकाः द्वादश सम्वत्सराः भवन्ति ॥०॥ १ ॥०॥

नव षट् त्रयः ॥ २ ॥

महानाम्निकाः सम्वत्सराः भवन्ति ॥०॥ २ ॥०॥

इति विकल्पः ॥ ३ ॥

इत्येतेषां चतुर्णां पक्षाणां विकल्पो बोद्धव्यः । स खल्वयं विकल्पो-नैच्छिकः दोषाष्टकग्रासात् । किन्तु व्यवस्थितः । कथन्नाम ? । पुरुषशक्तिशीलकालवयोऽवस्थाविशेषापेक्षया एते विकल्पा भवन्ति ।

अथवा। पूर्वपूर्वकल्पेषु कृच्छ्रभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वं कल्पनीयम्। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"यत्र स्यात् कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः।
भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयो ह्यवाप्यते"।

इति। एवञ्च सर्वान् पुरुषान् प्रत्यविशेषेणामी विकल्पा भवन्ति न तु पुरुषशक्त्याद्यपेक्षया—इति सिद्धम्। अस्मिंस्तु पक्षे पूर्वत्र प्रत्येकं वाशब्दा लुप्तवत् द्रष्टव्यः। कथन्नाम?। द्वादश वा नव वा षट् वा त्रयो वा महानाम्निकाः सम्वत्सरा भवन्ति—इति ॥०॥ ३ ॥०॥

सम्वत्सरमप्येके ॥ ४ ॥

सम्वत्सरमात्रमपि महानाम्निकव्रतमेके आचार्य्या मन्यन्ते ॥०॥ ४ ॥०॥

व्रतन्तु भूयः ॥ ५ ॥

तुशब्दः पूर्व्वेषां पक्षाणां व्यवच्छेदार्थः। कथन्नाम?। सम्वत्सरमात्र पक्षे व्रतं भूयो बहुतरं भवति न पूर्व्वेषु पक्षेषु। किमनेनोक्तं भवति?। एतदनेनोक्तं भवति। येऽप्यत्रानियता धर्म्मा वक्ष्यन्ते,—"अनियमो वा कृष्णस्थानासनपन्थभक्षेषु"—इति, तेऽपि वार्षिकव्रतचर्य्यापक्षे नियमेनानुष्ठेयाः, पूर्व्वेषु तु पक्षेष्वनियम एव—इति। तुशब्दो विशेषार्थो वा। सम्वत्सरव्रतचर्य्यापक्षे विशेषेण नियमेन बहुतरं व्रतं भवति—इत्यत्रापि पूर्व्ववदेवार्थः। अन्ये तु तुशब्दं हेत्वर्थं मन्य-

माना वर्णयन्ति,—यस्मात् "तिष्ठेद्दिवा, आसीत नक्तम्"—इत्येवमादि विषमधर्म्मवत्त्वात् दुरनुष्ठेयं बहुकालमेतद्व्रतं, तस्मात् सम्वत्सरमात्रमनुष्ठेयम्—इत्येकेषां मतम्—इति ॥०॥ ५ ॥०॥

किं य एव कश्चित् सम्वत्सरपक्षेऽप्यधिक्रियते ?। न। कस्तर्हि ?। उच्यते।

पूर्व्वैः श्रेच्छुतामहानाम्नयः ॥ ६ ॥

पूर्व्वैः—बहुवचनात् पित्रादिभिः त्रिभिः पुरुषैः, यथोक्तव्रतचर्य्यापूर्व्वकमाचार्य्यस्यानुगमनं कुर्व्वद्भिः महानाम्न्योऽध्ययनविशेषाः श्रुताश्चेदभूवन्, तदा खल्वसौ सम्वत्सरपक्षेऽप्यधिक्रियते, न य एव कश्चित् ॥०॥ ६ ॥०॥

अथापि रौरुकिब्राह्मणं भवति ॥ ७ ॥

अथ एतस्मिन् महानाम्निकव्रतविषये रौरुकिब्राह्मणमपि भवति,—व्रतचर्य्याप्ररोचनार्थम्। (आभामान्तं सूत्रम्) ॥०॥ ७ ॥०॥

कुमारान् ह स्म वै मातरः पाययमाना आहुः ॥८॥

ह वै—इत्यनर्थकावेतिह्यार्थकौ वा निपातौ। कुमारान् उत्सङ्गगतान् स्तनन्धयान्, स्तन्यं पाययमाना मातरः आहुःस्म ब्रुवन्तिस्म किल। स्म—इत्ययमपि वाऽनर्थक एव निपातः ॥०॥ ८ ॥०॥

शक्करीणां पुत्रका व्रतं पारयिष्णवो भवतेति ॥ ९ ॥

हे पुत्रकाः ! शक्करीणां महानाम्नीनामध्ययनार्थं यदेतद्व्रतम्, तस्य

पारयिष्णवः समापयितारो भवत यूयम्। अनया अस्मदाशिषा महानाम्निकव्रतस्य पारं गन्तुं समर्था भवत,—इत्यर्थः। इतिः ब्राह्मणवाक्यपरिसमाप्त्यर्थः ॥०॥ ९ ॥०॥

अथेदानीं महानाम्निकव्रतधर्म्मानाह,—

तास्वनुसवनमुदकोपस्पर्शनम् ॥ १० ॥

तासु शक्करीषु विषये—महानाम्निकव्रते—इत्येतत्। तासु शक्करीषु अधीयमानासु—इति केचित्। अनुसवनम्—सवनमनु लक्षीकृत्यानुसवनम्—त्रिसन्ध्यमित्यर्थः। उदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्त्तव्यम् ॥०॥ १० ॥०॥

नानुपस्पृश्य भोजनं प्रातः ॥ ११ ॥

अनुपस्पृश्य अस्नात्वा प्रातर्भोजनं न कर्त्तव्यं। प्रातःशब्दो दिवावचनः। उक्तमप्युपस्पर्शनं पुनरुच्यते,—अनुपस्पृश्य प्रातर्भोजने दोषातिशयप्रज्ञापनार्थमुपस्पर्शस्यावश्यकत्वोपदेशार्थञ्च ॥०॥ ११ ॥०॥

सायमुपस्पृश्याभोजनमासमिदाधानात् ॥ १२॥

उपस्पृश्य स्नात्वा आसमिदाधानात् समिदाधानपर्य्यन्तं सायमभोजनं कर्त्तव्यम्। सायं शब्दो रात्रिपरः ॥०॥ १२ ॥०॥

कृष्णवस्त्रः ॥ १३ ॥

कृष्णं मेचकं वस्त्रं यस्य सोऽयं कृष्णवस्त्रः, भवेत्—इति शेषः ॥०॥ १३ ॥०॥

कृष्णभक्षः ॥ १४ ॥

भवेत् । केनाप्युपायेन ॥०॥ १४ ॥०॥

आचार्य्याधीनः ॥ १५ ॥

भवेत्। उक्तमपि पुनरुच्यते, अतिशयेनाचार्य्याधीनत्वप्रज्ञापनार्थम् । कथन्नाम ? । व्रतकर्म्माण्याचार्य्याविरोधेनैव कर्त्तव्यम्, मातृपितृ शुश्रूषाप्याचार्य्यानिसृष्टेन न कर्त्तव्या—इति । तथाच मनुः ।

"न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरूनभिवादयेत्" ।

इति । अथवा । अधर्म्माचरणादन्यत्राचार्य्याधीनत्वं पूर्वमुक्तम्, इह पुनरधर्म्मसंयुक्तस्याप्याचार्य्यादेशस्य परिपालनमनुशिष्यते—इति न किञ्चिदनुचितम्। आचार्य्येणानिसृष्टो ब्रह्मचारी स्वान् गुरून् नाभिवादयेत्—इत्यपि पूर्वेणैव गतार्थमितिबोद्धव्यम् । अतएव मनुना गुरौ वसतो ब्रह्मचारिणः सामान्यत एव तदभिहितम् ॥०॥ १५ ॥०॥

अपन्थदायी ॥ १६ ॥

पन्थानं दातुं शीलमस्येति पन्थदायी स न भवतीत्यपन्थदायी भवेत् । येषामपि,—

"चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।
स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च" ।

इत्येवमादि स्मृत्यन्तरेषु पन्थदानमुपदिष्टं तेषामपि पन्था न देयः—इत्यर्थः ॥०॥ १६ ॥०॥

तपस्वी ॥ १७ ॥

भवेत्। व्रतस्यापि तपस्त्वात् पुनरुपादानं व्रतव्यतिरिक्तमन्यदप्युपवासादिकन्तपः कुर्य्यादित्येवमर्थम् । अथवा ।

"तपोविशेषै र्व्विविधै र्व्रतैश्च विधिदेशितैः" ।

इति मनुना व्रततपसोर्भेदेनोपन्यासात् अन्यथा व्याख्यास्यामः । तपस्वी—चान्द्रायणादि तपोविशेषवान्, इन्द्रियसंयमादिरूप तपो विशेषवान् वा भवेत्—इति। यद्यप्येतदपि,—

"सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तपो वृद्ध्यर्थमात्मनः" ।

इति मनुना, "स्वयमिन्द्रियमोचनम्"—इत्याचार्य्येण च गुरौवसतो ब्रह्मचारिणः सामान्यतोऽभिहितम्, तथाप्यत्र पुनरुपादानं व्यतिरेके दोषातिशयार्थं व्रतवैगुण्यार्थं वा ॥०॥ १७ ॥०॥

तिष्ठेद्दिवा ॥ १८ ॥

दिवा अहनि, तिष्ठेदूर्द्ध्वो भवेत् नोपविशेत् न च पर्य्यटेत्—अन्यत्र सन्ध्योपासनादे र्भिक्षाचर्य्यातश्च ॥०॥ १८ ॥०॥

आसीत नक्तम् ॥ १९ ॥

नक्तं रात्रौ, आसीत उपविशेत् न शयीत ॥०॥ १९ ॥०॥

वर्षति च नोपसर्पेच्छन्नम् ॥ २० ॥

वर्षति पर्ज्जन्ये, छन्नं मनुष्यैराच्छादितं गृहादिकमिप्येतत् । नोपसर्पेत् न गच्छेत् न प्रविशेदिति यावत्। कियन्तं कालम्? ।

यावन्न वर्षोपशमः। कुतः? । वर्षति,—इति वर्त्तमानवदुपदेशात्। गृहाद्युपसर्पणप्रतिषेधात् वृक्षमूलमुपसर्पतोऽपि न दोषः—इति वर्णयन्ति । चशब्दात् दर्शनसम्भावनायामपि गृहोपसर्पणं निषिध्यते । अथवा । चशब्दात् दाति च वायौ नोपसर्पेच्छन्नमिति बोद्धव्यम्। गृहावस्थितस्तु वर्षत्यपि न निष्क्रामेत्। कस्मात्?। नोपसर्पेदितिकरणात्। बहिरवस्थितस्य खल्वेतत् सम्भवति। न च गृहान्निष्क्रमे प्रमाणं पश्यामः। अन्ये पुनरध्याहाररसिका व्याचक्षते,—वर्षति निष्क्रामेत्, न पुनः प्रविशेत्—इति ॥०॥ २० ॥०॥

वर्षन्तं ब्रूयादापः शक्वर्य्य इति ॥ २१ ॥

एतावन्तौ वा अहनि रात्रौ वा यस्मिन् कस्मिंश्चित् काले वर्षन्तं पर्ज्जन्यं ब्रूयात्—आपः शक्वर्य्य इति मन्त्रम्। वर्षन्तमिति वर्त्तमानवदुपदेशात् यावद्वर्षं पौनःपुन्येन मन्त्रपाठोऽवगम्यते। अन्यथा वर्षति नोपसर्पेदित्ययमपि निषेधो वर्षप्रारम्भ एव स्यात्। परतस्तु गृहोपसर्पणेऽपि न दोषः स्यात्। इष्यते च। तस्माद् यथोक्त एवार्थः। अन्येत्वाहुः,—वर्षस्य प्रारम्भे सकृदेव मन्त्रपाठो न तु सततवर्षे पौनःपुन्यं मन्त्रावृत्तिर्वा—इति। उत्तरमन्त्रद्वयपाठोऽप्यनेनैव व्याख्यातः ॥०॥ २१ ॥०॥

विद्योतमानं ब्रूयादेवंरूपाः खलु शक्वर्य्यो भवन्तीति ॥ २२ ॥

ऋज्वर्थम् ॥०॥ २२ ॥०॥

स्तनयन्तं ब्रूयान्महामहान् घोष इति ॥ २३ ॥

स्तनयन्तं गर्ज्जन्तम् ॥०॥ २३ ॥०॥

न स्रवन्तीमतिक्रामेदनुपस्पृशन् ॥ २४ ॥

स्रवन्तीं निम्नगामनुपस्पृशन् स्नानमकुर्व्वन् (वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवदुपदेशः) नातिक्रामेत्। स्रवन्तीमतिक्रमिष्यन् स्नात्वाऽतिक्रामेदित्यर्थः। तथाच स्मरणम्।

"असन्तर्प्य पितृन् देवान् नदीपारन्तु न व्रजेत्"।

इति। तदनेन स्नानमप्यर्थात् सिद्ध्यति। यच्च, "स्नात्वा न च नदीं तरेत्"—इति वचनान्तरम्, तदस्मच्छाखिव्यतिरिक्तविषयम्। अथवा। प्रमाणस्योभयथादर्शनात् वर्त्तमानसामीप्यमप्युभयथैव व्याख्येयम्। सोऽयं विकल्पः,—स्नात्वा वा स्रवन्तीमतिक्रामेत्, अतिक्रम्य वैनां तत्रैव स्नायात्—इति ॥०॥ २४ ॥०॥

न नावमारोहेत् ॥ २५ ॥

स्पष्टार्थं सूत्रम् ॥०॥ २५ ॥०॥

प्राणसंशये तूपस्पृश्यारोहेत् ॥ २६ ॥

नावारोहणमकुर्व्वत चौरव्याघ्रादिभिः प्राणसंशये,—नावारोहणमन्तरेण स्रवन्त्यतिक्रमे प्राणसंशये सम्भाव्यमाने वा,—उपस्पृश्य स्नात्वा नावमारोहेत्। तु—इत्यनर्थको निपातः ॥०॥ २६ ॥०॥

तया प्रत्यवरुह्य ॥ २७ ॥

प्रत्यवरुह्य नावोऽवतीर्य्य, तथैव उपस्पृशेत् स्नायादित्यर्थः ॥०॥ २७ ॥०॥

कस्मात् पुनः कारणात् त्रिषवनोपस्पर्शादयो बाहुल्येनोदकाश्रया एव धर्म्मा महानाम्निकव्रते विधीयन्ते? । उच्यते ।

उदकसाधवो हि महानाम्न्य इति ॥ २८ ॥

हिशब्दो यस्मादर्थे । इतिः प्राकाश्ये । उदकं साधु अधीनं यासाम्, उदकेषु विषये साधवः कुशला हिता वा या स्ताः खल्विमा उदकसाधव उदकहान्यः कथ्यन्ते । यस्मान्महानाम्न्य उदकसाधव इति प्रसिद्धं तस्मात्तदीयव्रते बाहुल्येनोदकाश्रयाणां धर्म्माणां विधानं युक्तमित्यभिप्रायः ॥०॥ २८ ॥०॥

यस्मादुदकसाधवो महानाम्न्य स्तस्मात्तदीयव्रतमाचरतः फलमपि तदनुरूपमेव भवति,—इत्याह,—

एवं खलु चरतः कामवर्षी पर्ज्जन्यो भवति ॥ २९ ॥

खल्वित्यनर्थकोनिपातः । एव मुक्तप्रकारेण व्रतं चरतः, पर्ज्जन्यः इन्द्रः, कामवर्षी भवति । काम्यन्ते—इति कामाः, तान् वर्षितुं शीलं यस्य स खल्वयं कामवर्षी भण्यते । यत्किञ्चिदसौ कामयते तत्तत्सर्व्वमिन्द्रो वर्षति सम्पादयतीत्यर्थः । अथवा । पर्ज्जन्यशब्दो मेघवचनः । यत्र यत्र यदा यदा असौ वर्षं कामयते, तत्र तत्र तदा तदा मेघोवर्षति—इति वाक्यार्थः ॥०॥ २९ ॥०॥

अथेदानीं नियमबाहुल्यात् दुरनुष्ठेयत्वं व्रतस्य मन्यमानः परम-दयालुः खल्वाचार्य्यः केषुचिद्धर्म्मेष्वनियममुपदिशति,—

अनियमो वा कृष्णस्थानासनपन्यभक्षेषु ॥ ३० ॥

कृष्णवस्त्रं, दिवा ऊर्द्धावस्थानं, रात्रौ आसनमुपवेशनम्, पन्थाऽ-प्रदानं, कृष्णभक्षम्—इत्येतेषु अनियमो नियमाभावो वा। विकल्पेनामीषामनुष्ठानमित्यर्थः ॥०॥ ३० ॥०॥

अधुना महानाम्नीनां श्रावणकालमुपदिदिक्षुरिदमाह,—

तृतीये चरिते स्तोत्रीयामनुगापयेत् ॥ ३१ ॥

तृतीये व्रतभागे चरिते,—व्रतस्य तृतीयभागे चीर्णे सतीत्यर्थः। स्तोत्रीयामेकामनुगापयेत् ब्रह्मचारिणे श्रावयेदाचार्य्यः॥०॥३१॥०॥

एवमितरे स्तोत्रीये ॥ ३२ ॥

एव मनेन प्रकारेण इतरे अपरे अपि द्वे स्तोत्रीये अनुगापये-दित्यनुवर्त्तते। तथाच व्रतस्य एकस्मिन् तृतीयभागे चीर्णे एकाम्, अपरस्मिन् तृतीयभागे चीर्णे अपराम्, अन्यस्मिन् तृतीयभागे चीर्णे चान्यां स्तोत्रीयामनुगापयेदित्यर्थः ॥०॥ ३२ ॥०॥

सर्व्वावाऽन्ते सर्व्वस्य ॥ ३३ ॥

सर्व्वस्य व्रतस्यान्ते वा सर्व्वाः स्तोत्रीयाः युगपदेवानुगापयेत् ॥०॥ ३३ ॥०॥

अनुगापनस्य कालमभिधाय प्रकारमाह,—

उपोषिताय संमीलितायानुगापयेत् ॥ ३४ ॥

'वाग्यतो न भुञ्जीत त्रिरात्र महोरात्रौ वा'—इति वक्ष्यमाणेन विधिना उपोषिताय कृतोपवासाय, संमीलिताय परिणद्धाक्षाय ब्रह्मचारिणे अनुगापयेत् ॥०॥ ३४ ॥०॥

कथं पुनर्ब्रह्मचारिणोऽक्ष्णोः परिणहनं कर्त्तव्यम्? । तदुच्यते ।

कंसमपां पूरयित्वा सर्व्वौषधीः कृत्वा हस्ताववधाय प्रदक्षिणमाचार्य्योऽहतेन वसनेन परिणह्येत् ॥ ३५ ॥

कंसं कांस्यभाजनं अपां पूरयित्वा अद्भिर्वर्द्धयित्वा, सर्व्वौषधीः कृत्वा सर्व्वास्च ता ओषधयस्च ताः सर्व्वौषधीः ब्रीह्यादीः सप्त, कृत्वा,—उपस्थितत्वात् कंसस्थितास्वेवाप्सु स्थापयित्वा, तास्वेव सर्व्वौषधिमिश्रास्वप्सु हस्ताववधाय ब्रह्मचारिणो हस्तौ निमज्य, प्रदक्षिणं यथा भवति तथा अहतेन वसनेन ब्रह्मचारिणोऽक्षिणी आचार्य्यः परिणह्येत् परिवेष्टयेत् । एवन्तावत् निमग्नहस्तः परिणद्धाक्षो वाग्यतो ब्रह्मचारी अरण्ये त्रिरात्रमहोरात्रं वा उपवसेत् । तत उपोषिताय वाग्यताय तथैव निमग्नहस्ताय परिणद्धाक्षाय ब्रह्मचारिणे अरण्य एवाचार्य्योऽनुगापयेत् । अयन्तावदेकः पक्षः ॥०॥ ३५ ॥०॥

अथस्चापरः पक्षः,—

परिणहनान्ते वाऽनुगापयेत् ॥ ३६ ॥

परिणहनस्यान्ते अवसाने तदनन्तरमित्येतत्। पूर्वञ्चाप्येतदविशेषात् परिणहनान्त एवेति व्याख्येयम्। तदानीमेव वा अनुगापयेत्। एतस्मिन्नपि पक्षे वाग्यताय निमग्नहस्ताय परिणद्धाक्षाय अरण्य एवानुगापनं भवति, किन्तु अनुपोषिताय,—इत्येतावानेव वि-शेषः। ततश्चात्र पक्षे अनुगापनात् पश्चादुपोषणं प्रत्येतव्यम्। हस्तोन्मज्जनोत्थान चंक्रमणानि तु स्नान सन्ध्योपासन मूत्रपुरीष-करणमन्तरेण न कर्त्तव्यानि। परिणहनस्रंशस्तु तत्रापि न कर्त्तव्य एव। तथा चोक्तम्।

"न हस्तोन्मज्जनोत्थाने कार्य्ये स्नानादिकं विना।
अक्षिसन्नहनत्याग स्तत्रापि न भवेत् क्वचित्"।

इति ॥०॥ ३६ ॥०॥

यदि उपोषितायानुगापनं यदि वा अनुपोषिताय, उभयथा-प्युपवासोऽस्त्येव। अतस्तद्विधिमाह,—

परिणद्धो वाग्यतो न भुञ्जीत त्रिरात्रमहोरात्रौ वा ॥ ३७ ॥

तथैव निमग्नहस्तः परिणद्धाक्षो वाग्यतो ब्रह्मचारी अरण्ये नि-वसन् त्रिरात्रं—त्रीण्यहोरात्राणि न भुञ्जीत। त्रिरात्राशक्तौ अहोरात्रौ वा न भुञ्जीत। अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रौ—अहो-रात्रमित्यर्थः। अथवा। उपोषितायानुगापनपक्षे अनुगापनात् पूर्वमुपवासः,—'उपोषिताय संमीलितायानुगापयेत्'—इत्यनेनैव-

प्राप्तः। तस्मादनुपोषितायानुगापनपत्त एवानुगापनात् परमु-पवासविधायकमेतत् सूत्रं वर्णनीयम्। अस्यामपि वर्णनायां प्राक्तनोऽप्युपवासः त्रिरात्र मह्नोरात्रं वा बोद्धव्यः। कस्मात्?। अस्मादेव दर्शनात्। अरण्ये निवसन्—इति कुतो व्याख्यायते?। उत्तरसूत्रानुसारात् ॥०॥ ३७ ॥०॥

यदि व्याघ्रादिभयादरण्ये त्रिरात्र मह्नोरात्रं वा निवस्तुं न शक्यते, तदा किं कर्त्तव्यम्?। उच्यते।

अपिवाऽरण्ये तिष्ठेदाऽस्तमयात् ॥ ३८ ॥

अपिवा अथवा, आस्तमयात् आ अस्तमयात्—अस्तमयपर्य्यन्त-मित्येतत्। तावन्तं कालमरण्ये तिष्ठेत् रात्रै तु ग्राम एव ॥०॥ ३८ ॥०॥

श्वोभूतेऽरण्येऽग्निमुपसमाधाय व्याहृतिभिर्हुत्वाऽथै-नमवेक्षयेत् ॥ ३९ ॥

श्वः अनागतदिने भूते, प्रभाते जाते,—इत्यर्थः। अरण्ये अग्निमुप-समाधाय,—इत्युक्तार्थम्। प्रकृतत्वादरण्येप्राप्ते पुनररण्यग्रहणं ग्राम निवासपक्षेऽप्यरण्यं गत्वैवैतत् कर्म्म कर्त्तव्यमित्येवमर्थम्। व्याहृतिभि-र्हुत्वा, द्रव्यानादेशादाज्येन,—इत्यर्थः। हुत्वा,—इत्यवचने अना-देशात् पुरस्ताचोपरिष्टाच होमः प्राप्नोति, अतो हुत्वा—इत्युक्तम्। व्याहृतिभिरितिवचनं क्रमार्थम्। कथन्नाम?। व्याहृतिभिर्हुत्वैव एनमवेक्षयेत्, न तु तन्त्रसमापनमपि कृत्वा,—इति। एवमेके।

व्याहृतिभिरितिवचनं परिसंख्यानार्थम्। तेन चित्रहोमः स्यात्। एवमपरे। अथ शब्दः पूर्वप्रकृतार्थः। होमानन्तरमथ पूर्वप्रकृतमेनं ब्रह्मचारिणं अवेक्षयेदाचार्य्यः। अथ शब्द आनन्तर्य्यार्थोवा। तदयमर्थः। व्याहृतिभिर्हुत्वा अथ अग्निपरिणहनमोचनानन्तर मेनमवेक्षयेत्—इति ॥०॥ ३९ ॥०॥

किमवेक्षयेत्?। तदाह,—

अग्निमाज्यमादित्यं ब्रह्माणमनड्वाहमन्नमपोदधीति ॥ ४० ॥

इत्येतान्यवेक्षयेत्। अग्न्यादयः प्रसिद्धाः। ब्रह्माणं विप्रम्। ब्राह्मणमितिपाठे व्यक्त एवार्थः। असमासकरणात् पृथक् पृथगवेक्षणम् ॥०॥ ४० ॥०॥

किन्तूष्णीमवेक्षयेत्?। न। कथन्तर्हि?—

स्वरभिव्यख्यं ज्योतिरभिव्यख्यमिति ॥ ४१ ॥

स्वरभिव्यख्यमित्यनेनमन्त्रेण। मनसैव मन्त्रपाठो बोद्धव्यः। कुतः?। परतोऽस्य वाग्विसर्गसूचनादिदानीमपि वाग्यतत्वावगतेः। प्रतिदर्शनं मन्त्रावृत्ति र्व्याख्याता ॥०॥ ४१ ॥०॥

किं सकृदवेक्षयेत्?। न। किन्तर्हि?—

एवं त्रिः सर्व्वाणि ॥ ४२ ॥

एव मनेन प्रकारेण प्रत्येकेनेत्यर्थः। सर्वानि अग्न्यादीनि त्रिरवेक्षयेत्। प्रथमेन सहैव त्रित्वं बोद्धव्यम्। सर्वाणि—इत्येतावति कृते

भिखितानामग्न्यादीनामवेक्षणमप्याशङ्कीत कश्चिदित्येवंशब्दनिर्देशः क्रियते। अथैवं, सर्वाणि—इति शक्यमवक्तुम् एवमित्येतावतैव गतार्थत्वात्। उच्यते। एवं त्रिः—इत्येतावति कृते सन्निहित-तरस्य मन्त्रस्यैवैवमा परामर्शान्मन्त्रस्यैव त्रिः पाठोऽवेक्षणन्तु सकृदेव,—इत्यपि भवत्याशङ्का कदाचित् कस्यचिदिति तां निर-सितुं सर्वाणीत्याह। सर्वाणीत्यनेनाग्न्यादीनामवगमात् प्रत्यासत्या तदन्विताया एवावेक्षणक्रियाया वाराभिधानं त्रिरित्यनेन स्यात्, न मन्त्रपाठक्रियायाः ॥०॥ ४२ ॥०॥

शान्तिं कृत्वा गुरुमभिवादयते ॥ ४३ ॥

शान्तिं कृत्वा,—इति सिद्धमपि पुनरुच्यते क्रमार्थम्। तेन वाम-देव्यगानान्तमिदानीमाचार्य्यः कुर्य्यात्, तदनन्तरं ब्रह्मचारी गुरु-मभिवादयते। व्याख्यातः क्त्वाप्रत्ययार्थः पूर्वापरीभावमात्रम्। अथवा। ब्रह्मचारी स्वयमेव शान्तिं कृत्वा गुरुमभिवादयते। सेयं शान्ति र्व्रतापवर्गविहिता। अतएवानन्तरं दक्षिणास्वीक्षणमु-पपद्यते। स्थालीपाकादयस्तु व्रतान्तकर्त्तव्या एव। अन्यैव वा शान्तिरिह विधीयते,—इति न किञ्चिदनुचितम्॥०॥ ४३ ॥०॥

योऽयं गुरोरभिवादः,—

सोऽस्य वाग्विसर्गः ॥ ४४ ॥

अस्य ब्रह्मचारिणः परिग्रहनात् प्रभृति वाग्यतस्यासीनस्य ॥०॥ ४४ ॥०॥

अनड्वान् कंसो वासो वर इति दक्षिणाः॥ ४५ ॥

अनड्वान् बलीवर्द्दः। कंसः कांस्यभाजनम्। एतच्चानडुत् प्रभृति-धावुक्तत्वात्तन्मूल्यरूपमिच्छन्ति। वासो वसनम्। इदमपि पूर्ववत्। वरो गौः। तथा चोक्तम्।

"गौ र्व्विशिष्टतमा विप्रै र्व्वेदेष्वपि निगद्यते।

न ततोऽन्यद्वरं यस्मा त्तस्मा द्गौ र्व्वर उच्यते"।

इति। इत्येता महानाम्निकव्रते आचार्य्यस्य दक्षिणा भवन्ति॥०॥ ४५ ॥०॥

तिस्र एव स्तोत्रीयाः, दक्षिणा श्चेमास्तिस्र उपदिश्यन्ते। का पुनरत्रगतिः?। उच्यते।

प्रथमे विकल्पः॥ ४६ ॥

प्रथमे द्रव्यद्वये विकल्पो बोद्धव्यः। तस्मात् प्रथमायां स्तोत्रीयायां श्रुताया मनड्वान् कंसो वा दक्षिणा, द्वितीयायां वासः, तृतीयायां वरः—इति। सेयं गतिः॥०॥ ४६ ॥०॥

आच्छादयेद्गुरुमित्येके ॥ ४७ ॥

महानाम्निकव्रतदक्षिणाप्रस्तावात् प्रासङ्गिकमिदमुच्यते। येषां व्रतानां व्रातिकौपनिषदिकानामन्ते दक्षिणा न स्मृता, तेषु गुरुमाच्छादयेत् प्रीणयेत्। यावता वस्तुना गुरुः प्रीयते, तावदल्पमपि किञ्चित् दक्षिणा भवति—इत्येके आचार्य्या मन्यन्ते। एक-

ग्रहणम्,—एकेषां मुख्यानामाचार्य्याणामिदं मतमित्येकानाचार्य्यान् पूजयितुं नात्मीयं मतं पर्य्युदसितुम्। तथा चोक्तम्।

"येषां व्रतानामन्तेषु दक्षिणा नाभिधीयते।
वर स्तत्र भवेद्दानमपिवाऽऽच्छादयेद्गुरुम्"।

इति। अस्मादपिकारणात् उपनयनव्रतान्तेऽपि गौरेव दक्षिणा वाच्या। अन्येतु,—महानाम्निकव्रत एव यथोक्तदक्षिणाया अलाभे सूत्रमिदं योजयन्ति ॥०॥ ४७ ॥०॥

प्रासङ्गिकमभिधाय महानाम्निकव्रतशेषमेवानुसरति,—

ऐन्द्रः स्थालीपाक स्तस्य जुहुयादृचंसाम यजामह इत्येतयर्चा सदसस्पतिमद्भुतमिति वोभाभ्यां वा ॥४८॥

इन्द्रो देवता यस्य सोऽयमैन्द्रः, स्थालीपाकः। तस्य जुहुयादेकामाहुतिमित्यर्थः। तस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी। तेन सर्वहुतत्वं न कर्त्तव्यम्। केन मन्त्रेण जुहुयात्?। ऋचं साम यजामहे—इत्येतया ऋचा। सदसस्पतिम्—इत्येतया वा। उभाभ्यां वा आभ्यामृग्भ्यां मिलिताभ्यामित्यर्थः ॥०॥ ४८ ॥०॥

तदिदमन्यत्राप्यतिदिशति,—

अनुप्रवचनीयेष्वेवम् ॥ ४९ ॥

अनु पश्चात् व्रतान्ते—इत्येतत्। प्रवचनं प्रकृतग्रन्थश्रावणं येषु व्रतेषु क्रियते, तानि खल्विमान्यनुप्रवचनीयानि गोदानादीनि व्रतानि भण्यन्ते। तेषु अनुप्रवचनीयेषु सर्व्वेष्वेव व्रतेषु, एवम्—अन्ते ऐन्द्रः

स्थालीपाकस्तस्य जुहुयादित्यतिदिश्यते। अनुप्रवचनीयेष्विति-करणाच्च उपनयनव्रतान्ते न भवति ऐन्द्रः स्थालीपाकः। कुतः?। तस्य सहप्रवचनीयत्वात्। किन्तु तदन्ते सावित्रश्चरु-र्भवतीत्यवोचाम ॥०॥ ४९ ॥०॥

इदानीं सकलव्रतान्तमेवाधिकृत्य किञ्चिदुपदिशति,—

सर्व्वत्राचार्षं तदशकं तेनारात्समुपागामिति मन्त्र-विशेषः ॥ ५० ॥

सर्वत्र सर्वेषु व्रतान्तेषु। इति,—अयं, मन्त्रविशेषः कर्त्तव्यः। कः पुनरसौ?। उच्यते। यत्र 'चरिष्यामि'—इति पदं, तत्र 'अचा-र्षम्'—इति पदं कर्त्तव्यम्। 'अचारिषम्'—इति पाठान्तरम्। एवं यत्र 'तच्छकेयम्'—इति पदं, तत्र 'तदशकम्'—इति, यत्र 'तेनर्ध्यासम्'—इति पदं, तत्र 'तेनारात्सम्'—इति, यत्र 'उपैमि' —इति पदं, तत्र 'उपागाम्'—इति। सर्वत्र,—इति करणादुप-नयनव्रतान्तेऽप्ययं विशेषः स्यात्। कुतः?। सर्वत्र ग्रहणस्यैवमर्थ-त्वात्। अन्यथा तदनर्थकं स्यात्। अनुप्रवचनीयेषु—इति ह्यत्रा-नुवर्त्तत एव। तस्मात् सहप्रवचनीयस्यापि संग्रहार्थं सर्वत्र-ग्रहणम्।

स खल्वयं होमश्चरुहोमात् परतः स्विष्टकृतश्च पूर्वं स्यात्। कस्मात्?। चरुहोमात् परतः स्मरणात्। प्राक् स्विष्टकृत आ-वापः—इति वचनाच्च। द्रव्यानुपदेशादाज्यद्रव्यकश्च स्यात्। यत्र,—ब्रह्मचारिणां जपमात्रं न होमो वचनाभावात् स्वाहान्तानामपि

होमदैवत—इत्यादीनां होमादर्शनात्—इति सरलावर्णनम्। तदसङ्गतम्। जपेऽपि वचनाभावस्याविशेषात्। 'अग्ने व्रतपते इति कृत्वा'—इति पूर्वत्र होमकरणतया सूचितानां मन्त्राणां अचार्षमित्यादि पदोहमात्रसूचनेन होमस्यावगतेश्च। व्रतारम्भे होमवत् व्रतसमाप्तावपि होमस्य वर्णयितुमुचितत्वाच्च। एवञ्च, समावर्त्तनमध्ये एतद्धोमाभिधानं भवदेवस्यासङ्गतम्। कुतः?। व्रतान्तविहितत्वादस्य। कर्म्मान्तरत्वाच्च समावर्त्तनस्य। व्रतञ्चरिष्यामीत्यादेर्व्रतारम्भकत्ववत् व्रतमचार्षमित्यादेरपि व्रतसमापकतया तस्यैवान्ततया वक्तुमुचितत्वाच्च ॥०॥ ५० ॥०॥

आग्नेयेऽज ऐन्द्रे मेषो गौः पावमाने पर्वदक्षिणाः ॥ ५१ ॥

आग्नेये देवपर्वणि आविते अजो दक्षिणा आचार्य्यस्य। ऐन्द्रे देवपर्वणि आविते मेषः। पावमाने देवपर्वणि आविते गौः। एवमेताः पर्वदक्षिणाः,—पर्वणामध्ययनार्थं दक्षिणाः पर्वदक्षिणाः ज्ञेयाः। सामर्थ्याद्गोदानव्रतान्त एवैता दक्षिणा भवन्ति। अथ सुखावबोधार्थं कर्म्मक्रमः प्रदर्श्यते। उपनयनव्रतान्ते सावित्रस्रुतः। चरुहोमात् परतः स्विष्टकृतश्च प्राक् अग्ने व्रतपते व्रतमचार्षमित्यादिविशेषमुक्त्वा पञ्चभि र्मन्त्रै राज्येन होमः। कर्म्मसमाप्तौ गौ र्दक्षिणा। नान्दीमुखश्राद्धं, केशान्तकरणम्, गोदानार्थं पुनरुपनयनम्, व्रतान्ते आग्नेयैन्द्रपावमानानां देवपर्वणां समस्तानां साम्नाश्चाश्रावणम्, ऐन्द्रस्रुतः, तस्य च यथोक्तरीत्या होमः, अत्रापि

प्राक् स्विष्टकृतः, अग्ने व्रतपते व्रतमचार्षमित्यादि पूर्ववद्धोमः, कर्म्मान्ते अजगोमेषदक्षिणादानम्। पुनर्नान्दीमुखश्राद्धं, व्रातिकार्थं पुनरुपनयनम्। उत्तरोत्तरव्रतचर्य्याकाले पूर्वपूर्वव्रतान्तआवितस्याध्ययनम्। एवं सर्वेषु व्रतेषु द्रष्टव्यम् ॥०॥ ५१ ॥०॥

अवसिता प्रासङ्गिकीकथा। महानाम्निकव्रतशेषमेवेदानीमनुवर्त्तामहे,—

प्रत्येत्याचार्य्यं सपर्षत्कं भोजयेत् ॥ ५२ ॥

प्रत्येत्य अरण्यात् प्रत्यागत्य, आचार्य्यं भोजयेत्। किमेकाकिनमेव?। न। सपर्षत्कम्। सह पर्षदा वर्त्तते—इति सपर्षत्क स्तम्—शिष्यवर्गसहितमित्यर्थः। सपरिषत्कमिति पाठेऽपि तथैवार्थः॥५२॥

सब्रह्मचारिणश्चोपसमेतान् ॥ ५३ ॥

समानं तुल्यवेदाध्ययनार्थं ब्रह्मचर्य्यं व्रताचरणं येषां, त इमे सब्रह्मचारिणः स्वशाखिनो भवन्ति। अपि वा। समानं तुल्यकालं ब्रह्मचर्य्यं येषां ते खल्विमे सब्रह्मचारिणो भिन्नशाखिनोऽप्युच्यन्ते। तांश्च उप समीपे समेतान् भोजयेत्। यत्र स्वयं ब्रह्मचर्य्यमाचरति तत्समीपे भिन्नगुरवोऽपि ये ब्रह्मचारिणः समेताः स्युः, तानपि भोजयेदित्यर्थः। उपसमेतानितिकरणात् भिन्नगुरवोऽपि लभ्यन्ते ॥०॥ ५३ ॥०॥

ज्येष्ठसाम्नो महानाम्निकेनैवानुगापनकल्पो व्याख्यातः ॥ ५४ ॥

ज्येष्ठसाम्नोऽनुगापनकल्पोऽनुगापनविधि र्महानाम्निकेनैवानुगापनविधिना व्याख्यातः,—इति पूर्व्वोक्तं सर्व्वमतिदिश्यते। ननु त्रीणि तावत् ज्येष्ठसामानि पठ्यन्ते, तत् कथमत्र ज्येष्ठसाम्नः—इत्येकवचनम्?। उच्यते। जात्याश्रयणात् त्रयाणामपि ज्येष्ठसाम्नामेकस्यामृचि गीतत्वाभिप्रायाद्वा एकवचनम्—इति न दोषः॥ ॥०॥ ५४ ॥०॥

तत्रैतानि नित्यव्रतानि भवन्ति ॥ ५५ ॥

तत्र ज्येष्ठसाम्नि विषये एतानि वक्ष्यमाणानि नित्यव्रतानि यावज्जीवनमनुपालनीयानि व्रतानि भवन्ति। न तु यावद्व्रतमेव। कुतः?। नित्यशब्दस्यैवमर्थ्यात्। अन्यथा, व्रतानि भवन्ति—इत्येतावति कृतेऽपि व्रतान्तरसूचितानामिवामीषामपि यावद्व्रतमनुपालनं स्यादेवेति नित्यपदमनर्थकं स्यात्। समावर्त्तनोत्तरभाविनः शूद्रोपयमस्य निषेधाच्च। नित्यधर्म्माः—इत्यकृत्वा नित्यव्रतानि,—इतिकरणाच्चैवमवगन्तव्यम्। यत्र हि यावद्व्रतमनुष्ठेयत्वमभिप्रेयत, तत्र नित्यधर्म्माः—इति क्रियते। यथा गोदानादौ ॥ ५५ ॥

न शूद्रामुपेयात् ॥ ५६ ॥

शूद्रां नोद्वहेत्। 'चतस्रो ब्राह्मणस्य भार्य्या भवन्ति तिस्रो द्वे

चैका चेतरेषाम्'—इति शूद्रोपचमस्यापि प्राप्तत्वात् प्रतिषिध्यते ॥

॥०॥ ५६ ॥०॥

न पक्षिमांसं भुञ्जीत ॥ ५७ ॥

ऋज्वर्थं सूत्रम् ॥०॥ ५७ ॥०॥

एकधान्यमेकदेशमेकवस्त्रञ्च वर्ज्जयेत् ॥ ५८ ॥

एकञ्च तत् धान्यञ्चेति एकधान्यं वर्ज्जयेत्। यस्मिन् देशे यानि धान्यानि भवन्ति तत्र तेषां मध्यादेकं वर्ज्जयेत्,—कदाचिदपि न भुञ्जीत। एकदेशं वर्ज्जयेत्। गन्तव्यदेशानां मध्यादेकदेशं वर्ज्जयेत्,—कार्य्यार्थमपि न गच्छेत्। एकवस्त्रञ्च वर्ज्जयेत्। कार्पासशाणकौशेयानां मध्यादेकं वस्त्रं वर्ज्जयेत्,—न जातुचिदपि परिदध्यात्।

एवं वा—

एकधान्यं वर्ज्जयेत्,—एकमेव धान्यं सर्व्वदा न भक्षयेत्। एकदेशं वर्ज्जयेत्,—न यावज्जीवमेकस्मिन्नेव देशे निवसेत्। एकवस्त्रमेकवस्त्रत्वमित्यर्थः। (धर्म्मप्रधानो निर्देशः)। तदपि वर्ज्जयेत्। कथन्नाम ?। येष्वपि प्रेतस्नानप्रेतोदकदानादिषु एकवस्त्रत्वं स्मृत्यन्तरेषूपदिष्टं तेष्वप्येकवस्त्रत्वं—वर्ज्जयेत्,—एकवासा न भवेदित्येतत्। अन्ये तु वर्णयन्ति,—'अधरीयोत्तरीयभेदात् प्राप्तयोर्द्वयो वाससो रेकं वासः प्रेतोदकदानादिकालेषु वर्ज्जयेत्,—तदानीमेकवासा भवेदित्यर्थः'—इति। तदसङ्गतम्। कस्मात्?।

यस्मादेवं खल्वन्येषां प्रेतोदकदानादिष्वेकवस्त्रत्वं नस्यात्। दृश्यते च। तस्मादस्मदुक्तैव व्याख्या ॥०॥ ५८ ॥०॥

उद्धृतादिरद्भिरुपस्पृशेत् ॥ ५९ ॥

जलाशयादुद्धृताभिरद्भिरुपस्पृशेदाचामेत्। यद्वा। कृतमूत्रपुरीषस्य मलदिग्धाङ्गस्य वा यच्छौचं तदिहोपस्पर्शः। तदुद्धृताभिरद्भिः कुर्य्यान्नाशयस्थाभिः। स्नानमेव कस्मा न व्याख्यायते। उच्यते। एवं किल वर्णनायां पुण्यसलिलावगाहनमपि यावज्जीवनमस्य निषिद्धं स्यात्। तथाऽन्यत्रापि नित्यनैमित्तिकबहिःस्नानमस्य न स्यात्। तच्चानिष्टम्। तस्माद् यथोक्त एवार्थः ॥०॥ ५९ ॥०॥

आदेशनात्प्रभृति न मृण्मयेऽश्नीयात् ॥ ६० ॥

प्राथमिकोपनयने यदिदमादेशनम्,—समिधमाधेह्यपोशान—इत्यादिरूपं, तस्मादादेशनात् प्रभृति मृण्मये शरावादौ नाश्नीयात्;—ज्यैष्ठसामिकव्रतं करिष्यमाणः। अथवा। ज्यैष्ठसामिकव्रतार्थं यदुपनयनं क्रियते, तत्र यदादेशनं समिधमाधेहि—इत्यादिकं तस्मात् प्रभृति,—इत्यर्थः ॥०॥ ६० ॥०॥

न पिबेत् ॥ ६१ ॥

आदेशनात् प्रभृति मृण्मये न पिबेत्। चशब्दो लुप्तवत् द्रष्टव्यः,—न च पिबेदिति ॥०॥ ६१ ॥०॥

श्रवणादित्येके ॥ ६२ ॥

ज्यैष्ठसामिकव्रततृतीयभागे चीर्णे, व्रतान्ते वा ब्रह्मचारिणे ज्यैष्ठसाम्नां यत् श्रावणमाचार्य्येण क्रियते, तस्मात् श्रवणात् प्रभृति न मृण्मयेऽश्नीयात् न च पिबेदित्येके आचार्य्या मन्यन्ते ॥ ० ॥ ॥ ६२ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये तृतीयप्रपाठकस्य द्वितीया काण्डिका ॥ ० ॥

तृतीयप्रपाठके तृतीया कण्डिका।

गोदानव्रतान्ते देवपर्व्वणां श्रावणविधानात् श्रवणादूर्द्ध्वमेवाध्ययने प्राप्ते वेदारम्भस्य कालो विधातव्यः। उपाकरणञ्च छन्दसां वक्तव्यम्। कस्मात्?। एवं हि स्मरन्ति। 'छन्दांस्युपाकृत्याधीयीत'—इति। अतस्तद्विधानार्थमिदमाह,—

प्रौष्ठपदीं हस्तेनोपाकरणम्॥ १॥

प्रौष्ठपदो भाद्रपदः। तस्येयं पौर्णमासी प्रौष्ठपदी। तां प्रौष्ठपदीं प्रति। हस्तेन—इति, "नक्षत्रेण युक्तः कालः"—इत्यण्। "लुबविशेषे"—इति तस्य लुप्। "नक्षत्रे च लुपि"—इति सप्तम्यर्थे तृतीया। तेन हस्तयुक्ते काले—इत्यर्थः। स खल्वयं विकल्पः,—प्रौष्ठपदीं वा हस्तेन वा—इति। कस्मात्?। प्रौष्ठपद्यां हस्तस्यासम्भवात् समुच्चयानुपपत्तेः। कथमसम्भवः?। पौर्णमास्यां सूर्य्याचन्द्रमसोः परमविप्रकर्ष-नियमात्। तथा चोक्तम्। "यः परमो विकर्षः सूर्य्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी"—इति। हस्तयुक्तकालोऽपि भाद्रपदशुक्लपक्ष एव ग्राह्यः। कुतः?। उपस्थितत्वात्। अथवा। प्रौष्ठपदस्येयं तिथिः प्रौष्ठपदी तिथिसामान्यं भण्यते।

न पुन र्भाद्रपदपूर्णिमैव। कस्मात्?। "प्रौष्ठपदशुक्लपक्षे हस्तेणा-चार्य्यः सशिष्यः प्राङ्मुखः उदङ्मुखो वा"—इत्यादिगृह्यपरिशिष्ट-वचनात्। सोऽयमेकः कालो न कालद्वयम्। तदेतस्मिन् काले उपाकरणम्। उपाक्रियते प्रारभ्यते वेदस्याध्ययनं येन कर्म्मणा तदुपाकरणं नाम कर्म्मविशेषो वेदाध्ययनार्थं, कर्त्तव्यम्—इति सूत्रशेषः। उपाकरणं प्रकृष्टग्रन्थाध्ययनम्—इति केचित्।

अत्र च प्रौष्ठपद्याम्—इति सप्तम्यां प्राप्तायां द्वितीयाकरणं प्रतिशब्दाध्याहारार्थम्। तेन प्रति प्रौष्ठपदीं हस्तेनोपाकरणम्—इति सिध्यति। यद्येवं किमतः?। उत्सृष्टस्योत्सृष्टस्य छन्दसः भाद्रपदशुक्लपक्षे प्रतिवर्षमुपाकरणं कर्त्तव्यम्। एतदतः। कथं पुनरेतदवगम्यते,—यत् प्रतिशब्दमध्याहृत्य प्रतिवर्षमुपाकरणम्—इति?। लिङ्गादित्याह। "अतः आपुनरुपाकरणाद्वेदं न व्याहरेयुः"—इति कर्म्मप्रदीपवचने खल्वापुनरुपाकरणादिति वचनादवगम्यते;—पुनः पुनरिदमुपाकरणं कर्त्तव्यम्—इति। यद्यपि एतदुदगयनोपाकरणाभिप्रायं वचनं, तथाप्युपाकरणसामान्यादत्राप्येवं कल्पयितुमुचितम्। अध्यापयितुराचार्य्यस्याध्ययनं कुर्व्वताञ्च शिष्याणां खल्वस्थानोच्छ्वास विच्छेदादिभिः प्रमादकृतै श्छन्दसां यातयामत्वं भवति। यातयामैश्च छन्दोभिः कृतमपि कर्म्म न यथोक्तं फलं जनयति। तत् खल्वेतत् यातयामत्वमुपाकरणोत्सर्ग-लक्षणेन कर्म्मणाऽपनुद्यते। अस्मादपि कारणात् प्रतिवर्षमेवैतत् कर्त्तव्यम्। तथा चोक्तम्।

"अस्थानोच्छ्वास विच्छेद घोषणाध्यापनादिकम्।

प्रमादिकं श्रुतौ यत् स्यात् यातयामत्वकारि तत्।
प्रत्यब्दं यदुपाकर्म्म सोत्सर्गं विधिवत् द्विजैः।
क्रियते छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत्।
अयातयामै श्छन्दोभि र्यत् कर्म्म क्रियते द्विजैः।
क्रीड़मानैरपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारकम्"।

इति ॥०॥ १ ॥०॥

उपाकरणविधिविवक्षया इदमाह,—

व्याहृतिभि र्हुत्वा शिष्याणाꣳ सावित्र्यनुवचनं यथोपनयने ॥ २ ॥

व्याहृतिभिर्हुत्वा सर्व्वेषामेव शिष्याणां सावित्र्यनुवचनमाचार्य्येण कर्त्तव्यम्। यथोपनयने पच्छोऽर्द्धर्चश ऋक्श स्तथैवानुवचनमत्रापि कर्त्तव्यमित्यर्थः। अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति। हुत्वा—इत्येतावति-कृतेऽपि विशेषानुपदेशात् व्याहृतिभिरेव होमो भविष्यति। तस्माद्व्याहृतिभिरिति वचनं कर्म्मक्रमार्थम्। कथन्नाम?। व्याहृतिभिर्हुत्वा अनन्तरं सावित्र्यनुवचनं कर्त्तव्यमिति। किमतो भवति?। एतदतो भवति,—व्याहृतिहोमादनुपदमेवानुवचनमुपदिशन् अन्योऽपि होमो व्याहृतिहोमात् पुरतः स्यात्—इति दर्शयति। व्याहृतिभिरित्यवचने हि व्याहृतिभिरेव होमः स्यात् न पुनरन्योऽपि। तस्माद्व्याहृतिभिरिति वचनमादितो होमान्तरद्योतनार्थम्। न चेदानीं तन्त्रसमापनाभावद्योतनार्थमेव कुतो न स्यादिति वाच्यम्। आचार्य्येणैव परतः कर्म्मापवर्गस्य

सूचितत्वादिदानीं तन्त्रसमापनस्याप्रसक्तेः। कस्मात् पुनः कारणात् सूचितोऽयमन्यो होमो वेदारम्भात् परत एव न भवति?। नैष दोषः। वेदारम्भात् परमेव कर्म्मापवर्गस्य सूत्रणात्तदानीमन्यस्य होमस्याभिनिवेशस्यासम्भवात्। किञ्चित् पुरस्तात् किञ्चिच्च परस्ताद्धोतव्यमित्यर्द्धजरतीयस्यानुचितत्वाच्च। अत एव नियमार्थतापि वचनस्य नोच्यते। वाक्यभेदश्चैवमापद्येत। कुतः?। शिष्याणां सावित्र्यनुवचनं, तच्च व्याहृतिभिरेव कृत्वा—इत्यर्थभेदात्। अगत्या हि क्वचित्तथा। न चात्रागतिरस्ति। नियमे च गौरवमपि स्यात्। तस्माद् व्याहृतिहोमात् पुरस्तादेवान्यो होमः—इति सिद्धम्। कर्म्मप्रदीपवचनाच्चैवमाचार्य्यस्याभिप्रायोऽवधार्य्यते। तच्चोदाहरिष्यामः।

आह। कः पुनरयमन्यो होमो नाम?। छन्दःप्रभृत्याहुतिषष्टिरूपः,—इति ब्रूमः। कथम्?—इति चेत्। उच्यते। संहितायां गायत्रीछन्दस्का या ऋचः पठ्यन्ते, तासामाद्यया ऋचा तावदेकामाहुतिं जुहुयात्। एवमुष्णिगनुष्टुप् बृहती पङ्क्ति त्रिष्टुप् जगतीछन्दस्कानामपि ऋचामादिभूताभिरेकैकाभिः ऋग्भिरेकैकामाहुतिं जुहुयात्। एवन्तावत् सप्त छन्द आहुतयो भवन्ति। अनयैव रीत्या अतिच्छन्द आहुतयोऽपि सप्तैव भवन्ति। सप्तैव च विच्छन्द आहुतयः। तत्रातिच्छन्दविच्छन्दसामपि च्छन्दोभेदत्वात् मिलित्वा एकविंशतिरेव छन्द आहुतयः सम्पद्यन्ते। एवं गानादीन् पञ्च, पर्व्वादीन् सप्तदश, संहितादीन् त्रीन्, ब्राह्मणादीनष्टौ, षडङ्गादीन् षट्, जुहुयात्। स खल्वयमाहुतिषष्टि-

रूपोऽन्यो होमः। ततो व्याहृतिभिर्हुत्वा साविच्यनुवचनम्। तदाह कर्म्मप्रदीपः। "पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्नेः पश्चादाचम्योपविश्य छन्दांसि विच्छन्दांसि सर्पिषा हुत्वा गानेषु पर्व्वादीन् वेदे षडङ्गे च ग्रन्थादीन्, ये वाऽधीताः येषां वा ज्ञायते तान् जुहोति व्याहृतीश्च"—इति। अत्र 'छन्दांसि'—इत्यतिच्छन्दसामप्युपलक्षणम्—इति नारायणोपाध्यायाः। अत्र खल्वादितश्छन्दोहोमादिकमभिधाय व्याहृतीश्च—इति करणात् व्याहृतिहोमात् प्राक्तनत्वमेव छन्दोहोमादीनां सुव्यक्तमवगम्यते। स खल्वयमाचार्य्यस्यास्पष्टोऽभिप्रायः कात्यायनेन स्पष्टीकृतः। स खल्वाचार्य्यस्यास्पष्टस्याभिप्रायस्य प्रदीप इव स्पष्टमुपदेष्टा,—इत्यवोचाम। न च "व्याहृतीश्चेति सर्व्वप्रायश्चित्तहोमपरम्"—इति नारायणोपाध्यायमतं युक्तमिति वाच्यम्। अवचनेऽपि तस्य प्राप्तत्वादानर्थक्यापत्तेः। एकस्य जुहोतिशब्दस्यैकत्रप्रधानहोमवचनत्वमन्यत्र च प्रायश्चित्तहोमपरत्वमिति तात्पर्य्यभेदस्यान्याय्यत्वात्। तन्त्रसमापनस्यान्यत्राचार्य्येणोपदेशाच्च। तस्मात् कर्म्मक्रमार्थमेव तदुपादानम्। उपविश्य—इति करणमपि कर्म्मक्रमप्रदर्शनार्थमेव। कथन्नाम?। उपवेशनानन्तरमेव छन्दोहोमादयो भवन्ति न तु परस्तादपि—इति। अन्यथोपवेशनस्यापि परिभाषाप्राप्तत्वात्तदप्यनर्थकं स्यात्।

यच्च,—'व्याहृतीश्च'—इत्यनन्तरम्, 'ततः प्रतिसरान्'—इत्यादिना प्रतिसरबन्धनादिकमुक्तम्। तच्च, 'उत्सर्गेणैवोपाकरणं व्याख्यातम्'—इति व्यवहितमप्युपाकरणं ततः शब्देन परामृश्यते। तेन, उपाकरणकर्म्मणः परं प्रतिसरबन्धनादिकमिति तस्यार्थः।

कस्मात् ?। अव्यक्तं प्रधानगामि,—इति वचनात्। व्याहृतिहोमात् परमेवाचार्य्येण सावित्र्यनुवचनादेः सूत्रणाच्च। अपि च। व्याहृतिहोमान्तस्यास्पष्टत्वात् तत् स्पष्टीकृत्य, व्याहृतिहोमात् पराचीनस्य कर्म्मकलापस्याचार्य्येणैव स्पष्टमुपदेशात् न पुनः स्पष्टीकरणमपेक्षितमिति तदनुक्त्वा, वक्ष्यमाणदध्यक्षतधानाभक्षणात् प्राक् प्रतिसरबन्धनमुपदिष्टं कात्यायनेन। तस्याचार्य्येणानुपदिष्टत्वात्। एवञ्च, व्याहृतिहोमात् पराचीनस्याचार्य्योपदिष्टस्य कर्म्मकलापस्य बुद्धिस्थत्वात् तस्यैव 'ततः प्रतिसरान्'—इति ततःशब्दात् परामर्शः,—इति न किञ्चिदनुचितम्। यदपि केचिदाहुः,—छन्दांसीत्यादि द्वितीया निर्देशात् छन्दःप्रभृतीनामेवात्र देवतात्वम्। ततश्च छन्दोभ्यः स्वाहा—इति वा, गायत्र्यै स्वाहा—इति वा जुहुयात्,—इति। तदप्यसङ्गतमेव। कुतः?। षष्टिसङ्ख्यावचनात्। ऋगादिभिरेव होमस्याभिधानाच्च। तथा चोक्तम्।

"छन्दसामेकविंशानां संहितायां यथाक्रमम्।
तच्छन्दस्काभिरेवर्ग्भिराद्याभिर्होम इष्यते।
पर्व्वभिश्चैव गानेषु ब्राह्मणेषूत्तरादिभिः।
अङ्गेषु च तथा मन्त्रैरिति षष्टि र्जुहोतयः"।

इति ॥०॥ २ ॥०॥

सामसावित्रीञ्च ॥ ३ ॥

अनुब्रूयादित्यनुवर्त्तनीयम्। सावित्रीं ऋचमाश्रित्य यत् साम गीयते, तदिह सामसावित्रीमित्युच्यते। साम शवित्र्याश्चेति व्रूक्ष्ये

साम सावित्रीश्चेति विभक्तिव्यत्ययः क्रियते,—द्वितीया निर्देश-बलात् समस्तस्यैव साम्नोऽनुवचनं यथा स्यादित्येवमर्थम्। इतरथा खल्वचापि यथोपनयने—पच्छोऽर्द्धर्चशः ऋक्शः, तथैवानुवचनं स्यात् ॥०॥ ३ ॥०॥

सोमꣳ राजानं वरुणमिति च ॥ ४ ॥

सोमं राजानमित्येतस्यामृचि गीयमानं साम चानुब्रूयात्। सामेति कस्मादवर्ण्यते?। अधिकारात्। 'वार्हस्पत्यमिति त्रिकम्'—इति वचनाच्च। सोमं राजानमित्येतस्यां खल्वृचि गीयमानं साम वार्हस्पत्यमित्याख्यायते। तच्च गेयगाने पठ्यते। केचित्तु पूर्व्वेण सूत्रेणास्यैकसूत्रतां कल्पयन्तो वर्णयन्ति। 'साम सावित्रीञ्चानुब्रूयात्। काम्?। सोमं राजानमिति'—इति। तदसङ्गतम्। कस्मात्?। यस्मात् सवितृदेवताका ऋक् सावित्री भवति, इयं खल्वाग्नेयी। अपि च। अस्यां वर्णनायां त्रिकस्यानुवचनं न प्राप्नोति, द्विकस्यैव स्यात्। तच्चानिष्टम्। कुतः?।

"गायत्रीं साम सावित्रीं वार्हस्पत्यमिति त्रिकम्।
शिष्येभ्योऽनूच्य विधिवदुपाकुर्य्यात्ततः श्रुतम्"।

इति वचनात्। तस्मादस्मदुक्त एवार्थः ॥०॥ ४ ॥०॥

आदितश्छन्दसोऽधीत्य यथार्थम् ॥ ५ ॥

छन्दसः प्रकृतस्य ग्रन्थस्य आदित अधीत्य आरभ्य यथार्थमिति कर्म्मणः परिसमाप्तिरुच्यते। तत्समापनमिदानीं कर्त्तव्यमित्यर्थः।

यच्च,—यथार्थमिति वचनादिदानीं छन्दोहोमादिकमिति वर्ण-यन्ति। तदसङ्गतम्। यथार्थशब्दस्य कर्म्मापवर्गमात्रार्थताया एव सर्व्वत्रावगतेः। व्याहृतिहोमात् पूर्व्वमेव कर्म्मप्रदीपे तदुपदेशाच्च। तत् खल्वधस्तान्निवेदितमस्माभिः। एतस्मिन्नवसरे बाहौ प्रतिसर-बन्धनम्। तदाह कर्म्मप्रदीपः। "ततः प्रतिसरान् दक्षिणे बाहावाबध्नीरन्। अथ दध्यक्षतधाना भक्षयन्ति"—इति ॥०॥ ॥ ५ ॥०॥

अक्षतधाना भक्षयन्ति धानावन्तं करम्भिणमिति ॥ ॥ ६ ॥

अक्षता यवाः, त एव भृष्टा धाना भवन्ति। तथा चोक्तम्।

"अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ताः भृष्टा धाना भवन्ति ते"।

इति। अक्षतधानाग्रहणं गोधूमादिधाना प्रतिषेधार्थम्। धाना-वन्तमिति ऋचा न साम्ना। कुतः?। ऋगधिकारात्। भक्षयन्ति सर्व्वे प्राश्नन्ति ॥०॥ ६ ॥०॥

दध्नः प्राश्नन्ति दधिक्राव्णोऽकारिषमिति ॥ ७ ॥

दध्नः—इत्यवयवार्था षष्ठी। दध्नोऽवयवं सर्व्वे प्राश्नन्ति, दधिक्राव्ण इति मन्त्रेण। तदत्र धानानां दध्नश्च पृथगेव प्राशनम्। कस्मात्?। सूत्रभेदेनैवोपदेशात्। भक्षयन्ति—इति; प्राश्नन्ति—इति च; क्रिययोः पृथगेव निर्देशाच्च। दधिप्राशनमन्त्रश्चोच्छिष्टा एव पठेयुः प्राणाग्निहोत्रमन्त्रवत्। ननु कृताचमना एव दधि प्राश्नन्ति?।

न। आचान्तोदकाः—इति परतः करणादिदानीमाचमनाभा-वस्यावगमात्। अथवा। इदानीमाचमनस्यानुपदेशादिहोच्छिष्ट-तैव नास्ति—इत्यवगम्यते। यत्र खल्वाचमनं नोपदिशति, तत्रो-च्छिष्टत्वमेव शिष्टा नेच्छन्ति। यथा प्राणाग्निहोत्रे सोमभक्षणादौ च। धाना दधि चाखादयन्तो निगिरन्ति। तथाच कर्म्मप्रदीपः। "अथ दध्यक्षतधाना भक्षयन्ति, दधिक्राव्णेन दधि धानावन्तेति धानाः, अखादयन्तो लेलिहन्ति, निगीर्य्याचम्योपविश्यानुवचन-मनुगानम्"—इति। अपरे तु,—धानादध्नो र्म्मिलितयोः प्रा-शनमिच्छन्ति;—शुष्काणां धानानामभक्षयित्वा निगिरणमशक्यं मन्यमानाः। तदसङ्गतम्। पृथक् प्राशनस्योक्तत्वात्। तन्त्रान्तरे-ऽपि 'दधिक्राव्णेन दधि धानावन्तेति धानाः'—इति भेदेनैवोप-न्यासाच्च ॥०॥ ७॥०॥

आचान्तोदकाः खाण्डिकेभ्योऽनुवाक्या अनुगेयाः कारयेत् ॥ ८ ॥

यदा सर्व्वे शिष्या आचान्तोदकाः सन्त उपविशन्ति, तदा खाण्डिकेभ्यः शिष्यसमूहेभ्यः अनुवाक्या अनुगेयाश्च कारयेत्। आचार्य्यः स्वयमुक्त्वा अनु पश्चात् शिष्यान् वाचयेत्, स्वयञ्च गीत्वा शिष्यान् गापयेदित्यर्थः। सेयं खाण्डिकेभ्यः—इति—चतुर्थी व्यत्ययात् द्वितीयार्थे वर्णनीया। खाण्डिकः समूहो घटेत्यनर्थान्तरम्। तथा चोक्तम्। "घटा खाण्डिक उच्यते"—

इति। काः पुनरनुवाक्या अनुगेयाश्चाभिप्रेयन्ते?। उच्यते। आ-आचार्य्यवचनादनु पश्चात् शिष्यैरुच्यन्ते—इत्यनुवाक्याः बहुवचन-स्यार्थवत्त्वात् याः काश्चन तिस्र ऋचो भण्यन्ते। ता एव ऋचः आचार्य्यगानात् परतः शिष्यै र्गीयन्ते इत्यनुगेयाः,—तास्वेवर्क्षु-गीयमानानि त्रीणि सामानि कथ्यन्ते। अन्ये तु, अनुगेयाः—इति व्यत्ययात् स्त्रीलमभ्युपगच्छन्तो यानि कानिचित् त्रीणि सामानि वर्णयन्ति, न तास्वेवर्क्षु गीयमानानि—इति।

एवं वा—

आचान्तोदका इति व्यत्ययात् द्वितीयार्थे प्रथमा। खाण्डिकेभ्य इत्यत्रापि तथैव द्वितीयार्थे चतुर्थी। तथाच, आचान्तोदकान् खाण्डिकान् अनुवाक्या अनुगेयाः कारयेदिति पूर्व्ववदर्थः॥०॥ ॥ ८॥०॥

एवमुपाकरणात् परं किं तस्मादेवाह्न आरभ्याधीयते?। न। किन्तर्हि?—

सावित्रमहः काङ्क्षन्ते॥ ९॥

सविता देवता यस्य, तत् सावित्रं हस्तनक्षत्रम्। तद्युक्तमहोऽपि सावित्रमित्याख्यायते। तद्योगात्तच्छब्दः। तदहः काङ्क्षन्ते प्रतिपालयन्ति,—तस्मिन्नह्नि नाधीयते—इत्यर्थः॥०॥ ९॥०॥

उदगयने च पक्षिणीꣳ रात्रिम्॥ १०॥

उदगयने उदञ्चं मार्गं प्रवृत्ते सवितरि। चशब्दात् पूर्वे रोपा-

कृत्य पक्षिणीं रात्रिं काङ्क्षन्ते। पक्षाविव दिवसावभितो यस्या रात्रेः सेयं दिनद्वयसहिता रात्रिः पक्षिणी—इत्युच्यते।

"द्वावह्नावेकरात्रिश्च पक्षिणीत्यभिधीयते"।

इति वचनात्। इदञ्चोदगयनोपाकरणं येषामुत्तरारण्यकादीनां दक्षिणायनेऽध्ययनं प्रतिषिद्धं, तेषामध्ययनार्थं बोद्धव्यम्। तथा चोक्तम्।

"नाधीयीतरहस्यानि सोत्तराणि विचक्षणः।
न चोपनिषदश्चैव षण्मासान् दक्षिणायनान्।
उपाकृत्योदगयने ततोऽधीयीत धर्म्मवित्।
उत्सर्गश्चैव एतेषां तैष्यां प्रौष्ठपदेऽपि च"।

इति ॥०॥ १० ॥०॥

उभयत एके त्रिरात्रम् ॥ ११ ॥

उभयत उभयस्मिन्नप्युपाकरणे त्रिरात्रमनध्यायमेके आचार्य्या मन्यन्ते। त्रिरात्रं खल्वेतदुपाकरणदिनेन सहैव बोद्धव्यम् ॥०॥ ११ ॥०॥

आचार्य्याणाञ्चोदकोत्सेचनमुभयत्र ॥ १२ ॥

उभयत्र उभयोरप्युपाकरणयोराचार्य्याणामुदकोत्सेचनं उदकाञ्जलिप्रक्षेपेण तर्पणं कर्त्तव्यम्। आचार्य्याणाम्—इति पूजायां बहुवचनम्। चशब्दादन्येषामपि ऋष्यादीनाम्। वक्ष्यति च, "छन्दांस्यृषीनाचार्य्यांश्च तर्पयेयुः"—इति।

एवं वा—

आचार्य्याणां बहुवचनादन्येषाञ्च ऋष्यादीनां तर्पणं कर्त्तव्यम्। चशब्दात् ऋष्यादिपूजनमपि कर्त्तव्यम्। अन्ये तु वर्णयन्ति आचार्य्याणामित्यादिशब्दो लुप्तवद्द्रष्टव्यः—इति। तदिदं तर्पणादिकं होमात् पूर्व्वं कर्त्तव्यम्। तदाह कर्म्मप्रदीपः। "उत्सर्गेणैवोपाकरणं व्याख्यातम्। ऋषि सामान्याप्लावयन्त स्तथैव निमज्याचम्य ऋषि सामानि गायन्त ऋषींश्च निगमादिभिः सम्पूज्य पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्नेः पश्चादाचम्योपविश्य छन्दांसि विछन्दांसि हुत्वा"—इत्यादि। अत्र यद्यपि ऋषिपूजा निमज्जनानन्तरपठिता, तथाप्युत्सर्गवन्निमज्जनतर्पणयोः पूर्व्वं प्रत्येतव्या। निमज्य—इति पूर्व्वकालता जुहोत्यपेक्षया—इति नारायणोपाध्यायाः। युक्तञ्चैतत्। "उत्सर्गेणैवोपाकरणं व्याख्यातम्"—इत्यतिदेशस्यार्थवत्त्वात्। किमन्यत् कुर्य्यादतिदेशः क्रमं विना। ऋष्याद्याप्लावनादीनि हि स्वपदेनैव निर्दिश्यन्ते।

अन्ये तु व्याचक्षते,—आचार्य्याणां गुरूणां बहुवचनात् तत्पुत्रादीनामपि उदकोत्सेचनं गन्धोदकोद्वर्त्तनेनाङ्गोत्सादनं कर्त्तव्यम्—इति। तदसङ्गतम्। कस्मात्?। अशब्दत्वात्। तर्पणस्य च स्फुटमुपदेशात्।

"उत्सादनञ्च गात्राणां स्नपनोच्छिष्टभोजने।
न कुर्य्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम्"।

इति मनुना गुरुपुत्रस्य गात्रोत्सादननिषेधाच्च ॥०॥ १२ ॥०॥

श्रवणामेक उपाकृत्यैतमासाविचात् कालं काङ्क्षन्ते ॥ १३ ॥

श्रवणां श्रवणयुक्तां श्रावणस्य पौर्णमासीम्—इति केचित्। कस्मात्?। "श्रवणेन श्रावणीं पौर्णमास्याम्"—इति ग्रन्थान्तरात्। "श्रवणां श्रवणनक्षत्रम्"—इत्यपरे। कस्मात्?। "श्रवणेन श्रावणस्य"—इति ग्रन्थान्तरात्। तदत्र भवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम्। द्वितीया व्याख्याता। श्रवणां प्रत्युपाकृत्य, आसाविचात् हस्त-नक्षत्रपर्य्यन्तम्, एतं कालम् एके काङ्क्षन्ते। अन्नणामुपाकृत्य तावन्न पठन्ति, यावद्भाद्रपदे हस्तः—इति ॥०॥ १३ ॥०॥

तैषीमुत्सृजन्ति ॥ १४ ॥

तिष्यः पुष्यनक्षत्रम्, तद्युक्ता या काचित्तिथिः सा तैषी। तां प्रत्युत्सृजन्ति उत्सर्गाख्यं कर्म्म कुर्व्वन्ति। तैषीं पौर्णमासीमिति केचित्। तदयुक्तम्। कुतः?। सर्व्वत्राविगानेनानुष्ठानात्।

"पुष्ये तु छन्दसां कुर्य्याद्बहिरुत्सर्ज्जनं द्विजः"।

इति मनुवचनाच्च। सा खल्वियं तैषी द्वयी बोद्धव्या। कथन्नाम?। प्रौष्ठपदोपाकरणपक्षे उदगयनप्रथमतैषीम्, उदगयनोपाकरण-पक्षे तु प्रौष्ठपदतैषीं प्रत्युत्सर्गः। एवञ्च "प्रौष्ठपदे तिष्येण वहिः" —इत्यादि कर्म्मप्रदीपवचनमपि उदगयनोपाकरणपक्ष एव प्रौष्ठ-पदे उत्सर्गविधायकं मन्तव्यम्। आरण्यकादीनां खल्वध्ययनार्थं-मुदगयनोपाकरणम्। तस्यैव च प्रौष्ठपदे उत्सर्गः।

"उपाकृत्योदगयने ततोऽधीयीत कर्म्मवित्।
उत्सर्गश्चैव एतेषां तैष्यां प्रौष्ठपदेऽपि च"।

इति वचनात्। प्रौष्ठपदोपाकरणे तु न प्रौष्ठपद एवोत्सर्गः। तत्र हस्तेनोपाकरणकर्त्तुस्तत्रैव पुनस्तिष्येणोत्सर्गासम्भवात्। अतएव मनुनापि,—

"तिष्ये तु छन्दसां कुर्य्याद्वहिरुत्सर्ज्जनं द्विजः।
माघमासस्य वा शुक्ले पूर्व्वाह्णे प्रथमेऽहनि"।

इति वचनोत्तरार्द्धेन प्रौष्ठपदोपाकरणपक्षाभिप्रायेणैवोदगयने उत्सर्गोऽभिहितः।

प्रौष्ठपदोत्सर्गात् परतस्तु यावदन्यदुपाकरणं न क्रियते, तावदारण्यकादीनामध्ययनं न कर्त्तव्यम्। कस्मात्?। "प्रौष्ठपदे तिष्येण बहिः"—इत्यादिना उत्सर्गमभिधाय, "अत आपुनरुपाकरणाद्वेदं न व्याहरेयु रन्यत्र ब्रह्मयज्ञात्"—इति कर्म्मप्रदीपवचने अतःशब्देन प्रकृतस्यैवोत्सर्गस्यावगतेः।

"नाधीयीत रहस्यानि सोत्तराणि विचक्षणः।
न चोपनिषदश्चैव षण्मासान् दक्षिणायनान्"।

इति वचनेन दक्षिणायणे सर्व्वदैवारण्यकादीनामध्ययननिषेधाच्च। अन्यानि तु छन्दांसि उत्सर्गात् परमपि शुक्लपक्षेऽध्येतव्यानि। तदाह मनुः।

"यथाशास्त्रन्तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः।
विरमेत् पक्षिणीं रात्रिं तदेवैकमहर्निशम्।
अत ऊर्द्धन्तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत्।
वेदाङ्गानि च सर्व्वाणि कृष्णपक्षेषु सम्पठेत्"।

इति। तदिदं वचनं परिशेषादारण्यकादिव्यतिरिक्तविषयमेवात्र-

धार्य्यते। तस्मादारण्यकादीनामेवापुनरुपाकरणादनध्यायो नान्येषामित्यादरणीयम्। केचिदेतदबुद्ध्वा बहुविरुद्धं ब्रुवन्ति स्म। अलं ग्रन्थगौरवजनकेन तदीयदूषणोपन्यासेन ?।

एवं वा—

तैषः पौषः। तस्येयं तिथिः तैषी। तां प्रत्युत्सृजन्ति,—एके—इत्यनुषज्यते। तथा च गृह्यान्तरकारः। "श्रवणेन श्रावणीं पौर्णमास्याम्"—इत्युपाकरणं सूचयित्वा, "पौषस्य रोहिण्यां मध्यमायां वाऽष्टकायामध्यायानुत्सृजन्ति"—इति पौषे मास्युत्सर्गं सूचयाञ्चकार। उत्सर्गविधिश्च कर्म्मप्रदीपादवगन्तव्यः ॥ ० ॥ १४ ॥०॥

अथेदानीमाचार्य्यादीनामुदकोत्सेचनविधि रभिधीयते,—

प्राङ् वोदङ् वा ग्रामान्निष्क्रम्य या आपोऽनवमेहनीया स्ता अभ्येत्योपस्पृश्य च्छन्दांस्यृषीनाचार्य्यांश्च तर्पयेयुः ॥ १५ ॥

प्राङ्मुखो वा उदङ्मुखो वा ग्रामान्निष्क्रम्य। सोऽयं ग्रामान्निष्क्रमण एव प्राङ्मुखत्वादिनियमः। न पुनरपामपि प्रागादिदिगवस्थितत्वम्। या आपोऽनवमेहनीयाः। मेहनं मेढ्रं तस्मादवाचीनाः अवमेहनीयाः ताः न भवन्ति—इत्यनवमेहनीयाः, नाभिदघ्नाः—इत्येतत्। तथा चोक्तम्। "नाभिदघ्न उदकेऽनुपविष्टाः"—इति। ता एवम्भूता अपोऽभ्येत्य प्राप्य, उपस्पृश्य स्नात्वा, च्छन्दःप्रभृतींस्तर्पयेयुः सर्वे। चशब्दाद्ब्रह्मादींश्च तर्पयेयुः। तर्पण-

श्चेदं कुशमयान् ऋषीन् स्थलस्थान् गन्धादिभिः सम्पूज्य कर्त्तव्यम्। तर्पणानन्तरञ्च स्थलस्थानामृषीणां जलाञ्जलिप्रक्षेपेनाभिषेकः कर्त्तव्यः। तथाच कर्म्मप्रदीपः। "कौशानृषीन् स्थलस्थान् गन्धमाल्यादिभिः सत्कृत्य नाभिदघ्न उदकेऽनुपविष्टा ब्रह्माणं वेदान् देवानृषींश्छन्दांस्याचार्य्यांश्च तर्पयेयुः, उच्चैर्ऋषीनभिषिञ्चन्ति"—इत्यादि। "ऋषीणां सिच्यमानानाम्"—इति च। अत्र च श्रुतचैव विभक्त्या तर्पणं बोद्धव्यम्। तेन ॐ ब्रह्माणं तर्पयामि—इत्यादिकः प्रयोगः। तथाच नित्यतर्पणे कर्म्मप्रदीपः।

"यवाद्भि स्तर्पयेद्देवान् सतिलाद्भिः पितृनपि।
नामाऽन्ते तर्पयामीति आदावोमिति च ब्रुवन्"।

इति। तदिदमुपाकरणादुत्सर्गाच्च परं सूत्रयन्नाचार्य्य उत्सर्गेऽपि तर्पणं दर्शयति। एतच्च कर्म्मप्रदीपकृता स्पष्टीकृतम्। तदिदमुपाकरणमुत्सर्गश्च गृहस्थादिभिरपि कर्त्तव्यम्। अन्यथा खल्वयातयामता च्छन्दसां न भवेत्। तथाच स्मरणम्।

"उपाकर्म्मोत्सर्ज्जनञ्च वनस्थानामपीष्यते।
धारणाध्ययनाङ्गत्वात् गृहिणां ब्रह्मचारिणाम्"।

इति ॥०॥ १५ ॥०॥

अथेदानीमनध्यायविवक्षयेदमाह,—

तस्मिन् प्रत्युपाकरणेऽधानाध्याय आपुनरुपाकरणाच्छन्दसः ॥ १६ ॥

उदगयनोपाकरणं प्रत्युपाकरणमुच्यते। तस्मिन् प्रत्युपाकरणे कृते

र्षति। अभ्रानाध्यायः। अभ्रदर्शनेऽनाध्यायोऽभ्रानाध्यायः। सदैवाभ्राणां सद्भावादभ्रदर्शनातिशयिकं गृह्यते,—इति कर्कोपाध्यायाः। अभ्रदर्शनञ्चेदं सर्वरूपोपपन्नम्—इति भट्टनारायणोपाध्यायाः। किं पुनरत्र तत्त्वम्?। उत्तरं तत्त्वमिति ब्रूमः। कस्मात्?। "अभ्रदर्शने च सर्वरूपे"—इति गृह्यान्तरात्। कतमानि पुन स्तानि रूपाणि कियन्ति च?। उच्यते। उल्का वायु स्तनित विद्युद् वर्षाणि पञ्चैव।

अध्ययनमध्यायः, आ अध्यायः आध्यायः, न आध्यायः, अनाध्यायः। एवञ्च सम्यगध्ययननिषेधात् गुरुमुखाद् यदध्यनं क्रियते, तत्रैवानध्यायो न तु व्याख्यानचिन्तनादावपि,—इति बोद्धव्यम्। कियन्तं कालं यावदनाध्यायः?। आ पुनरुपाकरणात्। पुनरुपाकरणपर्य्यन्तम्। कस्य अनाध्यायः?। छन्दसः वेदस्य। तेन वेदाङ्गादीनामध्ययनेऽप्यदोष एव। तथाच स्मरन्ति।

"वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यिके।
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि"।

इति।

"तस्मादहरहर्वेदमनध्यायमृते पठेत्।
यदङ्गं तदनध्याये गुरोर्वचनमाचरन्"।

इति चैवमादि ॥०॥ १६ ॥०॥

विद्युत्स्तनयित्नुपृषितेष्वाकालम् ॥ १७ ॥

विद्युत् प्रसिद्धा। स्तनयित्नुः सशब्दो मेघः। पृषन्ति बिन्दवः

संजातान्यस्येति तृषितं वर्षणमित्येतत्। एतेषु समासकरणान्मिलितेषु जातेषु, आकालं—निमित्तकालादारभ्य अपरेद्युर्यावत् स एव कालस्तावन्तं कालम्। छन्दसोऽनाध्यायः—इत्यनुवर्त्तते। तानि खल्वेतान्यनृतौ यदैव जायन्ते तस्मादेव कालादारभ्य आकालमनध्यायं कुर्व्वन्ति, ऋतौ तु प्रादुष्कृताग्निसमय एव,—इति बोद्धव्यम्। तथा च मनुः।

"विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानाञ्च संप्लवे।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनु रब्रवीत्।
एतांस्त्वभ्युदितान् विद्याद् यदा प्रादुष्कृताग्निषु।
तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने"।

इति। अत्र खलु, अनृतौ चाभ्रदर्शने,—इति परतः कुर्व्वन् प्रादुष्कृताग्निष्वमीषामभ्युदये ऋतावप्याकालिकमनध्यायं बोधयति। सन्ध्यासु विद्युत्स्तनितयोः सन्निपाते पुनः सज्योतिरनध्यायः, वर्षणे त्वहोरात्रम्। कस्मात्?।

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिस्वने।
सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा"।

इति मनुवचनात्। तदत्र, विद्युत्स्तनितनिस्वने,—इति समासकरणात् द्वयोः सन्निपातं दर्शयति। शेषे, विद्युत्स्तनितवर्षेषु,—इति त्रयाणां पूर्व्वोक्तानां शेषे—वर्षे सति, यथा दिवाऽनध्यायस्तथा रात्रावपीत्यहोरात्रमित्यर्थः। रघुनन्दनस्त्वेतद्विशेषमजानानः,—महोल्कासहचरितत्वेन महागर्ज्जनमाकालिकम्, अल्पगर्ज्जने तु सज्योतिरनध्यायः,—इत्येकत्र, वर्षासु सज्योतिरिति चान्यत्र,

अप्रमाणमेव यदृच्छया ब्रुवाणोऽनादेयवचन एव विदुषाम्। यत् पुनर्हारीतवचनम्—"सायंसन्ध्यास्तनिते रात्रिं प्रातःसन्ध्याया-महोरात्रम्"—इति केवलस्तनितेऽप्यनध्यायं विदधाति, तदपि वाचनिकत्वादविरुद्धम्। यदि पुन र्विद्युत्स्तनितयोः सन्निपाते सज्योतिः, केवलस्तनिते अहोरात्रमिति वैषम्यादयुक्तमिति विभाव्यते, तदा तद्वचनं धर्म्मनैपुण्यकामं प्रति बोद्धव्यम्। कुतः?।

"नित्यानध्याय एव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च।

धर्म्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्व्वदा"।

इति मनुवचने धर्म्मनैपुण्यकामनयाप्यनध्याये विशेषदर्शनात्। विद्यानैपुण्यकामस्य तु नैषोऽनध्यायः—इति द्रष्टव्यम्। अनयैव दिशा,—

"सन्ध्यायां गर्ज्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयु र्व्विद्या यशो बलम्"।

इत्येवमाद्याः स्मृतयोऽपि व्याख्याताः। सोऽयं मनोः स्वरसलभ्यः शास्त्रार्थः। अथात्रापरितोषोऽनध्यायरुचीनाम्;—प्रत्येकमेवामीषामनध्यायनिमित्तत्वमस्तु। तथापि वचनान्तराणि धर्म्मनैपुण्य विद्यानैपुण्यकामविषयतयैव व्याख्येयानि। तत्राप्यतिशयविशेषाद् विशेषः, इति वक्तुमुचितं—न पुन र्यदृच्छया प्रलपितुम्। अथवा। अस्मदाचार्य्यस्यैतावदेव मतं, मतान्तराणि चान्येषामिति न कश्चिदनुचितम्। सा चेयं रीतिरन्यत्रापि यथासम्भवमनुसरणीया॥ ॥०॥ १७ ॥०॥

उल्कापातभूमिचलनज्योतिषोरुपसर्गेषु ॥ १८॥

उल्का,—

"वृहच्छिखा च सूक्ष्माग्रा रक्तनीलशिखोज्ज्वला ।

पौरुषी च प्रमाणेन उल्का नानाविधा मता" ।

इत्युक्तलक्षणा । तासां पाते इतस्ततोऽनेकमहोल्कानां सम्पाते । कुतः ? । "महोल्कानाञ्च संप्लवे"—इति वचनात् । एतेनोल्कापातेऽहोरात्रानध्यायविधायिकाः स्मृतयोऽपि व्याख्याताः । भूमिचलने पृथिव्यां चलितायाम् । तत्राहोरात्रानध्यायपरं स्मृत्यन्तरं विद्यानैपुण्यकामविषयं वर्णनीयम् । ज्योतिषोश्च सूर्याचन्द्रमसोरुपसर्गे ग्रहणे । एतेषु निमित्तेषु आकालं छन्दसोऽनाध्यायः—इति वर्त्तत एव । समासकरणमत्र लाघवार्थम् । एकैकशः खल्वमीषामनध्यायनिमित्तत्वम् । तच्च ऋतावप्यविशिष्टम् । तथाच मनुः ।

"निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्जने ।

एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि" ।

इति । अत्र खल्वसमासकरणात् बहुवचननिर्देशाच्च प्रत्येकमेषामनध्यायनिमित्तत्वमवगम्यते । यत्तु,—

"त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके" ।

इति मनुवचनम् । तद्धर्म्मनैपुण्यकामविषयम् । यदपि,—

"समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ।

पञ्चदश्यां चतुर्द्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके" ।

इति याज्ञवल्क्यवचनम् । तद्विद्यानैपुण्यकामपरमित्यविरोधः । अपरे त्वाहुः । द्युनिशमिति प्रकृतेऽपि "क्षतेऽन्तरे त्वहोरात्रम्"

—इति तत्रैव परतोऽपि अहोरात्रग्रहणं राज्ञस्तकादीनामाकालिकत्वप्रज्ञापनार्थम्—इति। यच्च, त्रिरात्रानध्ययनं ग्रस्तास्तोदयमात्रविषयम्—इति तत्त्वकारादिभिर्वर्णितम्। तदप्रमाणम्। अनिष्टाधिक्यमिति चेन्नाविशेषात्। इति चेत् पश्यसि,—ग्रस्तास्तोदयपक्षे अनिष्टाधिक्यादनध्यायाधिक्यम—इति। तन्न। कस्मात्?। अविशेषात्। न खल्वनिष्टाधिक्यस्यानध्यायाधिक्यहेतुत्वे वचनमस्ति,—इति तत्राप्यविशिष्टः प्रमाणाभावः। तदभावेऽप्युपदेशाच्चायुक्तम्। वसन्तादिषु खल्वृतुषु निर्घातादयः किल न दोषमावहन्ति। परमेषामनिष्टजनकत्वाभावेऽप्यनध्ययनमुपदिश्यते। तथा चोक्तम्। "अनध्यायानृतावपि"—इति। अनिष्टाधिक्यस्यानध्यायाधिक्यहेतुत्वे त्वनिष्टाभावेऽनध्याय एव न स्यात्। तस्मादनिष्टजनकत्वाभावेऽप्यनध्यायोपदेशात् अनिष्टाधिक्यादनध्यायाधिक्यमित्येतदयुक्तम्।

यच्चापरमुक्तम्,—चैत्रश्रावणमार्गशीर्षाणामादिप्रतिपदां नित्यानध्यायत्वात् राज्ञस्तके,—इत्यपि नित्यत्वार्थम्। अन्यथा तदहोरात्रस्य पञ्चदशीप्रतिपद्घटितत्वादनध्यायप्राप्तौ राज्ञस्तक इत्यनेन पुनरनध्यायाभिधानेऽनुवादापत्तेः,—इति। तदप्यसङ्गतम्। कस्मात्?। प्रमाणविशेषस्याभावात्। अपि च।

"इमान् नित्याननध्यायानधीयानो विवर्जयेत्"।

इत्युपक्रम्य मनुना पञ्चदश्यादीनामप्युपदेशात् पञ्चदश्यादीनामपि नित्यानध्यायत्वमेवेति तत्रापि पञ्चदश्यंशे अनुवादोऽवर्ज्जनीयः स्यात्। आकालिकानध्यायस्याप्येवमनुपपत्तिः स्यात्। तदरं

राहुसूतके—इत्याकालिकाभिप्रायमित्येव मतमाद्रियताम्। पञ्च-दशीप्रतिपदोः सन्धावुपरागस्य सम्भवेन चैत्राद्यतिरिक्तप्रतिपदां कास्यानध्यायत्वाभ्युपगमेन च पुनरुक्तेरनवकाशादिति धीमद्भि-रवधेयम्। ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन समाधानन्त्वसत्यपेऽपि समानम्। एवमपरापराण्यपि वचनानि व्याख्येयानि। अल-मालपितेन प्रकृतमनुसरामः ॥०॥ १८ ॥०॥

निर्घाते च ॥ १९ ॥

आकालं छन्दसोऽनाध्यायः—इत्यनुवर्त्तते। निर्घातश्च,—

"यदाऽन्तरीक्षे बलवान्मारुतो मरुताऽऽहतः।
पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः"।

इत्युक्तलक्षणः। यच्च,—निर्घातः सशब्द उल्कापातः,—इति वर्णितम्। तदुक्तवचनानवलोकनेन ॥०॥ १९ ॥०॥

अष्टकामावस्यासु नाधीयीरन् ॥ २० ॥

अष्टकाश्च अमावस्याश्च अष्टकामावस्याः, तासु नाधीयीरन्। बहुवचनं व्यक्तिभेदाभिप्रायम्। अमावस्यासाहचर्य्यादष्टकापदमष्ट-मीमात्रपरम्। न पुनरपूपाष्टकादीनामष्टकापदेन ग्रहणम्।

"चतुर्दश्यां पञ्चदश्यामष्टम्यां राहुसूतके"।

इति।

"पक्षद्वये चतुर्दश्योरष्टमीदितये तथा ।
पक्षादावपि पक्षान्ते ब्रह्म नाधीयते नरैः"।

इति चैवमादिवचनान्तरेषु अष्टम्या एव बहुलमुपलम्भाच्च। अपूपाष्टकादिषु किल चिरात्रमनध्यायमिच्छन्ति। कस्मात्?। "त्रिस्रोऽष्टकास्त्रिरात्रम्"—इति गौतमसूत्रात्। अत्र खल्वेकरात्रमनध्ययनं वक्ष्यामः। आह। अनाध्यायः,—इत्यनुवर्त्तत एव, किमर्थं पुनरिह 'नाधीयीरन्'—इति सूचितम्?। उच्यते। अनाध्यायः—इति प्रकृते यत् पुनर्व्वचनं तदित आरभ्याहोरात्रिकानध्यायाः अधस्तादाकालिकाः,—इति प्रज्ञापनार्थम्। अपिच। अनाध्यायः—इत्यनुवर्त्तने छन्दसः—इत्यप्यनुवर्त्तेत। अतस्तन्निरासार्थं नाधीयीरन्—इति वचनम्। एवञ्च, इह छन्दसः,—इति विशेषाभावादङ्गादीनामप्येवमादयोऽनध्याया भवन्ति। तथा च गृह्यान्तरम्। "वातेऽमावस्यायामिति सर्व्वानध्यायाः"—इति। सर्व्वशब्दादङ्गानामपि न च्छन्दसामेव,—इति कर्कभाष्यम्। सर्व्वग्रहणेन शिल्पाद्यपि गृह्यते, शिल्पिनामपि ह्यनध्यायप्रसिद्धिरस्ति,—इति चाहुः। तथा च पुराणस्मरणम्।

"अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः।
न धर्म्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्व्वस्वेतानि वर्ज्जयेत्"।

इति। यत् पुनर्व्वचनान्तरम्,—"उल्कायामन्युत्पाते सर्व्वासां विद्यानामाकालिकम्"—इति सर्व्वग्रहणादङ्गादीनामप्यनध्यायमुपदिशति। तद्धर्म्मनैपुण्यकामविषयम्। अष्टम्यादिष्वपि विशेषः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः। तथा चापस्तम्बः।

"उदयेऽस्तमये वापि मुहूर्त्तत्रयगामि यत्।
तद्दिनं तदहोरात्रमनध्यायविधौ विदुः।
केचिदाहुः क्वचिद्देशे यावत्तद्दिननाड़िकाः।
तावदेव त्वनध्यायो न तस्मिन्ने दिनान्तरे"।

इति। 'तत्र पूर्व्ववचनमुत्तरमीमांसाध्यायिभिः परिगृहीतं पर वचनन्त्वन्यग्रन्थपरम्। यत्तु निर्णयामृतधृतम्,—

"प्रतिपल्लेशमात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी।
दिनं दूषयते सर्व्वं सुरा गव्यघटं यथा"।

इति। तद्दूषयते,—इत्यभिधानात् पूर्व्ववर्त्तितामात्रेण सर्व्वदिन-दूषणाय'—इति तत्त्वकारः ॥०॥ २० ॥०॥

पौर्णमासीषु च ॥ २१ ॥

नाधीयीरन्—इत्यनुवर्त्तते। चशब्दाच्चतुर्दशीषु च। तथाच मनुः।

"अमावस्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी।
ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्ज्जयेत्"।

इति। अमावस्यापौर्णमासीग्रहणात् प्रतिपदोऽपि ग्रहणमिच्छन्ति। कस्मात्?। "द्वे ह्येव पौर्णमास्यौ द्वे अमावस्ये"—इति श्रुतेः। गौतमोऽपि। "अमावस्यायाञ्च द्व्यहं वा"—इति ब्रुवन्नेतदेव दर्शयति। यत् पुनर्हारीतस्मरणम्। "चैत्रश्रावणमार्गशीर्षाणा-मादिप्रतिपदो नित्याः"—इति। तत्तासां नित्यत्वमात्रार्थं न पुनरन्यासामध्यायत्वज्ञापनार्थम्। विद्यानैपुण्यकामविषयं वा॥ ॥०॥ २१ ॥०॥

तिसृषु कार्त्तिक्यां फाल्गुन्यामाषाढ्याञ्च ॥ २२ ॥

तिसृषु च पौर्णमासीषु कार्त्तिक्यादिषु नाधीयीरन्। स खल्वयं विद्यानैपुण्यकामं प्रत्युपदेशो बोद्धव्यः। एवञ्च तस्यान्यासु पौर्णमासीष्वध्ययनमनिषिद्धम्।

एवं वा—

कार्त्तिक्यादीनामनध्यायत्वस्य सिद्धत्वात् तासु गतासु अनध्ययनमिहोपदिश्यते। तत्र च कार्त्तिक्यादीनां शुक्लपक्षीयत्वात् तदुत्तरा शुक्लपक्षीयैव काचित्तिथिरिहाभिप्रेतेत्यवगम्यते। उपस्थितस्य शुक्लपक्षस्य परित्यक्तुमनुचितत्वात्। तेन, मार्गशीर्षचैत्रश्रावणशुक्लप्रतिपदामनध्यायत्वमनेनोच्यते। तदिदं सूत्रम्,—'चैत्रश्रावणमार्गशीर्षाणामादिप्रतिपदो नित्याः'—इति हारीतसमानार्थम्।

एवं वा—

सर्व्वासामेव पौर्णमासीनामनध्यायत्वस्य पूर्व्वमुक्तत्वादेतासु कश्चिद्विशेषो वाच्यः। कः पुनरसौ?। आसामुत्तरासु द्वितीयास्वप्यनध्यायः। सोऽयम्। कस्मात् पुनरिदमवगम्यते,—यदासामुत्तरासु द्वितीयास्वप्यनध्यायः?—इति। यस्मात् पौर्णमासीग्रहणेनैव तदुत्तराः प्रतिपदोऽपि गृह्यन्ते। तदिदं विशेषोपादानमतोऽप्युत्तरस्यास्तिथेर्ग्रहणार्थमित्यवगच्छामः।—गौतमोऽपि। "कार्त्तिकी फाल्गुन्याषाढी पौर्णमासी तिस्रोऽष्टकास्त्रिरात्रम्"—इति सूत्रयन्नेतदेवाह।

"कृष्णपक्षे द्वितीयायां फाल्गुनाषाढ़कार्त्तिके।
शुक्लाश्वयुक् द्वितीयायां नैवाध्ययनमाचरेत्"।

इति च वचनान्तरम् ॥०॥ २२ ॥०॥

कियन्तं कालं पुनरष्टम्यादिष्वनध्ययनम्?। उच्यते।

अहोरात्रम् ॥ २३ ॥

ऋज्वर्थं सूत्रम् ॥०॥ २३ ॥०॥

सब्रह्मचारिणि च प्रेते ॥ २४ ॥

सब्रह्मचारिणि, चकारादसब्रह्मचारिण्यपि समानग्रामीये श्रोत्रिय प्रेते मृते सत्यहोरात्रं नाधीयीरन्। तथाच गृह्यान्तरम्। "एकाहं सब्रह्मचारिणि समानग्रामीये च श्रोत्रिये"—इति ॥०॥ ॥ २४ ॥०॥

स्वे च भूमिपतौ ॥ २५ ॥

स्वे स्वकीये भूमिपतौ राज्ञि प्रेते अहोरात्रं नाधीयीरन्। यस्य विषये निवसति, सोऽयं स्वो भूमिपतिः। चकारादस्वकीये च पृथिवीश्वरे प्रेतेऽहोरात्रम् ॥०॥ २५ ॥०॥

त्रिरात्रमाचार्य्ये ॥ २६ ॥

आचार्य्ये,—

"उपनीय स्वयं शिष्यं वेदमध्यापयेत्तु यः।
सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्य्यं प्रचक्षते"।

इत्युक्तलक्षणे प्रेते, त्रिरात्रं नाधीयीरन् ॥०॥ २६ ॥०॥

उपसन्ने त्वहोरात्रम् ॥ २७ ॥

उपसन्नः शिष्यो भण्यते। तस्मिन् प्रेतेऽहोरात्रं नाधीयीरन्। तुशब्दाद्विधेये शिष्ये न तु प्रतिकूले गुरुत्यागिनि ॥०॥ २७ ॥०॥

गीतवादित*रुदितातिवातेषु तत्कालम् ॥ २८ ॥

नाधीयीरन्। यावन्तं कालमेतानि तिष्ठन्ति तावन्तं कालमित्यर्थः। गीतादीनि प्रसिद्धानि। अतिवातस्तु स्मृत्यन्तरादुन्नेयः। तथाच मनुः।

"कर्णश्रावेऽनिले रात्रौ दिवापांशुसमूहने।
एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते"।

इति। "वायौ दिवा पांशुहरे कर्णश्राविणि नक्तम्"—इति च गौतमस्मरणम् ॥०॥ २८ ॥०॥

शिष्टाचारोऽतोऽन्यत्र ॥ २९ ॥

अतोऽन्यत्र उक्तादतिरिक्तेषु शिष्टाचारः,—उक्तादतिरिक्तेष्वपि येषु शिष्टा अनध्यायमाचरन्ति, तेष्वप्यनध्यायं कुर्य्युरित्यर्थः। शिष्टाश्च,—

"धर्म्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिबृंहणः।
ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः"।

---

* 'वादित्र'—इति पाठान्तरम्।

इत्युक्तलक्षणाः। तेन वीणास्वनादावपि तत्कालमनध्यायो बोद्धव्यः। तानि च "वेणु वीणा भेरी मृदङ्ग गन्त्र्यार्त्तशब्देषु"—इत्येवमादीनि स्मृत्यन्तरेभ्यो बहुलमुपलभ्यानि।

एवं वा—

अतः उक्तात् अन्यत्र शिष्टाचारः। तेनानुक्तेष्वपि यत्र शिष्टा अनध्यायमाचरन्ति, तत्राप्यध्ययनं न कुर्युः। यथा, आरण्यकादीनां भोजनादूर्द्धमनध्यायः ॥०॥ २९ ॥०॥

अथेदानीं प्रकरणान्तरमारभते,—

अद्भुते कुलपत्योः प्रायश्चित्तम् ॥ ३० ॥

अद्भुतं प्रकृतेर्व्विपर्य्यासः उत्पातः,—इत्यनर्थान्तरम्। तथा चाथर्व्वणाद्भुते। "प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमापदः प्राक् प्रबोधाय देवाः सृजन्ति"—इति। तदिदमद्भुतं पूर्व्वकृतासत्कर्म्मजन्यं सञ्चितपापस्य सूचकमेव, न पापजनकम्। अतएव प्रायश्चित्तविधानमुपपद्यते। पापजनकत्वे तु तन्नस्यात्। उक्तञ्च।

"अतिलोभादसत्याद्वा नास्तिक्याद्वाप्यधर्म्मतः।
नरापचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्त्तते।
ततोऽपचारान्नियतमपवर्ज्जन्ति देवताः।
ताः सृजन्त्यद्भुतांस्तांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान्।
त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्म्मिताः।
विचरन्ति विनाशाय रूपैः संबोधयन्ति च"।

इति। तत्र, दिव्यं ग्रहर्क्षवैकृतम्, आन्तरीक्षमुल्कापातादि, भौमं

चरस्मिरभवमित्यन्यत्रानुसन्धेयम्। तदेतस्मिन्नद्भुते जाते सति, तत् सूचितपापक्षयार्थं कुलपत्योः प्रायश्चित्तं भवति। प्रायश्चित्तन्तु, —"अथातो रजस्वलाऽभिगमने"—इत्यादिना परिशिष्टकारेणोक्तमादरणीयम्। कुतः?। आचार्य्येण विशेषानुपदेशात्। तच्च तत एवोपलब्धव्यम्। यच्चात्र, 'प्रायश्चित्तं व्याहृत्याहुतिचतुष्टयम्, अन्यदपि वहिःस्नान तीर्थाभिषेक पुण्यसूक्तजप देवगुरुदर्शन हिरण्यतिलदान भारतकीर्त्तनादि यथासम्भवम्'—इति वर्णितम्। तदस्मत्परिशिष्टानवलोकनेन ॥०॥ ३० ॥०॥

वंशमध्यमयो र्मणिके वा भिन्ने व्याहृतिभि र्जुहुयात् ॥ ३१ ॥

वंशो वेशनिभवः—यः स्थूणाया उपर्य्याधीयते। मध्यमस्तु स्तम्भोऽभिप्रेतः। तयोरकस्मादनिमित्ततो भिन्नयोः। मणिको व्याख्यातः, वाशब्दः चशब्दार्थः। मणिके चानिमित्तत एव भिन्ने, व्याहृतिभिः प्रायश्चित्तरूपलाचतसृभिः, जुहुयात् आज्यम्। इह व्याहृतिभिर्जुहुयात्—इति कुर्व्वन् पूर्व्वत्र प्रायश्चित्तान्तरं दर्शयति। अतएव, भौमत्वेऽप्यमीषां पृथक् सूत्रणं दोषाल्पत्वेन अल्पप्रायश्चित्तोपदेशार्थम्। पूर्व्वेषु पुनः परिशिष्टोक्तं गुरुप्रायश्चित्तमेव दोषगुरुत्वादित्यभिप्रायः ॥०॥ ३१ ॥०॥

दुःस्वप्नेष्वद्य नो देवसवितरित्येतामृचं जपेत् ॥ ३२ ॥

दुःस्वप्नेषु स्वप्नेष्वनिष्टदर्शनेषु, अद्य नो देव—इति ऋचं जपेत्।

सूचम्—इति सामप्रतिषेधार्थम्। एताम्—इति स्वरवर्णसम्पादनार्थम्। इदमपि पूर्व्वकृतपापसूचकमेव। तथाच शारीरकसूत्रम्। "सूचकस्य हि श्रुते राचचते च तद्विदः"—इति ॥०॥ ॥०॥ ३२ ॥०॥

अथापरम् ॥ ३३ ॥

अथेति पूर्व्वप्रकृतार्थम्। कथं नाम?। अद्भुतप्रायश्चित्तवदत्रापि कल्पदृष्टेन विधिना अग्नेरुपसमाधानम्—इति। तथा चाद्भुतप्रायश्चित्ते परिशिष्टकारेणोक्तम्। "कल्पदृष्टेन विधिनाऽग्निमुपसमाधाय"—इति। अपरं निमित्तं वर्त्तिष्यते,—इति सूत्रशेषः ॥०॥ ३३ ॥०॥

चित्ययूपोपस्पर्शनकर्णक्रोशाक्षिवेपनेषु सूर्य्याभ्युदितः सूर्य्याभिनिम्लुप्त इन्द्रियैश्च पापस्पर्शैः पुनर्म्मामैत्विन्द्रियमित्येताभ्यामाज्याहुती जुहुयात् ॥ ३४ ॥

चित्ययूपः श्मशाने यो निखन्यते स उच्यते। अथवा। चित्यं चषकं सोमे क्रियते। यूपः पशौ क्रियते। तयोरुपस्पर्शनं स्पर्शनम्। तच्च चित्यस्यावद्भक्षनीयात् परतः, यूपस्यापि वहिःकर्म्मण ऊर्द्धमिति बोद्धव्यम्। कर्णयोः क्रोशः शब्दः कर्णक्रोशः। अक्ष्णोर्वेपनं स्फुरणम्—अक्षिवेपनम्। वामस्य खल्वक्ष्णो वेपनमत्राभिप्रेतं न तु दक्षिणस्यापि। कथं ज्ञायते?। तस्य शुभसूचकत्वात्। तथाच स्मरन्ति।

"दक्षिणं स्पन्दते नेत्रं बाहुः स्फुरति दक्षिणः।
नराणां धनलाभाय बन्धुसन्दर्शनाय च"।

इति। तदेतेषामेकैकेषु निमित्तेषु पुनर्मामिति इन्द्रियमित्येताभ्यां ऋग्भ्यां द्वे आज्याहुती जुहुयात्,—इति सम्बन्धः। यस्य शयानस्य सूर्य्योऽभ्युदेति सोऽयं सूर्य्याभ्युदितः। सोऽपि पूर्व्वोक्ताभ्यामृग्भ्यामाज्याहुतिद्वयं जुहुयात्। यस्य शयानस्य सूर्य्योऽभिनिम्लोचति—अस्तमेति, सोऽयं सूर्य्याभिनिम्लुप्तः। सोऽप्याज्याहुतिद्वयं पूर्व्ववज्जुहुयात्। इन्द्रियैश्च चक्षुःश्रवणादिभिः पापस्पर्शे परस्त्रीप्रेक्षणादौ पूर्व्ववदाज्याहुतिद्वयं जुहुयात् ॥०॥ ३४ ॥०॥

आज्यलिप्ते वा समिधौ ॥ ३५ ॥

आज्येन लिप्ते द्वे समिधौ वा प्रकृताभ्यामृग्भ्यां जुहुयात्,—चित्ययूपोपस्पर्शनादिषु प्रत्येकम्। स खल्वयमाज्याहुतिद्वयस्यासम्भवे विधिर्बोद्धव्यः ॥०॥ ३५ ॥०॥

जपेद्वा लघुषु ॥ ३६ ॥

इतोऽपि लघुषु निमित्तेषु अमेध्यस्पर्शनादिषु मानसापचारादिषु वा, प्रकृतमृग्द्वयं जपेद्वा। सोऽयं वाशब्दो व्यवस्थार्थः॥०॥ ३६ ॥०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये तृतीयप्रपाठकस्य तृतीया काण्डिका ॥०॥

तृतीयप्रपाठके चतुर्थी काण्डिका ।

ब्रह्मचारी वेदमधीत्य ॥ १ ॥

ऋजुरर्थार्थः । उक्तं सत् पुनरुच्यते । किमर्थम् ? । विशेषव्रताशक्तौ ब्रह्मचर्य्यमात्रेणापि वेदाध्ययनार्थम् । आदरार्थम् । वक्ष्यमाण-विधानार्थं वा ।

एवं वा—

देवपर्व्वादीनां तत्तद्व्रताचरणपूर्व्वकमध्ययनमुपदिष्टं सोभग्रन्थादीनां तर्ह्यनियमेनाध्ययनं प्राप्नोति, तन्निरासार्थमिदमुच्यते,—ब्रह्मचारी वेदमधीत्य,—इति ।

एवं वा—

वेदाध्ययन एव तत्तद्व्रतोपदेशादितरग्रन्थानां यथेष्टमध्ययनं माभूदिति कृत्वा खल्वेतत् सूचितम् । अस्याञ्च वर्णनायां वेदशब्दोऽयं साङ्गस्य वेदस्याभिधायको बोद्धव्यः, अङ्गानामेव वा ॥०॥ ॥ १ ॥०॥

उपन्याहृत्य गुरवे ॥ २ ॥

उप नी आहृत्य । नीशब्दात् नीचैः क्षितितलविलग्नशिराः गुरवे उपाहृत्य निवेद्य दक्षिणामित्यर्थात् लभ्यते ॥०॥ २ ॥०॥

ततश्च गुरुणा गृहाश्रमाय,—

अनुज्ञातो दारान् कुर्व्वीत ॥ ३ ॥

ऋजुरस्यार्थः। उक्तमपि दारकरणं पुनरुच्यते अनुज्ञातत्वादि-गुणविधानार्थम्। आदरार्थं वा। अथवा। दारान् कुर्व्वीत;—दारान् कर्त्तुं प्रयतेत इत्यर्थः। तदनेन दारकरणाय प्रयत्नो विधीयते, न तु दारकरणम्। कस्मात्?। स्नानोत्तरभावित्वात्तस्य। तथाच मनुः।

"गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि।
उद्वहेत द्विजो भार्य्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्"।

इति। ननु, विप्रतिषिद्धमिदमुच्यते;—दारकरणाय प्रयत्नो विधीयते, न दारकरणम्—इति। कथम्?। यदि नाम दारकरणाय प्रयतेत, नूनमयं दारानपि कुर्व्वीत—दारकरणमस्य निष्पद्येत। अथ तु न निष्पद्यते, नासौ दारकरणाय प्रयतते। नैष दोषः। यतो यथा दारकरणं निष्पद्यते, तथा यतितव्यम्—दारकरणाय कन्या प्रार्थयितव्या,—इत्ययमर्थोऽत्र विवक्षितः। एतदनेनोक्तं भवति। दारकरणाय गुरुणाऽनुज्ञातो दारान् करिष्यन् खल्वसौ ब्रह्मचारी व्रतस्थ एव तावत् काञ्चित् कन्यां प्रार्थयेत, तस्याञ्च वाग्दत्तायां सत्यां विवाहसन्निधौ यत् पुण्यमहस्तत्र स्नात्वाऽथ दारान् कुर्व्वीत,—इति। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"यस्य दत्ता भवेत् कन्या वाचा सत्येन केनचित्।
सोऽन्त्यां समिधमाधास्यन्नाददीतैव नान्यथा"।

इति। अन्यथा खल्वनुपलभ्यैव कन्यां स्नानं कुर्व्वन् परस्तात् कञ्चित् कालं कन्याया अलाभे अनाश्रमी स्यात्। तच्चानिष्टम्। कुतः?।

"अनाश्रमी न तिष्ठेत क्षणमेकमपि द्विजः"।

इति स्मरणात्। तस्माद् व्रतस्थस्यैव कन्याप्रार्थनं दारकरणार्थमिहोपदिश्यते,—इत्यादरणीयम् ॥०॥ ३ ॥०॥

कीदृशान् दारान् कुर्व्वीत?। उच्यते,—

असगोत्रान् ॥ ४ ॥

गोत्रं प्रसिद्धम्। समानं गोत्रं येषां ते सगोत्राः, न सगोत्राः असगोत्राः, तान् दारान् कुर्व्वीत ॥०॥ ४ ॥०॥

मातुरसपिण्डान् ॥ ५ ॥

मातुः सपिण्डा ये न भवन्ति, तान् दारान् कुर्व्वीत। सापिण्ड्यमन्यत्रानुसन्धेयम्। सोऽयं सङ्क्षेपतः सूत्रार्थः। विस्तरस्त्वस्माभिर्ग्रन्थगौरवभयादिहोपेक्षितः ॥०॥ ५ ॥०॥

नग्निका तु श्रेष्ठा ॥ ६ ॥

नग्निकेत्यनागतार्त्तवोच्यते। सा तु श्रेष्ठा। अतस्तामुद्वहेत्। नैतत् सुन्दरम्। कस्मात्?। यस्मात् दारान् कुर्व्वीत—इत्यस्य विशेषणत्वविवक्षया असगोत्रान्—इति, असपिण्डान्—इति च सूत्र-

यित्वा, नग्निका तु श्रेष्ठा—इति विभक्तिवचनातिक्रमः क्रियते, तस्मादवगच्छामः,—दारकरणेन समस्य सम्बन्धो नास्ति—इति। एवन्तर्हि अन्यथा व्याख्यास्यामः।

"एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्यप्येको गयां व्रजेत्।
गौरीं वाप्युद्वहेद्भार्य्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत्"।

इति वचनात् दारान् करिष्यता तावद्गौरीप्राप्तावेव यतनीयम्। दातुस्तु नग्निका श्रेष्ठा,—इति। तथाच वशिष्ठः। "तस्मान्नग्निका दातव्या"—इति। नग्निका तु,—

"याव न्न लज्जाशालिनी कन्या पुरुषसन्निधौ।
योन्यादि नावगूहेत तावद्भवति नग्निका"।

इत्युक्तलक्षणा। यच्च वचनान्तरम्,—

"सप्तसम्वत्सरादूर्द्ध्वं विवाहः सार्व्ववर्णिकः।
कन्यायाः शस्यते राजन्नन्यथा धर्म्मगर्हितः"।

इति। तद्विवाहयितुः कन्यायाः सप्तसम्वत्सरादूर्द्ध्वं विवाहः शस्यते— इत्येतत्परं न पुनर्दात्रभिप्रायम्। "अष्टवर्षा भवेद्गौरी"—इति वचनात्। मनुरप्याह।

"त्रिंशद्वर्षो वहेद्भार्य्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम्।
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्म्मे सीदति सत्वरः"।

इति। यत् पुनः स्मरणम्,—

"सर्व्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम्।
हाटकक्ष्मागौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम्"।

इति। नैतेन गौरीदानं विधीयते। किन्तर्हि?। यदृच्छया कृतं

गौरीप्रदानमनेन स्तूयते। तस्माददोषः। विधीयतां वा गौरीप्रदानं, तथापि नानुपपत्तिः। कथम्?। गौरीप्रदाने तावत् सप्तजन्मानुगं फलं भवति, नग्निका पुनरतोऽपि विशिष्टफलदात्री,—इति वचनव्यक्तेः सम्भवात्। स खल्वयमर्थः सूत्रे तुशब्दं प्रयुञ्जता आचार्य्येण सूचितः। सेयं पूर्व्वेषां भाष्यकाराणां मतानुसारिणी वर्णना। अस्मच्छास्त्रे पुनरन्यविधैव नग्निका पठ्यते। तथाच गृह्यासंग्रहः।

"नग्निकान्तु वदेत् कन्यां यावन्नर्त्तुमती भवेत्।
ऋतुमती त्वनग्निका तां प्रयच्छेत्तु नग्निकाम्।
अप्राप्ता रजसो गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी।
अव्यञ्जिता भवेत् कन्या कुचहीना च नग्निका।
व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुञ्जीत कन्यकाम्।
पयोधरैस्तु गन्धर्व्वा रजसाऽग्निः प्रकीर्त्तितः।
तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजामपयोधराम्।
अभुक्ताञ्चैव सोमाद्यैः कन्यकां तु प्रशस्यते"।

इति। तदनेन, अव्यञ्जना अरजस्कपयोधरा सोमाद्यैरभुक्ता कन्या आचार्य्येण प्रशस्यते,—इति सुव्यक्तमुक्तवता आचार्य्यपुत्रेणेदमेव सूत्रं व्याख्यातमित्यवगच्छामः। तस्मात् नात्र स्मृत्यन्तरविरोधः शङ्कनीयः, गौर्य्या अपि निरुक्तनग्निकात्वानपायात्,—इत्ययमस्मदीयः पन्थाः।

अथापि स्यात्;—दारकरणेनैवास्य सम्बन्धः, तथापि नानुपपत्तिः। कस्मात्?। अनियतत्वाद्विभक्तिवचनातिक्रमोपपत्तेः।

नियता खल्वसगोत्रा मातुरसपिण्डा च दारकरणे, नग्निका पुन-र्नियता, श्रेष्ठत्वात्। एतस्मात् कारणाद्‌च विश्लिष्टवचनातिक्रमः क्रियते,—इति न किञ्चिदनुचितम्। कस्याञ्च वर्णनायां आपात-विरुद्धानि स्मृत्यन्तरवचनानि बुद्धिमद्भिर्व्याख्येयानि। ग्रन्थगौरव-भयादुपारम्यतेऽस्माभिः ॥०॥ ६ ॥०॥

अथाप्लवनम् ॥ ७ ॥

अथेत्यानन्तर्य्यार्थम्। कथन्नाम?। कन्याप्रार्थनानन्तरं कन्यायां वाचा दत्तायां सत्यामथानन्तरमाप्लवनं स्नानं कुर्य्याद्‌ब्रह्मचारी। अथ व्रतान्तविहितैन्द्रस्थालीपाकादिकर्म्मानन्तरम्—इति केचित्॥ ॥०॥ ७ ॥०॥

तद्विधिविवक्षया इदमाह,—

उत्तरतः पुरस्ताद्वाऽऽचार्य्यकुलस्य परिवृतं भवति ॥ ॥ ८ ॥

आचार्य्यकुलस्याचार्य्यगृहस्य, उत्तरतः उत्तरस्यां पुरस्तात् पूर्व्वस्यां वा दिशि, परिवृतं—परि सर्व्वतोभावेन वृतमाच्छादितं भवति ॥०॥ ८ ॥०॥

तत्र प्रागग्रेषु दर्भेषूदङ्ङाचार्य्य उपविशति ॥ ९ ॥

तत्र परिवृते स्थाने पूर्व्वाग्रेषु कुशेषु उदङ्मुख आचार्य्य उप-विशति ॥०॥ ९ ॥०॥

तस्मिन्नेव परिवृतस्थाने, आचार्य्यसन्निधौ,—

प्रागब्रह्मचार्य्युदगग्रेषु दर्भेषु ॥ १० ॥

उपविशति। प्राक् प्राङ्मुखः ॥०॥ १० ॥०॥

सर्व्वौषधिविफाण्टाभिरद्भिर्गन्धवतीभिः शीतोष्णाभिराचार्य्योऽभिषिञ्चेत् ॥ ११ ॥

सर्व्वौषधयो व्याख्याताः। ताभिः सह विफाण्टाभि र्विपक्वाभिः, गन्धवतीभिः प्रशस्तगन्धयुक्ताभिः, शीतोष्णाभिः शीतोदकमिश्राभिरुष्णाभिः। अथवा। शीताश्च ता उष्णाश्च,—इति शीतोष्णाभिः, नातिशीताभि र्नाप्यत्युष्णाभिरद्भिराचार्य्यो ब्रह्मचारिणमभिषिञ्चेत्। सोऽयं परमतोपन्यासः ॥०॥ ११ ॥०॥

स्वमतमिदानीमभिधीयते,—

स्वयमिव तु ॥ १२ ॥

तुशब्दात् पक्षो विपरिवर्त्तते। इवशब्द एवकारार्थः। स्वयमेव ब्रह्मचार्य्यात्मानमभिषिञ्चेत् न पुनराचार्य्योऽभिषिञ्चेत्। अतएव वक्ष्यति। 'आत्मानमभिषिञ्चति'—इति। तस्मात्, आचार्य्योऽभिषिञ्चेदित्येतत् परमतम्—इति तत्त्वकारोक्तमादरणीयम् ॥ ० ॥ ॥ १२ ॥०॥

कस्मात् पुनः कारणात् स्वयमेव ब्रह्मचर्य्यात्मानमभिषिञ्चेत, न पुनराचार्य्यः?। उच्यते,—

मन्त्रवर्णो भवति ॥ १३ ॥

यस्मात् स्वयमेवाभिषेके मन्त्रवर्णो भवति, तस्मात् स्वयमेवाभि-

षिञ्चेदित्यर्थः। कः पुनरसौ मन्त्रवर्णः?। 'तेनासौ मामभिषिञ्चामि'—इति, 'तेन मामभिषिञ्चतम्'—इतिच। तस्मात् स्वयमेवाभिषिञ्चेत् नाचार्य्यः—इति सिद्धम्। अपरे तु, आचार्य्योऽभिषिञ्चेदित्यस्य परमतत्वमसहमानाः आचार्य्यः—इति प्रथमां विभक्तिं तृतीयारूपेण विपरिणमयन्तोऽध्याहारञ्च कुर्व्वन्तो वर्णयन्ति,—आचार्य्येणानुज्ञातो ब्रह्मचारी अभिषिञ्चेत्—इति ॥ ॥०॥ १३ ॥०॥

ब्रह्मचारी स्वयमभिषिञ्चेत्,—इति स्थिते, अभिषेकप्रकार इदानीमभिधीयते,—

ये अप्स्वन्तरग्नयः प्रविष्टाः इत्यपामञ्जलिमवसिञ्चति ॥ १४ ॥

ये अप्सु—इति मन्त्रेण, अपां प्रकृतानाम्, अञ्जलिम् अवषिञ्चति अवाचीनं सिञ्चति त्यजति ब्रह्मचारी। भूमावित्यर्थः। एवञ्च सति, 'अभितान् सृजामि'—इति मन्त्रलिङ्गमप्यनुगृह्यते। एवमुत्तरत्रापि ॥०॥ १४ ॥०॥

यदपां घोरं यदपां क्रूरं यदपामशान्तमिति च ॥ ॥ १५ ॥

अपामञ्जलिमवसिञ्चति। तस्मादत्रापि पूर्व्ववत् भूमावेवाञ्जलिपरित्यागः ॥०॥ १५ ॥०॥

यो रोचन स्तमिह गृह्णामीत्यात्मानमभिषिञ्चति ॥ ॥ १६ ॥

यो रोचनः—इति मन्त्रेणात्मानमभिषिञ्चति अभि सर्व्वतोभावेन सिञ्चति, प्रकृतानामेवापामञ्जलिना । स खल्वयमभिषेकः शिरसि कर्त्तव्यः । कथं ज्ञायते ? । 'अभिषिञ्चति'—इति वचनात् । 'अथाप्लवनम्'—इति चोपक्रमात् । एवं खल्वाम्नायते । 'शिरः प्रधानमङ्गानाम्'—इति वचनाच्च । सन्देहे हि प्रधानानुसरणं कर्त्तुमुचितम् । एवमग्रेऽपि ॥०॥ १६ ॥०॥

यशसे तेजसे इति च ॥ १७ ॥

यशसे—इत्यादिना मन्त्रेण च पूर्व्ववदात्मानमभिषिञ्चति ब्रह्मचारी, प्रकृतानामपामञ्जलिना ॥०॥ १७ ॥०॥

येन स्त्रियमकृणुतमिति च ॥ १८ ॥

येन स्त्रियमिति मन्त्रेण च पूर्व्ववदात्मानमभिषिञ्चति ॥०॥१८॥०॥

तूष्णीं चतुर्थम् ॥ १९ ॥

पूर्व्ववदात्मानमभिषिञ्चति ॥०॥ १९ ॥०॥

उपोत्थायादित्यमुपतिष्ठेतोद्यन्भ्राजभृष्टिभिरित्येतत्प्रभृतिना मन्त्रेण ॥ २० ॥

उपेति सामीप्ये । आचार्य्यस्य समीपादुत्थाय, (आदित्याभिमुखः सन्) आदित्यमुपतिष्ठेत आराधयेत् । केन ? । उद्यन् भ्राजभृष्टिभिरित्येवमादिना मन्त्रेण मा मा हिंसीरित्यन्तेन मन्त्रचतुष्टयेनेत्यर्थः ॥०॥ २० ॥०॥

यथालिङ्गं वा विहरन् ॥ २१ ॥

यथालिङ्गं वा मन्त्रं विहरन् विहृतं कुर्व्वन् आदित्यमुपतिष्ठेत। कथन्नाम?। प्रातर्लिङ्गेन प्रातरुपतिष्ठेत, माध्यन्दिनलिङ्गेन मध्यन्दिने, सायंलिङ्गेन सायमुपतिष्ठेत,—इति। विहारो विकर्षणं पृथक्करणमित्येतत् ॥०॥ २१ ॥०॥

विहारपक्षे तावत् त्रयाणां मन्त्राणामेकैकस्य मन्त्रस्य खल्वेवमेकैकस्मिन्नुपस्थाने विनियोगः उक्तः, चतुर्थस्य तु मन्त्रस्य सन्ध्यात्रयेऽपि विनियोगमाह,—

चक्षुरसीत्यनुबध्नीयात् ॥ २२ ॥

चक्षुरसीति चरमं मन्त्रम्, अनु प्रातरादिलिङ्गानां मन्त्राणां पश्चात्, बध्नीयात् ग्रथयेदित्यर्थः। तथाच, यथालिङ्गं मन्त्रमुच्चार्य्य चक्षुरसीति च पश्चादुक्त्वा सर्व्वत्रोपतिष्ठेत ॥०॥२२॥०॥

मेखलामवमुञ्चत उदुत्तमं वरुणपाशमिति ॥२३॥

मेखलामवमुञ्चते अवाचीनं मुञ्चति उदुत्तममिति मन्त्रेण। मुञ्चते—इति च्छेदप्रतिषेधार्थम्। अव—इत्यधस्तान्मोचनार्थम् ॥ ॥०॥ २३ ॥०॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा केशश्मश्रुरोमनखानि वापयीत शिखावर्जम् ॥ २४ ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा—इत्यनेनान्वाहार्य्यश्राद्धमुक्तम्। एवमेके।

कर्म्मापवर्गविहितं ब्राह्मणभोजनमनेनोच्यते। एवमपरे। न च परस्तादपि कर्म्मोपदेशादेतदयुक्तमिति केनचिदुक्तं युक्तमिति वाच्यम्। पुरस्तादपि कर्म्मोपदेशादन्वाहार्य्यश्राद्धस्याप्येतर्हि विधानस्यानुचितत्वात्। तत् खल्वादितः कर्म्मणो विहितम्। तस्माद् वचनबलाददोषः,—इत्युभयत्रापि समानः परिहारः। तथापि, कतरः पुनरत्र पक्षो युक्तः?। अन्वाहार्य्यश्राद्धमनेनोच्यते,—इत्ययम् —इत्याह। कस्मात्?। यस्मात् समानेऽपि क्रमभेदे प्रधानकर्म्मणः स्नानस्यादितः कदाचिदिदमन्वाहार्य्यश्राद्धमभ्युपगन्तुं युक्तम्, न पुनः कर्म्मापवर्गविहितं ब्राह्मणभोजनं जातुचिदपि प्रधानकर्म्मणः पूर्व्वं वर्णयितुमुचितम्। स्नानं खल्वत्र प्रधानं कर्म्म। कुतः?। 'अथाप्लवनम्'—इत्युपक्रमात्। 'स्नानं सहधर्म्मचारिणीसंयोगः'—इति च गौतमेन पुरुषसंस्कारमध्ये तस्य गणनात्। तस्मादन्वाहार्य्यश्राद्धमिदानीमुच्यते,—इत्यादरणीयम्। उभयस्मादपि ब्राह्मणभोजनादन्यदेव वा ब्राह्मणभोजनमनेन वाच्यम्। इदानीमेव कर्म्मापवर्गं मन्यमानो भवदेवस्त्वगादेयवचन एव।

तदेवं ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयञ्च भुक्ता शिखावर्ज्जं केशादीनि वापयीत। अत्र शिखावर्ज्जमिति करणात् पुरस्तात् सशिखकेव वपनं कार्य्यमित्यभिहितमस्माभिः ॥०॥ २४ ॥०॥

स्नात्वाऽलङ्कृत्याहते वाससी परिधाय स्रजमाबध्नीत, —श्रीरसिमयि रमस्वेति ॥ २५ ॥

स्नात्वा कुण्डलादिभिरात्मानमलङ्कृत्य, अहते वाससी परिधाय,

स्रजं पुष्पमालाम्, शिरःप्रधानत्वादङ्गानां शिरस्यावध्नीत, श्रीरसीतिमन्त्रेण ॥०॥ २५ ॥०॥

नेत्र्यौ स्थो नयतं मामित्युपानहौ ॥ २६ ॥

नेत्र्यौ—इति मन्त्रेणोपानहौ आवध्नीत। योग्यत्वात् प्रसिद्धेश्च पादयोः ॥०॥ २६ ॥०॥

गन्धर्व्वोऽसीति वैणवं दण्डं गृह्णाति ॥ २७ ॥

वेणुर्वंशः। तत्प्रभवं वैणवं दण्डं गृह्णाति गन्धर्व्वोऽसीति मन्त्रेण ॥ ॥०॥ २७ ॥०॥

आचार्य्यं सपरिषत्कमभ्येत्याचार्य्यपरिषदमीक्षते,—यक्षमिव चक्षुषः प्रियो वो भूयासमिति ॥ २८ ॥

परिषत् सभा—इत्यनर्थान्तरम्। सपरिषत्कं शिष्यादिसभासहितमाचार्य्यम्, अभ्येत्य आभिमुख्येनागत्य, आचार्य्यपरिषदमीक्षते यक्षमिवेति मन्त्रेण। पुनराचार्य्यग्रहणमाचार्य्यसहितायाः परिषद ईक्षणार्थम्। इतरथा परिषद एवेक्षणं स्यान्नाचार्य्यस्य ॥ ॥०॥ २८ ॥०॥

उपोपविश्य मुख्यान् प्राणान् संमृशन्नोष्ठापिधाना नकुलीति ॥ २९ ॥

उप आचार्य्यस्य समीपे उपविश्य, मुख्यान् मुखभवान् प्राणान् वायून्—(तेषाममूर्त्तत्वात्) तदायतनानि—मुखनासिकाऽक्षिकर्ण-

च्छिद्राणीत्यर्थः। संमृशन् स्पृशन् ओष्ठापिधानेति मन्त्रं जपेत्॥ ॥०॥ २९ ॥०॥

अथैनमाचार्य्योऽर्हयेत्॥ ३०॥

अथैतस्मिन्नवसरे एनं स्नातकमाचार्य्योऽर्हयेत् वक्ष्यमाणेन विधिना। तत्र 'स्नातकः'—इति यो वक्ष्यते, सोऽयम्॥०॥ ३०॥०॥

गोयुक्तꣳ रथमुपसंक्रम्य पक्षसी कूवरबाहू वाऽभिमृशेत् वनस्पते विड्वङ्गो हि भूया इति॥ ३१॥

गोभिर्युक्तं रथमुपसङ्क्रम्य,—उप समीपे सम्यक् गत्वा। पक्षसी चक्रे। कूवरबाहू वा। कूवरो युगन्धरः—इत्यनर्थान्तरम्। तस्य बाहू इव बाहू; कूवरबाहू कूवरपार्श्वे—इत्येतत्। तौ वा। अभिमृशेत् स्पृशेत् वनस्पते—इति मन्त्रेण॥०॥ ३१॥०॥

ततो रथमारुह्य,—

आस्थाता ते जयतु जेत्वानीत्यातिष्ठति॥ ३२॥

वनस्पते इति मन्त्रस्य चतुर्थपादेन आस्थाता—इत्यनेन, आतिष्ठति तस्मिन् रथे सम्यक् तिष्ठति॥०॥ ३२॥०॥

ततश्च तेनैव रथेन,—

प्राङ् वोदङ् वाऽभिप्रयाय प्रदक्षिणमावृत्त्योपयाति॥ ॥ ३३॥

प्राङ्मुखो वा उदङ्मुखो वा, अभिप्रयाय सर्व्वतोभावेन प्रकर्षेण

गत्वा, प्रदक्षिणं यथा भवति तथा आवृत्य आवर्त्तनं कृत्वा उपयाति आचार्य्यसमीपं गच्छति ॥०॥ ३३ ॥०॥

उपयातायार्घ्यमिति कौहलीयाः ॥ ३४ ॥

रथादवरुह्योपयातायाचार्य्यसमीपं गताय स्नातकाय अर्घ्यमर्हणमाचार्य्येण कर्त्तव्यम्, न तु पूर्व्वमिति कौहलीयाः कौहलीयशाखाविशेषाध्यायिन आचार्य्या मन्यन्ते ॥०॥ ३४ ॥०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये तृतीयप्रपाठकस्य चतुर्थी काण्डिका ॥०॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

तृतीयप्रपाठके पञ्चमी कण्डिका।

स्नानविधिमभिधाय, अथेदानीं स्नातकव्रतविवक्षया इदमाह,—

अत ऊर्द्ध्वं वृद्धशीली स्यादिति समस्तोद्देशः ॥१॥

अतोऽस्मात् स्नानादूर्द्ध्वं परतः, वृद्धशीली स्यात्। वृद्धाः,—

"न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः।

यो वै युवाप्यधीयान स्तं देवाः स्थविरं विदुः"।

इत्युक्तलक्षणाः। वृद्धानां शीलं वृद्धशीलम्, तदस्य अस्ति,—इति वृद्धशीली, तथाविधो भवेत्। वृद्धाः खल्वधिगतवेदाः साक्षात् कृतधर्म्माणोऽनिष्टफलकं कर्म्मजातं परिहृत्य श्रेयःसाधनान्येव कर्म्माणि यत्नतः परिशीलयन्ति, अतोऽयमपि स्नातको वृद्धशीली भवेत्। अन्ये त्वाहुः,—'वृद्धाः स्थविराः, ते हि चिरजीवितया विदितबहुधर्म्ममार्गा भवन्ति, अतो युक्तं तच्छीलित्वम्'—इति। 'इति' अयम्, समस्तोद्देशः सकलानां स्नातकव्रतानाम् उद्देशः संक्षेपेणोपदेशः। शिष्यहितार्थस्तु उत्तरः प्रपञ्चः। श्लोकमपि उदाहरन्ति।

"वितीर्य्य हि महज्जालमृषिः संचिप्य चाब्रवीत्।
इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम्"।

इति ॥०॥ १ ॥०॥

तत्रैतान्याचार्य्याः परिसञ्चक्षते ॥ २ ॥

तत्र तस्मिन् वृद्धशीलविषये स्नातकव्रतविषये वा एतानि वक्ष्यमाणानि व्रतानि आचार्य्याः परिसञ्चक्षते सर्व्वतोभावेन सम्यग्वदन्ति ॥०॥ २ ॥०॥

कानि पुनस्तानि ?। उच्यते,—

नाजातलोम्न्योपहासमिच्छेत् ॥ ३ ॥

यस्या यौवनोद्भेदव्यञ्जिका श्यामा रोमराजिरल्पापि न जाता, सेयमजातलोम्नी अजातव्यञ्जना चोच्यते। तया सह उपहासं मनसापि नेच्छेत्। उपहासः सम्वेशो भोगो मैथुनमित्येकोऽर्थः। तथा चोक्तम्।

"अजातव्यञ्जनाऽलोम्नी, न तया सह संविशेत्"।

इति ॥०॥ ३ ॥०॥

नायुग्वा ॥ ४ ॥

काकवन्ध्यायां या जायते, सेयमयुगूः। तया सह नोपहासमिच्छेत्। अर्थादुपयमनमेवास्या निषिध्यते। तथा चोक्तम्।

"अयुगूः काकवन्ध्याया जाता, तां न विवाहयेत्"।

इति ॥०॥ ४ ॥०॥

न रजस्वलया ॥ ५ ॥

रजस्वलया उदक्यया सह नोपहासमिच्छेत् ॥०॥ ५ ॥०॥

न समानर्षी ॥ ६ ॥

समाना ऋषयः प्रवराः यस्याः, सेयं समानर्षी। तया सह नोपहासमिच्छेत्। अयमप्यर्थादुपयमनस्यैव प्रतिषेधः। तथा च स्मरणम्। "असमानप्रवरां विवाहयेत्"—इति। "न सगोत्रां न समानप्रवरां भार्य्यां विन्देत"—इति चैवमादि ॥०॥ ६ ॥०॥

नापरया द्वारा प्रपन्नमन्नं भुञ्जीत ॥ ७ ॥

द्वार्शब्दो द्वारशब्दपर्य्यायः। अपरया द्वारा गवाक्षादिद्वारेण प्रपन्नमाहृतमन्नं न भुञ्जीत नाश्नीयात्। अन्नमितिकरणात् धान्यादीनामप्रतिषेधः,—इति वदन्ति ॥०॥ ७ ॥०॥

न द्विःपक्वम् ॥ ८ ॥

द्विःकृत्वो यत् पच्यते, तदिदं द्विःपक्वं, द्विःसिन्नञ्चाख्यायते। तथाविधमन्नं न भुञ्जीत। द्विःसिन्नञ्च तदेव;—यत् सूपकार-शास्त्रापेक्षितपाकनिष्पत्त्यनन्तरं शैत्यादिनिवर्त्तये पुनः पच्यते। न पुन रर्द्धपाकानन्तरं तत्शास्त्रोक्तसम्भारणरूप-पाकान्तरसिद्धं व्यञ्जनादि। अतीतार्थ-क्तनिर्द्देशात् ॥०॥ ८ ॥०॥

न पर्य्युषितम् ॥ ९ ॥

पर्य्युषितमन्नं न भुञ्जीत ॥०॥ ९ ॥०॥

किं सर्व्वमेव पर्य्युषितं न भोक्तव्यम्?। न। किन्तर्हि?—

अन्यत्र शाकमांसयवपिष्टविकारेभ्यः ॥ १० ॥

यवविकाराः सक्तुप्रभृतयः। पिष्टविकाराः पिष्टकादयः। प्रसिद्ध-मन्यत्। यवग्रहणं गोधूमस्याप्युपलक्षणार्थम्। एभ्योऽन्यत्र पर्य्युषितं न भुञ्जीत। एतानि तु पर्य्युषितान्यपि भुञ्जीत। अत्र द्वन्द्वैकवद्भावादेव सिद्धे बहुवचनमन्यस्यापि संग्रहार्थम्। तथाच मनुः।

"यत्किञ्चित् स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम्।
तत्पर्य्युषितमप्याद्यं हविःशेषञ्च यद्भवेत्।
चिरस्थितमपि त्वाद्यमस्नेहाक्तं द्विजातिभिः।
यवगोधूमजं सर्व्वं पयसश्चैव विक्रिया"।

इति। तथा यमः।

"मसूरमाषसंयुक्तं तथा पर्य्युषितञ्च यत्।
तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिघारितम्"।

इति। तस्मात् पर्य्युषितमप्येवमादि भोक्तव्यम्। विकारान्तरप्राप्तन्तु सर्व्वथैव वर्ज्जनीयम्। कुतः?।

"अपूपाश्च करम्भाश्च धाना वटकसक्तवः।
शाकं मांसञ्च यूपञ्च सूपं कृषर एव च।
यवागूं पायसञ्चैव यच्चान्यत् स्नेहसम्भवम्।
सर्व्वं पर्य्युषितं भक्ष्यं शुक्तञ्च परिवर्ज्जयेत्"।

इति वचनात्। शुक्तं यन्मधुरं कालवशादम्लतां गतम्—इति शूलपाणिः। तत्रापि विशेषो मनुनोक्तः।

"दधिभक्ष्यश्च सूक्तेषु सर्व्वश्च दधिसम्भवम्"।

इति। खण्डादिपकस्य तु पर्य्युषितत्वमेव नास्ति। तथा च स्मरणम्।

"खण्डाज्यादिकृतं पक्कं नैव पर्य्युषितं भवेत्"।

इति। सोऽयं संक्षेपतः शास्त्रार्थः। विस्तरस्तु बुद्धिमद्भिरूहनीयः॥ ॥०॥ १० ॥०॥

न वर्षति धावेत् ॥ ११ ॥

वर्षति पर्ज्जन्ये न धावेत् न वेगेन गच्छेत् ॥०॥ ११ ॥०॥

नोपानहै। स्वयꣳ हरेत् ॥ १२ ॥

स्वयमुपानहै। न हरेत्;—पादव्यतिरेकेन हस्तादिना देशान्तरं न प्रापयेत्। स्वयमितिकरणात् आत्मीयावेवोपानहै। न हरेत्, आचार्य्यादीनामुपानहै। हरन्नपि नापराध्यते,—इत्यभिप्रायः॥ ॥०॥ १२ ॥०॥

नोदपानमवेक्षेत् ॥ १३ ॥

उदकं पीयते अस्मादित्युदपानं कूपः, तं नावेक्षेत् अवाचीनं न पश्येत् ॥०॥ १३ ॥०॥

न फलानि स्वयं प्रचिन्वीत ॥ १४ ॥

स्वयमात्मना फलानि न प्रचिन्वीत, प्रकर्षेण—वृक्षमारुह्य नाहरेत् ॥०॥ १४ ॥०॥

नागन्धाᳬ स्रजं धारयेत् ॥ १५ ॥

गन्धः शोभनोऽभिप्रेतः। स नास्ति यस्याः सेयमगन्धा। तां स्रजं न धारयेत् ॥०॥ १५ ॥०॥

किं सर्व्वामेव ?। न। कतमान्तर्हि ?—

अन्याᳬ हिरण्यस्रजः ॥ १६ ॥

हिरण्यस्रजः सुवर्णमालायाः अन्यामगन्धां स्रजं न धारयेत्। हिरण्यस्रजन्त्वगन्धामपि धारयेदित्यर्थः ॥०॥ १६ ॥०॥

न मालोक्ताम् ॥ १७ ॥

मालाशब्देनोक्तां कामपि स्रजं न धारयेत् ॥०॥ १७ ॥०॥

मालोक्तान्तर्हि स्रजं त्यजेदेव ?। न। किन्तर्हि कुर्य्यात् ?—

स्रगिति वाचयेत् ॥ १८ ॥

यां स्रजं मालाशब्देन वक्ति स्म, तां स्रगिति वाचयेत्,—ततो धारयेदित्यर्थः ॥०॥ १८ ॥०॥

भद्रमित्येतां वृथावाचं परिहरेत् ॥ १९ ॥

भद्रं कल्याणमित्यनर्थान्तरम्। भद्रमित्येतामेवम्भूतां वृथावाचम् असत्यां वाणीं परिहरेत्। तां न वदेदित्यर्थः। किमनेनोक्तं भवति ?। एतदनेनोक्तं भवति। "नाभद्रमभद्रं ब्रूयात् पुण्यं प्रशस्तमिति ब्रूयात्"—इति, "अभद्रं भद्रमिति"—इति चैवमादिवचनादभद्रे भद्रवदनं परेषामनुमतम्। तदेतन्मनागपि मिथ्या-

वचनादिष्यता आचार्य्येण प्रतिषिध्यते,—'भद्रमित्येतां वृथावाचं परिहरेत्'—इति। भद्रे खलु भद्रशब्दो यथार्थवचनः स्यात्। अभद्रे तु भद्रशब्दो वृथैव भवत्ययथार्थोऽनृतं मिथ्येत्येकोऽर्थः। तस्मादेतत् परिहरेत्,—इत्याचार्य्यस्य मतम्। कस्मात् कारणात्?। अनृतदोषप्रसङ्गात्। प्रसंशानिन्दावचनत्वाच्चैवमादेः। तथाच स्मरणम्।

"सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूया न्नब्रूयात् सत्यमप्रियम्।
प्रियञ्च नानृतं ब्रूयादेष धर्म्मः सनातनः"।

इति।

"चक्षुष्मानिति लुप्ताचं चण्डालं ब्राह्मणेति च।
प्रसंशानिन्दनं द्वेषात् परुषा न विशिष्यते"।

इति चैवमादि ॥०॥ १९ ॥०॥

अतो यद्भद्रं तदेव,—

भद्रमिति ब्रूयात् ॥ २० ॥

भद्रमित्येवमादिना पर्य्यायशब्देन ब्रूयात्, भद्रमित्येव वा ब्रूयात्। तदाह मनुः।

"भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत्"।

इति। भद्रे भद्रंवदनस्यार्थत एव सिद्धत्वात् यत् पुनर्भद्रमिति करोति, तद्बोधयति;—भद्रमेव भद्रमिति ब्रूयान्नाभद्रम्—इति। तस्मात् समीचीनमुक्तमाचार्य्येण,—'भद्रमित्येतां वृथावाचं परिहरेत्'—इति। अन्येत्वेवं वर्णयन्ति। 'भद्रं कल्याणम्। भद्र-

मिति ब्रूयात्, न तु परुषवचनेन। अनेनैतद्दर्शयति। सत्यमप्यप्रियं न वक्तव्यमिति' ॥०॥ २० ॥०॥

इदानीं स्नातकान् विभजते,—

तत्रैते त्रयः स्नातका भवन्ति ॥ २१ ॥

तत्र तस्मिन् प्रकृतव्रते एते वक्ष्यमाणाः त्रयः स्नातका भवन्त्यधिकारिणः ॥०॥ २१ ॥०॥

के पुनस्ते?। उच्यते,—

विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति ॥ ॥ २२ ॥

इत्येते त्रयः स्नातका नामतो निर्दिष्टाः। यः खल्वापत्कल्पत्वात् यथोक्तकालानां व्रतानां सम्यगनुष्ठानमकृत्वा, 'ग्रहणान्तिकमेव वा'—इति वचनाद्ग्रहणान्तिकेनैव ब्रह्मचर्य्येण वेदमधीत्य स्नाति, सोऽयं विद्यास्नातकः। यस्तु, यथोक्तकालिकानि व्रतान्यनुष्ठाय वेदञ्च समग्रमनधीत्यैव स्नाति, स खल्वयं व्रतस्नातकः। यः पुनर्यथोक्तकालिकानि व्रतान्यनुष्ठाय वेदमपि समग्रमधीत्य स्नाति, असौ विद्याव्रतस्नातकः। तथाच हारीतः। "यः समाप्यवेदमसमाप्यव्रतानि समावर्त्तते स विद्यास्नातकः। यः समाप्य व्रतान्यसमाप्यवेदं समावर्त्तते स व्रतस्नातकः। उभयं समाप्य समावर्त्तते यः स विद्याव्रतस्नातकः"—इति। याज्ञवल्क्योऽप्याह।

"वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा"।

इति। अन्येतु,—'नियमेनाधीतं वीर्य्यवत्तरं भवति,—इति ब्राह्मणवाक्यम्—

"आ हैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः।

यः स्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम्"।

इति मनुवचनञ्च,—आलोचयन्तः, विनापि ब्रह्मचर्य्यमधीत्य वेदं यः स्नाति सोऽपि विद्यास्नातको भवति'—इति मन्यन्ते ॥०॥ २२॥०॥

तेषामुत्तमः श्रेष्ठ स्तुल्यौ पूर्व्वौ ॥ २३ ॥

तेषां त्रयाणां स्नातकानां मध्यात् उत्तमः प्रथममध्यमभिन्नः विद्याव्रतस्नातकः—इत्येतत्। उत्तरः—इति पाठेपि तथैवार्थः। स श्रेष्ठः प्रशस्यतमः। पूर्व्वौ द्वौ विद्यास्नातक व्रतस्नातकौ तुल्यौ समानौ।

आह। कस्मात् पुनः कारणात् स्नातकविवेकात् पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च व्रतान्युपदिश्यन्ते?;—ननु प्रागेव स्नातकव्रतोपन्यासात् पश्चादेव वा, तेषां विवेकः कर्त्तुमुचितः। उच्यते। स्नातकविवेकात् पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च स्नातकव्रतोपदेशः,—तेषामिव स्नातकप्रकरणात् पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चोपदिष्टानामविरोधिनामन्येषामपि धर्म्माणां प्राप्तिप्रज्ञापनार्थः। किमनेनोक्तं भवति?। एतदनेनोक्तं भवति। ये खल्वस्य पूर्व्वाश्रमिणोब्रह्मचारिणः ये चोत्तराश्रमिणो वैखानसभिक्षवः,—तेषामपि ये धर्म्माः सत्यवचनक्रोधपरिहारेन्द्रियसंयमादयः, दयाप्रभृतयः,—

"दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिवेत्"।

इत्येवमादयस्य स्नातकस्य न विरुध्यन्ते, तेष्वप्ययमधिकरोति—इति। ये तु विरुध्यन्ते योषिद्गमनप्रतिषेधादयः, तेषु पुनर्नाधिकरोत्येव। तथा गौतमेनापि ब्रह्मचारिधर्म्मोपदेशावसाने "उत्तरेषाञ्चैतदविरोधि"—इति सूचयता एतदेवोक्तम्। अस्य खल्वयमर्थः। एतदविरोधि ब्रह्मचारिधर्म्मजातम् उत्तरेषां गृहस्थादीनामपि, चशब्दात् अविरोधि यदुत्तरेषां धर्म्मजातं तत्पूर्व्वेषामपि,—इति। अलमतिप्रसङ्गेन ॥०॥ २३ ॥०॥

प्रकृतं स्नातकव्रतमेव पुनरनुवर्त्तामहे,—

नार्द्रं परिदधीत ॥ २४ ॥

आर्द्रं जलक्लिन्नं वासो न परिदधीत ॥०॥ २४ ॥०॥

नैकं परिदधीत ॥ २५ ॥

एकं वासो न परिदधीत। एकवासाः न स्यादित्यर्थः। तदनेनोत्तरीयमप्यस्य वासः—इत्यवगम्यते। एवमेके। अन्येतु,—अन्तर्वाससोविधानम्—इच्छन्ति। कस्मात्?। परिदधीत—इति पुनर्व्वचनात्। परिदधीत—इति खल्वनुवर्त्तत एव, यदत्र पुनः क्रियते तदधःपरिधानमेवैकस्य वाससोनिषिध्यते,—इति द्योतनार्थम्। प्रायेण हि परिदधातिरधः परिधानमेव बोधयति। तस्मात् वासोद्वयमेव अधः परिदधीत। उत्तरीयन्तु अतोऽपि पृथक्। तथाच स्मृत्यन्तरम्।

"जलतीरं समासाद्य तत्र शुक्ले च वाससी।
परिधायोत्तरीयञ्च कुर्य्यात् केशा न धूनयेत्"।
"नाभेरधःकृते सम्यङ् न दोषो बहुवाससाम्"।

इति। न चैवमपि बहुवासस्त्वदोषशङ्का कर्त्तव्या। कुतः?।

"स्नातकानान्तु नित्यं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम्"।

इति चैवमादि।

इति स्मरणात् ॥०॥ २५ ॥०॥

न मनुष्यस्य स्तुतिं प्रयुञ्जीत ॥ २६ ॥

प्रकर्षेण गद्यपद्यादिना कस्यापि मनुष्यस्य स्तुतिं न कुर्य्यात् ॥०॥ २६ ॥०॥

नादृष्टं दृष्टतोब्रुवीत* ॥ २७ ॥

दृष्टतः—इति सार्व्वविभक्तिकस्तसिल्। अदृष्टं यत्, तत् दृष्टमिति न कथयेत् ॥०॥ २७ ॥०॥

नाश्रुतं श्रुततः ॥ २८ ॥

पूर्व्वसूत्रव्याख्यानेनैव व्याख्यातमेतत् ॥०॥ २८ ॥०॥

स्वाध्यायविरोधिनोऽर्थानुत्सृजेत् ॥ २९ ॥

स्वाध्यायोवेदाभ्यासः। स च स्वीकार विचाराऽभ्यसन जप दानभे-

* ब्रूयात्—इति पाठान्तरम्।

दात् पञ्चविधः। स्वाध्यायं विरुन्धन्ति इति स्वाध्याय विरोधिनः। तान् स्वाध्यायविरोधिनः अर्थान् व्यापारान् उत्सृजेत् त्यजेत् ॥०॥ २९ ॥०॥

तैलपात्रमिवात्मानं दिधारयिषेत् ॥ ३० ॥

तैलपूर्णं पात्रं यथा स्फुटन चलन विपर्य्यास श्व काकादिदूषणादिभ्यो यत्नातिशयेन रक्ष्यते, तथैवात्मानं स्वशरीरमपि दिधारयिषेत् सर्वापद्भ्योरक्षितुमिच्छेत्। स्वर्गापवर्गसाधनः खल्वयमात्मा,—इति यत्नातिशयेन तद्रक्षणं कर्त्तुमुपदिदिक्षुराचार्यो लौकिकानां सुखाववोधार्थं लौकिकमेव दृष्टान्तमुरीचकार;—तैलपात्रमिव—इति। अतएव, धारयेत्—इति वक्तव्ये दिधारयिषेत्—इत्युक्तम्;—मनसापि शरीरापकारं कर्त्तुं नेच्छेदित्येवमर्थम्। ते खल्वनेके शरीरापकारहेतवो न शक्याः प्रतिपदं परिकीर्त्तयितुमिति संक्षेपत एतत् सूचितम् ॥०॥ ३० ॥०॥

न वृक्षमारोहेत् ॥ ३१ ॥

स्पष्टार्थं सूत्रम् ॥०॥ ३१ ॥०॥

न प्रतिसायं ग्रामान्तरं व्रजेत् ॥ ३२ ॥

प्रतिसायं सायंप्रति सन्धिवेलायाम्—इत्येतत्। तथाच मनुः।

"नाश्नीयात सन्धिवेलायां न गच्छे न्नापि संविशेत्"।

इति। स्पष्टमन्यत् ॥०॥ ३२ ॥०॥

नैकः ॥ ३३ ॥

ग्रामान्तरं व्रजेत्—इत्यनुवर्त्तते ॥०॥ ३३ ॥०॥

न वृषलैः सह ॥ ३४ ॥

वृषलैः,—

"न शूद्रो वृषलो नाम वेदो हि वृष उच्यते।
यस्य विप्रस्य तेनालं स वै वृषल उच्यते"।

इत्युक्तलक्षणैः, शूद्रैर्व्वा, सह न ग्रामान्तरं व्रजेत्। तैश्च केवलैरेव सह, न संमिश्रैरपि—इति बोद्धव्यम्। कुतः?। निरपेक्षश्रवणात् ॥०॥ ३४ ॥०॥

न कासृत्या ग्रामं प्रविशेत् ॥ ३५ ॥

सृतिः पन्थाः। ईषत् सृतिः कासृतिः, अल्पः पन्था भण्यते। तया-ग्रामं न प्रविशेत्। महति पथि विद्यमानेपि खल्पपेन पथा गच्छन्तं समुपजातशङ्का लोकाः कदाचिदपहन्युरपि—इत्यभिप्रायः। अपरेत्वेवं व्याकुर्व्वते। 'कुत्सिता सृतिः कासृतिः। तया ग्रामं न प्रविशेत्। ग्रामशब्दो गृहस्याप्युपलक्षणार्थः। तथाच मनुः।

"अपद्वारेण नातीयाद्ग्रामं वा वेश्म वा वृतम्"।

इति ॥ ०॥ ३५ ॥०॥

न चाननुचर श्चरेत् ॥ ३६ ॥

अनुचरति,—इत्यनुचरः परिचारको भण्यते। नास्त्यनुचरो यस्य

सोऽयमननुचरो न चरेत् न गच्छेत्। चशब्दादविनीतानुचरस्य न चरेत्। ननु 'नैकः'—इत्यनेनैव गतार्थत्वादेतदवाच्यम्। मैवम्। पादसम्वाहनादिकमप्यनुचरणम्—परिचर्य्यां यो न करोति, तं विना न चरेदित्यस्यात्रविशेषत्वात्। अथवा। तत्र, ग्रामान्तरमेको न गच्छेदित्युक्तम्। अत्र तु स्वग्रामेऽप्यल्पमपि पन्थानमननुचरो न चरेदित्ययमर्थः॥०॥ ३६ ॥०॥

एतानि समावृत्तव्रतानि ॥ ३७ ॥

समावृत्तस्य व्रतानि समावृत्तव्रतानि। समावृत्तः—इति कर्त्तरि निष्ठा। कः पुनरसौ?। विधिवत् स्नात्वा गुरुणा लब्धानुज्ञः तद्गृहात् स्वगृहं प्रति सम्यगावृत्तः—स्वगृहमागतो यः, सोऽयं समावृत्तः। तस्यैतानि अनन्तरोक्तानि व्रतानि भवन्ति। व्रतशब्दोपादानात्,—अजातलोम्न्या सह अनुपहासः कर्त्तव्यः,—इत्येवमादिकोनियमः कर्त्तव्यतया चोद्यते। व्रतं नियमः—इति ह्यनर्थान्तरम्। अनुपहासस्योपहासाभावः। न च तस्य कर्त्तव्यता अस्ति। तस्मात् य स्तत्र मानसो व्यापारः (अजातलोम्नयासह उपहासो मया न कर्त्तव्यः—इत्येवमादिरूपः) स इह उपदिश्यते। तस्य च परिपालनम्।

सोऽयं नियमः प्रजापतिव्रतवत् कर्त्तव्यतया चोद्यते,—इति कल्याणोदयो भवति। कर्त्तव्यो हि कल्याणोदयः,—इत्याचार्या मन्यन्ते। व्रतस्य खल्वस्याकरणे व्रतफलादेव परं पुरुषो-हीयते, न पुनर्निषेधातिक्रमवत् प्रत्यवायमप्यधिगच्छति। यथा खल्वादित्यव्रते सत्यपि "नोद्यन्तमादित्यमीक्षेत"—इति वचने,

"आदित्यं पश्यन्नातिक्रामति विधिम्। न हि तस्य दर्शनं प्रतिषिद्धम्, नियमस्तत्रोपदिष्टः। य स्तं नियमं करोति स फलेन सम्बध्यते"—इति भगवता भाष्यकारेण शबरस्वामिना षष्ठाध्याये सिद्धान्तितम्। तद्वदत्राप्यवगन्तव्यम्।

यः पुन र्नियमं कुर्वाणोऽपि न तं परिपालयति, स तु प्रत्यवैति। सत्यसङ्कल्पः खल्वेवमसौ न स्यात्। आरब्धकाम्यकर्म्मा इव पुरुष स्तस्य परिसमाप्तिमकुर्वन्। तस्मात् नियमं कुर्वाणेन तस्य परिपालनमप्यवश्यं कर्त्तव्यम्। अपरिपालयन् व्रतमयं लोपयति,—इति तल्लोतमस्य प्रायश्चित्तं भवति। न पुनः कलञ्जभक्षणादिवन्निषेधातिक्रमात्। तथाच मनोः स्मरणम्।

"वेदोदितानां नित्यानां कर्म्मणां समतिक्रमे।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्" ॥

इति। स्नातकव्रतलोपे च,—इति पुनः कुर्व्वन् नित्यत्वमेषां नानुजानाति। अनित्यानाञ्चोपक्रान्तानामेव परमतिक्रमे प्रायश्चित्तमिष्यते। अतएव स्नातकव्रतोपक्रमे तेनैवोक्तम्।

"स्वर्ग्यायुष्ययशस्यानि व्रतानीमानि धारयेत्"।

इति। तथोपसंहारेऽपि।

"एषोदिता गृहस्थस्य वृत्ति र्विप्रस्य शाश्वती।
स्नातकव्रतकल्पश्च सत्ववृद्धिकरः शुभः।
अनेन विप्रो वृत्तेन वर्त्तयन् वेदशास्त्रवित्।
व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते"।

इति। अत्र, वृत्तिः शाश्वती—नित्या, स्नातकव्रतकल्पश्च सत्ववृ-

द्धिकरः—इति व्यक्तममीषामनित्यत्वम् । तत्र च, कस्यचित् स्नातकव्रतमध्यपठितस्यापि पृथक्प्रतिषेधसम्भवात् व्रताकरणेऽपि नित्यव्रत परिपालनं बोद्धव्यम् । यथा वृथावचनपरिहारो यद्यपि स्नातकव्रतेषु पठ्यते, तथापि मिथ्यावदनस्य पृथक् प्रतिषिद्धत्वात् स्नातकव्रतान्यननुतिष्ठतापि नैव मिथ्या वदितव्यम् । एवमन्यत्रापि यथासम्भवमूहनीयम् ।

यदि पुनरनित्यत्वेऽप्यमीषामकरणे वाचनिकं प्रायश्चित्तमित्युच्यते । तदा, 'अजातलोम्न्या सह उपहासो मया न कर्त्तव्यः' —इत्येवमादिकस्य सङ्कल्पस्याकरण एव प्रायश्चित्तम्, न पुनरजातलोम्न्या सहोपहास एव,—इति स्यात् । परमकरणेऽपि प्रायश्चित्ताभ्युपगमे कीदृशममीषामनित्यत्वम् ?—इत्ययं पर्य्यनुयोगः समाधेयः ॥०॥ ३७ ॥०॥

यानि च शिष्टा विदध्युः ॥ ३८ ॥

यानि शिष्टा विदध्युः—वेदशास्त्राविरोधेन तर्कबलेन कुर्य्युः, तानि च समावृत्तव्रतानि । चशब्दात् यानि तन्त्रान्तरसिद्धानि तानि च ॥०॥ ३८ ॥०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये तृतीयप्रपाठकस्य पञ्चमी काण्डिका ॥०॥

केचित् यज्ञाः पूर्व्वमुक्ताः, केचिच्च वक्ष्यन्ते । ते खल्वाज्यादि-हविःसाध्याः, तानि च गवामायत्तानि, गावश्च परिपुष्टा एव हवींषि दातुं प्रभवन्ति । अतः सर्व्वयज्ञसाधनभूतानां गवां पुष्टि-कर्म्म वक्तव्यम् । तत्र तावद्गवाश्रयं किञ्चित् कर्म्मोपदिशत्युत्त-रार्थम्—

गाः प्रकाल्यमाना अनुमन्त्रयतेमा मे विश्वता वीर्य्य इति ॥ १ ॥

प्रकाल्यमानाः तृणचरणाय गृहान्नीयमानाः गाः अनुमन्त्रयेत, इमा मे—इति मन्त्रेण । तदिदमनुमन्त्रणं गवां गृहान्निष्क्रमण-काले कर्त्तव्यम् ॥०॥ १ ॥०॥

प्रत्यागता इमा मधुमतीर्मह्यमिति ॥ २ ॥

प्रत्यागताः सायं गृहमागताः गाः, इमा मधुमतीरिति मन्त्रेणानु-मन्त्रयेत ॥०॥ २ ॥०॥

अथेदानीं गवां पुष्टिकर्म्माह,—

पुष्टिकामः प्रथमजातस्य वत्सस्य प्राङ्मातुः प्रलेह-नाज्जिह्वया ललाटमुल्लिह्य निगिरेद्गवाᳫ श्लेष्मासीति ॥ ॥ ३ ॥

पुष्टिः पोषः उपचयः,—इत्यनर्थान्तरम्। तां कामयते इति पुष्टिकामः। अधिकाराद्गवामेव। वर्षासु प्रायेण गावः प्रसूयन्ते, तदानीं जातानां वत्सानां मध्ये यः प्रथमं पूर्व्वं,—प्रथमः पूर्व्वां वा जायतेस्म, सोऽयं प्रथमजातः, तस्य वत्सस्य, प्राक् पूर्व्वं मातुः प्रलेहनात्,—(प्रलेहनमास्वादनम्) याव न्न माता वत्सं प्रलेढि, तावत्तस्य ललाटं जिह्वया रसनया तूष्णीमुल्लिह्य आस्वाद्य गवां श्लेष्मासीतिमन्त्रेण निगिरेत्। सामर्थ्यान्मनसैव मन्त्रः पठनीयः। केचित् पुनरेतदादिनां त्रयाणामपि पुष्टिकर्म्मणां वसन्तादारभ्य मासत्रयं करणमिच्छन्ति। तदसङ्गतम्। कुतः?। वर्षास्वेव बाहुल्येन गवां प्रसवोपलम्भात् तत्रैव कर्त्तुमुचितत्वात्। तथा चोक्तम्।

"ललाटलेहनादीनि गवां कर्म्माणि पुष्टये।
वर्षासु त्रीणि कार्य्याणि भूय स्तत्प्रसवा हि ताः"।

इति ॥०॥ ३ ॥०॥

पुष्टिकाम एव संप्रजातासु निशायां गोष्ठेऽग्निमुपसमाधाय विलयनं जुहुयात् संग्रहणसंग्रहाणेति ॥ ४ ॥

पुष्टिकाम एव गवामित्यर्थः। सम्प्रजातासु,—सर्व्वासु गोषु प्रसूतासु, निशायां रात्रौ, गोष्ठे गवांस्थाने, अग्निमुपसमाधाय संग्रहणेतिमन्त्रेण जुहुयात्। ननु, अग्निमुपसमाधाय,—इत्येतदवाच्यम्?। जुहोतिचोदनाबलादेव खल्वग्निरवगम्यते। नैष दोषः। कस्मात्?। यस्मात् एतदवचने जलहोमादिवत् गोष्ठ एवायं

होमः स्यात् न पुनरग्नौ । तथाप्युपसमाधाय—इत्यनर्थकम् ?। न । अग्निमुपसमाधायैव जुहुयात् नान्यामावृतं कुर्य्यादित्येव मर्थत्वात्तस्य । तेन चिप्रहोमः स्यात् । किं जुहुयात् ?। विलयनम् । विलयनशब्देन घृतनिस्यन्दनमर्द्धमथितं दधि चोच्यते । तथा चोक्तम् ।

"दध्यर्द्धमथितं सर्व्वं तद्वै विलयनं स्मृतम् ।
घृतनिस्यन्दनञ्चाच चिप्रमेका तथाऽऽहुतिः" ।

इति । द्रवद्रव्यकत्वात् स्रुवेणायं होमः स्यात् । एका चाहुतिः ॥

॥०॥ ४ ॥०॥

पुष्टिकाम एव संप्रजातास्वौदुम्बरेणासिना वत्स-मिथुनयोर्लक्षणं करोति पुंस एवाग्रेऽथ स्त्रिया भुव-नमसि साहस्रमिति ॥ ५ ॥

पुष्टिकाम एव सम्प्रजातास्विलुक्कार्थम् । औदुम्बरेण ताम्रमयेन, न काष्ठमयेन । कस्मात् ?। 'लोहितेन स्वधितिना'—इति मन्त्र-लिङ्गात् । न हि काष्ठमयोऽसि र्लोहितो भवति । सामर्थ्याच्च । ताम्रमयः खल्वसि लक्षणकरणे समर्थो न काष्ठमयः । असिना चुरेण । कुतः ?। 'लोहितेन स्वधितिना'—इति मन्त्रलिङ्गादेव । चूड़ाकरणे किल स्वधितिशब्दः चुरे प्रयुक्तः । एवमेके । असिना खड़्गेन—इत्यपरे । कस्मात् ?। असिशब्दस्य तदर्थत्वात् । न च मन्त्रलिङ्गात् चुरः—इति युक्तं वक्तुम् । किं कारणम् ?। लिङ्ग-मपेक्ष्य श्रुतेर्बलवत्त्वम् । न खलु लिङ्गानुरोधात् श्रुतिरुत्स्रष्टुं

युज्यते। अतएव, धान्यमसीति तण्डुलानावपति,—इत्यत्र मन्त्रस्थ एव धान्यपदे तण्डुललक्षणा, न तु तण्डुलपदस्य धान्यपरत्वम्—इति सिद्धान्तः। तद्वदत्रापि स्वधितिपदस्यैव वरं खड्गपरता स्यात्, न पुनरुत्पत्तिशिष्टस्यासिपदस्य स्वधितिपरता।

वत्समिथुनयोः। मिथुनं स्त्रीपुंसौ। वत्सयोर्मिथुनं वत्स-मिथुनं तयोः वत्समिथुनयोः। यावन्ति वत्समिथुनानि सन्ति तावतामेव। द्विवचनकरणात् द्वयोर्द्वयोर्लक्षणं कर्त्तव्यम्। कथं नाम?। एकस्य वत्समिथुनस्य लक्षणं कृत्वा पुनरन्यस्य करणीयम्। एवमपरापरस्यापि। लक्षणं करोति। लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं चिह्नं करोति। कुत्र प्रदेशे करोति?। कर्णयोः। कस्मात्?। 'मिथुनं कर्णयोः कृतम्'—इति मन्त्रलिङ्गात्।

केन क्रमेण करोति?। उच्यते। पुंस एवाग्रेऽथ स्त्रियाः। अग्रे आदितः पुंस एव वत्सस्य लक्षणं करोति, अथानन्तरं स्त्रिया वत्साया लक्षणं करोति। एतदनेनोक्तं भवति। एकस्य वत्सस्य द्वयोरपि कर्णयोर्लक्षणं कृत्वा, अथ एकस्या वत्साया द्वयोरपि कर्णयोः कर्त्तव्यम्। ततोऽपरस्य वत्सस्य अपरस्याश्च वत्सायाः। एवमन्येषामपि। कस्मात् पुनः कारणादेवमवगम्यते, सर्व्वेषामेव वत्सानां लक्षणमादितः कृत्वा परतः सर्व्वासां वत्सिकानामेव कुतो न क्रियते?। उच्यते। वत्समिथुनयोरिति द्विवचनोपन्यासस्यार्थ-वत्त्वादेवमवगच्छामः। द्विवचनकरणात् खल्वेकस्य वत्सस्यैकस्याश्च वत्साया लक्षणकरणमवगम्यते। अन्यथा वत्समिथुनानाम्—इत्येव कुर्य्यात्। तदिदं द्विवचनं मिथुनस्यैकत्वात् मिथुनावयवौ स्त्रीपुंसा-

वपेक्ष्य द्रष्टव्यम्। एवकाराथशब्दयोरुपादानात्। अग्रे पुंस एवेति करणात् खलु स्त्रियमेवापेक्ष्य पुंसोऽग्रत्वमवगम्यते। तत्र यदि सर्व्वेषां वत्सानामादितो लक्षणं क्रियते, तदा पुंसोऽप्यग्रे पुंसो लक्षणं स्यात् न स्त्रिया एव। एवमथ स्त्रियाः—इति करणात् पुंस एव लक्षणकरणात् परतः स्त्रियालक्षणकरणं प्रतीयते। सर्व्वासां वत्सिकानां परतो लक्षणकरणे च स्त्रिया अपि परतः स्त्रियालक्षणकरणं स्यात् न पुंस एव परतः। तदिदमेकैकमिथुनाभिप्रायं वचनम्। अपि च। पुंस एवाग्रेऽथ स्त्रियाः—इति वचनात् एकवनसंयोगाच्च एकस्य पुंसो लक्षणकरणानन्तरमेवैकस्याः स्त्रियाः लक्षणकरणमवगम्यते। अवगम्यते चे न्नयुज्यते विना कारणमुत्स्रष्टुम्। तस्मात् यथोक्त एवार्थः। केन मन्त्रेण लक्षणं करोति?। भुवनमसि—इति मन्त्रेण। प्रतिकर्णं मन्त्रावृत्ति-र्बोद्धव्या। कस्मात्?। "भेदे मन्त्रावृत्तिः"—इति सूत्रान्तरात् ॥०॥ ५ ॥०॥

कृत्वा चानुमन्त्रयेत लोहितेन स्वधितिनेति ॥ ६ ॥

लक्षणं कृत्वा लोहितेनेति मन्त्रेण अनुमन्त्रयेत। कृत्वा—इति करणात् सर्व्वेषां लक्षणकरणात् परतोऽनुमन्त्रणम्। चशब्दः क्रमविशेषस्मरणार्थः। कथं नाम?। येनैव क्रमेण लक्षणकरणं तेनैव क्रमेणानुमन्त्रणम्—इति। तस्मात् प्रतिकर्णमेवानुमन्त्रणं स्यात्। मन्त्रावृत्तिरुक्ता ॥०॥ ६ ॥०॥

सायमागतानां गवां गन्धोदकैरभ्युक्षणमाभिमुख्येनोक्षणं सेचनं कर्त्तव्यम्। द्विर्व्वचनमादरार्थम्। अथवा। द्विर्व्वचनाद्गोयज्ञ एव गवामभ्युक्षणम्—इत्यवगम्यते। तस्मादश्वयज्ञेऽयं विशेषो नास्ति। अपि च। गोयज्ञस्य कियतीमावृतं सूत्रयित्वा, अश्वयज्ञमभिधाय, पश्चादपि गोयज्ञस्यावृतं सूत्रयन्नाचार्य्यः,—पूर्व्वसूचितामेव गोयज्ञस्यावृतमश्वयज्ञेऽतिदिशति न सूत्रयिष्यमाणामपि—इत्यवधार्य्यते। अन्यथा सर्व्वामेव गोयज्ञस्यावृतं सूत्रयित्वा परस्तादेवाश्वयज्ञे तामतिदिशेत्। तस्मात् क्रमभेदकरणादवगच्छामः,—अश्वयज्ञेऽश्वानामभ्युक्षणं नास्ति—इति। अन्ये तु,—अश्वयज्ञेऽप्यश्वानां गन्धैरभ्युक्षणमिच्छन्ति।

ननु प्रकरणशेषेऽप्यत्र गोयज्ञाश्वयज्ञयोः कालो न श्रूयते, अतस्तयोः कः कालः?—इति वक्तव्यम्। उच्यते। कालान्तरानुपदेशात् परिभाषासिद्ध एवोदगयनादिकालोऽनयोर्भविष्यति। अथवा। तन्त्रान्तरविधानानुसारात् मार्गपालीदिने गोयज्ञो नीराजनदिने चाश्वयज्ञः स्यात्। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"पारिभाषिक एव स्यात् कालो गोवाजियज्ञयोः।
अन्यस्यानुपदेशात्तु स्वस्तरारोहणस्य च।
अथवा मार्गपाल्यह्नि कालो गोयज्ञकर्म्मणः।
नीराजनेऽह्नि चाश्वनामिति तन्त्रान्तरे विधिः"।

इति। मार्गपालीदिनञ्च सुखरात्र्यनन्तरा प्रतिपत्। कुतः?। तदधिकारे,—

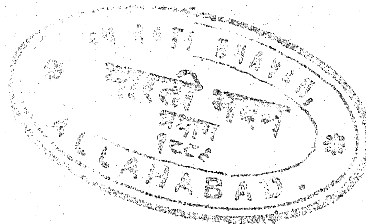
"ततोऽपराह्नसमये पूर्व्वस्यां दिशि भारत ! ।
मार्गपालीं प्रबध्नीयात् तुङ्गे स्तम्भेऽथ पादपे" ।

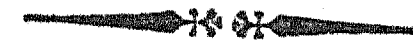
इति पुराणवचनात् । नीराजने च कालविकल्पाः श्रूयन्ते । तथा च वराहमिहिरः ।

"द्वादश्यामष्टम्यां
कार्त्तिकशुक्लपक्षस्य पञ्चदश्यां वा ।
आश्वयुजे वा कुर्य्या-
न्नीराजनसंज्ञितां शान्तिम्" ।

इति ॥०॥ १५ ॥०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये तृतीयप्रपाठके षष्ठी काण्डिका ॥०॥

अथातः श्रवणाकर्म्म ॥ १ ॥

अथशब्दः प्रकरणान्तरोपन्यासार्थः। श्रवणाकर्म्म,—इति कर्म्मणो नामधेयम्। वर्त्तिष्यते,—इति सूत्रशेषः। अतःशब्दो हेत्वर्थः। यस्मादाहिताग्निरेभिः श्रवणाकर्म्मादिभि र्देवादीनयजमानः असरादीन् निराकुरुते निराकृतिरिति चाख्यायते, अतः—एतस्मात् कारणात् श्रवणाकर्म्मादिकमिदानीं वक्तव्यमित्यभिप्रायः। तथा चोक्तम्।

"यस्त्वाधायाग्निमालस्या द्देवादीन्नैभिरिष्टवान्।
निराकर्त्ताऽमरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः"।

इति ॥०॥ १ ॥०॥

तदिदं श्रवणाकर्म्म,—

पौर्णमास्यां कृत्यम् ॥ २ ॥

पौर्णमास्यां श्रावण्यां, कृत्यं करणीयम्। श्रावण्याम्—इति कुतो लभ्यते। समाख्यासामर्थ्यादित्याह। श्रवणाकर्म्म—इति समाख्याने श्रूयमाणे श्रावणो मासः खल्वागच्छति हृदयम्। आगच्छति चेत्, न युज्यते विनाकारणमुत्स्रष्टुम्। एतस्मात् कारणात्

श्रावण्यां पौर्णमास्यामेतत् करणीयम्। गृह्यान्तरवचनाच्च। तथाच गृह्यान्तरम्। "अथातः श्रवणाकर्म्म" "श्रावण्यां पौर्णमास्याम्"—इति ॥०॥ २ ॥०॥

कथं कर्त्तव्यम्?। तदभिधीयते,—

पुरस्ताच्छालाया उपलिप्य शालाग्नेरग्निं प्रणयन्ति ॥ ॥ ३ ॥

पुरस्तादग्रतो न पूर्व्वस्यां दिशि। शालाया अग्न्यागारस्य, (गोमयादिना) उपलिप्य, तत्र शालाग्नेरग्निं प्रणयन्ति लक्षणादिभिः स्थापयन्ति। बहुवचनादनियतः कर्त्ता। शालाग्नेरित्यवयवलक्षणा षष्ठी। तेन, शालाग्नेरेकदेशं प्रणयन्ति न सर्व्वम् ॥ ॥०॥ ७ ॥०॥

अभितश्चत्वार्य्युपलिम्पन्ति ॥ ४ ॥

प्रकृतत्वात् प्रणीतस्याग्नेरभितः—इतश्चेतश्च चत्वारि स्थानानि उपलिम्पति। कर्त्तुरनियमः ॥०॥ ४ ॥०॥

किं विदिक्षु?। न। किन्तर्हि?। उच्यते,—

प्रतिदिशम् ॥ ५ ॥

दिशं दिशं प्रति उपलिम्पन्ति ॥०॥ ५ ॥०॥

कियन्तं देशमुपलिम्पन्ति?। तदभिधीयते,—

साधिके प्रक्रमे ॥ ६ ॥

अधिकेन सह वर्त्तमाने साधिके—स्तोकाधिके इत्येतत्। प्रक्रमे—

"संसक्तपदविन्यास स्त्रिपदः प्रक्रमः स्मृतः।
स्मार्त्ते कर्म्मणि सर्व्वत्र श्रौते त्वध्वर्युचोदितः"।

इत्युक्तलक्षणे, उपलिम्पन्ति। उपलेपनक्रियाऽऽधारत्वविवक्षया सप्तमीनिर्द्देशः ॥०॥ ६ ॥०॥

अग्नौ कपालमाधाय सक्तुसंगृहीतं यवमुष्टिं भृज्जत्यनुपदहन् ॥ ७ ॥

प्रकृतेऽग्नौ कपालमाधाय। अथ, अग्नाविति प्रवक्तव्यमनर्थकम्?। प्रकृतः खल्वग्निरित्यग्नौ गम्येत। नैष दोषः। यतोऽभित उपलिप्तस्थानानां सन्निहिततरत्वात् तत्रैव कपालाधानमप्याशङ्कीत-कश्चिदिति तन्निरासार्थमग्नावित्याह। कपालम्—

"कपालं मृण्मयं पात्रं चक्राघटितमुच्यते।
आसुरं चक्रघटितं दैवे पैत्रे च वर्ज्जयेत्"।

इत्युक्तलक्षणम्, अग्नौ आधाय अग्नेरुपरि कृत्वा, सक्तुसंगृहीतं यवानां मुष्टिं भृज्जति। किं कुर्व्वन्?। अनुपदहन्। अदहन्नित्यर्थः। उपेत्ययमुपसर्गः ॥०॥ ७ ॥०॥

पश्चादग्नेरुलूखलं दृंहयित्वाऽवहन्त्युद्धेचम् ॥ ८ ॥

प्रकृतस्याग्नेः पश्चादुलूखलं दृंहयित्वा दृढ़ीकृत्य—निश्चलीकृत्येत्येतत्। प्रकृतान् भृष्टान् यवान् तत्र स्थापयित्वा मुषलेन पूर्व्ववदवहन्ति,—सक्तुनिष्पत्त्यर्थम्। कर्त्तुरनियमः। किं कृत्वा?।

उदेचम्। कृत्वा—इति शेषः। क्रियाविशेषणं वा। उदेचः पृथग्भावः। "विचिर पृथग्भावे"—इति स्मरणात्। तथाच, भृष्टानां यवानां स्थूलान् सूक्ष्मांश्च पृथक् कृत्वा अवहन्ति॥०॥ ८॥०॥

सुकृतान् सक्तून् कृत्वा चमस ओप्य शूर्पेणापिधाय निदधाति॥ ९॥

सुकृतान् शुभान् सुविहितान् वा, सक्तून् कृत्वा, चमसे वानस्पत्यपात्रविशेषे, ओप्य—आ उप्य सम्यक् स्थापयित्वा, शूर्पेण यथोक्तलक्षणेन अपिधाय आच्छाद्य, निदधाति स्थापयति। कस्मिन्?। अन्तर्गृहे। कस्मात्?। "अस्तमिते चमसदर्व्यावादाय"—इत्यादिवक्ष्यमाणसूत्रार्थपर्य्यालोचनात्॥०॥ ९॥०॥

दक्षिणपश्चिमे अन्तरेण सञ्चरः॥ १०॥

अन्तरेण शब्दो मध्यवचनः। तद्योगात् दक्षिणपश्चिमे—इति द्वितीया। दक्षिणपश्चिमे ये द्वे स्थाने उपलिप्ते, ते अन्तरेण तयो मध्यप्रदेशः,—इत्येतत्। सोऽयं सञ्चरः;—सञ्चरत्यनेनेति सञ्चरो गमनागमनमार्ग इत्यर्थः। स खल्वयं वक्ष्यमाणोपयोगी विधिरिहैव प्रसङ्गादुक्तः। एतावदह्नि कर्त्तव्यम्॥०॥ १०॥०॥

अस्तमिते चमसदर्व्यावादाय शूर्पञ्चातिप्रणीतस्यार्द्धं व्रजति॥ ११॥

अस्तमिते सवितरि, चमसदर्व्यौ शूर्पञ्च आदाय गृहीत्वा, अति-

प्रणीतस्य,—अतिरुपसर्गः, स खल्वयं प्रणीत एवाग्निरतिप्रणीतो भण्यते। तन्त्रान्तरप्रसिद्धो वा। एवं हि तन्त्रान्तरकाराः स्मरन्ति। "अग्निमुपसमाधाय तस्यैकमुल्मुकं प्राक् दक्षिणा प्रणयेत्,—ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति पुरापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टाल्लोकात् प्रणुदात्वस्मादिति, सोऽग्निरतिप्रणीतो भवति"—इति। तदस्य अतिप्रणीतस्य अग्नेः, अर्द्धं समीपं व्रजति गच्छति। अर्द्धशब्दः समीपवचनः ॥०॥ ११ ॥०॥

गत्वा च,—

शूर्पे सक्तूनावपति चमसे चोदकमादत्ते ॥ १२ ॥

पूर्व्वं चमसे स्थापितान् सक्तून् इदानीं शूर्पे आवपति निःक्षिपति, चमसे च उदकं आदत्ते गृह्णाति ॥०॥ १२ ॥०॥

ततश्च,—

सकृत् संगृहीतान् दर्व्या सक्तून् कृत्वा पूर्व्व उपलिप्त उदकं निनीय बलिं निवपति; यः प्राच्यां दिशि सर्पराज एष ते बलिरिति ॥ १३ ॥

कतिपयान् सक्तून् दर्व्या बलिहरण्या सकृदेकवारं संगृहीतान् कृत्वा, पूर्व्वे उपलिप्ते,—पूर्व्वस्यां यत्स्थानमुपलिप्तं तस्मिन्, उदकं चमसस्थं निनीय निषिच्य, बलिं निवपति हरति,—यः प्राच्यां दिशि,—इति मन्त्रेण ॥०॥ १३ ॥

उपनिनयत्यपाᳬ शेषं यथा बलिं न प्रवक्ष्यतीति ॥१४॥

उपशब्दः समीपवचनः। उप समीपे बलेः, निनयति निषिञ्चति निक्षिपति,—इत्येतत्। किं निनयति?। अपां चमसस्थानां शेषमवशिष्टम्। कथं निनयति?। यथा बलिं न प्रवक्ष्यतीति। यथा येन प्रकारेण निक्षिप्तमुदकं बलिं न प्रवक्ष्यति प्राप्स्यति, इति तथा निनयतीत्यर्थः ॥०॥ १४ ॥०॥

सव्यं बाहुमन्वावृत्य चमसदर्व्यावभ्युक्ष्य प्रताप्यैवं दक्षिणैवं प्रतीच्येवमुदीची यथालिङ्गमव्यावर्त्तमानः ॥ ॥ १५ ॥

'सव्यबाहुमनु'लक्षीकृत्य—वामपार्श्वेनेत्यर्थः। 'आवृत्य,'—तत्रैव स्थितः परिवृत्य। यत्र खल्वावर्त्तनमुपदिश्यते, तत्र प्रायेण तत्-स्थानस्थितस्यैव परिवर्त्तनमभिप्रेयते;—"अथैनं प्रदक्षिणमावर्त्त-यति"—इत्येवमादौ। अन्ये तु वर्णयन्ति,—'सव्यं बाहुमन्वावृत्य,—अप्रादक्षिण्येनाग्निं गत्वा'—इति। 'चमसदर्व्यौ अभ्युक्ष्य',—समासकरणात् तन्त्रेणैवोदकेनाभिषिच्य, तन्त्रेणैव प्रकृतेऽग्नौ। 'प्रताप्य', 'एवम्' उक्तेन प्रकारेण,—सकृत् संगृहीतान्—इत्यादिप्रकारे-णेत्येतत्। 'दक्षिणा' दक्षिणस्यां दिशि बलिं निवपति। एवं प्रतीच्यामेवमुदीच्याम्। 'दक्षिणा'—इत्यादौ सर्व्वत्र पूर्व्वसवर्णः। 'यथा लिङ्गम्'। यो मन्त्रो यल्लिङ्गः, तेनैव मन्त्रेण तस्यां दिशि बलिं निवपति। 'यो दक्षिणस्यां दिशि सर्पराज एष ते बलिः,'

'यः प्रतीच्यां दिशि,' 'य उदीच्यां दिशि',—इति मन्त्रविशेषः इत्यर्थः। यस्याञ्च दिशि बलिं निवपति तदभिमुख एव स्यात्। तथा चोक्तम्।

"यस्यां दिशि बलिं दद्यात् तामेवाभिमुखो दिशम्।
श्रवणाकर्म्मणि भवेत् न्यञ्चकर्म्म न सर्व्वदा"।

इति। 'अव्यावर्त्तमानः'। विशेषेणावर्त्तनमकुर्व्वन्,—सव्यं बाहु-मन्वावृत्य—इति यदुक्तं, तद्विशेषेणाकुर्व्वन्—इत्यर्थः। कियन्मात्र-मप्यावर्त्तनं न शक्यते प्रतिषेद्धुम्। किं कारणम्?। तासु तासु बलिनिवपने तत्तन्मुखत्वविधानम्। अतो विशेषेणावर्त्तनं प्रति-षिषेधयिषु राचार्य्यः 'अव्यवर्त्तमानः'—इत्याह। तस्मात् प्रती-च्युदीचीबल्योर्व्यावर्त्तनं न कर्त्तव्यम्। तथैव खल्ववस्थित स्तत्तद्दि-ङ्मुखो भूत्वा बलिनिवपनं कुर्य्यात्। व्यावर्त्तनप्रतिषेधादेव तदु-त्तरभाविनोरभ्युक्षणप्रतापनयोरपि प्रतिषेधोऽवगम्यते। अतएव, 'एवं दक्षिणा'—इति सूचितम्। दक्षिणा बलौ खल्वावर्त्तनाभ्यु-क्षणप्रतापनानि सूचितत्वादेव प्राप्नुवन्ति, तदर्थं पुनः 'एवं दक्षिणा' —इत्येवं शब्दोऽनतिप्रयोजन एव स्यात्। तस्मात्, 'एवं दक्षिणा' —इत्यत्र आवर्त्तनाभ्युक्षणप्रतापनातिरिक्तं पूर्व्वोक्तम् "एवं' शब्द-स्यार्थः,—इत्यकामेनापि वाच्यम्। तत्सामान्यात् 'एवं प्रतीची एवमुदीची'—इत्यनयोरप्येवं शब्दयोः स एवार्थो वर्णनीयः। तस्मात्, आवर्त्तनाभ्युक्षणप्रतापनातिरिक्तस्यैव 'एवं' शब्देनाति-देशात् प्रतीच्युदीचीबल्योरावर्त्तनाभ्युक्षणप्रतापनानि न कर्त्त-व्यानि भवन्ति। अथैवं 'अव्यावर्त्तमानः'—इत्यनर्थकं, तदति-

रिक्तस्यैव 'एवं' शब्देनातिदेशाद्यावर्त्तनस्याप्रसक्तेः। उच्यते। अव्यावर्त्तमानः,—इति विशेषेणावर्त्तनं प्रतिषेधयन्नाचार्य्यस्तत्तद्दिङ्मुखत्वानुगुणं कियन्मात्रमावर्त्तनमनयोरपि बह्व्योरनुजानाति। सोऽयम् 'अव्यावर्त्तमानः'—इत्यस्यार्थः पूर्व्वमुपपादितोऽस्माभिः। अन्ये तु, 'अव्यावर्त्तमानः',—इति करणाद् व्यावर्त्तनस्यैव प्रतिषेधादभ्युक्षणप्रतापनयोः सर्व्वत्रैव करणम् इच्छन्ति ॥०॥ १५ ॥०॥

सूर्पेण शेषमग्नावोप्यानतिप्रणीतस्यार्द्धं व्रजति ॥१६॥

शेषं बलिशेषं सूर्पेण अग्नौ ओप्य,—आ उप्य प्रक्षिप्य। मन्त्रानुपदेशात् व्याहृतित्रयप्रयोगेन,—इत्यर्थः। कुत एतत्?।

"यत्र मन्त्रा न विद्यन्ते व्याहृती स्तत्र योजयेत्।
मन्त्राणामेव चादेशे मन्त्रात् कर्म्मसमाचरेत्"।

इति गृह्यासंग्रहवचनात्। एवमन्यत्रापि वर्णनीयम्। अपरे पुनरेतदविद्वांसो भाषन्ते,—"मन्त्रानुपदेशादमन्त्रकम्"—इति। सेयं बलिशेषस्य प्रतिपत्तिः। तदेवं कृत्वा, अनतिप्रणीतस्यार्द्धं व्रजति। प्रणीतम्—इति भावे निष्ठा। प्रणीतं प्रणयनमतिक्रान्तोऽतिप्रणीतः, तथाविधो न भवतीत्यनतिप्रणीतः प्रकृतोऽग्निर्भण्यते। प्रकृतस्य खल्वग्नेः परिग्रहार्थम् अनतिप्रणीतस्य—इत्याह। अन्यागारे खल्वन्योऽप्यग्निरस्ति। अथ वा। अतिप्रणीत स्तन्त्रान्तरप्रसिद्धो व्याख्यातः, स न भवतीत्यनतिप्रणीतः। तदस्याग्नेरर्द्धं समीपं व्रजति सञ्चरमार्गेणेत्यर्थः ॥०॥ १६ ॥०॥

गत्वा च,—

पश्चादग्नेर्भूमौ न्यञ्चौ पाणी प्रतिष्ठाप्य नमः पृथिव्या इत्येतं मन्त्रं जपति ॥ १७ ॥

प्रकृतस्याग्नेः पश्चात् न्यञ्चौ अधोमुखौ पाणी हस्तौ, भूमौ प्रतिष्ठाप्य,—

"दक्षिणं वामतो बाह्यमात्माभिमुखमेव च ।
करं करस्य कुर्व्वीत करणे न्यञ्चकर्म्मणः" ।

इति कर्म्मप्रदीपोक्तप्रकारेण संस्थाप्य, नमः पृथिव्यै,—इत्येतं मन्त्रं जपति । 'एतम्'—इति स्वरवर्णसम्पादनार्थम् । 'मन्त्रम्'—इति मन्त्रे दुष्टे यत् प्रायश्चित्तं, तस्य प्राप्त्यर्थम् । अन्याप्रतिषेधार्थं वा एतं मन्त्रमिति वचनम् । कथं नाम ? । अन्योऽप्येतत्कर्म्म कुर्व्वन्नेतं मन्त्रमेवम्भूतमेव जपति न पुनरूहेत,—इत्यभिप्रायः । कथं पुनरन्यस्य करणपक्षेऽप्यूहस्याशङ्का ? । उच्यते । "नमः पृथिव्यै दंष्ट्राय विश्वभृन्मा ते अन्ते रिषाम"—इत्यसङ्गता विभक्तिं मन्त्रे पठ्यते । तस्मात्, अन्यस्य करणपक्षे ऊहमप्याशङ्कीत कश्चिन्मन्दमतिरिति तन्निरासार्थोऽयं प्रयत्नः ॥०॥ १७ ॥०॥

प्रदोषे पायसश्चरुः ॥ १८ ॥

रात्रेः प्रथमो यामः प्रदोषः । कस्मात् ? । "प्रदोषपश्चिमौ यामौ" —इति, तत्रापि प्रदोषशब्दप्रयोगात् । तस्मिन् प्रदोषे, पयसि भवः पायसः, चरुः स्थालीपाकः, कर्त्तव्यः—इति वाक्यशेषः । एवञ्च, सन्ध्योपासनसायंहोमबलिकर्म्माणि कृत्वा चरुरयं कर्त्तव्यः । कुतः ? । तत्तत्कालातिपाते प्रायश्चित्तोपदेशात् । एवमर्थः प्रदोषशब्दः ॥०॥ १८ ॥०॥

तस्य जुहुयात्; श्रवणाय विष्णवेऽग्नये प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति ॥ १९ ॥

तस्य,—इत्यवयवलक्षणा षष्ठी। तस्य पायसस्य चरो र्जुहुयात्, श्रवणाय स्वाहा,—इत्यादिना मन्त्रेण प्रत्येकम्। सोऽयं स्वाहाशब्दः प्रत्येकमभिसम्बन्यते। तथा चोक्तम्। "मन्त्रान्ते स्वाहाकारः"— इति। किमर्थं तर्हि पुनरिह स्वाहाकारपाठः?। उच्यते। मन्त्रब्राह्मणोक्तानां मन्त्राणां विनियोगस्य वक्तुमारब्धत्वात् अस्ति तेषां बुद्ध्यारूढत्वम्। अतस्तेषामेव मन्त्रशब्दार्थत्वात्त एव मन्त्राः स्वाहाकारान्ताः स्युः—इत्यपि स्यादाशङ्का कदाचित् कस्यचिन्मन्दमतेरिति तन्निरासार्थमिह स्वाहाशब्दमपठदाचार्य्यः। मन्त्राः खल्वेते मन्त्रब्राह्मणे न पठ्यन्ते। अथवा। श्रवणाय,— इत्यादि चतुर्थीविभक्तीनामुद्देश्यतामात्रपरत्वमभ्युपेत्य तन्त्रेणापि होमं कश्चिदाशङ्कीत। अतः स्वाहाशब्दयोगेनैवैताश्चतुर्थीविभक्तयः,—इति प्रज्ञापनार्थमिह स्वाहाकारः पठितः। श्रवणो नक्षत्रविशेषः। विष्ण्वादयः प्रसिद्धाः। असमासकरणमपि निर्व्वापहोमयोः पृथक्त्वप्रज्ञापनार्थमेव। केचित् पुनर्,—एकामाहुतिमेकञ्च निर्व्वापमिच्छन्ति। तदसङ्गतम्। पूर्व्वोक्तयुक्तेः। समस्याभिधानञ्चैवं स्यात्। कर्म्मप्रदीपेऽपि,—

"श्रावण्यां वा प्रदोषे यः क्रत्यारम्भे तथैव च।
कथमेतेषु निर्वापाः? कथञ्चैव जुहोतयः?।
देवतासङ्ख्यया गृह्य निर्व्वापांश्च पृथक् पृथक्।
तूष्णीं द्विरेव गृह्णीयाद्धोमश्चापि पृथक् पृथक्"।

इति श्रावण्यां प्रदोषेऽपि पृथक् पृथक् निर्व्वापं होमञ्चाह ॥
॥०॥ १९ ॥०॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ २० ॥

अन्यत् सर्व्वं स्थालीपाकावृता स्थालीपाकरीत्या कुर्य्यात्। अथ, "एषोऽत ऊर्द्धं हविराकृतिषु न्यायः"—इति परिभाषाप्राप्तत्वादेतदनाच्यम् ?। नैष दोषः। परिसङ्ख्यानार्थत्वात्। कथं नाम?। होमादन्यदेव स्थालीपाकावृता कुर्य्यात्, होमे तु "सकृद्वा त्रिर्व्वा"—इति योऽयं विकल्प उक्तः, सोऽत्र न भवति। तस्मात् सकृदेव जुहुयात्। कर्म्मक्रमप्रज्ञापनार्थं वा वचनं वर्णनीयम्। कथं नाम?। स्थालीपाकावृता अन्यत् कर्म्मशेषं समाप्य वक्ष्यमाणसूत्रोक्तं कर्म्म कृत्वा परस्तात् परिभाषासिद्धं वामदेव्यगानं कुर्य्यात्—इति। एतस्य खल्वसूत्रणे वक्ष्यमाणसूत्रोक्तं कर्म्म प्रधानहोमानन्तरमेव वा स्यात् वामदेव्यगानात् परतो वा स्यात्। परमार्थतस्तु, अत्र चरो बहुदैवतत्वादवघात एव होमः प्राप्नोति। तत्र चाज्यभागौ अवदानधर्म्मश्च न प्राप्नोति। अस्माच्च वचनादाज्यभागौ अवदानधर्म्मश्च इह ज्ञाप्यते। कथं ज्ञायते?। आचार्य्यपुत्रस्मरणात्। तथाच गृह्यासंग्रहः।

"स्थालीपाकावृताऽन्यत्तु यत्र संज्ञा निपात्यते।
तत्राज्यभागौ कृत्वैव स्रुचमास्तीर्य्यावद्यति"।

इति। सोऽयमस्यार्थः। एवमुत्तरत्रापि वर्णनीयम् ॥०॥ २०॥०॥

उत्तरतोऽग्नेर्दर्भस्तम्बꣳ समूलं प्रतिष्ठाप्य सोमोराजेत्येतं मन्त्रं जपति याꣳ सन्ध्याꣳ समधत्तेति च ॥ २१ ॥

समूलं मूलसहितं दर्भस्तम्बं कुशगुच्छं प्रकृतस्याग्नेरुत्तरतः प्रतिष्ठाप्य,—"प्राङ्मुखकरणञ्चानादेशे"—इत्यस्मत्सूत्रकारवचनात् प्रागग्रं स्थापयित्वा, सोमोराजेति याँ सन्ध्यामिति च मन्त्रद्वयं जपति। "एतं मन्त्रम्"—इति व्याख्यातम्। इदानीं वामदेव्यगानम्। केचित् अत्र दर्भस्तम्बे कुशसंख्यामिच्छन्ति। तदसङ्गतम्। कस्मात्?।

"यज्ञवास्तुनि मुष्ट्याञ्च स्तम्बे दर्भवटौ तथा।
दर्भसङ्ख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि"।

इति कर्म्मप्रदीपवचनात् ॥०॥ २१ ॥०॥

श्वस्ततोऽक्षतसक्तून् कारयित्वा नवे पात्रेऽपिधाय निदधाति ॥ २२ ॥

श्वः आगामिनि दिने,—तस्यां पौर्णमासीश्वर्व्यां प्रभातायां सत्यामित्येतत्। ततः, प्रातर्होमानन्तरम्। अथवा। ततः,—इति सार्व्वविभक्तिकस्तसिल्। तयैवावृता, अक्षतसक्तून् अक्षता यवाः तेषां सक्तून् कारयित्वा, नवे पात्रे कृत्वा पात्रान्तरेण अपिधाय स्थगयित्वा, निदधाति गृहे स्थापयति। कारयित्वा,—इति वचनात् कर्त्तुरनियमः ॥०॥ २२ ॥०॥

तैश्च सक्तुभिः,—

अहरहस्तूष्णीं बलीन् हरेत् सायं प्राग्घोमादाग्रहायण्याः ॥ २३ ॥

अहरहः प्रत्यहं, पूर्व्वोक्तान् बलीन् हरेत्। तूष्णीमिति वाग्-

व्यापारप्रतिषेधान्मनसा मन्त्रमुच्चार्य्येत्यर्थः। तूष्णीमिति वाग्-यमननियमार्थं न मन्त्रोच्चारणप्रतिषेधार्थम्—इति केचित्। कस्मिन् काले बलीन् हरेत्?। सायम्,—अस्तमयादूर्द्धम्। प्राक् पूर्व्वं होमात्। ननु होमात् पूर्व्वमेव बलिहरणं पुरस्तात् सूचितं तत् किमिति प्राग्घोमादिति क्रियते?। उच्यते। अनया भङ्ग्या होममप्यहरहर्दर्शयति। इतरथा, बलीन् हरेदिति कर-णात् होमो न स्यात्—इति कश्चिदाशङ्कीत। कियन्तं कालं बलीन् हरेत्?। आग्रहायणाः,—आ आग्रहायणाः, आग्रहा-यणीपौर्णमासीपर्य्यन्तम्। अत्र बलिहरणहोमयोरभिधानात् अहरहः प्रयोगे बलिशेषस्य प्रतिपत्ति लक्षणपूर्व्वकमग्निस्थापनञ्च न स्यात्, चमसदर्व्योः प्रतापनार्थमुल्मुकन्तु प्रत्यहमप्यासादयेत्। नमः पृथिव्यै—इत्येतदपि न्यञ्चकरणं प्रत्यहं नैव भवति। तथा चोक्तम्।

"बलिशेषस्य हवनमग्निप्रणयनन्तथा।
प्रत्यहं न भवेयातामुल्मुकञ्च भवेत् सदा"।

इति, "न्यञ्चकर्म्म न सर्व्वदा"—इति च ॥०॥ २३ ॥०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्या-त्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये तृतीयप्रपाठकस्य सप्तमी काण्डिका ॥०॥

तृतीयप्रपाठके अष्टमी काण्डिका ।

उक्तं श्रवणाकर्म्म । अथेदानीमाश्वयुजीकर्म्म प्रस्तूयते,—

आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां पृषातके पायसश्चरू रौद्रः ॥१॥

अश्वयुक् अश्विनीनक्षत्रं, तद्युक्ता पौर्णमासी आश्वयुजी । तस्यां पौर्णमास्याम् । आश्वयुजीग्रहणम् अश्विनीनक्षत्रसम्बन्धद्वारेण आश्विनपौर्णमासीप्रज्ञापनार्थम् । पौर्णमासीग्रहणं पौर्णमास्याः प्राधान्यख्यापनार्थम् । तेन, नक्षत्रालाभेऽपि आश्विनपौर्णमास्यामेव कर्त्तव्यम् । आज्यसंयुक्तं पयो दधि वा पृषातकमित्युच्यते । तस्मिन् पृषातके,—सप्तमीनिर्द्देशात् वक्ष्यमाणावेक्षणाद्यर्थमग्नेरुत्तरतः समासादिते सतीत्यर्थो बोद्धव्यः । रुद्रो देवताऽस्येति रौद्रः, पायसः— पयसिभवश्चरुः कर्त्तव्यः । तथाच कर्म्मप्रदीपः ।

"पयो यदाज्यसंयुक्तं तत् पृषातकमुच्यते ।
दध्येके, तदुपासाद्य कर्त्तव्यः पायसश्चरुः" ।

इति । रुद्राय त्वा,—इति निर्व्वापः ॥०॥ १ ॥०॥

तस्य जुहुयादा नो मित्रावरुणेति* प्रथमां मानस्तोक इति द्वितीयाम् ॥ २ ॥

तस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी । तस्य पायसस्य चरोरेकदेशं जुहुयात् ।

* आ नो मित्रेति प्रथमां—इति पाठान्तरम् ।

आ नो मित्रावरुणेति मैत्रावारुण्यर्च्चा प्रथमामाहुतिं जुहुयात्। मा न स्तोके इति रौद्रर्च्चा द्वितीयामाहुतिं जुहुयात्। ननु मैत्रावारुण्यर्च्चा कथं होमः स्मर्य्यते? पायसश्चरुः खल्वयं रौद्रः सूचितः। न चैकस्मै हवि र्निरूप्य अन्यस्मै हूयते,—इति युक्तम्। उक्तञ्च,—

"निरूप्य हविरन्यस्मा अन्यस्मै न हि हूयते"।

इति। आद्यस्य किल मन्त्रस्य मित्रावरुणयोर्द्देवतात्वं लिङ्गादवगम्यते। नैष दोषः। श्रुतेर्बलवत्वात्। रौद्रः—इति श्रुत्या तावत् रुद्रस्य देवतात्वमवगम्यते, लिङ्गाच्च मित्रावरुणयोः, दुर्ब्बलञ्च श्रुते र्लिङ्गम्। तस्मात् "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठेत"—इति वदिहापि श्रुत्या लिङ्गं बाधितव्यं भवति। श्लोकमपि उदाहरन्ति।

"तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन चेष्यते।
देवतासङ्गति स्तत्र दुर्ब्बलन्तु परं परं"।

इति। पाठक्रमादेवाहुत्योः प्रथमद्वितीयत्वसिद्धेः पुनः प्रथमादिग्रहणम्,—अनयोरेवाहुत्योश्चरोरभिसम्बन्धप्रज्ञापनार्थम्। तेन, प्रथमद्वितीये एव चर्व्वाहुती। याश्चान्या आहुतयो वक्ष्यन्ते ताः सर्व्वा एवाज्याहुतयः। तथा च कर्म्मप्रदीपः।

"आश्वयुज्यां तथाक्रय्यां वास्तुकर्म्मणि याज्ञिकाः।
यज्ञार्थतत्त्ववेत्तारो होममेवं प्रचक्षते।
द्वे पञ्च द्वे क्रमेणैता हविराहुतयः स्मृताः।
शेषा आज्येन होतव्या इति कात्यायनोऽब्रवीत्"।

इति ॥०॥ २ ॥०॥

गोनामभिश्च पृथक् काम्यासीत्येतत्प्रभृतिभिः॥३॥

गवीनां नामानि गोनामानि। तै र्गोनामभिश्च काम्यासि,—इत्येतत् प्रभृतिभि रष्टाभिः, पृथक् नाना, अष्टावाज्याहुती र्जुहुयात्। गोनामानि च,—

"काम्या प्रिया च हव्या च इड़ा रन्ता सरस्वती।

मही विश्रुता चाघ्न्या च गोनामानि विदुर्बुधाः"।

इति गृह्यासंग्रहोक्तानि। "चकारा असिशब्दस्याध्याहारार्थाः"—इति गृह्यासंग्रहभाष्यम्। यद्यपि नवैव गोनामानि पठ्यन्ते, तथापि अघ्न्या नाम्ना होमो नास्तीत्यष्टावेवाहुतयो भवन्ति। एतदिति करणाच्चैवम्भूतैरेव होमः, न चतुर्थी प्रयोक्तव्या। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"इतिहोमे न प्रयुञ्ज्या द्गोनामसु तथाऽष्टसु।

चतुर्थीं मध्वा इत्येत द्गोनाम्नि न हि दृश्यते"।

इति। एवञ्च, काम्यासि स्वाहा,—इत्येवमादिकः प्रयोगः सिद्धो भवति ॥०॥ ३ ॥०॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ ४ ॥

कृतभाष्यं सूत्रम् ॥०॥ ४ ॥०॥

पृषातकं प्रदक्षिणमग्निं पर्य्याणीय ब्राह्मणानवेक्ष्यित्वा स्वयमवेक्षेत;—तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतमिति ॥५॥

अग्निप्रादक्षिण्येन पृषातकमानीय ब्राह्मणानवेक्षयित्वा स्वयमवेक्षेत,—तच्चक्षुरिति मन्त्रेण। सामान्येनाभिधानात् ब्राह्मणानामपि मन्त्रो भवति, न पुनरानन्तर्य्यातिरेकात् यजमानस्यैव। तथा चोक्तम्।

"पृषातकप्रेक्षणयो र्नवस्य हविषस्तथा।
शिष्टस्य प्राशने मन्त्र स्तत्र सर्व्वेऽधिकारिणः"।

इति। यदि पुनः कस्माच्चित् कारणात् केऽपि ब्राह्मणा स्तदानीं सन्निहिता न स्युः, तदा स्वयमेव पृषातकमवेक्षेत। तथा चोक्तम्।

ब्राह्मणानामसान्निध्ये स्वयमेव पृषातकम्।
अवेक्ष्य हविषः शेषं नवयज्ञेऽपि भक्षयेत्"।

इति ॥०॥ ५ ॥०॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा जातुषान्मणीन् सर्व्वौषधिमिश्रानावध्नीरन् स्वस्त्ययनार्थम् ॥ ६ ॥

ब्राह्मणान्,—बहुवचनात् त्रिप्रभृतीन्, भोजयित्वा, स्वयञ्च भुक्त्वा। अथ, "अपवर्गेऽभिरूपभोजनं यथाशक्ति"—इति सिद्धत्वादेतदवाच्यम्?। उच्यते। अत्यन्ताशक्तावप्यस्मिन् कर्म्मणि त्रयाणामावश्यकत्वार्थमिदमुक्तम्। अशक्तौ खल्वेकस्यापि ब्राह्मणस्य भोजनं प्राप्नोति, यथाशक्त्युपदेशात्। तन्निरासार्थं ब्राह्मणान् भोजयित्वा,—इत्याह। नैतत् युक्तम्। कस्मात्?। अशक्योपदेशात्। यो हि त्रीन् भोजयितुं न शक्नोति, कथं तस्य तदुपदिश्येत!। अशक्योपदेशः खल्वप्रमाणमेव स्यात्। न च प्रमाणं शास्त्रमप्र-

माणं कल्पयितुमुचितम्। अपर आह। भोजयित्वा,—इति कर्म्मा-काङ्क्षायां पृषातकमिति प्रकृतमन्वीयते। अन्यथा, प्रकृतहाना-प्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम्,—इति। एतदपि न सुन्दरम्। कस्मात्?। यस्मात् ब्राह्मणान् भोजयित्वा,—इत्युक्तौ निर्व्विशेषि-तमेव भोजनं तावदवगम्यते, न किञ्चिदत्रापेक्षणीयमस्ति। येन तृप्तिः सम्पद्यते, तेन केनापि भोजयति,—इत्यवगम्यत एव। "ब्राह्मणान् भोजय" "कौण्डिन्यान् भोजय" "शयाना भुञ्जते यवनाः"—इत्येवमादि प्रत्ययव्यपदेशानां लोके बहुलमुपलम्भात्। "लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि, तानि (सति सम्भवे) तद-र्थान्येव सूत्रेषु"—इति हि नः प्रतिज्ञातम्। पृषातकं भोज-यित्वा,—इति खल्वानुमानिकं परिचिकल्पयिषितम्। न चैतत् शब्दस्य श्रवणमात्रात् योऽर्थोऽवगम्यते तं बाधित्वा शक्नोत्यात्मानं लब्धुम्। नापि पृषातकेन तृप्तिः सम्पद्यते। भुजिचोदनायाञ्चैव-मेवार्थोऽन्यत्रापि दृश्यते,—"अपवर्गेऽभिरूपभोजनम्"—इत्येव-मादौ। अपि च। उत्तरत्र पृषातकमिति कुर्व्वन्नाचार्य्योऽत्र पृषातकव्यतिरिक्तस्यैव भोजनं दर्शयति। तस्मात्, अस्मिन् कर्म्मणि अपवर्गविहितव्यतिरिक्तस्यापि ब्राह्मणभोजनस्याभ्यनुज्ञानार्थं ब्राह्म-णान् भोजयित्वा,—इति वचनम्। कर्म्मक्रमप्रज्ञापनार्थं वा। कथं नाम?। अपवर्गविहितं ब्राह्मणभोजनमिदानीं कारयित्वा स्वयञ्च भुक्त्वा वक्ष्यमाणं कर्म्म कर्त्तव्यम्। अवचने खल्विदानीमेतन्न प्राप्नोति। कस्मात्?। इतः परमपि कर्म्मोपदेशात्। तस्मात्, तदेव ब्राह्मणभोजनमत्रोच्यते,—इत्यादरणीयम्।

तदेवं ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयञ्च भुक्त्वा, जातुषान् लाक्षाकृतान् मणीन्, सर्व्वौषधिमिश्रान्,—सर्व्वाभिरोषधिभिः,—

"व्रीहयः शालयो मुद्गा गोधुमाः सर्षपा स्तिलाः।
यवाश्चौषधयः सप्त विपदो घ्नन्ति धारिताः"।

इत्युक्तलक्षणाभि र्मिश्रान्, सर्व्वौषधिगर्भान्—इत्यर्थः। आबध्नीरन्, स्वस्त्ययनार्थम्। स्वस्ति,—मङ्गलं, तस्य अयनं प्राप्तिः, तदर्थम्। बहुवचनोपादानात् न परं गृहपतिरेवाबध्नीत, किन्तु अन्येऽपि स्वस्त्ययनेप्सवो गृह्या आबध्नीरन्। कुत्र आबध्नीरन्?। स्ववाहौ, बालानाञ्च ग्रीवासु। कुतः?। तथा प्रसिद्धेः। स्वस्त्ययनार्थम्,—इति पूर्व्ववत् मणिबन्धनं स्तौति, न फलविधिः। वाक्यभेदापत्तेः। कथं नाम?। मणीन् आबध्नीरन्, तच्च स्वस्त्ययनार्थं भवति,—इति यदि द्वावप्यर्थौ विधित्सितौ, भिद्येत वाक्यम्। अन्ये तु वर्णयन्ति,—'स्वस्त्ययनार्थमिति वचनात् मणिबन्धनस्य काम्यत्वं गम्यते। ततश्चैतस्मिन्नक्रियमाणेऽपि न दोषः। यद्यपि, "एतस्यैव बलिहरणस्यान्ते कामं प्रब्रुवीत"—इत्यादौ नित्येऽपि कामसम्बन्धो दृश्यते, तथापि रक्षामणि प्रतिसरादिबन्धनस्य लोके भूयसा काम्यतैव दृश्यते। अतो न दोषः।' इति॥०॥ ६ ॥०॥

सायं गाः पृषातकं प्राशयित्वा सहवत्सा वासयेत॥ ॥ ७ ॥

सायं रात्रौ, गाः पृषातकं प्रकृतं, प्राशयित्वा, सहवत्साः वासयेत,—वत्सैः सहावियुक्ताः कृत्वा वासयेत तां रात्रिम्। 'वासयेरन्'—

इति केचित् पठन्ति। पृषातकम्,—इति द्वितीया निर्देशात् सर्व्वमेव पृषातकं प्राशयितव्यं, न किञ्चिदप्यवशेषणीयम्,—इति दर्शयति ॥०॥ ७ ॥०॥

अनेन खलु पृषातकप्राशनादिना,—

स्वस्ति ह्यासां भवति ॥ ८ ॥

स्वस्ति मङ्गलं, ह किल, आसां गवां भवति ॥८॥ ८ ॥०॥

आश्वयुजे किल मासि कालवशा न्नवशस्यानि भवन्ति। व्रीहयः खल्वत्र पच्यन्ते। नवयज्ञञ्चाकृत्वा तदश्नन् अग्निमान् प्रत्यवैति, प्रायश्चित्तञ्च प्राप्नोति। तदाह कर्म्मप्रदीपः।

"अनिष्ट्वा नवयज्ञेन नवान्नं योऽत्त्यकामतः।
वैश्वानर श्चरु स्तस्य प्रायश्चित्तं विधीयते"।

इति। अतो नवयज्ञस्तावदिदानीं प्रस्तूयते,—

नवयज्ञे पायसश्चरुरैन्द्राग्नः ॥ ९ ॥

नवेन शस्येन यज्ञो नवयज्ञः। तस्मिन् ऐन्द्राग्नः पायसश्चरुः,—कर्त्तव्यः,—इति सूत्रशेषः। इन्द्रश्च अग्निश्च इन्द्राग्नी, तौ देवता अस्येति ऐन्द्राग्नः। सेयं द्वन्द्वदेवता। इन्द्राग्निभ्यां त्वा,—इति निर्व्वापः। इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा,—इति होमः ॥०॥ ९ ॥०॥

तस्य मुख्याꣳ हविराहुतिꣳ हुत्वा चतसृभिराज्याहुतिभि रभिजुहोति;—शतायुधायेत्येतत् प्रभृतिभिः ॥ ॥ १० ॥

तस्य चरोरेकदेशेन मुख्यां हविराहुतिं हुत्वा चतसृभिः आज्याहुतिभिः अभिजुहोति,—अभि सर्व्वतोभावेन ;—समाहितमनाश्छन्दोदैवतार्षादीन्यनुस्मरन् जुहोति, शतायुधाय,—इत्येतत् प्रभृतिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः ॥०॥ १० ॥०॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ ११ ॥

व्याख्यातमेतत् ॥०॥ ११ ॥०॥

हविरुच्छिष्टशेषं प्राशयेद् यावन्त उपेताः स्युः ॥ १२ ॥

यावन्तो ब्राह्मणा उप समीपं इता गता स्यु र्भवेयुः, तावतो ब्राह्मणान् हविरुच्छिष्टशेषं प्राशयेत्,—प्रकर्षेण वक्ष्यमाणविधिना आशयेत् भोजयेत्। ननु, हविरुच्छिष्टं प्राशयेत्,—इति वक्तव्ये शेषग्रहणं किमर्थम्?। उच्यते। हविरुच्छिष्टं ब्राह्मणान् प्राशयित्वा शेषं स्वयं प्राश्नीयात्,—इत्येतत् प्रज्ञापनार्थं शेषग्रहणम्। कथं नाम?। शिष्यते अस्मादिति शेषः, हविरुच्छिष्टञ्च तत् शेषश्चेति हविरुच्छिष्टशेषं प्राशयेत्,—इति वचनव्यक्त्या तावत् ब्राह्मणप्राशनादप्यवशेषोऽवगम्यते, तस्य च यजमानप्राशनं कल्प्यते। कस्मात्?। प्राशनविधौ विशेषानुपदेशात्। नवयज्ञमकुर्व्वतो नवान्नप्राशनप्रतिषेधाच्च नवयज्ञात् परतो यजमानस्य तत्प्राशनावगतेः। अतएव, शिष्टस्य नवहविषः प्राशनमन्त्रे सर्व्वेषामधिकारं स्मरता कात्यायनेन सर्व्वशब्दात् यजमानस्यापि शेषप्राशनमनुशिष्टम्। तच्चोपदर्शितमुपदर्शयिष्यते च। हविरुच्छिष्टशेषम्,—इति द्वितीयाकरणात् सर्व्वस्यैव शेषस्य प्राशनं यजमानः स्वभोजनकाले

कुर्य्यात् न तु यत्किञ्चिदेव प्राश्य शेषमन्यस्मै दद्यात्,—इति बोद्धव्यम्। यदि पुनः केऽपि ब्राह्मणा नोपेताः स्युः, तदा स्वयमेव प्राश्नीयात्। कस्मात्?।

"ब्राह्मणानामसान्निध्ये स्वयमेव पृषातकम्।
अवेक्षेद्धविषः शेषं नवयज्ञेऽपि भक्षयेत्"।

इति वचनात्॥०॥ १२ ॥०॥

अथ प्राशनविधिरभिधीयते,—

सकृदपामुपस्तीर्य्य द्विश्चरोरवद्यति ॥ १३ ॥

सकृदेकवारम् अपामुदकस्य उपस्तीर्य्य स्रुवेणोपस्तरणं कृत्वा, द्विः,—द्विःकृत्वः—मध्यात् पूर्व्वार्द्धाच्च, चरोरवद्यति मेक्षणेनावदानं करोति। कुत्र अवद्यति?। दक्षिणे पाणौ। कस्मात्?। "यत्रोपदिश्यते कर्म्म"—इति परिशिष्टकारवचनात्,—इति भट्टनारायणोपाध्यायाः। एवञ्च, उपस्तरणादिकं वामेनैव पाणिना कर्त्तव्यं भवति। कस्मात्?। दक्षिणस्यान्यत्र व्यापृतत्वात्॥०॥ ॥ १३ ॥०॥

त्रिर्भृगूणाम् ॥ १४ ॥

भृगूणां चरो स्त्रिःकृत्वोऽवद्यति। पश्चादर्द्धादिति तेषामधिकम्॥ ॥०॥ १४ ॥०॥

अपाञ्चैवोपरिष्टात् ॥ १५ ॥

अवदानानामुपरिष्टादपामभिघारयति स्रुवेणैव। चशब्दोऽभि-

घारणव्यापारस्मारणार्थः। एवशब्दो यासामपामुपस्तरणं कृतं, तासामेवापामभिघारणकरणार्थः ॥०॥ १५ ॥०॥

एवं चरुशेषं पाणौ कृत्वा,—

असंस्वादं निगिरेद्भद्रान्नः श्रेय इति ॥ १६ ॥

असंस्वादं—सम्यगास्वादनं यथा न भवति, तथा निगिरेत् भक्षयेत्,—भद्रान्नः श्रेय इति मन्त्रेण। असंस्वादमिति कुर्व्वन् दन्तैर्चर्व्वयित्वा निगिरणमुपदिशति। कियन्मात्रमप्यास्वादनं न शक्यते प्रतिषेद्धुम्—इति खल्वसंस्वादमित्याह। किं कारणम्?। निगरणपक्षेऽपि तस्यावर्ज्जनीयत्वम् ॥०॥ १६ ॥०॥

एवं त्रिः ॥ १७ ॥

एवमनन्तरोक्तया रीत्या त्रिर्व्वारत्रयं निगिरेत्। प्रथमेन सहैव त्रित्वं बोद्धव्यम् ॥०॥ १७ ॥०॥

तूष्णीं चतुर्थम् ॥ १८ ॥

चतुर्थं निगिरणं तूष्णीं कुर्य्यादमन्त्रकमित्यर्थः। अयमेव विशेषः। उपस्तरणादिकमत्रापि सर्व्वं पूर्व्ववदेव भवति ॥०॥ १८ ॥०॥

भूय एवावदाय ॥ १९ ॥

भूय एव पुनरपि चरोरवदाय निगिरेत्। भूयः पुनरपि चरोरवदायैव—इति वा वर्णनीयम्। तस्मादुपस्तरणमभिघारणञ्चात्र न भवति। इतरथा खल्ववदायेति पुनर्व्वचनमनर्थकमेव स्यात्। सोऽयमेवशब्दोऽस्यार्थस्योपोद्बलको भवति ॥०॥ १९ ॥०॥

कामन्तच संस्वादयेरन्॥ २०॥

तत्र तस्मिन्निगिरणे काममिच्छया संस्वादयेरन्। सेयं प्राशनेति कर्त्तव्यता सर्व्वेषामेव स्यात्। कस्मात्?।

"पृषातकप्रेक्षणयो र्नवस्य हविष स्तथा।

शिष्टस्य प्राशने मन्त्र स्तत्र सर्व्वेऽधिकारिणः"।

इति वचनात्॥०॥ २०॥०॥

आचान्तोदकाः प्रत्यभिमृशेरन्मुखं शिरोऽङ्गानी-त्यनुलोमममोऽसीति॥ २१॥

आचान्तोदकाः मुखं शिरोऽङ्गानि,—बाहूजठरादीनि च अभि-मृशेरन् स्पृशेरन्। बहुवचनात् सर्व्वे। इतिशब्दः चशब्दार्थः समु-च्चये। कथमभिमृशेरन्?। अनुलोमम्। लोम्नामनुकूलं यथा भवति तथा अभिमृशेरन्। केन मन्त्रेण?। अमोऽसि,—इति मन्त्रेण। अत्राह। आचान्तोदकाः—इति किमर्थमुच्यते, ननु निगिरणादुच्छिष्टा एव सर्व्वे कथमनाचान्तोदकाः कर्म्म वा करिष्यन्ति, मन्त्रं वा पठिष्यन्ति?। उच्यते। अनाचान्तोदकाः,—इति कुर्व्वन् बोधयति; यत्राचमनं न चोद्यते,—तत्रोच्छिष्टत्वमेव न भवति, यथा प्राणाग्निहोत्रसोमभक्षणादौ। तथाचोक्तं गृह्या-संग्रहे।

"मधुपर्के तथा सोमे अप्सु प्राणाहुतीषु च।

अनुच्छिष्टो भवेद्विप्रो यथा वेदविदो विदुः।

प्राणाहुतिषु सोमेषु मधुपर्के तथैव च।

आस्यहोमेषु सर्व्वेषु नोच्छिष्टो भवति द्विजः"।

इति। इदमिदानीं सन्दिह्यते। किमभिमर्शनमन्त्रः प्रत्यवयव-मावर्त्तते आहोस्वित् सकृदेव भवति?। प्रत्यवयवमावर्त्तते,—इति ब्रूमः। कस्मात्?। अवयवभेदात्। "भेदे मन्त्रावृत्तिः"—इति च सूत्रकारवचनात्। प्रतिशब्दकरणाच्च। प्रत्यभिमृशेरन्—इति प्रतिशब्दं कुर्व्वन्नाचार्य्यः प्रत्यवयवं समन्त्रकमभिमर्शनं दर्शयति। अन्यथा खल्वनर्थक एव प्रतिशब्दो भवेत्॥०॥ २१॥०॥

आश्वयुजीप्रस्तावात् व्रीहीनधिकृत्य नवयज्ञः सूचितः। व्रीहयो हि शरदि पच्यन्ते। तस्मात् व्रीहियज्ञ एवायम्। इदानीमन्यत्राप्येतस्यातिदेशः क्रियते,—

एतयैवावृता श्यामाकयवानाम्॥ २२॥

एतया व्रीहियज्ञोक्तयैवावृता रीत्या श्यामाकयवानामपि हवन-प्राशनादिकं कुर्य्यात्। एवशब्दः कृत्स्नकर्म्मणोऽतिदेशार्थः। श्यामाका यवाश्च शस्यभेदाः। एवञ्च शालियज्ञोऽस्माकं नावश्यकः। कस्मात्?। अस्मदाचार्य्येणानुपदेशात्। श्यामाकयज्ञस्य गृहमेधिनो न भवति, किन्तु वैखानसस्यैव। कस्मात्?। तस्य ग्राम्य-प्रतिषेधात्। तथा चोक्तम्।

"शरद्वसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते।

धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः"।

इति। एतस्माच्च लिङ्गात् शरदि व्रीहियज्ञः, वसन्ते च यवयज्ञः

कर्त्तव्यः। "गृहमेधी व्रीहियवाभ्यां शरद्वसन्तयो र्यजेत, श्यामाकै र्वनी वर्षासु, आपत्कालेऽन्येन पुरातनैर्व्वा"—इति च ब्राह्मणं भवति। इक्षुप्रभृतयस्तु विनैव नवयज्ञं भक्षणीयाः। तत्र तदनुपदेशात्। तथाच गृह्यासंग्रहः।

"इक्षवः सर्व्वखल्वाश्च कोद्रवा वरटैः सह।

अकृताग्रयणा भक्ष्या येषां नोक्ता हविर्गुणाः"।

इति। गोधूमादिष्वपि नास्त्येव नियमः। कस्मात्?। अनुपदेशादेव। तदप्याह स एव।

"नवयज्ञेऽधिकारस्थाः श्यामाका व्रीहयो यवाः।

नाश्नीया न च कृत्वैवमन्येष्वनियमः स्मृतः"।

इति। अत एव श्यामाकयवयोरेव भक्षणमन्त्रः सूत्रयिष्यते॥०॥ ॥२२॥०॥

अयमत्र विशेषः,—

अग्निः प्राश्नातु प्रथम इति श्यामाकानाम्॥२३॥

अग्निः प्राश्नातु,—इति श्यामाकानां हविरुच्छिष्टशेषप्राशनमन्त्रः। सर्व्वमन्यत् पूर्व्ववदेव बोद्धव्यम्॥०॥ २३ ॥०॥

एतमुत्यं मधुना संयुतं यवमिति यवानाम्॥२४॥

एतमुत्यमिति यवानां हविरुच्छिष्टशेषप्राशनमन्त्रः। समानमन्यत्॥ ॥०॥ २४ ॥०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये तृतीयप्रपाठकस्याष्टमी काण्डिका॥०॥

आग्रहायण्यां बलिहरणम् ॥ १ ॥

अग्रे हायनमस्येत्यग्रहायणो मार्गशीर्षः, तस्येयं पौर्णमासी आग्रहायणी, तस्यां बलिहरणं कर्त्तव्यमिति सूत्रशेषः ॥०॥ १ ॥०॥

तत् श्रावणेनैव व्याख्यातम् ॥ २ ॥

तत् अग्रहायणीबलिहरणं श्रावणेनैव बलिहरणेन व्याख्यातम्—इति कृत्स्नकर्मातिदेशः। तस्मादत्रापि पुरस्ताच्छालाया उपलेपनम्—इत्येवमादि—सक्तुविधानान्तमह्नि कृत्वा, अस्तमिते सवितरि तथैव रीत्या बलिहरणं कर्त्तव्यम्। ननु एतस्योपरितनैः सूत्रैः पूर्व्वाह्ने कर्म्मोपदेशात् इदमपि पूर्व्वाह्न एव तस्मादादितः क्रियताम्?। न,—इत्युच्यते। उपन्यासमात्रत्वादस्य। कालोऽपि हि तदीय एव चोदकात् प्राप्नोति। आनुमानिकं खल्वस्य पूर्व्वाह्नकालत्वं चिकल्पयिषितम्। तच्च चोदकं बाधित्वा सेद्धुं नार्हतीति। तस्मात् श्रावणीबलिहरणवत् इदमपि बलिहरणमस्तमयात् परत एव करणीयम्। श्रावणेनैव,—इत्ययमेवकारोऽपि अस्यार्थस्योपोद्बलको भवति ॥०॥ २ ॥०॥

अयमत्र विशेषः,—

नमः पृथिव्या इत्येतं मन्त्रं न जपति ॥ ३ ॥

व्यर्थं सूत्रम् ॥०॥ ३ ॥०॥

अथ पूर्व्वाह्न एव प्रातराहुतिꣳ हुत्वा दर्भान् शमीं वीरणां फलवतीमपामार्गꣳ शिरीषमेतान्याहारयित्वा तूष्णीमक्षतसक्तूनामग्नौ कृत्वा ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्यैतैः सम्भारैः प्रदक्षिणमग्न्यगारात् प्रभृति धूमं शातयन् गृहाननुपरीयात् ॥ ४ ॥

प्रातराहुतिं हुत्वा अथानन्तरं पूर्व्वाह्ण एव दर्भाहरणादिकं कुर्य्यादिति व्यत्यासेन योजनीयम्। सिद्धापि प्रातराहुतिः पुनरुच्यते क्रमार्थम्। कथं नाम?। प्रातराहुतिं हुत्वैव दर्भाहरणादि, न पुनरौपवसथिकस्थण्डिलोपलेपनादिकमपि कृत्वा,—इति। कथं पुनरेवं ज्ञायते, ननु प्रातराहुतिं हुत्वा अथ स्थण्डिलोपलेपनादिकमपि कृत्वा,—इत्येवमपि शक्यं वर्णयितुम्?। सत्यं शक्यं, तथापि नैवं वर्ण्यते। कस्मात् कारणात्?। यस्मादस्यां वर्णनायामादौ कृतमपि स्थण्डिलोपलेपनमासादितमप्याज्यादिकं पश्चात् धूमशातनवेलायामुपमृद्येत दुष्येत च। तच्चानिष्टम्। तस्मात् पूर्व्वामेव वर्णनामाद्रियामहे।

दर्भादयः प्रसिद्धाः। वीरणा,—वीरण इति यः कथ्यते। फलवती,—बदर्य्याः फलयुक्ता शाखा। तथा चोक्तम्।

"सफला बदरीशाखा फलवत्यभिधीयते"।

इति। तान्येतानि दार्भादीनि षट् केनचिदाहारयित्वा,—(अन्यस्याहर्त्तुरभावे च स्वयमप्याहृत्य) 'तूष्णीं' प्रजापतिं मनसा ध्यायन्नित्यर्थः। एवमेके। तूष्णीममन्त्रकं—महाव्याहृतिभिरित्यर्थः। एवमपरे। तदत्रभवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम्। 'अक्षतसक्तूनाम्'—(अवयवलक्षणेयं षष्ठी)—यवसक्तूनामेकदेशं दक्षिणहस्तेनादाय 'अग्नौ' 'कृत्वा' प्रक्षिप्य, 'ब्राह्मणान्' बहुवचनात् त्रिप्रभृतीन् 'स्वस्तिवाच्य' स्वस्ति वाचयित्वा (तेभ्यः स्वस्तिवाचनिकं किञ्चित् दत्वा) 'एतैः' प्रकृतैः, 'सम्भारैः'—सम्भ्रियन्ते इति सम्भारा स्तैः,—एकत्रीकृतैर्दर्भादिभिरित्येतत्। 'प्रदक्षिणं' यथा भवति तथा, 'अग्न्यागारात् प्रभृति' अग्निगृहादारभ्य, 'सर्व्वान् गृहान्' 'अनु' लक्षीकृत्य, 'परि' सर्व्वतोभावेन, 'इयात्' गच्छेत्।

अक्षतसक्तूनाम्,—इति करणात् दर्भादीनामाहरणानन्तरं अक्षतसक्तव उत्पादयितव्याः, ततस्तेषामेकदेशमग्नौ करोति,—इति बोद्धव्यम्। न खल्वनुत्पादितानामक्षतसक्तूनां शक्योत्यग्नौ कर्त्तुम्। तस्मादुत्पादयितव्या अक्षतसक्तवः। ननु, वर्षास्वहरहर्बलिहरणार्थं ये अक्षतसक्तवः स्थापिताः, तच्छेषाणां प्रतिपत्तिरियं स्यात्?। न स्यात्। कुतः?। यतो न खल्वप्रकृतानामसंशब्दितानां प्रतिपत्तिः शक्या वर्णयितुम्। असन्निधानात्। नित्यानित्यसंयोगविरोधाच्च। नित्यं खल्वेतदग्नौ करणम्। अनित्यश्च बलिशेषः। न चानयोः संयोगः सम्भवति। तस्मादुत्पादयितव्या एवाक्षतसक्तवः। एवमेके। अपर आहुः। वर्षास्वहरहर्बलिहरणार्थं ये अक्षतसक्तवः स्थापिताः, तच्छेषाणां प्रतिपत्तिरेवेयम्,—

इति। न च नित्यानित्यसंयोगविरोधः शङ्कनीयः। अस्यापि नित्यत्वे प्रमाणाभावात्। न खलु शेषाणां प्रतिपत्तिरियमित्यस्यां वर्णनायाम् अस्य नित्यत्वं शक्यतेवक्तुम्। न चात्रान्यत् किमपि प्रमाणं पश्यामः। स्यादेतत्। अप्रकृतानामसंशब्दितानामसन्निहितानां कथं प्रतिपत्ति र्व्वर्ण्यते?। उच्यते। नात्यन्तमप्रकृता असन्निहिताश्चात्रतसक्तवः। कथम्?। इत्थम्। ये खल्वत्रतसक्तवो वर्षास्वहरहर्व्वलिहरणार्थं स्थापिता स्तैरेव आग्रहायणीपर्य्यन्तं बलयो हर्त्तव्याः,—इति स्थितम्। एवञ्चास्त्येव तेषां कियन्मात्रमपि प्रकृतत्वं सन्निहितत्वञ्चाग्रहायण्या। तथाच सत्यकिञ्चित्करमसंशब्दितत्वम्। अपि च। अस्मिन् शास्त्रे "पानव्यापच्च तद्वत्"—इत्यादिवत् व्यवहितस्याप्यभिसम्बन्धः आचार्य्यस्यानुमतः। कथं ज्ञायते?। आचार्य्यपुत्रवचनात्। तथा च गृह्यासंग्रहः।

"पुनरुक्तमतिक्रान्तं यच्च सिंहावलोकितम्।
गोभिले ये न गृह्णन्ति न ते ज्ञास्यन्ति गोभिलम्"।

इति। तस्मादसन्निहितानामप्यस्तु सम्बन्धः। तदत्र भवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् ॥०॥ ४ ॥०॥

उत्सृजेत् कृतार्थान् सम्भारान् ॥ ५ ॥

अर्थः प्रयोजनम्। तच्च धूमग्रातनलक्षणम्। कृतोऽर्थो यैः, तान् सम्भारान् दर्भादीन् उत्सृजेत्। अर्थात्प्राप्तस्याप्युत्सर्गस्य वचनमानन्तर्य्यार्थम्। कथं नाम?। धूमग्रातनानन्तरक्षण एवोत्सृजेत् न क्षणमपि गृहे धारयेत्—इति ॥०॥ ५ ॥०॥

एतस्मिन् कर्म्मे औपवसथिकं स्थण्डिलोपलेपनादि कृत्वा,—

जातशिलासु मणिकं प्रतिष्ठापयति वास्तोष्पत इत्येतेन द्विकेन सर्च्चेन ॥ ६ ॥

जातशिलाः,—

"घना विभिन्नताशङ्काः स्मृता जातशिलास्तु ताः"।

इत्युक्तलक्षणाः। तासु, बहुवचनात् त्रिप्रभृतिषु, मणिकमलिञ्जरं महदुदकभाण्डमित्येतत्। प्रतिष्ठापयति स्थापयति। वास्तोष्पते,—इत्येतस्यां ऋचि गीयमानेन द्विकेन साम्ना—सर्च्चेन प्रकृतयैव ऋचा सह वर्त्तमानेन,—इत्यर्थः। द्विकेन साम्ना ऋचा चेति यावत्। ननु, एतेन—इति शक्यमवक्तुम्, अथोच्यते,—कारणं वक्तव्यम्?। क्रमार्थमित्याह। द्विकेन सर्च्चेन—इत्येतावन्मात्रमुच्यते; न ज्ञायते,—किं द्विकात् पुरस्तादृक् स्यात्? आहोस्विदुपरिष्टात्? उताहोमध्ये? अथ वा प्रतिसाम? यद्वा सूत्रन्यायादुभयतः?—इति। तदेतन्निरासार्थमाचार्य्यः एतेन—इत्याह। एतेन एवम्भूतेन यथाक्रमोपन्यस्तेनेत्यर्थः। तेन, पूर्व्वं द्विकमुच्चार्य्य पश्चादृचमुच्चारयेत् ॥०॥ ६ ॥०॥

द्वावुदकुम्भौ मणिक आसिञ्चेत् समन्यायन्तीत्येतयर्चा ॥ ७ ॥

द्वौ उदकपूर्णौ कुम्भौ प्रतिष्ठापिते मणिके आसिञ्चेत् समन्यायन्ति,—इत्येतया ऋचा। ऋग्ग्रहणं सामप्रतिषेधार्थम्। अत्र

प्रतिकुम्भम् ऋगावृत्तिर्बोद्धव्या। कस्मात्?। "भेदे मन्त्रावृत्तिः"—इति स्मरणात्। तथा चोक्तम्। "प्रतिकुम्भमृचं पठेत्"—इति। सोऽयं मणिकसंस्कारः। एवञ्च, "मणिकाद्वा गृह्णीयात्"—इति यदुक्तं, तदेतस्मात् संस्कृतान्मणिकाद्ग्रहणीयम्। यच्च, उदधानस्य बलिहरणमुक्तं, तदप्येतस्यैव बोद्धव्यम्।

अत्रेदं सन्दिह्यते। आग्रहायण्या ऊर्द्धं यदि मणिको नष्टो विनष्टो वा भवति, तदा किमेतावन्तं कालमपेक्ष्य पुनराग्रहायण्यामागतायामेव मणिकान्तरं संस्करणीयम्, उत यदैव विपद्यते तदैवान्यदाहृत्य?—इति। तदैव,—इति ब्रूमः। कस्मात्?। अस्य कर्म्मार्थत्वात्। तावन्तं कालं मणिकाभावे हि कर्म्मणो नाभिनिष्पत्तिः स्यात्, स्याद्वा न सुकरा भवेत्। तथा चोक्तम्।

"नष्टो विनष्टो मणिकः शिलानाशे तथैव च।
तदैवाहृत्य संस्कार्य्यो नापेक्षेदाग्रहायणीम्"।

इति। यदि पुनरन्यस्यामाग्रहायण्यामागतायामपि पूर्व्वसंस्कृत एव मणिको दृढ़ो वर्त्तते, तदोदकुम्भासेचनमात्रं कर्त्तव्यम्। कुतः?।

"दृढ़श्चेदाग्रहायण्यामावृत्तावपि कर्म्मणः।
कुम्भो मन्त्रवदासिञ्चेत् प्रतिकुम्भमृचं पठेत्"।

इति वचनात् ॥०॥ ७ ॥०॥

प्रदोषे पायसचरुः ॥ ८ ॥

आग्रहायण्यामित्येव। आग्रहायण्यै त्वा जुष्टं निर्व्वपामि,—इति

निर्व्वापः। कुतः?। देवतान्तरस्यानुपदेशात् मन्त्रस्य चाव्यक्त-लिङ्गत्वात् श्रुताया एवाग्रहायणीदेवतात्वस्य कल्पयितुमुचित-त्वात्। "अनाज्ञातेषु तथादेशम्"—इत्यग्रे सूत्रणाच्च ॥०॥८॥०॥

तस्य जुहुयात् प्रथमा ह व्युवासेति ॥ ९ ॥

व्याख्यातप्रायमेतत् ॥०॥ ९ ॥०॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ १० ॥

कृतभाष्यं सूत्रम् ॥०॥ १० ॥०॥

पश्चादग्नेर्बर्हिषि न्यञ्चौ पाणी प्रतिष्ठाप्य प्रतिक्षत्र इत्येता व्याहृती र्जपति ॥ ११ ॥

अग्नेः पश्चिमतः ब र्हि षि कुशोपरि न्यञ्चौ अधोमुखौ पाणी पूर्व्वोक्त-प्रकारेण प्रतिष्ठाप्य, प्रतिक्षत्र इत्येताः प्रतिशब्दा व्याहृती र्जपति। व्याहृतिग्रहणं स्तुत्यर्थम्। अत्राग्रहायणीकर्म्मणः परिसमाप्तिः। वामदेव्यमिदानीं गातव्यम्। यदि केश्चित् कथञ्चित् श्रवणाकर्म्म न कृतं, तदा ते राग्रहायण्यां बलयो न हर्त्तव्याः, सर्व्वमन्यत् पूर्व्ववदेव करणीयम्। तथा चोक्तम्।

"श्रवणाकर्म्म लुप्तञ्चेत् कथञ्चित् सूतकादिना ।
आग्रहायणिकं कुर्य्याद्बलिवर्ज्जमशेषतः" ।

इति ॥०॥ ११ ॥०॥

अथेदानीं स्वस्तरारोहणं प्रस्तूयते,—

पश्चादग्नेः स्वस्तरमास्तारयेत् ॥ १२ ॥

ऋजुरत्तरार्थः। अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति। पश्चादग्नेरिति करण-मग्न्यागारनियमार्थम्। तेन, अग्न्यागार एव स्रस्तरास्तरणं कर्त्तव्यम्। एवञ्च, अग्न्युपदेशस्यान्यार्थत्वादहोमकोऽयम्—इति केचित्। पुंसवनादिवत्तु अयमपि सहोमक एव स्यात्—इति अपरे। प्राग्वसन्तादुदगयने यत् पुण्यमहः तत्र पूर्व्वमन्वाहार्य्य-श्राद्धं कृत्वा सायं बलिहरणान्ते नित्यकर्म्मणि कृते, स्रस्तरास्तरणं करणीयम्। तथा च गृह्यान्तरम्। "प्राग्वसन्तादुदगयने पुण्येऽह्नि सायं स्रस्तरमुदगग्रमास्तीर्य्य"—इत्यादि। अस्मद्गृह्यकारपरिभाषा-सिद्धमुदगयनादिमात्रं वा स्रस्तरारोहणस्य कालः स्यात्। केचि-त्तु,—"ऊर्द्धं स्रस्तरशायी स्यात्"—इति वचनमालोचनमात्रेण पश्यन्तः, आग्रहायण्यङ्गत्वं स्रस्तरारोहणस्य मन्यमानाः, तत्रैवा-वसरे स्रस्तरास्तरणम्—इच्छन्ति। तदसङ्गतम्। ऊर्द्धमित्यनेना-ग्रहायण्या ऊर्द्धत्वमात्रस्यावगमात्।

"पारिभाषिक एव स्यात् कालो गोवाजियज्ञयोः।
अन्यस्यानुपदेशात्तु स्रस्तरारोहणस्य च"।

इति परिशिष्टवचनविरोधाच्च ॥०॥ १२ ॥०॥

उदगग्रैस्तृणैः ॥ १३ ॥

स्रस्तरमास्तारयेदिति वर्त्तते ॥०॥ १३ ॥०॥

उदक्प्रवणम् ॥ १४ ॥

उत्तरस्यां दिशि क्रमनिम्नं स्रस्तरमास्तारयेत् ॥०॥ १४ ॥०॥

तस्मिन्नहतान्यास्तरणान्यास्तीर्य्य दक्षिणतो गृहपतिरुपविशति ॥ १५ ॥

तस्मिन् स्रस्तरे अहतान्यखण्डितानि आस्तरणानि कम्बलादीनि आस्तीर्य्य, दक्षिणतः—स्रस्तरस्य दक्षिणे भागे, गृहपतिरुपविशति ॥ ॥०॥ १५ ॥०॥

तस्य चोत्तरतः,—

अनन्तरा अवरे यथाज्येष्ठम् ॥ १६ ॥

अवरे कनिष्ठाः, अनन्तराः अव्यवहिताः सन्तो यथाज्येष्ठं ज्येष्ठानुक्रमेणोपविशन्ति। यो यो ज्येष्ठः स स गृहपतेरनन्तरो यथा स्यादित्यर्थः।

एवं वा,—

अनन्तरा अव्यवहिताः—एकपाकोपजीविनः तद्गृह्या इत्येतत्। तदेवम्भूता अवरे यथाज्येष्ठमुपविशन्ति ॥०॥१६ ॥०॥

तेषामप्युत्तरतः,—

अनन्तराश्च भार्य्याः सजाताः ॥ १७ ॥

अनन्तराः,—इत्युक्तार्थम्। भार्य्याः गृहपतिप्रभृतीनां पत्न्यः सजाताः सापत्या उपविशन्ति। जातमपत्यम्। चशब्दः उपवेशनक्रमविशेषद्योतनार्थः। कथं नाम?। येन क्रमेण गृहपतिप्रभृतय उपविष्टाः, तेनैव क्रमेण तेषां भार्य्या अप्युपविशेयुः। अपत्यान्यपि स्वस्याः स्वस्या मातुरुत्सङ्गे उत्तरतो वा उपविशेयुः,—इति।

अथैवम्, अत्र यथाज्येष्ठमुपवेशनं न स्यात्?। मा भवतु, का नो हानिः। अथवा। पत्युरेव वयसा स्त्रीणां वृद्धत्वस्मरणात् पतीनाञ्च यथाज्येष्ठमुपवेशनात् भार्य्याणां स्वस्वपतिक्रमेणोपवेशने यथाज्येष्ठत्वमपि कथञ्चिदनुगृह्यत एव। परमार्थतस्तु, सजातानां भार्य्याणामुपवेशनं सूत्रयन्नाचार्य्यो नात्र यथाज्येष्ठमुपवेशनमनुजानातीत्यवगम्यते। एतदर्थं चशब्दं प्रयुक्तवान्। भार्य्याः पुनः सापत्या उपविशन्ति, न पुनरत्रापि यथाज्येष्ठत्वनियमः,—इत्यभिप्रायः। न खल्वेवमपत्यानां यथाज्येष्ठमुपवेशनं सम्भवति। अन्ये पुनरत्रापि यथाज्येष्ठमुपवेशनमिच्छन्ति ॥०॥ १७ ॥०॥

समुपविष्टेषु गृहपतिः स्वस्तरे न्यञ्चौ पाणी प्रतिष्ठाप्य स्योना पृथिवि नो भवेत्येतामृचं जपति ॥ १८ ॥

समुपविष्टेषु,—सम्यक्—प्राङ्मुखेषु उपविष्टेषु सर्व्वेष्वित्यर्थः। कस्मात्?। "प्राङ्मुखकरणञ्चानादेशे"—इति सूत्रकारवचनात्। स्पष्टमन्यत्। एतामिति स्वरवर्णसम्पादनार्थं छन्दोविज्ञानार्थमविलोपार्थञ्च। कथं नाम?। एतामेवम्भूतां सेतिकरणामेव जपतीति। अन्यथा खल्वितिकरणविलोपमपि कश्चिदाशङ्कीत ॥ ॥०॥ १८ ॥०॥

समाप्तायाᳫं संविशन्ति दक्षिणैः पार्श्वैः ॥ १९ ॥

समाप्तायामेव ऋचि दक्षिणैः पार्श्वैः संविशन्ति स्वपन्ति। तस्मिन्नेव स्वस्तरे ॥०॥ १९ ॥०॥

एवं चिरभ्यात्ममावृत्त्य ॥ २० ॥

एवमनेन प्रकारेण—दक्षिणपार्श्वेनेत्यर्थः। अनन्तरोक्तं संवेशनमेव न तु स्तरास्तरणमपीति द्रष्टव्यम्। त्रिरावृत्त्य त्रिःकृत्वोऽभ्यस्य। किमविशेषेणैव?। न। कथन्तर्हि?। अभ्यात्मम्। आत्मनो गृहपतेराभिमुख्येन,—आत्मन आरभ्येत्यर्थः। कथं नाम?। येनैव क्रमेणोपविष्टाः तेनैव क्रमेण संवेशनं त्रिरावर्त्तयेयुः,—इति। प्रथमेन सहैव त्रित्वम् ॥०॥ २० ॥०॥

स्वस्त्ययनानि प्रयुज्य यथाज्ञानन् ॥ २१ ॥

स्वस्त्ययनानि अप्रतिरथादीनि यथाज्ञानं प्रयुज्य—यो यत जानाति स तदुच्चार्य्य ॥०॥ २१ ॥०॥

अरिष्टꣳ सामसंयोगमेके ॥ २२ ॥

अरिष्टं अरिष्टभङ्गाख्यं सामसंयोगं इतस्ततो विप्रकीर्णानां साम्नामेकीकरणं—सामसमुदायं प्रयुज्य—इत्येके आचार्य्या मन्यन्ते ॥ ॥०॥ २२ ॥०॥

अप उपस्पृश्य यथार्थम् ॥ २३ ॥

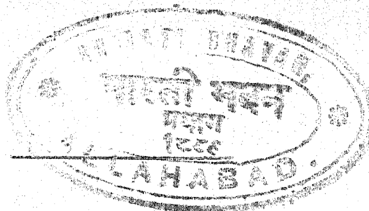
अप उदकमुपस्पृश्य दक्षिणेन पाणिना स्पृष्ट्वा, यथार्थमिति कर्म्मणः परिसमाप्तिं दर्शयति। तेन वामदेव्यगानमिदानीं स्यात्। अन्ये तु,—स्वस्त्ययनात् परत एव वामदेव्यगानमिच्छन्ति। यथार्थमिति,—इदानीं कर्म्मणः परिसमाप्तत्वात् यस्य यदभिप्रेतं स तत्

कुर्य्यात्, न तु तत्रैवावस्थाननियमः,—इति व्याकुर्व्वन्ति च। गृहपतेः किल बहवः पक्षाः स्रस्तरशयने ग्रन्थान्तरे पठ्यन्ते। स यदि सद्यःपक्षमाश्रयेत्, तदा स्रस्तरादुत्थाय अभिप्रेते शयनान्तरे शयीत। अथान्यपक्षमाश्रयेत्तर्हि तत्रैव स्वपेत्। तथा चोक्तम्।

"ऊर्द्धं स्रस्तरशायी स्यान्मासमर्द्धमथापि वा।
सप्तरात्रं त्रिरात्रं वा एकां वा सद्य एव वा।
नोर्द्धं मन्त्रप्रयोगः स्यान्नाग्न्यगारं नियम्यते।
नाहतास्तरणञ्चैव न पार्श्वञ्चापि दक्षिणम्"।

इति। प्रथमाया रात्रे रुर्द्धमन्यासु रात्रिषु स्रस्तरशयने खल्वयमुत्तरश्लोकोक्तो विशेषोद्रष्टव्यः ॥०॥ २३ ॥०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये तृतीयप्रपाठकस्य नवमी काण्डिका ॥०॥

अथेदानीमष्टकाकर्म्म प्रस्तूयते,—

अष्टका रात्रिदेवता ॥ १ ॥

अष्टका,—इत्येकवचनमधिकारार्थम्। उपरिष्टादष्टकाबहुत्वोपदेशात्। तथाच, या काचिदष्टका वक्ष्यमाणा सा सर्व्वाऽपि रात्रिदेवता प्रत्येतव्या, न पुनरानन्तर्य्यादपूपाष्टकैव। रात्रि र्देवता यस्याः सेयं रात्रिदेवता अष्टका, कर्त्तव्या,—इति सूत्रशेषः॥ ॥०॥ १ ॥०॥

सा खल्वियमष्टका,—

पुष्टिकर्म्म ॥ २ ॥

पुष्ट्यै फलाय क्रियते, इति पुष्टिकर्म्म। आह। ननु, परस्तादप्यष्टकादेवताः सूचयिष्यन्ते, तत् किमिति पुष्टिकर्म्म,—इति मध्ये सूत्रयित्वा रात्रिदेवतायाः सूचयिष्यमाणानाञ्च देवतानां व्यवायः क्रियते?। उच्यते। अष्टका रात्रिदेवता,—इति निर्व्विशेषितमष्टकाकर्म्मोपदिश्य, पुष्टिकर्म्म,—इति परतः कुर्व्वन् नित्यत्वमस्याद्दर्शयति। कथं नाम?। रात्रिदेवता अष्टका कर्त्तव्या, पुष्टिः फलमप्यस्या एव भवति, न पुनः पुष्टिकाम एवाष्टकास्वधिक्रियते।

कथं ज्ञायते?। कर्त्तव्यचोदनायां फलाश्रवणात्। अधिकार-वेलायां तदनुपदेशाच्च। यदि पुनरष्टका पुष्टिकर्म्म,—इति कुर्य्यात्, तर्हि रात्रिसूत्रन्यायेन सन्निहिततरं पुष्टिफलमेव कामयमान स्तामधिकरोति,—इत्यपि कस्यचिदाशङ्का स्यात्। सा माभूदिति खल्वाचार्य्यः अष्टका रात्रिदेवता पुष्टिकर्म्म,—इति व्यत्यासेन प्रयुङ्क्ते। काम्यतैवाष्टकानां कुतो न स्यात्?। व्यत्यासेन फलवा-दाम्नानान्नित्यत्वावगतेरिति ब्रूमः। नित्यप्रकरणेचोपदेशात्। नि-त्यानां हि श्रवणाकर्म्मादीनां प्रकरणे अष्टका उपदिश्यते। तस्मात् सापि नित्या भवितु मर्हति। तथा गौतमेनापि नित्यानामेव पुरुषसंस्काराणां मध्ये,—"अष्टका पार्व्वणश्राद्ध श्रावण्याग्रहायणी-चैत्र्याश्वयुजी"—इत्यष्टका सूचिता। कर्म्मप्रदीपोप्याह।

"संस्काराः पुरुषस्यैते स्मर्य्यन्ते गौतमादिभिः।

अतोऽष्टकादयः कार्य्याः सर्व्वे कालक्रमोदिताः"।

इति। उपदेशादेव सर्व्वेषामविशेषेण करणे सिद्धे पुनः करणोप-देशोऽवश्यंकरणमेव बोधयति। अष्टकादिप्रक्रमे तदकरणे दोष-श्रवणाच्च। तथा चोक्तम्।

"यस्त्वाधायाग्निमालस्याद्देवादीन्नैभिरिष्टवान्।

निराकर्त्ताऽमरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः"।

इति। तस्मादष्टका नित्येति सिद्धम्। अत्राह। यदि नामाष्टका नित्या, तर्हि पुष्टिकर्म्मापि कथं भवति?। उच्यते। अस्तु नाम नित्या, काम्यापि भविष्यति। कस्मात्?। फलोपदेशस्यार्थव-लात्। यद्वा। फलवाद एवायमष्टकां स्तौति, न पुनः फलमप्य-

नेनोपदिश्यते। किं कारणम्?। उभयविधाने वाक्यभेदः। अथवा। नित्यत्वेऽप्यानुषङ्गिकमेव पुष्टिफलं भविष्यति।

"नित्यक्रियां तथा चान्ये ह्यनुषङ्गफलां श्रुतिम्"।

इति स्मरणात्। अथैवं समस्ता एव देवता उपदिश्य परत एव पुष्टिकर्म्म,—इति कुतो न सूचितम्?। परत एव वक्ष्यामः। अन्ये त्वाहुः,—"तथात्वे पुष्टिकर्म्म चतुरष्टको हेमन्तः,—इत्युत्तर-सूत्रेणैकसूत्रताशङ्का स्यात्, अत स्तथा न कृतम्"—इति॥०॥ ॥२॥०॥

आग्नेयी पित्र्या वा प्राजापत्यर्तुदेवता वैश्वदेवीति देवताविचाराः॥ ३॥

अग्नेरियमाग्नेयी। प्रकृतत्वादष्टकेति सम्बध्यते। पितॄणामियं पित्र्या। प्रजापतेरियं प्राजापत्या। ऋतवो वसन्तादयः, ते देवता यस्याः सेयमृतुदेवता। विश्वेदेवाः सर्व्वेदेवाः, तेषामियं वैश्वदेवी। वा शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। आग्नेयी वा पित्र्या वा प्राजापत्या वा ऋतुदेवता वा वैश्वदेवी वा। इति एते देवता-विचारा भवन्ति। इदमिदानीं सन्दिह्यते। किं पशुप्रोक्षण-निर्व्वापहोमेष्वेतद्विकल्पोक्तानां देवतानां मध्यादिच्छया अन्यत-मस्या अभिसन्धानं कर्त्तव्यम्? आहोस्वित् सर्व्वासाम्? उताहो नैकस्या अपि? इति। नैकस्या अपि,—इति ब्रूमः। किं देवताका तर्ह्यष्टका?; न खल्वदेवताका भवितु मर्हति। उच्यते। न वयमदेवताकामष्टकामाचक्ष्महे, रात्रिदेवताकान्तु ब्रूमहे। कस्मात्

पुनः कारणात् सतीष्वेतद्विकल्पोक्तास्वन्यास्वपि देवतासु रात्रि-देवतैवाष्टकाऽभ्युपगम्यते ?। सूत्रप्रमाणादित्याह । अष्टका रात्रि-देवता,—इति खल्वाचार्य्येण सूचितम्। तत्प्रामाण्यात् रात्रिदेवता अष्टका अभ्युपगम्यते । ननु, आग्नेयी पित्र्या वा,—इत्येतदप्याचा-र्य्यस्यैव सूत्रम् ?। सत्यमाचार्य्यस्यैव सूत्रमेतत्, किन्तु नैतत् देवता विधानार्थं परन्तु परमतोपन्यासार्थम्। कथं पुनरवगम्यते,—परमतोपन्यासार्थमेतदिति। शृणु यथाऽवगम्यते। अष्टका रात्रि-देवता,—इति देवतामष्टकायाः सूत्रयित्वा, पुष्टिकर्म्म,—इति च फलम्, आग्नेयीत्यादिकं सूत्रयन्नाचार्य्यः परमतमेतदिति दर्श-यति। तदिदमर्थं पुष्टिकर्म्म,—इति मध्ये सूचितम्। अन्यथा देवतोपदेशानां मध्ये फलवादोपन्यासोऽनुचित एवस्यात्। यच्च,—उत्तरेण सूत्रेण सहैकसूत्रता-शङ्का निरासार्थं मध्य एव फल-वादोन्यासः,—इति वर्णितम्। तदपि नातीव समीचीनम्। कस्मात्?। तदाशङ्काया अकिञ्चित् करत्वात्। एकसूत्रताया-मपि क्षतेरभावाच्च। तस्मात्, अष्टका रात्रिदेवता पुष्टिकर्म्म,—इत्यनेन स्वमतमभिधाय आग्नेयीत्यादिना परमतमादर्शितम्—इत्यादरणीयम्। गृह्यान्तरेष्वेकैकमतपरतयैवैतासां देवतानामु-पन्यासो दृश्यते। तथाच गृह्यान्तरम्। "तांहैके वैश्वदेवीं ब्रुवत आग्नेयीमेके * * प्राजापत्यामेके रात्रिदेवतामेके * * ऋतुदेवता-मेके पितृदेवतामेके"—इति। तस्मादेता देवता नैकस्याभिमताः अपि त्वेकैका देवता एकैकस्याचार्य्यस्य। तत्र, "रात्रिदेवतामेके"—इत्येतदस्मदाचार्य्यमतस्योपन्यासः,—इति बोद्धव्यम्। अतएव,

आचार्य्येण,—"अष्टका रात्रिदेवता"—इति सूत्रयित्वा, "इति देवता विचारा:"—इति सूत्रितं, न देवता विकल्पा:—इति। एतासां देवतानां स्वाभिमतत्वेतु, "नवषट्त्रय इति विकल्प:"—इतिवत् "देवताविकल्पा:,—इत्येवकुर्य्यात्। तस्मात्,—देवता-विचारा एवैते, न पुनरेता देवता भवन्ति। देवतात्वस्माभिरु-क्तैव,—अष्टका रात्रिदेवता,—इति। सोऽयमाचार्य्यस्याभिप्राय:—इत्ययमस्मदीय: पन्था:। देवताविचारप्रकारश्च बुद्धिमद्भिरुह-नीय:। ग्रन्थगौरवभयादुपारम्यतेऽस्माभि:। यच्च मन्त्रलिङ्गम-ग्न्यादीनामस्ति, न तद्देवताश्रुतिचोदितां रात्रिं बाधितुमीष्टे। दुर्बलं हि लिङ्गं श्रुतेरिति खल्ववोचाम। यथा च, मन्त्रलिङ्गाव-गतापि देवता तद्धितशिष्टया देवतया बाध्यते, तथैव देवताशब्द-शिष्टयापि बाधिष्यते। न्यायस्याविशेषात्। अन्येतु मन्यन्ते,—"अन्यतरस्या देवताया अभिसन्धानं न घटते। कुत: ?। मध्य-माष्टकायाम्, अग्नावग्नि:,—इति मन्त्रलिङ्गविरोधात्। तस्मात्, सर्व्वासामभिसन्धानं कर्त्तुं युक्तम्। अत्रापि यत्र मन्त्रान्तरेण होम:, तत्र होमकाले मन्त्रदेवतामेवाभिध्यायेत्। तथैव तत्रा-भिध्यातया भक्तिसाहचर्य्यात् सर्व्वा अप्येकदा देवता अभिध्याता इष्टदाश्च भवन्ति"—इति ॥०॥ ३ ॥०॥

कियत्य: पुनरष्टका भवन्ति ?। उच्यते,—

चतुरष्टकोहेमन्त: ॥ ४ ॥

चतस्रोऽष्टका यस्मिन्, सोऽयं चतुरष्टको हेमन्त: ऋतुविशेष:।

तदिदं ऋतुसंवत्सराभिप्रायं सूत्रम्। एतदुक्तं भवति। हेमन्त-मासचतुष्टये चतस्रोऽष्टका भवन्ति,—इति ॥०॥ ४ ॥०॥

ताः सर्व्वाः समांसाश्चिकीर्षेत् ॥ ५ ॥

ताः सर्व्वास्ताश्चतस्रोऽप्यष्टकाः समांसाः मांससहिताश्चिकीर्षेत् कर्त्तु-मिच्छेत्। चिकीर्षेत्,—इति गुरुकरणं केनाप्युपायेन मांससम्पत्तिं कर्त्तुमिच्छेदित्युपदेशार्थम्॥०॥ ५ ॥०॥

इति कौत्सः ॥ ६ ॥

इति,—अनन्तरोक्तं,—चतस्रोऽष्टकाः—इति, तासु सर्व्वासु मांसम्—इति च, कुत्सस्यापत्यं कौत्स आचार्य्यो मन्यते ॥०॥ ६ ॥०॥

त्र्यष्टक इत्यौद्गाहमानिः ॥ ७ ॥

तिस्रोऽष्टका यस्मिन्, सोयं त्र्यष्टको हेमन्तः,—इत्यौद्गाहमानि-राचार्य्यो मन्यते। उद्गाहमानस्यापत्यमौद्गाहमानिः ॥०॥ ७ ॥०॥

यथौद्गाहमानिराचार्य्यो मन्यते,—

तथा गौतमवार्कखण्डी ॥ ८ ॥

आचार्य्यावपि मन्येते। एवञ्च, औद्गाहमानि गौतम वार्कखण्डी-नामाचार्य्याणामनुमत स्त्र्यष्टकपक्ष एवास्मदाचार्य्यस्याप्यभिप्रेतः,—इत्यवगच्छामः। कस्मात्?। तिसृणामेव परतः कर्म्मोपदेशात्। अस्मिंश्च पक्षे मध्यमाष्टकैव समांसा कर्त्तव्या। कस्मात्?। प्रथमा-

मतिक्रम्य मध्यमायामेव तदुपदेशात्। इतरयोर्द्रव्यान्तरोपदेशाच्च। एवमेतस्मिन् पक्षे अन्वष्टक्यमपि मध्यमायामेव भवति। कस्मात् कारणात्?। तस्याष्टकासंज्ञपितपशुसाध्यत्वात्। मध्यमाष्टकायामेव च पशुसंज्ञपनोपदेशात्। तथाच वक्ष्यति,—"वामं सक्थ्यन्वष्टक्याय निदध्यात्"—इति। तथा चोक्तम्।

"अन्वष्टक्यं मध्यमायामिति गोभिलगौतमौ।
वार्कखण्डिस्य, सर्व्वासु कौत्सो मेनेऽष्टकासु च"।

इति। वचनस्य खल्वेतस्योक्तन्यायमूलतया त्र्यष्टकपक्ष एव गोभिलाचार्य्यस्यानुमतः,—इति, भङ्ग्यन्तरेण कात्यायनः स्पष्टयाञ्चकार। कौत्सस्य पुनराचार्य्यस्य मते सर्व्वासामेवाष्टकानां समांसत्वात् सर्व्वास्वेवान्वष्टक्यं सम्भवति,—इति द्रष्टव्यम्। तस्मादाचार्य्येण चतुर्थ्या अष्टकायाः कर्म्मासूचणात् त्र्यष्टकपक्ष एवादरणीयः। चतुरष्टकपक्षस्तु कौत्सानुमतोऽपि बहुभि र्व्विरोधादुपरोद्धव्यः। अथाच वाक्यार्थविद्भिरभिहितम्।

"अल्पानां यो विघातः स्यात् स वाधो बहुभिः स्मृतः।
प्राणभृन्नित इत्यादि वा शष्टं वाधितं यथा।
विरोधो यत्र वाक्यानां प्रामाण्यं तत्र भूयसाम्।
तुल्यप्रमाणसत्त्वे तु न्याय एव प्रवर्त्तकः।

इति ॥०॥ ८ ॥०॥

अथेदानीं तिस्रोऽष्टकाः क्रमेणोपदेष्टुमाह,

योऽर्द्धमाग्रहायण्यास्तामिस्राष्टमी तामपूपाष्टकेत्याचक्षते ॥ ९ ॥

आग्रहायण्याः पौर्णमास्या ऊर्द्धं परतो या तामिस्रा कृष्णपक्षीया अष्टमी, (तमिस्राष्टमी,—इति केचित् पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः) तां अपूपाष्टका,—इति आचक्षते कथयन्ति आचार्य्याः। यथेयमपूपविधानादपूपाष्टका भण्यते, तथा मध्यमापि मांसविधानान्मांसाष्टका, अन्तिमाऽपि शाकविधानात् शाकाष्टकोच्यते,—इति द्रष्टव्यम्। अथैवम्,—अपूपविधानादेवाभिधाने सिद्धे 'अपूपाष्टकेत्याचक्षते',—इत्येतदवाच्यम्?। उच्यते। एवन्तर्हि गुणार्थोऽयमनुवादो भविष्यति। कथं नाम?। ब्राह्मणभोजनार्थमप्यपूपाः कर्त्तव्याः,—इति। एवञ्च, अष्टकाविहितमन्यदपि यत् कर्म्म—श्राद्धं, तदप्यपूपैः करणीयमिति सिध्यति। तथाच पुराणेषु स्मर्य्यते।

"आद्याऽपूपैः सदा कार्य्या मांसैरन्या भवेत् सदा।
शाकैः कार्य्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः"।

इति ॥०॥ ९ ॥०॥

स्थालीपाकावृता तण्डुलानुपस्कृत्य चरुꣳ श्रपयति ॥ १० ॥

स्थालीपाकरीत्या पूर्व्वोक्तया, तण्डुलानुपस्कृत्य संस्कृत्य चरुं श्रपयति ॥०॥ १० ॥०॥

अष्टौ चापूपान् कपालेऽपरिवर्त्तयन् ॥ ११ ॥

अष्टसङ्ख्याकान् अपूपान् मण्डकान्। तथा चोक्तम्।

"त्रैयम्बकं करतलमपूपा मण्डकाः स्मृताः।
पालाशा गोलकाश्चैव लौहचूर्णञ्च चीवरम्"।

इति। कपाले,—

"कपालं मृण्मयं पात्रं चक्राघटितमुच्यते।
आसुरं चक्रघटितं दैवे पैत्रे च वर्ज्जयेत्"।

इत्युक्तलक्षणे, अपरिवर्त्तयन् परिवर्त्तनमकुर्व्वन्। चशब्दात् अपयति,—इत्यनुषज्यते ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

किमेकस्मिन्नेव कपाले अष्टावपूपान् अपयति? । न । कथन्तर्हि? । उच्यते,—

एककपालान् ॥ १२ ॥

एकैककपालान्—इत्यर्थः। तथाच, एकैकस्मिन् कपाले एकैकमपूपं अपयति। कथं ज्ञायते?। सूत्रारम्भस्यार्थवत्त्वादित्याह। कपाले,—इत्येतावन्मात्रसूत्रणादप्यविशेषादेकस्मिन्नेव कपाले भविष्यति, किं सूत्रान्तरारम्भेण?। तस्मात् सूत्रान्तरारम्भादवगच्छामः,—एकैकस्मिन् कपाले एकैकस्यापूपस्य अपणम्—इति। ननु, अविशेषात् द्वे त्रीणि वा कपालान्यपि प्राप्नुवन्ति?। प्राप्नुवन्तु नाम, तावताप्येकस्मिन् कपाले क्रियत एव। क्रियते चेत,—तत्रैव क्रियताम्, अलं कपालान्तरकल्पनया?। तस्मादेकैककपालान्—इत्यस्मदुक्तैव वर्णना। तथा चोक्तम्।

"पृथक्कपालान् कुर्व्वीत अपूपानष्टकाविधौ"।

इति ॥०॥ १२ ॥०॥

कपालप्रसङ्गात् पुरोडाशधर्म्माणामपि प्रसङ्गं कश्चिदाशङ्केत, अत स्तन्निषेधार्थमाह,—

अमन्त्रानित्यौद्गाहमानिः ॥ १३ ॥

अमन्त्रान् मन्त्ररहितानष्टावपूपानित्यौद्गाहमानिराचार्य्यो मन्यते ॥०॥ १३ ॥०॥

अपूपानां प्रमाणेनैव कपालानामपि प्रमाणं सेत्स्यति,—इत्यभिप्रायेणापूपानामेव प्रमाणमुपदिशति,—

त्रैयम्बकप्रमाणान् ॥ १४ ॥

अष्टावपूपान् श्रपयति,—इति सम्बध्यते। त्रैयम्बकप्रमाणान् करतलप्रमाणान्—इत्यर्थः। तथा चोक्तम्। "त्रैयम्बकं करतलम्"—इति। एतस्य पुनरसम्भवे गृह्यासंग्रहोक्तं प्रमाणमपि द्रष्टव्यम्। तथा च गृह्यासंग्रहः।

"चतुर्मुष्टिश्चरुः कार्य्यश्चतुर्णामुत्तरोऽपि वा।
कपालस्य प्रमाणेन अपूपानष्टकाविधौ।
चतुर्भागं पाणितलात् कपालं याज्ञिका विदुः।
पृथक्-कपालान् कुर्व्वीत अपूपानष्टकाविधौ"।

इति ॥०॥ १४ ॥०॥

श्टतानभिघार्य्योदगुद्वास्य प्रत्यभिघारयेत् ॥ १५ ॥

श्टतान् पक्वानपूपान् घृतेनाभिघार्य्य अग्नेरुत्तरतोऽवतार्य्य पुनर्घृतेनाभिघारयेत्। कपालानां स्थालीपाकधर्म्मानतिदेशादेवं सूचितम्। एवञ्च, यावदुक्तत्वात् नात्राभिघारणे पवित्रान्तर्हितत्वमपेक्षितम्। चरौ तु स्थालीपाकधर्म्मातिदेशादेवैतानि प्राप्नुवन्ति ॥०॥ १५ ॥०॥

स्थालीपाकावृताऽवदाय चरोश्चापूपानाञ्चाष्टकायै स्वाहेति जुहोति ॥ १६ ॥

स्थालीपाकधर्म्मेण चरोश्च अपूपानाञ्च सर्व्वेषां पृथक् पृथगवदाय अष्टकायै स्वाहेति तन्त्रेणैव जुहोति। अत्र सन्दिह्यते। किं चरोरपूपानाञ्च सर्व्वेषां मध्येभ्योऽवदाय ततः पूर्व्वार्द्धेभ्योऽवद्यति? आहोखिदेकैकस्य मध्यात् पूर्व्वार्द्धाच्चावदाय पुनरपरापरस्यावद्यति?। एकैकस्य मध्यात् पूर्व्वार्द्धाच्चावदाय पुनरपरापरस्यापि तथैवावद्यति,—इति प्रतिपद्यामहे। कस्मात्?। चरोश्चापूपानाञ्च,—इति चशब्दद्वयकरणात्। प्रत्येकं चशब्दबलात् प्रत्येकमेव तावत् यथोक्तावदानमवगम्यते। अवगम्यते चेत्, न युज्यते विनाकारणमुत्स्रष्टुम्। अन्यथा चरोरपूपानाञ्च,—इति कुर्य्यात् ॥०॥१६॥०॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ १७ ॥

कृतभाष्यमेतत्। अत्रापूपाष्टका कर्म्मणः परिसमाप्तिः ॥०॥१७॥०॥

अथेदानीं मांसाष्टकाप्रकरणं प्रस्तूयते,—

तैष्या ऊर्द्धमष्टम्यां गौः ॥ १८ ॥

तैषी पौषीपौर्णमासी। तस्या ऊर्द्धं—तस्याः परस्यामष्टम्यां गौ-रालब्धव्या,—इति सूत्रशेषः ॥०॥ १८ ॥०॥

कथमालब्धव्या ?। उच्यते,—

तां सन्धिवेलासमीपं पुरस्तादग्नेरवस्थाप्योपस्थि-तायां जुहुयात्—यत्पशवः प्रध्यायतेति ॥ १९ ॥

रात्र्यह्नोः सन्धिरेव सन्धिवेला। सा चार्थात् पूर्व्वैव बोद्धव्या, न पश्चिमा। उषैव सन्धिवेलाशब्दार्थः,—इति केचित्। तस्याः सन्धिवेलायाः समीपं—("कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे"—इति द्वि-तीया) सन्निधावित्यर्थः। पुरस्तात् पूर्व्वस्यां दिश्यग्नेः, तां गां अवस्थाप्य प्रत्यङ्मुखीं स्थापयित्वा, उपस्थितायामागतायां सन्धि-वेलायां, यत् पशवः,—इत्यनेन मन्त्रेण जुहुयात्। द्रव्यानुप-देशादाज्येन। स्रुवेण चायं होमः स्यात्। एतदुक्तं भवति। सन्धिवेलाया अल्पत्वात् तदानीं होतुं तस्याः समीपमेवाग्नेः पूर्व्वतो गामवस्थापयति, तत आगतायां सन्धिवेलायां जुहोति,—इति। ननु, उपस्थितायां गवि जुहुयात्,—इत्ययमेव सम्बन्धः कस्मा न वर्ण्यते ?। विरोधादित्याह। कथं नाम ?। यदि नामोपस्थि-तायामेव गवि हूयते, न तर्ह्यग्नेः पुरस्तात्तामवस्थाप्य जुहोति। अथाग्नेः पुरस्तात्तामवस्थाप्य जुहोति, व्यक्तं तर्हि तस्यामुपस्थिता-यामेव न जुहोति—अपि तु अग्नेः पुरस्तादवस्थापितायामिति। अथापि स्यात्,—नेयमुपस्थितिरवस्थानाद्भिद्यते। यत् खल्वव-

स्थापनं "पुरस्तादग्नेरवस्थाप्य"—इत्यनेन सूचितं, तच्च याऽवस्थितिः सैवोपस्थितायामित्यनेन परामृश्यते। न,—इत्युच्यते। कस्मात् न—इत्युच्यते ?। शृणु, यथा न—इत्युच्यते। यदि नाम सैवावस्थितिः परामृश्येत, नूनमवस्थितायामित्यकरिष्यत्। तदकरणाच्चावगच्छामः,—नात्र सैवावस्थितिः परामृश्यते,—इति। न खल्ववस्थितिमभिप्रयन्नुपस्थितायामिति च कुर्व्वन्नाचार्य्योऽस्माकं प्रतीतिं स्थगयति,—इति युक्तमभ्युपगन्तुम्। आनर्थक्यञ्चैवमापद्येत। पुरस्तादग्नेरवस्थाप्य जुहुयात्,—इति ह्यभिप्रेतम्। तस्मात् सन्धिवेलायामुपस्थितायाम्—इत्यस्मदुक्त एवार्थ आदरणीयः। श्रवणमात्रादप्ययमेवार्थोऽवगम्यते। अवगम्यते चेत्, न युज्यते परित्यक्तुम्। अतएव, सन्धिवेलासमीपं गोरवस्थापनं सन्धिवेलायामुपस्थितायां होमार्थम्। सन्धिवेलासमीपम्,—इत्यस्य प्रातराहुत्यनन्तरपरतया वर्णनायाञ्च तदेवानर्थकं स्यात्। परिभाषावशादेव तत्प्राप्तेः। नापि सन्धिवेलासमीपमित्यनेनाञ्जस्येनैतदवगम्यते। तस्मान्न किञ्चिदेतत्।

कश्चिदिदं सूत्रम्—उपस्थितायां गवि,—इत्यन्यथा व्याख्याय, बहुप्रकारं वर्णनाञ्चकार। "ननु, अवस्थाप्य—इत्युक्त्वा, पुनरुपस्थितायामिति कस्मादुच्यते ?। अत्राह। अस्य होमस्य पशूपस्थापनेन सहातिसम्बन्धार्थम्। पश्वभावे स्थालीपाकं कुर्व्वीत,—इत्यस्मिन् पक्षे निवृत्तिरेव स्यात्। प्रोक्षणपर्य्यग्निकरणमन्त्रौ तु स्थालीपाकपक्षेऽप्यविरोधात् पठनीयौ। अथवा। आज्यसंस्कारप्रतिषेधार्थम् उपस्थितायामिति पुनर्व्वचनम्। कथन्नाम ?।

उपस्थितायां जुहुयादेव, न तावदाज्यं संस्कुर्य्यात्,—इति। अथवा। आसादनीये आसादिते कर्म्मणः कृताकृतप्रत्यवेक्षण-कर्त्तरि ब्रह्मणि चोपविष्टे तत्रापि होमस्य प्राप्तत्वात् तथा माभूदित्यानर्थ्यार्थं पुनर्व्वचनम्। तेन किम्?। उपस्थितायामनन्तरमेव जुहुयादेव, न तावत् किञ्चिदपि कुर्य्यात्''—इति ॥०॥ ॥ १९ ॥०॥

हुत्वा चानुमन्त्रयेतानुत्वामातामन्यतामिति ॥ २०॥

हुत्वा, अनु त्वा माता,—इति मन्त्रेण गामनुमन्त्रयेत,—अनामिकाग्रेण स्पृशन्। हुत्वा,—इति वचनं हुत्वैवानुमन्त्रयेत न तु तन्त्रसमापनमपि कृत्वा,—इत्येवमर्थम्। चशब्दस्य यवमिश्रोदकादीनामासादनार्थः। तेन,—यवमिश्रमुदकं, पवित्रं, क्षुरः, शाखाविशाखे पलाशकाष्ठे, वर्हिः, इध्मः, आज्यं, समिधौ, स्रुवः,—इत्येतानि यथावदासाद्य, अनन्तरमनुमन्त्रयेतेत्यर्थः ॥०॥ २०॥०॥

यवमतीभिरद्भिः प्रोक्षेदष्टकायै त्वा जुष्टां प्रोक्षामीति ॥ २१ ॥

पूर्व्वमासादिताभि र्यवमतीभिरद्भि र्गां प्रोक्षेत्—प्रकर्षेण सिञ्चेत् अष्टकायै,—इति मन्त्रेण ॥०॥ २१ ॥०॥

उल्मुकेन परिहरेत् परिवाजपतिः कविरिति ॥ २२॥

उल्मुकमलातमित्यनर्थान्तरम्। तेन गां परिहरेत् प्रदक्षिणीकुर्य्यात् परिवाजपतिरिति मन्त्रेण ॥०॥ २२ ॥०॥

अपः पानाय दद्यात् ॥ २३ ॥

तस्यै गवे पानायोदकं दद्यात्—मन्त्रानुपदेशात् व्याहृतिचिन्तयं जपन्। कथं ज्ञायते?।

"यत्र मन्त्रा न विद्यन्ते व्याहृतिचिन्तयं जपेत्।
मन्त्राणामेव चादेशे मन्त्रात् कर्म्म समाचरेत्"।

इति गृह्यासंग्रहवचनात्। एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम्। मन्त्रानुपदेशादमन्त्रकमिति वर्णनन्तु उक्तवचनानवलोकनेनेति हेयमेव। इध्मादीनामेव केवलं तूष्णीं करणमाचार्य्यपुत्रेणोपदिष्टम् ॥०॥ ॥ २३ ॥०॥

पीतशेषमधस्तात् पशोरवसिञ्चेदात्तं देवेभ्यो हविरिति ॥ २४ ॥

तस्याः पीतावशिष्टमुदकं, पशो स्तस्या एव गो रधस्तादवसिञ्चेत् अवाचीनं सिञ्चेत् आत्तं देवेभ्यः,—इति मन्त्रेण ॥०॥ २४ ॥०॥

अथैनामुदगुत्सृप्य संज्ञपयन्ति ॥ २५ ॥

अथ,—अनन्तरमेव, एनां गां उदगुत्तरस्यामग्नेरुत्सृप्य नीत्वा सञ्ज्ञपयन्ति। कर्त्तुरनियमः। सञ्ज्ञपनं हननम् ॥०॥ २५ ॥०॥

कीदृशीं सञ्ज्ञपयन्ति?। उच्यते,—

प्राक्शिरसमुदक्पदीं देवदैवत्ये ॥ २६ ॥

प्राक्शिरसं पूर्व्वाभिमुखशिरस्कां, उदक्पदी मुदङ्मुखपदीं सञ्ज्ञपयन्ति। देवदैवत्ये,—देवानुद्दिश्य यत् क्रियते, तस्मिन् ॥०॥ ॥ २६ ॥०॥

दक्षिणाशिरसं प्रत्यक्पदीं पितृदैवत्ये ॥ २७ ॥

पूर्व्वसूत्रव्याख्यानेनैवेदमपि सूत्रं व्याख्यातम्। सेयमष्टका-प्रसङ्गात् साधारणकर्म्मपरिभाषा क्रियते। ततश्च, देवतान्तरेषु प्रोक्षण-मन्त्रमूहेत। तेन,—वास्तुकर्म्मणि, वास्तोष्पतये त्वा जुष्टां प्रोक्षामि,—इति। पित्र्ये,—पितृभ्यस्त्वा,—इति। एव मन्यत्रापि। तथा चोक्तम्।

"ऊहः प्रोक्षणमन्त्रस्य लिङ्गदेवतयोर्वशात्"।

इति ॥०॥ २७ ॥०॥

संज्ञप्तायां जुहुयात् यत् पशुर्मायुरकृतेति* ॥ २८ ॥

तस्यां संज्ञप्तायां सत्यां जुहुयात् यत्पशुरितिमन्त्रेण॥०॥२८॥०॥

पत्नी चोदकमादाय, पशोः सर्व्वाणि स्रोतांꣳसि प्रक्षालयेत् ॥ २९ ॥

पत्नी उदकमादाय, चशब्दाद्दर्भकूर्च्चमप्यादाय, पशोर्हताया गोः सर्व्वाणि स्रोतांसि—

"सप्त तावन्मूर्द्धन्यानि तथा स्तनचतुष्टयम्।
नाभिः श्रोणि रपानञ्च गोः स्रोतांसि चतुर्दश"।

इत्युक्तलक्षणानि। प्रक्षालयेत्,—दर्भकूर्च्चेण स्रोतांसि प्रकर्षेणाक्तष्य क्षालयेदित्यर्थः। स्रोतसां क्षालनञ्चेदं तूष्णीं करणीयम्। क्रम-स्त्वेच्छाधीन एव भवति। तथा चोक्तम्।

---

* मायुमक्रतेति,—इति पाठान्तरम्।

"चालनं दर्भकूर्च्चेण सर्व्वत्र श्रोतसां पशोः ।
तूष्णीमिच्छाक्रमेण स्यादपार्थे पार्णदारुणी" ।

इति ॥०॥ २९ ॥०॥

अग्रेण नाभिं पवित्रे अन्तर्धायानुलोममाकृत्य वपामुद्धरन्ति ॥ ३० ॥

अग्रेण नाभिं नाभेरग्रतः—अदूरप्रदेशे इत्यर्थः । पूर्व्वमासादिते पवित्रे अन्तर्धाय । द्विवचनं दक्षापेक्षम्,—इति भट्टनारायणः । अनुलोमं लोम्नामनुकूलं यथा भवति, तथा आकृत्य—पूर्वमासादितेन क्षुरेण पाटयित्वा, वपां मांसचर्म्मणोरन्तर्व्वर्त्तिनीं वशां उद्धरन्ति । कर्त्तुरनियमः । यद्यप्यत्र मन्त्रो नोपदिश्यते, तथापि व्याहृतिजपो न कर्त्तव्यः । कस्मात्?।

"वपाहोमे मुखेनैव होमे स्विष्टकृते तथा ।
व्याहृति र्न प्रयोक्तव्या मुखे नाप्सु च लक्षणम्" ।

इति गृह्यासंग्रहवचनात् । ननु, वपाहोम एव व्याहृतिप्रयोगनिषेधः साक्षाद्वचनादवगम्यते?। सत्यम् । किन्तु वपाहोमे आचार्य्येण मन्त्रोपदेशात् व्याहृतिप्रयोगप्रसक्तिरेव नास्ति,—इति व्यर्थस्तत्र निषेधः । तस्मादवगच्छामः,—वपाहोमे कर्त्तव्ये यत्किञ्चित् क्रियते तदनुकूलं, तत्रैवासौ निषेधः,—इति ॥०॥ ३० ॥०॥

तां शाखाविशाखयोः काष्ठयोरवसज्याभ्युक्ष्य श्रपयेत् ॥ ३१ ॥

शाखा एकशाखं काष्ठम्। विशाखा नानाशाखं काष्ठम्। शाखा च विशाखा च शाखाविशाखे, तयोः—शाखाविशाखयोः काष्ठयोः। ते च काष्ठे पालाशे वोद्धव्ये। कस्मात्?। "वपार्थे पार्णदारुणी"—इति वचनात्। तयोः काष्ठयोः तां वपां अवसज्य आरोप्य, उदकेनाभ्युच्य अपयेत् ॥०॥ ३१ ॥०॥

प्रस्नुगतितायां विशसथेति ब्रूयात् ॥ ३२ ॥

प्रस्नुगतितायां प्रचरितायां। स्नुतिर चरणे,—इति स्मरणात्। प्रस्नुगतितायां वपायां विशसथ,—इति ब्रूयात्। विशसथ, गां अपगतचर्म्मदेहां कुरुत,—इत्यर्थः। सोऽयं सहायानां प्रैषः। सहायान् खल्वेवं प्रेष्य, अन्यदपि तानवबोधयेत् ॥०॥ ३२ ॥०॥ किन्तत्?। उच्यते,—

यथा न प्रागग्नेर्भूमिं शोणितं गच्छेत् ॥ ३३ ॥

यथा येन प्रकारेण, विशस्यमानाया गोः शोणितं, प्रागग्नेर्भूमिं अग्नेः पुरस्ताद्भूमिभागं न गच्छेत् न द्रुयात्,—तथा विशसथ,—इत्यर्थः। एतस्माच्च कारणादवगच्छामः,—अग्नेः समीप एव गौर्व्विशसनीया,—इति ॥०॥ ३३ ॥०॥

शृतामभिघार्य्योदगुद्वास्य प्रत्यभिघारयेत् ॥ ३४ ॥

शृतां वपाम्। कृतभाष्यमन्यत् ॥०॥ ३४ ॥०॥

स्थालीपाकावृता वपामवदाय,—स्विष्टकृदावृता वाऽष्टकायै स्वाहेति जुहोति ॥ ३५ ॥

स्थालीपाकावृता,—"अथ हविष उपस्तीर्य्यावद्यति मध्यात् पूर्व्वार्द्धात्"—इत्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः। पूर्व्वमासादितेन क्षुरेण वपामवदाय, स्विष्टकृदावृता वा कृत्स्नां वपामादाय, अष्टकायै स्वाहा,—इत्यनेन मन्त्रेण जुहोति। तथा चोक्तम्।

"क्षुरो मांसावदानार्थः, कृत्स्नां स्विष्टकृदावृता।
वपामादाय जुहुयात् तत्र तन्त्रं समापयेत्"।

इति। अनन्तरमेवान्यस्य कर्म्मण उपदेशादेककर्म्माशङ्का माभूदिति, "तत्र तन्त्रं समापयेत्"—इत्यनेन कर्म्मणो नानात्वं स्पष्टीकृतम् ॥०॥ ३५ ॥०॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत् स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥३६॥

कृतभाष्यमेतत्। अस्मादपि वचनादिदानीमेकस्य कर्म्मणः परिसमाप्तिरवगम्यते। द्विर्व्वचनं प्रपाठक समाप्ति प्रज्ञापनार्थम् ॥०॥ ३६ ॥०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजस्य श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये तृतीयप्रपाठकस्य दशमी काण्डिका समाप्ता ॥

समाप्तश्चायं तृतीयः प्रपाठकः ॥